6.1

आचार्यविष्णुगुप्तविरचितं

कौटलीयार्थशास्त्रम्

पञ्चटीकोपेतम्

(प्रथमभागस्य द्वितीयं सम्पुटम्)

सम्पादकः

आचार्यश्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारः

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
वाराणसी

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 130]

KAUṬALĪYAMARTHAŚĀSTRAM

OF

ĀCĀRYA VIṢṆUGUPTA

[VOLUME ONE, PART TWO]

With Five Commentaries

'ŚRĪMŪLĀ'

BY

T. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ

'Vaidikasiddhāntasaṁrakṣiṇī' & 'Jayamaṁgalākroḍapatram'

BY

ŚRĪ PAṆḌITARĀJA RĀJEŚVARA ŚĀSTRĪ DRAVIḌA

'JAYAMAṀGALĀ'

BY

ŚRĪ ŚAṀKARĀRYA

&

'NĪTINIRṆĪTI'

BY

ŚRĪ YOGGHAMĀCĀRYA

EDITED BY

ŚRĪ VIŚVANĀTHA ŚĀSTRĪ DĀTĀRA

Ex-Head of Department,

Prācīnarājaśāstrārthaśāstra-Department

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi

VARANASI

1991

Research Publication Supervisor —
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

[Published under the Rare Texts Publication Scheme of 'Sarasvati-Bhavana' Library with financial assistance provided by University Grants Commission.]

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

Available At—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

First Edition, 1000 Copies
Price Rs. 116.00

Printed by—
VIJAYA PRESS,
Sarasauli, Bhojubeer
Varanasi-2,

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[१३०]

आचार्यविष्णुगुप्तविरचितं

कौटलीयमर्थशास्त्रम्

प्रथमभागस्य द्वितीयं सम्पुटम्

म० म० टी० गणपतिशास्त्रिकृतया 'श्रीमूला'व्याख्यया

पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्रविडकृताभ्यां 'वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी'-

'जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्'-व्याख्याभ्यां

श्रीशङ्करार्यकृतया 'जयमङ्गला'व्याख्यया

श्रीयोग्घमाचार्यकृतया 'नीतिनिर्णीति'व्याख्यया च

विभूषितम्

सम्पादकः

'शास्त्ररत्नाकर'-श्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारः

पूर्वविभागाध्यक्षः,

प्राचीनराजशास्त्रार्थशास्त्रविभागस्य

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणसी

वाराणस्याम्

२०४८ तमे वैक्रमाब्दे १९१३ तमे शकाब्दे १९९१ तमे खैस्ताब्दे

अनुसन्धान-प्रकाशन-पर्यवेक्षकः—
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालये
वाराणसी।

▫

[सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य प्रकाशनसम्बन्धिविशेषयोजनान्तर्गतं
विश्वविद्यालयानुदानायोगतः प्राप्तवित्तीयसाहाय्येन प्रकाशितम्]

▫

प्रकाशकः—
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

▫

प्रथमं संस्करणम्, १००० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्— ११६= ०० रूप्यकाणि

▫

मुद्रकः—
विजय-प्रेस,
सरसौली, भोजूबीर
वाराणसी।

प्ररोचना

बहोः कालात् प्रतीक्ष्यमाणा दिवङ्गतैः **पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्राविडैः** सम्पादिता कौटलीयार्थशास्त्रकृतिरधुना प्रकाश्यतामानीयत इति महान्तं परितोषमनुभवामि। आजीवनं पण्डितवर्यैरस्य महतो ग्रन्थस्य वैदिकसिद्धान्तानुसारं निर्वचने प्रायाति। तैश्च जयमङ्गलाख्या प्राचीना टीकाऽपि स्वक्रोडपत्राख्येण टिप्पणेन संवलिता। श्रीयोग्घमाचार्यप्रणीता **'नीतिनिर्णीतिनाम्नी'** प्राचीना टीका, श्रीगणपतिशास्त्रिभिर्विरचिता **'श्रीमूला'** टीका चाप्यत्र सङ्गृहीते। आसां टीकानां समुच्चयेनार्थशास्त्रग्रन्थस्य गूढा अर्थाः सुखं ग्राह्याः।

खेदस्यायं विषयः पण्डितराजानां परिश्रमं तेषां जीवनकाले मुद्रणावसरं नालभत, तेषां प्रमुखैः शिष्यैः **श्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारैः** पाण्डुलिपेष्टीकाभिः संयोजनं सादरं सपरिश्रमं च सम्पन्नम्।

अनया भूमिकया सर्वांशतः सह ऐक्यमत्यमादधानोऽपि अस्याः प्रौढिं सोपपत्तित्वञ्च प्रशंसितुमर्हामि। प्रस्तुतस्यार्थशास्त्रसंस्करणस्येदमेव वैशिष्ट्यं यत्तस्य निर्वचनस्य सर्वे पक्षाः समुद्घाटिताः। तेन विदुषां स्वकीयमतनिर्धारणे सौकर्यं भविष्यति। श्रीदातारशास्त्रिणो द्वौ सहयोगिनौ **श्रीजगन्नाथशास्त्रितैलङ्ग-श्रीलक्ष्मीकान्तखनङ्गौ** आस्ताम्। तयोः श्रमोऽधुना सफलः।

कौटलीयमिति अभिधानमधुना विदुषां बहुतरेणादरास्पदम्। कौटलीयमित्येवाभिधानमाद्रियन्ते बहुशो बुधाः। कुटलगोत्रे विष्णुगुप्तस्य जातत्वात् कौटल्यस्य कौटलीयस्योपपन्नत्वात्। भवतु, कौटिलीयमर्थशास्त्रं कतिभिश्चित् पाश्चात्त्यैः छलयुक्तिप्रधानं राजशास्त्रमिति मन्यते; किन्तु शास्त्ररीत्या समग्रपरीक्षणेन चायं भ्रम एव प्रतीयते। यतो हि भ्रम एवास्य शास्त्रस्य मूलम्। राज्ञा विद्याविनीतेनैव वर्तितव्यमिति प्रोक्तवता कौटल्येनैवमुक्तम्—**"श्रुताद्धि प्रज्ञोपजायते, प्रज्ञया योगः, योगादात्मवत्ता, इति विद्यासामर्थ्यम्"**।

अनेन वचनेन स्वतःसिद्धं कौटलीयार्थशास्त्रस्य आत्मविद्यामूलत्वम्। वस्तुतो दृष्टस्यादृष्टस्य च, लौकिकस्य लोकोत्तरस्य च, दैहिकस्य आत्मिकस्य च जगतः पार्थक्यं शास्त्रकारैर्न विचीयते स्म। एतादृशोरुभयोर्युग्मयोः परस्परमुपकारित्वमेवाभिमतमस्ति। पण्डितराजकृतः श्रम इममेवार्थं समुपपादयतीति नो हर्षः।

मन्ये, कौटलीयार्थशास्त्रस्य प्रस्तुतं संस्करणं प्राचीनराजशास्त्राध्ययने काञ्चन नूतनां सरणिं विवरिष्यति। साम्प्रतं चतुर्षु खण्डेषु विभक्तोऽयं ग्रन्थः प्रकाश्यतां गच्छतीति महते परितोषाय। अत्र संलग्नाः सर्वे पण्डिता अभिनन्दनार्हाः।

वाराणस्याम्,
कार्तिकपूर्णियाम्,
२०४८ वैक्रमाब्दे
(२१-११-१९९१ खैस्ताब्दे)

विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्राक्कथनम्

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन सरस्वतीभवनस्थानां महत्त्वपूर्णानामप्रकाशितानां पाण्डुलिपीनां मुद्रणाय तथा दुर्लभानां मुद्रितग्रन्थानां पुनः प्रकाशनाय चैका योजना पञ्चमपञ्चवर्षीययोजनायां विश्वविद्यालयानुदानायोगसमक्षं प्रेषिताऽऽसीत्। आयोगेन च नियोजितस्य निरीक्षकमण्डलस्य संस्तुतिमनुसृत्य प्रकाश्यमानग्रन्थानां महत्तां चोररीकृत्य स्वीकृतिः प्रदत्ता। अस्यां प्रक्रियायां वर्षद्वयं व्यतीतम्। अवशिष्टयोजनावधेरल्पत्वात्, अत्रत्यप्रकाशनविभागे कार्यबाहुल्यात्, योजनायाश्च सरस्वतीभवनद्वारा प्रस्तुतत्वात् कार्यस्य शीघ्रमेव सम्पादनार्थं निम्नाङ्कितानां विश्वविद्यालयीयविदुषामेका समितिर्निर्मिता—

अध्यक्षः

प्रो० बदरीनाथशुक्लः (कुलपतिः)

सदस्याः

१. प्रो० जगन्नाथोपाध्यायः (पालिविभागाध्यक्षः, श्रमणविद्यासङ्कायाध्यक्षश्च)
२. श्रीव्रजवल्लभद्विवेदः (साङ्ख्ययोगतन्त्रागमविभागाध्यक्षः)
३. डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री' (निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य)
४. श्रीबलिरामशास्त्री भारद्वाजः (उपपुस्तकाध्यक्षः, हस्तलिखितानुभागे)
५. श्रीजनार्दनपाण्डेयः (सरस्वतीभवनस्थः)
६ श्रीलक्ष्मीनारायणतिवारी (पुस्तकाध्यक्षः, समितेः संयोजकः)

संयोजकस्य श्रीलक्ष्मीनारायणतिवारिणः सततप्रयत्नेन अनया समित्या प्रकाशनार्हग्रन्थानां चयनम्, तेषां सम्पादनव्यवस्था, मुद्रणव्यवस्था च तत्परतया सम्यक् प्रारब्धा।

सम्पाद्यमानग्रन्थेषु संस्कृतपालिवाङ्मयस्य प्रायः समस्तप्रमुखविषयाणां महत्त्वपूर्णाः समुपयोगिनश्च ग्रन्थास्समावेशिताः, तत्तत्सम्पादनकार्यभारो विश्वविद्यालयस्य विद्वद्भ्यः, सम्बद्धविषयाणां कतिपयेभ्यो बहिष्ठविद्वद्भ्यश्चं समार्प्यत।

अस्यामेव योजनायां प्रकाश्य प्रस्तूयत इदं कौटलीयमर्थशास्त्रं बहुभिरतिप्रसिद्धटीकाटिप्पणीसंवलितम्, **शास्त्ररत्नाकरविश्वनाथशास्त्रिदातारेण** सम्पादितम्।

अर्थशास्त्रं हि पूर्वाचार्यैर्भारतदेशस्य सुखशान्तिसमृद्धये त्रिवर्गोन्नतये च निर्माय राष्ट्रस्य पुरतः समुपस्थापितम्। तद् अतिविस्तृततया दुरूहं जातम्, तत्रत्याः कतिपयेंऽशा उत्सन्नकल्पा अभूवन्निति कामसूत्रादिनिर्दिष्टहेतुभिर्ज्ञायते। आचार्यः कौटल्यः सम्पूर्णम् अर्थशास्त्रं वेदञ्च अधीत्य वैदिकमर्यादाया लोकयात्रासाधनत्वञ्चानुभूय तत्सङ्ग्रहभूतमेकम् अर्थशास्त्रं निर्मितवान्। यदर्थमुपजीव्य रामराज्यं धर्मराजराज्यं चन्द्रगुप्तमौर्यराज्यं च स्वर्णयुगायते। तदिदमर्थशास्त्रं पञ्चदशाधिकरणं सार्धशताध्यायं साशीतिप्रकरणशतं षट्सहस्रश्लोकात्मकमुपलभ्यते। तस्येयं प्रतिज्ञा "पृथिव्या लाभे

पालने च"""**इदमर्थशास्त्रं कृतम्**" (कौ०अ०१।१) इति। तच्च सर्वेष्वपि देशेष्वद्यावधि उत्कृष्टतमं चकास्तीति सर्वैराधुनिकैर्विपश्चिदपश्चिमैरपि सत्क्रियते।

अस्यार्थशास्त्रस्य परम्परायामध्ययनाध्यापनद्वारा कतिपयाष्टीका अपि बभूवुः, याः समवलोक्य जयमङ्गलाभिधेयां टीकां **श्रीशङ्करार्यो** निर्मितवानिति तट्टीकातो ज्ञायते। इयं टीका केवलं प्रथमाधिकरणे उपलब्धा १९५८ ई० वर्षे प्रकाशिता। **श्रीगणपतिशास्त्रिभिः १९२४ ई०** वर्षे अनन्तशयने राजकीयमुद्रणालये सम्पादनपूर्वकं 'श्रीमूला'ख्या स्वरचिता टीका प्रकाशिता।

'नीतिनिर्णीति' नाम्नी टीका **श्रीयोग्घमाचार्यविरचिता** २०१६ वै० संवत्सरे मुम्बापुरीस्थभारतीयविद्याभवनतः सिन्धीजैनग्रन्थमालाद्वारा प्राकाशि। एतट्टीकात्रितयसत्त्वेऽपि न्यायव्याकरणादिशास्त्राध्ययनपरम्परावद् अर्थशास्त्राध्ययनपरम्परा भारतदेशे समभूदिति न दृश्यते। अत उत्कृष्टतममिदमर्थशास्त्रमधिकृत्य प्राचीनभारतीयशासनपद्धतिप्रभृतिष्वनेकेषु ग्रन्थेषु विद्वद्भिर्नैके आक्षेपा उद्भाविताः। यतोऽस्य अप्रामाण्यं जनेषु जागर्ति। तन्निरासाय "**विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन**" इदमनुभूतं यत् स्वसाहाय्येन पदवाक्यप्रमाणपारावारीणा विद्वांसोऽर्थशास्त्रव्याख्यानाय प्रेरणीयाः। प्रातस्स्मरणीया गुरुचरणाः पद्मभूषणादिविविधविरुदावलीसमलङ्कृताः श्रीमतः स्व० **पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्रविडमहाभागाः** संस्कृतविश्वविद्यालयाधिकारिभिः एतदर्थं सानुरोधं प्रार्थिताः। एतैर्द्वादशवर्षाधिकवर्षमर्थशास्त्रमधीत्य राजनीतिवर्गं संस्थाप्य विद्यार्थिनोऽध्यापिताः। ततः 'वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी'ति नाम निधाय अर्थशास्त्रं व्याख्यातम्। प्रायः अष्टमशताब्द्यां शङ्करार्यैः (शङ्कराचार्यैः) निर्मितां 'जयमङ्गलाम्' अधिकृत्य आधुनिकविद्वदुद्भाविताः शङ्का आन्वीक्षिकीद्वारेण निरस्य क्रोडपत्रमपि व्याख्यातम्।

अधीतेषु विद्यार्थिवृन्देषु शास्त्ररत्नाकरादिभूषाभूषणैः **पण्डितश्रीविश्वनाथशास्त्रिदातारैरधीत्य** गुरुचरणकृतं व्याख्यानम् अन्याश्च टीका हृदयङ्गमय्य तन्निर्देशानुसारेण 'वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी-जयमङ्गलाक्रोडपत्रयोः' सङ्कलनं सम्पादनञ्च विहितम्। एतट्टीकाद्वयोपेतं 'श्रीमूला'दिटीकात्रितयसहितमर्थशास्त्रं प्रथमाधिकरण आदितः पञ्चमाध्यायान्तं विदुषां पुरत उपायनीक्रियते। आशास्यते यद् विद्वद्वरेण्या ग्रन्थरत्नमिदमादितोऽन्तपर्यन्तं समवलोड्य अधीति-बोधाचरणप्रचारणैः सर्वसाधारणजनेषु रुचिमुत्पाद्य एतद्देशस्य सुखशान्तिसमृद्धये सहयोगं प्रदास्यन्ति।

विस्तृतं टीकाग्रन्थं दातारशास्त्रिभिः सङ्क्षिप्य भूमिकायां सर्वोऽपि विषयः समालोचितः, यत्र नीतिलक्षणादिकं सर्वं स्फुटीभवति, भवति च शङ्कानां समाधानमपि। विश्वस्यतेऽग्रिमं सम्पुटमप्यचिरेण प्रकाशमेष्यति।

वाराणस्याम्,
कार्तिकपूर्णिमायाम्,
वि० सं० २०३७
(२२-११-१९८० खैस्ताब्दे)

बदरीनाथशुक्लः
तदानीन्तनः कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

सम्पादकीयं वक्तव्यम्

भारतवर्षस्य अभ्युन्नतिः वेदेन **'न मे स्तेनो जनपदे'** इत्यादिना प्रदर्शिता। तत्परम्परा एतद्देशे पूर्वतनराज्येषु वंशपरम्परायां समुदीयते स्म। साम्प्रतं तु अस्यां शताब्द्यां विशेषतो भारतदेशे वर्तमानामशान्तिमनुरुद्धय तन्निवारणोपायं चिन्तयद्भिः श्रीगुरुदेवैः श्रीमद्भिः पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्रविडचरणैः राजशास्त्रचिन्तन-प्रचारणं विना देशे शान्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रथमतो जयमङ्गलासहितः कामन्दकीय-नीतिसारः अमलनेरनगरस्थपुस्तकागारात् सम्प्राप्तः। तत्र 'विद्याप्रतिबद्धत्वाल्लोक-स्थितेः' इत्युपलभ्य श्रीचरणैः राजनीतिं पर्यालोचयितुं राजनीतिवर्गो वाराणसेये रामघट्टस्थिते व० शा० साङ्गवेदविद्यालये महाराजश्रीकाशीनरेशसान्निध्ये तत्कालीन-बिहारराज्यपालश्रीअणेकरकमलद्वारा पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं संस्थापितः। तत्र गुरुवर्य पं० स्व० हरिरामशास्त्रिशुक्ल-गणपतिशास्त्रिहेब्बार-रामचन्द्रशास्त्रिहोसमने-जयरामशास्त्रिशुक्ल-स्व० नटराजऐय्यरप्रभृतिभिः सह अहमपि प्रविष्टः। तत्र गुरुचरणैः महता श्रमेण नीतिसारः कण्ठस्थीकृत्य समुपस्थितनैकविधप्रश्नजालसमाधानपुरस्सरम् अध्यापितः। तत्र तत्र देशान्तरेषु गत्वा तैरस्माभिश्च राजशास्त्रं व्याख्यानमालाभिः संश्रावितं प्रसारितं च। सर्वेषां श्रोतॄणां रुचिं ज्ञात्वा 'राजनीतिशास्त्र का दिग्दर्शन', 'शान्ति का अग्रदूत' इति पुस्तकद्वयं प्रकाशितम्।

ततो गुरुभिः जयमङ्गलादिटीकोपेतं कौटलीयमर्थशास्त्रमध्यापितम्, तत्रोपवर्णितेन विषयेण अस्माभिः सर्वैरपि निरणायि यद् भारतदेशे वर्णाश्रमप्रधाने समेषामेकरूपता-सम्पादकं तत्त्वं धृतिभावापरपर्यायम् आसीत्, अस्ति च। एतदाश्रयं विना क्वचिदपि सुखं शान्तिः समृद्धिर्भ्रातृभावेन सर्वेषां सम्प्रदायानां मानवानां वाऽस्तित्वं च न भवितु-मर्हति। एतच्छास्त्रनिर्देशानुसारेण देशे विद्याप्रचारकार्यमेव नैतिकं प्राथमिकं कार्यं विदुषाम्, इति विज्ञाय अर्थशास्त्रस्य चर्चा पुनरपि चर्चिता। तत्र अनेकविधाः शङ्का आधुनिकैः समुपस्थापिताः, आन्वीक्षिकीमीमांसामर्यादया कार्यकारणभावविवेचनपुरस्सरं समाहिताः। एतदेवानुरुद्ध्य रामायण-महाभारत-पुराणादिग्रन्था अपि यदि समा-लोच्येरन्, तर्हि समाजस्य आन्ध्यं व्यपगतं भवेदिति ज्ञात्वा राजनीतिवर्गे प्रविष्टैः स्वकार्यारम्भः समालोचितः। तदानीमेव तत्कालीनकुलपतिश्रीसुरतिनारायणमणि-त्रिपाठिभिः साहाय्यं सम्प्रदाय विशेषतया प्रोत्साहिता गुरुचरणाः। ततः श्रीगौरीनाथ-शास्त्रिभिरुपकुलपतिभी राजनीतिवर्गे स्वयमुपस्थाय अर्थशास्त्रमधिकृत्य निबन्धः प्रकाशितो भवत्विति अभिप्रायः प्रकटितः। नवीनग्रन्थनिर्माणेऽस्माकं सामर्थ्यमननुभूय गुरुशिष्यसंवाद एव ग्रन्थरूपेण प्रकाशनीय इत्यपि अभ्यधायि। ततः पुनरपि आदितः अर्थशास्त्रं गुरुचरणैरध्यापितं व्याख्यानमालारूपेण। तत्र प्रथमाधिकरणे चतुर्दशा-ध्यायान्तमेव अध्ययनाध्यापनयोर्महान् समयः समतिक्रान्तः। तस्य सम्पादनं सङ्कलनञ्च

अनेन शरीरेण कर्तव्यमस्तीति गुरुचरणानामादेशः समभूत्। तमनुरुद्ध्य परिश्रम-पुरःसरम् उक्तसंवादस्य सङ्कलनम् अनेकैः वर्षैः कृतमद्य विदुषां सेवायां कथञ्चन समुपस्थापयितुं प्राभवम्।

अर्थशास्त्रकर्ता चाणक्यस्तस्मिन् समये प्रादुर्भूतः, यत्र नीतिशास्त्रस्य विलोप-प्रसक्त्या सह देशे सत्त्वगुणस्योन्मूलनमेव प्रसक्तमासीत्। अनेनैवाचार्येण सर्वाणि शास्त्राणि चतुरो वेदानधीत्य सत्त्वोन्मूलनकारणमनुशील्य आन्वीक्षिक्या सह त्रय्यादिविद्यानां संस्थापनं कृतम्। राज्यञ्च धर्मप्रधानं व्यवस्थापितम्, यद्धि ऐतिहासिकानां मतानु-सारेणापि स्वर्णयुगायते स्म। अनेनैव सिद्ध्यति यद् अनेन आचार्येण पाटलिपुत्रमवस्थाय चन्द्रगुप्तं मौर्यं राज्यपदे समभिषिच्य स्वयं शमप्रधानः सन् सत्त्वमेव संस्थापितवान्। सोऽयमाचार्य इतः पूर्वं चतुर्विंशतिवर्षशतकपूर्वमवनीतलं भूषयामासेति न्यायवार्तिक-भूमिकाकर्तृभिः उद्धृतात् चतुर्विंशतितमतीर्थङ्करजैनाचार्यवाक्याद् उन्नीतम्। अर्थशास्त्रस्य पदानि गुरुपरम्पराध्ययनाभावाद् दुरवगाहानीति ज्ञात्वा गुरुचरणैः अर्थशास्त्रस्य टीकाः सङ्कलिताः। तासु समग्रस्य अर्थशास्त्रस्य टीका (स्व० म० म०) पं० त० गणपतिशास्त्रिभिः प्रणीता दृष्टा।

एते काञ्चिमण्डलपतेः श्रीमूलरामवर्ममहाराजस्य कृपापात्राणि स्वं व्याख्यानं श्रीमूलेतिनाम्ना सम्पादितवन्तः।

जयमङ्गलानाम्नी टीका मद्रप्रान्ते प्रकाशिता। इयं कामन्दकीयटीका-वाक्यसादृश्यात् प्रामाणिकत्वाच्च शङ्करार्यैरेव विरचितेति मन्यते। सापि केवलं प्रथमाधिकरण एव प्रकाशनभावं प्राप्ता। **नीतिनिर्णीतिरपि** केषुचित्स्थलविशेषेषु तदीयाभिप्रायं द्योतयति। सा सिन्धीजैनग्रन्थमालायामाचार्यजिनवरमुनिवरसङ्गृहीता उपलब्धा। एषैव स्वकीयपाठाख्याने सामग्री अभूत्।

एतदर्थशास्त्रस्य समस्तटीकासहितस्य प्रकाशनं अशक्यप्रायमस्तीति मन्वान एवासम्; परं श्रीजगन्नाथोपाध्याय-(पालिविभागाध्यक्षः) प्रभृतिविदुषां प्रोत्साहनमुपलभ्य वर्तमानश्रीकुलपतिभिरेतत् प्रकाशनं प्रतिज्ञायाहमादिष्टस्तदर्थम्।

अस्य समग्रस्य प्रकाशनं भागत्रयेण कर्तव्यम्। एकस्मिन् भागे सम्पुटद्वयं भविष्य-तीत्यपि निर्णीतं गुरुचरणैः, कृतस्य व्याख्यानस्य अतिदीर्घत्वात्।

एतत्कार्यसम्पादने श्री पू० महाराजैः श्रीविभूतिनारायणसिंहमहाभागैः कृतेन प्रोत्साहनेन एतावद्दूरम् अहमागत इति तेषामुपकृतिं स्मरामि।

श्रीगुरुचरणव्याख्यानस्य सङ्कलितस्य शुद्धिः स्व० गुरुचरणैर्हरिरामशास्त्रिभिः शुक्लमहाभागैः सम्पादिता। तथैवाग्रे तैर्विधास्यत इत्याशायां स्थितस्तेषां वियोगेन खिन्नमनास्तेषां चरणौ स्मरन् तद्भक्तिं शरणं मन्यमान आसम्।

एतत्सामग्रीसम्पादने साहाय्यं साङ्गवेदविद्यालयाध्यक्षैः **श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-होसमनेमहाभागैः** पुस्तकं प्रदाय कृतम्, तथा गुरुपुत्राभ्यां **श्रीविश्वेश्वरशास्त्रि-गणेश्वरशास्त्रिभ्यां** पितृचरणानां कृतिः प्रकाश्यतां प्राप्नोतीति श्रुत्वा महता हर्षेण सर्वविधमपि साहाय्यं प्रादायीति तेषां समेषां उपकृतिं सर्वान् सभाजयामि ।

मूलपाठं विभज्य तत्र तत्र शीर्षकं तदेव स्थापितं यद् एन्० एस्० वेङ्कटा-चार्यैर्विद्वद्भिः संयोजितमिति तानपि स्मरामि एतत्प्रसङ्गे । **श्रीटोणपेगोपालाचार्यैस्तु** प्रकाशनाय पुस्तकमेवार्थशास्त्रस्य समर्पितम् । इयं तेषामुपकृतिरपि स्मरणीया वर्तते ।

सम्पादन-प्रकाशनकार्ये च **श्रीलक्ष्मीकान्तशास्त्रिखनङ्ग-श्रीजगन्नाथशास्त्रि-तैलङ्गाभ्यां** महान् परिश्रमः कृतो वर्तते । तदधमर्णतां भजमानस्तयोरुपकृतिं स्मरामि ।

अस्य प्रकाशने प्रमादाद् अज्ञानाद् मुद्रकदोषाद् असौष्ठवाद् असामर्थ्याच्च अशुद्धयो जाताः प्रकाशनानन्तरमुपलब्धा वर्तन्ते । तदर्थं क्षमस्वेत्युक्तिं विनाऽन्य उपायो नास्ति । इयं प्रथमावृत्तिः, तत्र दोषा भविष्यन्त्येवेति ज्ञात्वा विद्वांसः पाठं शोधयित्वा अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः समन्वेष्यन्तीमां कृतिमित्याशास्य विश्वेश-गुरुचरणौ नमन् विरमामीति ।

विदुषां वशंवदः

विश्वनाथशास्त्रिदातारः

विषयानुक्रमणिका

कौटलीयार्थशास्त्रस्थमूलस्यानुक्रमणिका

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः (इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः) ३-४०

सप्तमोऽध्यायः (शास्त्रार्थानुष्ठानम्) ४१-८०

चतुर्थं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः (अमात्योत्पत्तिः) ८१-१०६

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः) १०७-१८८

षष्ठं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः (अमात्यपरीक्षाविधिः) १८९-२५१

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (गूढपुरुषोत्पत्तिः, संस्थोत्पत्तिः) २५२-२८०

अष्टमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (गूढपुरुषप्रणिधिः) २८१-३९७

श्रीमूलाया विषयानुक्रमणिका

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः (इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः)

सप्तमोऽध्यायः (शास्त्रार्थानुष्ठानम्)

चतुर्थं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः (अमात्योत्पत्तिः)

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः)

षष्ठं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः (अमात्यपरीक्षाविधिः)

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (गूढपुरुषोत्पत्तिः)

अष्टमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (गूढपुरुषप्रणिधिः)

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्या विषयानुक्रमणिका

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः (इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः)

सप्तमोऽध्यायः (शास्त्रार्थानुष्ठानम्)

चतुर्थं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः (अमात्योत्पत्तिः)

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः)

षष्ठं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः (अमात्यपरीक्षाविधिः)

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (गूढपुरुषोत्पत्तिः)

अष्टमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (गूढपुरुषप्रणिधिः)

जयमङ्गलाया विषयानुक्रमणिका

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः (इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः)

सप्तमोऽध्यायः (शास्त्रार्थानुष्ठानम्)

चतुर्थं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः (अमात्योत्पत्तिः)

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः)

षष्ठं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः (अमात्यपरीक्षाविधिः)

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (गूढपुरुषोत्पत्तिः)

अष्टमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (गूढपुरुषप्रणिधिः)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रस्य विषयानुक्रमणिका

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः (इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः)

सप्तमोऽध्यायः (शास्त्रार्थानुष्ठानम्)

चतुर्थं प्रकरणम्

अष्टमोऽध्यायः (अमात्योत्पत्तिः)

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः (मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः)

षष्ठं प्रकरणम्

दशमोऽध्यायः (अमात्यपरीक्षाविधिः)

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः (गूढपुरुषोत्पत्तिः)

अष्टमं प्रकरणम्

द्वादशोऽध्यायः (गूढपुरुषप्रणिधिः)

श्रीमूला-वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी-जयमङ्गला-
जयमङ्गलाक्रोडपत्र-नीतिनिर्णीतिनाम्नीभिः
टीकाटिप्पणीभिः संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रथमो भागः

(द्वितीयसम्पुटम्)

॥ श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ॥

❀ श्रीगुरुः शरणम् ❀

श्रीमूला-वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी-जयमङ्गला-जयमङ्गला-
क्रोडपत्र-नीतिनिर्णीति-नाम्नीभिः
टीकाटिप्पणीभिः संवलितं

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रथमो भागः

(द्वितीयसम्पुटम्)

तृतीयं प्रकरणम्

षष्ठोऽध्यायः

इन्द्रियजयेऽरिषड्वर्गत्यागः

इन्द्रियजयः

[इन्द्रियजयपदार्थतद्धेतू]

विद्याविनयहेतुः[1] इन्द्रियजयः कामक्रोधलोभमानमदहर्षत्यागात् कार्यः ।

॥ ॐ मङ्गलमूर्तये नमः ॥

टी० गणपतिशास्त्रिभिः विरचिता

श्रीमूला

इन्द्रियजय इति सूत्रम् । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां जयः शब्दादिषु स्वस्वविषयेषु अविरुद्धा प्रवृत्तिः । सा शास्त्रसंस्कारमन्तरेण स्वत एव भवन्ती स्वाभाविक इन्द्रियजयः, शास्त्रानुष्ठाननिष्ठावशाद् भवन्ती कृतकः । स इहोच्यत इति सूत्रार्थः । इदं च सूत्रमध्यायद्वयेन भाष्यते । वृद्धसंयोगानन्तरं तद्धेतुरिन्द्रियजयः प्रसक्त इति प्रकरणसङ्गतिः ।

विद्येत्यादि । विद्याविनयहेतुः विद्यासंस्कारकारणम् । कामेति । परस्त्रीविषयोऽभिलाषः कामः, हिंसाप्रवर्तकश्चित्तविकारः क्रोधः, परद्रव्येच्छा लोभः, बालिश्यादात्मन्यनुपमत्वबुद्धिर्मानः धनविद्यादिप्रभवो गर्वो मदः, इष्टार्थप्राप्त्युपभोगजन्या प्रीतिर्हर्षः, षडेते शत्रव इत्युच्यन्ते । एषां त्यागाद् वर्जनात् ।

नी० टि० १ इन्द्रियेति । इदन्ति प्राप्नुवन्ति प्रभुत्वेन स्वविषयान् ।

श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविडव्याख्याता

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

कृतकं विनयं संपादयितुमाह—विद्येति। विनयेति—विद्याविनयो हेतुः यस्य। तदुक्तं—गणपतिशास्त्रिणा "विद्यासंस्कारकारण"मिति। इन्द्रियजय इति कार्यः इत्यनेनान्वयः। तदुक्तं टिप्पण्याम् 'इर्दान्ति प्राप्नुवन्ति प्रभुत्वेन स्वविषयानि"ति।

अरिषड्वर्गः

काम इति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणेन त्यागेन तेषामन्वयः। कामः इच्छा। क्रोधः द्वेषः यस्मिन्नुत्पद्यमाने ज्वलितमिव आत्मानं अभिमन्यते। लोभः–परद्रव्याति-श्रद्धा। मानः अवनतिसाध्येष्युन्नतमनस्कता। मदः—शौर्यादिनिमित्तो दर्पः। हर्षः अतिक्रीडनात्तृप्तिः। एते सर्वेऽपि नीतिपरिपालने कर्तव्यविरोधिनः। यत एतेषु सत्सु नयशून्यो भवति राजा। तथासति जनः अपरज्यते। तेन धर्मार्थयोर्विनाशः। अतः धर्मार्थविरोधिनां कामादिव्यसनानां परित्यागः कार्यः इति भावः।

जयमङ्गला

विद्यावृद्धसंयोगाद् अवाप्तविद्याविनयेन ज्ञाने सति इन्द्रियजयः शक्यत इति तदनन्तरं इन्द्रियजय उच्यतेऽध्यायद्वयेनेति प्रकरणक्रमः। तदाह - विद्याविनय हेतुरिन्द्रियजय इति। विद्याविनयो हेतुर्यस्य इन्द्रियजयस्य स कार्य इति सम्बन्धः। कथङ्कार्य इत्याह—कामादीनां त्यागादिति। कामादयो मानसा धर्मा बाह्येन्द्रियवृत्ति हेतवः। अतो मनोदोषाभावात् अश्रमेण कर्णादयो विजिता भवन्ति। दोषाः कामक्रोध-लोभमानमदहर्षाः[1]। तत्र कामो नेच्छामात्रम्, अपि तु व्यसनहेतुर्यः स ग्राह्यः। क्रोधोऽक्षमा, प्रबलेऽपि[2]यो वाक्पारुष्यादिनिमित्तः। लोभः स्वपरद्रव्यातिश्रद्धा[3]स्वरूपः। मानोऽवनतिसाध्ये[4]ऽप्युन्नतमनस्कता। मदो विद्यासौन्दर्यादिजनितो दर्प इत्यर्थः। हर्षोऽतिक्रीडनात्तृप्तिः[5] तेषां व्यसनहेतूनां त्यागः, तस्मात् त्यागात् कार्य इत्यावश्यकार्थः।

अशुद्धम्

१ दोषाः ……………तत्र

२ प्रत्ययोऽपि

३ व्याभीति गर्धा

४ नोतिसाध्ये

क्रीडनोन्म(ति ? त्तिः)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अध्यायद्वयेनेति। षष्ठसप्तमाध्यायाभ्यामभिहितं यदनुष्ठानं तदेव इन्द्रियजयः, "शास्त्रार्थानुष्ठानं वेति" मूले वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र आदिमेऽध्याये (षष्ठाध्याये) अभिहितः इन्द्रियजयः "कर्णत्वगादीन्द्रियाणां स्वेषु स्वेषु विषयेषु अविप्रतिपत्तिः"। ७ मे- "शास्त्रार्थानुष्ठानमिन्द्रियजयः" इति द्वयोरध्याययोः विवेकान्न कस्याऽपि वैयर्थ्यं बोध्यम्।

इन्द्रियजयसाधनम्

ननु इन्द्रियजयः कथं साधयितुं शक्यः? इतिचेदुच्यते। स हि ध्येयविषयमधिकृत्य ध्याने कृते सति संभवितुमर्हति। ध्यानं च मनसः एकविषयनिष्ठत्वम्।

न्यायभाष्य-न्यायकन्दलीसमन्वयः

अत्राऽयं विवेकः—टिप्पण्युद्धृत न्यायभाष्ये[1] "प्रत्याहृतस्ये"त्यादि ग्रन्थेन ज्ञानस्य स्वरूपमुपवर्णितम्। तत्रैव वार्तिककृता मनसः विषयनिष्ठत्वं[2] ध्यानमिति वर्णितम्। न्यायकन्दल्यां तु विजातीयः विलक्षणः आत्ममनसोः संयोगः ध्यानं इति वर्णितम्[3]। तदनयोः ग्रन्थयोः सङ्गतिः एवं भवितुमर्हति—ध्येयविषयातिरिक्तावृत्ति ध्येयवृत्तिविषयताकचिन्तात्रिषयत्वसंबन्धेन मनसः विषयवृत्तित्वम् इति।

योगलक्षणे बुभुत्सा

ननु (टिप्पण्युद्धृते) न्यायवार्तिके बुभुत्साविशिष्टस्येति किमुपात्तम्? इतिचेत्। उक्तसंबन्धस्य एकमात्राकारात्मकवृत्तेर्लाभाय, बुभुत्सायाः; कामिनीजिज्ञासायाः कामिनीज्ञानान्यज्ञानस्येव विजातीयवृत्तिप्रवाहं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्। किञ्च मनसो विषयवृत्तितावच्छेदकसंबन्धघटकचिन्तानिवेशने सुस्मूर्षायाः तत्वबुभुत्सायाश्च एकार्थाभिप्रायत्वं बोध्यम्। तेन तर्कलाभः। तदाहुः—"वितर्कात्मा भवेच् चिन्ता" इति। चिन्तायाः सत्वे एकाग्रतावस्थायां सर्वं सिद्धं भवति तस्याः दिव्यदृष्टित्वात्।

---

१ स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्य आत्मना संयोगस्तत्वबुभुत्साविशिष्टः सति हि तस्मिन् इन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते तदभ्यासवशात्तत्वबुद्धिरुत्पद्यते। (न्यायभाष्ये ४-२-३८)

२ तदाहुर्न्यायवार्तिके "स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनस इति। अनेन विक्षेपं निवर्तयति। इन्द्रियेभ्यः प्रतोपमाहृतस्य क्वचित् हृत्पुण्डरीकप्रदेशे आत्मनो निजौकसि धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगोऽयम्। स खलु सुप्तावस्थायामस्तीत्यत उक्तं तत्वबुभुत्साविशिष्ट इति। तदभ्यासश्च तद्विषयप्रयत्नोत्पादपौनःपुन्यं तस्मादादरनैरन्तर्यदीर्घकालविशिष्टात्तत्वबुद्धिरुत्पद्यते॥ ३८॥ इति।

३ तथैव न्यायकन्दल्याम्—संप्रज्ञातो धारकेण प्रयत्नेन क्वचिदात्मप्रदेशे वशीकृतस्य मनसो निरभिसन्धि निरभ्युत्थानात् क्वचिदात्मप्रदेशे संयोगः। तत्रायमुत्तरो मुमुक्षूणामविद्यासंस्कारविलयार्थमन्त्ये जन्मनि परिपच्यते। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत्र वेदान्तमतेन मनसः विषयनिष्ठत्वं तदा भवति यदा मनसो वृत्तिस्तन्मात्राकारा भवति । इति नात्र कश्चन विरोधः । चिन्ताया दिव्यत्वं तत्वचिन्तामणौ-मङ्गलारंभे उक्तमुपलभ्यते[1] ।

धारणाध्यानसमाधीनां भेदः

किञ्च ध्यानधारणासमाधीनां विवेकोऽपि चिन्तायाः तारतम्येन मन्तव्यः । तथाहि-प्रयत्नेन उक्तसंबन्धेन मनसः विषयनिष्ठत्व साधितम् चेत् धारणा भवति । अप्रयत्नपूर्वकं साधितं चेत् ध्यानं भवति । तदेव ध्यानं द्वादशदिवसपर्यंतं सन्ततधारया विषयनिष्ठं चेत् समाधिर्भवति । बुभुत्सया ध्यानं भवतीत्यत्र प्रमाणं किराते भारविणा उक्तं द्रष्टव्यम्[2]-

शास्त्रार्थस्फूर्तिः

अत्रायंभावः—शास्त्रस्य विषयावगत्यर्थं सम्यक्तया समस्तविषयग्रामनिवृत्तिसमर्था चिन्ता यस्य भवति सः तद्विषयं शास्त्रार्थं पश्यति[3] तत्रैव एकाग्रभूमिकोत्पत्तेः। क्षिप्तविक्षिप्तमूढभूमिकायां स्थितास्तु कथमपि शास्त्रार्थं परिचेतुं न पारयन्ति ।

साहित्यमतेन ध्यानालंबनम्

अयं विषयः स्फुटीकरणदृष्ट्या साहित्यशास्त्रमर्यादया निरूप्यते । तथाहि-अस्मिन् शास्त्रे मनोवृत्तयः व्यभिचारिभावत्मिकास्त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः उपवर्ण्यन्ते । तत्र चिन्तासाचिव्येन ध्यानं, निर्वेदे,असूयायाम्, वितर्के, धृतौ, विषादामर्षाद्भुतेषु च भवति।

ननु असूया-चिन्ता-स्मृति-धृतिभावानां अनुभावविभावयोः अन्यतरस्मिन् ध्यानं साहित्ये नोक्तमिति चेन्न । असूयायां दूरापराधान्वेषणात्—वितर्के आहार्यारोपे इच्छायाः कारणत्वात्, वितर्कस्य चिन्तारूपत्वात्, स्मृतौ विस्मृतार्थस्य स्मरणात्, धृतौ प्रतिभात्वादात् चिन्तायाः सम्बन्धः असूयाचिन्तास्मृतिधृतिभावेष्वपि अस्त्येव । अतएव ध्यानमपि तत्रास्तीति सिद्धं भवति इतिकृत्वा असूयाद्यन्यतमेषां दृष्टभावानामालम्बनं ध्यानार्थमुपयुक्तं भाति। अत्रेदं बोध्यम्-निर्वेदादयो भावाः यत्तत्वं निमित्तीकृत्य मनसि उदयन्ति। तन्निमित्तं यदि उत्तमं तर्हि तद्विषयकं ध्यानं उत्तमसंबन्धात् उत्तमफलपर्यवसायि भवेत् । अन्यथा तु प्रणनाशाय । तदुक्तं गीतायाम्-"ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते···बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" । इति । अतः शास्त्रविषयप्रकाशनार्थं तद्विषये निर्वेदाद्यन्यतमभावाः येन कारणेन संभवन्ति तेषां सङ्ग्रहः कृतश्चेत् दृष्टोपायेनैव तत्वबुभुत्साविशिष्टस्य मनसः एकस्मिन् प्रदेशे आत्मना

१ अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मतं।
चिन्तादिव्यावलाचनेन च तयाः सारं विलोक्याखिलम् ॥
तन्त्रे दोषगणेन दुर्गमतरे सिद्धान्तदीक्षागुरु—।
गङ्गेशस्तनुते मितन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिम् ॥ २ ॥ इति ।

२ प्रणिधाय तत्र विधिनाऽथ धियं दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।
श्रममादधावसुकरं न तपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ कि० ६।१९

३ विनयो हीन्द्रियजयः तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ।
तन्निष्ठस्य हि शास्त्रार्थाः प्रसीदन्ति ततः श्रियः ॥ इति ।

टी० शास्त्रं हि चिन्ताभावनाक्रमेण निर्मलीभवति । इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अर्थमात्रस्य स्फुरणम्

अपेक्षितः सम्बन्धः नासुलभो भवति। ननु कञ्चनापि तद्गोचरार्थं चिन्तयिता कथं गृह्णातीति ? चेत्। तदपि नीतिसारोक्तदिशा चिन्तनीयम् "आत्मेत्यादिना" टिप्पण्युद्धृतपद्येन[1]।

तत्रोपवर्णितः निगूढः अर्थः जितेन्द्रियत्वलाभार्थं सुसङ्गतिको भवन् विनयाय कथमुपयुज्यते इति जयमङ्गलाकृता साधितमस्ति। ननु प्रस्तुतविषयेन सह आत्मेत्यादि नीतिसारग्रन्थस्य कः सम्बन्धः ? इति चेत् उच्यते।

आत्मेत्यादिपद्याशयः

आत्मेत्यादि—तदीयपद्येषु प्रयत्न आदरात्मको विवक्षितः तेन अनुपेक्षात्मकेन संस्कारोत्पत्तेः। सति च तस्मिन्नुद्बुद्धे बुभुत्सा संभवति। तया च ध्यानं, बुभुत्सायां सत्यां एकाग्रतालाभेन ध्यानेन च यदा विषयोपलब्धिर्भवतितदा सुखं भवति। इत्येतत्प्रदर्शयितुं "विज्ञानं हृदयं चित्त"मिति नीतिसारपद्ये "प्रवर्तननिवर्तने" इति अभिहितमस्ति। अत्रत्यः टीकाग्रन्थः एवम्। 'सापायेष्वपि विषयेषु मनः प्रवर्तयति"। इति। सापायेष्वपि इत्यस्य बलवदनिष्टानुबन्धिषु इत्येवमर्थो भवति। तथा च सापायेषु अर्थेषु सुखसाधनताधिया ध्याने पर्यवसितया प्रवृत्तिर्भवति। बलवदनिष्टानुबन्धित्वे ध्याते तु निवृत्तिर्भवति। तदिदं ध्यानं द्विविधमुच्यते। आत्मालम्वनं बाह्यालम्बनमिति भेदात्, तत्र योगेन विविक्ततया यस्य आत्मा प्रत्यक्षविषयो वर्तते तस्य तद्विषयकमादरप्रत्ययसहितबुभुत्साजनितं ध्यानं आत्मालम्वनं भवति। सति च तस्मिन् जितेन्द्रियता पूर्णा इति वक्तुं शक्यते। तद्विधमेव ज्ञानं पारमार्थिकमित्युच्यते, बाह्यालम्बनज्ञाने तु आत्मा संसारिणां न विविक्ततया प्रत्यक्षविषयो भवति। अपि तु मिथ्याज्ञानवासना-

---

१ आत्मा प्रयत्नादर्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति।
संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरुपजायते ॥
विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियम्।
तन्निरुन्ध्यात् प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥
विज्ञानं हृदयं चित्तं मनो बुद्धिश्च तत्समम।
अनेनात्मा करोतीह प्रवर्तननिवर्तने ॥
आत्मा मनश्च तद्विद्यैरन्तःकरणमुच्यते।
ताभ्यां तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥
आत्मा बुद्धीन्द्रियाण्यर्थाः बहिष्करणमुच्यते।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥
उभे एते हि करणे प्रयत्नानन्तर्यके स्थिते।
तस्मात् प्रयत्नसंरोधाद् भावयेन्निर्मनस्कताम्। इति। (नी० सा० १ स०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वशादविविक्ततया शरीरावच्छिन्नः सन् प्रत्यक्षविषयो भवति । तावत्पर्यन्तं व्यवहारकाले प्रतिबुद्धज्ञानेन बुभुत्साविशिष्टेन धर्मार्थयोः अप्रतिघातो यथा भवेत् तथा तदविरुद्धो विषयस्तेन ध्येयः । इति कामन्दकस्य आशयो भाति । तेन वीररससंपन्नः आदरपूर्वकं सहजतः बुभुत्सया ध्यायंस्तिष्ठति जितेन्द्रियश्च सन्, तावत्पर्यन्तं स यथावद् विद्यां प्राप्तुमर्हति कृत्रिमविनयसंपन्नश्च भवति । शेषं आकरग्रन्थादौ द्रष्टव्यम् । (एतेन प्र०खं०पृ० १४५ ष्ठे प्रतिज्ञातमुपपन्नम् ।)

मनसो नियमनोपायः अणुत्वं च

अपि च मनसः अतीन्द्रियत्वेऽपि तेन नियमनं दृष्टप्रणालिकया कथं भवितुमर्हति इति प्रसङ्गात् प्रागुक्तमपि (प्र.खं.पृ. ३३३) पुनरुच्यते । मनसः अणुरूपस्य अप्रत्यक्षत्वेऽपि तत् याभ्यः नाडीभ्यः सञ्चरति ताः यदि नियमिताः भवेयुः तर्हि तद्द्वारा मनसो नियमनं भवितुमर्हति । "मनःसहचरो वायुः" इत्युक्तेः । उदयनाचार्यकृतनिर्देशादपि ज्ञायते, यत् वायुसञ्चरणशीलया नाड्या मनः सञ्चरतीति । तथा च तत्तन्नाडीषु अपेक्षानुसारेण वायुः प्रत्यवायपरिहारपुरस्सरं यदि नियमयितुं सुशकःस्यात् तर्हि मनोऽपि तद्द्वारा नियन्त्रितं भवितुमर्हति तदेवेदं गोकुलनाथोपाध्यायेनाऽपि अभिनयस्य साफल्य-विचारप्रसङ्गे व्यक्तीकृतमस्ति[1] ।

तथा च गोकुलनाथोपाध्यायोक्तदिशा ध्यानमात्रेण प्राणे निगृहीते मनोऽपि निगृहीतं भवितुमर्हतीति सिद्धम् । तत्रापि नियमितत्वेन अभ्यर्हिते वायावपि विशेषतया प्राणवायोः स्थिरीकरणमपेक्षितम् शरीरवर्तिनीनां सर्वासामपि चेष्टानां प्राणसम्बद्धत्वात् । इयमेव एकाग्रता प्राणस्य स्थैर्यमित्युच्यते ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च अन्तर्गतं मनो ज्ञायते इत्युक्तं तदपि प्राणमनसोः साहचर्यात् बोध्यम् ।

किञ्च मनस्स्वरूपं विदधता भावप्रकाशनकृता -

"तस्य स्यामिति सङ्कल्पः मन आख्यां लभेत्तु सः" ।

इति यदभिधीयते तदेव आधुनिकैः Will Power इति संज्ञया व्यवह्रियते । तस्याभिव्यक्तिः तदा भवति यदा मस्तिष्के मध्यान्तरवर्तिकर्णिकायां गतिर्भवति । तदेतत् चिकित्साचन्द्रोदयादुद्धृते (प्र० खं० पृ० १५ ष्ठे) द्रष्टव्यम् ।

---

१ सात्विकास्तु आत्मत्वेनाध्यस्तस्य प्राणस्य सूक्ष्मभूतप्रकारात्मकाः स्तम्भत्वादिनाऽष्टधा भिद्यमाना व्यभिचारिणोऽपि बाह्यस्वरूपेण परिणामादनुभावतयाऽपि स्पृश्यन्ते । इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मनसः परिमाणम्

प्राणोऽपि मस्तिष्क एव स्थितः इति वैद्यशास्त्रे उक्तमेव भावप्रकाशनकृताऽपि उपन्यस्तं[1], तस्मात् मनःप्राणयोः संबंधः मस्तिष्के वर्तते इति सिद्धं भवति। यद्यपि मनसोऽतीन्द्रियत्वं साधितं तथापि तस्य सेन्द्रियत्वं साहित्यदृशा "तस्य स्यामि"ती त्यादिना ग्रन्थेन उपन्यस्तं प्राक्। (ख० १ पृ० १८) स च वेद्य एव। मनः पदेन अभिधीयमानः "तस्य स्यामि"ति सङ्कल्पः यथा ईश्वरस्य वर्तते तथा जीवस्यापि वर्तते। विना सङ्कल्पं नाडीषु चेष्टानुपपत्तेः। अतस्तस्य नियमनं नाशक्यम्। अत्र केचित् एवं वदन्ति, प्राणसहचरितं मनः शरीरप्रमाणकमिति। तन्न। शरीरस्य अधोदेशेऽवस्थितानां नाड़ीनां मस्तिष्केण सह पृथक्करणे सति शरीरस्य तत्तद्देशे लगुड़ादिना कृतेऽपि आघाते छेदने वा तत्संवेदनं मस्तिष्के न भवति इति प्रत्यक्षसिद्धम्, तदिदं मनः शरीरप्रमाणकं चेत् उपपन्नं न भवति। यदा किल मस्तिष्केण सह सम्बद्धासु शरीरान्तर्वर्तिनीषु तत्तन्नाड़ीषु मनसः वेगेन प्राणकम्पप्रयुक्तो वेगो भवति तदा ज्ञानतन्तुष्वपि तथा वेगः उत्पद्यते। ततश्च संवेदनं भवति। परन्तु प्राङ्निर्दिष्टमार्गानुसारेण (प्र०ख०पृ० २-६) वितर्कचिन्तादि भावान्यतमेषु स्थितस्य यदा ध्यानादिबलात् प्राणमनसोः स्थैर्यं भवति। तदा तत्स्थैर्येण शरीरान्तर्वर्तिनीषु नाडीषु कम्पोऽपि न भवति नवा तत्संवेदनादिकम्। तदेतत्सर्वमपि मनसः अणुत्व एव सोपपत्तिकं भवति। एतदेवाभिप्रेत्य नीतिसारकृता उच्यते ज्ञानस्येत्यादिना[2]।

ज्ञानं क्रिया

ननु ज्ञानं गुणः कम्पस्तु तद्विजातीयं कर्म तयोः एकत्र अन्तर्भावः कथं भवति ? इति चेन् मास्तां नैयायिकमतेन। प्रत्यभिज्ञाचार्वाकादिमते तु ज्ञानस्य क्रियादिरूपत्वमुच्यते। तथाहि—प्रत्यभिज्ञादर्शनमते ज्ञाने कर्तृत्वं स्वीकृतं वर्तते। तदुक्तं—

बोधस्य चाप्यकर्तृत्वं कर्तृत्वे चाप्यबोधता। इति।

एतदस्वीकारे तु तद् आणवमलं भवति जीवस्य इति निन्दितमस्ति। एवमेव ईश्वरः साक्षी ज्ञानात्मकः इति वेदान्तमतेन न्यायरत्नावल्यां प्रतिपाद्यते। तथा श्रुतावपि "अहं बहु स्यां प्रजायेय" इति। तथाच एभिः उक्तैः प्रमाणैः ज्ञाने यथा कर्तृत्वं सिद्धं तथैव प्रत्यक्षवादिमतेन क्रियारूपत्वं शब्दरूपत्वंचास्ति इत्यपि वक्तुं शक्यते। शरीरान्तर्वर्तिषु मस्तिष्कसंबद्धेषु ऊर्ध्वतन्तुषु कम्पे सति ज्ञानं भवति, यत्र च कम्पः तत्र शब्दोऽवश्यं भवति इति प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति व्याकरणसिद्धान्ताच्च। प्रत्यक्षवादिनां मतानुसारेण नाडी-

---

१ १ अधिकारे—प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा शरीरं व्याप्य तिष्ठति।
येन प्राणिति सर्वत्र स प्राणो मूर्धनि स्थितः॥ इति। (भाव०)

२ ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते। (नीतिसार)।
कारिकावलिकृतापि – अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इतिचोक्तम्॥

२

जयमङ्गलाक्रोडपत्तम्

कम्पनविचारदृष्टयाऽपि ज्ञानं क्रिया, वेगः शब्दश्च एकरूपतामेव भजन्ते इति सिद्धम्।

पुनः सर्वमिदं वायुपरतन्त्रम् कम्पादिसमये तत्तन्नाडीषु वायोः सञ्चरणस्य नैयत्येन दर्शनात्। तदेवोक्तं भावप्रकाशनग्रन्थे "मनोधितिष्ठति प्राणपूर्वान् पञ्च समीरणान्"। (प्र.ख पृ. ३२९) इति। अत्राऽयं निष्कर्षः--सङ्कल्पात्मकमनःप्रेर्यो वायुः ततः प्रेर्यः अग्निः तेन नादः तत्रैव च संवेदनादि भवति। मनसः नियमने कृते ज्ञानतन्तौ क्रियानुत्पत्तिः मनोनियमनं च तत्सहचरितप्राणस्य नियमनेन संभवतः। तदेवोक्तं वेदान्तसूत्रमुक्तावल्यां "प्राणाभावेन ज्ञानाभावः" इति।

मनसः सङ्कल्पाणुत्वरूपत्वम्

न च मनसः सङ्कल्परूपत्वं अणुरूपत्वञ्च कथमुच्यते ? इति चेत्। तन्मते सङ्कल्पानुबन्धिपरिमाणरूपत्वं मनसो बोध्यम्। अतएव सुषुप्तौ मनो न भवति इत्यस्यार्थः सङ्कल्पो न भवति इति बोध्यम्।

योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन मनः सर्वफलसाधने समर्थम्

ननु सङ्कल्पात्मकं मनः "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्युक्तन्यायेन किं सर्वं फलं साधयितुं समर्थम् ? इति चेत् समर्थम्। परमत्रायं विवेकः—मीमांसकमतेन उद्देश्यस्य अनेकत्वं न भवतीति सर्वफलसाधकं दशपूर्णमासात्मकं कर्म सदपि सकृत् अनुष्ठिताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां एकस्यैव उद्देश्यस्य सत्वात् एकदा एकमेव फलं भवति इति योगसिद्ध्यधिकरणे साधितम्। तन्न्यायेन ध्यानमपि शास्त्रानुसारेण उक्तवस्तुविषयकं समस्तफलसवितृ सदपि एकदा एकमेव फलं प्रयच्छति न तु फले फलानि वा। अत्र सर्वत्राऽपि हेतुः मनसः अणुत्वमेव। इतोऽधिकं इन्द्रियजयरसविचारावसरे अग्रे (प्र.ख.पृ० ८-१९) स्फुटीकृतमस्ति। नच ध्यान एव कुतो भरः इति शङ्क्यम्। पदार्थानां सम्यक्तया बुद्धिनिष्ठत्वएव फलप्राप्तिसंभवात्, न तु ततः पृथगवस्थानेऽपि। तस्मात् शास्त्रेण सञ्जाते ज्ञाने प्रतिबुद्धे आदरप्रत्ययेन उद्बुद्धसंस्कारविशिष्टेन यदा ध्यानं क्रियारूपमापन्नं सत् दृढं भवति तदा तदवश्यं फलपर्यवसायि भवति इति हेतोः शास्त्रपरतन्त्राणां ध्यानं दृष्टोपायद्वारा फलपर्यवसायि भवद् इन्द्रियजयावाप्तये उपयुज्यते।

शास्त्रबहिर्मुखानामनुरागः

ननु वृद्धसंयोगेन इन्द्रियजयं प्रसाध्य शास्त्रार्थानुष्ठानं कृतवत्सु शास्त्रबहिर्भूताः कथं अनुरक्ताः भविष्यन्ति ? इतिचेदभिधीयते। शास्त्राद् बहिर्भूताः द्विविधाः भवितुमर्हन्ति। एके शास्त्रे अनधिकृताः अपरे शास्त्रतदधिकृतविद्वत्सङ्गतिरहिताश्च तेषु ये शास्त्रे अनधिकृताः शकादयः भारते स्थिताः सन्ति पूर्वतः, ते त्रैवर्णिकानां सङ्गत्या स्वधर्मं परिपालयन्तः विदग्धव्यवहारपरंपरां दृष्टवन्तः

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रमाणत्रयं विश्वसन्ति। तथाविधानाम् आत्मनि अनुरागप्राप्त्यर्थं प्रमाणत्रयसमन्वितं नीत्यनुष्ठानमेव अलम्। ये च किल सर्वथा त्रैवर्णिकसङ्गतिरहिता यवनादयः वर्तन्ते न ते कथञ्चिदपि प्रमाणत्रयं प्रमातुमर्हन्ति तेषु शास्त्रस्य गन्धाभावात्। तथाविधानां कृते नीतिसारकृता लोकसङ्ग्रहनाम्ना पृथगुपन्यस्तं प्रकरणम्। तत एव तद् अवगन्तव्यम्[1]। तदेव मनुरपि आह "वृद्धानि"त्यादिना[2]—

अर्थशास्त्रस्य न्यूनतापरिहारः

ननु कामन्दकीयनीतिसारोक्तं लोकसङ्ग्रहप्रकरणं कौटिल्येन नोक्तम्। इत्यस्य न्यूनत्वमिति चेन्न। यः विद्यावृद्धसंयोगात् अवाप्तविद्यः विनीतः विजितेन्द्रियश्च स एव नीतिसारोक्तान् वाक्सूनृतादयादानदीनोपगतरक्षणसत्सङ्गतीः आचरिष्यति स्वभावात्। इति मत्वा लोकसङ्ग्रहप्रकरणस्य अन्तर्भावः इन्द्रियजयप्रकरणे संभवति इति न पृथक् कौटिल्येन लोकसङ्ग्रहप्रकरणमभिहितम्। सप्तमाध्याये प्रकारान्तरेण "तस्मादरिषड्वर्गत्यागेने"त्यादि ग्रन्थेन सूचितमपि। अत्रायं निष्कर्षः सर्वत्र देशे रजस्तमोभावयोः अभिवृद्धिः स्यात् तर्हि कलहः स्यात् अतः तदभाव-

---

वाक्सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणम्।
इति सङ्गः सतां साधु हितं सत्पुरुषव्रतम्॥ २॥
अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम्।
कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः॥ ३४॥
प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे।
गृहागते परिष्वङ्गः शक्त्या दानं सहिष्णुता॥३५॥
स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परवृद्धिष्वमत्सरः।
नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिष्णुता॥ ३६॥
बन्धुभिर्बद्धसंयोगः सुजने चतुरस्रता।
तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम्॥३७॥
सनातने वर्त्मनि साधु तिष्ठतामयं हि पन्था
गृहमेधिनां मतः।
अनेन गच्छन्नियतं महात्मनामिमं च लोकं
परमं च विन्दति॥ ३८॥
इति पथि विनिवेशितात्मनो रिपुरपि
गच्छति साधु मित्रताम्।
तदवनिपतिमत्सरादृते विनयगुणेन जगद्
वशं नयेत्॥ ३९॥

२ "वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन्।
वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते"॥ मनु० ७।३८॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

संरक्षणाय सत्वभावस्य अभिवृद्धिः अपेक्ष्यते। तदर्थं च आस्तिक्यभावः स्थापनीयः। स च वेदपारतन्त्र्ये एव संभवति इत्येतत् विस्तरतः प्राक् (१ खं० पृ० २३३) अन्यत्र च प्रपञ्चितमस्ति। तेन वेदेन अभिहितः वैदिको धर्मः सङ्क्षिप्तसदाचारनाम्ना नीतिसारकृता सारभूतः (२ खं० ११) प्रकाशितः।

म्लेच्छदेशे वैदिकधर्मः

ननु म्लेच्छदेशेषु वैदिकधर्मप्रसारणं कथं न शास्त्रविरुद्धम्? इतिचेन्न—सर्वत्रापि यावन्तो धर्माः वर्तन्ते ते सर्वेऽपि वैदिकधर्मं एव अन्तर्भवन्ति। सर्वेषां कृते वेदेन महाभारतादिग्रन्थद्वारा[१] तथा व्यवस्थापनस्य प्रकाशितत्वात्।

सर्वो धर्मो वैदिकः

न हि वेदेनोक्तः सर्वो धर्मः सर्वैः अनुष्ठेयः अथवा वर्णाश्रमधर्मः एव वैदिको धर्म इत्युच्यते किन्तु यो यत्र अधिकृतः तेन "अयं धर्मो वेदोक्तः मया अनुष्ठेय" इति मत्वा यद्यनुष्ठीयते तर्हि तेन सः अनुष्ठितो धर्मो वैदिक एव भवति। यथा ब्राह्मणधर्मः क्षत्रियधर्मः वैश्यधर्मः शूद्रधर्मः म्लेच्छधर्मश्चेति।

न च "वैदिकत्वेन मया धर्मः अनुष्ठेयः" इति कुतो मन्तव्य्? इति वाच्यम्, वैदिकत्वेन ज्ञप्तिमन्तरा परलोकनिर्णयस्य सर्वथा असंभवात्, रागद्वेषयोः प्राधान्यात्, स्थायिसङ्घटनोपयुक्तमित्रतायाः मूलभूतस्य विश्वास्यत्वस्य कथमपि आत्मनि संपादयितुमशक्यत्वाच्च। तदेतत्सर्वं "शान्ति का अग्रदूत" ग्रन्थे विस्तरतः द्रष्टव्यम्। अतः यः कोऽपि पुरुषो भवतु तेन सह मैत्रीसंपादनार्थमपेक्षितस्य परलोकविश्वासस्य कारणत्वेन वैदिकत्वं स्वधर्मे कल्पनीयमेव। अतएव सर्वथा अधार्मिकः अविश्वास्यो भवति। एतदनुसारेण सर्वथा धर्मानभिमानी अविश्वास्यत्वात् कनिष्ठः ततो वैदिकातिरिक्तधर्माभिमानी वरः ततोऽहिंसावादी बौद्धः, ततोः जैनः, ततोपि वैदिकः परलोका-

---

इन्द्र उवाच

१ तदुक्तं महाभारते—'दस्युधर्मान् निबोधत् शा० रा० प० शासने—

मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम्॥
भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते॥१०
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च।
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा॥
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम्।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च॥
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता।
पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः॥
एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ।
सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव॥ इति॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भिमानी इति विश्वासोत्पदकतारतम्येन विश्वास्यत्वमविश्वास्यत्वं वा विवेचयितुं शक्यते। एतदतिरिक्तं सूतसंहितायां द्रष्टव्यम्। एतावता म्लेच्छकल्पितो वा भवतु बौद्धधर्मो वा भवतु स सर्वोऽपि केन, कदा, कथमनुष्ठेयः इति-वेदेन नियमितं वर्तते। तद्रीत्या म्लेच्छादिभिः अनुष्ठितः धर्मः वैदिकान्नातिरिच्यते[1]।

अतो म्लेच्छदेशेष्वपि तन्मर्यादानुसारेण वैदिकाभिमानपुरःसरं म्लेच्छानां कृते तदीयधर्मप्रसारणं वैदिकधर्मप्रसारणमेव मन्तव्यम्। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया।

सङ्गतिः

प्रकरणक्रमइति। (ख० २ पृ० ४) विद्यावृद्धसंयोगेन्द्रियजयप्रकरणयोः संबन्धः कार्यकारणभावरूपः। तदेवोक्तम् "विद्यावृद्धसंयोगादि"त्यादिग्रन्थेन। (ख० २ पृ० ४)

वृद्धसंयोगेन्द्रियजययोः कार्यकारणभावः

ननु विद्याप्राप्तिद्वारकवृद्धसंयोगेन्द्रियजययोः कथं कार्यकारणभावः ? इतिचेत् अयं विषयःपूर्वमेव विद्यावृद्धसंयोगस्य उपर्युक्तत्वविचारणावसरे (ख० १ पृ० ३८६) प्रदर्शितः वर्तते। पुनः गीतावाक्यालोचनानुसारेण स्फुटीक्रियते। तथाहि—वृद्धसंयोगाभावे विद्याप्राप्त्यभावे च कामादयः उद्भवन्ति। तन्नाशार्थं योगः अपेक्षितः, तेनैव च इन्द्रियजयः। इत्येतत्सर्वं नियतम्। अतः उक्तः कार्यकारणभावः क्लृप्तः। तदेतत्सर्वं कामादीनां स्वरूपमालोच्य तज्जयार्थं योगः कथमुपायो भवति इत्येतद्गीतायां प्रपञ्चितं वर्तते। तत्र कामस्य विनाशहेतुत्वं कथमस्तीति तदीयग्रन्थेन समुद्ध्रियते टिप्पण्याम्[2]।

---

१ तदेवोक्तम्—यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥

इत्यभिधाय—यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥ इति।

कामादीनां विनाशहेतुत्वम्

२ तथाहि— काम एषः क्रोध एषः रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥

शा० भाष्यम्-श्रृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि इति भगवानुवाच। "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा" (वि० पु० ६।५।७४) इति ऐश्वर्यादिकं यस्मिन् वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते। "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति। काम इति। कामस्सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम्, स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येष एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः, स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः। कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कामादिविजयः

अथ कामादिविजयः कथं कर्तव्यः इत्येवं विषयोऽपि इन्द्रियाणि पराण्याहुः ३।४२ इति पद्यव्याख्याने भाष्ये उद्धृतोस्ति[1] टिप्पण्याम्।

तृष्णया ह्यहङ्कारित इति दुःखिनां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते। महाशनो महदशनमस्येति महाशनः। महापाप्मा कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्धयेनं काममिह संसारे वैरिणम्।

आ० गि०—संप्रति प्रतिवचनं प्रस्तौति शृण्विति। तस्य वैरित्वं स्फोरयति सर्वेति। अप्रस्तुतं किमिति प्रस्तूयते? तत्राह—यं त्वमिति। भगवच्छब्दार्थं निर्धारयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति। समग्रस्य इत्येतत्प्रत्येकविशेषणैः सम्बद्धम् अथ शब्दस्तथाशब्दपर्यायः समुच्चयार्थः। मोक्षशब्देन तदुपायो ज्ञानं विवक्ष्यते। उदाहृतवचस्तात्पर्यमाह ऐश्वर्यादिति। स वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः। तत्रैव पौराणिकं वाक्यान्तरं पठति उत्पत्तिमिति। भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बध्यते। कारणार्थौ चोत्पत्तिप्रलयशब्दौ, क्रियामात्रस्य पुरुषान्तरगोचरत्वसम्भवात् आगतिर्गतिश्च इत्यागामिन्यौ सम्पदापदौ सूच्येते। वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह उत्पत्त्यादीति। वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमुच्यते। समग्रैश्वर्यादिसम्पत्तिसमुच्चयार्थकश्चकारः।

उक्तलक्षणो भगवान् किमुक्तवानिति तदाह कामइति। कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विशदयति यन्निमित्तेति। तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं? तदाह–स एष इति। कामक्रोधयोश्च हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति–रजोगुणेति। कारणद्वारा कामादेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वाराऽपि तस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति। कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव–न रजोगुणजनकत्वमित्याशङ्क्याह कामो हीति। तत्रैवानुभवानुसारिणीं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति तृष्णया हीति। तस्य योग्यायोग्यविभागास्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति। इतीति।

कामविजयः

१ भाष्ये-इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहि हीत्युक्तं, तत्र किमाश्रयः कामं जह्यात्? इत्युच्यते इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य साक्ष्यन्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः। तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकम्। तथा मनसस्तु परा बुद्धिः निश्चयात्मिका। तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरोऽयं, देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं सबुद्धे द्रष्टा पर आत्मा।

आ० गि०—पूर्वोक्तमनूद्य कामत्यागस्य दुष्करत्वं मन्वानो' रसोऽप्यस्य (२।५०) इत्यत्रोक्तमेव स्पष्टोकर्तुं प्रश्नपूर्वकं श्लोकान्तरमवतारयति–इन्द्रियाणीत्यादिना। पञ्चेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि गृह्यन्ते। किमपेक्षया तेषां परत्वं?

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदनुसारेण स्वानुकूलत्वापादनार्थमेव योगो भगवता उक्तः। तथाचोक्तं 'इमं विवस्वते योगं' इति। (गी०) सोऽयं योगः विद्यावृद्धानां सेवया बुभुक्षुभिः संपादितश्चेत् सर्वसिद्धिकरः भवति, विद्यावृद्धानां वाक्यैः योगात्मकस्य तर्कस्य समुत्पत्तिसंभवात्। राजनीतिकार्यकुशलानां कृते योगस्य तर्कत्वं कथं भवतीति द्वितीयाध्याये प्रत्याहारस्तथा ध्यानमिति पद्यव्याख्याने स्फुटीकृतमस्ति। (ख० १ पृ० १४६) प्रकृते एतावदेव उच्यते यत् योगसंपन्नः जीवः सर्वस्य जगतः कार्यानिस्तरणादिहेतुना सञ्जातां प्रतिपदं विषादावस्थितिं दृष्ट्वा संसाराद् विरज्य अवतिष्ठते। अतएव उच्यते भागवतादिग्रन्थे येन योगसंपन्नानां भगवत्सङ्गिनां सङ्गो न लब्धः नापि च जगत्स्वरूपमवगतम् तेन किमुपलब्ध[१]मित्यादि।

तस्मात् विद्यावृद्धसंयोगः तर्कमुत्पाद्य शिष्येषु कृतकमिन्द्रियजयमाधापयति इति गीतातद्भाष्यग्रन्थानुसारेणाऽपि विद्यावृद्ध-संयोगेन्द्रियजययोः कार्यकारणभावः स्फुटः।

कामुकैरपि शास्त्रमालम्बनीयम्

कथामिति। (ख.२ पृ. ४) अत्रायं भावः पूर्णः इन्द्रियजयः कतिपयान् द्वित्रान् योगिनो विहाय यद्यपि सर्वेषु मानवेषु न संभवति। अतएव इद्रियाणि पूर्णवैराग्याभावेन विषयेभ्यः न प्रत्याहर्तुं शक्यन्ते तदवस्थायां न्यायसूत्रे प्रदर्शितस्य योगस्य अभावेन आत्मनि न्यूनतैव भाति, तथापि शास्त्रं न परित्याज्यम्। यथा महावातेनाक्रान्तः कश्चिन्—नं तदधीनतया यत्र तत्र परिभ्रमति अपितु किञ्चन एकमचलं वस्तु अवलम्ब्य तिष्ठति तथैव पूर्णवैराग्याभावे कामादिभिः आक्रान्ततादशायामपि शास्त्रं यदि अवलम्ब्यते तर्हि तत्साहाय्येन नयोऽपि धूमेन आवृतः वन्हिरिव प्रकाशित एव भवति[२]।

तत्राह देहमिति। तथापि केन प्रकारेण परत्वं तदाह सौक्ष्म्येति। आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते। इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति तथेति। मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति-तथा मनसस्त्विति। यो बुद्धेः इत्यादि व्याचष्टे-तथेत्यादिना। आत्मनो यथोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वमाशङ्क्याह यं देहिनमिति। इति॥ ४२॥

१ तदुक्तं—महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम्।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ताः विमन्यवः सुहृदः साधवो ये॥ इति।

भक्तिरसायनेऽपि—

तत्रादौ महतां सेवा तद्दयापात्रता ततः इति ग्रन्थेन महत्सेवायां भक्तिं प्रति कारणत्वं प्रतिपाद्यते।

न्यायसूत्रकृतापि—'तं गुरुशिष्य सब्रह्मचारिशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात इति समाधिविचारावसरे सुष्ठूक्तं भवति।

२. 'धूमेनाव्रियते वन्हिः यथादर्शो मलेन च
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्।' गी०

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वन्हिः धूमेनावृतः न प्रकाशते तथापि सर्वथा न प्रकाशते इति न। एवमेव शास्त्रावलम्बने कृते सति नीतिरपि प्रकाशत एव ॥
अर्थात् आत्मना आत्मानं संस्तभ्य हर्षशोकौ कामादींश्च जयेदिति तात्पर्यम्।

अश्रमेणेति। (ख० २ पृ० ४) श्रमः कुत्र भवतीति श्रीमद्भागवते उक्तम्[1]।

तस्यायं भावः—जीवो हि उद्दिष्टं फलं साधायितुं प्रवर्त्तमानः स्वकीयोद्योगेन सर्वं आकाङ्क्षितं साध्नोत्येव इति वक्तुं न शक्यते[2]। एवंस्थिते फलोपलब्ध्यभावेन उद्दिष्टप्राप्त्याशया कृतोद्योगः श्रमात्मकफलाय परिणमति। परन्तु यदनुष्ठीयते तत्सर्वमपि समर्थाय रक्षकाय परमेश्वराय यदि समर्प्यते, तर्हि सः स्वयंप्राप्तुमसमर्थाय सेवकाय प्रसन्नः सन् आकाङ्क्षितफलं वितरति[3]। तद्दशायां सेवकोऽपि श्रमं नानुभवतीति भगवदर्पणमेव कर्तव्यमिति भागवताशयो भाति।

इदमेव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्यं कीदृशमस्तीति उदयनाचार्याः प्रकटयन्ति[3]—

अतः यस्मिन् धर्मेऽनुष्ठिते जगदधिष्ठानभूतस्य आत्मनः सगुणरूपेण निर्गुण-रूपेण वा साक्षात्कारः भवति तस्यां कथायां तेन धर्मेण रतिः विशुद्धा भवेत् तर्हि श्रमो नाऽस्ति। तथाविधेन धर्मेण देवगुर्वादीनां अहं सेवकोस्मीति भावो यदि उदेति तर्हि-श्रमः सफलो भवति नान्यथा। तच्च सेवकत्वं कामादीनां प्रादुर्भावे न संभवति। अतः कामादिदोषत्यागात् कर्णत्वगादीनां स्वेषु स्वेषु विषयेषु यथा अविप्रतिपत्तिरीश-प्रसादश्च भवेत् तथा अवधेयम्।

व्यसनेति (ख० २ पृ० ४) "व्यस्यति क्षिपति श्रेयः अभिमतमर्थं अथवा अधो व्रजति अनेन तद् व्यसनं" इति नीतिसारव्याख्यायां जयमङ्गलायां व्याख्यातम् अत्रापि बोध्यम्। तेन निर्व्यसनाः कामादयः इष्यन्त एव।
तदुक्तम् नीति सारे क्रोधलोभभयद्रोह स्तम्भचापलवर्जितः इति- पद्यव्याख्याने—
"क्रोधोऽस्थाने लोभोऽन्याय्यादन्यत्र। भयमकार्यकरणादन्यत्र" इति।
वक्ष्यति च व्यसनहेतूनां त्यागमिति।

---

१ 'धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु वा।
नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥" इति

२ 'यत्सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेतद्विपर्ययम्।
पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः ॥ इति।" (नी० सा० १३ १९) इति

३ चिकीर्षिते कर्मणि चक्रपाणौ नापेक्ष्यते तत्र सहायसंपत्।
पाञ्चालजायापटसन्निधाने न तन्तवो नैव तुरी न वेमा ॥ इति।

४ स्वाम्यं यस्य निजं जगत्सु जनितेष्वादौ ततः पालनम्।
व्युत्पत्तेः करणं हिताहितविधिर्व्यासेधसंभावनम् ॥
भूतोक्तिः सहजा कृपा निरुपधिः यत्नः तदर्थात्मकः।
तस्मै पूर्वगुरूत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः। इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कर्णत्वगक्षिजिह्वाघ्राणेन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेष्वविप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः, शास्त्रार्थानुष्ठानं वा । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजयः ॥

श्रीमूला

अविप्रतिपत्तिः स्वत एवाविरुद्धा प्रवृत्तिः । शास्त्रार्थानुष्ठानं शास्त्रार्थेषु उपादेयत्वेन शास्त्रतोऽवगतेषु शब्दस्पर्शादिषु अनुष्ठानं प्रवृत्तिनियमः । कृत्स्नं हि शास्त्रमिदमिन्द्रियजय इति अनुष्ठेयतया शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानः सर्वोऽर्थ इन्द्रियजयस्य कारणमित्यर्थः, कारणे कार्योपचारः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

इन्द्रियजयपदार्थः

अथ इन्द्रियजयपदार्थमाह कर्णेत्यादिना । कर्णः श्रोत्रम्, त्वक् सर्वशरीरवृत्तिः, जिह्वा रसना, घ्राणं नासिका एतेषां शब्दादिविषयेषु अविरुद्धा प्रतिपत्तिः मिथ्यायोगातियोगायोगरहिता । मिथ्याज्ञानजन्यवासनाप्रयुक्तविरुद्धप्रतिपत्त्यभाव इति यावत् ।

नीतिशास्त्रे अवगते सति विरुद्धप्रतिपत्तिविनाशकं विवेकसमर्थं ज्ञानं भवितुमर्हतीत्यभिप्रेत्य द्वितीयकल्पमाह शास्त्रेति । "शास्त्रानुष्ठानम्" पाठान्तरम्. जयमङ्गलायां टिप्पण्यां च तथोपलब्धेः । तस्य फलं शास्त्राभिनिवेशे स्थिरतामापन्नस्य मनसः स्थैर्यव्यवस्थापनम् इति ।

शास्त्रार्थानुष्ठाने निन्दितत्वाभावः

अत्रेदमवधेयम्—द्रुते मनसि आसिक्तं मनोमयं चित्रं यथा स्थिरं तिष्ठेत् तथा तत्संपादनाय कामादयः तापकत्वेनोपयुज्यन्ते । तेषां निन्दितत्वे नीत्यनुष्ठातुः निन्दितत्वादि नियतं स्यात् । अतः निन्दितत्वादिनिरासार्थं शास्त्राविरोधिनः कामादयः उपयोक्तव्याः भवन्ति । ते न इन्द्रियजयं बाधन्ते । शास्त्रनिरूपितस्य मार्गस्य अबाधितत्वात् सफलत्वाच्च । इति शास्त्रानुष्ठानमिन्द्रियजयत्वेन अत्रोपदिष्टम् ।

तदेवोक्तं . नीतिर्विना फलं नाऽस्ति शास्त्रेणैकान्तिको नयः ।
शास्त्रे सत्यपि नाऽवश्यमिति सर्वेष्वदःसमम् । इति ।

किञ्च—ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति गीतावाक्यप्रामाण्यात् ज्ञानयोगिनां कृते प्रथमः इन्द्रियजय उक्तः । कर्मयोगेन योगिनामित्युक्तरीत्या कर्मयोगिनां कृते इन्द्रियजयस्य स्वरूपम् अन्यदाह कृत्स्नमिति । कृत्स्नं—संपूर्णम् । हीति अस्य पक्षस्य ज्यायस्त्वबोधनार्थं हिशब्दः । ज्यायस्त्वञ्च सर्वेन्द्रियव्यापकमिति । इद बुद्धिस्थ प्रमाणत्रयसिद्धम् नीतिशास्त्रम् इत्यर्थः ।

जयमङ्गला

किंस्वरूप इन्द्रियजय इत्याह कर्णत्वगित्यादि । श्रोत्रादीनामन्तः—करणाधिष्ठितानां यथास्वं शब्दादिविषयेषु अविप्रतिपत्तिरिन्द्रियजयः । तत्र

जयमङ्गला

अज्ञानाधिष्ठितानां विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः। यथा शास्त्रविहिताद् विपरीता वा गुरुपरिवादश्रवणं, परस्त्रीस्पर्शनं, स्त्रीगुह्यदर्शनम्, अभक्ष्यास्वादनम्, सुराघ्राणम्, इत्येवंप्रकारदोषवती। अतोऽन्यथा तेष्वविप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः। एतत् प्रदर्शनमात्रम्, इदन्तु कृत्स्नं लक्षणम्, शास्त्रानुष्ठानं वेति। शास्त्रे हि अस्मिन् सर्वेषाम् इन्द्रियाणां विषयेषु सर्वरूपा विप्रतिपत्तिः प्रतिषिद्धा, तत्र अनसूयाक्षमादिभिः मनइन्द्रियविप्रतिपत्तिः, अनृतपरद्रव्यादानादिप्रतिषेधात् कर्मेन्द्रिय विप्रतिपत्तिः। तेन पूर्वस्माद्विशेष इत्ययमेव ज्यायानित्याह कृत्स्नं हीति। यस्मात्तु न शास्त्रावयवोऽपि व्यापारशून्यः। न च व्यापारः कश्चिदेकादशेन्द्रियनिरपेक्षः। तस्मादिदमेव शास्त्रं कृत्स्नमिन्द्रियजयः इन्द्रियजयहेतूनाम् अर्थानाम् अभिधानात्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विरुद्धप्रतिपत्तितत्परिणामौ

विरुद्धा प्रतिपत्तिरिति। विरुद्धा प्रतिपत्तिः तज्जन्यपरिणामश्च कीदृग् भवतीति भगवद्गीतायामभिहितम्। तदेवात्र उद्ध्रियते—

ध्यायतो विषयान् पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति[1]। इति ॥ (६३ द्वि०अ०)

---

१ शां० भा०—अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते - ध्यायत इति। ध्यायतश् चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायत उत्पद्यते। सङ्गात् प्रीतेः सञ्जायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते।६२। क्रोधादिति। क्रोधाद् भवति सम्मोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः। क्रुद्धो हि सम्भूत सन् गुरुमपि आक्रोशति। सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः। ततः स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते। बुद्धिनाशात् प्रणश्यति। तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यम्, तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति। अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः।

आ० भा० - समनन्तरश्लोकद्वयतात्पर्यमाह अथेति। पुरुषार्थोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः। तन्निष्ठत्वराहित्यावस्थां दर्शयतीदानीमिति। पराभविष्यतो महान्तमनर्थं गमितो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत्। सर्वानर्थमूलं विषयाभिध्यानं तस्य तथात्वमनुभवसिद्धमिति वक्तुमिदमित्युक्तम्। विषयेषु विशेषत्वमारोपितरमणीयत्वम्। प्रीतिरासक्तिरिति साधारणासक्तिमात्रं गृह्यते। तृष्णेत्युद्रिक्ता-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विषयप्रतिपत्तिः ततः फलम्

अत्राऽयं भावः—प्राक्तनीय संस्कारवशात् यः येषु विषयेषु रमते सः तमेव विषयं ध्यायति। तन्महिम्ना तत्सुखसाधनताया। वासनायाः दाढर्यात् तदभिवृद्धिर्भवति। एतद्-शायामुत्कण्ठा जायते। ततश्च "नवं नवं प्रीतिमहो करोति" इति न्यायेन उत्तरोत्तरं कामिनीजिज्ञासेव अभिमतविषयिणी अभिलाषा नैरन्तर्येण प्रवर्धते, स्वविष-येतरं कमपि विषयमवगाहयितुं प्रतिबध्नाति च। इत्येवं रीत्या उत्कटवासनावशात् विषयान् ध्यायन् विषयरसिकः तत्प्रतिपत्तिं सुखत्वेन मनुते। सा यदि नीति-संमता स्यात् तर्हि बलवदनिष्टाननुबन्धि हितं सम्पादयितुं प्रभवेत्। परं विषयवशीकृतो जडः कामिनीनां यौवनावस्थायां समुद्भूतं साहजिकं काम-विलासं पश्यन् पुनः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगेन तत्तद्रससञ्चारणमनुभवन् गुणदोषयोः विवेकं कर्तुमसमर्थः असत्स्वर्थेषु अविद्यमानानपि गुणानारोपयन् तत्र तत्र विरुद्धप्रतिपत्तिमान् भवति। किं बहुना तत्तत्प्रतिपत्या भविष्यन्तमपि स्वस्य आत्मपातन्न जानाति इत्येवंरीत्या विषयाविष्टमनाः विनश्यति। अतः विरुद्धप्रतिपत्तेः आत्मनो रक्षणाय विवेकोत्पादने समर्थं ज्ञानमेव उपायः शास्त्रकृद्भिः चिन्तितः। तच्च नीतिशास्त्रेण प्रमाणत्रयसिद्धार्थप्रतिपादकेन सफलेन संपादयितुं शक्यते। इत्यभिप्रायेणैव एतच्छास्त्रानुष्ठानमिन्द्रियजयः इति वक्ष्यति।

तदेवाह अज्ञानाधिष्ठितानामपीति। (खं० २ पृ० १८) एतेन अज्ञेषु रसाभासो ध्वन्यते। तत्प्रयुक्तविषयप्रवृत्तेः क्षयव्यसनहेतुत्वात्। तदेव प्रदर्शयिष्यति-विपरीतावा इत्यादि-ग्रन्थेन।

'इन्द्रियजयाय न्यायशास्त्रस्याप्यपेक्षा'
रसात्मस्वरूपं च

अत्रेदं तत्त्वमनुसन्धयेम्— सर्वं वस्तु कंचन साक्षिणं पुरस्कृत्यैव प्रवर्तते गति-मद् भवति च। स च साक्षी आत्मेति व्यपदिश्यते वेदान्तविद्भिः "आत्मानं स्वयम-कुरुत" 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यादि ग्रन्थेन। अपरैस्तु स एव रसरूपः इत्यभिधीयते। तथाहि—विभावादिसंयोगेन अभिव्यक्तः चिदात्मैव रसरूपतां गच्छति[1]। अतः रसः

सक्तिरुक्ता। प्रतिबन्धेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः।६२। क्रोधस्य सम्मोहहेतुत्वमनुभवेन दृढयति क्रुद्धो हीति। आक्रोशत्यधिक्षिपति। तदयोग्यत्वमेवेत्यर्थः। संमोहकार्यं कथयति सम्मोहादिति। स्मृतेर्निमित्तनिवेदनद्वारा स्वरूपं निरूपयति—शास्त्रेति। क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवान्न सम्मोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याह स्मृतीति। स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः सिद्ध्यति तत्राह कार्येति। ननु पुरुषस्य नित्य-सिद्धस्य बुद्धिनाशेपि प्रणाशो न कल्पते तत्राऽह तावदेवेति। कार्याकार्यविवेचन-योग्यान्तःकरणाभावे सतोऽपि पुरुषस्य कश्भवदपगततत्वविवेकविवक्षया नष्टत्व-व्यपदेशः तदेतदाह पुरुषार्थेति। ६३ इति।

१ गोकुलनाथोपाध्यायैः काव्यप्रकाशे रतिप्रकरणे प्रगटितं स्वरूपमस्ति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

आत्मनो न व्यतिरिच्यते। "रसो वै सः रसंवाह्येऽयं लब्ध्वा आनन्दी भवति"। इति। किञ्च स एवैकः साक्षी सृष्टयारंभे नाट्यं कुर्वन् यथा अभिनयं व्यञ्जयामास तथैव अद्यावधि सर्वं जगत् अभिनयति। तदुक्तं श्रुतौ 'आत्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादि। एतेन आत्मा रसरूपः साक्षी एक एव स्वतन्त्रः इति सिद्ध्यति। यदि वयं न तेन सह विरुद्ध्यामहे वास्तविकतया च तं द्रष्टुं प्रवृत्ताः स्याम तर्हि सः साक्षी अस्मान् कुपथात् विरुद्धप्रतिपत्तेश्च रक्षिष्यति[1]।

अतः रसाभासात् कुपथादात्मनः रक्षणार्थं रसस्य परिचयोऽपि कर्तव्यो भवति, अन्यथा व्याप्तिभ्रमेण रसाभासे पतित्वा आत्मनः विनाश आपद्येत। वास्तविक रसस्वरूपपरिचयार्थं अपक्षितं व्याप्तिज्ञानं निर्दुष्टं यथा भवेत्तथा तदर्थं न्यायशास्त्रमपि अध्येतव्यमवश्यमेव। तेनैव च सतः परामर्शस्योत्पत्तिः, असतश्च निर्वृत्तिः संभवितुमर्हति। तदभावे तु अज्ञानाधिष्ठितानां रसाभासे निपतितानां विरुद्धा प्रतिपत्तिः अवश्यं भाविनी। (शेषं खं० १ पृ० ७ द्रष्टव्यम्)

मिथ्याज्ञानस्याप्युपयुक्तता

यद्यप्यत्र "अज्ञानाधिष्ठिताना"मित्यादिग्रन्थेन मिथ्याज्ञानं नेष्टमितिं ध्वन्यते। तथापि शास्त्रेण यदभ्यनुज्ञायते तद्विधं ज्ञानं मिथ्या सदपि धर्मार्थप्रतिघाताभावात् व्यसनाभावाच्च अभ्यर्हितमेव बोध्यम्। तदेवाह –(खं० २ पृ० १८) शास्त्रविहितादिति।

गुर्विति। (खं० २ पृ० १८) टीकाकृतोक्तं गुरुपरिवादश्रवणादि सुराघ्राणान्तमेव दुष्टम् अन्यत्सत्यम्, इति न प्रतिपत्तव्यम्,- अपितु यया यया प्रतिपत्त्या विनाशस्स्यात् सा सर्वापि मिथ्या इति मन्तव्यम्।

परिवाद इति। (खं २ पृ० १८) गुर्वादिषु वर्तमानोपि दोषः नीतिमनुसरद्भिः न श्रोतव्यः। नापि च तच्छ्रवणे प्रतिपत्तव्यम्। तथाकरणे धर्मशास्त्रे निषेधात्[2]।

नीतिशास्त्रस्य महाभारतदृष्ट्या उपयोगित्वम्

शास्त्रे हीति। (खं० २ पृ० १८) शास्त्रस्य विशेषतया नीतिशास्त्रस्य स्वजीवने स्वसमृद्धिं प्रति कीदृशमुपयोगित्वमिति प्रागभिहितं (खं० १-३७) वर्तते प्रथमाध्याये आरंभे जयमङ्गलायाम्। अत्र पुनः तस्यैव उपयोगित्वं कथमिति सङ्क्षिप्य इतिहासान्वयव्यतिरेकाभ्यामुच्यते। तत्र इतिहासविषयो यथा—

यावत्पर्यन्तं जानपदो जनः स्वस्वधर्मे प्रवृत्तो बभूव तावत् पर्यन्तं सर्व-

---

१ तदुक्तम्— मनुस्मृतौ यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः ॥९२॥ इति।८।९२।

२ तदुक्तम्—गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः। इति।
श्रुतयोऽप्याहुः—'यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वया उपास्यानि नो इतराणि'। इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्यापि कल्याणं समुल्लसदासीत् नासीच्च राजापेक्षा[1]।

शास्त्रनिर्माणम् तद्वैशिष्टयं च

परन्तु कालान्तरे यथा यथा आलस्यादनभ्यासात्, असामर्थ्यात्, वेदाभ्यासे परिश्रमानुभवाच्च ब्राह्मण्यमदृश्यतां गतम्। तथा तथा जानपदो जनः अज्ञानबाहुल्येन रागान्धो भूत्वा सीमामर्यादां विसस्मार। उत्तरोत्तरमयं धनादिलोभेन अभिभूतो ऽभवत् समृद्धिः शान्तिः सुखमित्यादि सर्वं विलुप्तप्रायमभूत्। सोऽयमितिहासः द्वितीयाध्याये प्रागुद्धृतः। (खं.१ पृ. ९७) द्रष्टव्यः अस्याः दुरवस्थायाः निरासाय राजनीतिस्त्रंलक्षाध्यायात्मकं ब्रह्मणा निरमायि। (खं० १ पृ० २६) इत्येतावत्पर्यन्तमितिहासानुसारेण नीतिशास्त्रस्योपयोगित्वमुक्तम्।

अथ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कथं संभवतीति पुनः प्रस्तूयते। तथाहि—सत्स्वपि अनेकेषु शास्त्रेषु तेषामसत्प्रायता राजनीतेरभावे भवति इति इदं राजनीतिशास्त्रं निर्मितम्। अस्य शास्त्रस्य किं वैशिष्टयम्—इति चेत् एतच्छास्त्रं विना यदि अनुष्ठीयते किमपि स्वकल्पनया, तर्हि चिरस्थायी सुखावहोऽर्थलाभो न भविता। इत्येवं (खं १ पृ० ३९) अत्र आरम्भएव निरूपितम्। तेन अर्थस्य अर्जनाय पालनाय वर्धनाय च एतच्छास्त्रमवश्यं अनुष्ठानपर्यवसायितया स्वायत्तीकर्तव्यम्। नेदं तत्त्वं अन्यशास्त्रेषु अस्ति। तद्यथा—अर्थार्जनन्तु लोकः सदा आकाङ्क्षते। किन्तु एतच्छास्त्रं विनाऽयं वैफल्यमनुभवति। समापतिते मात्स्यन्यायप्रसङ्गे अव्यवस्थानिरासाय राजनीतिशास्त्रस्योपयुक्तत्वं भवति। अनेनैव शास्त्रेण आजीविनं स्थिरमैत्रीसंपादनार्थम्, अपेक्षितस्य परलोकविश्वासप्रतिपादकस्य वेदस्य अभ्यर्हितत्वं साध्यते। इत्येवंरीत्या राजनीतिशास्त्रद्वारा दृष्टलाभाय वेदः ब्राह्मण्यं च सुरक्षितं भवति। ततः नीतशास्त्रे नीति-विद्भिः विनयापेक्षिभिः असूयादिदोषजातं न कर्तुं शक्यते। अधिकं खं० १ पृ० ११९ ष्ठे द्रष्टव्यम्।

नीतिशास्त्रस्योपयुक्तता

किञ्च धर्मशास्त्रस्य अतिक्रमणे निषिद्धाचरणप्रयुक्तं पापं भविष्यति तेन नरकपातः संभवीति वक्तुंशक्यम्। तथापि प्रायश्चित्तादिना पापमपनोदयितुं शक्यते नरकपातभीतिश्च। अर्थशास्त्रातिक्रमे तु संभूतस्य योगक्षेमाभावस्य निरासः कृतेनापि प्रायश्चितेन न भवितुमर्हति तदिदं राजनीतिशास्त्रस्य उपयोगित्वं मन्तव्यम् तत्रापि राजनीत्यनुष्ठानेनैव। इति विशिष्टं राजनीतिशास्त्रस्य फलं स्मर्तव्यम्। किञ्च अपरिमितप्रमातृभावः गुरुभक्त्याद्याहार्याभिनयेन साधारणीकरणव्यापारमहिम्ना रसरूपतया सामाजिकानां चेतसि यदि समुद्बुद्धो भवेत्, तर्हि शक्तिविचारावसरे निरूपितायाः क्रियाशक्तेरुद्बोधो भवति। इति शक्तिनिरूपणावसरे (खं० १-४०) गुरूपयोगित्वविचारप्रस्तावे च तत्र तत्र प्राङ् (खं० १-२) निर्दर्शितमस्ति। परन्तु तथाविधः साधारणीकरणव्यापारलाभः नटैः वेषादिविन्यासेन

---

१ तदुक्तं—नैव राज्यं न राजाऽसीन् न दण्डो न च दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः पालयन्ति स्म परस्परम्॥ म० भा० रा० ध० प० इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मनोमयीमूर्तिध्यानम्

न सदा प्रापयितुं शक्यः सर्वदा अभिनयप्रदर्शनस्य असंभाविनत्वात्। अतः मनसि अभीष्टवस्तुनः यथावद् ध्यानेन मनोमयीं मूर्तिं सम्पाद्य तां चिन्तयित्वा क्रियाशक्त्युद्‌बोधो गुरुभक्तेषु नीतिकुशलेषु संभवितुमर्हतीत्यपि ध्यानस्योपयोगित्व-विचारावसरे (प्र०खं०पृ० १४६ तः) प्रपञ्चिमस्ति। ननु उत्तमचित्रिताया मूर्तेर्ध्यानं तत्समवेताः गुणाः उपासकेषु सर्वेषु न दृश्यन्ते इति चेत्।

मनसा द्रवत्वम् शास्त्रार्थानुष्ठानञ्चावश्यकम्

तत्र कारणं मनसः द्रुतत्वाभावो बोध्यः। द्रवीभावमन्तरा मनसि या मूर्तिः प्रविशति, सा कठिनभावमापन्ने मनसि न चिरन्तिष्ठति अतस्तत्संस्कारदार्ढ्यार्थं तस्य द्रवीभावोऽपेक्षितः। तद्दशायां प्रविष्टमेव वस्तु स्थायिभावादिपदेन व्यवह्रियते[1]।

एवं द्रवावस्थे चेतसि यद् वस्तु स्वरूपं प्रविष्टं सत् काठिन्यदशापर्यन्तं स्थितं तत् पुनर्द्रवीभावान्तरेण विषयान्तरे गृह्यमाणेऽपि मूर्तिः प्रकाशमाना चेतसो न तिरोधीयते, अतस्सा वासनेत्युच्यते। द्रवीभावश्च मनसःतापकानां विषयाणां संयोगे भवति। ते च तापकाः कामाद्या भवन्तीति तत्रैव प्रतिपादितम्। एवं सति इमे यदि निन्दिताः भवेयुः, तर्हि तत्सङ्गमे शत्रुवश्यत्वं जनापरागजनकत्वं च नियतं स्यात्[2]।

अतः एतद्दोषादात्मनः संरक्षणाय तथाविधानां कामादीनां तापकानां सङ्गमः तथा अपेक्ष्यते, यथा तत्र मिथ्याज्ञानप्रयुक्तत्वं न भवेत्। भवेच्च शास्त्रानु-मोदितत्वमतः शास्त्रार्थानुष्ठानमावश्यकम् इति तन्नोपेक्षणीयम्। कृतेऽपि ध्याने शक्त्यनुद्‌बोधकारणम् प्रदर्शयति यस्मादिति ग्रन्थेन। (खं० २ पृ० १८)

व्यापारशून्य इति। (खं० २ पृ० १८) उद्योगशून्य इत्यर्थः। धर्मशास्त्रादिऽव्यापार-निरपेक्षः सन् एकत्रावस्थाने स्थातुं शक्नोति। किन्तु अर्थशास्त्रनिरपेक्षश्चेन्न इति भावः, एतदधीनत्वात् योगक्षेमयोः।

इदमेवेति। (खं० २ पृ० १८) अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः एवकारः। तथा च उपरिदर्शितरीत्या अनेन शास्त्रेण ज्ञाने प्रतिबुद्धे उद्भूते मनो नियन्त्रितं भवति। ततः

---

१ तदुक्तं भक्तिरसायने—"द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तस्वाकारो यस्तु वस्तुना।
संस्कार-वासनाभाव-भावना शब्दभागसौ॥
शिथिलीभावमात्रन्तु मनो गच्छत्यतापकैः।
न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन॥
द्रवतायाम्प्रविष्टं सद् यत् काठिन्यदशाङ्गतम्।
चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यामपि तन्नैव मुञ्चति"॥ इति।

२ तदुक्तम्—अविनयरतमादरादृते वशमवशञ्च नयन्ति विद्विषः।
श्रुतविनयनिधिं समाश्रितस्तनुरपि नैति पराभवं क्वचित्॥ इति॥ नीति० १

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इन्द्रियाणि वशीभवन्ति। इत्येवंरीत्या मूलकृता द्वितीयेन्द्रियजयस्वरूपं निरुक्तं तच्च नीतिसारग्रन्थे प्रदर्शितेन सांव्यवहारिकेण इन्द्रियजयेन समशीलं भवति। तदेतत्

"आत्मा प्रयत्नादर्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति"।
संयोगादात्ममनसोः प्रवृत्तिरुपजायते॥ (नी० सा० १ स०)

इत्यादि पद्यैः नीतिसारे उपवर्णितमुद्धृतमस्ति। (खं० २ पृ० ७)

आत्मेतिपद्यव्याख्यानशेषः

एतत्पद्यव्याख्याने ज्ञानं द्विविधम्। प्रतिबुद्धमप्रतिबुद्धंच। तयोः प्रतिबुद्ध-ज्ञानेन मनसो नियमनं कर्तव्यमिति टीकाकृता उक्तं तत्र प्रतिबुद्धत्वं किमिति स्फुटीक्रियते।

"ज्ञाने प्रतिबुद्धत्वम्"

ज्ञानं हि तदेव प्रतिबुद्धं भवति यद् रसात्मकतया उत्पद्यते, तथासत्येव श्रोतुः चेतसि विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगाद् अभिव्यक्तः स्थायोभावः तदभिव्यक्तिः, अथवा आनन्दांशे भग्नावरणचिद्विशिष्टत्वम् स्थायीभावे विशिष्य तदवच्छिन्ना चिदेव वा भवति। सोऽयं सिद्धान्तः साहित्यशास्त्रेषु जगन्नाथपण्डित राजादिभिः विवृत एवमुपलभ्यते[1]।

---

१ तद्यथा—रसगङ्गाधरे—रसनिरूपणे—पृ० २७

'यदा विभावादिचर्वणामहिम्ना सहृदयत्वस्य निजसहृदयतावशोन्मिषितेन तत्तत्स्थाय्युपहितस्वस्वरूपानन्दाकारा समाधियोगिनश्चित्तवृत्तिरुपजायते तन्मयी-भवनमिति यावत्। आनन्दोह्ययं न लौकिकसुखान्तरसाधारणः अन्तःकरणवृत्ति-रुपत्वात्। इत्थं चाभिनवगुप्तमम्मटभट्टादिग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्ट रत्यादिः स्थायीभावो रस इति स्थितम्।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव सर्वथैव चास्या विशिष्टात्मनो विशेषणं विशेष्यं वा चिदंशमादाय नित्यत्वं एवं-प्रकाशत्वं च सिद्धम्। रत्याद्यंशमादायानित्यत्वमितरभास्यत्वञ्च। चर्वणा चास्य चिद्गतावरणभङ्ग एव प्रागुक्ता, तदाकारान्तःकरणवृत्तिर्वा। इयं च परब्रह्मास्वादात्समाधेर्विलक्षणा, विभावादिविषयसंवलितचिदानन्दालम्बनत्वात्। भाव्या च काव्यव्यापारमात्रात्। अथास्यां सुखांशभाने किं मानमिति चेत् समाधावपि किं मानमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात्। "सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्" इत्यादिः शब्दोऽस्ति तन्मानमिति चेत्, अस्त्यत्रापि "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वा-नन्दीभवति" इति श्रुतिः। सकल सहृदयप्रत्यक्षञ्चेति प्रमाणद्वयम्। येयं द्वितीयपक्षे तदाकारचित्तवृत्त्यात्मिका रसचर्वणोपन्यस्ता सा शब्दव्यापारभाव्यत्वाच्छाब्दी, अपरोक्षसुखालम्बनत्वाच्चापरोक्षात्मिका तत्त्वंवाक्यजबुद्धिवत्। इत्याहुरभिनव-गुप्ताचार्यपादाः। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

रसमयमध्ययनं प्रतिबुद्धम्

रसश्च न कस्यापि परतन्त्रः अपितु स्वतन्त्रः अतएव साक्षित्वेन भासमानः आत्मैव इति साधितमस्ति। अन्येतु सर्वेपि रसपराधीनाः नात्मरूपतां प्राप्नुवन्ति। तद्यथा–जडवर्गः चेतनपराधीनः जडत्वादेव चेतनानामिच्छामनुसरति। शरीरी यद्यदाकाङ्क्षते तत्तदनुसारेण तत्तद्दृष्टजडसंभारान् एकत्रीकरोति इति जड़स्य कर्तृ-भिन्नकारकाद्यन्यतमत्वम्, शरीरिणि तु न तथा। इदं हि जडशरीरिणोरन्तरं यदाऽवगतं भवति तदा शरीरिवर्गादतिरिक्तः यथावद्‌बुद्धिमुपयोज्य आत्मनि आनन्दं आस्वादयितुं न शक्नोति। शरीरी तु तमाप्नोतुं शक्नोति। तदेवोक्तं गीतायाम्।

"इन्द्रियाणि पराण्याहुः इन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः"। इत्यादि।

एवंरीत्या जडवर्गापेक्षया शरीरिणः श्रेष्ठत्वेऽपि तस्य पूर्णस्वातन्त्र्यन्तदात्मनि नाऽस्ति। यतः अयं स्वस्वस्थायि-भावानुगामित्वं स्वीकरोति। अतः शरीरिणोऽपि-स्वतन्त्रः स्थायीभावः एव वक्तव्यः। यश्च स्वतन्त्रः स एव आत्मा। रस एव आत्मा इत्येतत् शास्त्रेषु अभिहितम्। अपि च तस्य साक्षिभूतस्य रसस्य, स्वस्य च आत्मनश्च अन्तरं यः पश्यति सः अत्यन्तं भीतश्चेत् निर्विण्णो भूत्वाऽपि न वस्तुतत्वं परिचेतुं समर्थो भवति इत्यपि अवश्यं स्मर्तव्यम्। तदाहुः ब्रह्मविदुपनिषदि— "यदाह्येवैष एतस्मिन् उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य तदप्येष श्लोको भवति"। इति।

अतः रसतत्वेन सह आत्मानं संयुञ्ज्यात् इति स्थितम्। यदि च कदाचित् रसस्थाने रसाभासेन सह रसानुभवाकाङ्क्षी आत्मानं संयुञ्ज्यात् तर्हि तु साक्षिण-मनालोच्य आत्मनः निपातं कुर्यात् असंभावनादिदोषस्य संभवात्। मोहेन च अयथार्थं-त्वेन अर्थं ज्ञात्वा दुष्टकर्मणि प्रवृत्या अनौचित्यावलम्बनाद् उपहासमासादयेत्। अतः रसात्मनोः संयोगात्पूर्वं रसतदाभासयोः यथावद्‌विवेकः अवश्यं कर्तव्यः शास्त्रेणेत्यस्ति शास्त्रस्योपयोगित्वम्। एवञ्च शास्त्रानुसरणे कृते यदि रसोऽनुभूयते तर्हि जीवनस्य कृतकृत्यता भवति। तदेवाहुः 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनन्ततोविदुरिति'। इति। अर्थात् यज्ज्ञानं रससहचरितम् श्रोतृषु जायते तदेव मनोनियमनसमर्थं भवितुमर्हति। इत्येवंविधं विशिष्टज्ञानं प्रतिबुद्धम् सांव्यवहारिकमित्युच्यते।

उपास्यः दक्षिणामूर्तिः

ननु यथावद् शास्त्रस्वरूपस्य वक्तार एव न सन्ति एवंस्थिते युक्ततया शास्त्रार्थः कथमवगन्तव्य? इति चेत्, श्रीदक्षिणामूर्तिः गुरुः शास्त्रोपासकेन एकाग्रमनसा उपास्यः यतः सः उपासितः स्वकीयहस्तमुद्रादिद्वारा अभिव्यञ्जितेन अभिनयेन उपासकस्य सुसमाधिनि मनसि यथार्थमतिमेव प्रकाशयति[१]। एवंरीत्या गुरुद्वारा प्रकाशितायां

बीजस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनः।
मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम्।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मतौ सफलतायाः नैयत्यं इति चाणक्येन कृतनमस्काररूपमङ्गलनिरूपणावरे प्रपञ्चितमस्ति। (पृ० ७) यदि कदाचित् इदं निगूढं तत्त्वं विस्मृत्य शास्त्रोपासकः गुरुं विवदेत् तदा तु मनसि सञ्जातोऽपि अर्थप्रकाशः न चिरं अर्थप्रकाशाय समर्थो भवति[1]। अतः असत्सु अनुपलब्धेषु वा शास्त्रवक्तृषु शास्त्रं निर्मलं न भवति इति न मन्तव्यम्। तत्रैवोक्तं —"शास्त्रं हि चिन्ताभावनाक्रमेण निर्मलीभवति" इति।

असहायस्य सहायकः

न च निर्मलतया शास्त्रे अवगतेऽपि असहायेन किं कर्तुं शक्यते इति शङ्क्यम्। गुरुरूपेण भगवान् प्रसन्नः सर्वदेशकालौचित्यं दृष्ट्वा असहायकानपि कार्यं कारयितुं प्रभवत्येव तत्र किमधिकचिन्तनेन।

वस्तुतत्त्वप्रकाशप्रतिबन्धः

न च एवंविधं निर्मलं वस्तुतत्त्वं सदपि सर्वैः कुतो नानुभूयते इति वाच्यम् तेषु सर्वेष्वपि प्रायः कृत्वा स्थितस्य देशकालपरिच्छिन्नपरिमितप्रमातृभावस्य प्रतिबन्धकत्वात्। परिमितप्रमातृभावः सर्वेषामपि स्वस्वशरीरमभिव्याप्यैव तिष्ठति, तावन्मात्रं लक्ष्यीकृत्यैव सुखलाभदुःखहान्यर्थे प्रवृत्तिदर्शनात्। एवंविधः जीवः परात्मचिन्तने आत्मनः लौकिकं सुखं विनष्टं भवतीति ज्ञात्वैव शास्त्रात्-पराङ्मुखो भूत्वा अयथार्थे रसाभासे निगडितो भवति अतः एतस्य परिमितत्वस्य साक्षिणि भासमानस्य निरसनायैव गुरुभक्तिः कारणत्वेन तत्र तत्र प्रदर्शिता वर्तते[2]।

गुरुभक्तिमन्तरा साक्षिणः अपरिमितप्रमातृभावः न कथमपि संभवितुमर्हति। यावच्च व्यसनं भवेत् तावत् क्रियाशक्त्युदबोधात्मकं प्रागुक्तं सामर्थ्यं सर्वस्य प्राणिमात्रस्य पालनाय अपेक्षितं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं[3] वा न शक्नोति व्यसनी—

परिमितप्रमातृभावः

ननु परिमितप्रमातृभावे देशकालपरिच्छेदः कथं भवतीति चेत् षड्त्रिंशत्तत्व निरूपणावसरे (खं० १ पृ० १८४ तः) कृताद्व्याख्यानाद् अयं प्रश्नः समाधेयः। अर्थात् षट्त्रिंशत्सु तत्वेषु आदिमानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्यापञ्चतत्वानि समस्तसंसारेण सह तादात्म्यभावमापन्नानि सन्त्यपि परिमितप्रमातृभावमनुभववतां

मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया।
तस्मै श्री गुरुमूर्तये नम इदं श्री दक्षिणामूर्तये॥

१ (खं० २ पृ० २०१२ टि० गुरोः.....................

२ बन्दउँ गुरु पदपदुमपरागा। सुरुचि सुवास सरस अनुरागा।
श्री गुरुपद नखमनिगनज्योती। सुमिरत दिव्यदृष्टि हिय होती॥ इति।

३ मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः॥ (रघुवंश)
शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद् विशेषा फलपुष्पवृद्धिः।—

४

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

गुरुभक्तिशून्यैः शरीरे नानुभूयन्ते किन्तु कलामायानियतिरागद्वेषा एव जीवेन परिमितप्रमातृभावदशायामनुभूयन्ते। अत्रैव च देशकालयोः परिच्छेदोऽपि भाति। "अमुकं कर्म अमुकदेशे काले एव भवति" इत्यादि।

एतस्मादेव कारणात् जीवः अल्पज्ञत्वमसामर्थ्यञ्चानुभवन् अमृतः आनन्दोऽपि सन् पुनः पुनः मृत्युमनुभवति। किं बहुना देशकालपराधीनतायाः एतावान् परिणामो दृश्यते यत् उष्ट्रमार्जारव्याघ्राद्यः पशवः तस्मिन् तस्मिन्नेव विषये अनुरज्यन्ते।

सोऽयं रागः सर्वविधसामर्थ्यप्रतिप्रतिबन्धकः तत्तन्मात्रविषयं गृह्णातीत्यनुलक्ष्य नीतिसारकृतोक्तं 'आत्मा प्रयत्नादर्थेभ्यो मनः समधितिष्ठति' इत्युद्धृतम्। (खं. २ पृ. ७)

गुरुभक्तिद्वारा रागापसारणे तदितिकर्तव्यता

नन्वेवं देशकालपरिच्छिन्नपरिमितप्रमातृभावसंपादकः विषयेषु नियतः रागः गुरुभक्त्या अपसारयितुं शक्यः इत्युक्तम्। सः केन द्वारेण कथमपसारयितुं शक्यः इति प्रश्नः कथं समाधेयः ? इति चेत्। चेतसि गुरुभक्त्या सह उद्भूतेन रसेन रागः सामाजिकानां अपसारयितुं शक्यः भवति इति प्रागुक्तमेव। (ख० २ पृ० १६) तत्र रसञ्चाचारणे गुरुभक्तेः कः संबन्धः इति स्फुटीकर्तुं पुनः रसस्वरूपं तत्परिचयश्च अत्यावश्यकः इति विविच्यते।

रसपरिचयः

तथाहि--रसप्रतीतिः अभिनयद्रष्टॄणां तदा सुखावहा भवति यदा सा अनपकृष्टा-सती अविलम्बेन समुत्पद्यते। तदुक्तमालङ्कारिकैः दोषनिरूपणप्रस्तावे—"तददोषौ-शब्दार्थौ" इत्यत्र। तद्यथा - ये रसमपकर्षन्ति, ये वा रसं समुत्पादयितुमनुभावायितुं विलम्बयन्ति ते दोषाः[1] शास्त्रेषु सप्तविधाः संभवन्ति। असंभावना विपरीतभावना, निजसुखादिवशीभावः, परिमितप्रमातृता, देशकालविशेषावेशः, अप्रधानता, सन्दिग्धता चेति। एतेषां निरूपणं वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां प्रथमाध्याये (खं. १ पृ. ६) कृतमस्ति। तन्निराकरणाय अविलम्बेन रसप्रतीत्यर्थं काव्ये नाटके वा विभावानुभावव्यभिचारि-भावसंयोगः यथा सामाजिकानां चेतसि स्फुरितो भवेत् तथा कविना यतनीयं भवति। तत्सत्वे एव रसप्रतीतिर्भवति इति शास्त्रेषु उक्तत्वात्[2]।

ऊनं न सत्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने। इति। (रघुवंश)

१ एवेन दोषलक्षणं स्फुटं भवति।

२ कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥
विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥ (का० प्र०)

(गोकुलनाथो—) नाट्यकाव्ययोरिति, आरूढानीति शेषः। तत् तदा। कथ्यन्त इति। तथा च विभावानुभावव्यभिचारिपदानां नाट्यकाव्यारूढत्वे सति—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

रसानौचित्योदाहरणम्

विभावानुभावसंयोजनेन रसप्रतीतिः कथमुत्पद्यते कथं वा स्वल्पेनापि विपर्यासेन सा दुष्टा भवतीत्यत्र एकं पद्यं प्रस्तूयते।

"भोजराज तू हौ भूसुरचन्द" इत्येनेन पद्येन यादृशो ध्वनिरभिव्यज्यते तत्र उक्तपद्ये "भू" इत्यस्य स्थाने "मू" इति अक्षरसन्निवेशमात्रेण रसः हन्यते। यथा "भोजराज तू हौ मूसरचन्द" इति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्[1]।

अतः रसप्रतीत्यर्थं यथावत् पदानामर्थानाम् सन्निवेशविशेषः औचित्यपुरःसरं दोषासंस्पृष्टः अपेक्षित इति सिद्धं भवति। तत्र अभिनयादिषु इदमपि अपेक्षितमस्ति यत् सामाजिकानुकार्ययोः यः परिमितप्रमातृभावः सः दुष्टत्वात् असंभावनादिदोषेषु अन्यतमत्वात् अपसारणीय इति। तदर्थमेव साधारणीकरणव्यापारेण सामाजिकानां चेतसि परिमितप्रमातृभावनिवारकं सत्वमुद्भावयितुं रजस्तमसी अपसारयितुं च विभावादीनां यथावत्संयोजनम्। तथैव आहार्याभिनयोपि नटेन कर्तव्यो भवति। अन्यथा रसप्रतीतिर्व्याहन्येत[2]।

गुरुभक्तिराहार्याभिनयः

गुरुभक्तिः पूजादराद्यात्मिका आहार्यत्वेनोक्ता वर्तते तया साधारणीकरणव्यापारमहिम्ना उपासकस्य चेतसि प्रागुदाहृतस्य मतिभावस्य स्फुरणं भवति। द्रोणाचार्योपासकस्य एकलव्यस्य चेतसि धनुर्विद्यास्फूर्तिनिदर्शनात्। दक्षिणामूर्त्युपासकानां कृते प्राक् (खं० २ पृ० २४) तथैव निरूपितत्वात्। इत्येवंरीत्या गुरुभक्त्या आहार्याभिनयेषु अन्यतमया अपेक्षितया साधारणीकरणव्यापारमहिम्ना सत्वगुणमाविर्भाव्य रजस्तमसी अभिभाव्य सामाजिकनिष्ठः परिमितप्रमातृभावः अपसारयितुं शक्यते। एवमेव औचित्यार्थमर्थशास्त्रमपि ज्ञातव्यं भवति इति सिद्धम्। अतः इदमभ्यर्हितम् यत् अव्यभिचरितफलपर्यवसायिनी सुखमयी अभिनिवेशाधायिका रसमयी प्रतीतिः जनानुरागसंपादनाय स्वीयेनाभिनयेन लोकेषु यथा समुत्पन्ना

कारणकार्यसहकारित्वानि यथायोगं प्रवृत्तिनिमित्तनीति भावः। व्यक्त इति। तैरित्येतावता विभावादिप्राप्तौ विभावाद्यैरित्यभिधानं विभावादिप्रवृत्तिनिदानस्य काव्यारूढत्वस्य स्थायिभावाभिव्यञ्जकतालाभाय। तेर्व्यक्तो विभावादिभिः सह चर्व्यमाण इत्यपि वदन्ति"। इति।

१ एक बिन्दु के घटै कुंती कुती होय' इत्यादीनि।

२ तदुक्तं गोकुलनाथोपाध्यायैः काव्यप्रकाशविवरणे—ततश्च लोकवृत्तचातुर्यस्वरूपप्रतिभावतां नटशिवयोरभेदाध्यवसायसहकारेण शिवत्वेनोपस्थिते पार्वतीत्वोपरक्तनटान्तराभिमुखकटाक्षविक्षेप्तरि नटे तच्चेष्टयाऽभिहितस्य व्यञ्जितस्य वा सहकारिण औत्सुक्यादेर्वैशिष्ट्यमवगम्यते। तदेव पदार्थाभिनयो नाम नृत्यमित्यभिधीयते। तादृशपदार्थाभिनयगोचरतैव नाट्यारूढत्वम्" ।इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भवेत् तथाविधमभिनयं प्रदर्शयितुं नीत्यनुष्ठानकर्तॄणामुपकाराय अर्थशास्त्रमिदं प्रणीतम्। तस्मिन्नर्थशास्त्रे महदुपकारकारिणि अस्माकं अभिनिवेशो न स्यात्. तर्हि मिथ्याज्ञानप्रयुक्तेष्टसाधनताभ्रमजन्यया प्रवृत्त्या अपरिमितानि दुःखानि आजीवनं सोढव्यानि भविष्यन्ति। तदुक्तम्—'न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्' इति। यद्यपि प्रारब्धशात् अर्थशास्त्रद्वारा सम्यगुपक्रान्ते कर्मण्यपि नैष्फल्यमनुभूयते। तथापि शास्त्रातिक्रमणे आत्मैव उपालभ्यो भवेत्। तदनतिक्रमणे तु दैवमेव उपालभ्यम् इति स्मर्तव्यम्।

रसप्रतीतौ ईशस्याभिनयः

किञ्च रसमयप्रतीतेः कारणेषु अनेकेषामभिनयः उपस्थितो भवति इति सत्वेऽपि यः सर्वज्ञस्येश्वरस्य अभिनयो भवेत् सः द्रष्टव्यः तत्र साफल्यस्य निश्चितत्वात्। मानुषकल्पिताभिनयकरणप्रयोज्ये कर्तृप्रेरणे च फलाधायकत्वा-निर्णयात्। अतः ईश्वरातिरिक्ताभिनयविषये नीतिमद्भिः मिथ्याज्ञानवासनावशात् प्रेरणां प्राप्तस्य मनसस्संरोधः अवश्यं कर्तव्यः। तदुक्तम्—

तस्मात् प्रयत्नसंरोधात् भावयेन्निर्मनस्कताम्॥ (इति नी० सार १)
काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्॥ इति च।

शास्त्रवित्सु नेतृत्वम्

किञ्च सर्वो हि लोकः परंपरागतज्ञानसापेक्षोऽपि न साक्षात् शास्त्रमवगन्तुं समर्थो भवति इति नेतृत्वं शास्त्रवित्स्वेव समापद्यते। नेतृत्वं तदेवान्वर्थकं भवेत् यदा तेन समस्ताः शङ्काः समाधीयन्ते। एवञ्च सति "कीर्तिरूपे उरावे" इत्युक्तरीत्या तेन विदुषा कीर्तिरूपेण सर्वेषां हृदि स्थीयते। एतदुभयमपि कार्यं रससञ्चारण-पुरःसरं शास्त्रप्रसूतेन ज्ञानेनैव संभवति। शास्त्रमन्तरा सत्वगुणसंपादकानां गुणानां अन्यत्रासंभवात्, पौरुषयत्वेन तत्र तत्र दोषबाहुल्यस्य समुदयसंभवाच्च। अतः तथाविधरसबहुलं ज्ञानं शास्त्रद्वारा संपादितं चेत् नेतृत्वाधायक भवति[1]।

ये किल शात्रं तिरस्कृत्य मदमानपुरःसरं वर्तन्ते ते कथमपि पर्यन्ते प्रसृत-धवलकीर्तयो न भविष्यन्ति। यतः नानादिग्देशीयेषु लोकेषु कञ्चन पुरुषविशेषं पुरस्कृत्य अयं धार्मिकत्वादुत्कृष्टः इति ज्ञाने सञ्जाते एव तज्ज्ञानीयाविषयता कीर्ति-र्भवति। तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः। "कीर्तिः श्रीर्वाक्चनारीणां" स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा" इति गीताश्लोक व्याख्याने[2]। तत्र कीर्त्यर्थघटकः उत्कर्षः मधुसूदनसरस्वती-

---

१ सत्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा।
जन्मान्तरानुभववासनयावतीर्णः॥
सर्वात्मसंपदुदयातिशयैकहेतुः।
जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः॥ इति

२ प्र० खं० ११८ टि०

[कामाद्यरिषड्वर्गप्रभवेन चञ्चलेन्द्रियाणां विनाशे निदर्शनानि]
तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येन्द्रियः [1]चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मिरुपवर्णितः न धनादिसम्बन्धमूलकः अपितु यथार्थविद्यामूलकः धनाद्यपेक्षया विद्याया एव पूजनीयत्वात्[2]।

एवं च सर्वविधशङ्कानां पराहृतिः शास्त्रविदेव कर्तुं शक्यते इति शास्त्राणां संस्थापनं विदग्धत्वस्य परिपोषकमेव सर्वस्य बीजम्। इदमेव च ब्राह्मणत्वस्य स्थापनमाचार्यादिभिः अभिमन्यते[3]।

श्रीमूला

तद्विरुद्धेत्यादि। तद्विरुद्धवृत्तिः शास्त्रविरुद्धानुष्ठानः। चातुरन्तोऽपि चतुरन्ता चतुस्समुद्रपर्यन्ता भूमिः तस्या इश्वरोपि। तत्र कामादिषु एकैकेन विनष्टेषु द्वौ द्वौ निदर्शयति—

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

तद्विरुद्धेति। नीतिशास्त्रविरुद्धवृत्तिः। **अवश्येन्द्रियः अजितेन्द्रियः।** चातुरन्तोऽपि चतुःसमुद्राधिपतिः। सद्यो विनश्यति अपिना कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः किमुत अपरे इति यावत्। सद्यः अचिरेण। विनश्यति आत्मनि कामजक्रोधज व्यसनमुत्पाद्य प्रजापरागं समर्प्येति शेषः। अतएव निर्मूलो भवतीत्यर्थः। तदेव व्याख्यात जयमङ्गलायाम् विनश्यतीत्यादिना ग्रन्थेन।

जयमङ्गला

सम्प्रति विप्रतिपत्यविप्रतिपत्योर्हानोपादानार्थंन्दोषगुणावाह—तद्विरुद्धवृत्तिरिति। शास्त्रविहित—विरुद्धवृत्तिः। एवञ्च कृत्वा अवश्येन्द्रियः अजितेन्द्रियः। चातुरन्तोऽपि पृथिवीचतुरन्तभवः। चतुस्समुद्राधिपतिरिति यावत्। एवंविधोऽपि राजा प्रतिकारकालमसंभावयन् विनश्यति विशेषेण नश्यति। अनेन निर्मूलतामाह।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विनाशपरंपराक्रमः

विशेषेण नश्यतीति। अत्रेदमनुसन्धेयम्—अजितेन्द्रियः ज्ञानमदाक्षिप्तसन्मार्गः शास्त्रं तदर्थं च अवधीरयति रसाभासे रसत्वं मत्वा तत्रैव च अभिनिविशति। रसप्रतीतौ परिमितप्रमातृभावस्येव रसाभासप्रतीतावपि तन्निरासस्य संभवात्।

नी० टि० १ चातुरन्त इति। चतुः समुद्रान्ताप······शापि।
२ तदुक्तं—वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्। इति
३ तदुक्तम्—ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन रक्षितस्स्यात् वैदिको धर्म इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रकृतिवर्गमपि च मिथ्यार्थे प्रेरयितुं अयं समर्थो भवति तत्र दोषाः उच्यन्ते । भविष्यतिसमये रसाभासस्य अप्रमाणिकत्वादेव फलस्य बाधः स्यात् तेन अद्य यावत् क्रियमाणः रसाभासाभिनिवेशोऽपि राजप्रजाभ्यां त्यक्तव्यः स्यात् इति कृत्वा श्रमस्य वैफल्यं, मिथ्यापदार्थे अभिनिवेशे अवश्येन्द्रियता, ततः व्यसनित्वम्, ततः योगक्षेमयोः अभावः, ततः अपालनेन प्रजा अपरज्यते, ततः छिद्रमुपलभ्य प्रजाःद्वारीकृत्य अयं शत्रुवश्यो भवति, ततः विनश्यति, दुःखानि वा दुर्धराणि समनुभवति, इत्येवंविधःअजितेन्द्रियता स्वात्मविनाशयोः परंपराक्रमः अनुमन्तव्यः । अत्रोदाहरणानि मूलकृता अग्रे एव अभिहितानि वर्तन्ते । तस्मात् पूर्वं यः साक्षी रसरूपतया निरूपितः (खं० २ पृ० २७) तद्विरुद्धम् अस्माभिर्नानुष्ठेयम् ।

शास्त्राभिनिवेशाभावे वृथा जीवनम्

रसमयजीवने उपायप्रदर्शके शास्त्रे यदि रतिर्नोपलब्धा तर्हि किं कृतम् ? इत्यपि आचार्योक्तमवश्यं स्मर्तव्यम् । तदुक्तम्—

गुरोरङ्घ्रिपद्मे मनश्चेन्न लग्नं ततः किं ततः किम् ततः किम् । इति

परिमितप्रमातृत्वनिरासः

किञ्च एतत्प्रसङ्गात् अन्यदप्यभिधीयते ।

रसमयस्याभिनिवेशपूर्वकमनुष्ठितस्य शास्त्रार्थस्य अयमसाधारणः विशेषोऽस्ति यत् अनेन शरीरे वर्तमानामहन्तां परिमितप्रमातृभावमापन्नां शरीरमात्रवृत्तिमपसार्य अपरिमितभावः जीवे समर्प्यते । इति प्रागुक्तमस्ति । तस्मात् अहन्ता द्विविधा भवतीति निर्णीयते—

अहन्ताद्वैविध्यम्

एका सूक्ष्मा परिमिता, अपरा अपरिमिता इति । तयोराद्या रसप्रतीतेः पूर्वं शरीरमात्रवृत्तिर्भवति । सा च "अहं स्वप्स्यामि सुप्तो वा" इत्यादिवृत्तौ भाति । इयमेव सूक्ष्मा इति शास्त्रकृद्भिरुच्यते । तथा च तत्तत्सुषुप्त्यादिवृत्तौ शरीरवृत्तितया भासमाना अहन्ता तत्तद्विषयमेव प्रकाशयतीति कृत्वा सा अणुरूपा भवति । तेन "अन्यमना आसम्मया इदं न ज्ञातमि"त्यादयः प्रयोगाः सूपपन्ना भवन्ति । तस्याः सर्वशरीरव्यापित्वे मनसः सर्वत्र शरीरे सत्वात् "अन्यस्मिन् मनोऽभूत् अस्मिश्च न" इति कथनमयुक्तं भवेत् । तस्मान्मनसः अणुत्वं तदेव यत् सूक्ष्माहन्ताश्रयत्वम् । अतएव न्यायभाष्यानुगामिना नीतिसारकृता ज्ञानानामयौगपद्येन मनसः अणुत्वं यद्साधितं तत् सूक्ष्माऽहन्ताश्रयत्वमादाय[1] इति बोध्यम् । इयं सूक्ष्माऽहन्ता यावत्पर्यन्तं तिष्ठति तावत्पर्यंतं अणिमादिसिद्धयो न भवन्ति । अपरा च अहन्ता रसात्मकप्रतीत्यनन्तरभाविनी बोध्या । इयमेव स्वतन्त्रा साक्षिरूपा । सेयं यदि गुरुभक्तैः शास्त्रपरतन्त्रैः उपासिता भवति—तर्हि तस्य सिद्धयोऽपि नासुलभाः । एवंरीत्या अपरिमिताऽहन्ता—

१. 'ज्ञानस्यायुगपद्भावो मनसो लिङ्गमुच्यते । इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

श्रयत्वरूपतां यदा मनः प्राप्नोति तदा महत्परिमाणकं तदुच्यते। न चायं विभागः कल्पित इति वाच्यम्। भावप्रकाशनकृता तथैवोक्तत्वात्[1]।

साहित्यन्यायवेदान्तमतेन मनस्स्वरूपम्

टिप्पण्युद्धृतस्य सर्वत इति ग्रन्थस्य (१) भावप्रकाशनस्थितस्यायं भावो भाति — परिमिताऽहन्ताश्रयत्वं यस्मिन्देशे शरीरान्तर्वर्तिनि आत्मनि वर्तते तत् मनोरूपमपि सत् किरणरूपेण सूर्येणेव सर्वत्र शरीरे चैतनारूपेण प्रवहति। इति प्रसरणशील प्रभाविष्टमणुरूपं मनः शरीरमात्रपरिमाणं भवति। एतेन महत्परिमाणकेन मन.स्वरूप निरूपणेत अणुत्वप्रतिपादकेनन्यायशास्त्रेन च यो—विरोधो भाति स निरस्तो वेदितव्यः। तत्र वेदान्तमतं प्रतिपादयद्भिः मधुसूदनसरस्वतीभिः मनोविषये एवमुक्तं भक्तिरसायने मनसो नाणुत्वमिति[2]।

मनसोऽणुत्वाणुत्वविरोधपरिहारः

अर्थादितन्मतेन मनसि अणुत्वप्रतीतिः अयथार्था इति सिद्ध्यति। पुनरेतद्विरोधितया मनसः अणुत्वविषये नैययायिकाः एवमाहुः।

विभववान्महानाकाशस्तथा चात्मेत्यभिधाय तदभावादणु मन इत्युक्तम्[3] तस्मादणुपरिमाणं मन इति सिद्धम्।

---

१. ज्ञानप्रभासाश्चैतन्यमणोर्जीवस्य सर्वतः।
शरीरव्यापिनो तत्तद्व्यापना (चेतना) भवति स्फुटम्॥
सैषा परात्मनः सर्ववस्तूत्था चेतना भवेत्।

२ अणुत्वाभावे युगपत् सर्वेन्द्रियसम्बन्धसम्भवात् युगपन्नानाज्ञानोत्पतिप्रसङ्ग इति चेन्न, एकेनेन्द्रियेणैकदैकमेव ज्ञानं जन्यत इति नियमस्तावदावयोस्समः अन्यथा युगपच्चाक्षुषज्ञानद्वयोत्पत्तिः किन्न स्यात्। नानेन्द्रियजन्यज्ञानानान्तु युगपदुत्पत्तिरिष्यत एव। इति

दीर्घां शष्कुलीम्भक्षयतश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां युगपदनुभवात्। सुषुप्त्यन्यथानुपपत्या त्वङ्मनस्संयोगस्य ज्ञानमात्रे कारणत्वेन त्वयाभ्युपगमाद्रसनावच्छिन्नत्वक्संयुक्तस्य गुड़स्य युगपद्रसस्पर्शोपलम्भस्तवापि दुर्निवारः। तस्मान्नास्मदभ्युपगते मनसि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे विमतिस्सम्भवति। समनन्तरप्रत्ययस्त्वतिनिर्युक्तिकत्वादुपेक्षितः विस्तरस्तु वेदान्तकल्पलतायामनुसन्धेयः इति। १९।

३ नित्यद्रव्यगतस्य विभवाभावस्य अणुपरिमाणत्वाव्यभिचारात्। विभवाभावश्चास्य युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्यैव समधिगतः। मनसो विभुत्वे युगपत्समस्तेन्द्रियसम्बन्धाच्चक्षुरादिसन्निकृष्टेषु रूपादिषु ज्ञानयौगपद्यं स्यात्। अथ कथमेकेन्द्रियग्राह्येषु घटादिषु मनोधिष्ठितेन चक्षुषा युगपत्सन्निकृष्टेषु ज्ञानानि युगपन्न भवन्ति? आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाणां यौगपद्यान्न भवन्ति तावदनेनात्मनः संयोगस्यैकस्य युगपदनेकस्य ज्ञानस्योत्पादनसामर्थ्याभावः कल्प्यत इति चेत्? समानमेतद्विभुत्वेऽपि मनसः तस्मादविभुत्वेपि युक्त्यन्तरं वाच्यम्। तदुच्यते विभुत्वा-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति। सोऽयमनयोर्विरोधः अहन्ताभेदेन तदाश्रयभेदेन च निरस्तः। अथ इन्द्रियजयस्य सङ्क्षिप्तं स्वरूपं परिष्कृतं किं भवितुमर्हतीति निर्दिश्यते।

इन्द्रियजयस्य सङ्क्षिप्तस्वरूपं

शास्त्राभिनिवेशे स्थैर्यं यथा भवेत् मनसः, तथा तद्व्यवस्थापन[1]मेव तत् इति।

अत्राऽयं भावः। यदि भारतीयराजनीतिविद्भिः स्वस्यास्तित्वं संरक्षणीयम् तर्हि तैलधाराकर्षणमिव[2] रसाभिनिवेशपुरःसरं नीतिशास्त्रमाकर्षणीयम्। तस्मिन् योगसाधनत्वस्य (खं० १ पृ० १४६) प्राङ्निर्दिष्टत्वात्। नोत्यतिक्रमणे च मानुषवृत्तेः निर्बाधतया सञ्चालनाशक्यत्वात् तदिदमुदाहरणेन स्फुटीक्रियते। यथा वर्तिस्था दीपकलिका नैरन्तर्येण तैलधारामाकर्षति प्रज्वलति च। एवं मन कलिकापि नैरन्तर्येण भगवन्मूर्तिं चिन्तासाचिव्येनाकर्षति यदि, तर्ह्येव ईशरूपं द्रष्टुं समर्था भवति। एवंसति मनोऽपि एकाग्रमुच्यते। तदेतत् भक्तिरसायने प्रतिपादितं वर्तते तत एवानुसन्धेयम्[2]।

तथैव नीतिशास्त्रविषयेऽपि मनसोभिनिवेशः अपेक्षितः। सति च अस्मिन्नभिनिवेशे शास्त्रं विलुप्तप्रायं सदपि तथा स्फुरति यथा तन्निर्मलं भवेत्। इयमेव एकाग्रभूमिका[3] इत्युच्यते सत्यां च तस्यां सत्वगुणस्य प्रकाशकस्याविर्भावदर्शनात्।

दात्ममनसोः परस्परसंयोगाभावे सत्यात्मगुणानां ज्ञानसुखादीनामनुत्पत्तिरसमवायिकारणाव्यवधानेन प्रदेशवृत्तीनां गुणानामुत्पादात्। आत्मेन्द्रियसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे शब्दज्ञानानुत्पत्तिः आकाशात्मकेन श्रोत्रेणात्मनः संयोगाभावात्। न च बहिर्देशे प्रत्ययो नापि शब्दज्ञानानुत्पादः तस्मादात्मार्थ संयोगस्यात्मेन्द्रियसंयोगस्यचासमवायिकारणत्वे प्रतिषिद्धे परिशेषादात्मनः संयोगस्यासमवायिकारणत्वं व्यवतिष्ठते तच्च मनसो व्यापकत्वे न संभवतीत्यनुत्पत्तिरेव ज्ञानसुखादीनाम्, अस्ति च तेषामुत्पादः, स एव मनसो विभुत्वं निवर्तयतीति। (न्यायकन्दलांल्यां मनोनिरूपणे)

१ तदेवोक्तं गीतायामपि—

मन एकत्र संयुज्यात् जितश्वासो जितेन्द्रियः।
वैराग्याभ्यासयोगेषु क्रियमाणमतन्द्रितः॥ इति।

२ ततश्च द्रुतचित्तस्य निर्वेदपूर्वकं तत्वज्ञानं, द्रुतचित्तस्य तु भगवत्कथाश्रवणादिभागवतधर्मश्रद्धापूर्विका भक्तिरित्यवधित्वेन द्वयमभ्युपात्तम्। ततोऽन्तःकरणशुद्धयाष्टाङ्ग योगमनुष्ठाय तैलधारावदविच्छिन्नभगवदेकाकारप्रत्ययपरम्परात्मकैकाग्रतायोग्यं मनस्सम्पादयेत्।

३ यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्तस्संयतेन्द्रियः।
अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः॥
धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाश्वनवस्थितम्।
अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशन्नयेत्। इति॥ (गी०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सात्त्विकमार्गविप्लवकारणम् आन्वीक्षिक्यध्ययनाभावः

नन्वेवं प्रकाशबहुलोमार्गः कथं विलुप्तप्राय इव दृश्यत ? इति चेत् आन्वीक्षिक्याः रसप्रचुराध्ययनाभावेन अन्धे तमसि मार्गः निमग्नोऽभूत् । यद्यपि वेदान्तादिशास्त्राणि वास्तविकं तत्वं प्रतिपादयितुं समीहन्ते । तथापि तानि शास्त्राणि कार्यकारीणि तदैव भवन्ति यदा तत्तच्छास्त्रप्रतिपादकेषु विषयेषु सूक्ष्मा विवेकवती दृष्टिः प्रसज्यते अन्यथा कृते वेदान्ताध्ययनेपि हर्षशोककवलितत्वं न कदापि दूरं यायात् । तस्मात् देशकालादि परिच्छेदेन सह परिमितप्रमातृभावस्य अभ्युदयेन निद्रावस्थायाम् सुप्तायाः क्रियाशक्तेः पुनर्जागृतदशायामुच्छलितः परिमितप्रमातृभावः रसानुभवसाहाय्येन दूरीकरणीयः । रसानुभवश्च आहार्याभिनयेन पूजादरादिरूपिण्या भक्त्या गुरुर्मूर्तिरूपां विवेकवृत्यवच्छिन्नचित्स्वरूपिणीं अतिकमनीयां शास्त्रमूर्तिमनुसन्ध्याय समुत्पन्नेन साधारणीकरणव्यापारमहिम्ना चेतसि समुत्पादनीयः । स च शास्त्रसंबन्धेन संबन्धित्वान् न कदापि वितथो भवितुमर्हति । शास्त्रकृतां मतेन गुरुमूर्तेः विवेकवृत्त्यवच्छिन्नायाः स्थितेः शास्त्रमूर्त्यनतिरेकात् । अतः शास्त्रस्य तत्रापि नीतिशास्त्रस्य इन्द्रियजयरूपस्य पूजनं, दर्शनं, चिन्तनं सर्वथा सफलम् । किं बहुना यदि शास्त्रमूर्तौ उपासकः रमते तर्हि तस्य उपासकस्य कृते एतद्रत्यपेक्षया अपरः उत्तमः शृङ्गारः[1] कोवाऽवशिष्यते । ध्वनितं चैतत् श्रुत्यापि—

"युवा स्यात् साधु युवाऽध्यायकः आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः" । इति

नमे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न च मद्यपी ।
नानाहिताग्निर्नायज्वा न स्वैरी स्वैरिणी कुतः । इति च ।

ननु इदं तु सर्वैरेव काम्यते ? सत्यं । इदं हि शास्त्रं न केवलमेदर्थमेव अपि तु अकामहतत्वार्थमित्यपि गृहाण । अतः कृत्स्नं हि शास्त्रमिन्द्रियजयः इति सिद्धम् ।

अथ मूलस्थोदाहरणव्याख्यानेन भोजादीनां विनाशकथां विशदयति यथेत्यादिना ग्रन्थेन । शेषं निगदव्याख्यातम् ।

---

१ तदुक्तं—शृङ्गारप्रकाशे सरस्वतीकण्ठाभरणे वा—
आत्मस्थितं गुणविशेषमलङ्कृतस्य ।
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वम् ।
युक्तस्य येन रसिकोऽयमिति प्रवादः ।।

यथा दाण्डक्यो[1] नाम भोजः[2] कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानस्सबन्धुराष्ट्रो विननाश, करालश्च वैदेहः[3]। कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्तः, [4]तालजङ्घश्च भृगुषु। लोभादैल[5]श्चातुर्वर्ण्यमत्याहारयमाणः[6], सौवी[7]रश्चाजविन्दुः। मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन्, दुर्योधनो राज्यादंशं च। मदाद्(ड)म्भोद्भवो[8] भूतावमानी, हैहयश्चार्जुनः। हर्षाद्वातापिरगस्त्यमत्यासादयन्, वृष्णिसङ्घश्च[9] द्वैपायनमिति॥

श्रीमूला

यथेत्यादिना। भोजवंश्यो दाण्डक्यः कामाद् ब्राह्मणकन्यामपहृत्य तत्पित्रा शप्तो बन्धुराष्ट्रसहितो नष्टः। तथा विदेहाधिपः करालो ब्राह्मणीमभिलषन् ब्राह्मणेन शप्तो नष्टः। कोपाज्जनमेजयो नाम राजाऽश्वमेधे वर्तमाने ब्राह्मणैः सह कलहायितस्तच्छापान्नष्टः, तथा तालजङ्घो भृगुषु विक्रम्य तच्छापान्नष्टः।

लोभाद् ऐल; पुरुरवा नाम राजा चातुर्वर्ण्यमतिमात्रधनहरणेन पीडयंश्चातुर्वर्ण्यकोपान्नष्टः। तथा सौवीरपतिरजबिन्दुः। लोभादैलो नैमिषीयब्राह्मणयज्ञशालां प्रविश्य ततोऽपरिमितं धनं हर्तुमुद्युक्तो ब्राह्मणशापान्नष्ट इत्यैतिह्यं कैश्चिद् वर्ण्यते। मानाद् रावणः सीतां रामायाप्रयच्छन् नष्टः। तथा दुर्योधनो राज्यांशं पाण्डवेभ्योऽप्रयच्छन् नष्टः। मदाद्राजा दम्भोद्भवो नाम कृतसर्वप्रजावज्ञानो नरनारायणाभ्यां सह युद्धमासाद्य हतः, तथा हैहयाधिपः कार्तवीर्यो मदात् परशुरामपितरि प्रयुक्तापराधः परशुरामेण युद्धे हतः। हर्षाद् वातापिरसुरोऽगस्त्यं महर्षिं वञ्चयन्, यादवसङ्घश्च व्यासमतिसन्धित्सुस्ताभ्यां शप्तौ विनेशतुः। इत्यैतिह्यानि।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

तदेवोदाहरणद्वयेन प्रदर्शयितुमाह यथेति। दाण्डक्य इति[10]। दण्डकानां सङ्घस्य मुख्यः भोजः[11]। कामादिति[12]। शास्त्रमतिलङ्घ्य आभासभावमापन्नायाः इच्छायाः।

नी० टि० १ दाण्डक्य इति। दण्डकविषयास्ते मुख्याः। बृहदश्वाभिधानाः।
,, २ भोज इति। भोजान्वयः।
,, ३ वैदेह इति। कामादिति शेषः
,, ४ तालजङ्घश्चेति। कोपात्।
,, ५ ऐल इति। इलायाः इलस्य वाऽपत्यम् ऐलः पुरूरवाः।
,, ६ अत्याहारयमाण इति। सर्वस्वमत्याजिहीर्षुः।
,, ७ सौवीर इति। सुवीराणां राजा।
८ डंभोद्भवः पा०।
नी० टि० ९ चेति। अप्रयच्छन्निति शेषः

१०. दण्डकविषयाः तेषां मुख्या बृहदश्वाभिधानाः ११. भोजान्वयः १२. कामादिविशेषग्रहणेन मूलस्थचकारस्य सार्थक्यं बोध्यम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उक्तस्यार्थस्य दाढर्यमवगमयितुं उदाहरणान्तरमाह करालइति । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । ऐलः इलायाः अपत्यं पुरूरवाः । अत्याहारयमाणः सर्वस्वमत्याजिहीर्षुः । सौवीरः सुवीराणां राजा अजबिन्दुरिति । अंशञ्चेति अप्रयच्छन्निति शेषः । द्वैपायनं व्यासं उपहसन्निति शेषः ।

जयमङ्गला

यथा इत्यादिना दृढ़ीकरणार्थमितिवृत्ताख्यानम् । दण्डकानां सङ्घस्य मुख्यो दाण्डक्यः, भोज इत्यपरनामा कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः अभिगच्छन् ननाश । स हि अत्यन्तानुच्छिन्नकामदोषः—कदाचिन्मृगयामनुचरन् भार्गवकन्यां विरजोऽभिधानां रूपयौवनवतीं शून्याश्रमस्थां दृष्ट्वा जातरागः तां रथमारोप्य स्वपुरमाजगाम । भार्गवोऽपि समित्कुशमादाय वनादावृत्यागतः शून्यम् आश्रममालोक्य अभिध्यायन् यथावृत्तं ज्ञात्वा सञ्जातक्रोध एव शापमुत्ससर्ज । तच्छापात् सप्तभिरहोभिः पांसुवर्षणादाक्रान्तः सबन्धुराष्ट्रो विननाश । एवं चाद्यापि गीयते राष्ट्रदण्डकमिति । दण्डकमुख्यस्य भृगुकन्याभिमर्शनात् कृतविनाशदर्शनात् एवं पांसुवषणाद् दण्डकारण्यमित्येव प्रसिद्धम् ।

करालश्च वैदेहः । कामाद् ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमान इत्यनुवर्तते । विदेहेषु भवो वैदेहः । करालनामा राजा योगेश्वरयात्रायां कौतुकाल्लोकसमाजं पश्यन् ब्रह्मविदः कस्यचित् पत्नीं रूपयौवनवतीं दृष्ट्वा कामपरवशः तामपहृत्य पुरमाजगाम । ब्राह्मणोऽपि रोषादेवं वदन् पुरमाजगाम । "तत्पुरङ्कथन्न दीर्यते यत्रैष दुरात्मा तिष्ठती"ति । स च तद्वचनानन्तरं सह प्रकृतिभिः विदीर्णपृथिवीद्वारेण रसातलं प्रविशन्ननाश । तथा चोक्तम्—

ब्राह्मणीं संस्पृशन्नेव सगणो मिथिलेश्वरः ।
व्यक्तः सघृणयैवोर्व्या विवेशाशु रसातलम् ॥ इति ॥

कोपाज्जनमेजयो ब्राह्मणेषु विक्रान्त इति । तथा—चोक्तम्—

नृपतावश्वमेधेन दीक्षिते जनमेजये ।
मध्ये किल समेतानां देवतानां हविर्भुजाम् ॥
(पत्न्य ? वन्ह्य) गारगतां पत्नीमश्वाङ्गस्पर्शकर्मणि ।
ऊरुमूलेक्षणादिन्द्रो रम्भोरूं चकमे बलात् ॥
ऋत्विक्षु शङ्कमानोऽसो क्रोधेर्ष्याकु (पि ? लि) तो नृपः ।
विचक्रामाथ वाग्भिश्च कशाभिश्चातिकर्कशम् ॥
ऋत्विजो ब्राह्मणान् शान्तान् यो दुष्टोऽस्मान् जिघांसति ।
स नश्यत्विति तैरुक्तो राज्ञो मूर्धा व्यशीर्यत ॥ इति ॥

जयमङ्गला

तालजङ्घश्च भृगुषु विक्रान्त इति । हैहयाधिपतिः तालजङ्घो नाम राजा प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रो भृग्वाश्रमे केनापि निक्षिप्तं सुवर्णभाण्डम् उपलभ्य बलात् आदातुकामः 'कस्त्वमस्य ग्रहीता' इत्यधिक्षेपादुद्दीपितक्रोधो भृगुं दर्पादशेषयितुकामः जातमात्रस्य और्वस्य कोपात् सगोत्रो ननाश । तथा च गीयते—

तत्कृतं तालजङ्घेन भृगून् रोषाज्जिघांसता ।
तं हत्वाऽद्यापि येनाग्निः समुद्रे न विशीर्यति ॥ इति

लोभादैलश्चेति । ऐल इलाया अपत्यं पुरूरवाः शक्रदर्शनाय स्वर्गं गतो मूर्तिमतो धर्मार्थकामान् ढौकित्वा धर्ममेवेतरावनादृत्य प्रदक्षिणीचकार ।

ततोऽर्थकामौ क्रुद्धौ तमशपताम् । तत्र कामशापात् कथञ्चिदुपशान्तोर्वशी विरहोन्मादः, अर्थाभिशापादतिप्रवृद्धलोभः चातुर्वर्ण्यं, चतुर एव वर्णान्, अत्याहारयमाणोऽतिशयेनार्थमापादयन् कथं नाम ममैकस्यासाधारणो धर्मः स्यादिति मन्यमानो ऽर्थापहाराद् यज्ञादिक्रियाविरोधोद्विग्नैः ब्राह्मणैरभिशप्तो ननाश ।

अविरोधेन धर्मार्थौ युक्त्या सेवेत पण्डितः ।
धर्मैकपक्षप्रवणो लोभादैलोऽनशत् पुरा ॥ इति ॥

सौवीरश्चाजबिन्दुरिति । सुवीर (स्य) राज्ञोऽन्वये अजबिन्दुर्नाम राजा द्रव्यराशिमेकस्थमेव दिदृक्षमाणश्चतुरो वर्णानत्याहारयमाणोऽत्यक्तस्वत्वात् कर्शितापरक्ताभिः प्रजाभिः संहत्य एकलोष्टोपघातेन हन्यमानो ननाश । तथा चाहुः—

यथा हि नो द्रव्यराशिं सुवीराधिपतिश्चिरात् ।
तथाद्रियत लोष्टानां क्षणाद् (आशी ? राशिं) निहत्य तम् ॥इति ॥

मानाद् रावण इति । स समुद्रस्योत्तरे तीरे (रामे) स्थिते सति विभीषणादिभिरुक्तः "सीता दीयतामि"ति मानादप्रयच्छन्ननाश ।

प्रत्याख्यातोऽपि वैदेह्या शापस्यानुस्मरन्नपि ।
मानान्महात्मने सीतां नैच्छद्दातुं निशाचरः ॥ इति ॥

दुर्योधनो राज्यांशञ्च—पूर्णेऽप्यवधावप्रयच्छन्ननाश । तथा चोक्तम्—

पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेयुस्सहिता यत्र मा च नो भारताऽनशन् ॥

सोऽप्यस्मद्वञ्चनार्थमिति बुद्ध्वा अभिमानादाह—

यावदग्रेण तीक्ष्णायाः सूच्या विध्येत माधव ।
तावद्‌ध्यपि मया त्याज्यं न भूमेः पाण्डवान् प्रति ॥ इति ॥

मदाद्दम्भोद्भव इति । दम्भोद्भवो नाम राजा वीर्यावलेपाद् भूतावमानी लोकाभिभवनशीलः कञ्चिद् योद्धुम् अनासादयन् विदह्यमानो नारदादुपलभ्याधिकप्रभावौ नरनारायणौ बदरिकाश्रमञ्जगाम । तत्र तावभिभवन् नरेणेषीकाभिश्छादित स्सबलो ननाश ॥

जयमङ्गला

कार्तवीर्यश्च कृतवीर्यपुत्रोऽर्जुननामा भूतावमानी कञ्चिदनासादयन् नारदादेव परशुराममभ्यधिकं श्रुत्वा जमदग्न्याश्रममुपगम्य वत्सग्रहणोपायेनाभिभवन् परशुरामेण परशुना छिन्नसहस्रबाहुर्ननाश ॥

हर्षाद् वातापिरिति । हर्षः क्रीडासुखम् । वातापिर्नाम असुरोऽतिक्रीडापरः मायया भ्रातरं कनीयांसमिल्वलनामानं छागीकृत्य हत्वा तन्मांसेनमुनीनतिथीन् भोजयित्वा विद्यामुच्चार्य तमाजुहाव आगच्छेति। असावपि तेषांकुक्षिं निर्भिद्य निर्जगाम । कदचिदागतयागस्त्याय तथैवोपहृत्याह्वयत् । जीर्णोऽसाविति मुनेरुपलभ्य तद्विदारणाय सूक्ष्मीभूय प्रविष्टः सोऽपि तमत्यासादयन् अनुजवज्जीर्णो ननाश । एवञ्च लोके तदत्याशितैः कुक्षिरभिमन्त्र्यते—

इल्वलो भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
स मे भुक्तं तथा पीतमगस्त्यो जरयिष्यति ॥ इति ॥

वृष्णिसङ्घश्च द्वैपायनमिति । वृष्णिपुत्राःस्त्रीवेषधारिणा साम्बेन सह क्रीडितप्रसङ्गाद् द्वैपायनन्दुर्वाससं क्षुधितमलक्षयित्वोपहसन्तः पप्रच्छुः—
भगवन् किमियं साम्बवधूर्विजनयिष्यतीति ? स तान् क्रोधाच्छशाप—

वंशक्षयकरं घोरमायसं मुसलं महत् ।
वासुदेवस्य दायादः साम्बो विजनयिष्यति ॥ इति ॥

ते तज्जातमायसं श्लक्ष्णं चूर्णयित्वा चिक्षिपुः । तदेरकावनमभूत् । कदाचिद् वृष्णयस्समुद्रतीरे एरकापिण्डोपविष्टा आपानकमनुतिष्ठन्तः कलहात् परस्परमेरकापिण्डैर्घ्नन्तो विनष्टा इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राज्ञो दण्ड्यता

विननाशेति । (पृ० ३५) ननु मूर्धाऽभिषिक्तः राजा कथं दण्ड्यते ? इतिचेत् । आचार्यस्थानीयैर्धर्माधिकारिभिः, प्रमादी चेन् मूर्धाभिषिक्तो राजा सः अवश्यमेव दण्डयः इत्येव सिद्धान्तितमस्ति । तदुक्तं चाणक्येन "मर्यादां स्थापयेत् आचार्यान् अमात्यान् वा य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः" इति । (१।७ कौ०अ०) तस्य अदण्डितत्वे—"यच्छीलो राजा तच्छीलाः तस्य प्रकृतयो भवन्ति" इत्युक्तत्वात् राजनि प्रमाद्यति सति प्रजाऽपि पापकर्मणि रज्येत इति प्रजासंरक्षणार्थं राजा अवश्यमेव दण्डयः । अत्रेदं बोध्यं—वानप्रस्थस्य सन्यासधर्मस्य च राज्ये सुखशान्तिसमृद्धये अङ्गत्वमस्ति इत्यैतत्सर्वं प्राक् (खं० १ पृ० ३१५) विस्तरतः अभिहितमस्ति । लौकिकदृष्टया राज्याङ्गत्वाभावे तपोन्वीक्षयोः उपशमस्य च सर्वथा अभावः प्रसिद्धो भवेत्, ततः त्यागवैराग्यादि सर्वमपि अलीकप्रायं च भविष्यति । न कोऽपि सन्यासाश्रमे, वानप्रस्थाश्रमे वा प्रवेष्टुं समीहेत्, इत्यतः तयो राश्रमयोरुपयोगात् वानप्रस्थानां परिव्राजकाणां श्रोत्रियाणां च कृते तत्र तत्र स्वदेशे भारतीयराजनीत्या ब्रह्मसोमारण्यानि (खं० २ पृ० १०) पृथक्कृत्य संस्थापितानि ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राज्ञः शासकाः श्रोत्रियाः

तदनुसारेण च राज्ञोऽपि इदं कर्तव्यं भवति यथा ते, क्रुद्धाः न भवेयुः तथा तेषां अनुसरणं राज्ञा कर्तव्यम् । तदनुसरणे राज्ञां गुरुभभक्तिः विनयः न्यायप्रियता च प्रकाशिता भवति जनेषु । "अस्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः" इत्युक्तरीत्या श्रोत्रियैः विद्वद्भिः यदा अभिषिच्यते राजा तदा लोकेन देवत्वेन स मन्यते परन्तु यदाऽयं प्रमादी भवति तदा तेजोविनाशं पर्यालोच्य यदि राजानं मन्त्रिणो निगृह्णन्ति तर्हि न तत्कर्म दोषावहम् इत्यतः श्रोत्रियाःअकामहताः भारतीयराजनीत्या राजशासकत्वेन कल्पिताः।

किञ्च श्रोत्रियाणामकामहतत्वात् पूर्णसात्विकत्वाच्च प्रकारान्तरेण तेषु ईश्वरत्वमेव ऐश्वर्यरूपं प्रकाशितं भवति । पुनस्तेषां वागपि अव्यभिचरितफलभगिनी भवति तदाहुः "ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति" । इति । अतः ईशः श्रोत्रियो वा यथा क्रुद्धो न भवेत् तथा राज्ञा यतितव्यम् । एतेन देशे त्रयीमनुसृत्य राज्यव्यवस्थायां सञ्चालितायां सत्यां प्रमादः अव्यवस्था वा न कथमपि भवेत् इति हृदयम् । प्रपञ्चितचैतत् ४ अध्यायेऽपि "वानप्रस्थ" इत्यादिग्रन्थेन । बक्ष्यते च ७ माध्यायेऽपि "अधर्मसंयुक्त"मिति ग्रन्थेन ।

हर्षवातापिनाशयोः संबन्धः

वातापिरिति (पृ० ३७) ननु हर्षेण सह वातापिनाशस्य कः संबन्धः । इति चेदुच्यते-आत्मनि गर्वभावे जागरूके सति गर्विष्ठः पुरुषः शास्त्रसम्मतमुचितार्हं कर्मानुतिष्ठन्तं दृष्ट्वा स्वाभिलषितविपरीतं जानन्नपहसति, गर्वापहासयोः विभावानुभावत्वात् । तदुक्तम् भाव प्रकाशने—

> "गर्वो विद्याबलैश्वर्यं वयोरूपधनादिभिः ।
> असूयाऽमर्षपारुष्यापहासगुरुलङ्घनैः" ।। इति

उत्कृष्टं प्रति अपहासो हर्षे समुदिते सति नीचैः गर्विष्ठैः क्रियते इति साहित्यशास्त्रे रसमहार्णवे व्यक्तम् । अस्य हासस्योदाहरणं मानसरामायणे एवं प्रदर्शितं वर्तते । "खेल परिहास होई हित मोरा" । इति । अत्राऽयं भावः—संस्कृत ग्रन्थमधीत्यापि अहं (तुलसीदासः) भाषायां प्रबन्धं रचययामीति एतत्कर्म मे-स्खलितम् अनुचितञ्चेति जानानाः खलाः मां हसिष्यन्ति हर्षात्, तर्हि तदिदं तेषामुपहसनं मे हितायैवेति । अर्थात् कस्यचिदाचरणमनुचितं दृष्ट्वा दुर्जनाः हृष्यन्ति हसन्ति च । सुजनास्तु यदि केनचिदपि कीदृशमपि कृतं कर्म प्रमाणप्रमितमस्तीति जानन्ति तर्हि उल्लसन्ति । यदा किल तदेव कर्म प्रमाणविरुद्धं पश्यन्ति तदा ते लज्जन्ते । इत्येवमेतद् विषये सुजनखलयोरन्तरमस्ति । प्रकृते ब्राह्मणा "बुभुक्षवः श्राद्धं भोक्तुं समीहन्ते न विचारयन्ति इत्यहो तेषां मूर्खता, न वा अस्मत्कर्म गृह्यमेते प्रजानन्ति इत्यहो एषां मूढता" । इत्येवं जानन् वातापिः हृष्यति अपहसति च । एवमुपहाससुखमनुभवन् वातापिः श्राद्धभोजिनामुदराणि विदार्य मांस भुक्तवान्

एते चान्ये च बहवः शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ।
सबन्धुराष्ट्रा राजानो विनेशुरजितेन्द्रियाः ॥ ७ ॥

[जितेन्द्रियानुभाव्यसौख्ये निदर्शने]

शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः ।
अम्बरीषश्च [1]नाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥ ८ ॥

इति विनयाधिकारिके इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः
षष्ठोऽध्यायः

जयमङ्गलाङ्कोडपत्रम्

इल्वल इति (पृ० ३७) अतस्तदत्याशितैः इत्युक्तम् यथा, तथा अन्यदपि स्मर्तव्यम्—

"अगस्त्यं कुंभकर्णं च शनिञ्च वड़वानलम्
आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ।
आतापिर्मारितो येन वातापिश्च निपातितः ।
समुद्रः शोषितो येन समेऽगस्त्यः प्रसीदतु ।
भोजनं मम जीर्यताम्" । इति ।

श्रीमूला

उक्ता राजान उपलक्षणम् , अन्येऽपि बहव आसन्नित्याह—एत इत्यादि ।

अरिषड्वर्गस्यान्वयेऽनर्थं निदर्श्य व्यतिरेके निःश्रेयसप्राप्तिं निदर्शयति शत्रुषड्वर्गमित्यादि । जामदग्न्यः परशुरामः । नाभागो नभगसूनुः ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
षष्ठोऽध्यायः इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः ॥

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अनुचितकामादिसेवने मूलोच्छित्तिरूपं दोषं प्रदर्श्य शत्रुषड्वर्गविजये फलमाह जामदग्न्य इति । राजकुलीनत्वाभावेऽपि नीतिमर्यादया वर्तनशीलेन मही भोक्तुं शक्या इति प्रदर्शयितुं ब्राह्मणोदाहरणम् ।

नाभागः नभगपुत्रः ।

इति श्री वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ नी० टि० नाभाग इति । नाभागपुत्रः ।

जयमङ्गला

सर्वत्रापीदमुदाहरणं दढ्यार्थम् उपसंहरन्नाह—एते चेति। अन्ये चेति ऐकान्तिकत्वं दर्शयति। शत्रुषड्वर्गमिति षण्णां कामादीनां वर्गः, स च शत्रुकल्पत्वाच्छत्रुरिति शत्रुषड्वर्गस्तम्। आश्रितास्तद्वशा इत्यर्थः। ते चान्त (र ? रा) बाह्यशत्रुभ्यो बलवन्त इति निश्चयः। येन सबन्धुराष्ट्रा अपि विनेशुः॥

शत्रुषड्वर्गमिति। उत्सृज्य निर्बलीकृत्य। जामदग्न्यो जितेन्द्रियः। असत्यपि राजबीजत्वे जितेन्द्रियत्वादेव केवलात्। अम्बरीषश्च नाभागो नभगस्यापत्यम् आश्रमस्थितावित्युत्साहरहितौ। बुभुजाते भुक्तवन्तौ। अत्र फलोपभोगादात्मनेपदम्। चिरमित्यव्यवच्छिन्नाम्। महीमिति महाफलत्वमिति दर्शयति॥ इति

इन्द्रियजये अरिषड्वर्गत्यागः॥

षष्ठोऽध्यायः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शोकादीनामरिषड्वर्ग अन्तर्भावः

षण्णां कामीदीनामिति। कामाद्याः षट् सर्वस्य जगतः सञ्चालने स्थायिनो भूत्वा उपयुक्ता वर्तन्ते तथैव हासादिस्थायिभावा अपि। तेपि कामादिष्वेव अन्तर्भावनीयाः। तत्र कामे शृङ्गारः, माने रौद्रः, मदे भयानकः, लोभे हर्षः, हर्षे हास्यं इत्येवं बोध्यम्। शेषंस्पष्टम्।

षडिति। ननु अत्र शोकः कुतो न गृहीतः ? सत्यं। शोकः द्वेषे अन्तर्भूतः इति न तस्य पृथगुपन्यासः। तदुक्तं गोकुलनाथोपाध्यायैः—

"प्रतियोगिनि प्रीत्या तन्नाशासहिष्णुत्वलक्षणो द्वेषः प्रथमः, द्वितीयस्तु दुःखसाधनविपदुपनिपातगोचरः। तत्राद्यः करुणस्य प्रकृतिः सहि द्वेषांशे दुःखमयोऽपि रत्यंशाह्लादसंवेदात् मुखदन्तव्रणादिरिव"स्वदते॥ इति

तदनुसारेण प्रतियोगिनि प्रीत्या तन्नाशासहिष्णुत्वलक्षणद्वेषवासना शोकः। द्वेषश्च क्रोधे अन्तर्भवति। तदुक्तं जयमङ्गलायाम् "द्वेषः क्रोध, इति। (नो०सा०१) अतः क्रोधस्त्याज्यः इत्यनेन शोकोऽपि त्याज्यः इति सिद्धम्। अत्रेदं बोध्यम्। इमे सर्वेऽपि आभासाश्चेत् सर्वथा त्याज्याः। औचित्यभावं प्राप्ताश्चेन् न इत्यपि सुवचः। प्रकृतस्थले च दाण्डक्यादिराजभिः शास्त्रमतिलङ्घ्य कामादयोः यदा सेविताः तदा तेषां राज्यं विनष्टम्। अतः रसाभासः सर्वथा त्याज्यः। यथा दाण्डकयस्य कामः शृङ्गाराभासः, जनमेजयस्य उत्साहः वीराभासः, ऐलस्य लोभो हर्षाभासः, वातापिचरित्रं हास्याभासस्योदाहरणम्। इत्येवं यथायथं बोध्यम्।

इति जयमङ्गलाक्रोडपत्रे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः।

सप्तमोऽध्यायः

शास्त्रार्थानुष्ठानम्[1]

[राज्ञा अभ्यसनीयाः अंशाः]

तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत, वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां, चारेण चक्षुः[2], उत्थानेन योगक्षेमसाधनं, कार्यानुशासनेन[3] स्वधर्मस्थापनं, विनयं विद्योपदेशेन, लोकप्रिय(त्व)मर्थसंयोगेन, हितेन [4]वृत्तिम् ॥

श्रीमूला

अस्मिन्नध्याये राजर्षिवृत्तमुच्यते। राजैव सन् य ऋषिः जितेन्द्रियः स राजर्षिः।

तस्मादित्यादि। तस्माद् अरिषड्वर्गत्यागस्य श्रेयस्साधनत्वात्। वृद्धसंयोगेन प्रज्ञां कुर्वीत उत्पादयेत् विकासयेच्च। चारेण चक्षुः कुर्वीत गूढपुरुषं चक्षुस्स्थाने कुर्यात् स्वपरराष्ट्रवृत्तप्रत्यक्षीकरणार्थम्। उत्थानेन उद्योगेन, उत्थानमुद्योगः अनुष्ठानमिति पर्यायाः, योगक्षेमसाधनं योगक्षेमसम्पादनम्। कार्यानुशासनेन स्वधर्मस्थापनम् इदमीदृशमित्थं कर्तव्यमित्याज्ञापनेन स्वधर्मे लोकस्य नियन्त्रणम्। अर्थसंयोगेन लोकप्रियत्वम् अर्थस्य धनस्य स्वीकरणेन समुचितेषु पात्रेष्वर्पणेन च जनप्रियत्वम्। हितेन वृत्तिं तदात्वायत्योर्यत् पथ्यं तेन लोकयात्राम्। कुर्वीतेति सर्वत्रानुषङ्गः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

शास्त्रेति। इन्द्रियजय इत्यर्थः। तदुक्तं जयमङ्गलायां-शास्त्रेत्यादि। तस्मादिति। अरिषड्वर्गत्यागमहीभोगयोः अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। इन्द्रियजयं—शास्त्रार्थानुष्ठानम्। एतेन सामान्यं विधाय विशेषविधिमाह वृद्धसंयोगेनेति। मन्त्रिपुरोहितादिविद्यावृद्धसंयोगेनेत्यर्थः। प्रज्ञां—अष्टगुणसंपन्नाम्। कुर्वीतेति

अशुद्धम्

१ शास्त्रानुष्ठानम्

मूले शास्त्रार्थानुष्ठानमित्युक्तत्वान्मूलपाठः शोधितः।

मूले राजर्षिवृत्तमिति गणपतिशास्त्रिणः पठन्ति। अयं पाठः जयमङ्गलासम्मतो नाऽस्ति। नापि च टिप्पणीसम्मतः। शेषं क्रोडपत्रे (४२) द्रष्टव्यम्।

नी० टि० २ चक्षुरिति। चक्षुरिन्द्रियकार्यम्।

,, ,, ३ अनुशासनेति। वर्णाश्रमाणामनुष्ठानानि तेषां शासनेन शिक्षणेन दण्डनेन वा।

,, ,, ४ वृत्तिमिति। कुर्वीतेति सर्वत्र योज्यते।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

सर्वत्र अनुषज्यते उत्पादयेदिति भावः। एवमेव यथायथमग्रेऽपि बोध्यम्। तदुक्तं टिप्पण्यां—"कुर्वीतेति सर्वत्र योज्यते" इति।

चारेणेति—चाराभिन्नम् चक्षुः तस्य इन्द्रियकार्यत्वात्। तदुक्तं टिप्पण्याम्—'चक्षुरिन्द्रियकार्यम्' इति।

उत्थानेन उत्साहेन अभिमतचरित्रोपदेशेन। तदुक्तम्—उत्थानमुत्साहो व्यवसाय इत्येकार्थः। इति। (नी०सा० १४ स०) योगक्षेमसाधनम्—आत्मनः प्रकृतीनां चेति शेषः। योगक्षेमयोः अलब्धलाभरक्षणयोः साधनं प्राप्तिम्। कुर्वीत इति पूर्वतः अनुवर्तनीयम्। कार्यानुशासनेन गुरूपदिष्टेन। तदुक्तम् टिप्पण्याम् "वर्णाश्रमाणामनुष्ठानानि तेषां शासनेन शिक्षणेन दण्डनेन वा" इति, विद्वद्भिः अद्वेषरागिभिः हृदयाभ्यनुज्ञातेन इति यावत्। स्वधर्मस्थापनम् त्रयीस्थापना (खं० १ अ० ३) ऽध्यायोक्त तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्थापनम्। विनयः सत्वमित्यर्थः। विद्योपदेशेन धर्मशास्त्रविहितेन अर्थानुष्ठानात्मकेन[1]।

लोकप्रियत्वं लोकस्य सुखमिष्टवस्तुदर्शनजन्यम्। भृत्यभरणीयेन अर्थसंयोगेन दानद्वारा इति शेषः। तद्वक्ष्यति "अर्थेन संयोगोऽस्मिन् वृत्यर्थं संयोगो भृत्यभरणीय"मिति। हितेन पथ्याहारादिना व्यसनत्यागेन च। वृत्ति वर्तनम् कुर्वीतेति शेषः।

जयमङ्गला

शास्त्रार्थानुष्ठानं वेति द्वितीयमिन्द्रियजयमधिकृत्याह। तत्र स्वशास्त्रोक्तानामर्थानां यथासारमुद्धृत्य शिष्यहितार्थमाह—तस्मादिति। यस्मादरिषड्वर्गमुत्सृज्य बुभुजाते चिरं महीन्तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयङ्कुर्वीत शास्त्रार्थानुष्ठानङ्कुर्वीतेत्यर्थः। तदेव दर्शयन्नाह—वृद्धसंयोगेन प्रज्ञामिति। अनेन मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिमन्त्राधिकारिकान् शास्त्रावयवान् सूचयति। तेषु हि सर्वत्र वृद्धैः संयोगः तेन प्रज्ञामतिशयवतीङ्कुर्वीतेति वर्तते। तेन प्रश्नविवादसंवादादिना यथा प्रज्ञा (नं ?) न तथा अध्ययनश्रवणाभ्याम्। यथोक्तम्—

साक्षात् पार्श्वस्थितान् पृच्छेल्लेखैस्त्वन्यांस्तथास्य तैः।
प्रकाशो बहुभिर्धी[2]भिरुल्का[3]भिरिव[4] वर्धते"। इति।

---

१ तदुक्तं—उपदेशादनायोगात् वासनानुगमादपि।
परयत्नाद् अदृष्टाद्वा सर्वाः सर्वस्य वृत्तयः॥
नहि इदं कुरु इदं मा कार्षीरिति वाचैव श्रोतॄणां शब्दार्थप्रतिपत्तॄणां उपदेशः। किं तर्हि अनुकर्तॄणां नाप्तोपदेशवद् उपदेशः। (अ० १ ज० मं० पृ०)

अशुद्धम्

२ बहुमि (धृति धी-भिः)
३ रु क्ता (ल्का)-भिरि (शेषं क्रोड़पत्रे ४७ पृ० द्रष्टव्यम्।)
४ व-(र्ध्य-र्धं)-ते

जयमङ्गला

चारेणेति । गूढपुरुषोत्पत्तिप्रणिधोनेव चक्षुः कुर्वीत । दूरदर्शी स्यादिति । अन्यदेव चारात्मकञ्चक्षुः कुर्यादित्यर्थः । अलं च लौकिकं चक्षुरिति । उत्थानेनेति । राजप्रणिधिविहितंनोद्योगेनात्मनः प्रकृतीनाञ्च योगक्षेमसाधनङ्कुर्वीत न भृत्योद्योगमत्रेण[1] तथा चोक्तम—

राजा तूत्थीयते न स्वैः स्वयं कार्येष्वनुत्थितः !
न ह्युद्योगोऽस्ति गात्राणामनुद्युक्तेऽन्तरात्मनि ।। इति ।

प्रधानाचरणाच्चेतराचरणम् । तथा चोच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। इति

कार्यानुशासनेनेति । धर्मस्थीयोक्तेन व्यवहारानुष्ठानेन लोकस्य स्वधर्मस्थापनं कुर्वीत न स्वेच्छया । तुष्टि[2] नापचरति । तत्रापि विनयमनुशासनं महान्तमल्पं वा विनयं विद्योपदेशेन धर्मार्थशास्त्रविहितेन कुर्वीत, न स्वेच्छया । लोकप्रियमर्थसंयोगेनेति । अर्थेन संयोगोऽस्मिन्नित्यर्थसंयोगो भृत्यभरणोयम् तेन लोकप्रियं लोकसुखङ्कुर्वीत । न साम्ना सुचरितेन वा लोकः प्रीयते यथार्थेन संयुज्यमान इति । तथा चाहुः—

अर्थस्य पुरुषो दासः । इति ।

हितेन पथ्याहारविहारेण व्यसनत्यागेन च शरीरस्य राज्यस्य च वृत्तिं वर्तनं कुर्वीतेति । अयं प्रवृत्तिरूप इन्द्रियजयः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्गतिः

शास्त्रार्थानुष्ठानमिति (पृ० ४२) ननु षष्ठाध्यायसप्तमाध्याययोः सङ्गतिः कीदृशी ? इति चेदभिधीयते ।

पूर्वं हि इन्द्रियजयः शास्त्रार्थानुष्ठानत्वेन प्रतिपादितः । अत्र तु तं शास्त्रार्थं कथमनुतिष्ठेत् ? किञ्च तत्फल ? मित्याकाङ्क्षोपशमनाय शास्त्रार्थानुष्ठानमिति सामान्येनोपदिष्टस्य विशेषेणाभिधानम् इत्येवं सङ्गतिर्बोध्या ।

अशुद्धम्

१ कुर्वीत मात्रेण

अयं पाठः "राजानमुत्तिष्ठमानमनूत्तिष्ठन्ते भृत्याः" इत्यादि मूलकृदुक्तात् १९ अध्यायवाक्यात् संशोधितः ।

तथाचोक्तम्-यथान्तरात्मा प्रकृतोरधिष्ठितश्चरावरं विश्वमिदं समश्नुते ।

तथा नरेन्द्रः प्रकृतोरधिष्ठितः चराचरं विश्वमिदं समश्नुते नी० सा० ३।७५ इति ।

२ अशुद्धम्

तुष्टि (तृषा)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शमोदयोपयोगः

एतेनेदं ज्ञायते कुलीनो ऽकुलीनो वा भवतु, ब्रह्मज्ञो वा अब्रह्मज्ञो वा स सर्वोपि यदि अरिषड्वर्गजयोपायं सम्यक्तया बुद्ध्वा नोतिमनुतिष्ठति तर्ह्येव स सफलो भवति। अतः इन्द्रियजयप्रकरणं कौटिल्येनारब्धम्। तत्र कर्णादीनां स्वेषु स्वेषु विषयेषु अविप्रतिपत्तिः इन्द्रियजयः षष्ठाध्याये उक्तः। तेन नीत्यनुष्ठातॄणां कृते शमः अपेक्षितः इति ज्ञायते, शमवद्भिरेव अपक्षपातिभिः लोकसङ्ग्रहस्य शक्यत्वात्। यावत्पर्यन्तं शमस्य उदयो न भवति तावत्पर्यन्तं विषयादिन्द्रियाणां प्रत्याहरणं न कथमपि संभवति। असंभूते तस्मिन् इन्द्रियजयस्य असंभवात्। तदेतत् शमस्वरूपे अवगते स्फुटं भवति।

शमः

तथाहि - 'प्रवृत्यजनकं ज्ञानमुपेक्षाबुद्धिः सा च इष्टसाधने बलवदनिष्टसाधनत्वावगाहिनी द्वेषद्वारा निवृत्तिं भावयन्ती शमसुखं जनयति। सैव वासनारूपेण परिणता बीभत्सप्रकृतिर्जुगुप्सेत्युच्यते[1]।

एतेन सुखसाधनतावासनया इन्द्रियाणां स्वेषु स्वेषु येषु अर्थेषु प्रवृत्तिर्भवति तत्र अनिष्टसाधनताया वासनया निवृत्तौ यदि सुखमुत्पद्यते तर्हि इन्द्रियाणां प्रत्याहारः समभूत् इति ज्ञातुं शक्यते। तथासति इन्द्रियजयः संपन्नः इति स्फुटं भवति। तदेतन्मतं न नीतिशास्त्रसम्मतमेव, अपितु भगवद्गीतासम्मतमपि वर्तते। तदुक्तम्—

"प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते"[2]। इति।

शमसुखोदाहरणम्

न चेदं शास्त्रमात्रमिति शङ्क्यम्, निन्दितपदार्थग्रहणं प्रति हितसाधनता—वासनया प्रवृत्तस्य बालकस्य चेतसि तस्मिन् निन्दितवस्तुनि दोषवासनामुत्पाद्य मात्रादिभिः संपादितायां ततो निवृत्तौ बालकस्य सुखसाधनताबुदध्युत्पत्तेः दर्शनात्। स्फुटं चैतत्—

"कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः"।

इति पद्यस्य आचार्यादिभिः कृतेन व्याख्यानेन[3]।

---

१ काव्यप्रकाशविवरणे उक्तम् (का० प्र० वि० च० उ०) गोकुलनाथोपाध्यायैः।

२ शां० भाष्ये—प्रसाद इति। प्रसादे सर्वमाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते। किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परे समन्तादवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः। एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता अतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः इति।

३ शां० भा०—कर्मणैवेति। कर्मणैव हि यस्मात्पूर्वे क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धि मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः। यदि ते प्राप्तसम्यग्-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शमप्रकृतिनापि शास्त्रार्थोऽनुष्ठेयः

न च इन्द्रियप्रत्याहरणेन शमसुखमनुभवतः पुरुषस्य किं शास्त्रार्थानुष्ठान प्रयोजनेन ? इति शङ्क्यम्, गीतायामेव दत्तोत्तरत्वात् । तथा चोक्तम्—

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव हि कर्मणि[1] ॥ इति ।

तथा च ब्रह्मज्ञो भूत्वा शास्त्रविरुद्धमनुतिष्ठेत् अनुतिष्ठेयम् वा तर्हि सङ्करस्य कर्ता भूत्वा प्रजाहननापराधी स्यात्, स्यां च, तन्मा भवतु इत्येव श्रीकृष्णस्याभिप्रायः । अतो यथावन् नीतिरनुष्ठेयैवातो ब्रह्मज्ञेनापि शास्त्रोदितः पन्थाः अवश्यमनुसर्तव्यः ।[2]

अरिषडवर्गजयः शास्त्रार्थानुष्ठानोपयुक्ततया पूर्वाध्याये निरूपितः । तं सम्यक् बुध्वा नीत्यनुष्ठानकर्म शास्त्रार्थोऽनुष्ठेयः । स च किं फलं प्रयच्छति इत्यभिधातुं सङ्गतिप्रदर्शनमुखेनाह शास्त्रार्थानुष्ठानं वेतीति बोध्यम् ।

राजर्षिवृत्तमिति पाठविचारः

मूले राजेति । यद्यपि अयंपाठः गणपतिशास्त्रिभिः प्रकाशितः उपलभ्यते । तथापि तत्र औचित्यं किमस्तीति चिन्तनीयमेव । राजानमधिकृत्य इदं प्रवृत्तं शास्त्रं मध्ये एव राजर्षिवृत्तमभिदध्यात् तर्हि अग्रिमाणि सर्वाणि विधानानि सङ्क्षिप्य राजर्षिवृत्तपदेन सङ्गृहीतानि भविष्यन्ति । तदा "राजवृत्तिरि"ति प्रथमाधिकरणसूत्रेण प्रतिज्ञाता राजवृत्तिः एतस्माद्राजर्षिवृत्तात् अन्या इति बुद्धिः समुदियात् । तस्मात् राजर्षिवृत्तमिति पाठः न समुचितः । किं बहुना शास्त्रार्थानुष्ठानमिति सूत्रमत्र सङ्क्षिप्य स्वीक्रियते तर्हि कौटिल्येन अस्मिन्नर्थशास्त्रे अत्र वक्ष्यमाणः सम्पूर्णोऽर्थः सङ्क्षिप्य सङ्गृहीतः स्यात् इति ।

यथासारमिति (पृ० ४२) । अनेन कौटिल्योक्तः सर्वोऽपि शास्त्रार्थः अनुगमय्य प्रदर्शितः । मन्त्राधिकारिकानिति (पृ० ४२) धीसचिवानित्यर्थः । अमात्यानां कर्मसचिवत्वात् तेऽत्र न विवक्षिताः ।

दर्शनास्ततो लोकसङ्ग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासन्न्यस्यैव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति । तथापि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसङ्ग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसङ्ग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुमर्हसि । इति ।

१ शां० भा०—न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् नानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त एव च कर्मण्यहम् । २२ । इति ।

२ तदेवोक्तम्—यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतिशयवतीमिति (पृ० ४२) नित्येन विद्यावृद्धसंयोगेन अतिशयवतीमुद्बुद्धदृढतर संस्कारविशिष्टां प्रज्ञामुत्पादयेत्। तेन स्मृतिः प्रत्यक्षायमाणा भवति अन्यथा "क्षणादूर्ध्वंमतार्क्किकाः" इति स्थितिः स्यात्। तन्मा भवतु इत्येतदर्थं स्मृतिदार्ढ्याय गौतमेन विद्यावृद्धसंयोगस्य आवश्यकत्वमभिहितम्। तदुक्तम्—'तं गुरुशिष्यसब्रह्मचारिशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयादि"ति।

प्रश्नेति (पृ० ४२) तत्वावगमाय प्रश्नः उपयुज्यते। तदुक्तं गीतायाम्—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः[1]। इति॥

संवादादिनेति (पृ० ४२) संवादस्य प्रतिभाप्राप्त्युपयोगित्वमस्तीति प्रागुक्तं (ख० २ पृ० ४५) गौतमसूत्रोक्तं ज्ञेयम्। यथा यद्वाञ्छया ईशं सेवकः नमति सेवते वा तस्मै सः अभिलषितमर्थं प्रयच्छति तन्न्यायेन राजा यदि ज्ञानार्थी सन् वृद्धैः सह सङ्गच्छते संवदते वा तर्हि भगवानपि राज्ञे प्रज्ञां प्रयच्छति इति वृद्धसयोगेन राज्ञा विद्यारूपं फलं प्राप्यते। तदाह यथेति।

साक्षात्पद्यपाठः

साक्षादिति (पृ० ४२)। अत्र ज्ञानस्य सत्वगुणात्मकत्वमुक्तं वर्तते— सत्वस्य च तैजसत्वं, "सत्वं, लघु प्रकाशक"मित्युक्तत्वात्। स एव सिद्धन्तः— अत्रापि स्थिरीकृतः दृश्यते, तेजसः दृष्टान्तत्वेन उपवर्णितत्वात्। उल्काभिरित्युक्तं सङ्गच्छते तस्मात् एतत्पाठनिर्णये भावप्रकाशनाक्तः सिद्धान्तः आधारीकृतः।

विद्यावृद्धसंयोगविधानपौनरुक्त्यम्

ननु पञ्चमेऽध्याये "नित्यश्च विद्यावृद्धसंयोगः" इति ग्रन्थेन विद्यावृद्धसंयोगः उक्त एव। पुनरत्र को विशेषः अनेन विधानेन? इति चेदुच्यते। पूर्वं विद्वांसः पुराणादिना राजानं प्रति तदर्थस्य श्रावयितारो भविष्यन्ति, न ते राज्ञा सह संवदेयुः। इत्यभिप्रायेण तथाविधविद्वत्संयोगः पञ्चमाध्याये उक्तः। अत्र तु तथाविधैः विद्यावृद्धैः सह संयोग उच्यते ये अमात्याः वर्तन्ते। अमात्यत्वं च तेषां "अमा — सह तिष्ठन्ति" इत्युक्त्या राजविदुषोः सामानाधिकरण्यं बोध्यम्। तदवक्ष्यति — "अमाशब्दोव्ययं सहार्थे कार्यानुष्ठाने राज्ञा सह भवन्तीति। अमेहक्वतसित्रेभ्यः त्यप्"। इति। साऽयं विषयः न्यायसङ्गतः इति मीमांसान्यायेन स्फुटीक्रियते।

---

[1] शा० भा०—तद्विद्धि विजानीहि। येन विधिना प्राप्यत इति। आचार्यानभिगम्य। प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन। कथं बन्धः, कथं मोक्षः, का विद्या का चाविद्या, इति प्रश्नेन, सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना। प्रश्रयेण आवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञान यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः। ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथोक्ततत्वदर्शनशीला, अपरे न, अतो विशिनष्टि तत्वदर्शिन इति। ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवता मतम्। ३४।

अथमङ्गलाक्रोडपम्

विद्यावृद्धसंयोगविध्यन्तरकल्पने न्यायदर्शनम्

"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति वाक्येन विश्वेदेवदेवताको यागो विहितः। तत्राऽयं प्रश्नः यागोऽयं पूर्वं विहितः वैश्वदेवयागः अथवा अपर इति। तत्र एवं सिद्धान्तितं, यत् पूर्वत्र यागे विहिते तद्विधिवाक्येन इष्टसाधनतायामनुमितायां सत्यां पुनः सैवानुमितिः "वैश्वदेवी आमिक्षा" इत्यादि—वाक्येन न संभवितुमर्हति सिद्धसाधनात्, तस्मात् पूर्वविधिविहिताद् यागात् अपरविधिवाक्येन विहितो यागः भिन्नः। एवमेव 'मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र विहितमग्निहोत्रं "अग्निहोत्रं जुहोती"ति विहिताद्यागात् भिन्नम् तथैव प्रकृतेऽपि पञ्चमाध्यायोक्ताद् विद्याग्रहणाद् भिन्नमेतदध्यायोक्तं विद्याग्रहणम्। अतएव वृद्धसंयोगेन प्रज्ञामित्यस्य वचनस्य तदर्थस्य वा न वैयर्थ्यम्।

चारेणेति (पृ० ४३) अत्र धान्येन धनवानित्यादाविव तृतीयाया अर्थः अभेदो बोध्यः।

चरविभागदौर्बल्यम्

अत्रेदं बोध्यम् व्यसनापन्ने शासने विभागोऽयं दौर्बल्यमनुभवति। यथा तिब्बतसोमप्रदेशे चीनदेशेन सुरक्षापङ्क्तिः चीनभारतयुद्धात्पूर्वं ई० १९५८ निर्मिता १९६२ वर्षपर्यन्तं न ज्ञाता। चरविभागे स्थितेन चरेण व्यवस्थितकार्ये कृते तु कीदृशो लाभो भवतीति श्री कविकुलगुरुकालिदासेन स्फुटीकृतमस्ति काममिति पद्येन[1]।

किञ्च—परस्परमविदितैः चरैः कृतस्यावेदनस्य एकवाक्यत्वे सति चरवाक्यं प्रमाणं भवति। तेन शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यं साधितं भवति। तच् चरविकल्पप्रकरणे स्फुटीकरिष्यते।

भृत्येति। (पृ० ४३) ननु भृत्योद्योगमात्रेण कुतो न कार्यसिद्धिः इतिचेदाह प्रधानेति। "उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" इत्युक्तत्वात् प्रधानः श्रेष्ठः प्रतिभावान् क्रियावान् तदाचरणाधीनत्वात् इतरचराणां अप्रतिभावत्वात्। उक्तार्थे प्रमाणं दर्शयति तयेति। (पृ० ४३) श्रेष्ठ इति। प्रधान अजडः इत्यर्थः[2]।

उपरिबुद्धित्वं राज्ञः

अत्रेदं बोध्यम्। प्रधानः ज्ञानचक्षुष्मत्तावान् स्वतन्त्रः तज्जनितसंस्कारदार्ढ्येन

---

१ कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना॥

२ तदुक्तं गीताव्याख्याने—
यद् यदाचति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।३।२१॥ इति

(शां०भा०) यद्यत्कर्माचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरतीतरोन्यो जनस्तदनुगतः। किञ्च श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अविस्मरणशीलत्वान् न कदाचिदपि कर्तव्यं कार्यं विस्मरति। अपरे तु अप्रधानाः अप्रतिभावत्वात् तत्प्रयुक्तपारतन्त्र्याच्च प्रधानाधीना भवन्ति[1]। अतः भृत्या राजाधीना भवन्ति, राजा तु न भृत्याधीन इति सिद्धम्।

प्रधानाङ्गनां पाष्यपोषकभावः

एवंरीत्या प्रधानाश्रययोः स्वातन्त्र्ये पारतन्त्र्ये च सिद्धेऽप प्रधानेन इदं तु अवश्यमेव स्मर्तव्यं यत् स स्वतन्त्रः सन्नपि अभीष्टस्योद्देश्यस्य साधनाय यान्यङ्गान्यपेक्ष्यन्ते, तान्युपेक्ष्य न स्थातुमर्हति, अङ्गानां प्रधानक्रियां प्रति कारकत्वात्। 'कारकत्वमेवा- ङ्गत्व'मिति भाट्टदीयिकायां व्यक्तम्[2]।

अतः प्रधानेनाङ्गानि पोष्यन्ते, प्रधानञ्च अङ्गैः संरक्ष्यते।

प्रधानस्य स्वातन्त्र्यम्

नन्वेवं प्रधानस्य किं तर्हि स्वातन्त्र्यम्? इति चेत्, अङ्गानां प्रधानानुसरणमिति। अत्रोदाहरणम्—सर्वा अपि आन्वीक्षिक्यादिविद्याः राजनीतिं तत्सेवकमात्मगुणसम्पन्नं राजानं वा प्रधानीकृत्य प्रवृत्ताः, अर्थात् सम्भूय सर्वा विद्याः राजनीतिं संरक्षितुमभिलषन्ति, राजविद्या च तत्र तत्रोपयुक्तसमस्तविद्यापोषणार्थं दृढसङ्कल्पा सती आन्वीक्षिक्यादिविद्याः प्रचारयति पोषयति च। इत्येवं राजविद्या—तदितरविद्यानां च प्रधानाङ्गत्वम्[3] तथा सर्वत्र बोध्यम्।

---

१ उक्तञ्चैतत्—'जाड्यमप्रतिपात्तिः स्यात् सर्वकार्येषु सर्वदा।
प्रियाप्रियश्रुतैस्तत्तद्दर्शनैर्व्याधिभिर्भवेत्॥
सुखदुःखाविवेकित्वमिष्टानिष्टानभिज्ञता।
तूष्णीमप्रतिभा चाक्ष्णोरनिमेषोऽनवेक्षणम्॥
अभाषणं पारवश्यमेतैर्जाड्यं निरूप्यते।
इति॥ (भाव प्र० १ अधि० पृ० १५)

२ तद् यथा—'अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाति इत्यादौ यदेव अङ्गत्वलक्षणं तदेव शेषपदशक्यतावच्छेदकं, नान्यत्। तत्र अङ्गत्वं नाम पारार्थ्यम्। तच्च यदुद्देश्यप्रवृत्तैककृतिकारकत्वेन विहितं तदङ्गत्वम। स्वर्गोद्देश्येन प्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां यागस्य कारकत्वेन विध्यन्वयात्तस्य लक्षणसमन्वयः"॥(३. १. २) इति।

३ 'क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात् प्रवृत्तः।
पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः'॥ इति॥ महाभारते—
'आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते।
सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विप्लवे॥
दण्डनीतिर्यदा समयङ् नेतारमधितिष्ठति।
तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते॥
वर्णाश्चैवाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिताः।
रक्षेत् ता रक्षणात् तासां तद्धर्मस्यांशभाङ् नृपः॥
(का० ना० २ सर्ग, श्लो० ८-१०) इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रधानस्य स्वतन्त्रता

प्राधान्यं स्वतन्त्रस्य कथमित्युच्यते। सर्वेषामेव पदार्थानां तत्तत्क्रियां प्रति कर्तृत्वादिकारकत्वेन विनियोगे निर्णीतेऽपि तेषु कारकेषु यः चेतनः तमेवानुसरति जड़वर्गः तस्य ज्ञानेच्छाकृत्यभावात्। अतः जड़वर्गः चेतनाधीनः। चेतनवर्गेष्वपि-स्वस्वबुद्धितारतम्येन अपदाः सुपदाधीनाः, सुपदेषु च बहुपदाः ते द्विपदाधीनाः, द्विपदेषु अल्पज्ञाः स्वस्वबुद्धितारतम्येन अधिकाधिकसुज्ञाधीनाः, तेष्वपि मानवाः तेषु संस्कृताः विद्वांसः, तेष्वपि लोकज्ञाः, तेष्वपि कार्यज्ञाः। अत एव लोकज्ञः सर्वशास्त्रविन्-नीतिपथप्रदर्शनकुशलः लोके कश्चिदेव भवतीति यदुक्तं तत्सत्यमेव। तदुक्तम्—

मानुषेष्वपि दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता।
विप्रत्वे कृतविद्यता विद्यावतोऽर्थज्ञता॥
अर्थज्ञस्य वाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता।
लोकज्ञस्य सर्वशास्त्रविदुषः धर्मे मतिर्दुर्लभा॥ इति।

एवंविधः सुज्ञः स्वतन्त्रस्सन् अपि 'प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' इत्याद्युक्तत्वात् स्वस्वप्रकृत्यधीन एव भवति। प्रकृतयश्च स्थायिन्यो रतिहासशोकादेर्नातिरिक्ता भवन्ति। इति सर्वोपि वर्गः स्वभावपराधीन एव वर्तते। अतएव सर्वज्ञः सन्नपि आध्यात्मिकादि-दुःखत्रितयमननुभवन्नपि शमप्रकृतिः पौनःपुन्येन अज्ञस्थानीयान् अल्पज्ञजनान् संरक्षितुं प्रवर्तते। तदर्थं च महतीं कृतिं करोति, पीडां च सहते। तत्र सर्वत्राऽपि कारणं सर्वज्ञस्य स्वभाव एव स च स्वभावः शमात्मकः। तदुक्तम् भावप्रकाशने विनेत्यादिपद्येन।[1]

शमप्रकृतिर्नीतिमान्

शमप्रकृतिः अविशेषतः दुःखिनो रक्षति यथा तथा नान्यः, अतः नास्तिकः आस्तिकः सर्वोपि वर्गः आत्मनो रक्षां कामयमानः सुशीलं गुणसंपन्नं शमप्रकृति-मेवानुसरति। इत्येवं स्वतन्त्रस्य शमप्रकृतेः सर्वज्ञस्य प्राधान्यम् तद्भिन्नप्रकृतेः अज्ञस्य अज्ञत्वं च सूपपन्नम्[1]। राजनीतिशास्त्रेणाऽपि यथा सर्वेषां सुरक्षा भवति तथा काम्यते तदर्थं च नीत्या शमप्रकृतिसंपन्नया विवेकवत्या सत्यव्रतपालयित्र्या शील-सत्वारोग्यास्तब्धत्वाचापल्यगुणसंपन्नया त्यागशीलया भाव्यम्। तत्स्वरूपं कीदृशमिति भारविणा उपवर्ण्यते तत्रैव द्रष्टव्यम्[2]।

---

१ विनारागेण सर्वत्र सुखिनामनुमोदनम्।
यथा शक्ति परित्राणं दुःखिनामविशेषतः। इति।

२ न तेन सज्जं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजृम्भमाननम्।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजनीतिशास्त्रमर्यादायाः सोऽयं कार्यक्रमः सफलः भारतीयराजनीत्या प्रथमत एव साधितः। तदितरमतानुयायिनस्तु साम्यवादं शोधयन्त एव परिभ्रमन्ति परं फलं न प्राप्नुवन्ति। इति तु अन्यदेतत्। अतः "प्रधानाचरणाच्चेतराचरणमि"त्यत्र प्रधानः अजडः स्वतन्त्रः इति व्याख्यातम् (पृ० ४७)।

कार्यानुशासनेनेति। (पृ० ४३) एतेन धर्मस्थीयं संपूर्णं प्रकरणं स्मार्यते। तदेवाह धर्मस्थीयेति। न स्वेच्छयेति।

स्वकल्पनेन धर्मस्थापने दोषः

ननु स्वेच्छया धर्मस्थापने को दोषः? इति चेत् परंपराप्राप्तस्य अर्थस्य अवरोधे सति मतिभावस्य विनाश एव महान्दोषः—मतिभावस्य स्वरूपं शास्त्रे नानेत्यादिना वर्णितमस्ति[1]—

मतिभावो धर्मस्थापने हेतुः

तेनेदं स्फुटं भवति। यत् विदुषां विदग्धव्यवहारदर्शनमन्तरा सर्वसाधारणी प्रजा इदं कर्तव्यं इदं न कर्तव्यमिति निर्णेतुं न शक्ता। कर्तव्यविषये अनिर्णीतावस्थायां लोकस्य मर्यादा असुरक्षिता अनिर्णीता च भवति। तथा च सति जनः किङ्कर्तव्यविमूढतां प्राप्तः पारस्परिकसङ्घर्षणेन महान्तं विप्लवमनुभवेदिति कर्तव्यनिर्णयार्थं विदग्धव्यवहारःआवश्यकः। स च सन्तोषासमानाधिकरणश्चेन् न लोकस्य मनसि सन्तोषभावं सङ्क्रामयितुं शक्नोति। विदग्धव्यवहारे वैदग्ध्यं तदेव संपन्नम् यदा विदुषां मनसि पूर्णस्सन्तोषो भवेत्। स च वैफल्ये न संभवति, वैफल्यं च कार्यकारणभावज्ञाने अपूर्णे सति भवति। तत्पूर्णता च इदंप्रथमतया लौकिकप्रमाणैः न संभवति। इति शास्त्रस्याऽपि आधारः प्रमाणान्तरेषु अवश्यं स्वीकर्तव्यः। तेन च पूर्णज्ञानोपलब्धेः कर्मणः साफल्यानुभवात् ततः परलोकास्तित्वविषये विश्वासाच्च सन्तोषोपि पूर्णो जायते। ततः सत्यव्रतादिपरिपालने प्रतिज्ञावतां ततः पश्चात् पद-

---

१ नानाशास्त्रार्थनिष्पन्ना मतिःस्याच्छ्रुतिधारिणी।
संशयच्छेदनैः शिष्यहिताधानार्थदर्शनैः।
वर्ण्यते चित्तसन्तोषाद् विदग्धव्यवहारतः। (इति भा० प्र०)
अपूर्वप्रतिभानं स्यान् मतिस्तां तु विभावयेत्।
अन्वयव्यतिरेकोत्थैः प्रत्ययैः शास्त्रचिन्तनैः॥
ऊहापोहैश्च विविधैः अथ तामनुभावयेत्।
सन्दंशचतुराद्यैश्चकरैरुत्क्षेपणैर्भ्रुवोः।
नानाशास्त्रार्थविषयैः शिष्याणामुपदेशनैः।
तर्काख्यौ प्रत्ययावूहापोहौ विधिनिषेधयोः। इति (सं० रत्नाकर)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भाक्त्वं न कथञ्चिदपि आपद्यते इत्येवं विदग्धव्यवहारः विदुषां सन्तोषसंवृतः ज्ञेयः। तस्य च यथावत् दर्शनेन लोकेषु मतिरपि सङ्क्रमिता भवति। तेन मर्यादा सुरक्ष्यते तथासति शास्त्रप्रसूतं ज्ञानं मतिभावरूपतां गच्छति। विदग्धव्यवहारं सन्तोषं च अनुभावयति। तदिदं परंपराप्राप्तं शास्त्रं तेन विहितश्च परंपराप्राप्तः धर्मः यदि विनाश्येत तर्हि मतिभावोऽपि लुप्येत इतिः स्वेच्छया धर्मस्थापनं न भारतीयराजनीत्या अनुमन्यते[1]।

अतएव टिप्पणीकारेण "वर्णाश्रमाणामनुष्ठानादि तेषां शासनेन शिक्षणेन दण्डनेन वा" इत्युक्तम्। किञ्च राजवृत्त्या बोध्यमानऋणादानादिव्यवहारः सर्वोऽपि प्रायः कृत्वा पूर्वपरम्पराप्राप्त एव ग्राह्यः इति भूदेवमिश्रेणापि स्वकृते धर्मविजयनाटके प्रादर्शि[2]। तदिदं उपर्युक्तविवेचनेन समन्वितमेव भवति।

राज्ञो लोकाविद्वेष्यत्वम्

अन्यच्च वृद्धसंयोगमनुतिष्ठता जातिपञ्चायतादिसंस्थाः जनपदे पृथक् संस्थाप्य तद्द्वारा लोकस्थितिं तत्तद्ग्राममर्यादां च पूर्वपरंपराप्राप्तां विज्ञाय अनुशासितं चेत् तस्य वैदग्ध्यं विख्यातं भवति नान्यथा, इति हेतुना राज्ञा जातिपञ्चायतादिकृतो निर्णयः परिपाल्यते, तद्विरुद्धं तु नानुमन्यते। अन्यथाकरणे राजा लोकविद्वेष्यः स्यादिति व्यवहाराध्याये प्रपञ्चितमस्ति[3]--

---

१ वर्णितञ्चैतत् कालिदासेनाऽपि रघुवंशे—१ सर्ग—
रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्—
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ इति

२ तथाहि प्राड्विवाकः— अथ खलु चारमुखादष्टादशस्वपि व्यवहारविषयेष्वनृतेनोपजल्पितमिति। तदाकर्ण्य त्वरिततरं मां समाहूय राज्ञाऽऽज्ञप्तम्, यन्मध्यमामात्यो दण्डमुखैरस्माभिः सहस्रधोपालब्धोप्यद्याप्यनवहितस्तिष्ठति। इति तत्सविधे भवतापि ऋणादान-निक्षेपास्वामिविक्रय-संभूयसमुत्थाना-दत्तानपाकर्माण्यभ्युपेत्याशुश्रूषा-वेतनादान-संविद्व्यतिक्रम- क्रयविक्रयानुशय- स्वामिपालविवाद- सीमाविवादधर्मदण्ड- वाचिकपारुष्य- स्तेय-साहसस्त्रीपुंसधर्म- विभाग-द्यूताख्यानां तेषामवलोकने सावधानेन भवितव्यम्। इति। (४ अंक)

३ पाखण्डाः वेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः।
नैगमाः सार्थिका वणिक्प्रभृतयः पाशुपतादयो वा।
श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः। पूगा हस्त्यश्वरथारोहादयः।
नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः।
कुलानां हि समूहस्तु गणः संपरिकीर्तितः इति ॥ कात्यायनः—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

संस्थानिर्णयवैरूप्ये कर्तव्यम् ?

ननु पूर्वोक्तरीत्या राज्ञा समयपरिपालने कर्तव्ये तत्र तत्र जनपदे पृथक्तया अवस्थिताभिः संस्थाभिः कृतेषु निर्णयेषु वैरूप्यस्याऽपि संभवात् राज्ञा तत्समयः कथं परिपालयितुं शक्यः इति चेदुच्यते ।

विद्वन्मतेन निर्णयः

यदि तत्तत्संस्थाभिः कृतः निर्णयः प्रमाणाभासरहितो वर्तते तर्हि स सर्वोऽपि निर्णयः प्रमाणस्य एकरूपत्वात् एकविध एव भवति । यत्र च प्रमाणप्रमितस्थलेऽपि विकल्पो भाति तत्र सर्वत्रापि मीमांसया विकल्पस्य अष्टदोषदुष्टत्वात् व्यवस्थित-विकल्पत्वं स्वीकृतं वर्तते । अतस्तथाविधस्थलेऽपि नानेकरूपत्वमिति आभास-राहित्ये न निर्णयेषु वैरूप्यं संभवितुमर्हति । अतः राज्ञा जातिपञ्चायतसंस्थायामपि विद्वन्मतस्यैव प्रामाण्यमवस्थाप्य तद्द्वारा कृतो निर्णयः परिपाल्यते न तु बहुमत-सङ्ख्यामात्रेण, तत्रैव वैरूप्यप्रसक्तेः । न हि सर्वोपि जनः मीमांसान्यायपद्धत्या शास्त्रेषूपलब्धानां वचनानां न्यायालये समादृतानां समस्तविधानानां वा तात्पर्यं निर्णेतुं शक्नोति । अतस्तन्निर्णयाय तत्र तत्र विवेकवन्तः अद्वेषरागिणश्च ब्राह्मणा एव विद्वांसः संस्थापिताः अर्थशास्त्र-कामशास्त्र-धर्मशास्त्रादिष्वपि । एवंविधानां विदुषां आनृण्यं संपादयितुं यदि जनवर्गः कामयते तर्हि तथाविधानां विदुषां प्रणतिमन्तरा कथमपि न संभवति तत् इत्यपि स्मर्तव्यम्[1] ।

द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।
कर्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः ।। बृ०
विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।
लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ।।
शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।।
सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्याश्च महत्तमाः ।। बृ०

एतद्व्यतिक्रमे दण्डमाह—

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।। इत्यादि ।
श्रेणिनैगमपाखण्डिगणानामप्ययं विधिः ।
भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तं च पालयेत् ।। इति व्य० प्र० १९२
संविद्व्यति० वीं० मि०

1 उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चेत् । तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।। तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चेत् । तानन्तरेण निपतेत्क्व नु मत्प्रणामः ।। इति चम्पूरामायणम्

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कार्यानुशासनेऽधिकर्ता विद्वान्

किञ्च कार्यानुशासनं केन कर्तव्यम्, येन स्वधर्मस्थापनं भवितुमर्हति इत्ययं महान् प्रश्नः। तत्रोच्यते–धर्मस्यालौकिकत्वात् अलौकिकार्थप्रतिपादकवचनानां यत्र तत्र प्रकीर्णत्वात् तेषां सर्वेषां समन्वयं कृत्वा यथावन्निर्णयनं न येन केनाऽपि कर्तुं शक्यं भवति। अतः कार्यानुशासनं विद्वद्भिरेव कर्तव्यं भवति। तदेवोक्तं मनुना—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत[1] ॥२।१। इति।

मतिभावसङ्क्रमणेनानुशासनम्

अत्राऽयं भावः मतिभावस्य प्रजासु सङ्क्रमणं विना अनुशासनं न यथावत् प्रचारयितुं शक्यते तत्सङ्क्रमणार्थं उपर्युद्धृतमनुनिर्देशानुसारेण (पृ० ५३) विद्वांस एव अधिकारिणः संभवन्ति परन्तु यदा तत्कार्यं येन केनापि जनेन स्वेच्छया सञ्चालयितुमभिलष्यते तदा मतिभावो न प्रसृतो भवति न वा सन्तोषः अवलोक्यते नीत्यनुष्ठाने। तस्मादत्र अयं क्रमः, आदौ शास्त्रेण इष्टसाधनत्वं ज्ञेयम्, ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रोदितः साध्यसाधनभावः परीक्षणीयः, ततस्तदनुबन्धो इतिहासोऽपि। एवंविधचिन्तनेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च यदा शास्त्रतात्पर्यं निर्णयं भवति तदा मीमांसाऽपि विचारयितव्या भवति, तस्याः पूजितविचारात्मकतर्करूपत्वात्।

एवंरीत्या समस्तशास्त्रचिन्तनपुरस्सरमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतः शास्त्रार्थ—निर्णयः शास्त्रसम्मतो भवति। एवंविधनिर्णयकुशलाः अनूचानाः यमर्थं निर्णयन्ति।

---

१ "विद्वद्भिरिति। विद्वद्भिर्वेदविद्भिः सद्भिर्धार्मिकैः रागद्वेषशून्यैरनुष्ठितः हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयःसाधनमभिमतम्। तत्र हृदयेनेति स्वरसात् मनोऽभिमुखी भवति। वेदविद्भिरिति इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयःसाधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितं, खड्गधारिण इत्युक्ते तस्य खड्गेनेव हनने प्राधान्यम्, अतो वेदप्रमाणकः श्रेयसाधनं धर्म इत्युक्तम्। एवंविधो यो धर्मस्तन्निबोधत।" इति। तथा याज्ञवल्क्येन—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्यच प्रियमात्मनः।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७ ॥ (अ० १ —याज्ञवल्क्यस्मृति।)

श्रुतिर्वेदः। स्मृतिर्धर्मशास्त्रम्। तथा च मनुः –२।१०–"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः" इति। सदाचारः सतां शिष्टानामाचारोऽनुष्ठानम्। स्वस्य चात्मनः प्रियं, वैकल्पिके विषये यथा गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे इत्यादावात्मेच्छैव नियामिका। सम्यक्सङ्कल्पाज्जातः कामः शास्त्राविरुद्धो यथा" मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यम् इति। एते धर्मस्य मूलं प्रमाणम्। एतेषां विरोधे पूर्वपूर्वस्य बलीयस्त्वम् ॥७॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स धर्मो नीतिश्च भवति । तदुक्तम्—

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । इति ।

एवञ्च अद्वेषरागिभिः विद्वद्भिः हृदयेनाभ्यनुज्ञातं यत् तत् कार्यानुशासनमिति ज्ञेयम् ।

नापचरति इति । (पृ० ४३) प्रजा इति शेषः ।

मतिभावे प्रसृते प्रजायां सन्तोषात्मकः मतिभावानुभावो भवति । तेन च प्रजा राजानं नापचरतीति भावः । तस्यैवेदं निदर्शनं यत् मान्धाता सप्तभिर्दिनैः त्रैलोक्यं वशे स्थापयामास[1] ।

आचार्यत्वम्

धर्मशास्त्रविहितेनेति । (पृ० ४३) धर्मशास्त्रविहितविद्योपदेशेन । अयं अनुष्ठात्मको बोध्यः । अत्राऽयंभावः । अहं धर्ममनुतिष्ठामि त्वमपि । (शिष्योऽपि) अनुतिष्ठ इति इत्येवमुपदेशः तथासत्येव उपदेष्टुः आचार्यत्वं सिद्धयति[2] ।

विद्योपदेशलाभः

एवंरीत्या विदग्धव्यवहारेण मन्वाद्युपदिष्टस्य न्यायस्य सौलभ्यात् सत्वस्यापि लाभो भवति इत्ययं विद्योपदेशस्य महान् लाभः । इदं हि यत्सत्वस्य स्थापनं तदेव विनयस्य स्थापनं बोध्यम् ।

मूले लोकेति । (पृ० ४१) लोकप्रियमर्थसंयोगेन इति जयमङ्गलापाठः ।

अर्थार्थी जीवलोकोऽयं ज्वलन्तमुपसर्पति ।
क्षीणक्षीरां निराजीव्यां वत्सस्त्यजति मातरम् ।

इत्युक्तत्वात् अत्र त्यागो व्यज्यते । त्यागेनैव आश्रयेप्सवः आश्रयं लब्ध्वा धनप्राप्त्या सुखिनो भवन्ति । तदुक्तम्—,,त्यागादाश्रयेप्सुभिस्तावदभिगम्यते" । इति (नो० स० जं० मं० ४ स०) अतएव—

निरत्ययं साम न दानवर्जितम् न भूरिदानं विरहय्य सत्क्रियां ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥

इति भारविणा उक्तं उपपद्यते । इयमेव पालनी वृत्तिः इत्यभिधीयते ।

प्रियमिति (पृ० ४३) सुखं हि द्विविधं भवति । तादात्विकं भविष्यत्कालीनं च । तत्र तादात्विकं प्रियमुच्यते । हितं च भविष्यत्कालीनं भवति । तदात्वे सुखाभावे

---

१ राज्यस्थोऽपि स मान्धाता त्रैलोक्यं सप्तभिर्दिनैः । इति ।

वि० ध० पु० १।१७०।३५

२ तदुक्तं—स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
आचिनोति च शास्त्राणि आचार्यस्तेन चोच्यते ॥ अनु० पा० ३२-३२
वृद्धाश्चालोलुपाश्चैव त्वात्मवन्तो ह्यदांभिकाः ।
सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भविष्यत्काले सुखं भविष्यति इति आशामात्रेण जनो न रज्यते। अतः तदात्वेऽपि यथासमयं सुखम् उत्पादनीयं भवति। इति ज्ञापनायैव पृथगुपादानम्।

व्यसनेति। (पृ० ४३) धूम्रपानादिकर्मणां त्यागेन। तेन भृत्यभरणीयमेव न, अपितु व्यसनाधिकारिकप्रकरणमपि अत्र चिन्तनीयम्।

प्रवृत्तीति। (पृ० ४३) विधिविहितः शास्त्रार्थानुष्ठानात्मक इन्द्रियजय उक्तः। निषेधेन अकर्मणः निवृत्तिरूप इन्द्रियजयः तद् वक्ष्यति—वश्येन्द्रिय इत्यादिना।

व्यसनत्यागः

ननु व्यसनत्यागः कथं कर्तव्य? इति चेदुच्यते। व्यसनं हि श्रेयःप्रतिबन्धकं कर्म। अतः व्यसनं कस्माद् दूरीभवतीति आदौ आलोचनीयम्। तत्राऽयं अनुभवः— आत्मा शरीरादन्यः इति जानानोऽपि शरीरलालनाय देही प्रयतते शरीरस्य अरोगित्वे अपरिश्रान्तत्वे वा शरीरी स्वयमात्मानं सुखित्वेन अनुभवति। अत्र किं कारणमितिचेत्, यत्किमपि कार्यं कारयितुमात्मा शरीरं प्रेरयति तत्संपादयितुं दास इव इदं सर्वथा चेष्टते। अयं यः शरीरस्य सेवारूपगुणः सः तस्मात् पृथग्जानन्तमपि देहिनं शरीराधीनतां प्रापयति[1]।

तेनेदं सिद्धम्—आत्मावच्छिन्नं शरीरं हि तत्काले व्यसनकर्मणि सुखमनुभवति अन्यत्र च दुःखमनुभवन् कर्तव्ये कर्मणि तत्काले विष इव भासमाने प्रवृत्तेः अनौचित्यं मत्वा धर्मादन्यत्र रमते। तत्रैव आत्मा अपि आसज्जते। इत्येवंरीत्या क्रमेण जीवः व्यसनासक्तो भवति। ततः संस्कारः समुदेति। स च उद्बुद्धः पौनःपुन्येन जीवं स्वगोचरमर्थं प्रापयितुं प्रवर्तयति। ततः देही सुखमनुभवति। इयमेव व्यसनासक्तिः। अतः व्यसनपरित्यागार्थं संस्काराणां परिवर्तनं कर्तव्यम् इति निर्णीयते। संस्कारो हि भक्तिरसायने प्रतिपादितः[2]।

---

१ समस्तदोषदुष्टस्य कायस्यैको महान् गुणः।
यो यथा वर्तयत्येनं तथा तमनुवर्तते॥ इति।

२ चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात्कठिनात्मकम्।
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते॥
कामक्रोधभयस्नेहहर्षशोकदयादयः।
तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनं तु तत्॥
चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यां अपि तन्नैव मुञ्चति।
स्थायिभावगिराऽतोसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते॥
द्रवतायाम्प्रविष्टं तत् काठिन्यदशां गतम्।
द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तस्स्वाकारो यस्तु वस्तुना॥
संस्कारवासनाभावभावनाशब्दभागसौ।
शिथिलीभावमात्रन्तु मनो गच्छत्यतापकैः॥
न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

द्रुतभावमापन्ने चेतसि यद्वस्तु प्रविशति तद्वस्तु चित्तस्य काठिन्यदशायामपि यदि भाति तर्हि एतद्दशायां तस्य वस्तुनः यद्भानं तदेव संस्कारोद्बोधः शेषं प्राक् (खं० २।२२ पृ०) प्रपञ्चितदिशा बोध्यम् ।

व्यसने आपत्तिः

जन्मप्रभृत्येव व्यसनसंस्कारः उद्बुद्धो दृश्यते । तस्य परिवर्तनम् आपत्या संभवितुमर्हति । शरीरस्य व्यसनप्रयुक्तो विनाशः आपत्तिः यतो हि न हि कश्चिन् मानवः आत्मनः विनाशमभिवाञ्छति । यद्यपि केचिद् आत्मनः शरीरस्य विनाशो भवितेति जानन्तोऽपि रागवशात् व्यसने आरक्ताः कालकवलिताः भवन्ति तथापि ते उत्कट रागमहिम्ना यथार्थतत्वं विस्मृत्य उपर्युक्तदशामालभन्ते । तथापि ये किल प्रबुद्धाः सन्ति तेषां कृते तु आत्मनो नाशापत्तिज्ञापनमेव व्यसनाद् रक्षणाय साधनमिति ।

आत्मरक्षणोपायः

ननु व्यसनेन आत्मनाशस्य कः सम्बन्ध इति चेदुच्यते ।

शरीरं हि यथात्र तावत्पर्यन्तमेव जीवति यावद्धृदये घृतसमानं तत्वम् अवतिष्ठेत् । यतः जीवने घृते च समानजातीयं तत्वं समुपलभ्यते । अतएव देवाः घृतमश्नन्ति इत्युक्तमुपपन्नम् । अत्र पुरूरवसः पुरतः उर्वश्या उपस्थापितः घृतभोजनप्रस्तावः मननार्हः[1] ।

अतः विद्वांसः शरीरे सदा घृततत्वस्य सत्वं वाञ्छन्ति । तद्वैधुर्ये तु प्रधाननाड़ीवैधुर्यं भवति । ततः व्याधीनां समुद्भवो भवति । इत्यवश्यं स्मर्तव्यम् ।

किञ्च शरीरस्य परिपोषकं घृतं यदि न भुक्तं भवेत् तर्हि प्राणस्य अशनापिपासे अपि अधिकमात्रया समुद्भवतः इति हेतुनाऽपि घृततत्त्वस्य प्रापणं रक्षणं पोषणंच अत्यावश्यकं भवति । तदिदमपर्यालोच्य यदि व्यसने आसज्जते तर्हि तद्व्यसनं शनैः शनैः आत्मविषयकं रागमभिवर्धयत् शरीरे प्रविश्य घृततत्वं विनाशयति । तेन जीवनस्य ह्रासः निर्दिष्टात् मृत्युसमयात्पूर्वमेव संभवति ।

अपि च-यथा यथा व्यसने आसक्तिः हृदये घृततत्वाभावश्च भवति, तथा तथा जीवनोपयुक्तपदार्थप्राप्त्यभावात् मूलाधारस्थवन्हिज्वालाऽभिवर्धते । तस्यां च समुत्पन्नायां स्वकीयस्वभावानुसारेण नादोऽपि नियत एव । सोऽयं नादः यदि कोमलः स्यात् तर्हि तु तत्र हानिर्न भवति । घृततत्वस्य संबन्धाभावेन नादः तीव्रतां प्राप्नोति तदवस्थायान्तु शरीरे उष्णतायाः अनुभवेन सह दुःखमप्यनुभूयते । तन्मा भवतु इत्येतदर्थम् योगिनां कृते सर्वथा व्यसनस्य परित्यागः दुग्धघृतयोश्च

---

१ तद्यथा । ९ स्कन्धे उर्वशयुपाख्याने—"घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वान्यत्र मैथुनात् । संरंस्ये भवतः साकं स्त्रीणां श्लाध्यो वरः स्मृतः इति ॥ ९-१४-२२ हे वीर ! घृतं मे भक्ष्यं स्यात् ! अमृतं वाज्यमिति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् । श्रीधरी—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भुक्त्या व्यसनमुक्तताऽस्ति। तत्सत्वे तु ज्वालायाः वर्धन यावन्मात्रमपेक्षितं तावन्मात्रमेव भवति। पुनः सहैव तेन तर्कस्यापि मिश्रणं भवेद्यदि तर्हि कुण्डलिन्या अपि मूलाधारस्थ वन्ह्यात्मतेजोमध्येऽवस्थितायाः जीवशक्तेः उत्थानमपि संभवति। पुनः तत्र घृत-प्रयुक्तस्वेदसम्बन्धात् काठिन्यं न भवति। तदभावाच्च संभाषणे मन्द्रस्वरादीनाम-भिव्यक्तिः सहजत एव संभवेत्। एतदभावे तु जीवनस्यास्तित्वेऽपि तस्य कियन्मूल्यं? अतः आत्मनः रक्षणाय तत्र तत्र अवसरप्राप्ते संभाषणे च स्वतो रञ्जकत्वविशिष्ट-स्वराणां कोमलताप्राप्तिहेतुनाऽपि व्यसनात् आत्मा अवश्यं संरक्षणीय इति रीत्या व्यसने दोषबोधकान् संस्कारान् समुद्बोध्य आत्मा व्यसनात् संरक्षणीयः।

नादे तरङ्गाः

अथ प्रसङ्गात् वन्हिज्वालया सह समुद्भूते नादे तरङ्गाः कियन्तो भवन्तीति इत्यपि संक्षेपतः जीवनस्य महत्वबोधनाय अभिधीयते। तत्र षड्जे २५६ तरङ्गाः, ऋषभे २८८ तरङ्गाः, गान्धारे ३२० तरङ्गाः, मध्यमे ३४१, पञ्चमे ३८४, धैवते ४२६, निषादे ४५४ इत्येवङ्क्रमेण भवन्ति। एते सर्वेऽपि तत्तत्सङ्ख्याकाः निर्दिष्टाः मध्यस्थाने समुद्भूतनादविषये बोध्याः। ऊर्ध्वस्थाने च यदा नादः समुत्पद्यते तदा उपर्युल्लिखित सङ्ख्यापेक्षया द्विगुणमानेन तरङ्गाः समुद्भवन्ति। अधस्स्थाने तु मध्यस्थाने समुप-वर्णितसङ्ख्यापेक्षया अर्धसङ्ख्यया न्यूना भवन्ति। यथा अधस्स्थाने षडजे १२८ तरङ्गा भवन्ति इत्यादि। यदि ततोऽपि अधस्स्वराः उत्पद्यन्ते तदा तु तत्र तत्र स्वरादौ ६४, ३२, १६, ८, ४, २, १ सङ्ख्याभेदेन तरङ्गाः संभवन्ति इतोऽप्यधस्तान्नादाभावः एतेच गायकैः श्रुत्या अनुभूयन्ते, इति नादस्य वन्हिज्वालोद्भवस्य मर्यादा उक्ता। पुनस्तत्र मृदुत्वं काठिन्यञ्च कुण्डलिन्याः काठिन्यमृदुत्वप्रयुक्तं बोध्यम्। उपर्युक्तक्रमः तरङ्गाणां सङ्ख्यान्यूननताविषयकः, नादसमये सञ्जायमानः उक्तः। तस्य "समना उन्मना" इत्यादि शब्दैः कुण्डलिनीनिरूपणावसरे कृतः सङ्केतः तत्र तत्र वरिवस्या रहस्यादौ उपलभ्यते[1]।

---

१ तदुक्तम्—

"प्रथमेऽष्टादशवर्णा द्वाविंशतिरक्षराणि मध्ये स्युः।
प्रथमेन तुल्यमन्त्यं सङ्घातेनाष्टपञ्चाशत्॥१४॥ व० र० प्रथमोंशः
मात्राद्वितयोच्चार्या कामकला च त्रिकोणा च।
बिन्दुरहितहृल्लेखा मात्राकालत्रयोच्चार्या॥१५॥
अन्येषां वर्णानां मात्राकालोऽर्धमात्रया सहितः।
बिन्दोरर्धमात्रा परे परे चापि पूर्वार्धाः॥१६॥
संहत्यैकलवोनो मात्रा कालोऽस्य नादस्य।

टीका० (वरिवस्यारहस्ये) मात्रा लघ्वक्षरस्य कालः। तद्द्विगुणो गुर्वक्षरस्य। अतएव कामकला कमला त्रिकोणा योनिश्च द्विमात्रा। हृल्लेखायां द्वयोर्व्यञ्जनयोरेका मात्रा, कामकलाया द्वे मात्रे इति तिस्रः। अन्येषामकारसहितानां ककारादिदश-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

योगिनामानन्दः

किञ्च यदा किल योगी श्रूयमाणनादावस्थातोऽपि नीचैः मनः स्थापयति तदा उपर्युक्तज्वालायाः अनुभवाभावेन शैत्यमनुभवति। यदि च जावेन कथमपि इयं शिशिरता अनुभूयेत तर्हि जोवशक्तिः अन्तर्निहिता उपास्या उच्छलिता भवति। तत्र भवं सुख योगिनः ध्यानेन ज्ञानप्रभामिश्रितया आनन्दप्रभया अनुभवन्ति। अत्राऽयं निष्कर्षः मनसः द्रवावस्थायां चिन्तितः यादृशः अर्थः समन्वेति अन्तःकरणे, सोऽर्थः उपर्युक्तशीतलत्वानुभवप्रसङ्गे मनसि चिन्ताविषयः स्यात् तर्हि तदानीं चिन्तामयी मूर्तिः स्थिरा भवति। इदं मूर्तेः स्थैर्यं संस्कार उच्यते। मधुसूदनसरस्वतीभिः उक्तस्य "चित्तद्रव्यं हि जतुवत्"। इत्यादि पद्यस्याप्यमेव भावो बोध्यः। अस्य संस्कारस्य यदि केनचित् विलोपः काम्यते तर्हि स कथमपि न कर्तुं शक्यते। मनसः सर्वविधायां व्यवस्थायां संस्कारस्य चिरस्थायित्वात्। मनसो जाग्रदादिभेदेन काठिन्यं विलीनत्वं च बोध्यम्। शारीरकविज्ञाने हि चिरस्थायिनः संस्कारस्य चिन्हत्वेन

वर्णानाम्। बिन्दोरपि व्यञ्जनत्वादर्धा मात्रा, "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ-उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्"॥ इति वचनात्। परे परे, अर्धचन्द्ररोधिन्याः रोधिन्यर्धकालो नादस्येत्यादि क्रमेण कालवन्तः। अयं भावः काल परमाणुर्लव इत्युच्यते, "नलिनीपत्रसंहत्यास्स सूक्ष्मसूच्यभिवेधने। दले दले तु यः कालः स कालो लवसंज्ञितः। अतः सूक्ष्मतमः कालो नोपलभ्यो भृगूद्वह" इतिवचनात्! (२५६) षट्पञ्चाशदुत्तरशतद्वयलवैरेकामात्रा। बिन्दोरष्टाविंशत्युत्तरशतं (१२८) लवाः अर्धचन्द्रस्य चतुःषष्टिः। रोधिन्या द्वात्रिंशत्। नादस्य षोड़श। नादान्तस्याष्टौ शक्तेश्चत्वारः। व्यापिकाया द्वौ लवौ। समनाया एको लवः। उन्मनायास्तु नास्त्येव कालः। यद्यपि योगिनीहृदये चक्रसङ्केते "दीपाकारोऽर्धमात्रश्च इत्यनेन बिन्दोःकालमुक्त्वाऽर्धचन्द्रादेः शक्तिपर्यन्तस्य चतुरंशाष्टांशषोडशांशादिरूप भागद्वैगुण्यं कालस्योक्त्वा शक्त्यादीनां पूर्वपूर्वद्विगुणांशकालवत्वं सामान्येनोक्तम् "चतुःषष्टिस्तदूर्ध्वं तु द्विगुणं द्विगुणं ततः "इति, तेन च वचनेन मात्राया द्वादशोत्तर-पञ्चशततमो भाग उन्मनाकालः, मात्रास्वरूपंच द्वादशोत्तरपञ्चशतलवात्मकत्वमेव प्रतीयते, अतएव "देशकालानवच्छिन्नं तदूर्ध्वं परमं महत्" इत्युत्तरग्रन्थेप्युन्मनायाः परतएव कालानवच्छेदः उक्त इति व्यक्तं प्रतीयते, तथापि "चतुःषष्टिः" इति श्लोकस्य शक्तेश्चतुःषष्टितमो मात्राभागः, तदूर्ध्वं द्विगुणं व्यापिकाया अष्टाविंशत्यु-त्तरशततमोभागः। ततो द्विगुणं समनायाः षट्पंचाशदुत्तरशतद्व्यात्मको भाग इत्यर्थस्ततस्तदूर्ध्वमितिपदाभ्यां द्विगुणपदद्वयेन च स्पष्टं प्रतीयते, अत एवोत्तरार्धे" शक्तत्यादीनां च मात्रांशो "मनोन्मन्यास्तयोन्मनी" इत्यत्र मनोन्मनीति पदस्य समनापर्यायस्य समनापर्यन्तानामित्यर्थकत्वमङ्गीकृत्त शक्त्यादीनां तिसृणा मित्यमृतानन्दैर्व्याख्यातम्। नादस्य बिन्द्वादि चक्रस्य ५।।१६।। इति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शरीरान्तर्गतासु मांसपेश्यादिषु ऊर्ध्वरेखाः प्रदर्शिता भवन्ति। इतोऽधिकं ततएव द्रष्टव्यम्। एवञ्च द्रुते चेतसि प्रविष्टा मनोमयी मूर्तिः संस्काररूपेण परिणम्यमाना यदि ईश्वराद्युत्तमविग्रहविषयिणो स्यात् तर्हि तु सा शोभनैव। यदि च कदाचित् दृष्टविषयिसंबन्धिनो तर्हि तु अर्जने दुःखं, रक्षणे दुःखं, व्यये दुःखं, "नित्यं प्राणार्थवत् भयमि"त्याद्युक्तत्वात् शोको मूर्छा मरणमुन्मादः, शरीरक्षयः, लज्जात्यागः, अपकीर्तिश्च इत्यादयो दोषाः उत्पद्येरन्। तत्रापि कामिनीचिन्तनेन शरीरस्य क्षयः अवश्यंभावी[1]। तस्मात् जीवनविनाशादिदोषभुद्भाव्य अनिष्टसाधनत्वं हितसाधनत्वाभावश्च विषयेषु व्यसनापादकेषु प्रतिबुद्धज्ञानस्य यथा विषयौ भवेताम् गुरुभक्तिश्च यथाऽवस्थिता भवेत् तथा प्रयत्ने कृते व्यसनत्यागः संभवितुमर्हति।

व्यसनत्यागानन्तरं चिन्तनीयम्

ननु व्यसनत्यागे कृते किंचिन्तनीयम्—इति चेदुच्यते। पूर्वं निर्दिष्टं मनसः द्रवत्वं भगवद्विषये कर्तव्यम्। तेन भगवन्मूर्तिविषयकः संस्कारः भक्तिरूपेणाहितो भवति[2]।

अनेकजन्मान्तरोद्भूतसंस्कारवशान् निसर्गतः तेषु तेषु विषयेषु मनसः द्रवीभावः उत्पद्यत इति सत्यं तथापि व्यसनासक्तिर्मा भवतु इति हेतुना सएव द्रवीभावः शास्त्रमाश्रित्य यदि संभवति तर्हि तस्य फलं संसारान्मुक्तिः। इत्येकोयं महान् शास्त्रीयः मार्गः स्मर्तव्यः[3]।

तथा च भगवद्धर्मैः संबद्धैः द्रुते चित्ते ईशमूर्तिम् तदीयप्रसादं वाभिलक्ष्य विषयाः सेविताः न व्यसनोत्पादकाः संभवन्ति। नापि च भगवन्मयी मनोमयी मूर्तिः द्रवावस्थायां चेतसि आरुढा तस्य काठिन्यदशायां प्राप्तायामपि ततः अपसरति। प्रत्युत तत्र तत्र अनुष्ठितेन भगवद्धर्मेण सञ्जाते विषयसेवनेऽपि महानानन्दः समुदेति।[4]

यथा इक्षुरसे स्थितस्य मलस्यापकर्षः पयसा क्रियते तथा भगवत्संबन्धिना

---

१ निकामं सक्तमनसां कान्तामुखविलोकने।
गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः। (नी० सार १ सर्ग)

२ द्रुतस्य भगवद्धर्मात् धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते। (भक्तिरसायने)

३ तदुक्तं भागवते ११ स्कन्धे अ० २ नवयोगीश्वरसंवादे—
भयं द्वितीयाभिनिवेशितः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः।
तन्माययातोऽबुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥३७॥
मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम्।
उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥३२॥

४ वेद दुःखात्मकान् भावान् परित्यागेप्यनीश्वरः।
न निर्विण्णो न चासक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिदः॥

[तेन वर्जनीया अंशाः]

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसाश्च वर्जयेत्, [1]स्वप्नं लौल्यं, अनृतं, उद्धतवेषत्वं, अनर्थसंयोगं[2] च, [3]अधर्मसंयुक्तम[4]नर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भक्तियोगेन द्रवीभावापन्नमनोनिष्ठस्य मलस्य व्यसनापादकस्य रागादेरपकर्षणं भवति[5]।

रागाभावे विवेकस्वरूपम्

रागस्यापकर्षणेन च नीतिमतां विवेकः कीदृशो भवतीत्युक्तम् श्री भगवत्पूज्यपादैः श्रीआचार्यं चरणैः—

कस्यचिदपि किमपि नोच्चरणीयम् सुखेन भवजलधि स्तरणीयः ।
गेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् । इति ।

ईशसेवकानान्तरुणत्वम्

अपि च भगवत्संबंधेन संबद्धः न केवलं व्यसनादेव आत्मानं रक्षति अपि तु तत्प्रसादात् वृद्धतां प्राप्तोऽपि तरुणायते इत्येतदपि भगवन्मूर्तिचिन्तनफलं प्रतिपादितमस्ति श्रीमद्भागवते[6] ।

द्रवीभावाभावे कर्तव्यम्

यः किल दृढतरसंस्काराधायिकां मूर्ति चेतसि आधातुमसमर्थं आस्ते, तेन भगवत्प्रसादः कथं समुपलब्धव्यः इति चेत् नीतिशास्त्रे उक्तस्य विधानस्य सम्यक् चीर्णेनानुष्ठानेन प्राप्तुं शक्यः[7] ।

नी.टि. १ स्वप्नमिति । निर्दिष्टनिशात्रिभागादन्यत्रालस्यनिरासार्थम् ।
,, २ संयोगमिति । द्यूतमृगयास्त्रीपानादिव्यसनकारकैः संयोगं वर्जयेत् ।
,, ३ अधर्मसंयुक्तमिति । यत्र क्रोधनः श्रोत्रियो न्यायपराजितोऽप्यात्महननं कर्तेति ।
,, ४ अनर्थसंयुक्तं चेति । मायायोगविन्न्यायपराजितोऽपि कोपान्मन्त्रतन्त्रादिभिरपाकरोति ।
५ तदेवोक्तं मानसरामायणेः—
जानी चर्हाहि गूढगति जेऊ । नाम जीह जपि जानहि तेऊ ॥ ३ ॥
साधक नाम जपहि लय लाए । होहि सिद्ध अनिमादिक पाए ॥ ४ ॥
जपहि नाम जग आरत भारी । मिटहिं कुसंकट होहिं सुखारी ॥ ५ ॥
राम भगत जन चारि प्रकारा । सुकृती चारिउ अनघ उदारा ॥ ६ ॥ इति
६ तदुक्तम् भागवते १० स्कन्धे ४५ अ० श्लो० सं० १८,
वीक्षन्तोऽहरहःप्राप्ता मुकुन्दवदनाम्बुजम् ।
नित्यं प्रमुदितं श्रीमत् सदयस्मितवीक्षणम् ॥
तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिबलौजसः ।
पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः ॥
७ रघुवंशे—प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥

श्रीमूला

एवमित्यादि। (पृ० ६०) परस्त्रीद्रव्यहिंसाः परस्त्रियं परद्रव्यं परहिंसां च। स्वप्नम् अयथोचितां निद्राम्। लौल्यं। चापलम् अनृतं मिथ्यावादम्। उद्धतवेषत्वम् अविनीतवेषताम्। अनर्थसंयोगम् उक्तस्यार्थसंयोगस्य प्रत्यनीकम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एवमित्यादि। अरिषड्वर्गत्यागेनेत्यर्थः। वश्येन्द्रियः मनसो द्रवीभावावस्थायां प्रविष्टां भगवत्संबन्धिनीं मनोमयीं मूर्तिं सञ्चिन्त्य महतः आनन्दस्य उपलब्ध्या समुत्पन्नचित्तप्रसादः। परस्त्रीति। परग्रहणं द्रव्यादिना समन्वेयम्। स्त्रीव्यसनस्य अतिदुर्धरत्वात् आदौ एतद्ग्रहणम्। परग्रहणात् स्वस्त्रीधनादिव्यावृत्तिः।

आत्मनि संभाव्यमानेभ्यः दोषेभ्यः निवृत्तिमाह स्वप्नमिति। विहितादन्यत्र इति शेषः। तदुक्तम् टिप्पण्याम्--"निर्दिष्टनिशात्रिभागादन्यत्रालस्यनिरासार्थम्"। इति वर्जयेदित्यनुवर्तनीयम्। एवमग्रेऽपि। लौल्यम् जिह्वादीन्द्रियाणाञ्चपलत्वम्।

अनृतम् अयथार्थभाषणम्, असत्यभाषणमविश्वास्यत्वहेतुः। उद्धतवेषम् आर्यविरुद्धां आचारमयीं संस्कृतिम्! रूढिप्राप्तसङ्केतविरुद्धं वेषमिति यावत्।

अनर्थेति "अर्थादपेतैः सह संयोगः कामजव्यसनहेतुत्वाद्वर्ज्यः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"द्यूतमृगयास्त्रीपानादिव्यसनकारकैः संयोगं वर्जयेदि"ति।

अधर्मसंयुक्तं महापातकिनम्। कुतोऽयं वर्ज्यः तत्राह टिप्पण्याम "यत्र क्रोधनः श्रोत्रियो न्यायपराजितोऽपि आत्महननं करोति" इति।

अनर्थेति! व्यवहारम् मायायोगविदां इति शेषः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"मायायोगविन् न्यायपराजितोऽपि कोपात् मन्त्रतन्त्रादिभिरपाकरोती"ति।

जयमङ्गला

एवमिति। (पृ. ६०) एवंविधया शास्त्रोक्तया प्रवृत्या। वश्येन्द्रियः वशगतानोन्द्रियाणि यस्य। स कदाचित् प्रतीकारेषु प्रसज्यमानोऽपि परस्त्र्यादि वर्जयेत्। कामातिप्रसङ्गो हि वेश्यायामपि दोषवान्। परस्त्रियास्त्वधर्मानर्थद्वेषानुबन्धित्वाद् बलवत्तरः। स्वद्रव्येऽपि लोभादतिनैपुणं दोषवत्। परद्रव्ये त्वधर्मानुबन्धो लोभो दूरतस्त्याज्यः। क्रोधः पुत्रदारशिष्यादावप्यतिशयेन नेष्यते। पर (भीः ?) हिंसा त्वधर्मानुबन्धित्वादुभयलोकविरुद्धा। अयमिन्द्रियजयो निवृत्तिरूपः। किञ्च स्वप्नं धर्मार्थारोग्यशास्त्रैरननुज्ञातकालमासेवमानो धर्मादीन् बाधते। लौल्यं जिह्वादीन्द्रियाणां चपलत्वं[1] अधर्म्यानारोग्यानायुष्यादिना[2] परिभवाद्यङ्गम्। अनृतं मिथ्याभिधानम्, सर्वदोषकरम् अस्मान्नाभ्यधिकमन्यदस्ति। उद्धतानां राजमल्लमूढावित्तकानां[3] वेषमुद्धतवेषमार्यविरुद्धम् अनर्थ्यसंयोगम् अनर्थ्यैर्नटनर्तकगायकादिभिः संयोगमनर्थहेतुम्। अधर्मसंयुक्तं महापातकसंयुक्तम्। व्यवहारं मायायोगविदां च व्यवहारम्, अनर्थसंयुक्तं दोषवत्त्वादवर्जयेदिति वर्तते।

अशुद्धम्

१. चलत्वम् २. लत्वं परिभवा ३. रा० ढवित्तकानाम्

जयमङ्गलाक्रोडपत्तम्

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह वश्येन्द्रिय इत्यादि ! **वशगतानीति** । (पृ० ६१) यस्य उपर्युक्तरीत्या एकाग्रता सिद्धा वर्तते सः गुरुणाऽनुक्तमपि शास्त्रार्थं गुरुप्रसादात् प्रतिभया अदृष्टद्वारा पश्यति । यथा—'एक्सरे'' पदेन अभिधीयमानः किरणः शरीरेण संबद्धो भूत्वा तदन्तर्वर्तीन्यस्थीनि ज्ञापयति । तथैव जितेन्द्रियताऽपि सूक्ष्ममर्थम्[१] ।

परस्त्र्यादीति ! (पृ० ६१) स्त्रीव्यसनस्य अतिदुर्धरत्वादादौ ग्रहणम् । एतद्व्यसनादात्मनः रक्षणे फलान्तरमपि । तदुक्तं पुरुषपरीक्षायाम्—

परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखः ।
गङ्गाप्याह कदाऽऽगत्य मामयं पावयिष्यति ॥ इति ।

अपि शब्देन किमुतान्ये मानवाः । इदमेव च स्फुटीकृतं कालिदासेनापि पृक्त इति पद्येन[२] । अत्रेदं तात्पर्यं—प्रजायाः विश्वासः परदारादिसेवनाद् विमुखं प्रति यथा भवति, न तथा परदारादिसेवकान् प्रति अतः राज्ञः कृतेऽपि परस्त्र्यादिसेवनेनात्मनिप्रजा-पराग दोषस्य दुरपनेयत्वात् एतद्दोषादात्मनः रक्षणमुद्दिश्यैव धर्मविजयिना राज्ञा राज्यसञ्चालनं शत्रुनिरसनं च कर्तव्यमित्युक्तमत्र शास्त्रे धार्मिकमित्य दिना[३] ।

निर्व्यसनिसामर्थ्यम्

अजातशत्रो राज्ञः शरीरे एतावत्सामर्थ्यं संभवति यत् सः स्वहस्तेन विषदूषितं कंचिन्नरं स्पृशति तर्हि तदीयस्पर्शबलात् तस्य विषमपसरतीति ।

कामातिप्रसङ्ग इति (पृ० ६१) । अतिशब्दोपादानमगतिकगतौ वेश्यागमनमपि कर्तव्यम् इति बोधनार्थं, कन्यादिगमनापेक्षयाऽल्पदोषत्वात् ।

वस्तुतस्तु यथासंभवं वेश्यादीनामपि सङ्गमः व्यसनहेतुत्वान्न कर्तव्यः । इत्येव शास्त्रस्य तात्पर्यम्[४] ।

---

१ तदुक्तम्—अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च ।
यत्कृपालेशमात्रेण नमोऽस्तु गुरवे सदा ॥

२ पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ (र० वं० द्वि० २ सर्ग)

३ धार्मिकं पालनपरं सम्यक परपुरञ्जयम् ।
राजानामभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः । (का० नी० सा० १ सर्ग)

एवंविधः आदर्शः आधुनिककाले श्रीशिवाजीमहाराजेन स्थापितः स्मृति-पथमायाति । गढ—विजयानन्तरं सैन्येन काचित् तरुणी सुन्दरी यवनी बाजीदेशमुखेन महाराजस्य पुरत उपस्थापिता । तदानीं श्रीशिवराजः अवोचत् तथाविधं भाग्यं-नाभूत् यद्बलाद् अहं ते उदरात् उद्भवामीति । एवमेव पुरुषपरीक्षायां कायस्थ-स्योदाहरणं अग्रे वक्ष्यमाणं स्मर्तव्यम् ।

४ तदुक्तं मनुना (४ अ० १६ श्लोक०)
इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सं निवर्तयेत् । १६

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्त्र्यादिव्यसनाभावे कायस्थोदाहरणं टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।
परस्त्रिया इति। (पृ० ६१) स्त्रीव्यसने दुरपनेयदोषः नीतिसारे उक्तः स्मर्तव्यः[2]।

---

१ तद्यथा—बभूव मिथिलायां बोधिनामा कायस्थः। स तु कायस्थकुलमर्यादया राजनियोगं कुर्वाणोऽपि न कञ्चन प्राणिनं हिनस्ति न परस्वमादत्ते, स्वामिदत्तेनाजीव्यधनेन केवलञ्जीवति। स्वकीयार्जनोचितं दानं देशकालोचितं च कुर्वाणः शिवपूजापरायणः समयं निनाय। प्रत्यासन्ने चान्तकाले तेन पद्यमिदं पौराणिकं श्रुतम्—

परहिंसापरद्रव्यपरदारपराङ्मुखः।
गङ्गाऽप्याह कदागत्य मामयं पावयिष्यति ?॥

श्रुत्वा च परामृष्टवान्। यदाजन्मनो मयापि परहिंसा न कृताऽस्ति। न परद्रव्यमनीत्या गृहीतम् न परदाराभिलाषः कृतः तदहमपि तद्विशेषणत्रयविशिष्ट एव। यतः—

अकृत्यं दूरतस्त्यक्तं स्वकृत्ये च मतिः कृता।
तत्वनैष्ठिकभावेन नीतं च सकलं वयः। १०।

ततो भगवत्याः श्रीगङ्गाया वाक्यमिदं परीक्षेऽहम् पश्चाद्भागीरथीमुद्दिश्य गत्वा कूलादर्वाक् क्रोशमात्रप्रदेशे स्थित्वा तत्पौराणिकं पद्यार्धं स्वकीयेन श्लोकार्धेन पूरयित्वा श्लोकं पपाठ। तद्यथा—

परहिंसा परद्रव्यपरदारपराङ्मुखः।
सोहमभ्यागतो देवि ! याहि गङ्गे ! पवित्रताम्।

तदनन्तरं जातपरितोषया कूलङ्कषकल्लोलमालया सञ्चरत्कूर्ममीनमकरशिशुमारया प्रवाहपतितोभयतटविटपया मुक्ताहारधवलजलया गङ्गया प्लाविताङ्गः स कायस्थो बभूव। आयुषि पूर्णे विधिनियोगात् परित्यक्ततनुर्मुक्तिं गतः। तथाविधं करुणया भागीरथ्या परिणामपरीक्षितचरित्रमद्यापि तं कायस्थं स्तुवन्ति साधवः।

वपुर्याति श्रियो यान्ति यान्ति सर्वेऽपि बान्धवाः।
कथासारे हि संसारे कीर्तिरेव स्थिरा भवेत् ॥१२॥ इति।

२ नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसम्।
किं पुनर्दर्शनात्तस्या विलासोल्लासितभ्रुवः ॥
रहः प्रचारकुशला मृदुगद्गद्भाषिणी।
कं न नारी रमयति रक्तं रक्तान्तलोचना ॥
मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽङ्गना।
प्रसन्नं कान्तिजननं सन्ध्येव शशिमण्डलम् ॥
मनः प्रह्लादयन्तीभिः मन्दं यान्तीभिरप्यलम्।
महान्तोऽपि हि भिद्यन्ते स्त्रीभिरद्भिरिवाचलाः ॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

लोभादिति (पृ० ६१) अतिलोभे कव्युक्तिः स्मर्यते । तद्यथा—

दृढतरबुद्धमुष्टेः मलिनस्य सदा कोषनिषण्णस्य ।
कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ इति

अत्रोदाहरणानि षष्ठाध्याये मूलोक्तानि स्मर्तव्यानि ।

निवृत्तिरूप इति । (पृ० ६१) अन्यथा परस्त्र्यादिषु रागे दोषस्स्यादिति भावः । तद्ध्वनितं न्यायसूत्रेणापि न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्[1], इत्यत्र । स्वप्नमिति (६१) स्वप्नस्य गुणदोषौ चरके धर्मशास्त्रे चोक्तौ तत्रैव द्रष्टव्यौ[2] ।

शास्त्रैरिति । (पृ० ६१) स्वापविधानमर्थशास्त्रेणोक्तम् "तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टः, चतुर्थ-पञ्चमौ शयीत" इति । (विनयाधिकारिके अ० १९ राजप्रणिधिः) कुतः शयीत इत्यस्य समाधानं धातुसाम्यार्थमिति गृहाण ।

टी०—नामापीत्यादि उल्लासिता उत्क्षिप्ता, रहः शयनम्, प्रचारकुशलेति स्पर्शनं दर्शयति । मुनेरपि प्रसङ्ख्यानसमर्थस्यापि, सरागं मनः कुरुते, दर्शनेन प्रह्लादयति । मनः प्रह्लादयन्तीभिः दर्शन-स्पर्शनादिना । महान्तोऽपि विजितेन्द्रिया अपि भिद्यन्ते विपद्यन्ते । तस्मात् तासु नासक्तिः कार्या । (१ सर्ग ज० मं०)

१ अथोपजनाश्रयं कर्मवैगुण्यम् मिथ्यासंप्रयोगः । कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापदो बीजोपघातश्चेति । साधनवैगुण्यम् इष्टावभिहितम् । एतावत्पर्यन्तं शरीरेण जनिष्यमाणेभ्यः पापेभ्यः व्यसनेभ्यश्च निवृत्तिरुक्ता । (न्या० सू०) इति ।

दिवा स्वप्ननिषेधौ

२ अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ २० ॥ २१ अ०
यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ २१ ॥
निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिःकार्श्यं बलाबलम् ।
वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ २२ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी न वा कुर्यात् कालरात्रिरिवागता ॥ २३ ॥
सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहसुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३३ ॥
गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ॥
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
पतिताभिहतोन्मत्ताः श्रान्ता यानप्रजागरैः ॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सार्वकालिकम् ॥—

धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्यति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ २४ ॥
ग्रीष्मे त्वादानरूक्षाणां वर्धमाने च भास्करे ।
रात्रीणां चातिसङ्क्षेपाद् दिवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ २५ ॥
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मादन्येषु नेष्यते ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्त्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ २६ ॥
हलीमकं शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥
शोफारोचकहृल्लास पीनसार्द्धावभेदकाः ।
कोठोरुः पिड़का कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयः ॥
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्तनम् ॥
भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्वा स्वप्यात् सुखं बुधः ॥२७॥

रात्रिजागरणं

रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥२८॥
देहवृत्तौ यथाहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाहारसमुत्थे तु स्थौल्यकार्श्ये विशेषतः ॥
अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधिक्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषोस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्मसुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥३०॥
कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्यायामो रक्तमोक्षणम् ॥
उपवासोऽसुखा शय्या सत्वौदार्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥
अतएव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्यंकालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥३१॥
तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसम्भवा च ।
आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

साहित्यशास्त्रे—स्वापस्य कारणमालस्यमुक्तम्[1]।
सति चालस्ये उत्साहशक्तेरभावं दृष्ट्वा यत्र माताऽपि न रज्यति किमु वक्तव्यम् अन्यविषये[2]।

एतस्य महतो दोषस्य निरसनमुखेन वेदप्रवर्तितधर्मे रुचिमुत्पादयितुम[2]—र्थवादादयः उपयोक्तव्या भवन्ति[3]।

परिभवेति (पृ० ६१) अधर्म्यानारोग्यानायुष्यादिना इति शेषः।

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या तां भूतरात्रिं प्रवदन्ति निद्राम्।
तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥३२॥ इति

आचारभूषणे—धर्मशास्त्रे स्वापविधानम्—
नाऽर्द्रवासाः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदासकृते।
न गजभग्नकृते न विद्युद्दग्धे नाग्निप्लुष्टे न च।
बालमध्ये न वारिमध्ये न धान्ये न च गोगृहे।
न हुताशसुराणामुपरि नोच्छिष्टो न दिवेति। इति।

विष्णुपुराणेऽपि—नाविशालां न वै भग्नां न समां मलिनां न च।
न च जन्तुमयीं-शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥इति॥

उशनाः— न तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ॥इति॥

दक्षः— प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासरतो भवेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥इति॥

१ भावप्रकाशने साहित्य शास्त्रे—
"स्वभाव खेदसौहित्यव्याधिगर्भादिभिर्भवेत्।
आलस्यं तच्छिरश्शूलजृम्भणाक्षिविमर्दनैः।
स्तम्भेन गात्रमनसोः स्त्रीनीचादिषु वर्ण्यते ॥
सर्वत्र कार्यप्रद्वेषान्निद्रातन्द्रीनिषेवणात्।
शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु तु ॥ इति। १ अधिकारे

तदुक्तम्—नीतिसारे—
२ अलसस्याल्पतोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः।
प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥इति।

टीका—अलसस्य-निरुद्योगस्य अल्पतोषस्य सत्वहीनस्य निर्विद्यस्य अकृतात्मनः माताऽपिहि पराङ्मुखीभवति किमुतान्ये। इति।

३ तदुक्तम्—शा० दी०
लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः।
सम्बन्धबोधःकरणंतदोयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते। इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्नम्

परिभवपाठशोधनम्

एतत्पाठ संशोधने कारणमेवं चिन्तनीयम्। अतिभोजनेन अधर्मः अनारोग्य-मनायुष्यं च भवति इति। तदुक्तं मनुना—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्[1] ॥ इति।

इन्द्रियचपलतया यदि अतिभोजनं क्रियते तर्हि अनारोग्यादिदोषाणामुद्भवो भवति। ततश्च परिभवो भवति। अतएव लौल्यं परिभवाङ्गं भवति। एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

अनृतस्य दोषत्वम्

अनृतमिति (पृ० ६१) अस्य सर्वदोषकरत्वं कथं भवतीति भावप्रकाशने उक्तम् राक्षसेत्यादिना[2]।

एतेनेदं स्पष्टं भवति। मूर्खव्यसनिनायकः रौद्रः मिथ्या वदति। अतएव पर्यन्ते प्रजा तं द्विष्यति। तस्मादनृतभाषणं कदापि न कर्तव्यम्। येन मित्राणि प्राप्तव्यानि तेन स्वच्छेन भाव्यम्[3] न तु अनृतभाषणयुतेन।

---

१ अरोगो रोगाभावः तस्मै हितमारोग्यय्। आयुषे हितमायुष्यम्। तस्मादति भोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुकत्वात्। अस्वर्ग्यं स्वर्गजनकयागादिविरोधित्वात्। अपुण्यमितरपुण्यप्रतिपक्षत्वात्। लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोके निन्दनात्। तस्मात्तन्न कुर्यात्। इति

२ राक्षसोद्धतदैतेयक्रूरादिप्रकृतिर्भवेत्।
रौद्रस्तस्यानृतं वाक्यमवज्ञापरुषोक्तयः ॥
वधान्यदारलाभादिप्रतिज्ञा राष्ट्रभञ्जनम्।
हठाद्ग्राहगृहक्षेत्रदारादीनां च मत्सरः ॥
देशजातिकुलाचारविद्याशौर्यादिनिन्दनम्।
आक्रोशकलहाक्षेपवाक्याज्ञाभञ्जनादयः ॥
एते विभावा भृकुटीकपोलस्फुरणे मुहुः।
दन्तौष्ठपोडनं हस्तनिष्पेषो रक्तनेत्रता ॥
शस्त्रास्त्रग्रहणच्छेदस्तलताडनमोटने। इति

३ मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैः लुब्धं धनेनेश्वरम्।
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा शमैर्बान्धवान् ॥
अत्युग्र स्तुतिभिः गुरुं प्रणतिभिः मूर्खं कथाभिर्बुधम्।
विद्याभिः रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद् वशम्।

नीतिसारेऽपि—
इति पथि विनिवेशितात्मनो रिपुरपि गच्छति साधु मित्रताम्।
तदवनिपतिमत्सरादृते विनयगुणेन जगद्वशीभवेत्। इति।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उद्धतानां रा··पाठसमीक्षा

उद्धतानाम्। इति (पृ० ६१) एतस्य पाठस्य कारणमिदं राजमल्लो, हिं उद्धतो भवति, तस्य शब्दस्य उद्धतपर्यायवाचित्वात्। तदुक्तं शब्दकल्पद्रुमे—उद्धतः राजमल्ल इति त्रिकाण्डशेषः इति।

मूढेति। (पृ० ६१) मूढविषये मनुना एवमुक्तमस्ति—

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना।
न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च[1] ।७।३०।

अतः मूढो नानुकरणीय इति फलति। इदमुपलक्षणम्।

धनिकोऽपि यदि मलवद्वासा भूयात् तर्हि सोऽपि परित्याज्यः। अतः मलिनवस्त्रधारणं निषिद्धम्। तदुक्तम् आचारभूषणे पूर्वार्धे वस्त्रपरिधानप्रकरणे—

विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च।
श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥ इति

नग्नानाह सोऽपि—नग्नो मलिनवस्त्रश्च नग्नश्चार्धपटः स्मृतः।
नग्नस्तु दग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्थूलपटस्तथा ॥ इति च।

अतः राजमल्लमूढाविक्तकाः उद्धतवेषाः नानुकरणीयाः।

आर्यविरुद्धमिति। (पृ० ६१) आर्याः यादृशं वेषं नाभिनन्दन्ति स वेषः आर्यैः अनभिगम्यत्वान् न कार्यः।

आर्यपदवाच्यत्वम्

अत्रेदं बोध्यम्। आर्यत्वं हि न जातिवाचकमपितु उपायविकल्पे कृतक्षणवाचकत्वम्।

तदुक्तम्—यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति

टी० आर्याः उपायविकल्पे कृतक्षणाः इति। एवंविधाः आर्याः सर्वासु जातिषु संभवितुमर्हन्ति। तेन अमुकदेशीयः आर्य इति नास्ति। यथा भगवत्पूज्यपादाः श्री शङ्कराचार्याः द्रविडदेशस्थिताः उत्तरदेशस्थैः सर्वैः आर्यत्वेन मन्यन्ते। महाराष्ट्रदेशस्था विज्ञानेश्वरादयः द्रविडदेशस्थैः आर्यत्वेन स्वीकृताः। अतः आर्यत्वमनार्यत्वं

राज्ञः मित्रलाभे कीदृशी स्वामिभक्तानां स्थितिर्भवतीति श्री पेशवेमहोदयानामितिहासेनावगतं भवति। तथाहि—

यदा अहमदनगरे शत्रुभिः पेशवे महाराजः पराजितः। तदा स्वाम्यनुरागपरतन्त्रं यवनसैन्यमपि जीवितं समर्पयति स्म।

१ टी०—सदण्डो मन्त्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ।७।३०। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चाधिकृत्य पारस्परिकविरोधोत्पादनम् तथा अन्योपस्थापितशङ्कामात्रेण आत्मनः विघटनोत्पादनञ्च नोचितम्, शेषं प्राक् प्रपञ्चितम् । (खं० १ पृ० ३६१)

अनर्थेति । (पृ० ६१) अनर्थसंयोगमिति पाठान्तरम् । एतत्पाठे विद्यते क्षयो यैः ते अनर्थाः । इति विग्रहो बोध्यः । एवंविधानां संयोगे व्यसनित्वं भवतीत्यत्र प्रमाणं नीतिसारोक्तं बोध्यम्[1] ।

मायेति । (पृ० ६१) मायाविदां व्यवहारः राज्ञा न स्वयं द्रष्टव्यः कदाचित् तेषां कोपप्रसक्तेः । मायायोगविदां व्यवहारं कुतो वर्जयेदित्यत्र हेतुमाह अनर्थेति । तेन मूले उक्तस्य अनर्थसंयोगस्य साधनाय इदं हेतुपरं वाक्यं बोध्यम् । तस्मात् राज्ञा तथाविधो व्यापारो न कदापि कर्तव्यः येन श्रोत्रियादयः राज्ञे कुप्येयुः[2] ।

ननु मायायोगविदादीनां कलहे प्रसक्ते कथं निर्णेतव्यम् । इतिचेत् तथाविधैरेव[3] ।

कौटिलीयप्रकरणानां निषेधे निरूपणीवे विस्मरणम्

ननु अरिषडवर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीत अर्थसंयोगेनेत्येतत्पर्यन्तस्य व्याख्याने कौटिलीयार्थशास्त्रगतानि तत्तत्प्रकरणान्यपि स्मृतानि टीकाकृता । वर्जनप्रसङ्गे तु तदनुबन्धिप्रकरणानि कुतो न स्मृतानि । इति चेदुच्यते । विधिर्हि सर्वाङ्गोपसंहारमपेक्षते । अन्यथा देशकालक्रमादिनिदर्शकस्य प्रयोगविधेः तथात्वं न सम्यक्तयाऽवगतं स्यात् । अतस्तदवगमाय कर्तव्यविधानावसरे पूर्वोत्तरप्रकरणानि स्मृतानि । परस्त्र्यादिव्यसननिषेधावसरे तु सर्वाङ्गोपसंहारस्यानपेक्षितत्वात् एतन्निरूपणप्रसङ्गे पूर्वोत्तरप्रकरणानि उपेक्षितानि ।

कामसूत्रोक्तार्थचिन्तकमतविरोधपरिहारः

ननु कामसूत्रे विषयान्नसेवेति अर्थचिन्तकानां मतं निरूप्यते । तद्विरुद्धमत्र कथमभिधीयते । इतिचेत् विविच्यते ।

---

१ तद्यथा—कामजव्यसनवर्गे—प्राणग्लानिः सुहृन्नाशः प्रज्ञाश्रुतिमतिभ्रमः ।
सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसङ्गमः । १५ । ६० सर्ग

टी० अनर्थः पानशौण्डादिना

रहस्यभेदस्तत्पक्षादकार्येषु प्रवर्तनम् ।
ईर्ष्यामर्षस्तथा क्रोधो निरोधः साहसं तथा ।५६।१४ सर्ग

टी० अकार्येषु नृत्यगीतादिषु—

दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद् वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति किमङ्ग पुनर्गृहस्थान् । १ अधिकरण ४ अध्याये

२ अग्न्यगारगतः कार्यं पश्येद्वैद्यतपस्विनाम् ।
पुरोहिताचार्यसखः प्रत्युत्थायाभिवाद्य च ।
तपस्विनां तु कार्याणि त्रैविद्यैः सह कारयेत् ।
मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् । इति । अ० १९ अध्याय

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत्र कामसूत्रे एवं प्रतिपादितमस्ति–

"न कामांश्चरेत् धर्मार्थयोः प्रधानयोरेवमन्येषां सतां प्रत्यनीकत्वात् । अनर्थजनसंसर्गमसद्व्यवसायमशौचमनायतिं चैते पुरुषस्य जनयन्ति । ३२ । तथा प्रमादं लाघवमप्रत्ययमग्राह्यतां च । ३३ । बहवश्च कामवशगाः सगणा एव विनष्टाः श्रूयन्ते । ३४ । यथा दाण्डक्यो नाम भोजः कामाद्ब्राह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबन्धुराष्ट्रो विननाश । ३५ । देवराजश्चाहल्यामतिबलः, कीचको द्रौपदीं, रावणश्च सीतामपरे चान्ये च बहवो दृश्यन्ते कामवशगा विनष्टा इत्यर्थचिन्तकाः[1] । ३६ । इति ।

अत्र न कामांश्चरेत् इत्युपक्रम्य अर्थचिन्ताकानां मतं यन्निरूपितं तत् अस्मिन्नर्थशास्त्रे नोपलभ्यते तस्मात् वात्स्यायनीयमिदं मतं प्राचीनाचार्याणां संभवतीत्यु-

---

टीका—न कामानिति । प्रधानयोरिति ताभ्यां कामोत्पत्तेः । प्रत्यनीकत्वादिति । कामासक्ततया धर्मस्यानाचरणादिति तद्विलोमाचरणाच्च । अर्थस्यानर्जनात् । मद्यनटनर्तकीनटी पारितोषिकासद्व्ययविरोधवर्ती कामः । सतामिति । ज्ञानवृद्धाः तपोवृद्धाः सन्तः कामासक्तिं त्यजन्ति । तेषां च प्रत्यनीकवर्तिनोऽनर्थजना नटनर्तक गायकादयः तैः संपर्कं जनयन्ति । असद्व्यवसायमशोभनव्यवसायं निशीथाभिसरणप्राकारलङ्घनादिकम् । अशौचं यथोक्तशौचाकरणात् । अनायतिमप्रभावम् कामगर्दभ इति । ३२ । तथा प्रमादं । शरीरोपघातं । परदारादिगमनादौ । लाघवं तारल्यं सहसा प्रवर्तनात् । अप्रत्ययमविश्वासमसत्सङ्गात् । अग्राह्यतां हेयतामपूज्यवृत्तित्वात् । ३३ । बहवोऽनेके कामायत्ता विनष्टाः इति संबन्धः । सगणाः न केवलं सेवितारः तत्परिवारा अपीत्यर्थः । ३४ । तथा च दृढ़ीकरणार्थमाख्यानकम् । दाण्डक्य इति संज्ञा । भोज-इति भोजवंशजः । अभिमन्यमानोऽभिगच्छन् । स हि मृगयां गतो भार्गवकन्यामाश्रमपदे दृष्ट्वा जातरागो रथमारोप्य जहार । ततो भार्गवः समित्कुशानादायागत्य तामपश्यन्नभिध्याय च यथावृत्तं राजानमभिशशाप । ततोऽसौ सबन्धुराष्ट्रः पांसुवर्षणावष्टब्धः ननाश । तत्स्थानमद्यापि दण्डकारण्यमिति गीयते । ३५ । देवराज इन्द्रोऽहल्यामभिमन्यमान इत्येव । सहि गौतमाश्रमे तद्भार्यामहल्यां चकमे । ततः समित्कुशानादायागते गौतमे तद्भार्याऽहल्या शक्रं गर्भस्थमकरोत् । तदैवोपनिमन्त्रणेन गौतमः सभार्यं एवाश्रमान्तरं गतः । ततस्तेन योगचक्षुषा समुपालब्धेन्द्रागमनेनास्मै समुपनायितमासनत्रयं दृष्ट्वा चासौ किमेतद्भार्याद्वितीयस्य त्रितयमिति जातशङ्को ध्याने यथावृत्तमवलोक्य रोषात्सहस्रभगो भवेति शशाप । ततोसौ देवराजोऽपि कामाद्विनाशप्रख्यां तादृशीमवस्थामाससाद । यस्याद्यापि कलङ्कोऽहल्यायै जारइति नास्तमेति । अतिबलो नागसहस्रबलवत्वात् । सोऽपि कामात् द्रौपदीमभिलषन् भीमसेनेन हत इति प्रतीतमेतत् । विनश्यन्तो दृश्यन्ते इत्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । किं तत्र पूर्ववृत्तोदाहरणेनेति गम्यते । ३६ । इति ।

[धर्मादिषु प्राधान्यनिर्णयः]

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत, न निस्सुख[1]स्स्यात् । समं वा त्रिवर्ग-मन्योन्या[2]नुबन्धम् । एको ह्यत्यासेवितो धर्मार्थकामानां आत्मानमितरौ च पीडयति ॥ 'अर्थ एव प्रधानः' इति कौटल्यः—अर्थमूलौ हि धर्मकामाविति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

न्नीयते । तदेव मतं नीतिसारकृतापि "सेवेत विषयान् काले" इति सिद्धान्तं साधयितुं पूर्वपक्षरूपेण "विषया न सेवितव्याः" इति प्रतिपादितमस्ति "शुचिशष्पाङ्कुराहार"[3] इत्यादिग्रन्थेन ।

श्रीमूला

धर्मेत्यादि । धर्मार्थाविरोधेन धर्मार्थयोरबाधेन कामं तृतीयपुरुषार्थम् । वेति पक्षान्तरे । तच्च अन्योन्यानुबन्धं त्रिवर्गं समं सेवेतेति । परस्परसंसृष्टान् धर्मार्थकामां-स्तुल्यमात्रया सेवेतेत्यर्थः । सममसेवने को दोषस्तत्राह--धर्मार्थकामानां मध्ये एकः अन्यतमः अत्यासेवितः अतिमात्रं व्यसनितया सेवितः सन् इतरौ अर्थकामौ धर्मकामौ धर्मार्थौ वा, पीडयति हि ।

धर्मादीनां समप्राधान्यमरोचयमान आह—अर्थ एवेति । एवकारेण धर्मकाम-योरप्राधान्ययुक्तम् । तत्र हेतुरुच्यते—अर्थमूलौ हीत्यादिना । अर्थमूलौ अर्थसाध्यौ ।

नी०टि० १ निःसुख इति । प्रतिषेधद्वयेनेत्युक्तम् । यदल्पसुखः स्यादिति ।

,, २ अन्योन्येति । अन्यो द्वावेकं वा स्वोत्पत्त्याऽनुबध्नाति ।

३ शुचिशष्पाङ्कुराहारो विदूरक्रमणक्षमः ।
लुब्धकाद्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ ४१-१ सर्गे नी० सा०
गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः ।
करिणीस्पर्शसमोहादालानं याति वारणः ॥ ४२ ।
स्निग्धदीपशिखालोक-विलोभित विलोचनः ।
मृत्युमृच्छत्यसन्देहात् पतङ्गः सहसा पतन् ॥ ४३ ।
दूरेऽपि हि भवन् दृष्टेरगाध सलिले चरन् ।
मीनस्तु सामिष लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥ ४४ ।
गन्धलुब्धो मधुकरो दानासवपिपासया ।
अभ्येत्यसुखसञ्चारान् गजकर्णझलज्झलान् ॥ ४५ ।
एकैकशो विनिघ्नन्ति विषया विषसन्निभाः ।
क्षेमी तु स कथं नु स्याद् यः समं पञ्च सेवते । ४६ । इति

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

धर्मेति—पर्ववर्जमित्यादिनिषेधाविरोधेन ऋतुकालानुसरणेन च। तदुक्तम्—

अग्निहोत्रोपचरणं जीवनं च स्वकर्मभिः।
धर्मदारेषु कालेषु पर्ववर्ज रतिक्रिया[1]॥ इति

अर्थेति। सुखसाधनीभूतवस्तुमात्रसंपादनेन। कामं "धर्माविरोधि सुखम्। न निःसुखस्यात्" इत्यत्रैवोक्तत्वात्। सेवेत आदरपूर्वकं सेवेत धर्मार्थयोरिव तस्य प्रधानत्वात् धर्मार्थाविरोधेनावश्यं उपयुक्तमात्रं कामः सेव्यः न प्रचुरः, तदुक्तम् प्रतिषेधद्वयेन न निःसुखस्यादिति अल्पसुखः स्यादिति भावः। तेन नञ्द्वयं सार्थकम्।

सममिति निष्कृष्टपूर्वोद्धृतसत्वाविरोधेन। त्रिवर्गं धमार्थकामपुरुषार्थम्। तदुक्तम्—"धर्मादर्थोर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः" इति। अन्योन्यानुबन्धम्। धर्मादीनामन्यतमं द्वाभ्यामेकेन वा अनुबद्धम्। तदुक्तम् टिप्पण्यामपि अनुबध्नाति इति। तथा जयमङ्गलायामपि नीतिसारीयायाम—"अतिदानेन धर्मोऽर्थं हत्वा कामं धर्मान्तरञ्च हन्ति। तथा अर्थस्तादात्विकोप्युपादीयमानः ऐलस्येव धर्मकामौ हत्वा अर्थमपि हन्ति। कामः पुनरत्यासेव्यमानः स्त्रीव्यसनादिभिश्चतुर्व्यसनैः धर्मार्थौ हत्वा शरीररक्षयादात्मानमपि हन्ति" इति। मनुष्यवत्याः भूमेः अर्थस्य संरक्षणार्थं प्रवृत्तो राजा उद्देश्यत्वेन अर्थमेव मन्यताम् इति दर्शयितुमाह अर्थेति। प्रधानः उद्देश्यं। तत्र हेतुमाह अर्थेति।

जयमङ्गला

स्वदारेष्वपि कामसेवायां विधिमाह—धर्मार्थाविरोधेनेति। ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति धर्माविरोधः। कामौपयिकवस्तुमात्रसम्पादनादर्थाविरोधः। यद्येवन्धर्मार्थाविव सेव्यौ प्रधानत्वात्, न काम इत्यत्राह—न निस्सुखः स्यादिति। अवश्यमविरोधेन सेव्यम्। तस्य धर्मार्थयोः फलभूतत्वात्। पितृक्रियाङ्गत्वाद्धर्मार्थम्, अन्वयादिना चार्थार्थम्। तस्मादविरोधेन कालं विभज्य मात्रया सेव्यते। तथा चाह गौतमः—

"न पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णनफलान् कुर्यात्। यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः"। (धर्मसू अध्या. ९. सू. ४८) इति। समं वा त्रिवर्गं सेवते। नैकमतिशयेनेत्यर्थः। न केवलं समम्, अन्योन्यानुबन्धम्। यस्मिन् सेव्यमानेऽन्योप्यनुबध्यते[2]। तत्र धर्मोऽर्थेन कामेनोभयेन वेति अर्थकामानुबन्धः। अर्थो धर्मेण कामेनोभयेन वेति धर्मकामानुबन्धः। कामो धर्मेणार्थेनोभयेन वेति धर्मार्थानुबन्ध इति। एकस्यातिसेवायां दोषमाह—एको ह्यत्यादि। धर्मादीनां मध्ये एकोऽत्यन्तसेवितः आत्मानमितरौ च पीडयति। तद्यथा—अतिदानेन धर्मोऽर्थं पीडयित्वा धर्मान्तरं च पीडयति। तपश्चात्यन्तं

---

१ काले ऋतुकाले प्राप्ते पर्ववर्जम् अष्टमी चतुर्दशी पञ्चदशीपरिहारेणेत्यर्थः। अशुद्धम्

२ सेव्यमानेप्यनु।

जयमङ्गला

सेवितं ? कामं बाधित्वा शरीरक्षयाद् धर्मार्थौ बाधते। अर्थोऽपि तादात्विकोऽस्ति य उपादीयमानः ऐलस्येव धर्मकामौ बाधित्वार्थमपि बाधते। कामोऽत्यासेव्यमानः शरीरक्षयादात्मानं पडियति। असमुत्थानादर्थम्। अर्थाभावाद्धर्मम्। तस्मात् समं सेवेत।

तत्रापि शरीरान्तरोपात्तधर्ममूलत्वेऽप्यर्थकामयोः वर्तमानव्यापारापेक्षत्वादुपदेशमाह—अर्थमूलाविति। यस्माद् राज्ञो धर्मकामावर्थमूलौ, अर्थमुपजृम्भयतो द्वावप्यविरोधेन भवतः। तस्मादन्योन्यानुबन्धित्वेन अर्थस्य विशेषः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रकृते च अमुमेव पूर्वपक्षं खण्डयितुमाह स्वदारेष्विति। उक्तञ्चैतन्मूलकृतापि "न च निःसुखस्या" दिति[१]।

उपाध्यायनिरपेक्षायामपि—एवं सर्वथा विषयसेवानिषेधे प्राप्ते चायं नियमः इति दर्शयन्नाह सेवेतेति। १-४९ नी०।

सेवेतोपयुञ्जीत विषयान् शब्दादीन्। काले तत्सेवावसरे। तथा च कौटिल्यः धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न च निस्सुखः स्यात्। तथा पञ्चमे दिवसस्याष्टऽमे वा भागे स्वैरविहारमिति। (कौ अ० १७।३।) शब्दादिविषयसेवानुमता। रात्रेरपि तृतीयेष्टमे भागे तूर्यघोषेण संविष्ट इति। संवेशनं हि सुरतमभिधीयते। एवमहोरात्रे विषयसेवार्थं याम एकोनुमतः। इति।

एतदेव कामसूत्रेणानुमोदितम्—तद्यथा

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामात्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः। ११।१२। शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः। फलभूताश्च धर्मार्थयोः। इति।

का० १ अ० २ अ० ३७ सू०

टी० आहारसधर्माण इत्याहारतुल्याः। यथा हारोऽजीर्णादिदं षं जनयन्नपि प्रतिदिनं शरीरस्थितये सेव्यते तथा कामोऽपि। अन्यथा रोगोद्रेकादुन्मादादिदोषेण न शरीरस्थितिरिति। फलभूताश्च धर्मार्थयोरिति। सुखार्थंधर्मार्थयोः सेवा। तदसेवायां तौ वन्ध्यभूतौ केवलमायासफलौ स्याताम्। तथाचोक्तम्—

धर्ममूलः स्मृतः स्वर्गस्तत्रापि परमाःस्त्रियः।
गृहस्थधर्मो दुर्वारः नराणां धर्मयत्नजः।
हिताश्चापत्यसन्तानैः स्त्रियस्त्विह परत्र च।
परं सप्रत्ययो भोगः प्रकर्षार्थाय वै स्त्रियः। ३७। इति (ज० मं०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कामं सेवेतेति विधिप्रवृत्तिः

धर्मार्थेति। (पृ० ७२) कथं कामसेवायां धर्मार्थविरोधः ? आह ऋताविति। तेषां मते धर्मार्थाविव प्रधानम्। तन्मतेन स्पष्टीकर्तुमाह तस्येति। अयं भावः स्वर्गार्थमनुतिष्ठतः रागः यथा अपेक्षितो भवति तथा धर्मार्थसाधनार्थं कामः अपेक्षित इति बोधनार्थं धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेतेति विधिः प्रवर्तते। तत्राऽयं निष्कर्षः। सेव् धात्वर्थः प्रीतिजनको व्यापारः। विध्यर्थः नैयायिकमतेनेष्टसाधनत्वम्। तथा च प्रीतिजनको व्यापारः कामः इष्टसाधनं इत्येवंपरं विधिवाक्यं नैयायिकमतेन बोध्यम्। मीमांसकमतेन तु विध्यर्थः आप्ताभिप्रायः इच्छारूपः स च स्वज्ञानाधीनेष्टसाधनत्वानुमिति-प्रयोज्यत्वसंबन्धेन आख्यातार्थभावनायामन्वेति। धात्वर्थश्च कारणतया, धर्मार्थौ च भाव्यतया इत्येवंरीत्या स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थवत् प्रीतिजनक कामात्मक व्यापार-करणिका उक्तसंबन्धेन विध्यर्थशाब्दभावनाविशिष्टा धर्मार्थभाव्यिका भावना इत्येवं अस्य विधिवाक्यस्य अर्थो बोध्यः। अत्र प्रदर्शितं भाव्यत्वं निरूपयति धर्मार्थयोरिति। धर्मार्थत्वं निरूपयति पित्रित्यादिना। अर्थार्थत्वमाह अन्वयेति।

अविरोधेनेति। (पृ० ७२) "दिनमष्टधा रात्रिं च विभज्य आत्मबलानुकूल्येन वा" इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थाविरोधेन। अर्थात् सुखसामान्याभावान्नस्यात्। किन्तु निःशब्दस्य अल्पार्थत्वात् अल्पसुखः स्यात् इति भावः अधिकसुखाकाङ्क्षायां तु विषयासक्ति-प्रसङ्गः आपद्येत। एतदेवोक्तं नीतिसारेऽपि—

"सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी"। इति।

धर्मार्थत्वं प्रमाणयति गौतमप्रइत्यादिना ग्रन्थेन।

"न निस्सुखस्यादि"तिमूलमल्पसुखस्स्यादिति टिप्पण्यनुसारेण व्याख्यातम्। तत्र अनभिरुचिं ज्ञात्वा अन्तिमसुखभोगावधिं प्रदर्शयितुमाह नैकमिति। तथा च राज्य-संरक्षणार्थमपेक्षितस्य सत्वस्य प्राङ्निर्दिष्टस्वरूपस्य अतिक्रमो यथा न भवेत् तथा विषयसेवनमनुमतमिति हृदयम्।

अन्यथा दाण्डक्यादीनां विनाशस्येवाजितेन्द्रियाणां अन्येषां येषां केषामपि विनाशस्य अवश्यंभावित्वमापद्यते। तदेतत्सर्वं कामसूत्रकृदुक्त्युपन्यासेन प्राक् प्रदर्शित-मस्ति "न कामांश्चरेदि"त्यादिना। (खं० २ पृ० ७०)

अनुबन्ध इति। (पृ० ७२) एतत्सर्वं ग्रन्थजातं धर्मार्थानुबन्धइत्यन्तं कामसूत्रीय-व्याख्यानेन स्फुटं भवति तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।

---

१ शतायुर्वै पुरुषो विभज्य कालमन्योन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेत। १।

(टी०) विभज्य—वक्ष्यमाणेन न्यायेन।

अन्योन्यानुबद्धमिति—धर्मादीनामन्यतमं द्वाभ्यामेकेन वानुबद्धम्।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विज्ञानेश्वरादिमतेन अर्थकामयोः धर्ममूलत्वं साध्यते। अत्र तु अर्थमूलत्वं तयोःसाध्यते। तत्सङ्गमयितुमाह तत्रापीति (पृ० ७३)।

अर्थएवेति मूलपाठानुसारेण चिन्ता

मूले प्रधान इति। अत्रेदं बोध्यम्–'अर्थ एव प्रधान' इति कौटिल्यसूत्रं उद्धरणाभावात् जयमङ्गलासम्मतमस्ति न वेत्यत्र प्रमाणं नोपलभ्यते। योग्घममतेऽपि अयं पाठो नास्ति तथापि श्रीमूलायां यत्परंपरायामेतत्सूत्रं वर्तते तन्मतानुसारेण तात्पर्यं विविच्यते।

तथाहि—"शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः। फलभूताश्च धर्मार्थयोः" इत्युक्त्या (१।२।३७) वात्स्यायनेन विषयसेवा विहिता कामसूत्रे वर्तते। अत्र शरीरस्थितिहेतुं संचिन्त्य अर्थशास्त्रकृतापि "कामं सेवेत" इत्युक्तम्। तथापि अस्य सूत्रस्यायमभिप्रायः—इतरवत् राजा प्राधान्येन कामे प्रवर्तेत तर्हि तदविरोधेन अर्थाः अर्जनीयाः पालनीयाश्च भविष्यन्ति। कामविरोधे तु अङ्गभूतः अर्थ एव परित्यक्तव्यः स्यात्। उद्देश्याङ्गयोर्विलोपप्रसङ्गे उद्देश्यं न हातव्यमिति मीमांसकैः साधितं वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां प्रथमाध्याये उद्धृतमस्ति[1]।

अतः कामं प्रधानीकृत्य साधारणो जनः सेवितुमर्हति। राजा तु न तथा। किन्तु अर्थं प्रधानीकृत्य कामं सेवेत राजा इति। तत्र प्रमाणस्य कामसूत्रे उपलम्भात्[2]।

तद्यथा—प्रजार्थिनो धर्मपत्न्यामनभिप्रेतायामृतावभिगमनं धर्मः कामानुबद्धः।
अपरिणीतस्य सवर्णानभिप्रेतकन्यालाभोऽर्थो धर्मानुबद्धः।
परिणीतस्याधमवर्णादभिप्रेतकन्यालाभोऽर्थः कामानुबद्धः।
धर्मपत्न्यामभिप्रेतायां कामातुरायामनृतौ कामो धर्मानुबद्धः।

परिणीतस्य निष्किञ्चनस्यासवर्णायामर्थवत्यामभिप्रेतायामधिगतायां कामोऽर्थानुबद्धः। इत्येकानुबद्धाः।

अपरिणीतस्य सवर्णायामनन्यपूर्वायामभिप्रेतायां यथाविधिसंयोगो धर्मोऽर्थ—कामानुबद्धः। तस्यैवाभिप्रेतसवर्णकन्यालाभोऽर्थो धर्मकामानुबद्धः। तस्यैवार्थरूपवत्यां परस्परोत्कण्ठयोद्वाहितायां कामो धर्मार्थानुबद्धः। इति द्व्यनुबद्धाः।

परस्परस्यानुपघातकमिति। यत्रानुबन्धो नास्ति तत्रैकमितरयोरनुपघातकम्। एकानुबन्धे वान्यस्यानुपघातकं सेवेत। इति। २ अध्याये। १।

१ अयज्ञिया वै माषाः (प्र०खं०टि०पृ० ३६)

२ अर्थश्च राज्ञः तन्मूलत्वाल्लोकयात्रायाः वेश्यायाश्चेति त्रिवर्गप्रतिपत्तिः १५

टी०—अर्थस्तु राज्ञो गरीयान् तन्मूलकत्वादिति, वर्णाश्रमाचारलक्षणा लोकयात्रा सा मा भूदन्यथेति तस्याः पालनं राज्ञो धर्मः। तच्च प्रभुशक्तौ सत्याम्। प्रभुशक्तिश्च कोषदण्डबलम्। ते चार्थत इति तन्मूला लोकयात्रा। इति। १।२।

[आचार्यामात्यादिसचिवसंपत्त्यावश्यकता]

मर्यादां[1] स्थापयेत् आचार्यानमात्यान् वा, य एनमपायस्थानेभ्यो वारयेयुः, छायानालिकाप्रतोदेन वा रहसि प्रमाद्यन्तमभितुदेयुः ॥

सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं[2] न वर्तते ।
कुर्वीत सचिवांस्तस्मात् तेषां च शृणुयान्मतम् ॥६॥

इति विनयाधिकारिके इन्द्रियजये शास्त्रार्थानुष्ठनम् । (राजर्षिवृत्तं)
सप्तमोऽध्यायः इन्द्रियजयस्समाप्तः ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्नम्

प्राधान्येन कामसेवने दोषः

अथ तथा सेवने को दोषः ? उच्चते ।

यदि नृपः कामं प्रधानीकृत्य अर्थं चिन्तयेत्तर्हि प्रधानाविरोधेन अर्थाः अर्जनीयाः भवन्ति । एवं स्थिते उद्देश्यभूतस्य कामस्य विलोपप्रसङ्गे राज्ञा अर्थः परित्यक्तव्यः स्यात् तथासति लोकयात्राया उच्छेदः स्यात् । एतदेव प्रादर्शि नीतिसारेणापि[3] तस्मादित्यादिना ।

यद्यपि एतट्टीकायां "अर्थायार्थान्तराय कामोऽर्थप्राप्तः" इत्येवंरीत्या कामोऽपि सङ्गृहीतः तथापि कामस्य प्राधान्यं न स्वीकर्तव्यं इत्याशयो बोध्यः ।

अर्थस्य धर्ममूलत्वसयन्वयः

किञ्च अर्थस्य प्राधान्यं यदा मन्यते तदा इदमपि मन्तव्यं यत् धर्मोऽपि सुरक्षितो भवेद् यथा तथा स सेवितव्यः इति । तद्व्यक्तम् धर्मविजये नाटके[4]—

अर्थस्य धर्ममूलत्वं यदन्यत्र उच्यते । तत्तु जन्मान्तरधर्ममूलत्वाभिप्रायेण । तदुक्तम्—"जन्मान्तरोपार्जितधर्ममूलत्वात् तदुपबृंहणीयत्वाच्चार्थस्येति । इति ॥ का० नी० ज० मं० १ सर्ग

श्रीमूला

मूर्धाभिषिक्तं राजर्षिवृत्तमाह—मर्यादामिति । आचार्यान् गुरून् अमात्यान् मन्त्रिणो वा, मर्यादां स्थापयेत्, सीमां परिकल्पयेत्, ताद्धर्म्यात् ताच्छब्द्यम् सीमामिवालङ्घनस्थानमात्मनो विदध्यादित्यर्थः । ते कीदृशाः, ये एनं राजानम्,

---

नी० टि० १ मर्यादामिति । तान् मर्यादां कुर्यादित्यन्वयः ।

" २ चक्रमिति । राज्यचक्रम् ।

३ तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः ।
धर्मेण वर्धते राज्यं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥इति । १ स०

४ मुहुर्मुहुः काममुखं निरीक्षन् । भजन्नथार्थस्य विधेयभावम् ।
मोक्षेण पृष्ठेनुगतः कथञ्चित् । धृतावलंबः परमूर्ध्वगत्या ॥ इति ।

श्रीमूला

अपायस्थानेभ्यो वारयेयुः अनर्थकारणानुष्ठानेभ्यो निवर्तयेयुः, रहसि प्रमाद्यन्तम्-अन्तःपुरादावतिप्रसजन्तमेनं, छायानालिकाप्रतोदेन छायात्रिपौरुष्यादिरूपं छाया-प्रमाणं अतीतघटिकावेदकं राजप्रणिधिप्रकरणे वक्ष्यमाणं, नालिका घटिकाप्रमाणं तदुभयरूपेण प्रतोदेन कार्यान्तरकालातिपातसूचनद्वारा प्रसक्तेष्टकर्मप्रत्यूहजनकतया मनोव्यथाकारित्वात् प्रतोदतुल्येन पुनःपुनश्छायानालिकानिवेदनेनेत्यर्थः, अभितु-देयुर्वा परिव्यथयेयुश्च प्रमादभङ्गार्थम् ।

किमर्थं यथोक्तसचिवस्थापनेनात्मा परतन्त्रतां नीयत इति चेत् तत्राह—सहायेत्यादि । सहायसाध्यं सहायनिर्वाह्यन्त्वेकाकिनात्मना निर्वाह्यम् । तत्र दृष्टान्तः चक्रमेकं न वर्तत इति, शकटादौ युक्तम् एकं चक्रान्तर-सहायरहितं चक्रं न परिभ्रमति । सचिवान् आचार्यानमात्यांश्च । श्रुणुयाच्च श्रुत्वानुतिष्ठेच्च ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
सप्तमोऽध्याय. इन्द्रियजये राजर्षिवृत्तन्न ।
इन्द्रियजयः समाप्तः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अकार्येषु आसक्तौ तन्निराकरणोपायं दर्शयति मर्यादामिति । मर्यादां सीमानमिव तं प्राप्य प्रवाह इव राजा अकार्यान्निवर्तेत । गुर्वादिवाक्यमादरणीयमिति भावः । तदुक्तम् टिप्पण्याम् तान्मर्यादाङ्कुर्यादित्यर्थः इति ।
आचार्यानिति (पृ० ७६) उपलक्षणार्थञ्चैतत् बन्धुमित्रादीनाम्[1] ।
आचार्यादयः अपायस्थानेभ्यः व्यसनस्थानेभ्यः वारयेयुः निवर्तयेयुः ।
तन्निवारणोपायमाह—छायेति । त्रिपौरुष्यादिच्छायेति भावः[2] ।
वाहयेयुः वाहनमिवेति पाठान्तरम् ।
प्रतोदेनेति (पृ० ७६) प्रतोदतुल्येन निवेदनेन[3] ।

१ संक्षेपादिति सद्वृत्तं बन्धुमित्रानुजीविनाम् । (का० स० ५)

२ सुवर्णमाषकाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः कुंभाच्छिद्रमाढकमंभसो वा नालिका द्वादशाङ्गुलं शङ्कुप्रमाणम् । तदुक्तम्—द्वादशाङ्गुला वितस्तिः छायापौरुषञ्च । २ अधि० २० अध्याय । ३८ प्रकरणम् ।

(टी०) गणपतिशास्त्रिणः 'नालिकायाः प्रकारान्तरमाहुः—सुवर्णेत्यादि । सुवर्णमाष-काश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामा इति मेयमानयोरभेदोपचारात्सुवर्णमाषकचतुष्टय प्रमाणा चतुरङ्गुलदीर्घा जलनिर्गमनालशलाकोच्यते, कुंभच्छिद्रं तत्समानं जल-धारकघटच्छिद्रम्, आढकमम्भसः तत्कुभगतमाढकमितं जलम्, इतिशब्द इहाध्या-हार्यः, इति वा नालिका इत्येतत्त्रितययोगेन वा नालिका परिच्छिद्यते । यथोक्तमान-शलाकायुक्तच्छिद्रात् कुम्भादाढकपरिमितं जलं छिद्रतो यावता कालेन गलति सा वा नालिकेत्यर्थः । इति ।

३ बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नालिकादिभिः । रहसि रहस्ये । प्रमाद्यन्तं विषय परवशम् । तदुक्तमानन्दगिरिणा ।
कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः । इति ।१४।८

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अभितुदेयुः । उद्वेजयेयुः राजपुत्ररक्षणप्रकरणोक्तदिशा । पशूनिवेति शेषः । सहायेति (पृ० ७६, अमात्यप्रभृतयः सहायाः । राजत्वं राजकर्म । चक्रं समूहसाध्यं कर्म वा । कुलालचक्रमिव । राज्यचक्रमिति टिप्पणी । एकमसहायम् । वर्तते प्रवर्तते । तस्मात् सहायेन राजकर्मप्रवर्तनात् । कुर्वीत अमात्यपदे नियोजयेत् । सचिवाः सहायाः तेषम् सहायानाम् । मतं शास्त्राहितपरिज्ञानपूर्वकं मतं सुमतिं । तया असंशयं भूतिसमुत्पत्तेः[1]

इति श्री वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां शास्त्रार्थानुष्ठाने सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

प्रथमाध्याये इन्द्रियजयो नाम चतुर्थं प्रकरणम् ।

जयमङ्गला

अतः सातत्येनार्थानुष्ठाने मर्यादां स्थापयेद् आचार्यानमत्यान् वेति । मर्यादामिव सीमामिवानतिक्रमणीयत्वात् । य एनमिति ये आचार्या अमात्या वा । एनं अपायस्थानेभ्यः यत्रापायोऽवश्यं सन्निहितस्तेभ्यो वारयेयुः । युष्माभिरहं प्रसङ्गेभ्यो निवारणीय इति । तत्र आचार्या धर्म[2]विरोधात्, अमात्या अर्थ[3]विरोधाद् वारयन्ति ।

अदर्शनगोचरं च कथं वारयेयुरित्याह—छायेति । छाया त्रिपौरुष्यादि । नालिका "सुवर्णमाषाश्चत्वारश्चतुरङ्गुलायामाः' (अधि० २ अध्या० २०) इत्यादि । तत्सम्बन्धेन । कालप्रविभागशंसिपटहशङ्खध्वनिः प्रतोदनार्थत्वात् प्रतोद इव तेन । रहसि अन्तःपुरे । प्रमाद्यन्तं सज्जमानम् । पशुमिवाभितुदेयुः इयमनुष्ठानान्तरवेला वर्तत इति ।

तेषां स्थापने प्रयोजनान्तरमाह—सहायसाध्यमिति । राजत्वं राजभावः सहायै[4]रेव क्रियते, नात्मनैवास्य सिद्ध्यति इति । यथा चक्रं भ्रमणयोग्यमपि कुलालदण्ड निरपेक्षं न प्रवर्तते । अथवा राजत्वं पृथिवीजयपालनव्यापारसमूहः सर्वप्रकृतिसहायेन राज्ञा शक्यो नैकाकिना[5] । यथा अनेकावयवतत्साध्ये व्यापारे किमेकावयवं चक्रं प्रवर्तते । कुर्वीत सचिवान् सहायान् । तस्माच्च निवर्तन[6]प्रवर्तनात् । तेषां च शृणुयान्मतम् । (न)केवलं चेतयितारो ज्ञानस्याप्याधातारः[7] । इति शास्त्रार्थानुष्ठानम्[8] ।

इतीन्द्रियजयश्चतुर्थप्रकरणम् ।

सप्तमश्चाध्यायः ।।

---

१ 'गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मनाम् ।
श्रुतानुवर्तीनि मतानि वेधसामसंशयं साधु भवन्ति भूतये । इति ।
का० नी० सर्ग० १२ प्र० २ श्लोक ।

जं० टी० श्रुता च विद्या शास्त्रपरिज्ञानायेत्यर्थः । श्रुतमविनाशि वर्धते । अर्थावगमस्य तदधीनसिद्धिकत्वात् । श्रुतानुवर्तीनि शास्त्राहितपरिज्ञानपूर्वकाणि वेधसां विदुषां असंशयं भूतये भवन्ति । अनधिगतशास्त्राणान्तु यानि मतान्युत्पद्यन्ते तानि घुणाक्षरकल्पत्वान् नावश्यंभावीनि ।

अशुद्धम्

२ धर्माविरोधात् ३ अर्थाविरोधात् ४ सयैरेव ५ नैकान्तिकः ६ वर्तनप्रवर्तनात् ७ आधातारः इति ८ शास्त्रानुष्ठानम् ।

जयमङ्गलाक्रोडपम्

अकार्यान्निवर्तनफलम्

वारयेयुरिति। (पृ० ७८) अकार्यान्निवर्तने किं फलमिति चेन्नीतिसारे "नृपस्य ते हीत्यत्रोक्तं वेदितव्यम्[1]।

किञ्च मन्त्रिणामुपदेशेन प्रवृत्तस्य राज्ञः त्रिवर्गसमृद्धि दृष्ट्वा बालकाः गुरूपदेशे श्रद्धानास्तमनुवर्तेरन् इत्यपि फलं बोध्यम्।
कुतो वारयेयुः इति चेत् तथैव राज्ञा उक्तत्वात्। तदाह युष्माभिरिति।
वारयन्तीति। (पृ० ७८) तदुक्तं नीतिसारे—

सज्जमानमकार्येषु निरुन्ध्युर्मन्त्रिणो नृपम्।
गुरूणामपि चैतेषां श्रुणुयान्नृपतिर्वचः। इति। नी० सा० ४ सर्ग ३९ श्लोक

वारयेयुरिति। (पृ० ७८) राजपुत्ररक्षणोपायेन व्यसनिनम् उद्वेजयेयुरित्यर्थः। तदुक्तम् नीतिसारे—

पानस्त्रीद्यूतगोष्ठीषु राजानमभितश्चराः।
बोधयेयुः प्रमाद्यन्तमुपायैर्नाटिकादिभिः[2]।

---

१ नृपस्य ते हि गुरुवः त एव गुरवो मताः।
य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारिताः॥
सज्जमानमकार्येषु सुहृदो वारयन्ति ये।
सत्यन्नते हि सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते॥ इति नी० सा०-४२-४३।

टी० ज० मं०—एवञ्चानुतिष्ठमानाः परेपि त एव सुहृदो गुरवश्चास्य भवन्ति तदाह नृपस्य तेहीत्यादि। अनिवारिताः स्वतन्त्राः॥ गुरवो गुरव इति तदानीं मित्रपदादपरं गुरुपदं प्राप्नुवन्ति। तच्च महदित्यर्थः।

उ० नि०—"मन्त्रिणां जगन्नाथबोधकानां प्रशंसामभिधातुमाह नृपस्येति। नृपस्य जगन्नाथस्य। ते हि यस्मान्मन्त्र्यादयः सुहृदो बान्धवाः त एव गुरवोऽभ्यर्हिततरा आचार्याः मताः शास्त्रकारमताः। एनं नृपं य उत्पथगतं शास्त्रनिषिद्धमभिप्रवृत्तं वारयन्ति। अनिवारिताः केनाप्यनिषिद्धाः। एतदेव द्रढयितुमाह सज्जमानमिति। अकार्येषु निषिद्धचरणादिषु सज्जमानमकार्येषु आसक्तिं यान्तमनाचारेषु, सुहृदोनुरक्त हृदयाः शुद्धहृदया वा बान्धवाः वारयन्ति ये ते सत्यं सुहृदो न भवन्ति। किन्तु गुरव आचार्याः। किं सामान्या गुरव इति ? न। गुरवो महान्त इति॥ ४२॥ इति।

२ उ० नि०—अनुजीविवृत्तसंयोगात् प्रसङ्गतः तन्त्रयुक्त्या बन्धुमित्राणां समुद्दिष्टमपि भूयोप्यनुजीविनां वृत्तं अभिधातुमाह पानेति। पानगोष्ठी यथाह—कौटिल्यः मद्यकामं योगपानैरुद्वेजयेयुरिति। परस्त्रीकामं आर्याव्यञ्जनाभिरमेध्याभिः शून्यागारेषु उद्वेजयेयुरिति। द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैः उद्वेजयेयुरिति। राजपुत्रावस्थायामभिहिता एते उपायाः यथासम्भवं वृद्धस्यापि योज्या इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वर्तनप्रवर्तनादिति पाठशोधनम्

वर्तनेति । (पृ० ७८) एतत्पाठसंशोधने कारणं अमात्यैः चिकीर्षितं राज्ञः अधर्मान्निवारणं धर्मे प्रवर्तनं च । अथवा यथाश्रुतपाठे वर्तनमवस्थानं धर्मे प्रवर्तनम-प्रवृत्तस्य इत्यर्थोऽध्याहार्यः । एवं निवर्तनं प्रवृतस्य इत्यग्रेपि बोध्यम् ।

चेतयितार इति । (पृ० ७८) न पटहादिवारणमात्रेण समये समये बोधयितारः किन्तु सततमुपदेष्टारः । ध्वनितं चैतन् नीतिसारे—

सत्यं न ते हि सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ।
य एनमुत्पथगतं वारयन्त्यनिवारताः । इति । (नी० सा० ४–४३)

अतएव विनयस्य विद्यावृद्धसंयोगः सार्वदिकमिति फलम् प्रागुक्तं स्मर्तव्यम् । ज्ञानस्याधातार इति । यथा राजा अनुष्ठानपर्यवसायिनीं आनन्दप्रभामिश्रितां ज्ञानप्रभां अध्यक्षप्रचारादिभिः प्राप्नुयात् तथा वक्तव्यं मन्त्रिभिरिति भावः । अत्राऽयं विवेकः—अस्मिन् प्रकरणे त्रिवर्गप्रतिपत्तिघटकमनुष्ठानमुक्तम् । पूर्वाध्याये तु त्रिवर्गविषये अविप्रतिपत्तिरुक्ता । ततः पूर्वतनाध्यायैः विद्याविभागवृद्धसंयोगाभ्यामवबोध उक्तः । आहृत्य एतावत्पर्यन्तं त्रिवर्गप्रतिपत्तिः बोधिता । तदुक्तम् कामसूत्रे । "त्रिवर्गप्रतिपत्तिफलं शास्त्रं तस्मिन् प्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तौवा तदुपायपर्येषणमपि । तद्यथोक्तम् —

प्रतिपत्तिस्त्रिविधा अनुष्ठानमवबोधः संप्रतिपत्तिश्चेति । इति । (कास० अ० १ अ० २ सू० १) तदेतत् त्रिवर्गप्रतिपत्तिमनुष्ठानं विचिन्त्य प्राक् शास्त्रानुष्ठानमिति त्युक्तं तत्रैव ज्ञानस्याप्याधातारः इति शास्त्रार्थानुष्ठानं इत्यवंविधं वाक्यम् ।

आधातार इति पाठविचारः

अथवा ज्ञानस्य आधातार इति एकं वाक्यम् । इति शास्त्रार्थानुष्ठानमिति च वाक्यान्तरं बोध्यम् । एतावता अत्र शास्त्रार्थानुष्ठानस्य संक्षिप्योपसंहारः प्रदर्शितः । एतन्मते शुध्यशुद्धी तत्रैव निर्दिष्टे ।

इति श्री जयमङ्गलाक्रोडपत्रे शास्त्रार्थानुष्ठानम् । सप्तमोध्यायः समाप्तः ।

चतुर्थं प्रकरणम्

अमात्योत्पत्तिः

अष्टमोऽध्यायः

[अमात्ययोग्यताविषये मतभेदाः स्वमतं च]

सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इति भारद्वाजः—ते ह्यस्य विश्वास्याः भवन्तीति ॥

नेति विशालाक्षः—सहक्रीडितत्वात् परिभवन्त्येनम् । ये ह्यस्य गुह्यसधर्माणस्तानमात्यान् कुर्वीत,—समानशीलव्यसनत्वात्; ते ह्यस्य मर्मज्ञभयान्नापराध्यन्तीति ॥

श्रीमूला

अमात्योत्पत्तिरिति सूत्रम् । अमात्या नाम राज्ञः सहायाः तेषामुत्पत्तिः करणमिहोच्यत इत्यर्थः । विद्यावृद्धसंयोगेन्द्रियजययुक्तोऽपि राजा सहायमन्तरेण राज्यपालनं कर्तुमशक्त इति सहायापेक्षायां तदुत्पत्तिरुच्यत इति प्रकरणसङ्गतिः ।

के तावदमात्यपदमर्हन्तीत्यपेक्षायां भारद्वाजादयः सप्ताचार्याः सप्तधा वर्णयन्ति । तत्र भारद्वाजस्य पक्षमाह—सहाध्यायिन इत्यादि । दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् शौचं हृदयशुद्धिः तच्च सामर्थ्यं कार्यनैपुण्यं च दृष्टं सहाध्ययनकाले प्रत्यक्षितं येषां भावस्तत्त्वं तस्मात् । विश्वास्याः विश्वासयोग्याः ।

तं पक्षं विशालाक्षः प्रतिषेधति—नेतीत्यादि । परिभवन्ति अवजानन्ति । के तर्ह्यमात्याः कार्यास्तत्राह—ये हीति । गुह्यसधर्माणः गुह्यं शीलच्युतिः पारदारिकत्वादि तत्र समानाः । तथाविधानाममात्योकरणे गुणमाह—ते हीति । ते हि मर्मज्ञभयात् अस्मन्मर्मज्ञो राजेति भयात् । अस्य नापराध्यन्ति अपराधं न कुर्वन्ति, यत्नेन शीलसौष्ठवमासाद्य स्वकर्म सम्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अमात्यस्य सहायस्य कर्मसचिवस्योत्पत्तिः कारणमिति सूत्रार्थः । मन्त्रिगुणान् परीक्ष्यैव जानपदो जनः अमात्यो मन्त्री वा भवति । परीक्षितव्याश्च गुणाः अग्रिमेऽध्याये वक्ष्यन्ते । तेषु कतिपये गुणाः येन व्यापारेण परीक्षितव्याः स व्यापारः तैस्तैराचार्यैः तत्तद्गुणपरीक्षणार्थमुक्ताः तेषु द्रोणमतमाह—

सहाध्यायिन इति । आषोडशाद्वर्षाद् विद्याग्रहणादीनर्थान् प्राप्नुवानाः स्निग्धाः बाल्यकालत एव विश्वास्याः । तान् अमात्यान् सहायकान् कुर्वीत । सहाध्यायिभ्यः अमात्या-

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

धिकारप्रदाने हेतुमाह दृष्टशौचेति। शौचं मन्त्रिपदे नियोक्ष्यमाणस्यामात्यस्य परस्त्री-द्रव्यस्वामिद्रोहादिविषये उपधाशोधनम्, सामर्थ्यम् गुणवतामवकाशदानं शक्तिश्च येषु ते अमात्याः सहायकाः। हि शब्दो हेतौ सहाध्यायित्वप्रयुक्तदृष्टिविषयशौचसामर्थ्या-भ्याम्। अस्य राज्ञः। विश्वास्या भवन्ति अयं मदिष्टं साधयिष्यतीति निश्चयविषया भवन्ति। सन्धेया भवन्तीति यावत्।

सहाध्यायिनः अमात्यत्वे विशालाक्षमतेन दोषमाह—नेतीति। विशालाक्षः एकलक्षाध्यायात्मकग्रन्थकर्तुः प्रथमः शिष्यः। निषेधे हेतुमाह सहेति। परिभवन्ति अवजानन्ति। स्वमतमाह ये इति। अमात्यत्वेन विवक्षिताः! एतन्मतेन आमात्यत्व-प्रयोजकं धर्ममाह अस्येति, राज्ञः। गुह्यं गूहनीयम् निन्दितम् समानो धर्मो येषां। तान् गुह्यसधर्मणः। तथाविधानाममात्यपदनियोजने हेतुमाह समानेति। समानं सहकारि शीलं व्यसनञ्च तद्वत्वात्। कथमेतेभ्यः राज्ञः पराभवो न स्यादित्याह मर्मेति। मर्म अकार्यं दुश्चेष्टितमिति यावत्।

जयमङ्गला

कुर्वीत सचिवानित्युक्तम्। कीदृशानिति इन्द्रियजयानन्तरममात्योत्पत्ति-रुच्यते। ते च द्विधा कर्मामात्या बुद्ध्यमात्याश्च। तत्र पूर्वानधिकृत्याह-सहाध्यायिन इत्यादि। तेन सह ये गुरुकुले सातत्येनाधीतवन्तः, तान् सहाध्यायिनः कुर्वीत अमात्यानिति! अमाशब्दोऽव्ययं सहार्थे, कार्यानुष्ठाने राज्ञा सह भवन्तीति। अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यप्। (वा. ४.३.१०४) दृष्टशौचसामर्थ्यानिति। सहसंवासाद् दृष्टशौचान् ज्ञातोपधाशुद्धीन्[1] ज्ञातोपधाकर्मणा परीक्ष्य निर्दोषत्वेन स्निग्धत्वेन च ज्ञातान्, ज्ञातकर्मसामर्थ्यांश्च तत्र शौचान्न तम् अभिसन्दधति। सामर्थ्याद् यथादिष्टं साधयन्ति। भारद्वाज इति। भरद्वाजस्यापत्यम्। यस्मात्ते राज्ञो विश्वसनीया भवन्ति।

नेति विशालाक्ष इति। विशालाक्षो महेश्वरः! भारद्वाजस्यार्वाक्वकालभावि-त्वेनापि तन्मतमीश्वरमतेन विरुध्यत इति शास्त्रकारस्तद्व्यपदेशेन प्रतिषेधमाह—नेतीति। किं तर्हि सहक्रीडितत्वादिति। सहाध्यायिनां सहक्रीडितत्वमवश्यम्। अतश्च पर्वप्रणयात् परिभवस्तेभ्योऽवश्यम्भावी। आज्ञाफलं च राजत्वम्। येऽस्य गुह्यसधर्माण इति। समानो धर्मो येषामिति ते सधर्माणः (गुह्ये) गूहनीये निन्दिते हिंसादौ कर्मणि सहकारितया येऽस्य राज्ञस्समानधर्माणस्तान् कुर्वीत। समानशीलव्यसनत्वा-दिति। सहकारित्वात् समानशीला, गुह्यकर्मत्वाच्च समानव्यसनाः तच्छीला विश्वास्याः। पूर्ववद्विशेषो यदस्मन्मर्मज्ञोऽयमिति तदयं नापराध्यति न परिभवति। एवं च कृत्वा शौचे कार्यनिष्ठायां च यतन्त इति।

अन्यस्त्वाह—नेति। नैतावदेव सहाध्यायिमात्रं लक्षणम्। किन्तु परिभव प्रतिषेधार्थं गुह्यकर्मत्वम् अपरमिति। अस्मिन् व्याख्याने उत्तरत्रापि दोषप्रति-विधानाय शेषत्वेन लक्षणान्तरं योज्यम्।

अशुद्धम्
१. शुद्धान्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्गतिः

राजा असहायो भूत्वा शासनसञ्चालनाय अपेक्षितं कार्यजातं सम्पादयितुम-समर्थः निगूढतया सञ्जातस्यार्थस्य बोधं प्रति असहायतादशायां असमर्थत्वात्। तदुक्तं नीतिसारे —

"अविज्ञातस्य विज्ञानं विज्ञातस्यार्थनिश्चयः।
आरम्भः कर्मणां शश्वादारब्धस्यान्तदर्शनम्[1] ॥ इति ३०।१२ सर्गे

वक्ष्यति च मूलकारः— अनुपलब्धस्य ज्ञानं उपलब्धस्य निश्चितबलाधानं अर्थ-द्वैधस्य संशयश्छेदनं एकदेशदृष्टस्य शेषोपलब्धिः। इति मन्त्रिसाध्यमेतदिति" (१ अधिकरण १५ अध्याय)। विनयं विद्योपदेशेनेति च अतः एककार्यकारित्वं सङ्गतिः।

सूत्रार्थः

अमात्योत्पत्तिरिति। राज्ञा अमा सह भवन्ति सञ्चरन्ति उपदेशाय धर्मे अर्थे च प्रवर्तनाय इत्यमात्याः। वक्ष्यति च "अमाशब्दो ऽव्ययं सहार्थे। कार्यानुष्ठाने राज्ञा सह भवन्तीति अमेह क्व तसि त्रेभ्यस्त्यप्" इति। तथा च धर्मे प्रवर्तनाय योग्यमार्गप्रदर्शकाणां उत्पत्तिः अनेन प्रकरणेन विचारयिष्यते इति सूत्रार्थः। पूर्वापरप्रकरणयोः सङ्गतिं स्फुटि कर्तुमाह कुर्वीतेति।

प्रकरणसमुदायार्थः

राज्यं हि सप्तानां स्वाम्याद्यङ्गानां समुदायात्मकम् शरीरं तदा स्थिरं भवति यदा प्रत्येकानि अङ्गानि सुपरीक्ष्य स्वस्वकर्मणि नियोजितानि भवेयुः। तदुक्तम् —

एकाङ्गेनापि विकलं एतत् साधु न वर्तते।
तस्य सामग्र्यमन्विच्छन् कुर्वीताशु परीक्षणम्॥ इति।

परीक्षणञ्च तदीय तत्तद्गुणानामेव। गुणवत्वं चात्र परोपकारित्वम्-तदुक्तम्—

गुणः परोपकारित्वं हितकारित्वमेव वा। इति।
भावप्रकाशने पृ० ३० पं० १२

अमात्यानां गुणपरीक्षाया अपेक्षा

अत्रेदमनुसन्धेयम् यः उपकारे रतः परेषां कृते आत्मानमङ्गतया नियोजयति स विश्वास्यत्वात् लोकानुरागोत्पादने क्षमो भवति। अतएव स विना अर्थव्ययं परिश्रमञ्च निर्वाचनावसरे संवासिमतं प्राप्नोतुमर्हति। तद्बहुमतानुरोधेन गुणसंपन्नं

१. देशकालान्तरितत्वात् असाक्षात्कृतस्य विज्ञानम् मन्त्रिभ्य एव। मन्त्रिसाक्षात्कृतस्यापि तत्वाभासनिश्चयभूयस्त्वे निश्चयो बुद्ध्यन्तरात्। अर्थद्वैधस्य दशया यातव्योः कं प्रति यायादित्यादि सन्देहे तच्छेदनं मन्त्र्युपदेशात्। शेषदर्शनम् एकदेशदृष्टस्येति शेषः। सन्धिविग्रहयोः सन्धिः श्रेयानिति शेषोपलब्धिः। एतच्चतुष्टयरूपं मन्त्रिसाध्यमिति तेषां शृणुयात् ॥३०॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिणं प्राप्य यजमानस्थानीयो राजा पुरोहितस्थानीयं तं "पुरोहितं वृणीते ऋत्विजं वृणीते" इतिवत् राज्यकर्मणि वृणुते। इत्येवंविधं भारतीयराजनीतिहृदयं "राजनीति का दिग्दर्शन" "प्राचीन भारतीय राजनीति का दृष्टिकोण' ग्रन्थयोः लिखितं वर्तते। गुणप्रकर्षश्च यैः कैरपि इन्द्रियजयं विना न आत्मनि सम्पादयितुं शक्यते। व्यसनानि च कामजानि क्रोधजानि गुणप्रकर्षप्रतिबन्धकानि भवन्ति। अतः जितेन्द्रियता अवश्यमपेक्ष्यते। तदुक्तम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य लक्षणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः॥ इति। नी. सा. ज.

एतस्मादेव कारणात् कृतकस्वाभाविकभेदेन इन्द्रियजयद्वैविध्यमुक्तम्। द्वैविध्यतत्स्वरूपतदनुष्ठानोपायसाधनतन्माहात्म्यतदन्वयव्यतिरेकादयो विषयाः निरुक्ताः प्राग् अर्थशास्त्रे[1] नीतिसारे च। तस्मात् राज्ञा आदौ कार्यनियोजनात्प्राङ्नियोक्ष्यमाणानां गुणाः परीक्षितव्याः इति सिद्ध्यति। परीक्षा च परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतस्य हेतुपुरःसरं व्यवस्थापनम्[2]। परीक्षितव्याश्च गुणाः यैरुपायैः ते सहाध्यायित्वप्रभृतयः एतत्प्रकरणोक्ता मन्तव्याः। तेषु एकैकेनाचार्येण तेषु कतिपये गुणाः परीक्ष्यत्वेन सङ्गृहीताः। कौटिल्येन तु पर्यन्ते सर्वेषां गुणानां परीक्षणाय समस्तानामाचार्याणां मतं सङ्गृहीतमस्ति "सर्वमुपपन्नमित्यादिना ग्रन्थेन।" इति। प्रघट्टकार्थः।

अथ टीकाग्रन्थः व्याख्यायते

अमात्यत्वम्

कर्मामात्या इति। (खं० २ पृ० ८२) तत्वञ्च—स्ववग्रहादिगुणसम्पत्तिमत्त्वम्।[3]

बुद्ध्यमात्यत्वं

बुद्ध्यमात्याश्चेति। (पृ० ८२) तत्वं च पूर्वोक्तगुणवत्त्वे सति समस्तोपधाशुद्धत्वे सति स्मृत्यादिगुणवत्त्वम्[4]। तच्च

---

१. तदुक्तम्—कौटिल्येन—"तस्मादरिषड्वर्गत्यागेनेन्द्रियजयं कुर्वीतेत्यादि।" इति।

२. तदुक्तं जगदीशेन पञ्चलक्षण्याम्—
'समारब्धा या अनुमानप्रामाण्यपरीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेनानुमानप्रामाण्यसाधनम्'। इति।

३. स्ववग्रहो जानपदः कुलशीलबलान्वितः।
वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान्॥ २८॥
स्तम्भचापलहीनश्च मैत्रः क्लेशसहः शुचिः।
सत्यसत्वधृतिस्थैर्यप्रभावारोग्यसंयुतः॥
कृतशिल्पश्च दक्षश्च प्रज्ञावान् धारणान्वितः।
दृढभक्तिरकर्ता च वैराणां सचिवो भवेत्॥ —नीतिसारे

४. स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नोतिसारग्रन्थोक्तं वेदितव्यम्[1]। सर्वोपधाशुद्धत्वंच कौटिल्येन' सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यादिति उक्तत्वात् अत्राभिहितम्। गुणपरीक्षायां कर्तव्यायां उपायप्रदर्शकेष्वाचार्येषु भारद्वाजमतं विवेचयन्नाह तेनेति।

दृष्टेति। (पृ० ८२) दृष्टशौचसामर्थ्यत्वात् इतिपाठान्तरम्। दृष्टं मन्त्रिपदे नियोक्ष्यमाणस्य अमात्यस्य शौचम् उपधाशोधनम् शुद्धिर्येषां। शुद्धिः परद्रव्यपरदारादिविषयिणी बोध्या।

निर्दोषत्वेनेति। (खं० २ पृ० ८२) निर्दोषत्वात् भयाभावेन इत्यर्थः। स्निग्धत्वेनेति–स्नेहेन वञ्चनाभावः ज्ञायते।

सामर्थ्यानिति। (पृ० ८२) सामर्थ्यं गुणवतामवकाशदानेन कार्यसामर्थ्यं परीक्ष्येत। अत्रेऽयमुपपत्तिः–"शीलं संवसता ज्ञेय"मित्युक्तत्वात्, सहवसिभिः सहनिवासिनां शीलं परीक्ष्यते[2]।

अत्रायंभावः। बहुकलं संवासेन शीलमवगम्यते। शीलं च सद्भिः संसदि संभावनीयताहेतुः गुणः[3]।

अतएव गौतमेनापि प्रतिभाप्राप्तये शीलपरीक्षणोद्देश्येन गुरुशिष्यादीनाम् एकत्रावस्थानं विधीयते[4]।

---

१. दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता ॥ ३१॥ नी० सा० सर्ग

२. पश्य लक्ष्मण पम्पायां बकः परमधार्मिकः।
शनैः शनैः पदं धत्ते जीवानां वधशङ्कया।
बकः किं वर्ण्यते राम येनाहं निष्कुलीकृतः।
सहवासी विजानाति चरितं सहवासिनः॥ इति

३. तदुक्तम् वैद्यनाथेन स्मृतिमुक्ताफले— तदुक्तं महाभारते—
तत्तत् कर्म तथा कुर्यात् येन शलाघ्येत संसदि।
एतच्छीलं समासेन कथितं यदुनन्दन! इति।

४. 'तं गुरुशिष्यसब्रह्मचारिशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात्' इति। वात्स्यायनेनापि एतदभिप्रेत्यैवोक्तम्—सहायविमर्शः त्रिधा स्नेहतः गुणतः जातितश्च। तत्राद्यमधिकृत्याह—'सहपांसुक्रीडितमुपकारसम्बद्धं समानशीलव्यसनं सहाध्यायिनं यश्चास्य मर्माणि रहस्यानि च विद्यात्, यस्य चायं विद्याद्वा धात्र्यपत्यं सहसंम्बद्धं मित्रम्॥ ३२॥

टी० मिद्यति स्निह्यतीति मित्रं नवप्रकारम्। तत्र सहपांसुक्रीडितमेकत्रानुभूत बाल्यत्वात् स्निह्यति। उपकारसंबद्धमर्थेन जीवितरक्षया चोपकृतत्वान्मैत्र्या वर्तते। यच्चास्य नायकस्य मर्माण्यकार्याणि यच्च रहसि भवानि विद्यात्तदुभयं मर्मज्ञं रहस्यधरं च नायकप्रतीतेरास्पदत्वात् प्रतिस्निह्यति। यस्य चेति—यस्य नायको मर्माणि रहस्यानि विद्यात्तदुभयं यस्मिन्। समानितस्नेहत्वात्प्रीत्या वर्तते! सहसंबद्धं धात्रीक्रोडे नायकेन सह स्तन्यपानादिना समृद्धं धात्र्यपत्यं सहपांसुक्रीडितत्वेऽप्यत्यर्थं स्निह्यतीति—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सहाध्यायित्वोपयोगः

ननु सहाध्यायिग्रहणं किमर्थं कृतम्? इति चेत् उच्यते—

विद्याग्रहणमाषोडषाद्भवतीत्युक्त्या तद्ग्रहणं बाल्यकाले एवाभिहितमस्ति। तदानीं सहाध्यायिनोपि समानवयस्का यथा उपदिश्यन्ते तथा तदनुरूपसंस्कारवन्तो भवन्ति। परस्परं च तेषु स्थायिस्नेहः समुद्भूतः न प्रतिनिवर्तेत।

तदुक्तम्—

यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्।

तथा 'नवं हि द्रव्यं येन येन द्रव्येणालिह्यते तत्तदाचूषति। एवमेयं नवबुद्धिः यद्यदुच्यते तत्तच्छास्त्रोपदेशमिवाभिजानाति'' ! इति च। कौटिल्य अर्थ० प्र० अ० १

बाल्यकाले गुरुगृहे निवसत्सु विद्यामुपार्जयत्सु यः पारस्परिकः स्नेहो भवति तेन मित्रयोः पारस्परिकं हृदयं निबध्यते। कामसूत्रे चोपवर्णिते ''स्नेहतः'' इतिः यदुक्तं तदेव स्निग्धत्वमत्र ''स्निग्धत्वेन ज्ञातान्'' इत्युक्तमस्ति! अस्य स्नेहस्यैव लाभाय ''विद्याग्रहणादीनर्थानि''ति कामसूत्रे उक्तं सोपपत्तिकं भवति। स्नेहे समुद्भूते सति मनसि द्रवीभावः शिशिरत्वं[१] चानुभूयते। यद्बलात् ईश्वरमपि स्निग्धः आकर्षति किमुत मानवम्। तदुक्तम् भागवते नवयोगीश्वरसंवादे ११ स्कन्धे २ अध्याये ५५ श्लो० भागवतस्वरूपनिरूपणे—

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः।
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः॥५५॥

प्रकर्षार्थं वचनम्। यदेकस्मिन् ग्रामे वा सह सम्वद्धं तत्सहपांसुक्रीडितं द्रष्टव्यम्। इति नवधा मित्रम्।

टी० गुणतो विमर्शमाह—

मू० 'पितृपैतामहमविसंवादकमदृष्टवैकृतं वश्यं ध्रुवमलोभशीलमपरिहार्यममन्त्रविस्रावीति मित्रसम्पत्॥ ३३॥

टी० पितृपैतामहम्—पितामहादागतं पैतामहम्। पितुः पैतामहम् नायकस्य तु प्रपितामहं। यथाऽनयोर्मैत्री तथा पित्रोः पितामहयोश्चासीदिति। अविसंवादकं यथादृष्टश्रुताधिकारिणम्। अदृष्टवैकृतं तादात्म्यककार्यस्यादिमध्यावसानेष्वदृष्ट व्यभिचारम्। वश्यम् यथोक्तकारिणम्। ध्रुवं न त्यजति। अलोभशीलं न तृष्णया प्रवर्तते। अपरिहार्यं न परेण ह्रियते, अनुरक्तत्वात्! अमन्त्रविस्रावि गूढमन्त्रम्। मित्रसंपत्, मित्रसम्बन्धात्॥ ३३॥

मित्रगुणा धर्मिद्वारेणोक्ता जातितो विमृश्यन्ते—

मू० रजकनापितमालाकारगान्धिकसौरिकभिक्षुकगोपालकताम्बूलिकसौवर्णिक पीठमर्दविटविदूषकादयो मित्राणि। तद्योषिन्मित्राश्च नागरकाः स्युरिति वात्स्यायनः॥ ३४॥ इति।

१. भावप्रकाशने—मनसो यत्द्रवार्द्रत्वं विषयेषु च तत्वतः (ममत्वता)—
भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्नेहः

द्रवीभावश्च सुखविशेषः अन्येच्छानधीनेच्छाविषयो भवति। स एव अकृत्रिमः स्नेह इत्युच्यते।[1]

स्नेहश्च रतेः द्वितीयावस्थायां प्रकाशितो भवति। सः प्रौढमध्यादिभेदेन विभिन्नो भवति[2]—

भावप्रकाशनोक्तः प्रौढस्नेहः येनोपलब्धः यश्च उक्तस्नेहवान् यादृशः कोष-

---

दर्शनाच्चन्द्रकान्तवत्।
आर्द्रता शिशिरत्वं च सर्वावस्थासु मानसम् इति॥

१. तदुक्तम्—

सोपाधिः कृत्रिमस्नेहः निरुपाधिरकृत्रिमः।
उपाधौ विनिवृत्ते तु तज्जन्यो विनिवर्तते॥ इति।

२. स्नेहः स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति।
शङ्का स्यात्कृतके तत्तद्विक्रियान्वेषणात्मिका।
स्वाभाविके भयं तत्तद्विषयादेः प्रमादतः।
एकाश्रयः स च क्वापि क्वापि स्यादुभयाश्रयः॥
एकाश्रयस्तिर्यगादौ मर्त्यादावुभयाश्रयः।
आश्रयाद्वासनातश्च जायन्ते तत्र तत्र तु॥
एकाश्रयो वासनातो द्व्याश्रयो हेतुभिर्भवेत्।
स तु स्नेहस्त्रिधा प्रौढमध्यमन्दविभागतः।
विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतियोगिनि।
धर्मिणः क्लेशकारी यः स प्रौढः स्नेह उच्यते।
तत्तद्वियोगजं दुःखं तादृशं प्रतियोगिना।
अनुभूयातिवृत्तश्चेत् स्नेहो मध्यः प्रकीर्तितः।
तदात्वव्यसनापत्तिमात्रको मन्द उच्यते।
स्थिरश्च गत्वरश्चेति नश्वरश्चेति स त्रिधा॥
उत्तमे मध्यमे नीचे तत्तत्कार्यवशाद्भवेत्।
उत्तमे वृद्धिमभ्येति नोपकारानपेक्षते॥
उपकारं न जानाति स स्नेहः स्थिर उच्यते।
बहूपकारप्रभवः उपकारानपेक्षते॥
मध्यमे वर्धितः किञ्चित् स स्नेहो गत्वरो भवेत्।
नीचादावस्थिरः प्रायः स्नेहो ज्यायसि तु स्थिरः॥
एवं पुत्रकलत्रादौ पित्रादावपि दृश्यताम्। इति। भा० प्र० ४

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

दण्डादिप्रदानेनोपकरोति तदनुरूपं प्रतिकर्तुं कः समर्थः स्यात्[1] ?

किञ्च आर्द्रतावस्थामापन्ने चेतसि यः पदार्थः संस्काररूपेण आरूढो भवति। स पदार्थः मनसः घनभावेऽपि न तज्जहाति। एतादृश्याः मनोमय्याः मूर्तेः निबिड-संयोगः स एव संस्कार उच्यते। 'द्रुतस्य भगवद्धर्मात् धारावाहिकतां गता' इत्यादीनि मधुसूदनसरस्वतीकृतभक्तिरसायनस्थानि पद्यान्युद्धृत्य प्राक् ( ) प्रपञ्चितमस्ति—

तदनुसारेण सहाध्यायिनश्चेतसि स्थायी सहाध्यायिहृदयप्रवेशः फलमिति बोध्यम्। अन्यच्च मनसः द्रवार्द्रता आनन्दरूपात् ओजसः सहचरी इति। प्राङ् (ख० २।७७) निर्दिष्टम् ओजोऽपि स्नेहेन लभते, ओजश्च प्राणाश्रय, इति च भावप्रकाशनवाक्यमुद्धृत्य प्राक् (प्र० ख० २०३) स्फुटीकृतमस्ति। तस्मात् ओजोवर्धनाय अपेक्षितः स्नेहभावः सहाध्यायिभिः अभिवर्धनीयः इत्यपि ध्वनितम्। अभिवर्धिते च ओजसि तद्वतः महामतेः कीदृशं सौष्ठवं भवतीति उपरिष्टाद् (प्र० ख० पृ० २२।१४९) व्यक्तम्।

अनेन यथा यथा स्नेहो वर्धते तथा तथा अहिंसादयः साधारणाधर्मा अपि अनायासेन सिद्धा भवन्ति, अवञ्चकत्वमपि च। तस्मात् सहाध्यायिनः स्निग्धाः परस्परं विश्वास्या भवन्तीति सहाध्यायिनोऽमात्यान् कुर्वीत। इति तात्पर्यम्। तदेव प्रपञ्चितं मूले ते इत्यादिना ग्रन्थेन।

---

१. "इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति।
यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम्॥
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः।
मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मनः" ॥१४॥ वा रा सु.१।१३।१४

अध्यात्मरामायणेऽपि—सु० काण्डे ५ सर्गे ॥६०॥
हनूमंस्ते कृतं कार्यं देवैरपि सुदुष्करम्।
उपकारं न पश्यामि तव प्रत्युपकारिणः ॥६०॥
इदानीं ते प्रच्छामि सर्वस्वं मम मारुते।
इत्यालिङ्ग्य समाकृष्य गाढं वानरपुङ्गवम् ॥६१॥

धर्मविजयेऽपि—
"अभूतः पक्षपातोऽयं भूयानयमनुग्रहः"। इति अ० ५ धर्मविजय

तथैव नीतिसारे—१४ सर्गे ऊनचत्वारिंशत्तमे पद्ये—
ततः करोति सुबहु मित्रं स्नेहनिबन्धनम्।
तस्मिन् व्यसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते ॥३९॥ इति।

मेदनं स्नेहः-१८ सर्गे ७ श्लो०—

तथा—शङ्कारातिभयत्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम्।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम्॥ हितो० मित्र २७९

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मित्रप्राप्तौ लाभः

अभिसन्दधतीति। (पृ० ८२) अनेनवाक्येन स्निग्धे वञ्चकत्वाभावो ध्वन्यते यत्र स्नेहः तत्र वञ्चनाभावः इति व्याप्तेः। दृश्यते चेतन् मद्यपोऽपि पिता स्निग्धं पुत्रं मद्यपानान्निवार यतीति।[1]

द्रोणमतनिष्कर्षः

रामस्यापेक्षितं कार्यं रामायणोक्तं मित्रैरमात्यैः साधितमस्ति इति ज्ञात्वा तत्परिचायकं विश्वास्यत्वस्य आधायकं सहाध्यायित्वं द्रोणेनोक्तमिति।

विश्वसनोया इति। (पृ० ८२) विश्वासः अयं मदिष्टं साधयिष्यत्येवेत्याकारको निश्चयः स एव सन्धिरित्युच्यते. "राज्ञां विश्वासोपगमः सन्धिः" इत्यग्रे मूले वक्ष्यमाणत्वात्। तेनामात्येषु सन्धेयत्वं षड्गुणेषु सन्धेरेव मुख्यत्वात् अपेक्षितमस्ति तच्च सहाध्यायित्वप्रयुक्तं वेदितव्यम्।

सहाध्यायित्वे परिभवः

ननु सहाध्यायित्वमात्रेण कथं परिभवः इति चेत्, परिभवो हि सहक्रीडितत्वप्रयुक्तात् प्रणयात्। क्रीडितत्वञ्च सहाध्यायित्वे नियतमिति। तद्दर्शयितुमाह सहेति। प्रणयेति, तत्वञ्च भावप्रकाशने व्याख्यातम्।

"मानप्रकर्षप्रभवरोषास्वादकषायितम् ।
प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः ॥" इति। ४ अधिकारे १५ पंक्ति

अवज्ञा

परिभव इति। (पृ०८२) स च अवज्ञा, स्वावधिकोत्कृष्टत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावः।

तथोक्तम्— अवज्ञा सा प्रकृष्टस्य यत्तथा ऽज्ञायमानता।
अवज्ञा मानसी ज्येष्ठे न्यक्कारो वाक्तिरस्कृतिः॥ इति। मा० प्र०३ अ०

यस्य प्रसादे न विधेयानां लाभः, नाऽपि च तेषु यत्कोपे भयं स न राजा भवितुमर्हति[2]।

---

१. तदुक्तम्— पापान्निवारयति योजयते हिताय,
गुह्यान्निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले।
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः॥ नी० श० इति॥

तुलसीरामायणेऽपि—
कुपथ निवारि सुपंथ चलावा। गुन प्रगटहिं अवगुनहि दुरावा॥
देत लेत मन संक न धरहीं। बल अनुमान सदा हित करहीं॥ इति।

२. अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषा ऽऽदरः।
अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः॥ किरात।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजा हि तावदेव राजपदे तिष्ठन् शोभमानो भवति यावत् तस्याज्ञा अनुल्लङ्घनीया भवति। तदेवाह आज्ञेति। तत्स्वरूपं भावप्रकाशनादौ व्यक्तम्[१]।

गुह्येति। (पृ० ८२) एतेन एवंभूतस्य मित्रत्वमपि साधितं भवति। मित्रं च अमित्रादीन् संस्तम्भयितुं समर्थं भवति इत्येतदर्थं समानशीलव्यसनस्य सख्यम् इष्यते, तदेत् कामसूत्रेण निर्दिष्टं प्राक् (पृ० ८५) उद्घृतमस्ति भारद्वाजमतनिरूपणे। मित्रकार्यं च कीदृग् इति नीतिसारे प्रपञ्चितम्[२]

तच्छीला इति। पृ०८२) समानशीलव्यसनाः आपदि विकृतिं न भजन्ते, अतो विश्वास्याः[३]। तदुक्तम् – धृतिं चैवानुरागं च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत्[४]। इति।

गुह्यसधर्मभ्यो न परिभवः भारद्वाजविशालाक्षमतयोरन्तरञ्च

नन्वेवं मर्मज्ञत्वमात्रेण गुह्यसधर्मभ्यः कथं न परिभवः इत्याह मर्मेति। अत्रेयमुपपत्तिः—राजा दुश्चेष्टितं यदि प्रकाशयेत् तर्हि मन्त्रिपदाय अपेक्षितगुणवत्वेन प्रसिद्धस्य लज्जायाः प्रसङ्गः स्यात् स मा भवतु इत्येतदर्थं समानशीलव्यसनो राजानं नाभिभवति। द्रोणमते तु अभिभवति। इत्येवं भारद्वाजविशालाक्षयोः अर्वाक्कालिकेश्वरयोः मते अन्तरं वोध्यम्।

लज्जास्वरूपम्

लज्जायाः कीदृशौ विभावानुभावौ इति भावप्रकाशने व्यक्तम्[५]।

---

१. अनियुक्ता अपि स्वे स्वे कृत्ये यत्सन्निधौ पुनः।
प्रभुत्वं तदिति प्रोक्तमाज्ञा सैव भयात्मिका॥ ३ अधिकारे

२. संस्तम्भयति मित्राणि शत्रूनुत्सादयत्यपि।
भूकोशदण्डैर्व्रजति प्राणैश्चाप्युपकारिताम्॥
तत्तत् करोति सुबहु मित्रं स्नेहनिबन्धनम्।
तस्मिन् व्यसनमापन्ने मित्रकर्म न विद्यते॥३९॥
उपकारादृतेऽप्याशु मित्रं श्रेयसि तिष्ठति।
मित्रवान् साधयत्यर्थान् दुस्साध्यानप्यनादरात्॥४०॥ १४ स०

३. विश्वास्यत्वे स्थिरत्वं च सत्यशपथप्रतिभूप्रतिग्रहैः। इति शान्तिका अग्रदूत ग्रन्थाद् बोध्यम्।

४. मानसरामायणेऽपि—
धीरज धर्म मित्र अरु नारी। आपदकाल परिखऊँ चारी॥

५. तद्यथा – अकार्यकरणाज्ञानाद् गुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमात्।
अनिर्वाहात्प्रतिज्ञायाः त्यागे भूयोऽनुतापतः॥
व्रीडा तदनुभावास्स्युः उर्वीलिखनचिन्तनम्।
मुखावनम्रताऽव्यक्तवचन नखकर्तनम्॥—(भा० प्र० अ० १–)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तत्त्वञ्च स्वविशिष्टक्रिया विषयको विद्वेषः। वैशिष्टयञ्च स्वकर्तृकत्वस्वकर्म-कत्वान्यतरसम्बन्धेन। तच्च गोकुलनाथोपाध्यायकृते विवरणे द्रष्टव्यम्[1]।

मतत्रयविवेकः

यतन्त इति। (पृ. ८२) अस्मिन् अमात्योत्पत्तिप्रकरणे सर्वेषां मतेन अनुस्यूततया राजाऽमात्ययोः स्नेहो वर्तत एव। किन्तु तत्र तत्र मते स्नेहान्तर्गताः प्रेम्णः रागस्यानुरागस्य च अवस्थाः तत्तल्लक्षणानुसारेण सूक्ष्मेक्षिकया विवेचयितव्याः। इत्येवं रीत्या तत्तदाचार्याणां मतेषु स्थितं निगूढमन्तरं चिन्तनीयम्। तत्र स्नेहलक्षणानि उपरिष्टात् निरूपितानि। (पृ.८७) रागानुरागयोः प्रेम्णां अवस्थाः निरूपिताः भावप्रकाशनतो[2] ज्ञेयाः।

वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शो　　दूरादेवावगुण्ठनम्।
अनिर्गमो बहिः क्वापि सर्वत्राप्यनवस्थितिः॥ (१३ पृ० ६ पङ्क्ति)

१. अथ व्रीडा-दुराचारादिभिर्व्रीडा धाष्टर्याभावः इति धनिकः।
"चेतोनिमीलनं व्रीडा स्तुत्यकार्यक्रियादिभिः" इति भोजराजः।
निमीलनं स्वक्रियाविद्वेषः स्वस्य क्रियया सह क्वचित् कर्तृत्वम्, क्वचित् कर्मत्वं सम्बन्धः।
तत्रातीतायां स्वकर्तृकक्रियायां विद्वेषोऽनुतापो व्रीडेत्युच्यते।
व्रीडाऽनुतापः शुचिभिदृष्टे कार्ये कृते भवेदिति शार्ङ्गदेवस्मरणात्। इति।

रागानुरागौ

२.　"रज्यते दीप्यते चित्ते स राग इति कथ्यते।
सुखदुःखात्मकं भोग्यं सुखत्वेनाभिमन्यते॥
येन रागः स इत्युक्तो रञ्जनाद्विषयात्मनोः।
नीली-कुसुम्भ-मञ्जिष्ठारागौपम्येन स त्रिधा॥
क्षालितो यस्तु नापैति यश्च नातीव शोभते।
नीलीरागः स एवेति कथितो रागवेदिभिः॥
योऽपैति क्षालितः क्षिप्रमध्यक्षं योपि शोभते।
कुसुम्भराग एवैष इति विद्वद्भिरीरितः॥
अतीव शोभते यस्तु नापैति क्षालितोऽपि सन्।
स एव कविभिः सर्वैर्मञ्जिष्ठा राग उच्यते॥
ज्येष्ठो मञ्जिष्ठरागः स्यान्नीलीरागस्तु मध्यमः।
कुसुम्भरागः कविभिरधमः परिकीर्तितः॥
रागोऽनुवृत्तो विच्छिन्नमनुराग उदाहृतः।
अनुरूपोऽथवा राग इति वा निर्णयो भवेत्"॥ —४ अ. भा. प्र. ८३ पृ.

प्रेमस्वरूपमित्थमभिहितमत्रैव—
परस्पराश्रयघनं　निरूढं　भावबन्धनम्।
यदेकापायतो ऽपायि तत्प्रेमेति निगद्यते॥—

साधारण एष दोषः इति पराशरः—तेषामपि मर्मज्ञभयात् कृताकृतान्यनुवर्तेत[1] ॥

यावद्भ्यो गुह्यमाचष्टे जनेभ्यः पुरुषाधिपः ।
अवशः कर्मणा तेन वश्यो भवति तावताम् ॥१०॥

य एनमापत्सु प्राणाबाधयुक्तास्वनुगृह्णीयुः[2] तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टानुरागत्वादिति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तासु प्रेमरागयोरवस्था उक्तमतयोः दृश्यते। अनुरागावस्था तु नारदेन विवेचिते मते बोध्या—

तत्तदाचार्योक्तमतभेदेन अमात्यपदनियोजनप्रयोजकं लक्षणान्तरविशेषं मतान्तरेणाह अन्येति। (पृ० ८२) तथा च भारद्वाजमते तत्प्रयोजकं सहाध्यायित्वं एकमेव। विशालाक्षमते तु तेन सह सहक्रीडितत्वमपि एवमुत्तरत्राऽपि बोध्यम्। तदेव स्फुटयति नेति।

श्रीमूला

पराशरमतमाह—साधारण इति। एष दोषः दुश्शीलत्वं, साधारणः गुह्यसधर्मणां राज्ञश्च समानः। अस्तु को दोष इति चेदाह—मर्मज्ञभयात् अमात्या मन्मर्मज्ञा इति भयात्। तेषामपि अमात्यानमपि। कृताकृतानि असुष्ठुकृतानि कर्माणि। अनुवर्तेत अनुसरेत्, अर्थाद् राजा।

अस्मिन्नर्थे श्लोकमाह—यावद्भ्य इत्यादि। गुह्यम् आचष्टे स्वं शीलभ्रंशं प्रकाशयति। अवशः अधीरः। एवञ्च गुह्यसधर्मणोऽमात्यान् न कुर्यादित्यभिप्रायः।

कांस्तर्हि कुर्यादित्यत्राह—य एनमिति। अनुगृह्णीयुः उपकुर्युः।

इदं तदिति सङ्कल्पो ययोर्न क्वापि दृश्यते।
तद्भावबन्धनमिति कथयन्ति मनीषिणः ॥
एतत्प्रेम रतिं पुष्येत्तैर्विभावादिभिः पुनः।
यदक्लिष्टं विगाहेत कौटिल्यं प्रीतिकारकम् ॥
तदेव प्रेम कौटिल्यं यत्स्वातन्त्र्यं मिथः प्रियम्।
स्वातन्त्र्यं तद्यदन्यस्य मनोरथनिरोधनम् ॥ इति ॥ ४ अ. पृ. ७९

नी० टि० १. अनुवर्त्तेतेति। न तत्र दण्डप्रणयनं करोति सः।
" २. अनुगृह्णीयुरिति। स्वप्राणदानेन रक्षेयुः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एतन्मतं दूषयति पाराशरमतेन साधारण इति। राजामात्योभयसाधारण इत्यर्थः। पाराशराः पराशरशिष्याः। तेषामिति। प्रकाशितदुश्चेष्टितानाम्मन्त्रिणाम्। अस्य कृताकृतानीत्यनेनान्वयः। मर्मज्ञभयादिति अयां टिप्पणीपाठः। कृताकृतानि किञ्चित्सम्यक्कृतानि किञ्चिदकृतानि च। अनुवर्तेतेति। व्याख्यातञ्चैतत् टिप्पण्याम् "न तत्र दण्डप्रणयनं करोति सः" इति। निष्कृष्टार्थमाह यावद्भ्य इति। अयं रहस्यं जनानां पुरतः प्रकाशयेत्, इति मन्त्री अवशः, अधीरः सन् वश्यः, रहस्यकर्मणा प्रकाशनभियानुवर्तते इति श्लोकतात्पर्यम्। अत एवाधार्मिकस्य पुरतः रहस्यं न कथमपि प्रकाशनीयम्। तदुक्तं "असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया अवीर्यवती तथा स्याम्" इति। अमुं दोषं परिहर्तुं पाराशर मतमाह य इति। अमात्यत्वेन विवक्षिताः। अमात्यत्वे प्रयोजकमनुरागं ज्ञापयितुं ज्ञापकमापदि उपकारम् आह य एनमिति। राजानमित्यर्थः। प्राणेति। आपत्सु इत्यर्थः अनुगृह्णीयुः। व्याख्यातं टिप्पण्याम् 'स्वप्राणदानेन रक्षेयुः' इति। अभिहितञ्चैतदन्यत्रापि।

'मित्रगोब्राह्मणार्थेषु सद्यः प्राणान्परित्यजेत्'। इति। (ज० मं० का० नी० १०।९) उपाध्याय निरपेक्षायामपि तत्रैव द्रष्टव्यम्[1] (स० श्लो० ९)—शेषं स्पष्टम्

जयमङ्गला

साधारण एष दोष इति। समानोऽयं दोषः। पाराशरा इति। पराशर शिष्याः समानदोषं दर्शयन्त आहुः—तेषामपीति। यथा ते नापराध्यन्ति तथा तेषामप्ययं मर्मज्ञत्वभयात् कृताकृतानि किञ्चित्कृतानि किञ्चदकृतानि असम्यक्कृतानीत्यर्थः। अनुवर्तेत उपेक्षेतेत्यर्थः।

लोकेऽप्येतदिति श्लोकेनाह—यावद्भ्य इति। गुह्यमाचष्टे कथयति, किमु यः समक्षं करोति। जनेभ्य इति, किमुतामात्येभ्यः। पुरुषाधिपः किमुत विजिगीषुः। अवशः सन् तेन कर्मणा गुह्यकर्मकथनेन। तावतां वश्यो भवति, मा भूद्रहस्यभेद इति। तस्माद् य एनं राजानम्। आपत्सु प्राणबाधयुक्तासु क्लेशेन विनाशेन वा युक्तासु। अनुगृह्णीयुः तानमात्यान् कुर्वीत दृष्टानुरागत्वात्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विशालाक्षमते मर्मज्ञत्वे दोषः

एतन्मते यथा दोषप्रकाशनभिया अमात्यः राजानं न विरुणद्धि तथा राजापि तस्मादेव हेतोः अमात्यं न विरुन्ध्यात् तथासति कृतापराधेष्वपि मन्त्रिषु न

---

१. 'अधर्मेति—अधर्मद्रोहाभ्यां युक्तं मित्रमप्युपेक्षेत। तत्साहाय्यादानं विग्रहोपरामाय भवति। आत्मवन्मित्रजाते त्विति। मित्रस्यात्मा प्रकृतिः तद्युक्तम् तत्त्वं मित्रसम्पद्गुणसम्पन्नत्वम्। तथा च कौटिल्यः "पितृपैतामहं नित्यं च वश्यमद्वैध्यं महल्लघुसमुत्थान"मिति। एतद्गुणरूपो मित्रस्यात्मा, स विद्यते यस्य तदात्मवन्मित्रम्। तदर्थं जाते विग्रहे प्राणानपि परित्यजेत् न विग्रहम्" इति।
तथा नी० सारेऽपि—
'धृतिञ्चैवानुरागञ्च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत्'। इति च। (का० नी० ४ स० श्लो० ९)

नेति पिशुनः—भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः। सङ्ख्यातार्थेषु कर्मसु नियुक्ताः ये यथाऽऽदिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्युः तानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टगुणत्वादिति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजा दण्डं प्रणयेदित्यापत्तिं चिन्तयन् दोषाभिधानपुरःसरं पाराशरमतं निरूपयति साधारण इति।

पराशरमते विशेषः

जनेभ्य इति। (पृ० ६३) अमात्येषु रहस्यप्रकाशनदोषप्रसङ्गे जनग्रहणं कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थम्। तदेव विशदयति किमुत इति। वश्य इति। (पृ०६३) यथाभिप्रेतार्थकारी पाराशरमते अमात्यत्वे प्रयोजकः अनुराग एव बोध्यः। तदाह तस्मादिति। रागस्वरूपं पूर्वं व्याख्यातम्। (खं० २ पृ० ६१)

राजामात्ययोरनुरागः अनुग्रहश्च

अनुगृह्णीयुरिति। (पृ०६३) प्रभोः प्राणबाधायामुपस्थितायां राजजीवनार्थं अमात्यः अहमात्मानं समर्पयिष्यामि, तथैव व राजापीत्येवमध्यवसायोऽनुग्रहपदार्थो- बोध्यः। यथा सन्तप्ते पयसि जलदाहं दृष्टवा पयः उच्छलति तदसहमानं जलं पयसि आपतति इत्येवं क्रमेण जलक्षीरयोः पारस्परिकात्मसमर्पणेन अध्यवसायो दृश्यते तथा राजाऽमात्ययोरनुग्रहविषये बोध्यम्।

श्रीमूला

उक्तं पक्षं खण्डयति—नेतीति। पिशुनः नारदः। तत्र हेतुरुच्यते—भक्तिरेषा न बुद्धिगुणः, स्वशरीरनैरपेक्ष्येण राजरक्षणप्रवृत्तिर्नामायं सेवाधर्मः नतु बुद्धिगुणः बुद्धिगुणसम्पन्नश्चामात्यो भवितुमर्हतीत्याशयः। सङ्ख्यातेत्यादि। ये सङ्ख्यातार्थेषु परि- गणितद्रव्योत्पत्तिषु, कर्मसु नियुक्ताः अर्थं यथादिष्टं सविशेषं वा कुर्युः द्रव्यं क्लृप्त- सङ्ख्यातूनं क्लृप्तसङ्ख्याधिकसङ्ख्यं वा भावयेयुः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एतन्मतं खण्डयति नेति। निषेधे हेतुमाह भक्तिरिति। एषा अनुरक्तिः प्रेम्णः अन्तिमावस्था। गणपतिशास्त्रिणस्तु "स्वशरीरनैरपेक्ष्येण राजरक्षणप्रवृत्तिः" इत्याहुः। सा न अमात्यत्वे प्रयोजका अपितु बुद्धिगुणोऽपि तमेव विशदयति सङ्ख्या- तेत्यादिना ग्रन्थेन। सङ्ख्यातार्थेषु परिच्छिन्नपदेषु परिच्छिन्नसाधनेषु वा। श्रीगणपतिशास्त्रिणस्तु 'परिगणितद्रव्योत्पत्तिषु' इत्याहुः।

यथादिष्टम्। एवमीदृग् इति। अर्थं द्रव्यम् सविशेषमधिकं शोभनं वा अनुक्तमपि। गणपतिशास्त्रिणस्तु "क्लृप्तसङ्ख्यान्यूनं क्लृप्तसङ्ख्याधिकसङ्ख्यं वा इति व्याचक्षते। कुर्युः भावयेयुः, कर्मकौशलात्। तान् बुद्धिगुणसम्पन्नान्। अमात्यत्वनियोजने हेतुमाह दृष्टेति। अनुरागो व्याख्यातः। (पृ० ६१)

नेति कौणपदन्तः[1] —अन्यैरमात्यगुणैरयुक्ता ह्येते । पितृपैतामहानमात्यान् कुर्वीत, दृष्टापदानत्वात्[2] । ते[3] ह्येनं [4]अपचरन्तमपि न त्यजन्ति, सगन्धत्वात्[5] । अमानुषेष्वपि चैतद् दृश्यते—गावो ह्यसगन्धं गोगणमतिक्रम्य सगन्धेष्वेवावतिष्ठन्ते इति ॥

जयमङ्गला

नेति पैशुनः । पिशुनो नामाचार्यः कोऽपि । नारद इति केचित् । भक्तिरेषा न बुद्धिगुण इति । आपद्यनुग्रहे भक्तिमात्रं, न बुद्धिकौशलम् । स्त्रियोऽपि भर्तर्यनुरागवत्यः पत्या भरणीया भवन्ति । बुद्ध्या चैषां सर्वार्थिया प्रयोजनम् । तस्माद् ये कर्मसु व्यापारेषु । सङ्ख्यातार्थेषु परिच्छिन्नफलेषु परिच्छिन्नसाधनेषु वा । नियुक्ता यथादिष्टं यथा आदिष्टम् एवमीदृगीदृगिति । सविशेषम् अधिकं शोभनं वा कुर्युः कर्मप्रावीण्यात् । तानमात्यान् कुर्वीत दृष्टगुणत्वात् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पराशरमते दोषः

एतन्मते दोषं नारदमतेन अनुवदति, नेति पिशुन इत्यादिना—

बुद्धिकोशलं बुद्धिचातुर्यं—अभ्युच्चयापचयाभ्यां सूक्ष्मतत्वार्थालोचनम् इति यावत् । तत्र दृष्टान्तमाह स्त्रियोपीति ।

बुद्ध्यनुरागौ अमात्यत्वहेतू

अत्राऽयं भावः अनुरागएव मन्त्रित्वे प्रयोजकश्चेत् तथाविधोऽपि अमात्यः मूर्खः राजानं विनाशयितुमर्हति अतः मूर्खो मन्त्री न कार्यः इति भावः ।

तदुक्तम्—नीतिसारे—

मन्त्रयेतेह कर्माणि सहाप्तेन विपश्चिता ।
आप्तं मूर्खमनाप्तञ्च मन्त्रिणं परिवर्जयेत्[6] ॥ इति ।

अतः बुद्धिगुणोऽपि अमात्यत्वे प्रयोजकः । इति नारदमततात्पर्यं बोध्यम् ।

नी.टी. १. **कौणपदन्त इति** । कुणपदन्तः शन्तनुर्गङ्गाशापात् पूतिदन्तोऽभूत् । तस्यापत्यं भीष्मः ।

„ २. **दृष्टापदानत्वादिति** । दृष्टं पितृ (मातृकुले) कालेऽन्नदानमुपधाशुद्धिर्येषाम् दैङ्ग शोधनेऽस्य धातो रूपमिदम् ।

„ ३. **त इति** । द्वितीयोऽपि हेतुः ।

„ ४. **अपचरन्तमपीति** । वाक्पारुष्यादिभिरुद्वेजयन्तमपि ।

„ ५. **सगन्धत्वादिति** । गन्धः परिचयजनितस्नेहः संवासाभ्यासजा प्रीतिः समानो गन्धः सगन्धः ।

६. टी० मन्त्रज्ञैः सह, मन्त्रिभिः इत्यस्य विशेषमाह सहाप्तेन विपश्चितेति । आप्तेन मन्त्रज्ञेन च मन्त्रिणा कार्याणि मन्त्रयेतेत्यर्थः । यः पुनरनाप्तः योऽपि न मन्त्रज्ञः तदुभयमपि त्यजेत् ।—

श्रीमूला

नारदपक्षं कोणपदन्तो निराचष्टे-नेति कौणपेत्यादि। (पृ० ९५) अन्यैर्गुणैः धनभावनातिरिक्तैर्विश्वास्यत्वानुरक्तत्वादिभिर्गुणैः। पितृपैतामहान् पितृपितामहक्रमागतान्। दृष्टापदानत्वात् दृष्टं साक्षादनुभूतम् अपदानं पूर्ववृत्तं येषां ते दृष्टापदानाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्। एतेन पूर्वपुरुषशीलप्रत्येयगुणत्वमुक्तम्। गुणान्तरमाह—ते हीति। अपचरन्तमपि एनम् आत्मापकारिणमपि स्वामिनम्। सगन्धत्वात् सम्बन्धित्वात् परिचितत्वात्, सम्बन्धसामान्यवचन इह गन्धशब्दः। पशुदृष्टान्तमाह—अमानुषेष्विति। एतत् परिचयस्य परिचितात्यागकारणत्वम्। असगन्धम्। अपरिचितम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एतन्मतं दूषयन् भीष्ममतमुत्थापयति नेतीत्यादिना। (पृ० ९५) कौणपदन्तः भीष्मः। तदाहुः "तस्यापत्यं भीष्मः" इति (टि० ९५)। पिशुनमते दोषमाह अन्यैरिति। अभिजनान्वयप्रयुक्तैः अव्यभिचारिशुचित्वादि गुणैः। अयुक्ताः असम्पन्नाः। हिः हेत्वर्थे। ते भक्तिबुद्धिमन्तः। स्वमतेन अमात्यत्वप्रयोजकं अव्यभिचारिगुणपयोजकं कुलीनत्वमप्याह पित्रिति। कुतः पितृपैतामहान् कुर्वीत इत्याह दृष्टेति। अवदानत्वादिति टिप्पणीपाठान्तरम्। अन्वयानुवृत्तेर्ज्ञातिविशुद्धकर्मत्वात्। तदुक्तं टिप्पण्यामपि। "दृष्टं पितृ-कुले अवदानमुपधाशुद्धिः येषां देङ्शोधने" अस्य धातोरूपमिदम्" इति। अत्र टिप्पण्यां-पितृपैतामहैः इतिपाठः पूरणीयः मूलपाठानुरोधात्। तदुक्तं गणपतिशास्त्रिभिः—"एतेन पूर्वपुरुषशीलप्रत्येयगुणत्वमुक्तम्" इति। अमात्यत्वप्रयोजकत्वे हेत्वन्तरमाह ते इति। तदुक्तं टिप्पण्यां—'द्वितीयोपि हेतुः" इति। ते कुलीनाः। हिः हेत्वर्थे। एनं राजानं स्वामिनमिति यावत्। अपचरन्तमपि स्वदोषादमार्गे प्रवर्तमानमपि। उक्तं टिप्पण्यामपि—"वाक्पारुष्यादिभिरुद्वेजयन्तमपि" इति। न त्यजन्ति अनुवर्तन्त एव। तदाहुः।—

> पान-स्त्री-द्यूत-गोष्ठीषु राजानमभितश्चराः।
> प्रमाद्यन्तं बोधयेयुः उपायैर्नाटिकादिभिः॥ इति।

सगन्धत्वात् प्रीतिमत्वात्। तदुक्तं टिप्पण्याम्। "गन्धः परिचयजनितः स्नेहः संवासाभ्यासजा प्रीतिः। समानो गन्धः सगन्धः" इति। अत्र न्यायं दर्शयितुमाह गाव इति। असगन्धमप्रीतिमन्तं सगन्धेष्वेव प्रीतिमत्स्वेवावतिष्ठन्ते। विश्वासपूर्वकमिति शेषः।

टिप्पणी अत्र एका कथा प्रसिद्धा।

काचन मक्षिका इतस्तो भ्रमन्ती ग्रीष्मसमये मध्याह्ने विश्रान्तिं कुर्वन्तं राजानं पीडयामास। अनुरक्तत्वात् राज्ञा स्वात्मरक्षणार्थं वानरः तत्र नियोजितः स नासायां क्रीडन्तीं मक्षिकां ददर्श। पौनपुन्येन तामपसारयामास च। तथापि सा मक्षिका पुनरपि प्रभुं पीडयतीति मत्वा मक्षिकां नासिकाग्रस्थितां व्यापादयितुमियेष मक्षिका उड्डीय पलायिता। परं तत्प्रहारेण राजनासिका च्छिन्ना।

जयमङ्गला

नेति कौणपदन्तः भीष्मः। पूतिदन्तस्य शन्तनोरयं पुत्र इति दाक्ष्यादिभि[1]रन्यैरमात्यगुणैरयुक्ताः। पूर्वगुणसमुच्चयेऽप्यभिजनशौर्यादिभिर युक्ता ह्येते। पितृपैतामहानिति। पितुः पैतामहान्। अमात्यान् कुर्वीत दृष्टापदानत्वादिति। अन्वयानुवृत्तेर्ज्ञात विशुद्धकर्मत्वात्। ते ह्येनमपचरन्तम्। स्वदोषादमार्गे प्रवर्तमानमपि। न त्यजन्ति किन्त्वनुवर्तन्त एव। अमानुषेषु अप्रेक्षापूर्वकारिष्वप्ययं न्यायो दृश्यत इत्याह गावो ह्येति। अनपेक्षितपरस्परोपकारास्सजातीयत्वेपि। असगन्धम् अपरिचितम्। गोगणमतिक्रम्य सगन्धेष्वेव तुल्यपरिचयेष्वेव अवतिष्ठन्ते।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नारदमते दोषः कुलीनत्वाभावः

नारदमतेन वंशपरम्परायातानां दाक्ष्यादिगुणानाममात्यपदनियोजने हेतुत्वं न उक्तम्। इष्टापत्तौ च आपदि स्वकार्यकरणे स्थैर्यं न स्यात् अतः अभिजनदाक्ष्यक्लेशसहिष्णुत्वादिगुणा अपि वंशपरम्पराप्राप्ता अपेक्ष्यन्ते इत्यभिप्रेत्य कौणपदन्तमतं व्याख्याति भीष्म इत्यादिना। पूतिदन्तस्येति। पूतिदन्तत्वं शन्तनोः कथमिति टिप्पण्यामुक्तम् "कुणपदन्तः शन्तनुः गङ्गाशापात् पूतिदन्तोऽभूत् तस्यापत्यम् भीष्मः" इति। (पृ० ९६)

दाक्ष्यादिभिरिति पाठविचारः

दाक्ष्यस्य अभिजनान्वये अवश्यजातत्वं भवति। तद्वक्ष्यति अत्रैव कौटिल्यमत निरूपणावसरे। तथा च दाक्ष्यमपरित्यागित्वमभयं कर्मकौशलं च इत्येते प्रधानगुणाः अभिजनान्वयित्वे अवश्यंभाविनः इति ध्यात्वा दाक्ष्यादिभिरिति संशोधितम्।

बन्धुभावः

अपादानत्वादिति। अत्रेदमनुसन्धेयम्। "कुलीनाः परस्परं पूर्वपरम्परायातसम्बन्धात् बन्धुत्वमनुभवन्ति बन्धवश्च बन्धून् नापत्सु परित्यजन्ति।

तदुक्तम् — निर्गुणं ह्यपि भर्तारमापत्सु न परित्यजेत्।
ततः परतरो नाऽस्ति य आपत्सूपतिष्ठति॥ इति।

अत्र "स बन्धुर्योऽनुबध्नाति हितेष्वत्याहितादरः"। इत्युक्तत्वात् बन्धुषु मित्रत्वं सहजत्वप्रयुक्तं ज्ञेयम्।

तदुक्तम् — औरसं मैत्रसम्बद्धं तथा वंशक्रमागतम्।
रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम्[2] ॥७४॥ इति। (४ सर्ग नी०सा०)

अशुद्धम्

१. दाक्ष्यादन्यैः।

२. टी० —मित्रभेदानाह ओरसेत्यादि। तत्र कौटिलीये त्रिविधं मित्रमुक्तम्। सहजं प्राकृतं कृत्रिमञ्च। इह तु शास्त्रकारेण सहजस्य द्विविधसम्बन्धज्ञापनार्थं चतुर्विधं मित्रमुक्तम्।"

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मौलानां राज्यहेतुत्वम्

अत्रोदाहरणं यादवाः भवितुमर्हन्ति। तैः बन्धुभावे अवस्थाय सङ्घीभूय-स्वराज्यं सम्पादितम्। बन्धुभिः बन्धुषु कथं वर्तितव्यम् इत्यत्र महाभारतोक्तः कृष्णनारदसम्वादः अनुसन्धेयः[1]।

परिचयः

तुल्यपरिचयेष्विति। (पृ० ९७) परिचयः अनुपेक्षात्मकं ज्ञानं तेन न विस्मरणं भवति।

बन्धुषु वृत्तिः

१. राजधर्मानुशासन पर्व ८१ अध्याये

नारद उवाच

"आपदो द्विविधाः कृष्ण वाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह।
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वीकृता यदि वान्यतः ॥१३॥
सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृच्छ्रा स्वकर्मजा।
अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते त्वदन्वयाः ॥१४॥
अर्थहेतोर्हि कामाद् वा वाचा बीभत्सयापि वा।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥१५॥
कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिवृन्दं सहायवत्।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥१६॥
बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन।
ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥१७॥
तच्च सिदध्येत् प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम्।
महाक्षयं व्ययो वा स्यात् विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥१८॥
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना नुहृदयच्छिदा।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्या मृज्य च ॥१९॥

वासुदेव उवाच

अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम्।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥२०॥

नारद उवाच

शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवम्।
यथार्हंप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥२१॥
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च।
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च" ॥२२॥ इति।

नेति वातव्याधिः—ते ह्यस्य सर्वमवगृह्य[1] स्वामिवत् प्रचरन्तीति। तस्मान्नीतिविदो [2]नवानमात्यान् कुर्वीत। नवास्तु यमस्थाने दण्डधरं मन्यमानाः भया नापराध्यन्तीति ॥

श्रीमूला

उक्तं पक्षं वातव्याधिर्नानुमन्यत इत्याह—नेति वातेत्यादि। वातव्याधिरुद्धवः श्रीकृष्णमन्त्री। ते कुलक्रमागता अमात्याः। अस्य सर्वमवगृह्य स्वामिनः समस्तं विभवमवष्टभ्य स्वामिवत् प्रचरन्ति स्वतन्त्रवृत्तयो भवेयुः। के तर्ह्यमात्याः कार्या इत्याह - तस्मादित्यादि। नवान् पूर्वसम्बन्धरहितान्। दण्डधरं यमस्थाने मन्यमानाः राजानं यमवदुग्रदण्डं बुध्यमानाः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

भीष्ममते दोषमाह- नेतीति। वातव्याधिः उद्धवः। निषेधे हेतुमाह त इति। सहाध्यायित्वगुणसम्पन्नाः स्वामित्वाभिमानिनः। हिः हेत्वर्थे। अस्य स्वामिनः। सर्वस्वं चेष्टितं वा। अवगृह्य आक्रम्य अपहृत्य वा। स्वामिवत् स्वामिभावेन। प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते वयमेव स्वामिन इति। तदुक्तं टिप्पण्याम्—'सर्वमाक्रम्य प्रभुमात्रमेनं स्थापयित्वा स्वामिवत्प्रचरन्ति। सोऽयं महानत्र दोषः। तथा चोक्तम्—

"वटवृक्षप्ररोहेव प्रकृतिः स्कन्धनाशिनी।
अमात्याख्यद्वियोगेन भवेन्मूलोपघातिनी ॥ इति

चित्तविकारिणीति वचनात्"। इति।

दोषं परिहरति उद्धवमतेन तस्मादिति। नीतिविदः नीतिमार्गविदः। स्वामित्वप्रवृत्तिदोषं परिहर्तुम् आह नवानिति। अमात्यत्वे[1] अव्यवहृतान् इत्यर्थः। तथाचोक्तंटिप्पण्यां—"क्रमागतान् पूर्वममात्यत्वेऽव्यवहृतान्" इति। नीतिशास्त्रमात्रविदः इति यावात् यथोक्त दोषाभावात्।

जयमङ्गला

नेति वातव्याधिः उद्धवो नाम। ते ह्येवङ्गुणत्वेऽपि निर्भयत्वात् सर्वं चेष्टितम् अपहृत्य स्वामिवत् प्रचरन्ति वयमेव स्वामिन इति। तस्मान्नितिविदो ज्ञातपूर्वकत्वादि सर्वगुणान् नवान् यथोक्तदोषाभावान् अमात्यान् कुर्वीत। तदेव दर्शयन्नाह—नवास्त्विति। ते हि यमस्थाने यमप्रसङ्गे। प्रीतिद्वेषानपेक्षत्वात् दण्डयितारं मन्यमाना नापराध्यन्तीति।

नी० टी० १. अवगृह्येति। सर्वमाक्रम्य प्रभुमात्रमेनं स्थापयित्वा स्वामिवत् प्रचरन्ति। तदेवं महानत्र दोषः। तथाचोक्तम्—

वटवृक्षप्ररोहेव प्रकृतिः स्कन्धनाशिनी।
आमात्याख्यद्वियोगेन भवेन्मूलोपघातिनी ॥
···श्चित्तविकारिणीति वचनात्।

नी० टी० २. नवानिति—क्रमागतान् पूर्वममात्यत्वेऽव्यवहृतान्।

नेति बाहुदन्तीपुत्रः[1]—शास्त्रविद् अदृष्टकर्मा कर्मसु विषादं गच्छेत् । अभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागयुक्तानमात्यान् कुर्वीत, गुणप्राधान्यादिति[2] ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भीष्ममते दोषः

अस्मिन्मते सहाध्यायित्व—समानशीलत्व—कुलीनत्वानि अमात्यकार्यप्रयोजकानि उपलब्धव्यानि भवन्ति, तद्द्वारा दाक्ष्यविश्वास्यत्वरागित्वादिगुणवत्तायाः सुपरीक्षितत्वात् न तावता स्वामिभावेन वर्तनात्मको महान्दोषः न व्यावृत्तो भवति । सति च तस्मिन् राज्यस्वामित्वस्य हानिः प्रसज्येत !
इतीममपि दोषमभिसन्धायाह नेतींत्यादिना ग्रन्थेन । (पृ० ९९)
उद्धव इति । (पृ० ९९) अभियुक्तैः वातव्याधिपदसङ्केतस्य उद्धवे प्रयुक्तत्वादेवं व्याख्यानम् । भीष्ममते दोषसुत्थापयति एवमिति ।

स्वामिवदिति । (पृ० ९९) अत्रोदाहरण्यं टिप्पण्यां-द्रष्टव्यम्[3] ।

ज्ञातेति । (पृ० ९९) पूर्वत आगतः पूर्वकत्वादिः सर्वगुणः ज्ञातः येषामिति विग्रहो बोध्यः । **यथोक्तेति** । (पृ० ९९) नवान् पूर्वसम्बन्धरहितान् इति व्याख्यान्ति गणपति शास्त्रिणः ।

नवेषु रागद्वेषाभावौ

नापराध्यन्तीति । (पृ० ९९) अत्रेदं बोध्यम्-पुराणाः केचित् परस्परं क्रमागतत्वात् स्निह्यन्ति, अपरे द्विष्यन्ति इति तेषु रागद्वेषौ सम्भवितुमर्हतः । नवास्तु तु न तथा इति ।

श्रीमूला

इममपि पक्षं बाहुदन्तीपुत्रो न सहत इत्याह—नेति बाह्विति । कुत इत्यत्राह—शास्त्रेत्यादि ! नीतिशास्त्रग्रन्थनिष्णातस्तदर्थानुष्ठानपरिचयविकलः अमात्यकर्मसु अवसादं प्राप्नुयात् अनिर्वाही स्यादित्यर्थः । कांस्तर्हि अमात्यान् कुर्वीतेत्यत्राह—अभिजनेत्यादि । अभिजनो वंशशुद्धिः, प्रज्ञा बुद्ध्यतिशयः, शौचमुपधाशुद्धिः, शौर्यम् उत्साहशक्तिः, अनुरागः स्वामिभक्तिः, एतैर्युक्ता ये पुरुषाः तान् अमात्यान् कुर्वीत । कुतः, गुणप्राधान्यात् गुणानामेव प्रधानत्वात् ।

नी० टी० १. बाहुदन्तीपुत्र इति—बाहुदन्ती इन्द्रमाता तस्याः पुत्रः ।

„ २. गुणप्राधान्यदिति—सर्वेषाममात्यगुणानां मध्य एत एव गुणाः प्रधानभूताः ।

३. सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ इति । किरात

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उद्धवमते दोषं प्रकाशयति इन्द्रमतेन नेतीत्यादिना। (पृ० १००) बाहुदन्ती इन्द्रस्य माता। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"बाहुदन्ती इन्द्रमाता तस्याः पुत्रः" इति। निषेधे हेतुमाह शास्त्रेति। अदृष्टकर्मा अनभ्यस्तकर्मा। विषादं मोहं कार्यानिस्तरणात्। एतन्दोषं परिहरन् इन्द्रमतमाह तस्मादिति। वातव्याधिमतेन उपस्थितं विषादं परिहर्तुम् आह अभिजनेति। अभिजनः कुलीनः प्रज्ञा--औत्पादिकी, शास्त्रसमुद्भवा, परिणामिनी, वृद्धसंसर्गादागताऽऽहार्याऽष्टाङ्गा[1]।

शौचमुपधाशुद्धिः। तच्च आभ्यन्तरं अर्थप्रयोगादौ मायानृतादिराहित्यं। न तु मृज्जलादिजनितं बाह्यमात्रं अत्र ग्राह्यम्। तथैव भाष्ये व्याख्यानात्। गीता० (१८।४३[2]) शौर्यम्—बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः। (तदुद्धृतम्—गीताव्याख्यायां (१८।४३[3])

अनुरागः अनुवृत्तो रागः। युक्तान् एतैः प्रधानगुणैः सम्पन्नान्। तथाचोक्तं टिप्पण्याम्—"सर्वेषाममात्यगुणानां मध्य एत एव गुणाः प्रधानभूताः" इति। प्राधान्यमितरगुणाभावेऽपि अभिजनादिगुणानामपेक्षितत्वम्।

तदुक्तम्— कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवास्स्युर्महीपतेः[4]॥ इति। (नी०सा० स०४४)

जयमङ्गला

नेति बाहुदन्तीपुत्रः। बाहुदन्तीपुत्र इन्द्रः। अन्योपि शास्त्रविददृष्टकर्मा। नवो वैद्यादिः। कर्मसु विषादं गच्छेद् व्यामुह्यते यथोक्तम्—

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः।
स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम्॥ इति।

शास्त्रं चेदं विशेषेण कर्मप्रदर्शनार्थं कर्मण्याभ्यासगम्यत्वात्। तेन दृष्टकर्मेत्यर्थादापन्नम्। तस्मादभिजनादियुक्तान् आमात्यान् कुर्वीत।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उद्धवमते दोषः

नव इति। स च अननुभवेन शास्त्रोदितं कर्म न परिचिनेति। अतएव अकुशलत्वात्

---

१. तदुक्तम् कामन्दकेन नी० सारे-१६ सर्गे॥ ३२॥ "औत्पादिकी उत्पत्तिप्रतिबद्धा। साचाष्टाङ्गा तत्त्वतो भवति। शास्त्रसमुद्भवा सम्यग्विज्ञातशास्त्रतत्त्वस्य तदनुस्यूता। सांसर्गिकी आहार्यबुद्धिः ज्ञानवृद्धसंसर्गादागता। परिणामिनी या तदात्वे नोत्पद्यते, किन्तु पश्चाद्बुद्धिः स्वयं विमृशतो भवति। एताश्चतस्रो बुद्धयः सदा मन्त्रशक्तौ व्याप्रियन्ते॥३३॥ इति।

२. आभ्यन्तरं मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यमायारागादिकालुष्याभावः। (शाङ्करभाष्यम्)

(३ भा०) शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः। रा०भा०—शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्। पिशाचभाष्य—शौर्यं मरणे निर्भयत्वम्। वेङ्कटनाथ—शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः। मधुसूदनो—शौर्यं विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः। इति।

४. टी०-अन्यगुणाभावेऽपि कुलीनत्वादिभिः षड्भिर्गुणैः युक्ताः अमात्याः स्युः इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कर्मकाले विषीदति। यद्येवं तर्हि तेषु अमात्यव्यवहारः अनुपपन्नः। इतीमन्दोषमुद्धव-मतेन सम्भवन्तं दृष्टान्तेन विशदयति वैद्यादिरिति।

व्यामुह्येतेति। (पृ० १०१) विषादो। मोहः इति। साङ्ख्यतत्वकौमुद्यां व्याख्यातः तद्यथा-

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः।
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृतयश्च गुणाः[1] ॥११॥ इति।

यस्त्विति। (पृ० १०१) इदं वाक्यं चरके उपलभ्यते।

इन्द्रमते विशेषः कर्मपर्यवसायी नीतिशास्त्राध्ययनविधिश्च

कर्मप्रदर्शनार्थमिति। (पृ० १०१) अत्राऽयं निष्कर्षः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र स्वाध्यायस्य अध्ययनभावनाभाव्यत्वं तव्यप्रत्ययेन वोधितं सदपि बाधितं भवति, स्वाध्यायस्यापुरुषार्थत्वात्। अतः स्वर्गस्य भाव्यत्वं स्वीकृत्य परंपरया इष्टार्थानुसारेण स्वर्गसाधनयागसाधनार्थज्ञानसाधनस्वाध्यायस्योद्देश्यत्वे स्वीकृते तव्यप्रत्ययार्थत्वं समन्वितं भवति। तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनमात्रेण न विश्रामः अपि तु यथावत् कर्मपर्यवसायी स्वाध्यायो यथा भवेत् तथा वेदार्थो ज्ञेय इति सिद्ध्यति। अधीत्य स्नायादित्यादावपि स्नाननिष्ठं त्वाप्रत्ययेन बोध्यं अध्ययनानन्तर्यम् गुरुकुले स्थित्वा वेदमधीत्य तदर्थमवगम्य च स्नायात् इत्येतावत्पर्यन्तं पर्यवस्यति। तथैव अत्रापि नीतिशास्त्रस्याऽध्ययनमात्रेण न कृतकृत्यता भवति तदध्येतॄणामनभ्यस्तकर्मणां विषादापत्तेः। अपि तु त्रिवर्गसमृद्धिजनककर्मपर्यवसितम् अध्ययनम् अर्थात् प्राप्तं भवति इतीन्द्रमतेन पूर्वं प्रतिपादितैर्गुणैः समस्तैः सह 'कर्मणि कुशलताऽप्यपेक्ष्यते' इति।

कर्मण्येति। (पृ० १०१) स चासौ अभ्यासश्चेति विग्रहः तथाचोक्तं दशकुमारचरिते बोद्धम्[2]।

किञ्च 'कुलीनाः शुचयः शूरा'। (पृ० १०१) इति कामन्दकोक्तपद्येनोक्तं दण्डनीतिप्रयोक्तृत्वम्, 'कर्मण्यपदेन' विवक्षितम्। एतेन कामन्दकोक्ताः कुलीनत्वादयः षड्गुणाः अत्रैव अन्तर्भवन्ति इति बोध्यम्।

---

१. गुणा इति परार्थाः। सत्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र क्रमेण निर्दिश्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासङ्ख्यं वेदितव्यम्। एतदुक्तम्भवति। प्रीतिः सत्वं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति। ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते, एवम् दुःखमपि न प्रीत्यभावादिति, तान् प्रत्यात्मग्रहणम्। नेतरेतराभावाः सुखादयः, अपितु भावाः। आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात्। प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मनः। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। इति

२ 'कोऽसौ मार्गः' इति। पुनरिमे ब्रुवते-ननु चतस्रो राजविद्यास्त्रयीवार्ताऽन्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति। तासु तिस्रस्त्रयीवार्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च, तास्तावदासताम्। अधीष्व तावद्दण्डनीतिम्। इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थे षट् श्लोकसहस्रैः सङ्क्षिप्ता। सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा इति।

सर्वमुपपन्नमिति कौटल्यः—[1]कार्यसामर्थ्याद्धि पुरुषसामर्थ्यं कल्प्यते। सामर्थ्यतश्च—

विभज्यामात्यविभवं देशकालौ च कर्म च।
अमात्यास्सर्व एवैते कार्यास्स्युर्न तु मन्त्रिणः[2] ॥ ११ ॥

इति विनयाधिकारिके अमात्योत्पत्तिः।
अष्टमोऽध्यायः ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उद्धवेन्द्रमतयोर्विशेषः

तस्मादिति। वातव्याधिमते शास्त्रस्य विचार एव उक्तः, इन्द्रमते तु कर्मपर्यवसायी शास्त्रविचारः उक्तः इति विशेषो बोध्यः।

श्रीमूला

स्वमतमाह—सर्वमिति। सर्वम् उपपन्नं, शौचसामर्थ्यादयो गुणाः स्वामिपरिभवादिदोषाश्च पूर्वोक्ताः सहाध्यायिप्रभृतिषु न्याय्याः। कुतः, हि यस्मात् कारणात्, पुरुषसामर्थ्यं पुरुषस्य तत्तदधिकारपदयोग्यता, कार्यसामर्थ्यात् सामर्थ्यतश्च कार्याणां सहाध्ययनक्रीडादीनां शक्त्या सामर्थ्याच्च प्रज्ञाशास्त्रसंस्कारशौर्यादितारतम्ययोगित्वलक्षणात्। कल्प्यते व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः। गुणदोषोभयोपपन्नत्वं वदता चार्थादिदमुक्तं भवति—सहाध्यायिप्रभृतयो न हेयाः विश्वास्यत्वादिगुणयोगात्, नापि मन्त्रिपदे कर्तव्याः परिभवादिदोषयोगात्, पारिशेष्यात् तु कर्मसचिवपदे कर्तव्याः तत्तद्गुणापेक्षेषु च कर्मसु देशकालानुरोधेन नियोक्तव्या इति।

एतदर्थकमध्यायप्रान्ते श्लोकमाह—विभज्येत्यादि। अमात्यविभवं विश्वास्यत्वाद्यमात्यगुणसम्पदम्। विभज्य यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य कर्मणः सुष्ठु निष्पत्तये यो गुणोऽपेक्ष्यते, तं तं यथायथं विविच्येत्यर्थः। सर्व एवैते तत्तद्गुणवन्तः सहाध्याय्यादयः सर्वेऽपि। अमात्याः कर्मसचिवाः कार्याः। मन्त्रिणस्तु न कार्याः मन्त्रिपदे न तु निवेश्याः।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके
प्रथमाधिकरणे अष्टमोऽध्यायः अमात्योत्पत्तिः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

स्वमतमाह सर्वमिति। तत्तदाचार्योक्तममात्यत्वतदभावसम्पादकगुणदोषप्रकाशकं मतमुपपन्नम्। युक्तियुक्तत्वादिति शेषः। तत्र हेतुमाह कार्येति[1]।

नी०टी० १. कार्येति—कार्याणि विजिगीषोः समाहर्तृकर्मादीनि खनिद्रव्यहस्तिवनकार्योपयुक्तकर्मपर्यवसानान्येवमष्टादशस्वपि तीर्थेषु मुख्यामात्या अष्टादश। तेषां कारणिकत्वेन स्थिताः प्रत्येकं त्रयस्त्रय एवमुपयुक्ताश्चतुःपञ्चाशत् सर्वेऽपि। द्विद्विसप्ततिसङ्ख्याः तदपेक्षया उच्यते कार्यसामर्थ्यादिति।

नी० टी० २. न तु मन्त्रिण इति। अमात्यसंज्ञासामान्यान्मन्त्रिणामपि कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्राह।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

सामर्थ्यम्

सामर्थ्यं (पृ० १०३) तत्तत्कार्यस्य जननयोग्यत्वम् । तत्र यावन्तो गुणाः येषु येषु स्थलविशेषेषु साधकतया अपेक्ष्यन्ते : तत्र तत्र तावद्गुणसम्पत्तिः पुरुषसामर्थ्यं पुरुषस्य तत्तदधिकारपदयोग्यता । गणपतिशास्त्रिणश्चैवमाहुः –"हि यस्मात्करणात्, कार्यसामर्थ्यात् सामर्थ्यतश्च कार्याणां सहाध्ययनक्रीडादीनां शक्त्या ! सामर्थ्याच्च प्रज्ञाशास्त्रसंस्कार शौर्यादितारतम्ययोगित्वलक्षणात्" इति । अत्र टिप्पणी अनुसन्धेया[1] । यावद्भिः पुरुषैः श्रमं विना कार्यं सम्पादयितुं शक्यते तावन्तः पुरुषाः तत्र तत्र नियोजिताश्चेत् शासनसञ्चालनं आञ्जस्येन भवति । इत्याशयो बोध्यः ।

तदुक्तं दूतचरविकल्पे जयमङ्गलायां नीतिसारे—

गुणसाकल्यं सामर्थ्यस्य तदुपेतो निसृष्टार्थो वेदितव्यः ! इति । (नी०स०१३)

एवं सत्त्रेऽपि तेषु तेषु अमात्येषु दोषस्यापि अपरिहरणीयत्वात् मन्त्रिकार्यं तैः न सम्पादयितुं शक्यते. अपि तु अमात्यकार्यमिति प्रदर्शयन्नाह सामर्थ्यत इति । (पृ० १०३)

तत्त्वञ्च - निरुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः गीताव्याख्यायाम्—

वलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचिते कार्ये श्रमाभावप्रयोजकम् । इति । गीता १७।८।

सङ्ग्रहश्लोकमाह—विभज्येति । देशे काले यो गुणोऽपेक्ष्यते तं यथायथं विभज्य नियोजयेत् तदाहुः ।

यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत् ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रयार्थेष्विवेन्द्रियम् ।। इति ।[2] (नी०सा० ५ सर्गे ७५)

आमात्यविभवं अमात्यसम्पदं । विभागे देशकालावपि स्तः इत्याह देशेति । सर्व एवैते सहाध्यायित्वादिगुणवन्तः । एवकारः अप्यर्थः । एते अमात्याः कर्मसचिवाः मन्त्रिपदं तु तथाविधाः एकदेशगुणवन्तः न कार्याः इत्यभिधात्तुमाह नेति ।

टिप्पण्यामुक्तञ्चैतत्–'अमात्यसंज्ञासामान्यान्मन्त्रि · कर्तव्यत्वे प्राप्ते आह:' इति (पृ० १०३) न मन्त्रिणः समस्तगुणाभावादिति शेषः ।

इति श्रीवैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां अमात्योत्पत्तिः अष्टमोऽध्यायः ।

---

१. "कार्याणि विजिगीषोः समाहर्तृकर्मादीनि खनिद्रव्यहस्तिवनकार्योपयुक्तकर्मपर्यवसानान्येवमष्टादशस्वपि तीर्थेषु मूलामात्या अष्टादश । तेषां कारणिकत्वेन स्थिताः प्रत्येकं त्रयस्त्रय एवमुपयुक्ताश्चतुः पञ्चाशत्सर्वेपि द्विद्विसप्ततिसङ्ख्याः । तदपेक्षया उच्यते कार्यसामर्थ्यादिति" इति । (पृ० १०३) ।

२. "अशेषविषयप्राप्ताविति । यथान्तरात्मा रूपाद्यर्थोपभोगमिन्द्रियैः साधयन् स्वविषय एवेन्द्रियं प्रवर्तयति तद्योग्यत्वात् एवं राजापीन्द्रियस्थानीयमध्यक्षं कर्मसिद्धिये तद्विषय एव कर्मणि नियोजयेत् । इति ।

जयमङ्गला

सर्वमुपपन्नं युक्तम् । यत आभिजात्यादिषु प्रधानगुणेषु सत्सु परिभवादयो दोषा नावतरन्त्येव । अतो विश्वासः । वश्यत्वम्, आपत्स्वनुग्राहित्वं, दाक्ष्यं, अपरित्यागित्वम्, भयम्, कर्मकौशलं चेत्येते प्रधानगुणा अभिजनान्वयित्वाद् अवश्यंभाविनः । तस्माद् अभिजातस्य अव्यभिचारित्वात्, प्राज्ञस्य बुद्धिसम्पन्नत्वात्, शुचेरवधारित शुद्धित्वात्[1], शूरस्य आपदि प्रतीकारसमर्थत्वात्, अनुरक्तस्य स्वाम्यर्थकारित्वात् किमसाध्यमस्तीति सर्वमुपपन्नम् । अन्यच्च कार्यसामर्थ्याद्धि कर्मसामर्थ्यादेव पुरुषसामर्थ्यं पुरुषाणां शक्तिः कल्प्यते । लघुनि समे महति वा कर्मणि तथाविधशक्तिः पुरुषो नियुज्यते ।

ततः किमित्याह—विभज्येति । अमात्यानां[2] विभवम् अमात्यानां शक्तिसम्पदं यथावत्तं विभज्य विभागेनावस्थाप्य । देशकालौ च कार्यञ्च विभज्य । न हि सर्वः[3] सर्वज्ञः सर्वदैव कुशलः सर्वकालयोग्यः सर्वकर्मकुशलो वा । कश्चिदेव क्वचित् कदाचित् किञ्चित् कर्तुं समर्थ इति सर्व एवैते यथोक्तगुणा अमात्याः कर्मसचिवाः कार्यास्स्युर्न तु मन्त्रिणः, यथोक्तगुणैरपर्याप्तत्वात्[4] । अमात्यसामान्यप्रसङ्गेऽपि विशेषेण व्युदासः क्रियत इति ।

अमात्योत्पत्तिः पञ्चमं प्रकरणम् । अष्टमश्चाध्यायः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्वमतं विशदयति—यत इति ।

नावतरन्त्येवेति । आभिजात्यादिषु षट्सु गुणेषु सत्सु सहाध्यायित्वादिमात्रप्रयुक्तदोषप्रयुक्तं विभवं न राजानः प्राप्नुवन्ति इति भावः ।

स्वमततात्पर्यम्

क्रियत इति । तथा च अमात्यपदे भारद्वाजादितत्तदेकदेशमतेन अमात्या नियोक्तुं शक्यन्ते न तु मन्त्रिपदे इति हृदयम् ।

अशुद्धम्

१. अवधारितशुद्धत्वात् ।
२. अमात्याशून्यं विभवम् ।
३. न हि सर्वज्ञः ।
४. गुणैरपर्याप्तत्वात् अमात्य ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

समस्तमतनिष्कर्षः

सङ्ख्या	मतानि	अमात्यत्वप्रयोजकम्	दोषाः
१.	भारद्वाजः—	शुचितानुमापकः सहाध्यायित्व प्रयुक्तस्नेहः ।	परिभवः
२.	विशालाक्षः—	सहाध्यायित्वेन सह समानशील-व्यसनित्वप्रयुक्तो रागः ।	अमात्येच्छानुसारित्वम् ।
३.	पराशरः—	ताभ्यां सहापदि प्राणसमर्पणाध्यवसायप्रयोजकोऽनुरागः ।	अप्रज्ञावत्वम् ।
४.	नारदः—	स्नेहरागानुरागत्रितयेन सह बुद्धिमत्वमपि-विशेषदर्शनम्	कुलीनत्वादिप्रयुक्त-दाक्ष्याद्यभावः ।
५.	भीष्मः—	स्नेहरागानुरागबुद्धिमत्वचतुष्टयेन सह कुलीनत्वमपि ।	बन्धूनां स्वामिभावेन प्रवृत्तिः ।
६.	वातव्याधिः—	पञ्चभिः सह नवीनत्वम्-असम्बन्धैः सह सम्बन्धः शास्त्रमात्रवित्त्वं च ।	कर्मण्यकुशलता
७.	इन्द्रः—	पूर्वोक्तस्नेहरागादिभिः षड्भिर्गुणैः सह प्रयोगकुशलत्वम् ।	(अदोषत्वम्)
८.	कौटिल्यः—	मन्त्रित्वार्थे सर्वे गुणाः, अमात्यत्वेतु कार्यसामर्थ्यानुरोधेन पुरुषसामर्थ्यम् ।	,, इति

इति जयमङ्गलाटीका—क्रोडपत्रे—अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

पञ्चमं प्रकरणम्

नवमोऽध्यायः

मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः

[गुणसम्पदानुगुण्येन अमात्यभेदाः]

जानपदः[1] अभिजातः[2] स्ववग्रहः[3] कृतशिल्पः चक्षुष्मान्[4] प्राज्ञः धारयिष्णुः[5] दक्षः वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमान्[6] उत्साहप्रभाव[7]युक्तः क्लेशसहः शुचिः मैत्रः[8] दृढभक्तिः शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः[9]स्तम्भ-चापल्य[10]वर्जितः संप्रियः[11] वैराणाम[12]कर्ता[13]—इति अमात्यसम्पत्[14]। अतः पदार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ[15] ॥

श्रीमूला

मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरिति सूत्रम्। मन्त्री प्रधानामात्यः यस्मिन्नायत्ताः कर्म-सचिवाः, पुरोहितः पुरोऽग्रे धीयते सर्वकार्येषु प्रमाणत्वेन निवेश्यत इति पुरोहितः, तयोरुत्पत्तिरिहाभिधीयत इत्यर्थः। इत्यमात्यसम्पदिति। अमात्यस्य मन्त्रिणो गुण-वैभवम् एवम्प्रकारम्। जानपदत्वादयस्तु गुणप्रकाराः। तत्र जानपदः विजिगीषू-

---

नो० टि० १. **जानपद इति**। जनपदभवः। राज्ञ इति शेषः।

,, २. **अभिजात इति**। आहारे···योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः।
शुचिः कृत्स्न (च्छ्र) गतस्यापि न पापे·रमतेऽस्य धीः॥

,, ३. **स्ववग्रहः इति**। उत्पथप्रवृत्तं स्वामिनं सुखेनावगृण्हातीति।

,, ४. **चक्षुष्मानिति**। शास्त्रचक्षुः।

,, ५. **धारयिष्णुरिति**। अविस्मरणशीलः।

,, ६. **प्रतिपत्तिमानिति**। प्रतिपत्तिः प्रतिभा। अविमर्शेपि यथावदुत्तरं दीयते।

,, ७. **प्रभावेति**। दैवजनिता प्रभुशक्तिः प्रभावः।

,, ८. **मैत्र इति**। मित्रसाधुकारी बहुमित्रो भवति।

,, ९ **स्तंभ इति**। स्तंभो मिथ्याभिमानादविनयः।

,, १०. **चापलेति**। अस्थिति (रचित्त) ता।

,, ११. **संप्रिय इति**। ··· ··सौभाग्ययुक्तः।

,, १२. **वैराणामिति**। स्वामिदोषादुत्पन्नानामपि प्रशमयिता।

,, १३. **अकर्तेति**। बुद्ध्यमात्य।

,, १४. **अमात्यसम्पदिति**। स्मृतिस्तत्परताऽर्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः।
दृढ़ता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत् प्रकीर्तिता॥

,, १५. **मध्यमावराविति**। मन्त्रिणाविति शेषः।

श्रीमूला

राष्ट्रभवः। अभिजातः विशुद्धान्वयः। स्ववग्रहः शोभनबन्धुरिति साम्प्रदायिकाः, सुखेनावग्रहीतुं प्रामादिकाकार्यप्रवृत्तेर्वारयितुं शक्यः। कृतशिल्पः कृतं शिक्षितं गजाश्वारोहणरथयुद्धायुधगान्धर्वविद्यादिकं येन स तथा। चक्षुष्मान् अर्थशास्त्रं चक्षुः तदभिज्ञः। प्राज्ञः सहजबुद्धिसम्पन्नः। धारयिष्णुः अविस्मरणशीलः। दक्षः क्षिप्रकारी वाग्मी मधुरोपपन्नवक्ता। प्रगल्भः प्रौढः। प्रतिपत्तिमान् प्रतिकर्तुं प्रतिवक्तुं च समर्थः, इतिकर्तव्यतानिश्चयवान् वा। उत्साहप्रभावयुक्तः उत्साहयुक्तः पुरुषकारवान् प्रभावयुक्तः प्रभुशक्तिमान्। क्लेशसहः जितश्रमः। शुचिः चतुर्विधोपधाशुद्धः। मैत्रः सर्वत्र स्निग्धव्यवहर्ता। दृढभक्तिः अविचाल्यराजानुरागः। शीलबलारोग्यसत्त्वसंयुक्तः शीलं सद्वृत्तं, बलं देहशक्तिः, आरोग्यं निर्व्याधित्वम्, सत्त्वं धैर्यम्, एतैर्युक्तः। स्तम्भचापल्यवर्जितः स्तम्भवर्जितः विगर्वः प्रणतिशीलो वा, चापल्यवर्जितः स्थिरप्रकृतिः। संप्रियः सौम्यदर्शनः। वैराणामकर्ता स्त्रीभूम्यादिनिर्मित्तानां वैराणामनुत्पादकः शमयिता च। एभिः पञ्चविंशतिगुणैः सम्पन्न उत्तमो मन्त्री। अत इति। अतः एभ्यो गुणेभ्यः, पादार्धगुणहीनो मध्यमावरो, चतुर्थांशगुणहीनो मध्यमः, अर्धगुणविहीनोऽधम इत्यर्थः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अमात्यनिरूपणानन्तरमेककार्यकारित्वान् मन्त्रित्वं तच्च पूर्णं कथं संभवति इति अभिधातुमध्यायान्तरं सङ्क्षेपेण बोधयति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरिति। जानपदादि पञ्चविंशतिगुणविशिष्टः मन्त्री, आथर्वणादिभिः आपत्प्रतीकारकर्तृत्वादिगुणविशिष्टः पुरोहितश्च तयोरुत्पत्तिः इति सूत्रार्थः। मन्त्रिगुणानभिधातुमाह जानपद इति। स्वदेशोद्भवः स्वदेशश्च तस्य समभिहितः टिप्पण्याम्—'जनपदभवः राज्ञ इति शेषः' इति। अयं (मन्त्री) हि स्वदेशीयानामाचारस्वभावादिज्ञातृत्वात् तत्परिपालनशीलो भवति। अभिजातः कुलीनः तस्योपयोगित्वं टिप्पण्यां व्यक्तम्—

"आहारेष्वथ योनौ च गर्भे कर्मणि चापि यः।
शुचिः कृत्स्नगतस्यापि न पापे रमतेऽस्य धीः" ॥ इति। (पृ० १०७)

स्ववग्रहः सुखेनावग्रहणम् अकार्याद् व्यावर्तनम् यस्य। तदुक्तं टिप्पण्यां—"उत्पथप्रवृत्तं स्वामिनं सुखेनावगृण्हातीति"।

कृतशिल्प इति कलाभिरित्यर्थः। तदुक्तमुपाध्यायनिरपेक्षायाम्—"अभ्यस्त कलाकलापः"। इति। चक्षुष्मान् विशुद्धदर्शनः चक्षुः शास्त्रं तद्वान् इति यावत्। तदुक्तं टिप्पण्याम्। "शास्त्रं चक्षुः" इति। प्राज्ञः अष्टविधप्रज्ञागुणसंपन्नः। धारयिष्णुः स्मृतिर्धारणा तद्वान्, अनेकवर्षान्तरितेष्वपि अविस्मरणशीलः इति यावत्। तदुक्तम्—नीतिसार "व्याख्यायाम—स्मृतिरनेकवर्षान्तरितेष्वप्यविस्मरणम्"। इति। (४-३०) टिप्पण्यामपि—"अविस्मरणशीलः" इति। (पृ० १०७) पुनर्ग्रहणमवधानार्थं। दक्षः अनलसः। वाग्मी— अर्थयुक्तवाक्। उक्तञ्चैतत् उपाध्यायनिरपेक्षायाम्—"वाग्मी

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

"प्रशस्तवाक्। प्राशस्त्यञ्च वाचां स्वल्पैरक्षरैर्मनोहरैरनल्पार्थप्रतिपादनम्" इति। प्रगल्भः अपरिषद्भीरुः। प्रतिपत्तिमान्-भयस्खलितेषु आशु प्रतिविधाता। टिप्पण्यामेवमाहुः—"प्रतिपत्तिः प्रतिभा, अविमर्शेऽपि यथावदुत्तरं दीयते" इति। प्रभावः-प्रभुशक्तिः कोषदण्डजन्यं तेजः इति यावत्। टिप्पण्यां तु 'दैवजनिता प्रभुशक्तिः प्रभावः"[1] (पृ० १०७) इति।

उत्साहः—शौर्यादिगुणोत्साहसंपन्नः। उक्तञ्चैतन् नीतिसारे—(१६-३२)

"बलवद्विचेष्टां बलवतीं विक्रमचेष्टाम्। तथाचाह"— विक्रमबलमुत्साहशक्ति"-रिति[2]। प्रभावोत्साहौ सदापेक्ष्येते प्राधान्यादत आह युक्त इति। उत्साहस्य प्रभावं प्रति कारणत्वात् पूर्वंग्रहणम्। क्लेशः शीतोष्णाद्यायासः तं सहते विना परिश्रममभ्यासं च इति क्लेशसहः। शुचिः धर्माद्युपधाशुचिः। मैत्रः मित्रार्जनकुशलः। स हि बहुमित्रः अनुच्छेद्यो भवति सन्धेयश्च। टिप्पण्यामेवमुक्तम्—' मित्रसाधुकारी बहुमित्रो भवति" इति। दृढभक्तिः स्थिरस्नेहः। शीलं सद्भिः संभावनीयताहेतुर्गुणः। बलम् ओजो धातुः। आरोग्यम् दोषधातुमलाग्निसाम्यम्। धृतिः वर्तमानवस्तुविषयिणी स्पृहा। सत्वं व्यसने अभ्युदये च यदविकारकरं। धृतिभावः इति यावत्। स्तंभः अविनयः दर्प इति यावत्। तदुक्तं टिप्पण्यां "स्तभो मिथ्याभिमानादविनयः" इति। चापलं इष्टसाधनताभ्रमजन्या प्रवृत्तिः। संप्रियः सात्विकत्वान्निर्विकारित्वाल् लोकस्य प्रेमविषयः। टिप्पण्यां तु "सौभाग्ययुक्त" इति। अकर्तेति विरोधानां प्रतिकर्ता। टिप्पण्यान्तु "स्वामिदोषादुत्पन्नानामपि शमयिता" इत्युच्यते।

उपसंहरति—इतीति। अमात्येति "बुद्ध्यमात्य" इति टिप्पणी। संपत् व्याख्यातं टिप्पण्याम्—

"स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः।
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसंपत्प्रकीर्तिता" ॥ इति।

तदेवोक्तं गणपतिशास्त्रिभिः—"पञ्चविंशतिगुणैः संपन्नः उत्तमो मन्त्री" इति।

मध्यमावरमन्त्रिस्वरूपमाह अतः इति। समस्तमन्त्रिगुणापेक्षया इत्यर्थः। "मध्यमावरौ मन्त्रिणौ" इति शेषः इति टिप्पण्याम्। तथा च मन्त्रिगुणापेक्षया पादगुणहीनः मध्यमो मन्त्री अर्धगुणहीनः अवरो मन्त्रीति विवेकः। तदुक्तं गणपतिशास्त्रिभिः चतुर्थांशगुणहीनो मध्यमः अर्धगुणहीनोऽधम इत्यर्थः इति।

---

१ "स्वसम्पदुपेतौ कोषदण्डौ, प्रभुशक्तिः तयोरेव प्रभुशक्तिनिष्पादने सामर्थ्यात्। तथाचाह-कोषदण्डबलं प्रभुशक्तिरिति। (नी० सा० ज० मं०) "सुकोशदण्डौ शोभनकोशदण्डौ प्रभुशक्तिमाहुः" इति च। (उ०पा०) किञ्च प्रभावादिति प्रभुशक्तेः। (ज० मं० १।२) इति। उ० नि०—यस्य महीपतेः प्रभावात् प्रभुशक्तेः कोषदण्डबलं हि प्रभुशक्तिः इति। (१-१)

२ उ० नि० उत्साहशक्तिः बलवतो विजिगीषोर्विचेष्टामाहुराचार्याः त्रिशक्ति युक्तो भवतीह राजा। शक्तिरहितस्तु राजैव न भवति। (नी० सा० व्या० १६-३२)

जयमङ्गला

पूर्वोक्तगुणा यदि न मन्त्रिणः तर्हि ते कीदृशाः, पुरोहिताश्च कीदृशाः स्युरिति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरुच्यत इति प्रकरणक्रमः। जानपद इत्यादि। जनपदे भवः न अटव्यादिभवः। आर्यदेशभवः, स्वजनपदे वा भवः। स हि सदा तत्परिपालनशीलो भवति। अभिजातः अभिजनवान्। ब्राह्मणोऽन्यो वा कुलपुत्रत्वान्न विकर्मणि प्रवर्तते न प्रवर्तयति च। तथा चाह—

एवमर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति सङ्ग्रहम्।
आदिमध्यावसानेषु यतो यान्ति न विक्रियाम् ॥ इति।

स्ववग्रहः शोभनमवग्रहणं यस्य। स हि प्रमाद्यन्तं राजानं मृदुना क्रमेण शोभनमवगृह्णाति। शोभनो वाऽवग्रहः स्ववग्रहः स्नेहयुक्तं मित्रम् अवगृह्यतेऽनेनेति कृत्वा। स हि कल्याणमित्रयुक्तत्वान्नोत्पथं प्रतिपद्यते। कृतशिल्पः ज्ञातानि इष्वस्त्रादीनि शिल्पानि येन स दण्डनयनयोग्यो भवति। चक्षुष्मान् प्रमाणत्रयविशुद्धदर्शन इत्यर्थः, नोत्पथं प्रतिपद्यते, न प्रतिपादयति च। प्राज्ञः स्वाभाविकी शास्त्रसमुत्था च प्रज्ञा विद्यते यस्य स परैर्नाभिसन्धीयते। अभिजनप्रज्ञादीनां प्रागुक्तत्वात् पुनरिह ग्रहणं प्रकर्षार्थम्। पादार्धगुणहीनौ चापरित्यागार्थम्। धारयिष्णुः अविस्मरणशीलः, स हि कार्यं न हापयति। दक्षः अनलसः कर्मस्वविश्रान्तः, उत्साहगुणेऽन्तर्भावेऽपि पुनर्ग्रहणं दाक्ष्यमपरित्याज्यमिति दर्शनार्थम्। वाग्मी अर्थयुक्तवाक्, शोभना वाग् यस्य। स हि परान् रञ्जयन् आदेयवचनो भवति, यस्तु अनर्थकं बहु भाषते स वाचाल एव। प्रगल्भः वचनानुष्ठानयोः परिषदि असाध्वसः। प्रतिपत्तिमान् भये स्खलितेऽपि आशु प्रतिविधाता, वाग्मितादयश्चैते विशेषेण दूतोपयिकाः। उत्साहप्रभावयुक्त इति। "शौर्यममर्षः शीघ्रता दाक्ष्यं चोत्साहगुणाः" (अधि० ६ अध्या० १) इति वक्ष्यति[1]। तत्र प्रभावः प्रतापः, शौर्याद्युत्साहगुणयुक्तोऽपि कश्चिन् निष्प्रतापः प्रागुत्साहाद् अभिभूयते कश्चित् प्रतापवत्त्वेऽपि अकृतोत्साहः पश्चाद् अभिभूयते। उभयगुणस्तु सदा अप्रधृष्यः, अतश्च सह निर्देशः। क्लेशसहः शीतोष्णवर्षा[2]कष्टासहत्वात् लाभविघ्नमासादयति। शुचिः धर्मादिविशुद्धचित्तत्वादहिंसकः। मैत्रः मित्रेषु कुशलो मित्रार्जनकुशल इत्यर्थः। स हि पक्षवृद्धिमाप्नोति। दृढभक्तिः स्थिर[3]स्नेहः, कृच्छ्रेऽप्यपरित्यागी। शीलादियुक्त इति। तत्र शीलं लोकप्रसिद्ध्या अपरपरिवादादिकम् तद्धि लोकरञ्जकम्। बलं प्राणः सर्वकर्माङ्गम्। पथ्यम् आरोग्यम्। सत्वं व्यसनेऽभ्युदये च यदविकारित्वम्। स्तम्भचापलहीन इति। स्तम्भो मदजनितो विकारः, निर्मदत्वाद् अभिगमनीयः। अचपलः विमृश्यकारी। संप्रियः अनुप[4]कुर्वन्नपि सुभगाकाररुचिरः सुभगचरितश्च परान् सुखयति। वैराणामकर्ता विरोधानां प्रतिकर्त्ता न प्रकृतीरपरञ्जयति।

अशुद्धम्

१ वक्ष्यति⋯तत्र
२ वर्षासहत्वात्
३ चिरस्नेहः
४ अनुप

जयमङ्गला

अमात्यसंपदिति। एतत् सर्वमभिधानं यतो निमित्तात् प्रवर्तते तन्निमित्तममात्य-संपदित्यर्थः। अमात्यशब्देन अत्र मन्त्रिणो बुद्धिसचिवस्याभिधानं द्रष्टव्यम्। अत इति गुणविंशतिकात्। पादार्धगुणहीनौ मध्यमावरौ ज्ञेयौ, सर्वगुणस्य उत्तमत्वम् अर्थप्राप्तम्॥

ननु च गुणानां पादेन अर्धेन च हीनत्वाद् गुणपादार्धहीनाविति प्राप्नोति, अस्मिन् पादार्धगुण इत्यत्र पादमर्धं वा गुणा एव, अतः सामानाधिकरण्यम्, पादेन अर्धेन च गुणैर्हीनौ पादार्धगुणहीनाविति। पादार्धगुणौ च तौ हीनौ च सर्वगुणाद् इत्यस्मिन् व्याख्याने पादगुणस्य मध्यमत्वं प्राप्नोति। यथासङ्ख्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातम्। अत्र पञ्चविंशतेः किञ्चिद् वैषम्येऽपि प्रायोवृत्त्या चतुर्भागोऽर्धभागश्च। अथवा पूर्वोक्तान् सर्वसाधारणान् अभिजनादींस्त्यक्त्वा विंशतेर्गुणानां सुकरो विभागः तत्र पञ्चदशगुणयुक्तः पादहीनः, दशभिर्गुणैर्युक्तोऽर्धहीनः। अभिजनादयस्तु पञ्च साधारणा इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्गतिः

पूर्वाध्याये विभज्येत्यनेन मन्त्रित्वार्थमपेक्षितानां सहाध्यायित्वादिसमस्त-गुणानां सामर्थ्यापेक्षया पादार्धादिभेदेन विभागसूचनात् विभज्यमानगुणवत्सु मन्त्रित्वं निषिद्ध्यते। अतः मन्त्री कीदृशशक्यतावच्छेदकविशिष्ट इति जिज्ञासया प्रसङ्गात्, राष्ट्रव्यसनापोहरूपकैकार्यकारित्वाच्च जिज्ञासूनां व्युत्पादनाय मन्त्रिपुरो-हितोत्पत्तिरत्राभिधीयते इति सङ्गतिर्बोध्या। तामेव सूचयति पूर्वोक्तेत्यादिना ग्रन्थेन। मूले अमात्यसम्पदिति। यद्यपि उपक्रमे अत्र अमात्यसंपदित्युक्तम् तथापि मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् इत्युपसंहारेण सह एकवाक्यतया उपक्रमगतममात्यपदं मन्त्रि-परतया बोध्यम्।

जानपद इति। (पृ० ११०) जन्मभूम्यां भव इत्यर्थः। तदुक्तमुपाध्यायनिरपेक्षायाम्—"जानपद इति विषिगीषुजनपदभवः—स्वजन्मभूमिवात्सल्यात् तद्विरुद्धं न समाचरति" इति।

अटव्यादीति। (पृ० ११०) ननु आटविकाः कुतो निषिध्यन्ते इति चेदनर्थत्वात् ते मन्त्रित्वाद् व्यावर्तिताः। अनार्यत्वन्तेषां नीतिसारे उक्तम्—१६ सर्गे ८ श्लोके—

> प्रकृत्याऽधार्मिका लुब्धा अनार्याः सत्यभेदिनः।
> तस्मादारण्यकतया तेभ्यः शत्रुबलं गुरु[1]॥ ८॥ इति।

---

१ टी०—लुब्धा आटविकाः। अनार्याः स्वयमार्याः न भवन्ति, आर्याधिष्ठिता अपि न भवन्ति। आरण्यकतयेति। यस्मादाटविकानामेते दोषास्तस्मात् तेभ्यः शत्रुबलं गुरु तद्विपरीतत्वात्॥ ८॥' इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अनार्यस्य मन्त्रित्वे दोषः

अत्रेदं बोध्यम् । अनार्यस्य स्वभावव्यसनित्वस्य व्यसनिनः मन्त्रित्वे राष्ट्रमपि व्यसनि स्यात्, व्यसनस्य प्रतीकारश्च आर्यैरेव मन्त्रिभिः कर्तुं सुशकः । तेषामुपायविकल्पे कृतक्षणत्वात् । तथाचोक्तम् नो० सारे ७ श्लोके षष्ठ सर्ग—

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।
स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥
टीका-आर्याः उपायविकल्पे कृतक्षणाः । इति ।

स्वजनेति । (पृ० ११०) एतेन "अनार्यकर्मा स्वजनपदप्रभवो वा"[1] इति जयमङ्गलाकृता नीतिसारव्याख्याने साधितं सोपपत्तिकं भवति ।

परजनपदप्रभवोऽपि मन्त्री

स्वग्रहणसार्थक्यं वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां प्रपञ्चितम् । (पृ० १०८) यदि स्वजनपदभवस्य आर्यस्य लाभो न भवति तदा तु परजनपदप्रभवः गुणवांश्चेन् मन्त्रित्वेन वरणीयः । अनार्यकर्मा तु कथमपि न ग्राह्यः, स्वस्वभावानुसारेण जनपदे व्यसनप्रसरणस्य अपरिहरणीयत्वात्[2] ।

अभिजनवानिति । (पृ० ११०) अभिजातस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति एवमर्थमित्यादिना । नीत्यनुष्ठाने प्रवृत्ताः पुरुषाः स्वस्य प्रभावं स्थापयितुं देशभक्तिवाक्चातुर्योत्साहप्रभावधृतिक्लेशसहिष्णुतास्थैर्याविषादिताश्च ख्यापयन्ति । तदिदं ख्यापनं तत्तथैवेति परीक्षितुं महत्यां विपदि परीक्ष्यस्य निपातः परेषामसहनशीलः अपेक्षित इति राजनीतिरादिशति[3] । (देशभक्त्यादयो गुणा आयुर्वेदेपि द्रष्टव्याः[4] ।)

---

१ स्ववग्रहो जानपदः कुलशीलबलान्वितः ।
वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ॥ २७ ॥ इति ।
टी०—जानपदः, नाटव्यां भवो नार्यकर्मा । स्वजनपदप्रभवो वा न परजनपदप्रभवः इति ।

२ यस्य वर्णस्य यो राजा स वर्णः सुखमेधते । इति ।

३ उत्साहं च प्रभावं च तथा क्लेशसहिष्णुताम् ।
धृतिं चैवानुरागं च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत् ॥ (नीतिसार)
आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहिष्णुत्वं च ॥ (अर्थशास्त्रम्)
धीरज धर्म मित्र अरु नारी । आपत्काल परिखिय चारी ॥ (मानस)

४ तदुक्तमायुर्वेदे—क्षान्तिर्दाक्ष्यं दाक्षिण्यमानुकूल्यं शौचं कुले जन्म धर्मसत्याहिंसा साम कल्याण ज्ञानविज्ञानस्थितिविनिवेशः पाटवं यथोक्तकारित्वं ब्रह्मचर्यमनुत्सेकः लोभेर्ष्याविवर्जनमिति । अतोऽन्यथा दोषैः स वर्ज्यः । (कश्यपसंहिता विमानस्थानम् १-४)

अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत । तद्यथा प्रशान्तमार्यप्रकृतिं अक्षुद्रकर्माणमृजुं चक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिव्हमविकृतदन्तोष्ठं अभि…णं धृतिमन्तं अनहङ्कृतं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसंपन्नं उदारसत्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्वाभिनिवेशिनं अव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं निभृतमनुद्धतवेषमव्यसनिनं—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विपदि कुलीनस्य निर्विकारिता

विपदि हि अवस्थानं निर्विकारतया तस्यैव यः कुलीनत्वप्रयुक्तेन्द्रियजयेन स्वाभाविकेन कृतकेन च परिपुष्टः स्यात्। अन्यथा अकुलीनः अश्रद्धया समापतितायामापदि दुःसहायां प्रतिज्ञातादपि कार्यंजातार्द्धे रस्यं भजते रणाङ्गणे इषुनिपातग्रस्तकर्ण इव। अकुलीने श्रद्धाया अभावः वैशेषिकटीकायां कन्दलीकृतोक्तः। तद्यथा— "नास्ति अकुलीनस्य श्रद्धा"। इति। (धर्म नि०प्र० भाष्ये) तथा "ब्राह्मणोन्यो वा कुलपुत्रत्वान्न व्यभिचरति" इति च। (ज०मं०)।अतएव कुलीन एव शिष्योऽध्याप्यः अन्यथा तु बुद्धिमनर्थे कर्मण्यपि प्रयुञ्जीत। तेन च दुष्टानां संवर्धनात् देशस्य कण्टकाकीर्णता समुत्पद्येत इत्यादि आयुर्वेदोक्तमत्राप्यनुसन्धेयम्।

ननु मित्रस्य सत्कुलीनत्वं गुण इति कुतश्चिन्त्यमिति चेत् कुलीनस्य कृच्छ्रादौ चतुरस्रतालाभार्थं[1]मित्युक्तत्वात्, प्रजया सह मैत्रीभावेन वर्तनान्यथानुपपत्त्या मन्त्रिसंपदि कुलीनत्वापेक्षोक्ता वेदितव्या।

किञ्च कुलीनत्वं परीक्ष्यैव सैन्ये कार्यकरणाय सैनिकत्वेन नियोक्तव्या भवन्ति न हि ब्राह्मणः वीरः योद्धा सन्नपि प्रामुख्येन सैन्ये नियोक्तव्यो भवति। तत्र हेतुः तस्य दयैव। यदि हि शत्रुः दीनः सन् दैन्यं प्रदर्शयन् सेनाप्रमुखस्य ब्राह्मणस्य-वीरस्य शरणमायाति, तर्हि दयार्द्रो भूत्वा सेनाप्रमुखो ब्राह्मणः हस्तागतमपि शत्रुं वस्तुत उपेक्षानर्हं बन्धनाद् विमुञ्चेत्। अतः कुलीनपरम्परागतं संस्कारं वीक्ष्यैव सैन्यादिषु नियोजनं कर्तव्यमिति राजनीत्या सिद्धान्तितम्[2]।

अर्थतत्वभावकामकोपने शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नं अध्ययनाभिकामं अर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणं आपदि सर्वानुशिष्टप्रतिपत्तिकरमनुरक्तमेवङ्गुणसमुदितमध्याप्यमेवमाहुः। (चरक वि०) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं जिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहं च भिषक् शिष्यमुपनयेतातो विपरीतगुणं नोपनयेत्। (इति सु सू० अ० २–)

१ 'समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयम्।
दर्शयेत् स्वच्छहृदयः कुलीनः चतुरस्रताम्॥' इति नी० स० ४

टी०—'सत्कुलमि'त्यस्य प्रयोजनमाह समुत्पन्नेष्वित्यादि। 'चतुरस्रता मवक्रताम्'। इति

२ नीतिसारेऽपि 'प्रवासायासदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः॥
अद्वैध्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदो मतः (४।६५)

टी० 'आयासः कर्मसु व्यापारः। दुखं शीतोष्णवर्षादिप्रभवम्। कृतश्रमः न सहसा श्राम्यति, अद्वैध्यः राज्ञा सह वृद्धिक्षयत्वात्। क्षत्रियप्रायः क्षत्रियाणां युद्धयोग्यत्वादितरेषामपि तत्सम्पर्कादुत्सहो भवति। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इतिहासेऽपि प्राचोनसमये आदर्शराज्ये तत्र तत्र गुणसम्पन्नानां कुलोनानां नियोजनेन राजा आश्वस्त आसीदिति अस्ति। आधुनिकेऽपि राज्ये कुलीनत्वस्योपयोगिता दृष्टा, यथा यौधेयगणाः सिकन्दरस्य पुरतः शौर्यं[1] प्रदर्शितवन्तः। १९६५ ई० वर्षे पाकिस्तानेन सह भारतस्य सञ्जाते युद्धे भारतीयैः कुलीनैः प्रदर्शितं यत् शौर्यं तद् विदितमेव।

किञ्च कोषसंरक्षणं यदि केन चित् कर्तव्यं तत् कुलीनैरेव राजभवतैः कर्तव्यं भवति, तेष्वेव आप्तत्वस्य अविसंवादात्। इत्येवं कुलीनस्य माहात्म्यं स्मर्तव्यमनुपेक्षणीयं च। ब्राह्मण इति। (पृ० ११०) ब्राह्मणग्रहणं मनुप्रदर्शितार्थसूचनार्थम्। तथा चोक्तम्— 'सर्वेषां च विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंश्रम्॥' (म०स्मृ७।५७) इति। जातेरस्तित्वं न वा इत्यस्य समाधानं पूर्वालोचनतो ज्ञेयम्। (प्र०खं० १/२१४ पृ०)

राजमन्त्रिणोरवग्रहः

शोभनमिति। (पृ० ११०) अवग्रहणं नीतिसारव्याख्यायाममि उक्तमुपलभ्यते। "प्रमादादकार्यप्रवृत्तः सुखेन निवर्त्यते" इति। (नी०सा० ४।१४) एतत्पक्षे राज्ञोऽवग्रणं भवति। मन्त्रिणेऽवग्रहणपक्षे तु विग्रहान्तरमाह—शोभन इति। षष्ठीबहुव्रीहिपक्षे राज्ञोऽवग्रहणं मन्त्रिणा सुखेन कर्तव्यं भवति। तृतीयाबहुव्रीहिपक्षे मन्त्रिणामवग्रहणं राज्ञा कर्तव्यं भवति। तेन राजा मन्त्री च प्रमादिनौ न स्याताम् इत्यर्थो लभते। मन्त्रिणामवग्रहणं येनोपायेन कर्तव्यम् तन्दर्शयितुमाह-स्नेहयुक्त इति। (पृ० ११०) अपरश्च सुखावग्रहणोपायः—जात्या सम्पादितं मन्त्रिनिर्वाचर्नामत्यपि "शान्ती का अग्रदूत" ग्रन्थे निरुक्तं स्मर्तव्यम्।

एतेन स्ववग्रहस्य द्विविधार्थविवेचनेन लोकसङ्ग्रहप्रकरणस्थः नीतिसारीयः सर्वोपि सदाचारः चिन्तितो भवति। तस्यायं सङ्क्षेपः—

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयबलैः लुब्धं धनेनेश्वरम्।
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णा शमैर्बान्धवान्॥
अत्युग्रं स्तुतिभिः गुरुं प्रणतिभिः मूर्खं कथाभिः बुधम्।
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम्॥ इति।

नवेति। (पृ० ११०) वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थकः नतु पूर्वमतास्वारस्यार्थकः। अत्रायं निष्कर्षः—मन्त्री सुखेन अकार्यान्निवर्त्य राजानं, तथोक्तकारिणं कुर्वीत। स्वजनाः मित्रं राजानं उत्पथान्निवर्त्य मन्त्रिणमपि यथोक्तकारिणं कुर्वीरन् इति। तदेवाह—स हीति। (पृ० ११०)

---

१ सिल्यूकसेन सह सिकन्दरसाम्राज्यगौरवम् इतिहासप्रसिद्धम्।
Americans Lamk was broken by Rajue wilh brauery.
भारत का नवीन इतिहास।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नीतिसारे शिल्पाग्रहणप्रयुक्तन्यूनतापरिहारः

इष्वेति। (पृ० ११०) राज्ञा दण्डप्रणयनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् शिल्पान्तर्गततया प्राधान्येन इषुग्रहणम्। एतेन नीतिसारे स्वामिसम्पद्वर्णनप्रसङ्गे कलावित्त्वस्य अग्रहणप्रयुक्तं न्यूनत्वं निरस्तम्, "नेता दण्डस्य" इत्यनेन कृतशिल्पत्वस्यापि सूचनात्।

शास्त्रदर्शनेन किं भवतीत्याह—प्रमाणत्रयेति। (पृ० ११०) प्रमाणत्रयसार्थक्यं नीतिलक्षणे प्राग् (प्र० १ पृ० २८) विवेचितं बोध्यम्। उक्तं चैतद् रघुवंशेऽपि—

कामं कार्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना॥ इति। (रघुवंश ४सर्ग)

नोत्पथमिति। (पृ० ११०) कथं नोत्पथं प्रतिपद्यते इति चेत् कार्याकार्ययोः शास्त्रणः सम्यक्तया विधानात्[1]। (द्रष्टव्यं चैतत् टिप्पण्याम्।)

---

१. तदुक्तम् नीतिसारे—

शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृद्धये।
विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति॥ स० १.६२॥
वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति सम्मतः।
प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नाकार्येषु प्रवर्तते॥६३॥—
गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते। श्रुता च विद्या मतये महात्मनाम्।
श्रुतानुवर्तीनि मतानि वेधसाम् असंशयं साधु भवन्ति भूतये॥६६॥

टी० ज० मं०—तद्दर्शयति श्लोकद्वयेन-शास्त्रायेत्यादि। शास्त्रं विनयवृद्धये सम्यक् करणीयवर्जनीयविधानात्। ततश्च विद्याविनीतो नापत्स्ववसीदति स्थैर्यं प्रतिपत्त्यसम्मोहादियोगात्॥६२॥

सम्मतः अभिगमनीयः। असद्वृत्तैः अनर्थजनैः। नाकार्येषु प्रवर्तते वृद्धोपसेवी विद्यावृद्धैस्ततो निवर्त्यमानात्॥६३॥

वृद्धसंयोगमधिकृत्याह—गुरुस्त्विति। श्रुता च विद्या परिज्ञानायेत्यर्थः। यतः श्रुतमविनाशि वर्धते अर्थावगमस्य तदधीनसिद्धित्वात्। श्रुतानुवर्तीनि शास्त्राहित परिज्ञानपूर्वकारीणि। वेधसां विदुषां। असंशयं भूतये भवन्ति। अनधीतशास्त्राणां तु कार्यसिद्धये यानि मतान्युत्पद्यन्ते तानि घुणाक्षरकल्पत्वान्नावश्यम्भावीनि॥६६॥

तथा प्रकृतिव्यसनप्रकरणेऽपि—

आत्मामात्यप्रजादुर्गकोषानां दण्डमित्रयोः।
व्यसनेभ्यः समुन्नेता राजा यः स त्रिवर्गभाक्॥ ३॥
अशास्त्रचक्षुर्नृपतिरन्ध इत्यभिधीयते।
वरमन्धो न चक्षुष्मान् मदादाक्षिप्तसत्पथः॥ ४॥ १५ सर्ग

(टी०) तस्मादात्मीयव्यसनापोहे स एव दक्ष इत्याह आत्मेत्यादि। तत्र द्विधा राजा चक्षुष्मान्—अचक्षुष्मांश्च—चक्षुष्मानपि द्विविधः सुगृहीतशास्त्रोऽगृहीतशास्त्रश्च। तत्र यः सुगृहीतशास्त्रश्चक्षुष्मान् स व्यसनेभ्यः समुन्नेता समुत्थापयिता।३—

अशास्त्रचक्षुरिति । शास्त्रमेव चक्षुस्तदस्य नास्तीति कृत्वाऽन्ध उच्यते । वरमन्धो न चक्षुष्मानिति । चलितशास्त्रस्त्वचक्षुष्मान् । स हि शास्त्रादन्यथानिविष्टबुद्धि-ज्ञानमदाक्षिप्तसन्मार्गो भवति ॥ ४ ॥

यदाह—

'शास्त्रचक्षुर्नृपस्तस्मान्महामात्रमते स्थितः ।
धर्मार्थप्रतिघातीनि व्यसनानि परित्यजेत् ॥ ६ ॥ इति ।

एवं कामसूत्रेऽपि—(मू०) धर्मार्थाङ्गविद्याकालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयत ।३।१॥

(टी०) धर्मार्थाङ्गविद्याकालाननुपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत धर्मेत्यादि । तत्र धर्मविद्या श्रुतिः स्मृतिश्च । अर्थविद्या वार्ताशास्त्रम् । तयोरङ्ग-विद्या दण्डनीतिः, योगक्षेमसाधनात् । आन्वीक्षिकी तु तत्त्वनिश्चयहेतुत्वात् । तासां प्रधानानां यथास्वमध्ययनकालाननुपरोधयन्नहापयन्, अन्तराऽन्तरा कामसूत्रमिदमेव तदङ्गविद्याश्च गीतादिका अधीयीत पाठश्रवणाभ्याम् ॥ १ ॥

(मू०) प्राग्यौवनात् स्त्री । प्रत्ता च पत्युरभिप्रायात् ॥ २ ॥

(टी०) प्रागिति । प्राग्यौवनात् स्त्री कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्चाधीयीत पितुर्गृह एव । तरुण्याः परिणीतत्वादस्वतन्त्रायाः कुतोऽध्ययनम् । 'युवतिः' इति पाठान्तरम् । तत्र—स्त्रीपर्यायो द्रष्टव्यः । प्रत्ता चेति । प्रकर्षेण दत्ता, निष्ठायामेव अच् उपसर्गात्तः इति तत्वम् । ऊढेत्यर्थः । त्रिविधं दानम् । मनसा वाचा कर्मणा चेति । पत्युरभिप्रायादिति । यदा पत्यानुज्ञाता तदाऽधीयीत, अन्यथा स्वैरिणीत्याशङ्कनीया स्यात् ॥ २ ॥

(मू०) योषितां शास्त्रग्रहणस्याभावादनर्थकमिह शास्त्रे स्त्रीशासनमित्याचार्याः ॥३॥

(टी०) शास्त्रग्रहणस्याभावादिति । तासां शास्त्रानधिकारात्, शास्त्रं ग्रहीतुमसमर्थ-त्वाच्च । इहेति । कामशास्त्रे स्त्रियमुद्दिश्य शासनम्, इदं कार्यमिदं नेत्येवं रूपं उपदेष्टुमनर्थकमित्याचार्या मन्यन्ते ॥ ३ ॥

(मू०) प्रयोगग्रहणं त्वासाम् । प्रयोगस्य च शास्त्रपूर्वकत्वादिति वात्स्यायनः ॥४॥

(टी०) प्रयोगग्रहणमिति । प्रयुज्यत इति । प्रयोगोऽर्थस्तद्ग्रहणं तासाम्, तद्विज्ञेभ्यो मा भूच्छास्त्रग्रहणम् । स च योषिदुपयोगीति शास्त्रेणावेदितः कथमन्यैरुपदिश्यते । तस्मान्नार्थकं स्त्रीशासनम् ॥ ४ ॥

(मू०) तन्न केवलमिहैव । सर्वत्र हि लोके कतिचिदेव शास्त्रज्ञाः । सर्वजनविषयश्च प्रयोगः ॥ ५ ॥

(टी०) तन्न केवलमिहैवेति । तत्प्रयोगग्रहणं न केवलमिहैवास्मिन्नेव काम-शास्त्रे । सर्वत्र हीति । हि शब्दो हेतौ, सर्वेषु व्याकरणज्योतिःशास्त्रादिषु दृश्यते । तदेव दर्शयति लोक इत्यादिना । कतिचिदेव शास्त्रज्ञाः ये तद्ग्रहणसमर्थाः । तेभ्यः समर्थैरसमर्थैश्च प्रयोगो गृह्यत इति सर्वजनविषयः । प्रयोगग्रहणं च शास्त्रग्रहणात् प्रधानम् । गृहीतस्यापि शास्त्रस्य प्रयोगज्ञानफलत्वात् ॥ ५ ॥

(मू०) प्रयोगस्य च दूरस्थमपि शास्त्रमेव हेतुः ॥ ६ ॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उक्तं च टीकाकृताऽपि-शास्त्राध्ययनफलं उद्देशव्याख्याने "अत्र केचिदाहुरि"त्यादिना। तच्च व्याख्यातं तत्रैव। (प्र० खं० १ पृ० ३७)
किञ्च शेषं शास्त्रानुगतप्रवृत्तेरसाधारणं फलमित्यभिहितं नीतिसारेऽपि आरब्धानीत्यादिना[1]।
शास्त्रेण तद्विद्येन वा सह मन्त्रणे अकृते दोषमाह नीतिसारे—

अहिते हितबुद्धिरल्पधीः अवमन्येत मतानि मन्त्रिणाम्।
चपलः सहसैव संपतन्नरिखड्गाभिहतो विबुध्यते॥
अविचार्यं बलावलेपादहमित्येव समुद्धतोऽनयात्।
चपलः स्वमतेन संपतन्न निपत्याल्पमना विबुध्यते[2]॥ इति। नी० १२।५६।५७

(टी०) प्रयोगस्य चेति। गृहीतशास्त्रस्य। दूरस्थमपीति शास्त्रज्ञजनाधारत्वाद् विप्रकृष्टमपि शास्त्रं पारम्पर्येण हेतुः। एकः शास्त्रज्ञः प्रयोगं गृह्णाति, ततोऽन्यः, ततोऽन्य इति॥६॥

(मू०) अस्ति व्याकरणमित्यवैयाकरणा अपि याज्ञिका ऊहं क्रतुषु प्रयुञ्जते॥७॥

(टी०) अस्तीति। शब्देनाचोदितार्थस्य युक्त्या विमृश्य च स्थापनमूहः। स च प्रातिपादिकलिङ्गवचनान्तरोपादानेन व्याकरणे उक्तः। तद्व्याकरणमस्ति यतोऽयमूहः पारम्पर्याशयात्, इत्यवैयाकरणा अपि याज्ञिकास्तं क्रतुषु प्रयुञ्जते।

तद्यथा—आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इति प्रकृतिप्रयोगः। "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः' इति विकृतिप्रयोगः। अत्र सूर्यमुद्दिश्योहः। निर्वपेदिति लिङ्गात् सौर्यं चरुं निर्वपेदाग्नेयवदिति॥७॥

(मू०) अस्ति ज्यौतिषमिति पुण्याहेषु कर्म कुर्वते॥८॥

(टी०) पुण्याहेष्विति। अस्ति ज्यौतिषमित्यज्यौतिषिका अपि कुतश्चिदुपलभ्य शस्तदिनेषु कर्म कुर्वते। तत्र शास्त्रमेव हेतुः॥८॥

(मू०) तथाऽश्वारोहा गजारोहाश्चाश्वान् गजांश्चानधिगतशास्त्रा अपि विनयन्ते॥९॥

(टी०) तथेति। अनधिगतशास्त्रा इति। हस्त्यश्ववैद्यकं हस्तिशिक्षेत्यनधीत्याम्नायात्पोषणदम्यादिकं कर्म कुर्वत इत्येव। तत्रापि शास्त्रमेव हेतुः।९॥ इति।

[1] आरब्धानि यथा शास्त्रं कार्याण्यमलबुद्धिभिः।
वनानीव मनोहारि प्रयच्छन्त्यचिरात् फलम्॥
सम्यगारभ्यमाणं हि कर्म यद्यपि निष्फलम्।
न तत्तथा तापयति यथा मोहसमीहितम्॥
यत्तु सम्मगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम्। (एतद्व्याख्या ११८ पृष्ठे टिप्पण्यां द्रष्टव्या)
पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुषः॥ नी० १२।१७-१८-१९

[2] (टी०) अहित इत्यादि। दुःखहेतौ सुखहेतुरित्येवंबुद्धित्वात्। मतानि कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयानुपदेशान् योऽवमन्यते सहसा संपतन्। मन्त्रिभिरविमृश्य वर्तमानः शत्रु—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शास्त्रत एव परिच्छेदः भवत्युपायानामवगतौ । अन्यत्र तु मोहेनापरिहार्येणानेके दोषाः समुत्पद्यन्त इत्यप्यत्र स्मर्तव्यम्[१] ।

परैरिति । (पृ० ११०) आत्मपरयोः अभ्युच्चयापचययोरालोचनस्य परामर्शपूर्वकं कर्ता सामर्थ्यान्नातिसन्धीयतपरैः इति भावः । प्रागुक्तत्वादिति । (पृ० ११०) बाहुदन्तीपुत्रमतनिरुपणावसरे ८ अध्याये इति शेषः । अतएव कार्यनिर्णयार्थं शास्त्राण्यधीयानं मन्त्रिणं कुर्यात् इत्युक्तमुपपन्नम्[२] ।

भिश्छिद्रेषु प्रहृतश्चेतयते । अविचार्यं स्वयं बलादहमिति जातदर्पो हि न स्वयं विमृशति । स्वमतेन विचारशून्येन । अनिपत्य न बुध्यते स्वपदात् परिभ्रष्ट एव वेदयते । अल्पमना अल्पबुद्धिः ।

(टी०) वनानीवेति । तान्यपि वृक्षायुर्वेदविहितेन विधिना ज्ञात्वारब्धान्यचिरात् फलं ददतीति । ननु सम्यगारभ्यमाणं कर्म कदाचिन्निष्फलं भवत्येव । ततश्च निर्णयानिर्णययोः को भेद इत्याह सम्यगित्यादि । न तापयति तत्र पुरुषस्यानुपालभ्यत्वात् । यदाह यत्तु सम्यगित्यादि । उपक्रान्तमारब्धम् विपर्ययन्नैष्फलम् । देवान्तरितपौरुषः अलक्षणेन दैवेन बलवता तिरस्कृतपुरुषकार इत्यर्थः । तत्र दैवमेवोपालभ्यमत्रनुमान् । इति ।

१ शक्याशक्यपरिच्छेदं कुर्यात् बुद्ध्या प्रसन्नया ।
केवलं दन्तभङ्गाय दन्तिनः शैलताडनम् ॥ ११ ॥
अशक्यारंभवृत्तीनां कुतः क्लेशादृते फलम् ।
आकाशमास्वादयतः कुतस्तु कवलग्रहः ॥ १२ ॥
नाग्निं पतङ्गवद्गच्छेत् स्पृश्यमेव तु संस्पृशेत् ।
किमन्यत् स्यादृते दाहात्पतङ्गस्याग्निमृच्छतः ॥ १३ ॥
मोहात्प्रक्षिपतश्चेष्टां दुःखलभ्येषु वस्तुषु ।
भवन्ति परितापिन्यो व्यक्तं कर्मविपत्तयः ॥ १४ ॥
बुध्या बोध्यानुगतया परीयात्संपदः पदम् ।
विशुद्धपदविन्यासः पर्वताग्रमिवोन्नतम् ॥ १५ ॥ इति ।

२ मनुनाप्येतदेवोक्तम्—
ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
त्रैविद्यवृद्धान् विदुषः तिष्ठेत्तेषां च शासने ।७।३७।
तदाह कात्यायनः—
एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्वह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः । इति । नी० क० पृ० २५

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रकर्षार्थमिति। (पृ० ११०) मन्त्रिपदे यस्य नियोजनं कर्तव्यं सोऽभिजनादि-गुणप्रज्ञानसंपन्नोऽस्ति नवेति विशेषेणानुसन्धेयम्। तथा च मन्त्री कुलीन एव ग्राह्य इति स्थितम्[1]।

मन्त्रार्थनिर्णयाय सति संभवे कुलीना ब्राह्मणाः नियोक्तव्याः इत्यप्यवधेयम्[2]।

विप्रस्यैव अमात्यमण्डले प्रवेशः

अत्रेदमनुसन्धेयम्—गुणप्रकर्षमभिलक्ष्य ब्राह्मणो मन्त्रिपदे नियोक्तव्य इति स्थितम्। तत्र गुणसंपन्ने ब्राह्मणे अन्यस्मिन् च तथाविधे उपस्थिते गुणान्तरैः सह ब्राह्मणे कुलीनत्वस्य श्रद्धादाढर्यप्रयोजकस्य विपद्यपि एकरूपतयाऽवस्थानप्रयोजकस्य विद्यमानत्वात् अधिकगुणसंपन्नो ब्राह्मणो मन्त्रिपदे नियोक्तव्यत्वेन विहितो भवति। अन्यथा तथाविधस्य अपमानने सञ्जाते कुलीनः मानित्वात् परं आश्रित्यैनं हन्यात् त्यजेद्वा[3]।

---

१ तदुक्तं मनुना—
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान्।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्। इति ७।५४

२ व्यवहारप्रकाशे—
चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत् त्रैविद्यमेव वा।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥
एते च ब्राह्मणा एव। मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात्।
स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः।
धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः॥
इति द्विजोत्तमपदस्य कात्यायनेनोपादानात्।
नारदः—
राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान्।
व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव॥
धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः॥ अ० १।४४-४५
सब्राह्मणपुरोहितः ससभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्यानाञ्च च भेददर्शनान्नियुक्तानियुक्तविशेषेण गोबलीवर्दन्यायेन सभ्यानां ब्राह्मणानां च राज साहाय्यं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम् इति भावः।

३. "कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान् मनस्विनः।
त्यजन्त्येते हि भर्तारं घ्नन्ति वा मानहेतवः।" नी० ५।६७। इति
गुणैरुदारैः संयुक्तान् प्रोन्नयेन्मध्यमाधमान्।
महत्तां प्राप्नुवन्तस्ते वर्धयन्ति नरेश्वरम्। ५.६८ नी० सा०

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शूद्रास्यपि मण्डले प्रवेशः

यदि च कुलीनाः सन्तोपि गुणान्तरसंपन्ना नोपलभन्ते ब्राह्मणाः, तर्हि तु कुलान्तरोद्भवान् अपि इतरगुणसंपन्नान् मन्त्रिकर्मणि राजा वृणुयात्।
तथा चोक्तम्—अपार इत्यादिना[1] भारते—
न च शूद्रो मनुना निषिध्यते। तदुक्तं मनुना—
जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः[2]।

इति वाच्यम्। पालनार्जनयोः उद्देश्ययोर्विलोपे प्रसक्ते निषेधमतिक्रम्य शूद्रेणापि राज्यपालनसंभवे तस्यापि स्वीकारार्हत्वात् अमात्यमण्डले शूद्रस्यापि भारतेन स्वीकृतत्वात्, धर्मनिर्णयार्थम् अधिकृतिरूपेण शूद्रस्य निषिद्धत्वेपि अमात्यमण्डले गुणवतस्तस्य विदुरस्येव प्रवेशे अनिषेधाच्च। अतएव अनधिकृतत्वात् ब्रह्मविषयमधिकृत्य धृतराष्ट्रः विदुरेण न बोधित इति भारतोक्तं नायुक्तिकमिति। शूद्रेष्वपि असङ्करस्य कुलीनत्वात्प्राथम्यं बोध्यम्। एवं सत्वेपि शास्त्रेण दत्ताधिकारः कुलीनो ब्राह्मणादिः यथा गुणसंपन्नो भवेत् तथा तु यतितव्यमेव विचक्षणैः। उपलब्धे च तस्मिन् शूद्रोऽपि तस्मात् कार्यात् परावर्त्य स्वकार्यं साधयेत्। तस्य कुलीनत्वाच्छास्त्रानुयायित्वाच्च एवं वर्णान्तरविषयेपि बोध्यम्।

इन्द्रमतनिरूपणावसरे निरूपितानामभिजनादीनां पुनर्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह पादेति। (पृ० ११०) पादार्धत्वं कथं ग्राह्यमिति त्वग्रे वक्ष्यते। धारयिष्णुत्वस्य फलं दर्शयति अविस्मरणेति। (पृ० ११०) अनेकवर्षान्तरितेष्वपीत्यर्थः।

अनलस इति। (पृ० ११०) ननु शैघ्र्यादनलसत्वे को विशेषः। इति चेदनलसः अविश्रान्तः सन् अन्यदारभते। (तदुक्तम् ४-२०) नीतिसारे—"शैघ्र्यं क्षिप्रकारिता। कश्चिदलसोऽपि त्वरयैकं कर्म कृत्वा श्राम्यति, दक्षस्त्वविश्रान्तोऽन्यच्चारभते"। इति। उत्साहगुणे अन्तर्भूतत्वेप्यस्य पुनः ग्रहणसार्थक्यं निरूपयति पुनरिति।

वाग्मिताव्याख्याविरोधपरिहारः

अर्थेति। (पृ० ११०) ननु नीतिसारे व्याख्यायां" (१-२३) "सङ्क्षेपविस्तराभ्यां स्पष्टललितपदाभिधेयता"-वाग्मता इत्येवोक्तम्। अत्र तु अर्थयुक्तत्वमपि वाग्मितायां निवेशितं तदनयोः कथं समन्वयः इतिचेत्। "विशिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वं भवती"ति विघ्नविघातायेति मुक्ता-

---

[1] "अपारे यो भवेत्पारं अप्लवे यो भवेत् प्लवः।
शूद्रो वा यदिवाप्यन्यः सर्वथामानमर्हति॥

[2] यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥ वी० व्य० पृ० २५ का०—
धर्मप्रवक्ता नृपतेः न तु शूद्रः कथञ्चन॥
यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यत।२०-२१

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वलीव्याख्याने उक्तमस्ति । तदनुसारेण १-२३ श्लोके कामन्दकीये, सत्यस्य विशेषणस्य अर्थयुक्तत्वबोधकस्य पार्थक्येन ग्रहणाद् तदंशं विहाय वाग्मिता स्पष्टेत्यादिपदाभिप्रेयतापरतया व्याख्याता। अत्र तु सत्यस्य उक्तिर्नास्ति इति अर्थयुक्तत्वमत्र निवेशितम् ।

वाचाल इति । (पृ० ११०) यो बहुगर्ह्यंवाग्भवति स न वाग्मी[1] ।

विशेषेणेति । (पृ० ११०) वाग्मितादयः गुणाः दूतौपयिकाः "वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमान्" इत्यादिना उक्ताः । तदुक्तं नीतिसारे—

"प्रगल्भः स्मृतिमान् वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेः दूतो भवितुमर्हति" ॥ इति ।

तत्र निसृष्टार्थादिभेदेन एतेषां तारतम्यमग्रे वक्ष्यते ।

वक्ष्यतिपाठशोधनम्

वक्ष्यतीति । (पृ० ११०) एतत्पाठसंशोधने कारणं निष्प्रताप इति व्याख्यानम् । तथैवोक्तं नीतिसारव्याख्यायाम्–(१६-२८) "प्रभावोत्साहसम्पन्नमिति । शौर्याद्युत्साह-गुणयुक्तोऽपि कश्चिदप्रतापः । प्रतापवत्त्वे सत्यप्यकृतोत्साहश्चाभिभूयते । उभयगुणस्तु सदैवाप्रधृष्यो भवति[2] । अतश्च सह निर्देशः" । इति ।
एतेन मूले उत्साहानन्तरं प्रभावग्रहणमुपपन्नं भवति[3] ।

अत्रेदमनुसन्धेयम्—प्रभुशक्तिरत्र वक्ष्यमाणा अकार्ये प्रवृत्तावुत्पन्नायां राजा मां निग्रहीष्यतीति भये प्रजासु उत्पन्ने सति युक्ता—

---

१ तदुक्तम्—वाचो ग्मिनिः । (५।२।१२४) वाग्मी आलजाटचौ बहुभाषिणि ५।२।१२५ कुत्सित इति वक्तव्यम् कुत्सितं बहु भाषते वाचालः वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहुभाषते स वाग्मीत्येव ।
टी०—वाच शब्दात् आलच् आटच् एतौ मत्वर्थे बहुभाषिणि इत्यर्थः । ग्मिनोपवादः । यत्तु सम्यगिति । न च अबहु अकुत्सितं च यो वदति तत्रापि वाग्मीति कुतो न भवतीति वाच्यम् । "यो हि सम्यग्बहुभाषते वाग्मीत्येव स भवती"ति-भाष्यबलेन पूर्वसूत्रस्य सम्यग्बहुभाषिण्येव प्रवृत्तेऽभ्युपगमादिति भावः इति ।
(तद्धितेषु मत्वर्थीय प्र० ३८ सि० कौमुदी)

२ नी० ८ स० १२२ श्लोक० ।
"सर्वैर्गुणैर्विहीनोपि स राजा यः प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्तात्त्रस्यन्ति परे सिंहान्मृगा इव ।
प्रतापयुक्तो नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्प्रभुः" । १३ । इति ।

३ "प्रजा हि यमस्थाने दण्डधरं मन्यमाना नापराध्यतीति" । नी० स० १ ज० १६

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतएव हि केवलं राज्ञामुत्साहशक्तिमवलोक्य विनेया प्रजा न अधर्मान्निवर्तते। अतः प्रभुशक्तिरुत्साहशक्त्या सहात्यन्तमभ्यर्हिता वर्तते।
व्याख्यातं चेतत् प्रभुशक्तिस्वरूपं भावप्रकाशने द्रष्टव्यम्[1]। निष्प्रतापः इति। (पृ० ११०) अव्यवहितपूर्ववर्तितासंबन्धेन राजा प्रतापाभाववान् यदि स्यादित्यर्थः। प्रतापश्च व्याख्यातः भावप्रकाशने—

प्रतपन्ति यतो द्वेष्याः स प्रताप इहोच्यते। इति ॥ (भाव प्र० ३ अधिकारे) तस्यापि पूर्वोक्त एवाशयोवगन्तव्यः।

भयं च राज्ञः प्रतापसत्त्वे प्रजायां कथं इत्येतत् भावप्रकाशने स्पष्टम्[2]। भयं हि उत्कटकोटिकानिष्टशङ्केति तदाशयः।

व्युत्पत्तिवादे—भयं च परतोऽनिष्टसंभावना। इति उक्तम्। तत्तु मन्त्रिनिर्दिष्टशासनवैपरीत्ये अनिष्टसंभावनापरतया योज्यम्। मन्त्रिणोधिकृत्य कीदृशं भयं प्रजायामपेक्षितमिति काव्यप्रकाशविवरणाद्व्यक्तम्। "यद्यपि भयन्नाम दुःखसाधनत्वेन दुःखाभेदेन वा द्विष्टस्य वस्तुनो दर्शनं तच्च नास्वाद्यम्[2] तथापि गुरुदेवतापित्रादिविषयो बहुमानः स्वावधिकोत्कर्षवत्तया ज्ञानं वासनारूपेण परिणतं भयमिति व्यपदिश्यते। इति। (का० गो० ४।४१।)

यच्चोक्तं "अनिष्टसाधनोपनिपाते तज्जिहासोर्हानाशक्यता, तथा "रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मनश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम्"। (गी० २।५६ मधुसूदनी) इति। तत्तु मन्त्रिणःप्रभाव सत्वे भवति अतस्थताविधः प्रभावः मन्त्रिणोत्पादनीयः अन्यथा वन्ध्यकोपस्य प्रत्यक्षहेडप्रसादाभावे मन्त्रिणोस्तित्वे वैयर्थ्यमेव। अभिभूयते इति। (पृ० ११०) बलवत्सजातीयकृतम्। न गृह्यते उपेक्ष्यत इति अर्थः। उपेक्षाविषयः बलवत्कृतं कर्म आज्ञापनादिः। तथा च निष्प्रतापः उत्साहः। प्रागेव प्रथमतः। नाद्रियते आदावेव इति भावः।

पश्चादिति। (पृ० ११०) प्रतापी सन्नपि निरुत्साही चेत् पश्चान् नाद्रियते। आदौ तु सेव्यते इति भावः। गुणयोः प्रयोजनमाह सहेति।

वर्षाकष्टेतिपाठशोधनम्

वर्षेति। एतत्पाठसंशोधनेकारणं नी० सा० टीकास्थं जयमङ्गलावाक्यं बोध्यम्।

"आपत्काले शीतोष्णवातवर्षादिक्षमता" इति। (उ० नि०)—आपदां दैवात्समुत्पन्नानां क्लेशानां च शीतोष्णक्षुत्तृष्णादीनां च सहनम्। (४-२८) इति। क्लेशसहः। शीतोष्णदुःखक्षुत्तृडादिक्लेशान् सहत इति।

---

१ अनियुक्ता अपि स्वे स्वे कृत्ये यत्सन्निधौ प्रजाः।
प्रभुत्वन्तदिति प्रोक्तम् आज्ञा सैव भयात्मिका ॥ इति।

२ महारण्यप्रविष्टाश्च महासङ्ग्रामचारिणः।
भयानकालंबनाः स्युःगुरुराजापराधिनः। इति। भा० स्थान आदि १

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शुचिः—शौचं हि परलोकविश्वासमूलक स्थायिविश्वास्यत्वप्रदर्शनार्थम्[1]।
मैत्रः—तेन मन्त्रिणि साधुहितकारित्वं ज्ञायते।

अतएव शुचिसङ्गतौ मैत्र्याः विस्तारो भवति इति शुचितायाः प्रयोजनं बोध्यम्[2]।

गणपतिशास्त्रिभिरेवं व्याख्यायते—सर्वत्र स्निग्धव्यवहर्ता इति।

स्थिरस्नेहपाठशोधनम्

स्थिरेति। (पृ० ११०) एतत्पाठशोधने नीतिसारवाक्यं स्मर्तव्यम्। (४-७) "स्थिर स्नेहोऽयं न हरिद्रारागवद्विरज्यते इति दृढभक्तिः सद्भिराश्रियते" इति। तदेवाह—कृच्छ्र इति।

दृढभक्तित्वपरीक्षणोपायविरोधपरिहारः

अपरित्यागीति। (पृ० ११०) ननु आपदा स्थिरभक्तित्वं परीक्षणीयम् इत्यनेन ग्रन्थेन टीकाकृता ध्वन्यते। उक्तञ्चैतन् नीतिसारेऽपि—

धृतिं चेवानुरागं च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत्। इति। (४-३५)

अत्र तु मुलकृता संव्यवहारात् शौचं मित्रतां दृढभक्तित्वं चेत्युक्तम्। एवं-सति कथमनयोः समन्वय इति चेदुच्यते।

आपद्धेतुना परित्यागाभावोऽनुमेयइति नीतिसारस्याऽशयः, नीतिसारे (स० ४/२८) "अन्यत्रागमनमि"ति व्याख्यानात्। मूले तु संव्यवहारात् स्निग्धनिष्ठ-स्नेहस्य नित्यत्वमनुमेयम् इति आशयः। अत्रैव "स्थिरस्नेहः" इति व्याख्यानात्। किञ्च "यथा नार्थशीलो, न द्वेष्टि, दृढस्नेहत्वात् अस्मान्"। इत्येवं (पृ० १३१) वक्ष्यमाणत्वात् अपरित्यागेन मित्रस्य स्नेहः परिचितो भवतीति स्फुटम्। ततश्च पौनःपुन्येन अभ्यासे जाते द्वेषाभावः स्नेहमूलत्वात् स्थिरोऽनुमेयो भवतीति यावत्। तदुक्तम्—

'अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति'। इति।

अन्यच्च यदा एकत्र मन्त्रिणः, दृढभक्तिः ज्ञायते तदा तेन शुचिना सह मैत्रीं कर्तुं अपरोऽपि समीहते इत्यपि दृढभक्तेः उपयोगित्वं बोध्यम्।

शीलमिति। (पृ० ११०) सद्भिः संभावनीयताहेतुः गुणः शीलम्। इत्यादि प्राक् प्रपञ्चितम्। (प्र० खं० २८१)

अपरेति। (पृ० ११०) न परपरिवादादिकमित्यर्थः। आदिपदात् "अनिन्दा परकृत्येषु" इत्याद्युक्तं लोकसङ्ग्रहप्रकरणं बोध्यम्। तस्य फलमाह—तद्धीति।

---

१ तदुक्तम्—मृद्घटवत् सुखभेद्यः दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघटवत् दुर्भेद्यः सुकरसन्धिश्च।

२ आदौ तन्व्यो बृहन्मध्या विस्तारिण्यः पदे पदे।
यायिन्यो न निर्वर्तिन्यः सतां मैत्र्यः सरित्समाः। (नीतिसार)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

बलमिति। (पृ० ११)० कायबलमित्यर्थः। तदुक्तमुपाध्यायनिरपेक्षायाम्[1]—(स० ४।१४) "बलं च कायबलम् तेनान्वितः[2]" इति। युद्धाध्वलङ्घनादिक्रियासामर्थ्यम्,

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥१६॥ (१ सर्ग रघुवंश)

इत्युक्तत्वात् अधृष्य इति यावत्। पर्य्यामिति। तज्जन्यत्वादारोग्यमिति व्याख्यातम्। तच्च ओजसः संरक्षणेन इत्योज आरोग्यं ज्ञेयम्। सति तस्मिन् दोषधातूनां साम्यं संभवति[3]। नी० सा० व्याख्यायमिदमेवोक्तम्। "दोषधातूनां साम्यं कर्माङ्गम्" इति। (४-२८) उ० नि० यां—"नीरोगते"ति च।

सत्वमिति। (पृ० ११०) निर्विकारितेत्यर्थः। सात्त्विकः तत्वं विवेचयितुं समर्थः यतः अपूर्वप्रतिभानं गुर्वादिप्रसादं च स लभते।

मदेति। (पृ० ११०) तेन गुर्वाज्ञादिव्यतिक्रमः ततः भर्त्सनं प्रतिभायाः अभावः राज्यस्य विनाशकरो भवति[4] अतो मदजनितविकारान्निवर्तनं युक्तम्। मदश्च सम्मोहानन्दसंभेदः इति भावप्रकाशने व्याख्याततत्वात् मदं प्रति कारणं दृढं मिथ्याज्ञानं भवति। तस्य दूरीकरणाय गुर्वादिसमोपे निविश्य आन्वीक्षिक्यादिविद्याः प्रयत्नेन अध्येतव्याः। शेषं उद्देशग्रन्थादिनिर्वचनोक्तदिशा अवसेयम्। (प्र० खं० १।१२) अभिगमनीय इति।

विमृश्येति। (पृ० ११०) चपलत्वाभावो विमर्शकारिता, गोकुलनाथोपाध्यायैः चपलतायाः तथैवोपवर्णितत्वात्[5]।

---

१ युद्धाध्वलङ्घनादिक्रियासमर्थः"। (ज० मं० ४-१४)
२ कायबलसंपन्नः वृकोदरवत्। (उ० नि०)
३ प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः समधातुमलक्रियः।
समाग्निः समदोषश्च स्वस्थ इत्यभिधीयते॥ इति।
४ विद्याभिजात्यसंपत्तिमदेऽनुत्तरभाषणम्।
अवज्ञागर्भितं वाक्यं सुहृदामप्यनादरः।
५ अथ चापलम्—तत्र
"मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः" इति धनिकः।
अनवस्थितिः परस्परविरुद्धार्थकबुद्धीनामव्यवधानेनोत्पत्तिः। यथा—
विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्रा क्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात् सममधुना न किमत्र मन्मुखानि॥
अथवा प्रस्तुतमेव तावत् सुन्दरीहितं करिष्ये अत्र सीताकवलने, तत्समीहित सम्पादने च कर्तव्यताबुद्ध्योरव्यवधानं रावणे प्रतिभाति। महाराजस्तु—

जयमङ्गलाक्रोडपत्तम्

अत्रेदम्वधेयम्—टिप्पण्युद्धृतवाक्यानुसारेण अविमृश्यकारित्वे अनवस्थितिः परस्परविरुद्धार्थकबुद्धीनामव्यवधानेनोत्पत्तिः, आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा, हितसाधनताभ्रमजन्या प्रवृत्तिरिति लक्षणत्रयमपि अन्तर्भावनीयम्—

गुणतालिका

अमात्येति। (पृ० १११) अथ विशेषतः शिष्य बुद्धिवैशद्याय अर्थशास्त्रनीतिसारयोरुक्तगुणानां तुलनार्थे तालिका अत्र प्रस्तूयते।

अर्थशास्त्रे	नीतिसारे
१—जानपदः	जानपदः
२—अभिजातः	कुलान्वितः
३—स्ववग्रहः	स्ववग्रहः
४—कृतशिल्पः	कृतशिल्पः
५—चक्षुष्मान्	चक्षुष्मान्
६—प्राज्ञः	प्रज्ञावान्
७—धारयिष्णुः	धारणान्वितः
८—दक्षः	दक्षः
९—वाग्मी	वाग्मी
१०—प्रगल्भः	प्रगल्भः
११—प्रतिपत्तिमान्	प्रतिपत्तिमान्
१२—उत्साहयुक्तः	उत्साही
१३—प्रभावयुक्तः	प्रभावसंयुतः
१४—क्लेशसहः	क्लेशसहः
१५—शुचिः	शुचिः
१६—मैत्रः	मैत्रः
१७—दृढभक्तिः	दृढभक्तिः
१८—शीलयुक्तः	शीलान्वितः
१९—बलयुक्तः	बलान्वितः
२०—आरोग्ययुक्तः	आरोग्यसंयुतः
२१—सत्वयुक्तः	सत्वसंयुतः

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते। इत्याह। चेष्टा तज्जनकप्रवृत्तिः।

यथा— कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम्॥
परिस्खलत्केसरचक्रवालं लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार॥ इति

"तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमुच्यते इति शाङ्र्गदेवः।
अनालोच्येति—हितसाधनतांमप्रमायेत्यर्थः—। हितसाधनताभ्रमजन्या प्रवृत्तिरिति यावत्। इति। ४ उल्लास

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अर्थशास्त्रे	नीतिसारे
२२—स्तम्भहीनः	स्तम्भहीनः
२३—चापलहीनः	चापलहीनः
२४—सप्रियः	
२५—वैराणामकर्ता	वैराणामकर्ता
२६—	सत्यसंयुतः
२७—	धृतिसंयुतः
२८—	स्थैर्यसंयतः
२९—	अनुरागः

अर्थशास्त्रनीतिसारोक्त गुणगणनाविरोधपरिहारः

ननु उपर्युक्तगुणानां अर्थशास्त्रनीतिसारयोर्दृष्ट्या विवेचने कृते मतभेदः कथं उपस्थित, इति चेत् । सत्यं वाग्मितायां, धृतिं सत्वे, स्थैर्यं दृढभक्तौ, संप्रियत्वमनुरागे अन्तर्भाव्य उभयोरपि ग्रन्थयोः समन्वयः बोध्यः । तदुक्तम् जयमङ्गलायामर्थशास्त्रे अत्रैव टीकायाम्—"वाग्मी अर्थयुक्तवाक्, सत्वं व्यसनेऽभ्युदये चाविकारित्वम् दृढभक्तिः स्थिरस्नेहः[1], कृच्छ्रेपि अपरित्यागी सुभगचरितश्च परान् सुखयति" । इति ।

गुणान्तर्भावे विनिगमना

ननु क्लेशसहत्वे धृतेरन्तर्भावः कुतो न वाच्य इति चेन्न । क्लेशसहत्वे प्रतियोगिविधया दुःखस्याऽभावोऽस्ति धृतिमांस्तु आपदि वर्षाद्यायासं सहमानोऽपि न दुःखमनुभवति । इति, सत्वे धृतेरन्तर्भावः औचित्यमावहति । उपर्युक्तरीत्या तत्र तत्र सत्यादीनामप्यन्तर्भावे कृते पृथगुपादानं व्यर्थं भाति, तथापि अमात्यादीनां विशेषतया सत्यादिविषये अवधानं भवतु इत्येतदर्थम् नीतिसारकृता तेषां गुणानां पृथगुपादानं कृतम् ।

नीतिसारे मन्त्रिगुणेषु रागाग्रहणन्यूनतापरिहारः

न च अनुरागः नीतिसारकृता कथं नोक्त इति वाच्यम् । तेनाप्युक्तत्वात् ।

उपधाशोधिताः सम्यगीहमानाः फलोदयम् ।

तेऽस्य सर्वं परीक्षेरन् सानुरागाः कृताकृतम् । इति । नी० ४

अतः नात्र विषये मूलनीतिसारयोर्विरोधः ।

सर्वमिति। (पृ. १११) यतो "निमित्तात् प्रवर्तते तन्निमित्तं" इत्युक्तत्वात् उपर्युक्तगुणवत्त्वं मन्त्रिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तेन नीतिसारोक्तानां सत्यस्थैर्यादीनामप्यवयुत्य अनुवादो बोध्यः ।

मन्त्रित्वानुगमः

समस्तगुणानां संसर्गविधया सङ्ग्रहणं अनुगमश्च भवतु इत्येतदर्थं संपत्पदविशिष्टत्वं स्वशक्यतावच्छेदकगुणपर्याप्तिसंबन्धेनेत्यवगन्तव्यम् । न च राजा सर्वविधगुणसंपन्नः तत्तत्कर्मणि न नियुक्तः तेन गुणवतापि

---

[1] स्थैर्यं = स्थिरं विचलत्वम् । (का० उ० नि० ४-२८) स्थैर्यम = अन्यत्रागमनंम (ज० मं० ४-२८)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अमात्यकर्म[1] नीतिसारोक्तमनुष्ठेयं स्यादिति शङ्क्यम्। दूताध्यक्षधर्मस्थमित्रपुरोहिताद्यन्यतमत्वस्यापि तत्र विशेषणत्वोपगमात्। अत्रेति। (पृ० १११) अमात्यपदोपादानेऽपि अन्ते मन्त्रिणि उपसंहारात् अत्र धीसचिवो बोध्यः बुद्धीति। (पृ० १११) सत्यप्येवं, नीतिसारे पृथक् धीसचिवस्य[2] ग्रहणात् जानपदादिगुणपर्याप्तोऽवरमन्त्री बोध्यः। न च कौटिल्यस्यानभिमत इति वाच्यम्। उत्तरमन्त्रिण स्त्रयश्चत्वारो वा कार्याः इत्यग्रे तेन वक्ष्यमाणत्वात्। वस्तुतस्तु मध्यमादिभेदेन मन्त्रित्रितयसाधारणं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणमभिजनदिपञ्चगुणवत्त्वं इन्द्रोक्तं भवति। उत्तरमन्त्रित्वं पञ्चविंशतिगुणसंपन्नस्य भवति। मध्यमावरयोः प्रवृत्तिनिमित्तमत्रैव वक्ष्यते। मध्यमावरमन्त्रिणां लक्षणं प्रदर्शयति अत इति। (पृ० १११) अभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरागाः पञ्च त्रिष्वपि समस्तेषु मन्त्रिषु अपरिहार्याः। पादार्धविभजनं गुणविंशतिकात् कर्तव्यमित्याह गुणेति। (पृ० १११)

ननु उत्तमो मन्त्रो नाभिहितो मूले इत्याह सर्वेति। तथा च मध्यमावरयोः निरूपणात् उत्तमत्त्वं सहजत एव प्राप्तं भवति।

गुणतःप्रयोजनसङ्ग्रहः

अथ सर्वेषामवबोधाय तत्तद्गुणानां प्रयोजनं टीकोक्तदिशा एकत्रोपन्यस्यते। तेन मन्त्रिलक्षणसमन्वितिः सुग्रहा भवेत्।

गुणाः	प्रयोजनम्
१—जानपदः	स हि सदा तत्परिपालनशीलो भवति।
२—अभिजातः	न त्रिकर्मणि आर्यदेशप्रभवः प्रवर्तते न प्रवर्तयति च।
३—स्ववग्रहः	स हि प्रनाद्यन्तं राजानं मृदुना क्रमेण शोभनमवगृह्णाति। शोभनो वाऽवग्रहः स्ववग्रहः स्नेहयुक्तं मित्रं अवगृह्यतेऽनेनेति कृत्वा।
४—कृतशिल्पः	स हि दण्डनयनयोग्यो भवति।
५—चक्षुष्मान्	नोत्पथं प्रतिपद्यते न प्रतिपादयति च।
६—प्राज्ञः	स परैर्नाभिसन्धीयते।
७—धारयिष्णुः	सहि कार्यन्न हापयति।
८ दक्षः	कर्मस्वविश्रान्तः।
९—वाग्मी	परान् रञ्जयन् आदेयवचनो भवति।

---

१ मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम्।
व्यसनस्य प्रतीकारो राजराज्याभिरक्षणम्।
इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति स व्यसनान्वितः। नी० १४ स० प्रकृतिकर्म।

२ स्मृतिस्तत्परताऽर्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः।
दृढ़ता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसंपत्प्रकीर्तिता॥ नी० स० ४

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

गुणाः	प्रयोजनम्
१०—प्रगल्भः	परिषद्यसाध्वसः ।
११—प्रतिपत्तिमान्	भयस्खलितेऽपि आशु प्रतिविधाता ।
१२—उत्साह (युक्तः)	शौर्याद्युत्साहगुणयुक्तोपि कश्चिन्निष्प्रतापः
१३—प्रभावयुक्तः	प्रागुत्साहादभिभूयते कश्चित्प्रतापवत्त्वेपि अकृतोत्साहः पश्चादभिभूयते ।
१४—क्लेशसहः	शीतोष्णादिकष्टसहत्वाल्लाभविघ्नमासादयति ।
१५—शुचिः	अहिंसकः
१६—मैत्रः	स हि पक्षवृद्धिमाप्नोति ।
१७—दृढभक्तिः	कृच्छ्रे ्प्यपरित्यागी ।
१८—शीलम्	लोकरञ्जकम् ।
१९—बलम्	सर्वकर्माङ्गम् ।
२०—आरोग्यम्	पथ्यम् । ओजोवर्धकम् ।
२१—सत्वम्	व्यसनेऽभ्युदये च अविकारित्वम् ।
२२—स्तम्भहीनः	निर्मदत्वादभिगमनीयः ।
२३—अचपलः	विमृश्यकारी ।
२४—संप्रियः	अनुपकुर्वन्नपि सुभगाकाररुचिः सुभगचरितश्च परान् सुखयति ।
२५—वैराणामकर्ता	न प्रकृतीरपरञ्जयति ।

पादार्धगुणेति । मूलस्य साधुत्वं समर्थयितुमाशङ्कते नन्विति । (पृ० १११) विग्रहान्तरमाह—पादार्धगुणाविति । (पृ० १११) नन्वेवं मन्त्रिगुणसंख्या २५ वर्तते ततः पादार्धगुणवत्वमनुपपन्नमित्याह—अत्रेति । अभिजनप्रज्ञाशौचशौर्यानुरक्तत्वं त्रिष्वपि मन्त्रिषु अव्यभिचरितमपेक्ष्यत एव इति पूर्वोक्तं बाहुदन्तीपुत्रमतं स्मरन् पक्षान्तरमाह—अथवेति ।

अमात्यवैविध्यविरोधपरिहारः

यद्यपि अष्टमाध्याये मतभेदेन अमात्यानां षड्विधता भाति तथापि सा उत्तममध्यमावरकर्मभेदेन कर्मसचिवानां विधा भवति । अत्र तु मन्त्रिभेदः उक्त इति न विरोधो भवति ।

मन्त्रिगुणसङ्ख्यान्यूनतापरिहारः

ननु नीतिसारे मन्त्रिगुणेषु दण्डनीतिप्रयोक्तृत्वमपि[1] उक्तम्—सत्यम्, दण्डनीतेः प्राधान्यदर्शनार्थं तद्बोध्यम् । प्राधान्यं चोक्तं महाभारते—

क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः । इति

एतदेव ध्यात्वा अष्टचत्वारिंशत्संस्कारेषु क्षात्रधर्मस्य आत्मगुणस्यैव प्राधान्यं तदर्थत्वं चान्येषां धर्माणां इत्युक्तं गौतमेन[2] । तदप्युपपन्नम्—

---

१ "कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवन्तोऽनुरागिणः ।
दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ।। इति (नी० सा० स० ४)

२ 'गर्भाधान-पुंसवन—सीमन्तोन्नयन जातकर्मनामकरणान्नप्राशन-चौलोप—

[तत्तद्गुणपरीक्षाक्रमाः]

तेषां जनपद[1]मवग्रहं[2] चाप्ततः[3] परीक्षेत[4], समानविद्येभ्यः शिल्पं शास्त्रचक्षुष्मत्तां च; कर्मारम्भेषु प्रज्ञां धारयिष्णुतां दाक्ष्यं च, कथायोगेषु वाग्मित्वं प्रागल्भ्यं प्रतिभानवत्त्वं च; आपद्युत्साहप्रभावौ क्लेशसहत्वं च; संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वं च; संवासिभ्यः[5] शीलबलारोग्यसत्वयोगं अस्तम्भं अचापल्यं[6] च, प्रत्यक्षतः संप्रियत्वं अवैरित्वं च ॥

श्रीमूला

जानपदत्वादिज्ञानोपायानाह—तेषामित्यादि । तेषां जानपदत्वादीनां मध्ये अथवा उत्तममध्यमाधमानां मन्त्रिणाम् । आप्यतः आप्तियोग्यात् प्रत्येतव्याद् विश्वासयोग्यादित्यर्थः, 'आप्तिः प्रत्ययितत्वे स्याल्लाभसम्बन्धयोरपि' इति केशवः । आप्तश्च यथादृष्टार्थवादी । परीक्षेत परीक्ष्य जानीयात् । समानविद्येभ्यः तुल्यविद्याविद्भ्यः । कर्मारम्भेषु कार्यानुष्ठानेषु । कथायोगेषु कार्यकथनप्रसङ्गेषु । प्रतिभानवत्त्वं नवनव प्रज्ञोन्मेषशालित्वम् । संव्यवहारात् समाचरणात् । संवासिभ्यः सहवासिभ्यः । प्रत्यक्षतः स्वयमनुभवात् ।

नयनानि चत्वारि वेदव्रतानि, स्थान-सहचारिणीधर्मसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं एतेषां च अष्टकापार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टमोत्यग्निष्टम उतथ्यः षोडशी वाजपेयातिरात्राप्तोर्यामा इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा, न चाष्टावात्मगुणा, न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोकयं च गच्छति इति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशेप्यष्टावात्मगुणा अयं स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छतीति । वीरमित्रोदय सं० उद्देशप्रकरणम् ।

नी० टि० १ जनपदमिति । जन्मभूमिम् ।

„ २ अवग्रहमिति । ज्ञातिवर्गम् । अन्तरङ्गत्वात् ।

„ ३ आप्ततः । उभयाप्तात् ।

„ ४ परीक्षेतेति । परि समन्तात् बहुम्य ईक्षेत ।

„ ५ संवासेभ्यइति । अथ कथमाप्तात् समानविद्येभ्यः संवासिभ्यः परोपदेशाद् गुणाः परीक्ष्याः यथा कर्मारम्भेषु कथायोगेष्वापदि संव्यवहाराच्च लिङ्गादिभ्यः ।

„ ६ अचापलमिति । स्थैर्यम् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अमात्यानां गुणान् परीक्षितुं तदुपायानाह तेषामिति। (पृ० १२९) जानपदत्वादिगुणानां मध्ये इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि योज्यम्।

जनपदं "जन्मभूमिरि"ति टिप्पण्याम्। परोक्षेतेत्यनेनान्वयः "अभिजनं कुलमाभिजात्यमि"ति उपाध्यायनिरपेक्षायाम्। अवग्रहं नियामकम्। टिप्पण्यां तु "ज्ञातिवर्गमन्तरङ्गत्वादि"ति उक्तम्। अत्रायं भावः ज्ञातय एव नियामका इति। स्पष्टीकृतं चैतत् 'शान्ति का अग्रदूत" ग्रन्थे। आप्ततः। "उभयाप्तात्" इति टिप्पण्याम्। स्वजनात् इति भावः। एवशब्दाद् अत्रागमः प्रमाणम्। तथा च उभयाप्तमुखेन शब्दतः देशकुलावग्रहान् परीक्षेत इति निर्गलितोर्थः। शिल्पं कलादिकर्मविद्या। शास्त्रेति। निर्दुष्टं शास्त्रदर्शनम्। परीक्षेतेति शेषः। कर्मारंभेषु दुर्गादिकार्यकर्तव्येषु। प्रज्ञां विशुद्धदर्शनप्रसूतां मेधाम्। पुनर्ग्रहणं अपूर्वप्रतिभानार्थम्। धारयिष्णुतां इदं कृतं इदं कार्यं चेति। दाक्ष्यमनालस्यम्। कर्मकौशलादिना प्रतिभादिगुणत्रयस्यानुमानं भवति इत्यनुमानं प्रमाणम्। कथायोगे वादे व्याख्याने च। वाग्मितां स्पष्टललितपदाभिधेयताम्। प्रागल्भ्यं परिषद्यसाध्वसत्वम्। प्रतिभानं व्युत्पन्नमतित्वं। परीक्षेतेति शेषः। अत्र प्रमाणं प्रत्यक्षम्। आपदीति। सङ्ग्रामाध्वदुर्भिक्षकोशक्षयादिकार्येषु। उत्साहः शैघ्र्यामर्षशौर्यदाक्ष्यचतुष्टयम्। विक्रमचेष्टामिति यावत्। प्रभावः प्रभुत्वं आज्ञा। क्लेशसहिष्णुतां शीतोष्णवातवर्षादिसहिष्णुताम्। एतत्त्रितयं आपदि यस्मादस्ति, तस्मादन्यदाप्ययमुपर्युक्तगुणवानिति भावः। संव्यवहारादिति। (पृ० १२९) ऋणादानाद्यष्टादशान्यतमकर्मणः। शौचं उपधाशुद्धिः। मैत्रतां मित्रे स्नेहः, तेन मदाभावः। दृढ़भक्तित्वं आराध्ये स्नेहः अत्र मानाभावः। एते अनुमेयाः। संवासिभ्यः तत्सान्निध्येन सन्तोषपुरस्सरं निवसद्भ्यः। शीलं सद्भिः संभावनीयताहेतुर्गुणः। बलं श्रमाभावसमानाधिकरणं ओजः। आरोग्यं दोषधातूनां साम्यं कर्माङ्गम्। सत्वं व्यससने अभ्युदये। अस्तब्धता दर्पाभावः। अचापलं विरुद्धार्थकबुद्धीनामुत्पत्तेरभावः, विनय इति यावत्। एते आगमेन वेद्याःषट्। प्रत्यक्षतः वेद्यौ गुणौ संप्रियत्वं निर्विकारित्वात्प्रेमविषयत्वम्, अवैरित्वं च विरोधाभावः।

जयमङ्गला

ते च गुणाः कथमस्य स्युरिति परीक्षायामाह—तेषामिति। तेषां गुणानां मध्ये पूर्वांस्त्रीन् गुणान् जानपदत्वादीन्। आप्यत इति। स्वजन आप्यते प्राप्यते संबद्ध्यत इति आप्याः[1]। तेहि विशेषेण जानन्तीति तत एव परीक्षेत। आगमयेद् अयमीदृश इति। समानविद्येभ्य इति। यो यत्समानविद्यः स तं विशेषेण जानातीति। शिल्पं शास्त्रमेव। चक्षुष्मत्तां प्रज्ञां च गुणद्वयं परीक्षेत

अशुद्धम्

१. इत्याप्ताः।

जयमङ्गला

आगमयेत्। कर्मारम्भेष्विति। कर्मणां दुर्गादीनाम् आरम्भेषु आरम्भविकल्पेषु। प्रज्ञां धारयिष्णुताम् इदं कर्तव्यमित्यनुस्मरणम्। दाक्ष्यं मनसः सत्वम् अश्रान्तत्वं परीक्षेत अनुमिनुयात्। कथायोगेष्विति। कथाप्रयोगेषु वाग्मित्वम्, प्रागल्भ्यम्, प्रतिभैव प्रतिभानं तद्वतो भावः प्रतिभानवत्वं प्रतिपत्तिमत्त्वमित्यर्थः। अनुभवादेव परीक्षेत न तर्कागमाभ्याम्। आपद्युत्साहप्रभावाविति। यो [1]ह्यस्यामापदि न विषीदति न मन्दप्रभावः क्लेशांश्च सहते सोऽन्दापि कर्मण्य इति परीक्षेत अनुमिनुयात्। संव्यवहारादिति। लोकेन सह पौनःपुन्येन सम्यग् व्यवहृतिः तस्माच्छौचादीन् परीक्षेत। यथा नार्थशीलो, न द्वष्टि दृढस्नेहत्वादस्मान् कार्येष्वायस्य[2]। तथा अस्यैते गुणा नित्या इति तर्कयेदित्यर्थः। सहवासिभ्य इति। सह वासो येषां तेभ्य इति। शीलबलारोग्यसत्वयोगम् अस्तम्भम् अचापलं च परीक्षेतागमयेत्। प्रत्यक्षत इति। स्वानुभवत[3] एवेति। सम्प्रियत्वम् अवैरित्वं च परीक्षेत॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

आप्यत इति। (पृ० १३०) आप्तत इति टिप्पणीपाठः। तत्र तथाग्रहणात्। उभयोरप्यर्थः स्वजनात् इत्येव। तदुक्तमुपाध्यायनिरपेक्षायाम्— "परीक्ष्य गोत्रजेभ्यो जानीयात् कुलमाभिजात्यम्। आसन्नतरेभ्यः स्थानं जन्म जनपदं वा। नियामकंच बन्धुवर्गमेतत्" इति। (नी० सा०स० ४-३३) अत्रापि स्वजन आप्यते संबध्यत इत्याप्य इति निरुक्तिः उक्तमेवार्थं पुष्णाति।

जातिद्वारा कुलपरीक्षणे ब्रह्मज्ञोत्पत्तिफलम्

ननु कुलादिपरीक्षायामाप्यत्वेन स्वजनाः कुतः स्वीकृताः। इति चेत्, कुलशुद्धौ कश्चिद् ब्रह्मज्ञो भविता इति। तथाविधा वंश्याः आप्या कुलं रक्षन्ति वेदेनाप्यशब्दतो बोधनात्। एतत् संहिता-ब्राह्मण-भाष्येषु स्पष्टम्[4]—

अशुद्धम् १ यस्याम्। २ आयस्य तथा। ३ स्वानुभावतः।

ब्रह्मज्ञोत्पत्तीतिहासः

४ (मू०) संब्रह्मणा पृच्यस्व एकताय स्वाहा द्वितीय स्वाहा त्रिताय स्वाहा। तै० सं० १-१८

(भा०) एकतायेति। कल्पः अत्रैतत्पात्रीसंक्षालनं गार्हपत्याङ्गारेणाभितप्य हुत्वा अन्तर्वेदिं प्रतीचीनां तिसृषु लेखासु निनयत्येकताय स्वाहा द्वितीय स्वाहा त्रिताय स्वाहेति। तेभ्य इदं पात्रीप्रक्षालनोदकं हुतमस्तु। एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—"देवा वै हविर्भूत्वाऽभूवन् कस्मिन्निदं म्रक्ष्यामह इति। सोऽग्निरब्रवीत्। मयि तनूः सन्निदधाम्। अहं वस्तं जनयिष्यामि यस्मिन्म्रक्ष्यध्व इति। ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत। तस्मादाहुः अग्निः स वां देवता इति। सोऽङ्गारेण यः अभ्यपातयत्। तत एकतोऽजायत। स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत। स तृतीयमभ्यपातयत्। ततस्त्रितोऽजायत। यदभ्यजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वं। यदात्मभ्योऽजायन्त तदात्स्यानामात्म्यत्वम्"—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अर्थात् यदा देवाः बीजवधादिपापं संमार्ष्टुं चिन्तयामासुः तदा अग्नि—नोक्तम् अपो मातरः देवाः पितरो भूत्वा यदि एकतादीन् ब्रह्मज्ञान्वंशे उत्पादयिष्यन्ति तर्हि तेभ्य उक्तं पापं समर्प्य शुद्धा भविष्यन्ति इति। तथैव साधितम्। ततश्च द्विषन्तः असाधूकृत्यान् इत्युक्तदिशा ये ब्रह्मज्ञान् द्विष्यन्ति ते तत्पापं जिघृक्षन्ति इति त्वन्यत्। अतएव कुलीनाः गुणसंपन्नाः अत्यन्तमवधानेन विचरन्तः कुलं संरक्षन्ति इदं कुलीनस्य तत्वं कुलीना एव परस्परं जानन्ति इति तेषां आप्यशब्देन ग्रहणमत्र कृतम्।

अदृष्टसङ्क्रमणं

न च अपरस्य पापं परस्मिन् कथं सङ्गच्छते इति वाच्यम्,
मनुना तथात्वनिरूपणात्। तदुक्तम्—

"अन्नादेभ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्। इति (८-३१७)।

अतएव मूलमनुसृत्य प्रवर्तमानेन नीतिसारकृता स्वजनेभ्यो विजानीयात्—(स० ४) इत्यादिना कुलादिगुणपरीक्षणे उपयुक्तत्वेन स्वजना निर्दिष्टाः। न च स्वजनमात्रमेव उक्तमिति वाच्यम्, तस्य ज्ञातिपरत्वात्। तदुक्तम्—

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः। इति। (अमर० मनुष्यवर्ग ३४)

जात्युपेक्षायां दोषः

किञ्च ज्ञातयः जातीयत्वेन स्थिताः सन्ति देशे इति आधुनिका न मन्वते, तत्फलं तेषु इदमेव संवृत्तम्, यत्ते मन्त्रिसभायां प्रविविक्षोर्मन्त्रिणः कुलस्थानावग्रहगुणपरीक्षणाद् वञ्चिता भवन्ति। तत्परिणामः मन्त्रिणां सांप्रतिकानां निरङ्कुशत्वं दुरपनेयं संपन्नं इति।

जातिसिद्धौ मीमांसकयुक्तिः

न च तथापि जातिसिद्धिः कया युक्तया संभाव्येति वाच्यम्। मीमांसकैः साधितत्वात्[1] महाभारतेप्युक्तत्वाच्च।

(ब्रा.का. ३ प्र. २ अ. ८) देवाः पूर्वं व्रीह्यवघातादिना हविः संपाद्य बीजवधादिपापलेपः कस्मिन् पुरुषे मार्जनीयः इति विचार्याग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः। ततः सोऽग्नः सर्वदेववीर्यधारिणाङ्गारेणाब्देवतामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत्। तस्मादुत्पन्नानां एकतादिनामकानां देवविशेषाणामापो मातरो देवा आत्मनः पितर इत्याद्यनामकत्वमात्मनामकत्वं च युक्तम्। स च लेपः परंपरया व्रीह्यवघातिनि पुरुष पर्यवसितः इत्याह ते देवा आप्त्येषूदमृजत आप्त्या अमृजत सूर्याभ्युदिते सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिर्मुक्ते, सुर्याभिनिर्मुक्तः कुनखिनि, कुनखा श्यावदति, श्यावदताग्रादधिषौ, अग्रदिधिषुः परिवित्ते परिवत्तो वीरहणि वीरहा ब्रह्महणि। तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत। इति

मीमांसकमतेन जातिप्रत्यक्षम्

१ कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेण निश्चीयते ? नायं शास्त्रस्य विषयो लोकप्रसिद्धत्वाद्वृक्षत्वादिवत्। कथं पुन—

रिदं लोकप्रसिद्धम् ? प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः । कस्मात् पुनः मातापितृसंबन्धानभिज्ञाश्चक्षुःसन्निकृष्टेष्वनास्थातनं प्रतिपद्यन्ते ? शक्त्यभावात् । यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः । नैतत्तुल्यम् । वृक्षत्वं प्रागभिधायकव्यापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वव्यक्तिष्वनुगतं शाखादिमद्रूपेण दृश्यते न तु ब्राह्मणत्वम् । अपिच व्युत्पन्नशब्दोपि निमित्तान्तरादृते नैव प्रतिपद्यते । नचोपवीताध्ययनादिनिमित्तम्, वर्णत्रयसाधारणत्वात् । अध्यापनाद्यपि भिन्नाचारक्षत्रियवैश्यप्रतियोगित्वात् सन्दिग्धम् । सर्वं च दुष्टशूद्रेषु संभाव्यमानत्वादनिश्चितम् । यस्त्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्येत स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः क्रीणीयात् । नैष दोषः, क्वचिद्धि किञ्चिज्जातिग्रहणे इतिकर्तव्यता भवतीति वर्णितमेतत् । तेन यथैवालोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिस्मरण-व्यक्तिमहत्त्वसन्निकर्षाकारविशेषादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणम्, तथैवात्रोत्पादकजातिस्मरणम् । अयं चोत्पाद्योत्पादकसंबन्धो मातुरेव प्रत्यक्षः । अन्येषां त्वनुमानाप्तोपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । नचावश्यं प्रत्यक्षागतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति, चक्षुरादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेन्द्रिय-संबन्धानुसारिप्रत्यक्षमित्येतत् साधितम् । न च यत्सहसा सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निपुणतोपि पश्यतां प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । "स्त्र्यपराधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं सम्बन्ध" इति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते । न हि यद् गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीणां क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता, लोकविरुद्धानुमानासंभवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानम् । अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपारंपर्याविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथाच प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते । नच भर्तृव्यतिरेककृतेन वर्णसङ्करोऽपराधेन जायते दृश्यते ह्यपराधिनीनामपि स्वभर्तृनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभफलोपयोगी भवेत् । नत्वपत्यानां वर्णसङ्करः । नच नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः । सवर्णेन चास्यादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । सङ्करजातानामपि च पुनरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वान्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र तत्रैतावन्मात्रमागमिकं प्रत्येतव्यम् । न ह्ययं पुरुषयत्ननियमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा केनचिन्निमित्तेन स्त्रीपुंस्कोकिलादिज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारंपर्यानुगृहीतप्रत्यक्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनि इति भवत्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामप्याचार-निमित्ता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव । नत्वाचारनिमित्तवर्णविभागे प्रमाणं किञ्चित् । सिद्धानां हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते तत्रेतरेतराश्रयता भवेत् । ब्राह्मणादीनामाचारास्तद्वशेन ब्राह्मणादय इति स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः, पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वम् । तथैकेनैव प्रयत्नेन परपीडानुग्रहादि कुर्वता युगपत्-ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः । एताभिरुपपत्तिभिस्त्विदं प्रतिपाद्यते, न तपआदीनां समुदायो ब्राह्मण्यम्, न तज्जनितसंस्कारः, न तदभिव्यङ्ग्या जातिः । किन्तर्हि, मातापितृजातिज्ञानाभिव्यङ्ग्या—

प्रत्यक्षसमधिगम्या । तस्मात् पूर्वेणैव न्यायेन वर्णविभागे व्यवस्थिते "मासेन शूद्रो भवति" इत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथावा वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानीति वक्तव्यम् इति । (मीमांसातन्त्रवार्तिक १ अ० पा० २)—

जातेरस्तित्वेतिहासः

किञ्च महाभारतेपि जातेरस्तित्वं साधयितुं भीष्मेण धर्मराजस्य पुरतः य इतिहासः उपस्थापितस्स मननार्हं इति तत्संवादः उद्ध्रियते । तद्यथा—

युधिष्ठिर उवाच— क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तमः ।
ब्राह्मण्यं प्राप्नुयादेव तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ॥
ब्राह्मण्यं अर्थवदिच्छेत् कथं शक्यं पितामह ।

भीष्म उवाच— ब्राह्मण्यमतिदुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ॥
परं हि सर्ववर्णानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ।
बह्वीस्तु संसरन् योनीः लभमानः पुनः पुनः ॥
पर्याये तात कस्मिंश्चित् ब्राह्मणो नाम जायते ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥
मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ।
द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतो भवत् ॥
मतङ्गोनाम नाम्नासीत् सर्वैः प्रमुदितो गुणैः ।
स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परन्तप ॥
प्रायाद्दुर्दमयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ।
स बालं गर्दभं राजन् वहन्तं मातुरन्तिके ॥
निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ।
तं दृष्ट्वा नासि निर्भिन्नं गर्दभी पुत्रगर्द्धिनी ॥
उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाभिविध्यति ।
ब्राह्मणो दारुणो नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ।
अयन्तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ॥
स्वयोनिं मानयत्येष भावो भावं नियच्छति ।
एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ॥
अवतीर्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ।
ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ॥
केन मा वेत्सि चण्डालं ब्राह्मण्यङ्केन मञ्नशत् ।

गर्दभ्युवाच - ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन हि ।
जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यन्तेन तेऽनशत् ॥—

एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतियायाद्गृहं पुनः ।
तमागतमभिप्रेत्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥
कस्मात्प्रतिनिवृत्तोसि किञ्चिन्न कुशलं तव ।

मतङ्ग उवाच— अन्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशलो भवेत् ॥
कुशलन्तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ।
ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातं पितर्वेदयते हि माम् ॥
अमानुषी गर्दभी यं तस्मात्तप्स्ये तपो महत् ।
एवमुक्त्वा स पितंर व्रतस्थः कृतनिश्चयः ॥
ततो गत्वा महारण्यमतपत् सुमहत्तपः ।
ततः स तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ॥
तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
मतङ्ग तप्यसे किन्त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥
वरन्ददामि ते हन्त । वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।

मतङ्ग उवाच— ब्राह्मण्यं कामयानोऽहं इदमारब्धवांस्तपः ॥
गच्छेयं तदवाप्येह वर एष वृतो मया ।

भीष्म उवाच— एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः ॥
मतङ्ग दुर्लभमिदंविप्रत्वं प्रार्थ्यते त्वया ।
ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वं अप्राप्यं अकृतात्मभिः ॥
विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम मा चिरम् ।
श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यदतिवर्तते ॥
तदग्र्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ।
देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ॥
चाण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथञ्चन ।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतव्रतः ॥
अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युतः ।
तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशाः ।।
ब्राह्मण्यं दुर्लभं तात प्रार्थयानो न लप्स्यसे ।
मा कृथाः साहसं तात नैष धर्मपथस्तव ॥
विमार्गतो मार्गमाणः सर्वथा न भविष्यसि ।
नहि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यं इह दुर्मते ॥
मतङ्गः परमं स्थानं वार्यमाणोऽसकृन्मया ।
चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥
तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वाप्यसंशयम् ॥

पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह काङ्क्षते ।
स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ।।
ततो दशशते काले लभेत शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ।।
ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायामपि चिरं कालं तत्रैव वर्तते ।।
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ।
ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते ।।
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।।
ततस्तु त्रिशते काले लभते जपतामपि ।
तं च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।।
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।।
मतङ्ग संप्रधार्यैवं यदहं त्वामूचचुदम् ।
वृणीष्व काममन्यं वै ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ।।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा धृतव्रतः ।
सहस्रमेकपादेन ततो ध्याने व्यतिष्ठत ।।
तं सहस्रावरे काले शक्रो द्रष्टुमथागमत् ।
तदेव च पुनर्वाक्यं उवाच वरमं वृत्रहा ।।

मतङ्ग उवाच— इदं वर्षसहस्रत्वे ब्रह्मचारी समाहितः ।
अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नाप्नुयां कथम् ।।

शक्र उवाच— चाण्डोलयोनौ जातेन नावाप्यं वै कथञ्चन ।
अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वयं श्रमः ।।
एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अध्यतिष्ठद्गयां गत्वा सोङ्गुष्ठेन शतं समाः ।।
तं तपन्तमभिद्रुत्य पाणिं जग्राह वासवः ।

शक्र उवाच— मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते विरुद्धमिह दृश्यते ।।
ब्राह्मण्यं दुर्लभतरं संवृतं परिपन्थिभिः ।
बह्वीस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।।
पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ।
तदुत्सृज्येह दुष्प्रापं ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ।।
अन्यं वरं वृणीष्व त्वं दुर्लभोऽयं हि ते वरः ।

मतङ्ग उवाच— किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसेऽत्र माम् ।।—

अथ मङ्गलाक्रोडपत्रम्

(पृ० १३६) टिप्पण्यामुद्धृते इतिहासे जातिमर्यादाया अस्तित्वं सिद्धत्वेनोक्तं जातिभेदस्वीकारे वैज्ञानिक्यो याः शङ्का उद्भवितुमर्हास्तासां समाधानं प्रागुक्तं (प्र० खं० १।२०८) विद्यते ततएव चिन्तनीयम् ।

निबन्धान्तरे जातिचिन्तनम्

किञ्च जातेरस्तित्वं धर्ममर्यादायां पूर्वत एव धर्मज्ञैश्चिन्तितमासीत् इति निबन्धान्तरादपि विज्ञायते । तद्व्यक्तं टिप्पण्याम्[1] ।

जातिचिन्तनम्

भीष्म उवाच— तन्नु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ।
ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्दुरासदम् ।
सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ।

इति अनु० २१७ अध्याये-१

१ वर्ज्याश्च द्विविधाः दोषवन्तः सजातीयाः, गुणवन्तोऽपि विजातीयाः सुतरां दोषवन्तः । तत्र सजातीयेषु अनिषिद्धलाभेऽभिशस्तत्वादिबलवद्दोषरहितो दुष्टोपि ग्राह्यः । विजातीयस्तु गुणवानपि तत्वादेव त्याज्यः किमुत दोषवान् । तथाच श्राद्धदीपकलिकायां भविष्यत्पुराणे आदित्यः—

तस्मात्संपूजयेदेनं गुणांस्तस्याविचिन्तयन् ।
केवलां चिन्तयेज्जातिं गुणान्नो विनतात्मज ॥ इति ।

कन्यादानादिसंबन्धयोग्यां जातिं "यथा कन्या तथा हविरि"त्युक्तेः । तेन तेपि सर्वथा हेया एवेति दिक् ॥ इति । (श्राद्ध प्र० बालंभट्टी श्लोक० २२४ पृ० ४६७) एवमेव विवाहेपि दोषाद्रक्षणाय जातिमर्यादाया विचारणा अपेक्ष्येति निरूप्यते निबन्धकृद्भिः ।

तद्यथा— शिखां पुण्ड्रं च सूत्रं च समयाचारमेव च ।
पूर्वैराचरितं कुर्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥
सामयाचारिका धर्माः जातिभेदकुलोद्भवाः ।
ग्रामाचाराः परिग्राह्याः येच विध्यविरोधिनः ॥ देवलः ॥
कन्यादानं पितुः श्राद्धं सोमपानं तथैव च ।
स्वबन्धुष्वेव कुर्वीत नान्यथा पतितो भवेत् ॥
यस्तु देशानुसारेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्यात् वेदाच्चैतत् प्रदर्श्यते ॥ (निर्णयसिन्धौ)—

तथा—गुर्जरत्वाद्यवान्तरजातिः दत्तकादाविव कन्यादानेप्यपेक्षिता ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः । (गीता)
ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवेत् ।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

जातिशुद्धिफलम्

किञ्च जातिशुद्धेः फलं वक्ष्यति—

आहारेष्वथ यौनौ च बीजे कर्मणि चापि यः

शुचिः कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमतेऽस्य धीः। इति। (ज०मं० राजपुत्र) संबद्ध्यते इति। (पृ० १३०) वृद्धैः स्वजनैः। वेदोक्तरीत्या पुण्यपापाभ्यां इति शेषः। आप्या इति। आप्याः इत्येवं छेदः तेन बहुवचनोपपत्तिः। परीक्षेतेति। बहुभिः इति शेषः। तदुक्तं टिप्पण्याम् "परि समन्तात् बहुभ्य ईक्षेते"ति। एतेन जातीयबहुमतविवेचनं अत्र ध्वनितम्। एवमग्रेपि बोध्यम्। आगमयेदिति। (पृ० १३०) साक्षिदोषाभावे भ्रमादिदोषचतुष्टयाद्यन्यतमाभावेन इति योज्यम्। एवमग्रेपि।

शास्त्रमेवेति। (पृ० १३०) शास्त्रं चक्षुर्विद्यते इति तु विग्रहो न साधुः "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर" इत्यभियुक्तोक्तेः।

शास्त्रचक्षुष्मत्तापदार्थः प्रज्ञा

ननु शास्त्रचक्षुष्मत्ता पदार्थः प्रज्ञा कथं भवति इति चेदुच्यते। प्रतिभा तस्यैव भवति यस्योद्बोधकेन स्वल्पेनापि जन्मान्तरभवः संस्कारः उद्बुद्धः विप्रकृष्टानप्यर्थान् प्रकाशयति, "नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभे"त्यत्र तथोपवर्णितत्वात्। संस्कारश्च पित्तात्मक मूलाधारस्थवन्हिज्वालानाद इति स्वीक्रियते तान्त्रिकैः[1]—मूलाधारेत्यादिना।

(बोधायनधर्मरहस्ये) अध्वर्यूद्गातृहोतॄणां सन्ति सूत्राण्यनेकशः।

यत्रास्ते योनिसम्बन्धः सूत्रज्ञातिकुलोचितः॥

विवाहे सोमश्राद्धे च अग्न्याधाने विशेषतः।

एतैः स्वजातिभिः कुर्याद् अन्यथा पतितो भवेत्॥

कन्यादाने तथा श्राद्धे कुलीनो ब्राह्मणः सदा।

एव ज्ञात्वा प्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च पार्थिव।

कन्यादाने विशेषेण योज्याश्चात्र कुलोद्भवाः।

ब्राह्मणमहासभा विशिष्टाङ्क ४५ पृ० ५१।५२५ पृ०

(आश्व० सू० १-५-४) कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति। यथोक्तं पुरस्तात्। ये मातृतः पितृतश्च दश पुरुषं समनुष्ठितविद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो वा ब्राह्मण्यं निनयेयुः पितृतश्चैक इति। अग्रे च वचनं वरगुणेभ्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् इति।

टी० कुलशब्देनोभौ वंशौ महापातकादिरहिताविति सिद्धौ। तथाऽपस्मारादिदोषरहिताविति कुलमग्रे परीक्षेत। कथं। ये मातृतः पितृतः चेति यथोक्तं भवन्ति चैवं वक्तारः।

१ मूलाधारस्थवह्न्यात्मतेजोमध्ये व्यवस्थिता।

जीवशक्तिः कुण्डलिनी प्राणाकाराऽथ तैजसी॥

मायाऽऽशीर्षन्निदन्तीं तामुच्चरत्यनिशं खगः।

सुषुम्नामध्यदेशे सा यदा कर्णद्वयस्य तु॥

पिधाय न शृणोत्येनं ध्वनिं तस्य तदा मृतिः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मञ्जूषायामपि संस्काररस्य नादात्मत्वं चिदचिन्मिश्ररूपेणास्तीतिनिर्णीतं विद्यते। तथा चेदृशो नादः संस्कारश्च येनोपलब्धः तत्र नादरूपत्वाच् छब्दोपि समुत्पद्यत एव। यदा नादः तदा संस्कारोद्‌बोधाज् ज्ञानमपि अस्त्येव, "न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इत्युक्तत्वात्। अतएव स्वशब्देन संबोध्यस्य पुरतः यावत् अन्तर्गतां मतिं वक्ता न प्रकाशयेत् तावत् तस्य ज्ञानं समुदितं इति न मन्यते। तस्मात् प्रज्ञैव शास्त्रं इति स्थितम्। यदि प्रज्ञा प्रमाणत्रयप्रमिता तर्हि तत्संबम्द्धो नादेपि शब्दाख्यः प्रमाणत्रयप्रमितत्वान् निदुष्ट इति तच्छास्त्रमबाधितमेव भवति। एतदर्थं शुद्धज्वालात्मकस्य पित्तस्य शुद्धतायै सदाचारादिः शुद्धिश्चात्र काम्यते। अतः शास्त्रं प्रज्ञा इत्युक्तं उपपन्नमेव। अतः प्रज्ञा इति वाक्यं न पृथग् बोध्यमस्य चक्षुष्मत्तेतिव्याख्यानात्। तथा च विशुद्धं दर्शनं प्रज्ञेति भावः। किञ्च तत्कालेय उपस्थितः विकल्पः सन्देहः तन्निरासः प्रज्ञया क्रियते। इति संशयच्छेदनान्मतिभावः निदुष्टशास्त्राध्ययनप्रसूतः प्राग्भवीयः संस्कारः प्रतिभा इति भावः। प्रज्ञां प्रज्ञाविशेषम्। प्रज्ञा गुणस्यपृथक्तया पुनर्ग्रहणं निदुष्टपूर्वप्रयोगपरित्यागपूर्वकप्रयोगान्तरप्रदर्शनार्थम्। तथाचाश्रापच्छेदन्यायः स्मर्तव्यः। यथा सन्निपातादिषु पूर्वन्निमित्तं बाधित्वा निमित्तान्तरमुत्पाद्यैव अन्यो दोषः कुपितो भवति तदा पूर्वन्निर्णीतं चिकित्साप्रयोगं बाधित्वा चिकित्सान्तरं अनुष्ठीयते तथैव प्रतिक्षणं निमित्तान्तरोत्पादान्नीतौ प्रयोगः परिवर्तनीयो भवति एतदर्थं नीतौ प्रतिभाविशेषोऽपेक्ष्यते इति भावः। कथेति। (पृ० १३१) विचार्यं विषयमधिकृत्य प्रवृत्तेषु इति शेषः। तदुक्तं शास्त्रार्थविचारपद्धतौ—"विचार्यविषयो नानावक्तृको वाक्यविस्तरः कथा तस्याः षड्ङ्गानि प्राहुः" इति। वाग्मित्वं स्पष्टललितपदाभिधेयता। अत्रैव सत्यमन्तर्भूतमिति प्रागुक्तं (प्र० खं० २ पृ० १२०) स्मर्तव्यम्। प्रागल्भ्यं वचनानुष्ठानयोः परिषद्यसाध्वसत्वम्। तदुक्तं भावप्रकाशने द्रष्टव्यम्[1]।

प्रतिपत्तीति। (पृ० १३१) झटित्युपस्थितिः उद्‌बुद्धसंस्कारप्रयुक्ता। तदुक्तं मुक्तावलीटीकायाम्—"नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः प्रतिभा"। इति। विवृतञ्चैतत् गोकुलनाथोपाध्यायैरपि तत्रैव द्रष्टव्यम्[2]।

उत्साहेति। (पृ० १३१) शौर्यमुत्साहान्तर्गतम् तच्च बलवत्तरं दृष्ट्वा तं प्रति निर्भीकतया प्रवर्तनम्। तदुक्तं गीताभाष्यव्याख्याने—शौर्यमित्यादिना ग्रन्थेन[3]। एवंचात्र शौर्यस्य प्राधान्यं उत्साहान्तर्गतेषु दाक्ष्यादिगुणचतुष्टयेषु स्मर्तव्यम्।

---

१ "निस्साध्वसत्वं प्रागल्भ्यं प्रयोगेषु च सर्वतः"॥ १ अ० इति।

२ मनसि सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य
अक्लिष्टानि च पदानि विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः। (का० प्र० वि० १)

३ प्र० खं० २ पृ० सं० १०१।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

गुणपरीक्षणे नीतिसारविरोधपरिहारः

ननु नीतिसारकृता आपदि अपरेपि स्थैर्यधृत्यादिगुणाः परीक्षणीया इत्युक्तम्[1]।

सत्यम् कौटिल्येन इमे गुणाः यद्यपि कण्ठतो नोक्ताः तथापि धृतिः सत्वे, अनुरागः संप्रियत्वे, स्थैर्यं दृढभक्तावन्तर्भवति इति प्रपञ्चितं पुरस्तात्। (प्र० खं० २ पृ० १२६) अतः तेषां परीक्षणं कौटिल्येनोक्तमेव "संव्यवहाराच्छौचमित्यारभ्य अवैरित्वं चे"त्यन्तग्रन्थेन। तस्मात् कौटिल्येन परीक्षणविचारे धृतिस्थैर्यादि गुणाः त्यक्ता इति न। नीतिसारकृतापि एवंविधं परीक्षणं कौटिल्योक्तमनुमन्यत एव। तथासति सूत्रवार्तिकयोरयमाशयः यत् उत्साहप्रभावक्लेशसहिष्णुताः आपद्येव परीक्षणीयाः। धृत्यनुरागस्थैर्याणि तु संव्यवहारादिभिरपि इति। व्यवहृतिरिरिति। (पृ० १३१) ऋणादानादिः[2]।

सं-पदप्रयोजनं

ननु व्यवहारत इत्यनुक्त्वा संव्यवहारत इति कृत इति चेन्न। व्यवहारे एकः पक्षो निगृहीतो भवति तत्राप्ययं न कदापि निगृहीत इति बोधनार्थम्। एवञ्चायं तथा व्यवहरेल्लोके, यथा कुत्रापि निगृहीतो न भवेत् इति भावः। आपदि परीक्षितानां गुणानां विशेषमाह नित्या इति। तथाचापद्धेतुकानुमितिविधेयता नित्यगुणे वर्तते। अतएव तस्य नाया स इति मत्वा पूर्ववाक्ये आयस्य इतिच्छेदः कृतः बोध्यः।

शीलसंबन्धो नीतौ

शीलेति। (पृ० १३१) ननु शीलादिगुणवद्भिः सह संवसतां राजनीतौ कः संबन्धः इति चेत्, विश्वस्तभावेन सतां सान्निध्येन वासे निर्बाधता। यतः ग्रामे नगरे पत्तने खेटे खर्वटे वा पार्श्वभागे दुष्टाः एव संवसेयुः र्तहि मात्स्यन्यायप्रदर्शनात् अपहरणाद्वाऽन्तरा किमवशिष्येत। अतः देशे संविविक्षवः पार्श्वभागे महात्मानं चिन्तयित्वैव वसन्ति आपदि तेषूपकरणशीलस्य दर्शनात्। तदुक्तं कामसूत्रे—"नगरे पत्तने खर्वटे वा महति सज्जनाश्रये स्थानम्"। इति

संप्रियत्वमिति। प्राग् अनुपकुर्वन्नित्युक्तं वर्तते अतः इदं संवासिमतनिर्वाचनेन न परिज्ञातव्यम्, प्रत्यक्षेणैव सुभगचरिते सुखसाधनत्वस्य ज्ञातव्यत्वात्। अवैरित्वमिति। (पृ० १३१) अत्रायं भावः। क्वचित् प्रकृतिसुखकरत्वं मन्त्रिषु ज्ञातव्यं क्वचित्तु दुःखापकारकत्वाभावः। नानेन पौनरुक्त्यम्।

अमात्यपदव्यवहारः

मूले अमात्येति। (पृ० १०७) तक्षणादिसंस्कारानन्तरं दारु यूपपदवाच्यं भवति। तथापि "यूपं तक्षती"त्यत्र वाक्ये तक्षणात् पूर्वं तद्दारुणि क्रियमाणो यूपपदव्यवहारः भावियूपत्वमादायोपपद्यते। तथा प्रकृतेऽपि अमात्यपदव्यवहारविषये बोध्यम्। अमात्यसंपदित्यत्रामात्यपदार्थस्य सपत् इति विग्रहो बोध्यः। तेन कर्मवरणात् प्राग् अमात्योऽप्रसिद्ध इति शङ्का परास्ता।

---

१ उत्साहं च प्रभावं च तथा क्लेश सहिष्णुतां।
धृतिं चेवानुराग च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत्॥ इति।

२ तदुक्तं व्यवहार-प्रकाशे—
ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः इति।

[राजव्यवहारेष्वावश्यकानि साधनानि]

[1]प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । स्वयंदृष्टं प्रत्यक्षम्, परोपदिष्टं परोक्षम् । कर्मसु कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम् ॥

मन्त्रिस्थापनावश्यकता

[2]यौगपद्यात्तु कर्मणां अनेकत्वादनेकस्थत्वाच्च देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैः कारयेदित्यमात्यकर्म ॥

श्रीमूला

कस्मात्, पुनर्जानपदत्वादिगुणज्ञाने प्रत्यक्षम् आप्तवाक्यमनुमानमिति त्रीणि प्रमाणानि आश्रयणीयानि, न पुनरेकमेवाश्रीयेतेत्याशङ्कायामाह—प्रत्यक्षपरोक्षानुमेयेत्यादि । राजवृत्तिः दण्डनीतिप्रतिपाद्यो राजव्यवहारः । परोपदिष्टम् आप्तवाक्यावगतम् । कृतेन अकृतावेक्षणमनुमेयम् अनुष्ठितेन कर्मांशेन करिष्यमाणांशपरिणामोत्प्रेक्षणमनुमानायत्तमित्यर्थः । एवञ्च यतो राजवृत्तिस्त्रिप्रमाणावसेया ततस्त्रिप्रमाणप्रदर्शनमित्यभिप्रायः । किमर्थं महता प्रयासेन परीक्ष्यैवामात्याः कर्तव्या इति चेत्, तत्राह—यौगपद्यादित्यादि । अयं भावः—कर्माणि खलु नाम राजकीयानि बहूनि बहुप्रकाराणि बहुप्रदेशस्थानि सद्यः करणीयानि च भवन्ति । तानि सर्वाणि साक्षादेव राज्ञा स्वयमनुष्ठातुं न शक्यन्त इति यथादेशकालं तेषामनुष्ठानसिद्ध्यर्थममात्या एव तत्र राज्ञा नियोक्तव्याः । एषितव्याश्च ते गुणवन्त एव कर्मानुष्ठानसम्यक्त्वायेत्यावश्यकं तेषां महता प्रयासेन गुणपरीक्षणमिति । इत्यमात्यकर्मेति, एष मन्त्र्युत्पत्तिप्रकार उक्त इत्यर्थः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उपसंहरति इतीति । अमात्येति । यूपं तक्षति इत्यत्र तक्षणात्पूर्वं यूपव्यवहारस्येव वरणात्पूर्वं गुणसंपत्तिमति अमात्यपदव्यवहारः । शेषं क्रोडपत्रे द्रष्टव्यम् ।

जयमङ्गला

ननु जनपदशिल्पशीलादीन् आगमतः, प्रज्ञोत्साहशौचादीन् अनुमानेन च, वाग्मि[3]त्वसंप्रियतादीन् प्रत्यक्षतः परीक्षेतेति कथं प्रमाणत्रयोपदेश इति चेत् । यस्मात् प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया राजवृत्तिरिति । सा राजवृत्तिः प्रत्यक्षानुमानादि नातिक्रामति । मन्त्रिपुरोहितसखः अमात्यान् शोधयेदित्यादि प्रत्यक्षा, तपस्विनां तु कार्याणि धर्मस्थीयरिति परोक्षा, यश्चैषां यथोद्दिष्टमर्थं सविशेषं वा कुर्यात् सोऽन्यदापीत्यनुमेया ।

नी० टि० १ प्रत्यक्षेति । परीक्षेतेति सर्वत्र सम्बन्धः । २ अयौगपद्यादिति पाठान्तरम् । अशुद्धम्—३ वादित्व ।

जयमङ्गला

तत्रेति प्रत्यक्षादिषु। स्वयं दृष्टम् आत्मीयैरक्षैर्विषयीकृतं प्रत्यक्षम्। ननु च विषयाकारप्राधान्येन तद्वस्तु। सत्यम्, एवं विज्ञानपरिच्छेद्यत्वाद् वस्त्वपि प्रत्यक्षम्। सर्वत्र च वस्तुप्रधानो निर्देशः प्रत्यक्षाद्याभासनिरासार्थः। परोपदिष्टमिति। परैरविसंवादकैरुपदिष्टं वचनेन संज्ञया वा। परोक्षं परप्रत्यक्षम् आप्तोपदेश इत्यर्थः। वक्ष्यति च—"त्रयाणामेकवाक्यत्वे सम्प्रत्ययः" (अधि० १ अध्या० १२) इति। कर्मस्विति। दुर्गादिकेषु कृतेषु कर्तव्येषु वा कृतेन उपलब्धेन अकृतस्यावेक्षणमालोचनमनुमेयं करिष्यत्ययमिदं कर्म शक्तिमत्वाद् यथेदं कृतवानिति[1]। यद्यवमकृतावेक्षणमनुमानं किमुच्यतेऽनुमेयमिति। नैष दोषः। वाक्यैकदेशव्याहारात्। अकृतावेक्षणं यत्र तदनुमेयमिति वस्तूपादाने प्रयोजनमव्यभिचारिणि नियमार्थम्। यौगपद्यात्तु कर्मणामिति। अनेकं कर्म, अनेकस्थमनेकदेशस्थं न स्वयं युगपदनुष्ठातुं शक्यते। यत्वेकदेशस्थम् ऊर्णावर्मकर्मेत्यादि, तद्युगपच्छक्येत[2] क्रमेण चानेक देशस्थमपि यथा-पूर्वमहर्भागं हस्त्यादिषु विनीयेत। पश्चिममितिहासश्रवण इति। तत्र युगपदनेकदेशस्थं च हेमन्ते स्वदेशे दुर्गकर्म, परदेशे यात्रा स्वबलप्रायस्येति। इत्येवंविधस्य स्वयङ्करणे देशकालात्ययो मा भूदिति परोक्षममात्यैरिति। प्रकरणान्मन्त्रिभिः कर्म कारयेत्। इत्यमात्यकर्मेति। एवंजातीयकममात्यकर्म स्वयमनुष्ठानायोग्यत्वात्॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रमाणत्रयनिर्देशः वस्तुप्राधान्ये

ननु राजवृत्तिरित्यनेन वस्तुप्राधान्यं प्रतिज्ञातं कथमत्र प्रमाणत्रयनिर्देशः। इतिचेत्, अधीनत्वाद्वस्तुन इति प्रमाणनिर्देशः। यदि प्रमाणत्रयं निर्देष्टव्यं तर्हि वस्तुप्राधान्यं "प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया राजवृत्तिरि"तिना कुत उक्तम् इति चेन्न। वस्तुनि आभासनिरासस्य प्रदर्शने तात्पर्यात्। तथाच यत्र प्रमाणत्रयप्रमितत्वं तत्र वस्तुनि निर्दुष्टत्वमस्त्येवेति कौटिल्यस्याशयः व्यक्तो भवति। वक्ष्यति च तदेव "प्रत्यक्षाभासनिरासार्थः" इत्यादिना।

यस्मादिति। (पृ० १४१) राजवृत्तिः प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया यतः इत्यर्थः। तत्वं च नीतिलक्षणे अर्थार्जनादिचतुर्विधवृत्तिज्ञानभाव्यकभावनाकरणत्वात्मके निरूपितम्। केचित्तु—राजवृत्तिरेकैकप्रमाणपरतन्त्रापि भवतीति वदन्ति। वस्तुतस्तु नीतिसारसिद्धान्तानुसारेण प्रत्येकं राजवृत्तिः प्रमाणत्रयपरतन्त्रैव[2]। तदुक्तम्

अशुद्धम्—१ कृतवानिमि। २ शक्येत। क्रमेण चे।

२ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः। इति॥ (नी० २-२)

शाश्वती नित्यस्थितिका, तस्याः प्रवर्तमानाया विघ्नेनानुच्छेदात्। इतरासां चाशाश्वत्यं इत्यर्थोक्तम्। इति टीकायाम्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रमाणत्रये समस्तमतसन्तोषः

यत्र प्रमाणत्रयप्रमितत्वं भवति तत् केनापि मतेनोच्छेद्यं न भवति। स्वस्वीकृत प्रमाणप्रमितेऽर्थे तेषां तेषां सन्तोषात्। नचेदं धर्मशास्त्रस्यासम्मतमितिवाच्यम्। मनुना तथोक्तत्वात्। यदाहुः—

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रञ्च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता॥ इति[1]। (मनु० १२।१०५)

प्रमाणत्रयक्रमविपर्यासे तात्पर्यम्

प्रत्यक्षेति। ननु आगमतः इति ग्रन्थेन प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रितयस्य क्रमं विहाय मूले जयमङ्गलायां वा तस्य व्युत्क्रमेणाभिधाने किं—

प्रमाणत्रयविदितं कार्यम्

१ अत्र मेधातिथिः— सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थं। धर्मो वेदार्थः। तस्य शुद्धिर्विवरणपूर्वकाशयनिराकरणेन निश्चितसिद्धान्तव्यवस्थापनमुत एतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चये सति भवति। सुविदिते हि प्रत्यक्षे ज्वालादिवैषम्येण प्रत्यभिज्ञायते। शब्दनित्यत्वात्सिद्धिः। यस्य तु सम्यग् विवेकः स उभयोरविशेषेण प्रत्यक्षमध्यवसायः स्यात्। ज्वालादिषु च चानुमानेनोपरि दृष्टशब्देपि तथा संभावयेत्। तथानित्यशब्दसमुदायात्मको वेदःस्यात्। यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्गहणनिबन्धनो नास्त्यभिज्ञानो मन्यमानो ज्वालाविदुषो भेदग्रहणनिबन्धनमिवं सितविशितं विशेषो न ज्वालाबाधेन शब्दे बाधं संभावयति। एवमनुमानमपि सुविवेचितं न भारतादिग्रन्थप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च। तेन शौर्यादिशास्त्रान्तकर्मण्यतासिद्धिः। अनुविवेचितं ह्यनुमानं स पक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तिं मन्वानो वेदेपि कर्तारं कल्पयेत्। यदा तु निगुणमतिर्भवति तत्तत्प्रयोजकस्य स्नातव्यलक्षणया तस्य कर्तृत्वस्व करणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति। शास्त्रं च विविधागमं। शास्त्रे विविधप्रतिषेधात् तस्य विविधोनेकप्रकारः आगमो यत्रा गम्यते स आगमः। बहुशाखत्वाद्वेदस्य। श्रुतिस्मृतिभेदेन च विविधत्वमुक्तम्। सचायमर्थः। स्वाध्यायविद्याक्षेपः शुद्धभावेनोपदिष्टः। स हि जिज्ञासा च निश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यङ्निधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तं भवितुमर्हति। नहि तच्छूद्रस्योच्छिष्टमिति शक्यं वक्तुम्। किं तेन तदुच्छिष्टमिति। एवमादौ सन्देहे तूच्छिष्टवचनं प्रमाणं कर्तव्यम्। यथा ये शूद्रादयोविप्रांशास्तेषामयं धर्मसन्देहः शिष्टोपदिष्टमेव युक्तं कर्तुं। ततश्च न्यूनाधिकभावेन कृता कल्पना स एव तत्र धर्मः। तेषामपि तथोपदिशतां न दोषः। यत आह "सधर्मः स्यादशङ्कित" इति। अधर्मं ब्रूते दोषधर्मे तु (क्वापि चिकित्सा। तथा गोत्रप्रवरसन्देहे कथं च स्मृतिविच्छेदे ब्राह्मणवचनाद्गोत्रप्रवरसिद्धिः। तत्र च प्रवरसन्देहे सर्वेषां मानसे संशय इत्युक्तम्। गोत्रसंशये तर्हि भविष्यति। तत्र च गोत्रसंशयाभावे कुतः प्रवरसंशयः। प्रतिगोत्रप्रवराणां भेदेन पठितत्वात्। उपपद्यते एवमेतद्गोत्रनामधेयम्।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तात्पर्यम् । इति चेदुच्यते । राजवृत्तौ कार्यसञ्चालनार्थं अभिषिक्तो राजा चार्वाकमतमनुतिष्ठति इति सर्वसाधारणमतेन प्रत्यक्षस्य प्राथम्येन ग्रहणं । तथाविधनृपत्यभावे अपरेण आगमप्रमाणं प्रधानतयाऽनुसन्धेयं भवतीति तत आगमोपन्यासः, ततोनुमानस्यावसरः, इति मूले जयमङ्गलाकृता च प्रत्यक्षपरोक्षानुमानेति प्रमाणक्रमो गृहीतः ।

प्रमितस्य प्रमाणान्तरेण पुनः प्रमितत्वम्

ननु एकस्य वस्तुन एकेन प्रमाणेन प्रमितत्वानन्तरं प्रमाणान्तरं कथं उपयुज्यते इति चेदुच्यते ।

केनापि पुरुषेण यः कोऽपि अर्थोनुष्ठेयः स सुखानुभवपुरस्सरं अनुष्ठीयते, तर्हि तत्राभिनिवेशो भवति। आनन्दाभिव्यक्तिश्च शब्दादिना श्रुते अर्थे तथा न भवति यथा अभिनयेन दृष्टे अर्थे । अतः सामाजिकैः पुरतः अभिनयं दृष्ट्वा नीतिः प्रत्यक्षतः अवगृहीता भवतु इत्येतदर्थं नीतौ प्रत्यक्षमाश्रीयते । यदा किल तद्द्वारा सुखसाधनतावासना उद्बुद्धा भवति सामाजिकेषु, तदा तद्वासितान्तःकरणः राजानमनुसरति प्रेम्णा । एवं रीत्या प्रत्यक्षतः प्रमितत्वे क्लृप्तेपि यावद् वक्ष्यमाणां शक्ति नलभते तावद् रसनीयत्वं निर्बाधं न भवति, शक्त्यभावे रसास्वादविलोपप्रसक्तेः । अतएव यदाऽऽत्मनि शक्तिगुणो जागर्ति तदा स एव शृङ्गार इति व्यपदिष्टमुपपन्नं भवति । तद्व्यक्तं आत्मस्थितमिति ग्रन्थेन[1] ।

रसप्रतीतिः रसत्वेन भासमानापि बाधादनौचित्याच्च द्वेष एव फलवती भवति, सा न भवत्वतः आत्मशक्तिरसः नीयतयेत्युक्तम् ।

आत्मस्थितमिति पद्येन उक्ता शक्तिश्च ईशसमवेतज्ञानप्रभा क्रियाप्रभाऽऽनन्दप्रभामिश्रिता जीवनिष्ठा सती शक्तिरूपतां प्राप्नोतीति प्रथमाध्याये प्रपञ्चितं वर्तते । (प्र.खं.० १ पृ० ४१) सा च शब्दप्रमाणमुपेक्ष्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रे न संभवति अनास्थायाः संभवात् । यतः अस्माभिरर्जितं ज्ञानं ईशसमवेतज्ञानसमानाकारं अस्त्येवेति विवेक्तुं न शक्यते । तथासति शक्तिहानिप्रसङ्गात् । तअः परंपराप्राप्तापौरुषेयवेदप्रमाणप्रमितत्वमपि तत्र तत्रापेक्ष्यते । तथा सति ईशसमवेतज्ञानसमानाकारक ज्ञानविषयत्वस्य ईशसमवेतज्ञानावृत्तिविषयत्वशून्यत्वस्य वा जीवोपार्जितज्ञाने यत्र तत्र नेशसमवेताबाधित ज्ञानप्रभाप्राप्तिसन्देहलेशोपि । इति नीतिलक्षणे शब्दप्रमाणप्रमितत्वनिवेशः कृतः । प्रत्यक्षतया दृष्टे वस्तुनि व्याप्तिवासनाभावे अनुमित्यनुत्पादात् रसनीयत्वं न भवति । अतो नीतौ अनुमानस्यापि सन्निवेशः टीकाकृता कृतः ।

प्रवराश्च भिन्नाः नानागोत्राणि तत्र सत्यपि प्रवरनिश्चये योऽत्र सन्देह उत्पद्यते इति ।) १२ । १०५ इति ।

१ "आत्मस्थितं गुणविशेषमहंस्थितस्य
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वम् ।
रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः" ।। इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजा रक्ष्यः

उक्तलक्षणलक्षिता नीतिर्येन केनापि अनुष्ठातुमर्हा नेति कुलीनः सत्वप्रकृती राजा रक्ष्य इति सिद्धान्तितम्।

तदुक्तं काटमहोदयेनापि "राजैव रक्ष्यो वयं प्रतिबिंबभूताः"। इति।

परिषदोऽद्भुतरसविभावत्वम्

अद्भुतरसस्य प्रजासु सङ्क्रमणार्थं विभावत्वेन राज्ञः सभा विद्वद्भिरधिष्ठिता धर्मसदृशी एका मन्त्रिपरिषन्नाम्नी आवश्यकी तदर्थं च परिषदि सदस्यत्वेन वरणार्थं अधिकारितया गुणवत्वमेव प्राधान्येन क्लृप्तम्। अन्यथा रञ्जनक्षमं नीत्यनुष्ठानं सम्पन्नं न भवेत् अतः गुणपरीक्षणोपाया अत्राभिहिताः इत्येतच्छोभनम्। किञ्च परीक्षितगुणवतां सम्मेलनं कीदृशीं योग्यतां समादधातीति मनुना स्फुटीकृतम्—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातः यो धर्मस्तन्निबोधत[१]। इति ॥२।१।

---

१ मेधातिथिः—अद्वेषरागिभिः। इदं बाह्यधर्मानुष्ठाने द्वितीयं कारणम्। व्यामोहः पूर्वमुक्तः। अनेन लोभादय उच्यन्ते रागद्वेषग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। लोभेन मन्त्रतन्त्रादिषु प्रवर्तयन्ति। अथवा रागद्वेषयोर्लोभोऽन्तर्भूतः। नात्मनि ये भोगोपायास्तेषु रक्ता उपायान्तरेण जीवितुं असमर्था लिङ्गधारणादिना जीवन्ति। तदुक्तं—"भस्मकपालादिधारणम्, नग्नता, कषाये च वाससी, बुद्धिपौरुषहीनानां जीविके"ति। द्वेषो विपरीतानुष्ठानकारणम्। द्वेषप्रधाना हि नातीव तत्वावधारणे समर्था भवन्त्यतो धर्ममेव धर्मत्वेनाध्यवस्यन्तीति। अथवोभावपि रागद्वेषौ तत्वावधारणे प्रतिबन्धकौ। सत्यामपि कस्याञ्चित् शास्त्रवेदनमात्रायां लब्धेपि विद्वद्व्यपदेशे रागद्वेषवत्तया विपरीतानुष्ठानं संभवति। जानाना अपि यथावच्छास्त्रं कस्यचिद्द्वेष्यस्योपघाताय प्रियस्य चोपकाराय कौटसाक्ष्याद्यधर्मं सेवन्ते। तेषां वेदमूलमेवानुष्ठानं इत्यशक्यनिश्चयं कारणान्तरस्य रागद्वेषलक्षणस्य संभवादतस्तत्प्रतिषेधः। अत्र चोच्यते सद्भिरिति। सच्छब्दः साधुतावचनो वर्णितः। कीदृशी च साधुता तस्य यदि रागद्वेषाभ्यामधर्मे प्रवृत्तिः संभाव्यते तस्मादद्वेषरागिभिरिति न वक्तव्यम्। एवं तर्हि हेतुत्वेनोच्यते। यतो रागादिवर्जिता अतः सन्तो भवन्ति। रागद्वेषप्रधानत्वाभावश्चात्र प्रतिपाद्यते। न सर्वेण सर्वं तदभावयोग्यावस्थागतस्य हेतोर्निरन्वयमुच्छिद्यते। तथा च श्रुतिः-"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती"ति। रागो विषयोपभोगगृध्नुता तत्प्रतिषेधव्यापारो द्वेषः। लोभोऽसाधारण्येन स्पृहा मात्सर्यं परस्य चेतन्माभूद्विभवख्यात्यादि। चित्तधर्मा एते। अथवा चेतनावत्सु स्त्रीसुहृद्बान्धवादिषु स्नेहो रागः। लोभोऽचेतनेष्वपि धनादिषु स्पृहा।

हृदयेन। हृदयशब्देन चित्तमाचष्टे। अनुज्ञानं च हृदयस्य प्रसादः। एषा हि स्थितिः। अन्तर्हृदयवर्तीनि बुद्ध्यादितत्त्वानि। यद्यपि बाह्यहिंसाऽभक्ष्यभक्षणादिषु मूढा धर्मबुद्ध्या प्रवर्तन्ते तथापि हृदयाक्रोशनन्तेषां भवति। वैदिके त्वनुष्ठाने परितुष्यति मनः।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत्राय निष्कर्षः :—अबाधितत्वं शब्दप्रमाणेन, सुखमयत्वं प्रत्यक्षेण, निश्शङ्कता च अनुमानेन नीतौ ज्ञाप्यते, इति तल्लक्षणे प्रमाणत्रयनिवेशः टीकाकृताऽभिहितः प्राक्। (प्र० खं० १। पृ० ३७)।

प्रमाणत्रयेण मतिभावः

अपि च साहित्यशास्त्रे प्रदिष्टेषु ३३ व्यभिचारिभावेषु मतिभाव एवैक ईदृशो व्यभिचारिभावः यः वैदग्ध्यसन्तोषशिष्यहिताधानार्थंदर्शनसंशयच्छेदनैः अभिव्यक्तः सङ्क्रान्तश्चेद्विनयाय भवति। अतः संशयच्छेदनवैदग्ध्यसन्तोषोपलब्ध्यर्थं क्रमेण अनुमानागमप्रत्यक्षादीनि उपयुज्यन्ते। नीतौ च मतिभाव एव स्वगुणप्रकाशनेन प्रकाशितः, सर्वेषां सुखोपधायक इति नीतिलक्षणे प्रमाणत्रयस्य समादरः कृतः। मतिभावस्य विभावानुभावा निरूपिता "अपूर्वे"त्यादि ग्रन्थेन[1] प्राक्।

मानाधीना राजवृत्तिः

नातिक्रामतीति। (पृ० १४१) मूलोक्तप्रत्यक्षादिप्रमाणग्रहणात् अप्रमाणं औदासीन्यं च व्यवच्छिद्यते। तथा च प्रमाणं विना राजवृत्तिर्न प्रवर्तते इति भावः। प्रत्यक्षादिवेद्यत्वमुदाहरति मन्त्रीति। (पृ० १४१) यद्यपि तत्र तत्र एकस्यैव प्रमाणस्योल्लेखः कृतः तथापि तेषु प्रमाणयोरपरयोः उपयुक्तत्वमपि स्मर्तव्यम्। तत्प्रयोजनस्यानुपदमेवोक्तत्वात्। व्यक्तं चैतत् कामन्दकीयजयमङ्गलायाम्[2]।

तदस्य सर्वस्यायमर्थः। न मया तादृशो धर्म उच्यते यत्रैते दोषाः सन्ति। किन्तु एवंविधैर्महात्मभिरनुष्ठीयते स्वयंश्च यत्र चित्तं प्रवर्तयति वा। अत आदरातिशय उच्यमानेषु धर्मेषु युक्तः। अथवा हृदयं वेदः सह्यधीतो भावनारूपेण हृदयस्थितो हृदयम्। ततश्च त्रितयमत्रोपात्तम्। यदि तावदविचार्यैव स्वग्रहात्काचित्प्रवृत्तिः कस्यचित्तथाप्यत्रैव युक्ता। एतत् हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यनेनोच्यते। अथाप्ययं न्यायो "महाजनो येन गतः स पन्था" इति तदप्यत्रैवास्ति। विद्वांसो ह्यत्र निष्कामाः प्रवृत्तपूर्वा अनिन्द्याश्च लोके। अथ प्रमाणिकी प्रवृत्तिः ? सापि वेदप्रामाण्यात्सिद्धैवेति। सर्वप्रकारं प्रवृत्याभिमुख्यमनेन जन्यते।

अन्ये तु एतं श्लोकं सामान्येन धर्मलक्षणार्थं व्याचक्षते। एवंविधैर्यः सेव्यते स धर्मोऽवगन्तव्यः। प्रत्यक्षवेदविहितस्य स्मार्तस्य आचारतः प्राप्तस्य सर्वस्यैतल्लक्षणं विद्यते। अत्र तु य एतैः सेव्यते तं धर्मं निबोधतेति पाठो युक्तः।२।१। इति।

१ अपूर्वप्रतिभानं स्यान्मतिस्तां तु विभावयेत्।
अन्वयव्यतिरेकोत्थैः प्रत्ययैः शास्त्रचिन्तनैः॥
ऊहापोहैश्च विविधैः अथ तामनुभावयेत्॥ (प्र० खं० २ पृ० ५०)

२ कर्मानुमेयाः सर्वत्र परोक्षगुणवृत्तयः।
तस्मात्परोक्षवृत्तीनां फलैः कर्म विभावयेत्॥
(ज०) 'परोक्षगुणवृत्तय' इति। येषां गुणवृत्तिरन्यतः श्रुता तेषां स्वनिश्चयार्थं पुनः कर्मभिरनुमातव्या कर्म फलैः। इति—(४।३८)—

जयमङ्गलाक्रोडपत्त्रम्

न च टीकाकृता एकमेव प्रमाणं प्रदर्शितं तदनुपपन्नमिति वाच्यम्, प्राधान्यदर्शनार्थं तथोक्तत्वात् "तथाच प्रत्यक्षानुमानादि नातिक्रामति" इति टीकाकृद्वचनात् "प्रमाणत्रयेण सर्वं परीक्ष्यमि"ति उपाध्यायनिरपेक्षोक्तेश्च। त्रयनिर्देशात् न्यूनाधिकसङ्ख्यायाः प्रमाणेषु व्यवच्छेदोपि बोध्यः।

मन्त्रिकृता परीक्षा राजकृतैव

शोधयेदिति। (पृ० १४१) ननु राजवृतो मन्त्री अमात्यान् कथं शोधयेत् तस्याराजत्वात्। इति चेन्न। राज्ञा वृतो मन्त्री तत्प्रतिनिधिर्भूत्वा अमात्यान् परीक्षते इति तत्परीक्षणं अपि राजकर्तृकमेव बोध्यम्। अनेन परीक्षान्तरोदाहरणं टीकाकृता तपस्विनेत्यादिग्रन्थेन यत् प्रदर्शितं तेनापीदं पूर्वोक्तं स्फुटमेव। अतः विभिन्नैः कृता परीक्षा सर्वापि आहृत्य राज्ञैव संपादिता इत्येवं समभिधीयते।

स्वयंपाठः

स्वयमिति। (पृ० १४२) अयं पाठः टिप्पण्यां यद्यपि प्रक्षिप्तो वर्तते तथापि अत्र व्याख्यातत्वात् ग्राह्यः।

विषयस्य प्रत्यक्षसंज्ञा

प्रत्यक्षम्, (पृ० १४२) प्रमात्मकं प्रमाणजनितत्वादिति शेषः। ननु विषयस्य प्रत्यक्षसंज्ञा कथंभवतीत्याह न्विति। विषयस्यापि प्रत्यक्षसंज्ञा अभियुक्तैः व्यवहृतेति भावः। वस्तुप्राधान्यस्य प्रयोजनमाह सर्वत्रेति। शब्दस्य प्रामाण्योपपत्तिं प्रदर्शयितुं मूलवाक्यं वक्ष्यमाणं स्मारयति वक्ष्यति इति।

एकवाक्यत्वे इति पाठः साधुः

एकवाक्यत्वे इति। (पृ० १४२) यद्यपि मूले त्रयाणामेकवाक्ये इत्युक्तम्। तथापि टीकायामुद्धृतत्वादेकवाक्यत्वे इत्येव पाठः साधुः। अस्य विग्रहः-एकानि समानानुपूर्वीकाणि समानार्थकानि वा वाक्यानि येषां ते एकवाक्याः चराः तेषां भावः चरवृत्तिधर्मः। अन्यथा एकस्य वाक्यस्य त्रितयवृत्तित्वमुपपन्नं न भवेत् तेषां तद्वाक्यानां च भेदात् इति। अनुमेयं दर्शयति दुर्गादिकेष्विति।

व्याहारादिति। (पृ० १४२) व्याहारः विवक्षितत्वम्। अनुमाविषयः अनुमेयम्। तत्र अनुमा इत्यनेन सहालोचनस्य अन्वयो विवक्षितः। अनुमेयस्य व्युत्पत्तिमाह अकृतेति। वस्तुप्राधान्यनिर्देशफलमाह वस्त्विति।

उ०—परोक्षगुणवृत्तय इति। परोक्षा अप्रत्यक्षा। गुणस्य रामणीयकत्वादिकस्य। वृत्तयः येनैवं केयूराद्याभरणं कृतं सोऽन्यदपि रमणीयं करोतीत्यनुमीयते इति कर्मानुमेयाः परोक्षगुणवृत्तयः। यत एवं तस्मात् परोक्षवृत्तीनां कर्मणां फलैः निष्पत्तिलक्षणैः अनिष्पन्नं कर्म विभावयेत् अनुमिन्वीत। तथा च कौटल्यः—'प्रत्यक्षपरोक्षानुमेया हि राजवृत्तिस्तत्र स्वयं दृष्टं प्रत्यक्षं परोपदिष्टं परोक्षं कर्मणां कृतेनाकृतावेक्षणमनुमेयम्। इति। प्रमाणत्रयेण सर्वं परोक्ष्यमिति भावः। इति। (नी०सा०उ०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अयौगपद्यादिति पाठसमीक्षा

मू० यौगेति। (पृ० १४१) यद्यपि अयौगपद्यादिति मूलं क्वचिदुपलभ्यते तथापि मनुस्मृत्यनुरोधात् यौगपद्यात् इत्येव पाठो युक्तो भाति। तद्ध्वनितं मनुनापि—

मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान्।
सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्॥ इति[1] ७।५४।

राज्ञः संपूर्णकर्मकरणेऽशक्तिः

ननु राज्ञैव सर्वाणि कर्माणि कुतो नानुष्ठेयानि? अशक्यत्वात्। तदाहानेकमिति। कर्मेति। (पृ० १४२) क्वचित् अनेकं अनेकदेशस्थं अपि वा स्वकर्म युगपत् क्रमेण वा राजा अनुष्ठातुं पारयतीति तद्व्यावृत्तये कर्मपदेन अत्र द्रव्यप्रकृतिकर्म बोध्यम्। तत्रापि च मन्त्रिकर्म अत्र विवक्षितम् उपक्रमोपसंहारयोः मन्त्रिण एवोल्लेखात्। तदाहुः टिप्पण्याम्—

---

१ मेधातिथिः—पितृपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिनो मौलाः। मूलं प्रतिष्ठा तत्र भवा मौलाः। शास्त्रविदः शास्त्रं शासनं भृत्यविधिज्ञानं तेनान्येऽपि गुणा गृह्यन्ते। तद्यथा—प्राज्ञः दृढ़कारी धारयिष्णुर्दक्षः वाग्मी प्रबलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः शुचिर्दानशीलः योग्यसत्वयुक्तः स्तम्भचापलहीनः प्रियो वैराणामकर्तेति। शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्ष उच्यते। तथा मरणेऽभीरुः युद्धोत्साही एक एव परिभवभयाद्बहुभिर्विरुद्ध्यते। दृढ़प्रहारी बलवान्। लब्धलक्षाः परिदृष्टकर्मता-मननोहाः दृष्टखड्गव्यापाराः कृतार्थाधिकारा अनुभूतमन्त्रिभूमयः। कुलोद्गताः कुलाङ्कुशनिगृहीता ह्यकार्ये न वर्तन्ते। सचिवान् सहायान्। नित्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्त्तिनो भवेयुः। सप्तवाऽष्टौ वा। नियमोऽयं येन चाल्पे एकचित्ता भवन्ति। ततश्च राजमन्त्रउद्घाटितः स्यात्। बहूनामपि मन्त्रभेदः। तस्मादेतावन्त एव कर्तव्याः। सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः सेयं परीक्षोच्यते। पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधिक्षिप्तः बहुनाऽर्थसंप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय। एतच्च सर्वं मन्त्रिभ्यो रोचते। अथ कथं भवत? इति, प्रत्याख्याने धर्मोपधाशुद्धः। सेनापतिः केनचिदुपदेशेन पूर्ववदधिक्षिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय, एतच्च सर्वं मन्त्रिभ्यो रोचते। अथ कथं भवत? इति प्रत्याख्याने अर्थोपधाशुद्धः। परिव्राजिकान्तःपुरे लब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजपेत्। सा राजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमागमोपायेति, प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः। राजप्रयुक्ता एव केचित्पुरुषाः प्रवादमाविष्कुर्युः कृतसमयैरमात्यै राजा हन्यत इति। उपलब्धप्रवादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं श्रावयेत्। इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां निग्रहो राज्ञा क्रियत इति। तेषामेव चान्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजाऽमात्येषु उत्साहयेत्। तत्र ये प्रत्याचक्षते ते भयोपधाशुद्धाः। अथवा मौलान् शास्त्रविदः कुर्यात् अर्थप्रमादं कर्तुंसन्निधातॄन् ये अर्थं ग्रामेभ्यः समाहरन्ति, समाहृतं च रक्षन्ति विनियुञ्जते च—

[पुरोहितयोग्यताः, तत्स्थापनावश्यकता च]

पुरोहितं उदितोदितकुलशीलं, षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनितं, आपदां दैवमानुषीणां 'अथर्वभिरुपायैश्च'[2] प्रतिकर्तारं कुर्वीत। तं आचार्यं शिष्यः, पितरं पुत्रः, भृत्यस्स्वामिनमिव चानुवर्तेत[3] ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

"अमात्यसंज्ञासामान्यान्मन्त्रिणां कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्राह इती"ति।

राजकर्मणो न मन्त्रिकर्मत्वम्

मन्त्रिणां किञ्चितकर्म राजा क्रमेण कालभेदेन वा कर्तुं यदि प्रवर्तेत, तर्हि तद् राजकर्म न मन्त्रिकर्मत्वेन व्यवह्रियते मन्त्रिणोऽयजमानत्वात्। तदेव स्फुटीकर्तुं पूर्वपक्षोत्तरपक्षमुखेन विशदयति यत्त्वित्यादि। (पृ० १४२) एकदेशे संभाव्यमानि कर्माणि यौगपद्येन कर्तव्यानि उदाहरणमुखेनाह—

ऊर्णेति। (पृ० १४२) क्रमेण अनेकदेशस्योदाहरणमाहनेकेति। युगपदनेकदेशेषु कर्तव्यान्याह युगपदिति। (पृ० १४२) परोक्षमिति। (पृ० १४२) त्रयाणामेकवाक्यत्वे संप्रत्यय इत्युक्तरीत्या चरद्वाराऽमात्यकर्मणः संवादबोधनार्थम् परोक्षग्रहणम्। अमाऽत्योत्र मन्त्री विवक्षित इत्यत्र हेतुमाह प्रकरणादिति।

श्रीमूला

पुरोहितोत्पत्तिमाह—पुरोहितमित्यादि। उदितोदितकुलशीलत्वादियुक्तं पुरोहितं कुर्वीत। उदितोदितकुलशीलम् उदितोदितम् उदितैः शास्त्रोक्तैर्विद्याभिजनादिभिः उदिताः समृद्धाः उदितोदिताः तेषां कुलं शीलं वृत्तं च यस्य तं तथाभूतम् उदितोदितकुलजातम् उदितोदिताचारयुक्तं चेत्यर्थः। षडङ्गे वेदे, दैवे ज्योतिश्शास्त्रे-पूर्वकर्मपरिपाकलक्षणदैवप्रतिपादके, निमित्ते शकुनशास्त्रे, दण्डनीत्यां च, अभिविनीतं शिक्षितं। दैवमानुषीणां देवकृतानां मानुषकृतानां च, आपदाम्। अथर्वभिः अथर्वमन्त्रप्रयोगैः। उपायैश्च सामदानादिभिश्च। प्रतिकर्तारं परिहर्तारम्। तमिति। शिष्य आचार्यमिव, पुत्रः पितरमिव, भृत्यःस्वामिनमिव च, तम् अनुवर्तेत अनुसरेत्-तत्परतन्त्रो भवेत्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

पुरोहितम् अदृष्टद्वारा विशिष्टश्रेष्ठफलसंपादनसमर्थम्। उदितोदितकुल-

---

सर्वथा अर्थव्ययहारिणो मौलाः कर्तव्या इत्युक्तं भवति। शास्त्रविदो बुद्धिसचिवा मन्त्रिणः। शूरान् बलाध्यक्षान्। लब्धलक्षानित्यादि सर्वेषां विशेषणमेकैकस्य। समुदित-परीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषु उत्साहनमिति सा न युक्तेति मन्यन्ते। एष एव हि बुद्धिभेदो भवेदमात्यानाम्। तस्मादन्या काचित् स्त्री साध्वी प्रयोज्यते, अन्यो विनाशविषय उदाहार्यः ।५४।

नी० टि० १ **अथर्वभिरिति**। अथर्वविहितप्रतिविधानैः।
,, २ **उपायरिति**। दण्डनीत्याऽभिहितैः सामादिभिः।
,, ३ **अनुवर्तेतेति**। अनेन परस्परानुकूलता दर्शिता।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

शीलं विद्यातपस्स्मार्भिजधर्मवत्त्वं परंपरयाऽविच्छिन्नम् यत्र तम्। शीलं सद्भिः संभावनीयताहेतुगुणवन्तम्। वेदे आथर्वणे। तदुदिते तत्कर्मणि पुरोहितस्य अधिकृतत्वात्। साङ्गे। षडङ्गे। तेन वेदतात्पर्यं अवगतं भवति। अनेन अदृष्टव्यापार द्वारा प्रतीकारलाभः। दण्डनीत्याम् इति। (पृ० १४९) तया दृष्टद्वारा सामादिभिः प्रतीकारलाभः। तदेवाहापदामिति। "अथर्वभिरिति। अथर्वविहितप्रतिविधानै"रिति टिप्पण्याम्। उपायैरिति। "दण्डनीत्याऽभिहितैः सामादिभिः"। इति टिप्पण्याम्।

पुरोहितानुवर्तनेतिकर्तव्यता

प्रतिकर्तारं व्यसनानां इति शेषः। परस्परमानुकूल्ये पुरोहितं प्रति विनयभावेन वर्तने च राज्ञः श्रीलाभः जनानुरागश्च इति दर्शयितुमाह तमिति। उपर्युक्तगुणसंपन्नं पुरोहितम्। अनुवर्तने दृष्टान्तमाह आचार्यमिति। शिष्याचार्ययोः उपमानभूतयोः उपमेयेन सह साधर्म्यं पूज्यपूजकभावः, पितृपुत्रयोरानुकूल्यम्, भृत्यस्वामिनोः योगक्षेमसाधर्म्यं च क्रमेण बोध्यम्। आचार्यं सुनिपुणं शुचिं गुरुम्। शुचिरनुवृत्तिपरो भवति। पितरं साहजिकस्नेहवन्तं, पुत्रः अनुकूलो भवति भृत्यः अनुजीविवृत्तिसंपन्नः स्वामिनं आत्मसंपदोतं प्रति अनुवर्तते च यथा, तथा राजापीति भावः। स्पुटञ्चैतत् टिप्पण्याम्—"अनेन परस्परानुकूलता दर्शिता" इति।

जयमङ्गला

यथाऽमात्येभ्योऽधिका मन्त्रिणस्तथा मन्त्रिभ्यः पुरोहितोऽधिक इति गुणान्तराधिक्यं दर्शयन्नाह-पुरोहितमित्यादि। पुरो धीयते नियुज्यते दृष्टादृष्टेष्विति पुरोहितः। "दधातेर्हिः" (७-४-४२)। कीदृशं कुर्वीतेत्याह–उदितोदितकुलशीलमिति। चतुर्विधाः पुरुषाः, येषाम् आ चतुर्थाद् आ सप्तमाद्वा वृत्ताभिजनसम्पन्नाः पूर्वे, नापरे ते उदितास्तमिताः। विपर्यये त्वस्तमितोदिताः। येषां न पूर्वे नापरे तेऽस्तमितास्तमिताः येषां पूर्वे चापरे च वृत्ताभिजनसम्पन्नास्ते उदितोदितकुलशीला इति। तमेवंविधम्। साङ्गे[1] षडङ्गे षडङ्गवेद इति प्रकरणादाथर्वणे, दैवे निमित्ते दैवान्तरितभौमशकुनादौ। दण्डनीत्याम् चाभिविनीतम् आभिमुख्येन शिक्षितम्। दैवीनाम् अग्न्युदकादीनाम्। मानुषीणां च दूष्यादिसंयुक्तानाम् (आपदाम्) यथाक्रमम् अथर्वभिरथर्वविहितैः प्रयोगैः। उपायैश्च सामादिभिः। प्रतिकर्त्तारं प्रतिविधातारं कुर्वीत। स [2]चानुवर्तितो नाकार्यकारीत्याह–शिष्य इव पूजया, पितरमिव स्निह्यन्तम् पुत्र इवानुकूल्येन, स्वामिनो योगक्षेमसाधनपरं भृत्यं इवानुजीविवृत्तेन अनुवर्तेत। इवशब्दः षड्भिरेव सम्बन्धनीयः।

अशुद्धम्— १ प्रसङ्गे षडङ्ग। २ चाननुर्वतिने।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अधिका इति । (पृ० १५०) आधिक्यं श्रेष्ठसफलोपधायकत्वात् । चतुर्विधा इति । (पृ० १५०) उदितोदितवंशस्य वृत्ताभिजनसंपन्नत्वमुपाध्याय-निरपेक्षायां व्याख्यातम्—

"यत्र वंशे वेदविद्यादिमन्तो ब्राह्मणा अनुष्ठानसंपन्नाः पूर्वपुरुषा आचतुर्था-दासप्तमाद्वा इति" । (नी० स० १ श्लोक० २)

जयमङ्गलायां तदीयायामपि "तपोविद्याद्यविच्छेदादुदितवंशाना"मित्यर्थः । इति । तत्वं च विद्यातपस्समाधिजधर्मवत्वम् इत्यर्थः । अत्रेदं स्मर्तव्यम्—

अथर्वविहितपदार्थः

"अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम्" (नी० स० ४) इति पद्येन नीतिसार-कृता पुरोहितगुणेषु शान्तिकर्मकरणमित्युक्तम् तस्यार्थः ब्रह्मर्त्विगाश्रितं कर्म इति बोध्यम् । तदुक्तं न्यायमञ्जर्याम्—

"यदि यज्ञोपयोगित्वं नैहास्त्याथर्वणश्रुते" रित्यादिना[1] ।

किञ्च पुरोहितेन मुख्य एव कल्पः यथासंभवं आदरणीयः रामायणोपवर्णितपुत्रका-मेष्टिवत् । तत्र प्रमाणं तत एवानुसन्धेयम्[2] ।

षडङ्गेपाठशोधनम्

षडङ्गे इति । (पृ० १५०) उपाध्यायनिरपेक्षायां—'साङ्गवेद' इत्युक्तत्वात्, प्रसङ्गस्याप्रसक्तत्वाच्च अत्र प्रसङ्गे इति भ्रमादापतितमिति भाति ।

---

१ अर्थान्तरे प्रमाणत्वं केनास्य प्रतिहन्यते ।
शान्तिपुष्ट्यभिचारार्थाः एकब्रह्मर्त्विगाश्रयाः ॥
क्रियास्तया प्रमीयन्ते त्र्य्येवात्मीयगोचरे । (अथर्ववेदप्रामाण्याक्षेपः)

२ "ततोऽब्रवीद् ऋष्यश्रृङ्गं राजा दशरथस्तथा ।
कुलस्य वर्धनं तत्तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ।
भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्भवाः ॥
(वा० रा० बा० १४।५८-५९)

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ।
लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥
(वा० रा० बा० १५।१-२)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अथर्वमात्रग्रहणे जयमङ्गलानीतिसारविरोधपरिहारः

वेदस्याथर्ववेदे उपसंहारं दर्शयति—प्रकरणादिति। (पृ० १५०) नीतिसारेण "त्रय्यां"चेत्यादिना त्रयीसङ्ग्रहः कृतः। तथा च पुरोहितः न केवलं अथर्ववेदविदेव भूयात् अपि तु वेदान्तरविदपि। तथात्वेपि शान्तिकर्मादिकं तु आथर्वणेरेव कर्तव्यम् इति भावः। तेन न जयमङ्गलानीतिसारयोर्विरोधो भवति।

अथर्वप्राधान्यम्

न चैवं प्राधान्येनाथर्ववेदः कुतो गृह्यते इति शङ्क्यम् अथर्ववेदस्याशुफलकारित्वात्। तदाहुः एवमित्यादिना[1]।

पौरोहित्यं च आथर्वणं कुर्यादित्यपि निर्णीतम् पौरोहित्यं अथर्वविदैव कार्यम् तत्कर्तृकाणां कर्मणां राजाभिषेकादीनां तत्रैव विस्तरेण प्रतिपादितत्वात्। तथा च भविष्यपुराणे—

"पौरोहित्यं शान्तिकपौष्टिकानि राज्ञां अथर्ववेदेन कारयेत् ब्रह्मत्वं च इति" इत्यादि। पुरोहितस्य मन्त्रसिद्धिमाहात्म्यं भागवतेऽप्युपवर्णितमस्ति। तद्यथा—

तमत्रिर्भगवानैक्षत् त्वरमाणं विहायसा। इति। (भा० ४–१९–१२)

किञ्च कालिदासेनापि आथर्वणमन्त्रसिद्धपुरोहितप्रभाव उपवर्णितः—

'वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावात्'। इत्यादि। (रघुवंशे)।

अग्न्युदकादीनामिति। (पृ० १५०) आदिशब्दादवर्षणादयः। तदुक्तम्—"अमानुषोऽग्निः अवर्षमतिवर्षं मारकः दुर्भिक्षं सस्योपघातः जन्तुवर्गः व्याधिभूतपिशाचशाकिनी सर्पव्यालमूषकक्षोभाश्चेत्यापदः"। इति। (नीतिवाक्यामृतं पुरोहितोद्देशः)

गुर्वादीन् प्रति अनुष्ठेयं शिष्याद्यनुवर्तनव्यापारं विशदयति पूजयेत्यादि। तथा च शिष्यः पूजया गुरुं, पुत्रः अनुकूलतया पितरं, अनुजीविवृत्तेन सेवकः स्वामिनं प्रसादयति। तद्वत् पुरोहितं आचार्यत्वेन पितृत्वेन स्वामित्वेन च मत्वा राजा पूजया अनुकूलतया अनुजीविवर्तनेन सेवेतेति फलितम्।

---

१ एवं सारभूतब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनाच्चायं ब्रह्मवेद इत्यप्याख्यायते। तथा च श्रुतिः—

चत्वारो वा इमे ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेदः—(गो० ब्रा० १, २ १) इति। अत एव सारवत्वात् सिद्धमन्त्रता समाम्नायते—

"न तिथिर्न नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमाः।
अथर्वमन्त्रसंप्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति"॥ (अ० प० २, ५, ५)

तथा स्कान्दे कमलालयखण्डे आथर्वणमन्त्राणां जपमात्रेणाभिमतफलसाधनत्वम् उक्तम्—

यस्त्वाथर्वणान् मन्त्रान् जपेच्छ्रद्धासमन्वितः।
तेषामर्थोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति स ध्रुवम्॥ इति। (अथर्वभाष्योपोद्घातः)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पुरोहितश्रैष्ठ्यबीजम्

ननु पूर्वोक्तरीत्या पुरोहितस्य इतरातिशयितं श्रेष्ठत्वं भाति। तत्कथं उपपद्यते ? इति चेन्न। विशेषगुणवत्वात्तस्य श्रैष्ठ्यं स्वीकार्यं भवति। कोसौ विशेषः। इतिचेन्मन्त्रप्रयोगेणादृष्टद्वारा बाधानिरासपूर्वकं अवाधितं राज्यरक्षणमेव। ननु मन्त्रप्रयोगस्य वर्तमानसमये फलवत्तादर्शनन्न भवति ? द्रष्टव्यञ्चैतत्सुश्रुते[1]। कल्पस्थाने ७–१०

---

[1] अरिष्टामपि मन्त्रैश्च बध्नीयात् मन्त्रकोविदः।
सा तु रज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता॥
देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ताः मन्त्राः सत्यतपोमयाः।
भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्॥
विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः।
यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः॥
मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्री-मांस-मधुवर्जिना।
जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना॥
गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः।
पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपैर्होमैश्च यत्नतः॥
मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः।
यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्यो गदक्रमः॥

टीका—मन्त्रकोविदो मन्त्रज्ञः पुरुषः एव। मन्त्रैः अरिष्टां बध्नीयात्। न परमन्त्रैरेवारिष्टेत्याह सात्विति। सा पुनररिष्टा मन्त्ररहिता रज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी विषप्रतीकारहेतुः। एतेन मन्त्रतन्त्राभ्यां तु विषप्रतीकारः। मन्त्रस्य शक्ति दर्शयन्नाह-देवब्रह्मर्षिभिरित्यादि। देवर्षिविहितत्वेन सत्यतपोमयाः प्रोक्ताः कथिता न तु कृताः, मन्त्राणां नित्यत्वात्। अन्ये तु सत्य ब्रह्मतपोमया' इति पठित्वा व्याख्यानयन्ति। देवा इन्द्रादयः। ब्रह्मा स्वनामप्रसिद्धः। ऋषयो देवर्षिब्रह्मर्षि राजर्षयः। तत्र देवकृतत्वेन सत्वप्रत्ययाः, ब्रह्मकृतत्वेन ब्रह्ममयाः त्रिविधर्षिकृतत्वेन तपोमया मन्त्राः, कुरुकुला मेरुण्डादयः परतन्त्रा इह तु नोपदिष्टाः। विषमित्यादि। मन्त्रग्रहणविधिमाह—मन्त्राणामित्यादि। तत्र मधु, मद्यं क्षौद्रं च द्वितयमपि वर्जनीयम्। संयदाहारेण, हविष्येकाहारेण इत्यर्थः। शुचिना = बाह्याभ्यन्तरपवित्रेण, माल्यं माला। उपहारो धूपदीपादिकम्। पूजोपकरणं बलिः पशुर्नैवेद्यम्। होमश्चेति चकारेण ध्यानेनापीत्युक्तं समुच्चीयते। मन्त्रस्यासिद्धौ अगदक्रमो योज्य इत्याह—मन्त्रास्त्वित्यादि। अविधिना स्त्रीमांसमधुवर्जनादिविधिं विना प्रोक्ता गुरुणेति शेषः।

चिकित्सा चन्द्रोदयेऽपि—'आजकल मन्त्र सिद्ध करनेवाले कहा मिल सकते हैं ? जब कि सुश्रुत के जमाने में ही उनका अभाव सा था। सुश्रुत में लिखा है कि—मन्त्रास्त्वविधिना प्रोक्ताः—मन्त्र अगर विधि के बिना उच्चारण किये जाते हैं, तथा स्वर और वर्ण से हीन होते हैं तो सिद्ध नहीं होते। अतः साँप के काटे की दवा ही—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कलौ मन्त्रसिद्धिः

सत्यम् । सर्वेषां मन्त्राणां संप्रति फलजनकत्वादर्शनेपि केषां चिन्मन्त्राणां सफलत्वं कलावपि भवति शीतलाप्रकोपशामकत्वस्य मन्त्र एव दृष्टत्वात् । अत्रेदमवधेयम्-नह्यदृष्टोत्पादनद्वारा कार्योत्पादकमन्त्रसाधनसामर्थ्यं पुरोहितादन्यत्र क्लृप्तमिति तस्थानमितरापेक्षया विशिष्टम् । कलावपि मन्त्राणां सामर्थ्यङ्कार्योत्पादने अस्तीत्यत्र प्रमाणं मन्त्रमहोदधौ उपन्यस्तमुपलभ्यते[1] ।

करनी चाहिए । जब भगवान् धन्वन्तरि ही सुश्रुत में ऐसा कहते हैं, तब क्या कहा जाय ? उस प्राचीनकाल में ही जब सच्चे मंत्रज्ञ नहीं मिलते थे तब, अब तो मिल ही कहाँ सकते हैं ? मन्त्र सिद्ध करने वाले को स्त्रीसंग, और मद्य आदि त्यागने होते हैं । जिताहारी और पवित्र होकर कुशासन पर सोना पड़ता है । एवं गन्ध, माला और बलिदान से मन्त्र सिद्ध करके देवपूजन करना होता है । कहिये, इस समय कौन इतने कार्य करेगा ? (सर्पविषचिकित्सा, जंगम विष अ०)

१ सिद्धिप्रदाः कलियुगे मन्त्रास्तान्वदाम्यतः ।
त्रयाणां एकाक्षरोऽनुष्टुप्त्रिविधो नरकेसरी ॥ १०९ ॥
एकाक्षरोऽर्जुनोऽनुष्टुप्द्विविधस्तुरगाननः ।
चिन्तामणिः क्षेत्रपालो भैरवो यक्षनायकः ॥
गोपालो गजवक्त्रश्च चेटका यक्षिणी तथा ।
मातङ्गी सुन्दरी श्यामा तारा कर्णपिशाचिनी ॥
शबर्येकजटा वामा काली नीलसरस्वती ।
त्रिपुरा कालरात्रिश्च कलाविष्टप्रदा इमे ॥११२॥
(तरङ्गः २४) इति ।

किञ्च कलौ कतिपये मन्त्रा अपामार्गादयश्च वृश्चिकविषादिहरणे समर्था भवन्ति । तद्यथा दत्तात्रेयतन्त्रे—

ईश्वर उवाचः—सिंहं दृष्ट्वा नमस्कारमन्त्रो जाप्यः पुनः पुनः ।
पलायन्ते सिंहाः सर्वे नान्यथा शङ्करोदितम् ।
पुष्यार्केन गृहीत्वा तु श्वेतार्कस्य तु मूलकम् ।
धारयेद्दक्षिणे हस्ते सिंहबाधाभयन्न हि ।

ॐ नमो अग्निरूपाय ह्रीं नमः ।

आस्तिकं मुनिराजं च नमस्कारं पुनः पुनः ।
स्वप्ने सर्वभयं नास्ति नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अमृतामूलकं हरेत् ।
यन्मूलं धारयेत्कण्ठे सर्वबाधाभयन्नहि ॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अन्यच्च-कलौ गणेशसहस्रनामस्त्रोत्रमपि अदृष्टद्वारा अभीष्टफलदं भवतीत्यपि दृष्टं वर्तते । कलावेव कौटिल्येनाभिचारः शत्रुनाशाय प्रयुक्तः फलभाग् बभूव । अतोऽत्रापि यदि शुचिना पुरोहितेन यज्ञादयोऽनुष्ठीयेरन् तर्हि ते सफला भवयुरेव । यस्य मन्त्रसिद्धिर्नास्ति स न कदाचिदपि मन्त्रं प्रयोक्तुं शक्नोति । अतः पुरोहितेन सिद्धिः आदौ प्राप्तव्यैव ।

पुरोहितस्य विशिष्टो गुणः

इयं प्राप्तिः पुरोहितस्य महान् गुणः । सैव तस्य वैशिष्टये कारणम् यदालोच्य राजा तमनुवर्तते इति भावः । ननु सिद्धिरलौकिक्येव उच्यते तस्य ? न । किन्तु अपूर्व-भानमप्यत्र सिद्धिर्विवक्षिता । तत्वं चोद्बुद्धसंस्कारसाचिव्येन प्रत्यक्षरूपतामापन्नं ज्ञानं इति । शेषं प्राग्व्याख्यातम् । (प्र० खं १ पृ० ४१) तदुक्तं स्मर्यते एतत्प्रसङ्गे—

'ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्वा चिन्तामणिस्तद्विभवं व्यनवित' । इति । तथाच स्मृतिरेव ध्यानादिभावमुपलभ्य प्रत्यक्षरूपेण पर्यवस्यति तदेवापूर्वभानमित्याशयः । चिन्तयैव पदार्था भान्ति इत्यत्र तत्वाचिन्तामण्यां कृतं मङ्गलं अपि व्यञ्जकं अस्ति[1] ।

एतन्महिम्नवैकाग्रतया चिन्तितोर्थः बहिः परिस्फुरति इत्येतावत्पर्यन्त ध्यानस्य फलमनुभूयते[2] ।

गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अमृतामूलकं हरेत् ।
अपामार्गस्य मूलकम् धारयेद्दक्षिणे कर्णे वृश्चिकभयनाशनम् ॥
उत्तरस्यां च दिग्भागे गारीवा नाम राक्षसः ।
तस्य मूत्रपुरोषाभ्यां हुतो स्तंभो स्वाहा ॥
अनेन मन्त्रेण सप्ताञ्जलिजलं अग्निमध्ये क्षिपेत् ।
अग्निः शाम्यति गृहीत्वा रविवारे तु श्वेतकरवीरमूलकम् ॥
धारयेद्दक्षिणे हस्ते अग्निबाधाभयन्नहि ॥ इति ।
ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे द्वितीयःविंशः पटलः

१ अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मतम् ।
चिन्तादिव्यविलोचनेन च तयोः सारं विलोक्याखिलम् ॥
तन्त्रे दोषगुणेन दुर्गमतरे सिद्धान्तदीक्षागुरुः ।
गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्वचिन्तामणिम् ॥ (मङ्गलवाद प्रत्यक्षखण्ड) श्लोक २ इति ।

२ वैशेषिकभाष्येपि योगिनां प्रातिभं ज्ञानमित्येवोक्तम् । तद्यथा—

"आम्नायविधातॄणामृषीणामतीताऽनागतवर्तमानेष्वतोन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेष्वनुपनिबद्धेषु चात्ममनसोः संयोगाद् धर्मविशेषाच्च यत् प्रातिभं यथार्थं निवेदनं ज्ञानमुत्पद्यते । तदार्षमित्याचक्षते । शेष पूर्वं द्रष्टव्यम् । (प्र०खं० १ पृ० १५१)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ध्यानमहिमा

तदव्यक्तं लालजी रामशुक्लमहोदयेन कृते बालमनोविज्ञाने[१]।

१ "मनुष्य की शक्ति दो प्रकार की होती है। एक साधारण अथवा लौकिक दूसरी असाधारण अथवा अलौकिक। मनुष्य अभ्यास के द्वारा इन दोनों प्रकारों की शक्तियों को बढ़ा सकता है। मनुष्य की साधारण शक्तियां चित्त की एकाग्रता धारणाशक्ति की प्रवीणता, स्मरण की तीव्रता, बुद्धि की प्रखरता और इच्छाशक्ति की दृढ़ता है। इन सब शक्तियों को बढाने के लिए मनुष्य को दो प्रकार के अभ्यास करने पड़ते हैं। एक जानबूझकर इन शक्तियों को व्यायाम कराना और दूसरे शरीर और मन की शिथिलीकरण की अवस्था में इन शक्तियों को वृद्धि के लिये आत्म निर्देश देना। प्रथम प्रकार का अभ्यास हमारे विद्यालयों के द्वारा कराया जाता है। दूसरे प्रकार के अभ्यास के लिये कुशल मनोवैज्ञानिक की देखरेख उसकी सलाह और उसके पथप्रदर्शन की आवश्यकता होती है। अपने चेतन मनकी शक्तियों को बढ़ाना अर्थात् साधारण मानसिक शक्तियों को अधिक से अधिक विकसित करना प्रत्येक मानव का कर्तव्य है। हरएक सुन्दर शिक्षा प्रणाली का यही उद्देश्य होता है। जहाँ तक अलौकिक अथवा असाधारण मानसिक शक्तियों की बात है इन्हें प्राप्त करने की चेष्टा करना खतरे से खाली नहीं। अलौकिक शक्तियां वे हैं जिन्हें प्राप्त करके हम कुछ ऐसी बातें कर सकते हैं जिन्हें भौतिक विज्ञान की प्रणाली से समझाया नहीं जा सकता। मनुष्य के मन में ऐसी शक्तियां हैं इसमें किसी भी गंभीर चिन्तन करनेवाले व्यक्ति को सन्देह नहीं है। उदाहरणार्थ मनुष्य अपने मन में ऐसी शक्ति को विकसित कर सकता है कि उसको आँख पर पट्टी बांध दी गई थी फिर उसके पीछे १० फूट दूरी पर रखे हुए एक श्यामपट पर कालेज के प्रिन्सिपल ने कुछ वाक्य अंग्रेजी में लिखें। इन वाक्यों को इस विद्यार्थी ने ठीक जैसे के तैसा बता दिया। यहाँ इस विद्यार्थी की अलौकिक शक्ति के विषय में कोई सन्देह का स्थान नहीं था। यह विद्यार्थी लेखक का भली प्रकार से जाना पहचाना व्यक्ति था। और उसी के द्वारा वर्ष भर तक पढ़ाया गया था। उनकी आँख पर पट्टी कालेज के ही एक अध्यापक ने बान्धी थी। श्यामपट उसके मुह की ओर न होकर पीठ की ओर था और उस पर लिखा गया वाक्य उसके किसी साथी के द्वारा लिखा न होकर कालेज के प्रिन्सिपल के द्वारा लिखा गया था। वाक्य के पढ़ने में उसने एक भी शब्द को गलती न की। जब विद्यार्थी लेखक से विदाई ले रहा था तब उसने इस अलौकिक शक्ति के बारे में पूछा तो विद्यार्थी ने यही कहा "चित्त की एकाग्रता के अभ्यास से मनुष्य को दूसरे व्यक्ति के मस्तिष्क में चलनेवाले विचारों का पता चल जाता है"। आगे यह भी कहा "आपको चित्त की एकाग्रता का अभ्यास बहुत अच्छा है। अतएव शीघ्र ही आप इस शक्ति को प्राप्त कर सकते हैं"।

जिस प्रकार दूसरे व्यक्ति के मन में चलने वाले विचारों को हम अपने अलौकिक प्रयास से जान सकते हैं उसी प्रकार भविष्य में होने वाली घटनाओं की रूपरेखा भी हमें ज्ञात हो सकती हैं। इस प्रसंग में काफी मनोविज्ञान शाला में हिन्दु कालेज के भूतपूर्व हेडमास्टर डा० ओटोउल्फ द्वारा दिया गया भाषण जो मनोविज्ञान के मार्च १९५२ के अंक में प्रकाशित हुआ है उल्लेखनीय है। भविष्य में होनेवाली घटनाओं का चित्र कभी कभी मनुष्य के मन में उसकी जागृत अथवा स्वप्नावस्था में उसी प्रकार आ जाता है जिस प्रकार वे बाद को घटित होती हैं। जिन लोगों से हमारा विशेष स्नेह होता है उसके जीवन में यदि कोई दुर्घटना होनेवाली है तो उसका चित्र हमारे अचेतन मन में आ जाता है। यदि किसी व्यक्ति का मन निर्मल है तो यह घटना दिवास्वप्न में चित्रित हो जाती है। मेरी माता के जीवन में होने वाले इस प्रकार के दो एक अनुभव उल्लेखनीय हैं। एक बार मेरी मा ने देखा कि एक नवयुवक जो उस समय फौज में काम कर रहा था एक इन्जन के पास असावधानी की अवस्था में खडा हुआ है। इसी बीच इन्जन फट पड़ा और नवयुवक को बहुत चोट आयी। मेरी मा इस नवयुवक को स्नेह की दृष्टि से देखती थी। उसने तुरन्त उस युवक को बुलाया और अपना स्वप्न सुनाकर उसे भावी दुर्घटना के विषय में सचेत कर दिया। इसके तीन मास पश्चात् वह युवक वास्तव में एक मशीन के पास खड़ा काम कर रहा था। उसी समय उसे एक विलक्षण सी आवाज सुनायी पड़ी। मेरी माँ की कही हुई बात उसे इस समय याद आ गयी और वह मशीन से दूर भागकर मकान के बाहर चला आया। वह बाहर आया ही था कि मशीन फट गई। इसी प्रकार एक बार माँ ने अपने स्वप्न में देखा कि दूध की गाड़ी ले जानेवाले घोड़े पागल हो गये हैं और वे दूध की गाड़ी को इधर-उधर दौड़ाने लगे हैं। इस गाड़ी में दूध बेचनेवाला फस गया और मरते-मरते बचा। माँ ने जब अपना स्वप्न दूसरे लोगों से कहा तो वे हसने लगे परन्तु वह नहीं मानी और उसने दूधवाले को बुलाकर इस प्रकार की घटना से सचेत किया। इस कथन के कुछ समय के बाद ही वास्तव में स्वप्न में देखी गयी घटना घटी और समय पर चेतावनी मिल जाने के कारण दूध वाला अपनी जान बचा सका। डा० ओटो उल्फ ने कुछ उदाहरण देकर इसी व्याख्यान में यह भी बताया कि जिस प्रकार बिना किसी भौतिक साधन के हम दूसरे व्यक्ति के मन के विचार जान सकते हैं और दूर की घटनाओं का ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। उसी प्रकार अपने प्रिय व्यक्ति के संबन्ध की बातें भी हमें ज्ञात हो जाती हैं। कभी-कभी जानवरों के मन की बातें भी उनको प्यार करनेवाले स्वामी जान लेते हैं। डा० ओटो उल्फ ने अपने बचपन की कुछ घटनाओं का उल्लेख करते हुए बताया मैं कभी-कभी रात को देर करके घर लौटता था मैं अपने कमरे की ताला कभी-कभा किसी ऐसे जगह रख देता था जहाँ मेरा हाथ नहीं पहुँचता था। एक दो बार मुझे अपने घर के दरवाजे पर देर तक ठहरना पड़ा। इसी बीच मैंने

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एवं सत्यपि यो गुरुभक्तो न भवेत् यो वा विवेककुशलः सन्तोषसुखवान् वा न स्यात् स तु उपर्युक्तां सिद्धिं प्राप्नुवन्नपि विनश्येत् तथाऽयं राजपुरोहितो नास्ति इत्यपि स्मर्तव्यम्। ध्वनितं चैतद् बालमनोविज्ञानलेखकेन तत्रैव[1]। (अ० ४४ अ०)

कल्पना की कि मैं सिढ़ी से चल कर दूसरी मंजिल पर पहुँच गया हूँ और धीरे-धीरे माँ-माँ कहता हूं। इस कल्पना का परिणाम यह होता कि मेरी माँ अपने बिस्तर—से उठकर कमरे के बाहर आती और सीढ़ी से उतरकर नीचे कमरे के किवाड़ खोलती जहाँ मैं उसे खड़ा मिलता।

अभी हाल की बात है कि एक दिन मैं अपने कमरे में किसी फाइल को ढूँढ़ने गया। जब मैं कमरे के बाहर आया तो अनायास मुझे पीछे हटकर देखने की प्रेरणा हुई। मैंने वहाँ देखा कि कमरे के दरवाजे में अधर पर मेरा कुत्ता टँगा हुआ है। मुझे देखकर आश्चर्य हुआ कि कुत्ता अधर में कैसे टंग गया। मैं जग रहा हूं कि सो रहा हूं फिर विचार आया कुत्ते को ढूँढ़ा वह कहाँ है। कुत्ता घर में नहीं दिखायी दिया। इसी बीच एक बन्द आलमारी से कुछ आवाज सी आयी। उसे खोलकर देखा गया तो कुत्ता उसमें बन्द था। पीछे ज्ञात हुआ कि जब आलमारी खुली हुई थी तब कुत्ता उसमें बैठ गया था और कुछ दूसरी बातों में ध्यान फँसे रहने के समय ही आलमारी में ताला बन्द कर दिया गया था। बन्द आलमारी में बैठा हुआ कुत्ता जब घबड़ाने लगा तो संभवतः उसने अपने विचार अपने मालिक को भेजे। इसी के कारण कुत्ता एक दिवाल स्वप्न में टंगा हुआ दिखाई दिया।

दूर की घटनाओं को जान सकने के दो उदाहरण डा० विलियम ब्राउन ने अपनी साइकालोजी एण्ड साइकोथ्रोपी नामक पुस्तक में दिये हैं। प्रथम उदाहरण स्वीडेन वोर्ग का है। एक बार स्वीडेन वोर्ग इमैन्ड आल काण्ट के साथ बर्लिन की एक पार्टी में बैठे हुए थे। इसी समय वे अचानक कुछ बेचैन से हो गये कुछ देर बेचैन रहने के बाद वे शान्त हो गये। वहाँ पर उपस्थित लोगों ने जब उनके इस प्रकार बेचैन और फिर शान्त होने का कारण पूछा तो उन्होंने बताया कि स्टाक होम में आग लग गई थी और वह उनके मकान के पास आ गई थी इसीलिए वे बेचैन से हो गये थे। परन्तु मकान में लगने के पूर्व ही आग बुझा दी गई। अतः वे शान्त हो गये। पता चलाने पर घटना सत्य सिद्ध हुई। इसका वर्णन काण्ट ने अपनी आत्म जीवनी में दिया है। दूसरी घटना डा० विलियम ब्राउन द्वारा किये गये एक सैनिक की है। इस सैनिक को फ्रान्स के एक अस्पताल में सम्मोहनावस्था में लाकर अपने घर का ध्यान करने को कहा गया और वहाँ जो कुछ उस समय हो रहा था उसका वर्णन करने को कहा गया। उस सैनिक ने जो वर्णन किया पीछे खोज करने पर वह सत्य पाया गया। इति। (बालमनोविज्ञान ४४ अ०)।

१ यदि मनुष्य अपनी सामान्य चेतना को उसकी समकक्षी दूसरी चेतना के बदले न छोड़े वरन् वह उसे एक महान चेतना से मिला दे तो एक ओर उसकी—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पुरोहितः ऐन्द्रजालिकः तत्फलं च

ईदृक् सिद्धिमान् पुरोहितः राजराज्यसंरक्षणार्थं स्वयञ्चिन्तितं पश्यन् यदा परान्-अपि दर्शयति तदा स तथाविधः ऐन्द्रजालिकसंज्ञया साहित्यविद्भिः व्यवह्रिते[1]।

ननु अस्या नीतौ क उपयोगः इतिचेत्। उपायसप्तकेषु शत्रुभयोत्पादनाय कृतकरक्तवृष्टयादिप्रदर्शनं अस्याः फलं वोध्यम्। परिगणनं चास्योपायेषु नीतिसारे उपलभ्यते[2]।

सिद्धेः पूर्णता

इन्द्रजालप्रदर्शनमात्रेण ध्यानस्योपयुक्तता न मन्तव्या अपितु पुरोहितस्य सिद्धिस्तदेव यदा स देवतामपि साक्षात्करोति। सति च तस्मिन् पुरोहितः सिद्ध इत्युच्यते। अतो देवतादर्शनार्थमपेक्षितस्य ध्यानस्य लाभाय पुरोहितेन साधकेनात्मनि स्मृतिः संपादनीयेति प्रत्यभिज्ञादर्शनतोऽवगम्यते।

स्मृत्युत्पत्तिः

स्मृतिः कथमुत्पद्यते ? इति चेत्। तद् विवृतं भावप्रकाशने तत्रैव द्रष्टव्यम्[3]।

सामान्य चेतना का लोप हो जायगा। और दूसरी ओर उसका असीम प्रसार भी हो जायगा। परन्तु यह तभी हो सकता हैं जब मनुष्य चेतना में सीमा उत्पन्न करनेवाली सभी प्रकार की वासनाओं का चाहे वह चेतन मन में उपस्थित हों अथवा अचेतन मन में परित्याग करने में समर्थ हो। यह कार्य अत्यन्त कठिन है। जब तक मनुष्य पूर्णतः निरीह नहीं हो जाता तब तक उसके व्यक्तित्व द्वारा प्रकाशित अलौकिक शक्तियाँ उसका लाभ न कर अन्त में हानि ही करती हैं। कहा जाता है कि ईश्वर की शक्ति का उपयोग ईश्वर ही कर सकता है। अलोकिक शक्तियाँ ईश्वरीय शक्तियाँ हैं। जब हम अपने आपको आध्यात्मिक तत्व से मिला देते हैं अर्थात् जब हमारी कोई अपनी इच्छा नहीं रह जाती तो तभी हमारे व्यक्तित्व द्वारा प्रकाशित अलौकिक शक्तियाँ अपने आपका और लोक का कल्याण करती हैं। इस प्रकार जो व्यक्ति जितना ही अधिक अपनी अन्तरात्मा की समीपता पाता है वह अपने आपमें अलौकिक शक्तियों का उतना ही अधिक साक्षात्कार करता है। इसके लिये मनुष्य को मानसिक शुद्धि की आवश्यकता होगी। इत्यादि। अ० ४४

१ देशकालापरोक्षं यत्परोक्षस्यैव वस्तुनः।
मन्त्रौषधादिभिः सोयमिन्द्रजाल इतीरितः॥ भावप्रकाशनं अ० ?

२ साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्।
मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः॥ इति। नी० स० १८

३ देशकालोपयुक्तानां सुखदुःखानुषङ्गिणाम्।
चिरविस्मृतवस्तूनां स्मरणं स्मृतिरुच्यते॥ —

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तस्यायं भावः—इह जन्मनि पूर्वाननुभता अपि विषयाः विहारस्थले रम्यवचनादिश्रवणैः सुखसाधनत्वेन मन्यन्तेऽविहरणशीलेन बालकेनापि। तदाहुः रम्याणीत्यादिना[1]।

तेषां बालकानामयं यो वासनोद्बोधः स नैतज्जन्मोद्भूतानुभवमूलकः। किन्तु जन्मान्तरीयानुभवमूलक इत्येव वक्तव्यं भवति। अनुभवश्च द्विक्षणावस्थायी अतस्तज्जनितो वासनात्मकः संस्कारः वर्तमानजन्मनि विहरणाद्युद्दीपनादीनुपलभ्य उद्बुद्धो भवति ततश्च स्मृतिर्भवति। तदेवोक्तं टिप्पण्यां (१) तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वमिति। एवंरीत्या चिन्तायामवस्थितोपि मनुष्यः ध्यायन् यथार्थमर्थं पश्यति चेत् तत्र किमाश्चर्यम्। एतदेव दर्शनं पुरोहितस्य कार्यं प्रधानम्। ईदृगुपलब्धौ सत्यां पुरोहितेन प्रयुक्ताः मन्त्राः सफला भवितुमर्हन्ति। एवं च यो ध्यानादिभावेन स्थितः सङ्कल्पमहिम्ना च चिन्तयायुक्तो भूत्वा यथेन्द्रजालं संपादयति, दर्शयति च स्वपुत्रशिरश्छेदनादि, अनधीतवाक्यान्यपि पठति, उपस्थितानां जनानामाश्चर्यं संपादयति तथा साधकोपि ध्यानादिभावे स्थितः एकाग्रसङ्कल्पमहिम्ना विषहारकमन्त्रान् प्रयोज्य विषं हारयति। एवं सिद्धः पुरोहितोऽपि सुगुप्तानपि मन्त्रान् स्वप्नादौ श्रुणोति[2]। कवितां च प्रादुर्भावयति। तदुक्तम्

तथा— शिवशिरसि शिरांसि यानि रेजुः।
शिव ! शिव तानि लुठन्ति गृध्रपादे ॥
अयि विषमः पुराकृतानाम्।
भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ॥ इति। (प्र० खं० १-१८७)

दौःस्थ्यान्निद्राक्षयाद्रात्र्याः प्रहरात्पाश्चिमादपि।
चिन्ताया मुहुरभ्यासात्समानश्रुतिदर्शनात् ॥
भवेत्तदनुभावस्तु भ्रूसमुन्नमनं मुहुः।
उद्वाहनं च शिरसः सदृशस्यावलोकनम् ॥
हर्षश्च शिरसः कंपः कथितो रसकोविदैः ॥ इति अ० १ पृ० १९ ॥

१ रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्।
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ॥
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्।
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ इति

२ आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां हरः।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकोशिकः ॥ इति। (रामरक्षास्तोत्र)

तथा वाल्मीकिरामायणे—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ इति वा० सं० ११

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति सयस्यापूर्तिः कविकुलगुरुणा कालिदासेनाकारि साच यथार्थाऽभूदिति श्रूयते। एवंविधा या साधकस्योपलब्धिः प्रातिभज्ञानरूपा सैव पौरोहित्यविशेषः।

पुरोहितत्वसंपादने क्रमः देवदर्शनञ्च

तत्रायं क्रमः पुरोहितः शुचिर्भूत्वाऽऽदौ स्वाध्यायमधीते। अधीतस्स्वाध्यायः मन्त्रत्वाद् अध्येतरि अदृष्टमुत्पादयति गुणदोषौ च प्रत्येकस्य कर्मणः सम्यक्तया प्रकाशयति। ततश्चाध्येताऽकार्यान्निवर्तते ततः धर्म्येऽर्थ्ये च प्रवर्तते। तेनायं स्वास्थ्यं लभते। निर्विकारिता च शास्त्रपारतन्त्र्यात् सहजसिद्धा भवति। एतस्मादेव हेतोः स्मृतिः तया च ध्यानादिभावः तेन च पुनः संस्कारः एवं क्रमेण संस्कारोद्‌बोधः। एतन्महिम्ना स्वाध्यायाभ्यसनादृष्टेन देवतादर्शनमपि अस्य नाऽसुलभम्। इयमेव मन्त्रसिद्धिः। इन्द्रजालस्य मायायाश्च प्रयोगस्ततथाविधस्य कृते सुलभः। तदेतत् क्रोडीकृत्य योगसूत्रे योगसिद्धान्तचन्द्रिकायां च स्फुटीकृतमस्ति। तत्रैव द्रष्टव्यम्'—

देवतादर्शनम्

१ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः (योगसूत्रे २-४४)

टी० वेदान्तोपनिषदाद्यावृत्तिरूपत्वात् सगुणमन्त्रजपस्तोत्रपाठादिरुपाच्च स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः दर्शनप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यादिना साक्षात्कारो भवतीत्यर्थः। संभाषणानुग्रहादीनि च भाष्ये कण्ठरवेणोक्तानि। देवता ऋषयः साध्याश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्त इति दिक। देवतेत्युपलक्षणम्। इष्टानामभिमतानां देवानामृषीणां सिद्धानां यक्षाणां गन्धर्वाणामन्येषां महानुभावानां संप्रयोगो दर्शनं भवति। तेभ्यः स्वान् पुनातीत्यर्थः। ते दर्शनप्रतिबन्धकपापनिवृत्त्या दर्शनमायान्ति। कार्यं चानुकूला भवन्तीत्यर्थः। योगचन्द्रिका २ ४४—

तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः।२-१

टी० तप उपवासादिना कायशोषणम् उक्तमीश्वरगीतायाम्—

उपवासपराकादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः।
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम्॥ इति।

स्वाध्याय उपनिषदाद्यावृत्तिः। उक्ता च तत्रैव—

वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः।
सत्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते॥ इति।

प्रणिधानं स्तुत्यादिजनिता शक्तिः उक्ता तथात्रैव—

स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनःकायकर्मभिः।
सुनिश्चला भवेद्भक्तिरेतदीश्वरपूजनम्॥ इति।

स्तुतिरत्र गुणमात्रकथनम्। पूजा चासनपाद्याद्यर्पणम्। एताभिर्जनिता भक्तिरीश्वरपूजनम्। तच्च सर्वक्रियाणां परमेश्वरे परमगुरावर्पणम्। तत्फलसन्न्यासो वा। तत्राद्यं— कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम्।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रसिद्धिबलाबले

यद्यपि स्वाध्यायानध्येतारोपि केचित्. कापालिकाः इन्द्रजालादिकं साधयन्ति । तथापि शास्त्रोदितत्वात् स्वाध्यायाध्ययनप्रयुक्तमदृष्टं सर्वापेक्षयातिशयिततरं अदृष्टान्तरमभिभवितुं समर्थमिति स्वाध्यायाध्ययनशीलः पुरोहितः अत्रोक्तः। अधीतः स्वाध्यायः तावत्फलं संपादयितुं नालं भवति यावत् तस्य यथार्थोऽर्थः तात्पर्यविषयतया नावगाहितः स्यात् । अतः स्वाध्यायतात्पर्यविगाहनाय परंपरया यत्संप्रदायेन तदर्थो ज्ञातव्योस्ति तद्भक्तिरवश्यं, तदर्थंबुभुत्सुना कर्तव्या । न च स्वाध्यायमधीत्य स्वत एव तदर्थो ज्ञातुं संभाव्यते इति वाच्यम् । अल्पज्ञेन विप्रकीर्णस्य समस्त वेदस्य अध्ययनाशक्तेन तत्तात्पर्यं ज्ञातुमशक्तत्वात् । तथा च कलावपि दत्तात्रेयतन्त्रोक्त्यनुरोधात् विषादिदोषनिर्हरणक्षमः स्वाध्यायाध्ययनशीलः अथर्ववित् इन्द्रजालादिक्रियासमर्थः उत्पत्तुं नार्हति इति न मन्तव्यम् । यदि तु पुरोहितोपि औषधि तपःसमाधिजं धर्मं उपेक्षते तर्हि तु सिद्धिर्दूरमपास्ता । इति स विषापसारणसदृशदृष्टफलं जप्तेपि तत्तन्मन्त्रे साधयितुं न शक्नुयात् इत्यपि न विस्मर्तव्यम् । अतः पुरोहितेन दृष्टादृष्टद्वारकसिद्धये शुचित्वं सत्वञ्चावलंबनीयमेव, तथा सत्येव मेधोत्पत्ति-

---

तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

इत्यादि स्मृतिभिर्व्याख्यातम् । द्वितीयं तु कर्मफलानां भोक्ता परमेश्वर इति चिन्तनम् ।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ इत्यादिना बोधितम् ।

एतानि निरुक्तार्थभावनाविशिष्टभक्तियोगभिन्नत्वात् क्रियायोगादिव्यापारमात्रत्वात् क्रियायोग इत्येकवचननिर्देशात्कायमनोव्यापारः समुच्चित एव क्रियायोगो विशिष्टफल इति ज्ञापितम् । यद्यपि योगाङ्गेषु नियमे शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि पञ्चोक्तानि तथापि प्रकृतत्रयाणां दृष्टादृष्टद्वारा कायेन्द्रियमनोजयादिविशिष्टफलश्रवणाद्दर्शनाच्च ततः पृथगुक्तिरिति मन्तव्यम् । २।१।

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।२-२।

टी०—समाधेर्भावनमुत्पादनमर्थः फलं यस्य स तथोक्तः । महत्सु क्लेशादिषु सत्सु समाधिर्न सिद्ध्यति । तत्र क्रियायोगः क्लेशादींस्तनूकृत्य समाधिं भावयति । तनूकरणमिह सूक्ष्मीकरणम् । श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तन्विति कोशात् । च्विप्रत्ययेन च स्वोचितफलाधायकानामतनूनां तनुवत्करणं स्वोचितफलेष्वभिभवमात्रं न स्वरूपतो हानिः । वर्णाश्रमाद्यभिमानादिमूलकेन क्रियायोगेनाविवेकोच्छेदासंभवादिति ज्ञापितम् । तथाच क्रियायोगेन सञ्जातासञ्जातविवेकज्ञानमुत्पाद्य सवासनमिथ्याज्ञानं नाशयतीति निष्कर्षः । २।२। इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

संभवात्। मेधा च ब्रह्मविषयिणी प्रज्ञा इति श्रीमच्छङ्कराचार्यवाक्यं अत्र प्रमाणतया स्मर्तव्यम्। तथा तैत्तिरीयोपनिषद्यपि उक्तम् तत् द्रष्टव्यं टिप्पण्याम्[1]।

कलौ मन्त्रसिद्धिः पुरोहितसौलभ्यं च

न च दत्तात्रेयतन्त्रमपि कलौ न सिद्ध्यति इति शङ्क्यम्, कलावपि पुरोहितैः मन्त्रसिद्धिः साध्या भवतु इत्याशयेन तस्य प्रणीतत्वात्[2]।

अत एव सत्वस्य शुचित्वस्य चानुवृत्त्यर्थं मूलकृता "पुरोहितमुदितोदितकुलशीलमित्यादि" ग्रन्थेन कुलस्य निर्देशः कृतः। तस्माद्वर्तमाने समये पुरोहितो नाऽसुलभः।

पुरोहितानुसरणे कारणान्तरम्

किञ्च राज्ञः पुरोहितानुसरणे अन्यदपि कारणमस्ति। तद्यथा—

षडङ्गवेदवित्वं ब्राह्मणत्वम्। रक्षिते तस्मिन् अन्यत्सुरक्षितं भवति। अत्रैव धर्ममर्यादापालनस्य सुशकत्वात्। तथाहि—

प्रजायां रौद्ररसः अर्थप्रधानत्वे सति उद्भवति तर्हि न कथञ्चिदपि योगक्षेमौ जनपदे भवितुमर्हतः। नापि च राजप्रजयोः परस्परं प्रेमानुरागपर्यवसायि भविष्यतीति सर्वत्र स्थायिधृतियुता सात्विकतैव पुरस्करणीया। न चापरैः अयमर्थः सर्वथोपेक्षित इति वाच्यम्। तत्रापि धृतिदर्शनात्। ननु वर्णाश्रमधर्माधीनत्वे को विशेष इति चेदुच्यते। शौचं सन्तोषः विवेकिता च धर्माधीनत्वे उत्तरोत्तरमभिवर्धते। असूया ईर्ष्या वा परस्परं नोदेति, अपितु वास्तविकशत्रावरिप्रकृतिसंपन्ने एव। इत्यादि विस्तरतः अत्र। (प्र० खं० १ पृ० २१०) चान्यत्र च निरूपितं वर्तते। तदेतत् सर्वमपि परंपराप्राप्तयथार्थार्थनिरुपकशास्त्राधीनम्, अत्रैव शमस्य स्थायिन उत्पादने सामर्थ्यात् यथार्थज्ञानवत्वेन सफलत्वान्नीतिरूपत्वात् फलजनकत्वात् हर्षोपधायकत्वाच्च। अत एवानन्दप्रभापि वेदप्रसूतज्ञाने नियता तथा अकामहतत्वमप्यत्र विशेषतया सिद्ध्यति। अतएव मनसि शीतलतानुभूयतेऽकामहतैः। तदिमेवानुसन्धाय कविभिरभिधीयते—

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः॥ इति। (भाग०)

---

१ श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतं स्मृत्या स्मारं स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति। मेधावी भूयासम् इत्यादि च।

२ गुरुभक्ताय दातव्यं अभक्तं न कदाचन।
अथातः संप्रवक्ष्यामि दत्तात्रेय तथा श्रुणु॥
कलौ सिद्धिमहातन्त्रं विना कीलेन कथ्यते॥ १२॥
न तिथिर्न च नक्षत्रं न योगो नास्ति वासरः।
न व्रतं नियमं होमं कालवेलाविवर्जितः॥ १३॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ब्राह्मणत्वस्वरूपम्

ज्ञानमर्जितं कामहतत्वन्तु न व्यपगतं किन्तेन ज्ञानोपार्जनश्रमेण। इति[1]।

तस्माद्वेदाध्ययनस्य धर्मानुष्ठानस्य चेदं फलं यत् अकामहतत्वशिष्टा शमप्रधाना सात्विकी मनोवृतिः। इदमेव ब्राह्मणत्वस्वरूपं नीत्यनुगतं लोकसङ्ग्राहकं विश्वासोत्पादकञ्च अत्रैव षण्णामङ्गानामध्ययनस्य पर्यवसानम्। अतएव पुरोहितोऽपि अनया राजनीत्या काम्यते। उपर्युक्तब्राह्मणतत्वस्य विलोपे लोकयात्राविनाशः, तत्सत्वे तद्ररक्षणम् इति भाष्यकृता षडङ्गसहितस्य वेदस्याध्ययनं विधीयते—

"ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः ज्ञेयश्च" इति। (भा० १-१)

भगवान् अपि ब्राह्मणत्वं राजसतामसनोवृत्तिभ्यां लुप्तं लोकयात्रां विलोपयिष्यतीति ज्ञात्वा अवतरति। शमप्राधान्यं च यया विद्यया संपाद्यते तां रक्षति च इति भाष्यकृता गीताभाष्ये निरूप्यते[2]।

वेदेनापि शमप्रधानवृत्यां स्थितः गूढं वस्तु ज्ञातुं वेदानुवचनेन चेष्टेत इत्युक्त्वा उपर्युक्त एवार्थः स्फुटीकृतः। तद्यथा—

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, दानेन, तपसानाशकेन" इति॥

अतः शमप्रकृतिः षडङ्गवेदवित् ब्राह्मणः क्षत्रप्रकृतेः अङ्कुशस्थाने भारतीयाराजनीत्या अनुमतोऽकार्यान्निवर्तयति वर्धयति च राज्यं इति कृत्वा पुरोहितस्य अनुसरणं राज्ञा कर्तव्यं इति यदुक्तंतद्युक्तमेव। तथा च वक्ष्यते मूलकृतापि ब्राह्मणेनेत्यादिना।[3]

केवलं तन्त्रमन्त्रेण औषधी सिद्धिरूपिणी।
यस्य साधनमात्रेण क्षणं सिद्धिश्च जायते॥ इति १४॥ (१ पटलः)

१ षडङ्गादिवेदा मुखे शास्त्रविद्या कवित्वादि पद्यं सुगद्यं करोति।
गुरोरङ्घ्रिपद्मे मनश्चेन्न लग्नं ततः किं ततः किं ततः किम्॥ इति।

२ 'द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम्। प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमानेचाऽधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव। ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद् वर्णाश्रमभेदानाम्। (गीतोपोद्घातशाङ्करभाष्यम्)

३ ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं मन्त्रोमन्त्राभिसंहितम्।
जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगतशस्त्रितम्॥ इति। (अ० १ अ० ६)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वैदिकधर्मस्वीकृतौ शास्त्रान्तरसंवादः

वैदिकशासनस्य राज्यं अभ्यर्हितमालक्ष्य शास्त्रान्तरेष्वपि विप्रदीनां धर्मनिरूपणावसरे वैदिक एव धर्मः धर्मपदेन व्याख्यातः[1]।

---

१ तदुक्तम् —प्रशस्तपादभाष्ये धर्मनिरूपणे—

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामिज्याध्ययनदानानि। ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्ययनयाजनानि स्ववर्णविहिताश्च संस्काराः। क्षत्रियस्य सम्यक् प्रजापालनमसाधुनिग्रहो युद्धेष्वनिवर्तनं स्वकीयाश्च संस्काराः। वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः। शूद्रस्य पूर्ववर्णपारतन्त्र्यममन्त्रिकाश्च क्रियाः। आश्रमिणान्तु ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषाग्नीन्धनभैक्ष्याचरणानि मधुमांसदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनादिवर्जनम्। विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारस्य गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैरर्थैः भूतमनुष्यदेवपितृब्रह्ममुख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायं प्रातरनुष्ठानम्, एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानां च नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामग्न्याधेयादीनां च हविर्यज्ञसंस्थानामग्निष्टोमादीनां सोमयज्ञसस्थानां, च ऋत्वन्तरेषु ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनं च।

ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामान्निर्गतस्य वनवासो वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनख रोमधारणं च। वन्यहुतातिथिशेषभोजनानि वानप्रस्थस्य। त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्वा संन्यस्य स्वानि कर्माणि, यमनियमेष्वप्रमत्तस्य षट्पदार्थप्रसङ्ख्यानाद्योगप्रसाधनं प्रव्रजितस्येति। दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति। इति।

न्यायकन्दली — ब्राह्मणस्य विशिष्टान्यसाधारणानि धर्मसाधनानि प्रतिपादयति प्रतिग्रहाध्यापनयाजनानि। प्रतिग्रहो विशिष्टाद् द्रव्यग्रहणम्, अध्यापनं तु प्रसिद्धमेव, याजनमार्त्विज्यम्। एतानि ब्राह्मणस्य धर्मसाधनानि तस्यामीभिरेवोपायैरर्जितानां द्रव्याणां धर्माधिकारात्। स्ववर्णविहिताश्चाष्टचत्वारिंशत्संस्काराः वैदिककर्मानुष्ठानयोग्यतापादनद्वारेण ब्राह्मणस्य धर्मसाधनम्। क्षत्रियस्य विशिष्टानि धर्मसाधनानि, सम्यक् प्रजापालनं, न्यायवृत्तीनां प्रजानां परिरक्षणम्, असाधुनिग्रहः दुष्टानां यथाशास्त्रं शासनम्, युद्धेष्वनिवर्तनं युद्धेषु विजयावधिः प्राणावधिर्वा आयुधव्यापारः। स्वकीयाश्च संस्काराः। वैश्यस्य क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि, मूल्यं दत्वा परस्माद् द्रव्यग्रहणं क्रयः, मूल्यमादाय परस्य स्वद्रव्यदानं विक्रयः। कृषिः परिकर्षितायां भूमौ बीजस्य वपनं रोपणं च, पशुपालनं गोजाविकादिपरिरक्षणम्। एतानि वैश्यस्य धर्मसाधनानि, तस्यामीभिरेवोपायैरर्जितानां धनानां धर्माङ्गत्वात्। शूद्रस्य पूर्वेषु वर्णेषु पारतन्त्र्यममन्त्रिकाश्च क्रियाः धर्मसाधनम्। आश्रमिणां तु धर्मसाधनमुच्यते – ब्रह्मचारिणो गुरुकुलनिवासिन इति। उपनीय यः शिष्यं साङ्गं सरहस्यं च वेदमध्यापयति स गुरुः, तस्य कुले गृहे वसनशीलस्य ब्रह्मचारिणः—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विप्रनमनप्रयोजनम

उपर्युक्तं धर्मस्य महत्वमालोच्य चम्पूरामायणे महाराजेन भोजेन तथाविधा ब्राह्मणाः नमस्कृताः ।

उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चेत् ।
तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ॥
तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चेत् ।
तानन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः ॥ इति । (बा०का०चं० २ श्लो०) ।

स्वशास्त्रविहितानि ब्रह्मचारिणमधिकृत्य शास्त्रेण विहितानि । गुरुशुश्रूषा गुरोः परिचर्या गुरुशुश्रुषा च, अग्निश्चेन्धनं च भैक्ष्यं च तेषामाचरणानि । गुरुशुश्रूषा-भैक्ष्ययोः करणमेवाचरणम् । अग्नेराचरणम्, प्रत्यहमग्नौ होमः । इन्धनस्याचरणमग्न्यर्थं वनादिन्धनस्याहरणमिति विवेकः ।

गृहस्थस्य धर्मसाधनम कथयति—विद्याव्रतस्नातकस्येति । यो वेदाध्ययनार्थं गृहीतं व्रतमधीते वेदे विसर्जितवान् स विद्याव्रतस्नातकः, तस्य कृतदारस्य कृतपत्नीपरिग्रहस्य गृहस्थस्य शालीनयायावरवृत्त्युपार्जितैरर्थैर्भूतमनुष्यदेवपितृब्रह्माख्यानां पञ्चानां महायज्ञानां सायंप्रातरनुष्ठानम् । यावता धान्येन कुशूलपात्रं कुम्भीपात्रं वा परिपूर्यते, त्र्यहमेकाहं वा वर्तनं भवति तावन्मात्रस्य परेण स्वयमानीयमानस्य श्रद्धया दीयमानस्य यः परिग्रहः सा शालीना वृत्तिः । परस्मादप्रतिग्रहगतश्चक्रमादाय यत्प्रत्यङ्गनं भिक्षाटनं सा यायावरवृत्तिः । ताभ्यामुपार्जितैरर्थैः पञ्चानां महायज्ञानां सायंप्रातरपराह्णे चानुष्ठानं गृहस्थस्य धर्मसाधनम् । भूतेभ्यो बलिप्रदानं भूतयज्ञः । अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । श्राद्धं पितृयज्ञः । ब्रह्मयज्ञो वेदपाठः । एकाग्निविधानेन पाकयज्ञसंस्थानामिति अनुष्ठानम् । एकाग्निरिति औपासनिकः । तस्य विधानं विवाहकाले परिग्रहः । तेन पाकयज्ञसस्थानां पाकयज्ञविशेषाणामष्टकापार्वणी चैत्र्याश्वयुज्यादीनां नित्यानामवश्यकरणीयानां सति सामर्थ्येऽनुष्ठानम् । अग्न्याधेया-दीनामिति, अनुष्ठानं धर्मसाधनम्, अग्न्याधेयशब्देनाग्न्याधानस्याभिधानम्, यद् ब्राह्म-णेन वसन्ते क्रियते । हविर्यज्ञसंस्था हविर्यज्ञविशेषा दर्शपौर्णमासचातुर्मास्याग्राय-णादिका इष्टयः कथ्यन्ते । अग्निष्टोमादीति । अग्निष्टोमौक्थ्ययषोडशीवाजपेयातिरा-त्राप्तोर्यामाः सप्तसोमयज्ञविशेषाः सोमयज्ञसंस्था उच्यन्ते । ऋत्वन्तरेष्विति । ऋतु-कालादन्यकालेषु ब्रह्मचर्यं, व्रतरूपेण स्त्रीसेवापरिवर्जनं धर्मसाधनम् । अपत्योत्पादन-मपि धर्मसाधनम् पुत्रेण लोकाञ्जयतीति श्रुतेः ।

वनस्थस्य धर्मसाधनं कथयति—ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वेति "यदहरेवास्य श्रद्धा भवति तदहरेवायं प्रव्रजेत्" इति श्रवणात् सति श्रद्धोपनये ब्रह्मचारिणो वनवासो भवति । गृहस्थस्य वा तस्य वानप्रस्थव्रतमाचरतो वल्कलाजिनकेशश्मश्रुनखरोम-धारणम्, वन्यस्य फलमूलस्य भोजनं हुतशेषभोजनं, अतिथिशेषभोजनं च धर्म—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतएवाहुः—दैवाधीनं जगत् सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् ।।
ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीनाः ब्राह्मणो मम दैवतम् ।। इति ।
दैवाधीनत्वं जगतः कथमस्तीति न्यायकुसुमाञ्जलौ साधितम् । तत्रैव द्रष्टव्यम्[1] ।

साधनम् । यः प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य सर्वस्वं दक्षिणां दत्त्वात्मन्यग्निं समाधाय पुत्रे भार्यां निक्षिप्य प्रव्रजितः, न तस्य होमो न तस्यातिथिपरिग्रहः यस्तु सह पत्न्या सहैवाग्निना वनं प्रस्थितः, तस्य हुतशेषभोजनमतिथिशेषभोजनं च धर्मसाधनम् ।

यतिधर्मं निरूपयति—त्रयाणामिति । यस्याश्रमपरिग्रहेऽपि नियमो नास्ति श्रद्धोपगमे सति ब्रह्मचार्येव यतिर्भवति, गृहस्थो वा भवति, वानप्रस्थो वेत्यनेनाभिप्रायेणोक्तं त्रयाणामन्यतमस्येति । श्रद्धावनः चित्तप्रसादवतः सर्वभूतेभ्यो नित्यमभयं दत्वा भूतानि मया न जातु हिंसितव्यानीति अद्रोहसङ्कल्पं गृहीत्वा स्वानि कर्माणि काम्यानि संन्यस्य परित्यज्य यमनियमेष्वप्रमत्तस्य । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाइति । तपश्शौचादयस्तु नियमाः । यथाह स एव भगवान्—शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति । न्यायभाष्यकारस्तु प्रत्याश्रयं विशिष्टं धर्मसाधननियममाह । तेष्वप्रमतस्य ताननतिक्रमतः । षट्पदार्थप्रसङ्ख्यानात् षण्णां पदार्थानां तत्त्वज्ञानाद्योगस्यात्मज्ञानोत्पादनसमर्थस्य समाधिविशेषस्य प्रसाधनमुत्पादनं प्रव्रजितस्य धर्मसाधनम् । यथैतानि धर्मं साधयन्ति तथा कथयति—दृष्टं चेति । लाभपूजादिप्रयोजनमनुद्दिश्यानभिसन्धाय यदैतानि साधनानि क्रियन्ते, तदैतानि साधनानि भावप्रसादं चाभिप्रायविशुद्धिं चापेक्ष्यात्ममनसोः संयोगाद्धर्मोत्पत्तिरिति' इति ।

(मू०) १ एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यंच समस्य न ।
शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः ।।७।।

टी०—न तावदेकस्मादनपेक्षादनेकम् अक्रमात् क्रमवत्कार्यानुपपत्तेः । क्रमवत्तावत्कार्यकारणस्वभावत्वात्तस्य तत्तथा यौगपद्यवदितिचेत् । अयमपि क्षणभङ्गेपरिहारो, न तु सहकारिवादे । पूर्वपूर्वानपेक्षायां क्रमस्यैव व्याहतेः । क्रमनियमे त्वनपेक्षानुपपत्तेः । नाप्यनेकमविचित्रम् । यदिह्यन्यूनमनतिरिक्तं वा दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा स्यादुभयात्मको वा स्यात् । न चैवम् शक्तिभेदाभेदाभ्यामदोष इति चेन्न । धर्मिभेदाभेदाभ्यां तस्योपपत्तेः । असङ्कीर्णोभयजननस्वभावत्वादयमदोष इति चेन्न । नहि स्वाधीनमस्यादहनत्वम्, अपितु तज्जनकस्वभावाधीनम् । तथा च तदायत्तत्वाद्दहनस्यापि तत्त्वं केन वारणीयम् । न हि तस्मिञ्जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः । तस्माद् विचित्रत्वात् कार्यस्य कारणेनापि विचित्रेण वा भवितव्यम् । न च तत्स्वभावस्तथा । ततः सहकारिवैचित्र्यानुप्रवेशः । न तु क्षणोपि तदनपेक्षस्तथा भवितुमर्हतीति ।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत एव भीष्मेणाऽपि सनातनधर्मनिरूपणावसरे ब्राह्मणस्य शमप्रकृतिमत्वं ज्ञात्वा प्रातिभज्ञाने अयथार्थत्वं न भवतीति हेतुना ब्राह्मणाः नमस्कृताः। तदुक्तम्—

"ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान्" ।। इति।

विना ब्राह्मणसम्बन्धं राज्यसमृद्धिर्न भवतीति मनुनापि उच्यते नाब्रह्मेत्यादिना[1]।

अस्तु दृष्टमेव सहकारिचक्रं किमूपर्वकल्पनयेति चेन्न। विश्ववृत्तितः।

(मू०) विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा।
दृष्टलाभफला नापि विप्रलम्भो पि नेदृशः ।।८।।

(टी०) यदि हि पूर्वपूर्वभूतापरिणतपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः प्रवर्तेत। न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेको पि प्रेक्षापूर्वकारी घटते। प्रागेव जगत्। लाभूपजाख्यत्यर्थमिति चेत्, लाभादय एव बन्धनाः। न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः। यतो वाऽनेन लब्धव्यं यो वैनं पूजयिष्यति स किमर्थम्। ख्यात्यर्थमनुरागार्थञ्च। जनो दातरि मानयितरि च रज्यते। जनानुरागप्रभवा हि सम्पद् इति चेन् न। नीतिनर्मसचिववेष्वेव तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्। त्रैविद्यतपस्विनो धूर्तबका एवेतिचेन्न। नास्तिकैरपि तथा करणप्रसङ्गात् संभोगवत्। लोकव्यवहारसिद्धत्वादफलमपि क्रियते वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदितिचेद्, गुरुमतमेतन्नतु गुरोर्मतम्। ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम्। वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद् बालानामिति चेन्न। वृद्धानामपि प्रवृतेः। न च विप्रलम्भकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते तेऽपि वृद्धतरैरित्येवमनादिरितिचेन्। न। तर्हि विप्रलिप्सुः कश्चिदत्र यतः प्रतारणशङ्का स्यात्। इदम्प्रथमएव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः पराननुष्ठापयतीति चेत्। किमसौ सर्वलोकत्तर एव, यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतुहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति। न कथञ्चनैनमेकं प्रेक्षाकारिणोऽप्यनुविदध्युः। केन वा चिन्हेनायमीदृशस्त्वया लोकोत्तरप्रज्ञेन प्रतारक इति निर्णीतः ? न ह्येतावतो दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः यतः पाखण्डाभिमतेष्वप्येवं दृश्यते इति चेन् न। हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात्। अनादौ चैवम्भूतेऽनुष्ठाने प्रतीयमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यान्, न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा। अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पाखण्डित्वप्रसिद्धिरपि न स्यात्।

1 नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते।
ब्रह्मक्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ।३२२। (६ अ० ३२२ श्लो०)

कुलूकभट्टी—ब्राह्मणरहितक्षत्रियो वृद्धिं न याति, शान्तिकपौष्टिक-व्यवहारेक्षणादिधर्मविरहात्। एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्धते, रक्षां विना

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एवं च स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा स्वकीयराज्ञः गौरवस्थापनं कर्तव्यम् चेत् तन्मन्त्रिस्थानीयेन शान्तरसप्रधानेन अद्वेषरागिणा प्रकाशनीयं भवति अन्यथा नरदेवत्वं राज्ञः न कथमपि ख्यातं स्यात्। तदेतत् प्रभावस्थापनं कर्म शमप्रकृतिना ब्राह्मणेन विधेयं भवति। तदेव पुरोहितेनानुष्ठीयते। अतः ब्राह्मणस्य शान्तरस प्रधानस्य श्रैष्ठ्यमतिशयिततरो गुणः समस्ति। अत्रेदं चिन्त्यम्—

दुरापमपि लोकेऽस्मिन् यद्यद्वस्त्वभिवाञ्छति।
तत्तदाप्नोति मेधावी तस्मात् कार्यः समुद्यमः ॥ (का० नी० ५ श्लो० ११)

इत्युक्तदिशा यः कश्चित् प्रभूततरां श्रियं वाञ्छति, तेन राजा अनुसर्तव्यो भवति। न हि तथाविधेन भृत्येन राजाऽसत्कार्यान्निवारयितुं सर्वथा शक्यः स्यात् प्रतिकूलाचरणे राजकोपस्य प्रसङ्गात्। यथा "करग्रहणोपायोगि शास्त्रसम्मतं स्वत्वं यत्र पर्याप्तम् तद् विहाय प्रजाभ्यः अदत्तोपादानं राज्ञा कर्तुन्न शक्यम्" इत्येवंरुपया वाण्या प्रचारः धनाकाङ्क्षिणा नर्मसचिवेन राजेच्छाविरोधभयात् स राजा न बोधयितुं शक्यते, शक्यते च कुम्भीधान्येन "तृणाय जगत्" मन्यमानेन शान्तरसप्रधानेन ब्राह्मणेनैव[1]। एवंविधं त्यागबहुलं जीवनं चिख्यापयिषुः सर्वविधार्जनसमर्थोपि केवल- "महमीश्वरप्रसादमुद्दिश्यैव साङ्गवेदस्य अध्येता" इत्येवं स्वान्तः सुखमनुबुभूषुः दुःखपङ्के निमग्नं जगत् समुद्दिधीर्षुः क इति यदि इतिहासेषु दृश्यते शोध्यते केनचित्तर्हि शमप्रकृतिरेव दृष्टिगोचरो भवति।

शमः शास्त्रप्रकाशकः

ननु इदं अतिशयिततरं कर्म किमुद्दिश्य एतैः स्वायत्तीकृतम् इतिचेत्। शास्त्ररहस्यावगमार्थमित्युच्यते। यतः यावत्पर्यन्तं विद्यार्थिनां चेतः 'विवेक-श्रुति-संपत्तिगुरुभक्तितपस्विते'त्यादिगुणसंपन्नं न भवेत् तावत्पर्यन्तं शास्त्रं न निर्मलीभवति। प्रातिभं च भानं शास्त्रविषये नोदेति। तदुक्तं—

"विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया अवीर्यवती तथा स्याम्"। इति। (मुक्तिकोपनिषत्संहिता)।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति[2] ॥ इति च। (गीता १८।६७)

यागादिकर्मानिष्पत्तेः। किन्तु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसम्बद्ध एवेह-लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या वृद्धिमेति। दण्ड-करणे चेयं ब्राह्मणस्तुतिर्ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था। इति (३२२)

१—टी०—वर्तमानकाले स्थिताः काञ्चीकामकोटिशङ्कराचार्याः नास्तिकैरपि महता समादरेण पूज्यन्ते अत्र हेतुः तेषामद्वेषकारित्वमेव।

२ शा०भाष्यम्—सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्त इह—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तथाचायमत्र विवेकः—उपर्युक्तगुणसंपन्नो मन्त्री शमप्रकृतिः यदा राज्ञा उपलभ्यते तदा राज्यरक्षणं मन्त्र्यायत्तं सफलं भवति "कार्यनिश्चयो मन्त्रयायत्त" इति

शास्त्रार्थदाढर्याय सङ्क्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथेदानीं शास्त्रसम्प्रदायावधिमाह—इदमिति। इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छित्तये अतपस्काय तपोरहिताय नवाच्यमिति व्यवहितेन सम्बद्ध्यते। तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याञ्चिदप्यवस्थायां न वाच्यम्। भक्तस्तपस्व्यपि सन्न शुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यम्। न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम्। भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते। तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम्। शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम्। भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम्। गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायावधिः।

हनुमत्पैशाचभाष्ये - इदं शास्त्रं तव हिताय मयोक्तम् संसारविच्छित्तये न विद्यते तपः स्वधर्मवृत्तिलक्षणं तस्यासावतपस्कस्तस्मै। न विद्यते मयि भक्तिर्भजनं सेवा यस्यासावभक्तस्तस्मै। न कदाचन कदाचिदपि। नचाशुश्रूषवे यो गुरोरशुश्रूषुस्तस्मै। न च मामीश्वरं सर्वप्राणिसुहृदं योऽभ्यसूयति द्वेष्टि इदं शास्त्रं त्वयाऽतपस्कायाशिष्याय वा वाच्यम्। तथेश्वरेऽभक्ताय न वाच्यम्। मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम्॥ ६७॥

नी०भा०टी०—एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनां इति साङ्ख्ययोगौ द्वितीयाध्याये दर्शितावुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधिमाह—इदमिति। अतपस्काय तप आलोचनं तद्रहिताय, अयत्नशीलायेत्यर्थः। अभक्ताय श्रद्धाहीनाय। अशुश्रूषवे गुरुसेवामकुर्वते। मां परमात्मानं योऽभ्यूसयति मदीयगुणासहिष्णुतयामयि दोषारोपपरो भवति तस्मै न। प्रत्येकं सम्बद्धत्वादेतेषां विशेषणानामन्यतमाभावेऽपि कदाचन महत्यपि सङ्कटे इदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम्। अत्र "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैतेऽकथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः"। इति श्रवणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यासशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च एतद्रहस्यं देयं, नान्यस्मै इत्यर्थः॥ ६७॥

चरकेऽपि—अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमेवादितः परीक्षेत। तद्यथा प्रशान्तमार्यप्रकृतिमक्षुद्रकर्माणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तदनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठमभि''मणं धृतिमन्तमनहङ्कृतं मेधाविनं सम्पन्नमुदारसत्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्ततत्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापन्नेन्द्रियं

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चतुर्दशे सर्गे प्रकृतिकर्मविचारे जयमङ्गलायामुक्तत्वात्। राज्ञः प्रभावोऽपि स्वदेशे परदेशे वा तथाविधेनैव मन्त्रिणा प्रचारयितुं शक्यते नान्येन। तदुक्तम्—टिप्पण्यां

"पुरोहितेन ब्राह्मणवचनं च ब्राह्मणानुष्ठानतत्परताख्यापनार्थं तेन वृद्धि नीतम्" इति। (६ अध्या० १ अ० अर्थशास्त्र)

स्वातन्त्र्यम् शरीरस्वास्थ्यञ्च

अत्रेदं चिन्त्यम्—पुरोहितप्रकृतिभिः लोकेषु राज्ञः प्रभावव्यवस्थापनं यदा चिकीर्ष्यते तदा तेन इदमपि चिन्तनीयं भवति यत् शरीरस्वास्थ्यमपि। तच्च यदि न संभवेत् तर्हि शमस्य स्थायिता न भविष्यति अतः यथा शरीरे स्वास्थ्यं भवेत्, तथा यतनीयम्। तदर्थं च यदि औषध्याद्युपचाराः प्रयुज्यन्ते, तर्हि सदा तत्परतन्त्रतया भाव्यं स्यात्। अतः स्वातन्त्र्यसंरक्षणं स्वास्थ्यं च यथा भवेत्, तथा वर्तनार्थं शास्त्रकृद्भिः सत्वं शरणमुक्तं वर्तते। इदं हि निर्विकारितानाम्ना प्रसिद्धं व्याध्यपसारणे समर्थं भवति। कथमिति चेत्तदुपपत्तिरत्रोच्यते (प्र० खं० १ पृ० १०) पुनः—

यस्य तात्पर्यमिदमेव यत् कीदृशोऽपि व्याधिर्भवतु सर्वत्र शीतोष्णतयोरन्यतराधिक्यं भवति[1]। यदि यथाधिकारं ते व्यवस्थापिते भवेतां तर्हि व्याधिर्न स्यात् इति। अतः शैत्यमौष्ण्यं च चिन्तनीयम्। तयोः उष्णता शरीरस्योर्ध्वभागे, शीतलता चाधोभागे, अनुभूयते। शरीरे इयं शीतलता उष्णता वा इयन्मात्रया इदानीं वर्तते इति न केनापि निर्णेतुं शक्यम्। यतः यावन्मात्रया उष्णताया भानं भवति तदपेक्षया न्यूनमात्रया सत्यामपि उष्णतायां तत्त्वेन सा स्थितापि भानविषयो न भवति किन्तु शीतलता-

---

वितर्कस्मृतिनिभृतमनुद्धतवेषमव्यसनिनमर्थतत्वभावकमकोपनं शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययनाभिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्धमनलसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्रतिपत्तिकरमनुरक्तमेवङ्गुणसमुदितमध्याप्यमेवाहुः" ॥ ७ ॥ (विमानस्थाने ३५ पृ०।) (प्र० खं० २।११२)

१ 'व्याधिस्स्याद्देशकालादिदोषवैषम्यसंभवा।
व्याधिर्ज्वरात्मा द्वेधा स्यादुष्णशीतविभागतः॥
शिरःकंपाङ्गसङ्कोचमुखशोणास्यकूणनैः।
परिदेवितरोमाञ्चहनुसञ्चलनादिभिः॥
वर्ण्यते तत्र सदाहस्तु भू-शय्या-परिदेवितैः।
विक्षिप्तबाहुचरणवक्त्रैः शीताभिलाषतः॥
शीतानुलेपनोत्क्रोशरक्तेक्षणतयोच्यते।
वर्ण्यते व्याधिसामान्यं गात्रस्तम्भास्यकूणनैः॥
श्वासश्लथाङ्गतोत्क्रोशस्रस्ताक्षस्पन्दितादिभिः।' इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

त्वेनानुभूयते इति आपामरसिद्धम्[1] ।

अतः शीतोष्णते अपेक्षाबुद्धिकृते इति वक्तव्यं भवति । तथा चोष्णता-वैषम्यप्रयुक्तस्य व्याधेर्निराकरणाय शरीरोर्ध्वभागे भावनया (ध्यानेन) शीतलता अनुभवनीया भवति । तेन औष्ण्यविषमताप्रयुक्तो व्याधिरपि दूरे भवति । एवमेव शीतलतावैषम्यप्रयुक्तव्याधेर्निरासाय विपरीतं कर्म कर्तव्यं भवति । सत्यप्येवं भावनापि यथाकथञ्चित्क्रियमाणा कार्यकारिणी संभवेत् इति न मन्तव्यम् । अपितु रसप्रवाहादि-सञ्चरणं येन पथा आयुर्वेदे शरीरविज्ञाने वोक्तमस्ति तेनैव पथा तत्प्रवाहभावना विहिता चेत्कार्यकारिणी स्यात् अन्यथा अनर्थायापि सा भवेत् । अतः रसप्रवाहः शरीरे कथं भवतीति शास्त्रमादृत्य प्रकाश्यते ।

रसप्रवाहः

शरीरस्याधोभागे स्थिता शीतलता रसप्रवाहनाड्या उष्णताधारे मस्तके स्थिता भवति चेदुष्णताया उपशमनं भवतीत्यत्रोक्तं तत्रोदाहरणं तैलमर्दनम् । यथा पादतले मर्दितं तैलं रसप्रवाहनाड्या ऊर्ध्वभागे प्रसृतं सत् शिरसि शैत्यं बोधयति यथा, तथा प्रकृतेपि इदं नानुपपन्नंमन्तव्यम् । तथाहि—हृदयप्रदेशे फुप्फुसत्वेन व्यवाह्रियमाणं वस्तु चालनीसदृशं जालमयं भवति तत एव रक्तं गलति, उत्पद्यते च । अत्रैव सर्वशरीरे-प्रसृतानां तत्तन्नाडीनां साक्षात्परपरया वा मूलभागः स्थूलः संयुक्तो विद्यते । मुख्यास्तु तत्र दश । तत एव च फुप्फुसात् प्रवहितं रक्तं सर्वशरीरं पोषयति । शिराणां यथा यथा उपरितनो भागो भवति तथा तथा मूले वर्तमानस्थौल्यापेक्षाया ह्रस्यमाने तस्मिन् कार्श्यमनुभूयते अश्वत्थादिदलवर्तिशिराभागवत् । फुप्फुसान्निर्गतं रक्तं स्थूलभागेन शिरातः शैघ्र्येण प्रवहणशीलं अपि अग्रभागे कार्श्यसत्वात् तद्वतीभ्यः शिराभ्यः निर्गमनसमये रक्तं क्रमशः मान्द्येन सरति । तदवस्थायां तत्र तत्र शिरोर्ध्वभागे किय-त्कालपर्यन्तं अवरुद्धात् रक्ताज्जलं स्पन्दते । तदेव कफरूपेण व्यवह्रियमाणं भवति । एतज्जलनिर्गमनानन्तरं शिराणां ऊर्ध्वभागे स्थितं रक्तं अशुद्धं उच्यते । तद्दशापन्नं रक्तं कृष्णं भवति । तथाविधरक्तवाहिनीनां शिराणां स्थानं केन्द्रं मस्तिष्कं भवति । उपर्युक्तस्य शुद्धजलस्य सञ्चयः नाभेः पार्श्वे अधोभागे भवति । तदन्तर्वर्तिशिराभ्यः नाभिपार्श्वस्थितः कफः प्रवहति । एतद्भेदेन काश्चन सिरा रक्तप्रवाहिन्यः काश्चन

---

१ तुच्छा निर्वचनीया च वास्तवो चेत्यसौ त्रिधा ।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बाधः श्रौतयौक्तिकलौकिकः ॥
अस्य सत्वमसत्वं च जगतो दर्शयत्यसौ । (पञ्चदशी)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भवन्ति । आद्याः कृष्णा अशुद्धरक्तवाहिन्यो भवन्ति । द्वितीयाः श्वेताः कफवाहिन्यः भवन्ति । (अत्र सर्वत्रापि प्रमाणं टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्) (१) ।

सिराधमनीहृदयादिस्वरूपम्

१ तदुक्तम्—दशस्थूलशिराहृत्स्थाः ताः सर्वाः सर्वतो वपुः ।
रसात्मकं वहन्त्योजः तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ॥ (यथेप्सितम्) ।

भावप्रकाशनम् (अ० ७)

अष्टाङ्गहृदये कफादिवाहिनीनां शिराणां लक्षणं प्रतिपादितम् । तद्यथा शरीरस्थाने—

तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णा रक्ताः क्षणात्सिराः ॥३६॥
प्रस्यन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते पीतशोणितम् ।
स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नालपीताः कफं पुनः ॥३७॥
गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।
गूढ़ाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम् ॥३८॥—
धमन्यो नाभिसंबद्धा विंशतिश्चतुरुत्तराः ।
ताभिः परिवृतो नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥३९॥
ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
स्रोतांसि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम् ॥४०॥ इति ।

(टी०) अत्र विशेषः । सङ्ग्रहे चोक्तम् । तासां खलु धमनीनां मध्याद्दश धमन्य ऊर्ध्वं प्रसृता, दशाधः प्रसृता, स्तिर्यक् चतस्रः । ताभिर्यथास्वमङ्गावयवा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्-समाश्रिता धार्यन्ते आप्याय्यन्ते च । तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा जायन्ते । एवं तास्त्रिंशत् । ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहतः । एवं दश । द्वे द्वे शब्दरूपरसगन्धान् गृह्णीतः । एवमष्टाभिः शब्दरूपरसगन्धा गृह्यन्ते द्वाभ्यां ताभ्यां भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यते च एवमष्टौ । द्वे चाश्रु वहतः । तथैव द्वे स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य शुक्रं वहतः । अधोगमाः पक्वाशयस्था दश त्रिधा जयन्ते । एवं ता अपि त्रिंशत् । तत्राद्याः पूर्ववद्दश द्वे द्वे वात-पित्तकफरक्तरसान्वहतः । द्वे वहतोऽन्नमन्नाश्रयेण, द्वे मूत्रं, द्वे तोयं, द्वे शुक्रं वहतः । द्वे च मुञ्चतः । ते एव नारीणामार्तवं वहतः द्वे वर्चोनिरसने स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे एवं द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्यस्तिरश्चीनाः स्वेदमभिवर्धयन्ति तिर्यग्गामिन्यस्तु चतस्रो भिद्यमानाः सुबहुधा भवन्तीति । इति ।

प्रत्यक्ष शारीरके गणनाथसेनेनापि एतद्विषये उक्तमस्ति यदंश्यत्र विमृश्यते—

प्र० शा०—धमनीखण्ड १ अध्याय—

सिरानाम—अविशुद्धशोणितवहाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे । ताभिः शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं शोणितं अभिप्रवर्तते हृदयाभिमुखम् । निखिलदेहव्याप्तानामपि तासां मिलितानामाशयं हृदयं समुद्रइवापगानाम् ।

धमन्यो नाम—विशुद्धशोणितवहाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे। तासां मूलं हृदयं तद्धि धमनीषुद्वारेण सर्वत्र शोणितं धमनी जालकेषु विक्षिपति वा। ताभिर्जीवरक्तवाहिनीभिः केदार इव कुल्याभिरभिप्रीयते शरीम्। पृ० ८ अ० २

मुखलालाक्षारस्वभावा भुक्तचवर्णकाले तण्डुलगोधूमाद्यन्नभिन्नसङ्घातं विधाय मधुरस्वरं करोति तच्च आमाशयस्थेन मधुरशीतलेन स्तोकेन क्लेदकाख्येन श्लेष्मणा संसृज्यमानं प्रक्लिन्नतरं भवति। उक्तं च—

माधुर्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च।
आमाशये संभवति श्लेष्मा मधुरशीतलः॥ इति।

(सुश्रु० सूत्र २१ अ०। सिद्धान्त निदानम् ५।)

रक्तं नाम—सकल धातुप्रीणनः सारः शरीरस्य रस एव रञ्जकाख्येन पित्तन तथा विपरिणमितः, तस्य च सङ्ग्रहणप्रेरणस्थानं हृदयम् तद्धि हृदयादेव धमनीरनुप्रविश्य कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति जीवयति यापयति च। मलिनीभूतं च तत् शरीरप्रचारात् सिराभिः प्रविशति हृदयमेव पुनः शुद्ध्यर्थं फुफ्फुसगमनाय।

प्रत्यक्ष शारीरके अध्याय २ पृ० ९

तच्च रक्तं धमनीषु जालकेषु सिरासु च क्रमेण प्रवहति हृदयं केन्द्रीकृत्य। हृदयेन हि धमनीषु विक्षिप्यते रक्तं धमनीभिश्च जालकेषु। सङ्गृह्यते च तज्जालकेभ्यो हृदयेनैव सिराभिः सर्वकायगाभिः। स्पन्दते च जालकेभ्यः कोऽपि तन्वच्छभागः शोणितस्य लसीकासंज्ञः सर्वत्र शरीरे धातुपोषणाय।

धमन्यः नाम—हृदयाद् बहिर्मुखं रक्तवहाः प्रणालिकास्थूलाः सूक्ष्माश्च। ता जीवच्छरीरे अरुणाभाः रक्तपूर्णाश्च। मृतके तु पाण्डुवर्णाः शून्यगर्भाश्च। तासां निर्मपिण्यः प्राचीरिकाः, हृदस्थूलाः कठिनस्पर्शाश्च। तासु सर्वत्र उज्वललोहितं रक्तं प्रवहति, अन्यत्र फुफ्फुसाभिगाया धमन्यास्तच्छाखाप्रशाखाभ्यश्च। फुफ्फुसाभिगा हि स्थूलधमनीसिराभिरानीतमविशुद्धं रक्तं प्राणवायुसंयोगाय फुफ्फुसौ प्रापयति स्वशाखाप्रशाखाभिरिति विशेषः।

हृदयम्—पुनः रक्तस्य युगपत् सङ्ग्रहणप्रेरणयन्त्रमुरोगुहास्थम्। तत् पेशी कोषमयं चतुःप्रकोष्ठञ्चेति अग्रे वक्ष्यते। तच्च प्रतिनियतसङ्कोच—विस्फाराभ्यां विक्षिपति रक्तमाकर्षति च तत् पृथक् प्रकोष्ठैः। तत् दक्षिणार्धे सार्वकायिकं सिरारक्तमाकर्षति। उत्तराऽधरमहासिराभ्याम्, प्रेरयति चाकृष्टं रक्तमधरप्रकोष्ठसङ्कोचेन फुफ्फुसयोः फुफ्फुसभिगाया धमन्या, रक्तस्य संयोगेन विशोधनाय। तस्य वामार्धंनु फुफ्फुसविशोधितरक्तमाकर्षति उत्तरप्रकोष्ठे फुफ्फुसप्रभवेन, सिराचतुष्टयेन, प्रेरयति चाकृष्टं रक्तमधरप्रकोष्ठस्य सङ्कोचेन सर्वत्र शरीरे महाधमनीद्वारेण। महाधमनी च क्रमेण शाखाप्रशाखाप्रविभागेन जालकेषु पर्यवस्यति सर्वशरीरपोषणाय। जालकेषु निःस्रवावशिष्टं रक्तं तु सूक्ष्मसिरामार्गेषु प्रविशति। अनुपद्यते च उत्तरोत्तरस्थूलाभिः

सिराभिर्महासिराद्वयं, तन्मार्गेण च हृदयम्। तदेतद्रक्तस्य निरन्तरगतागतं संवहनं नाम।

सिराखण्डम् १ अध्याय १३२

इह खलु सर्वासां सिराणामाशयो हृदयं समुद्रइवापगानाम्। अतश्च सर्वा अपि सिराः हृदयाभिमुख्यः। अविशुद्धरक्तवहाश्च ताः अन्यत्र फुस्फुस प्रभवाभ्यः सिराभ्यः। फुस्फुसप्रभवा हि ताः फुस्फुसान्तर्विष्णुपदामृतस्पर्शेन विशोधितं रक्तं हृदयं प्रापयन्तीत्युक्तपूर्वं। सर्वासां च सिराणामारम्भो जालकेभ्यः। तेभ्यो हि सङ्गृह्यते जालकान्तरीयं रक्तं सूक्ष्मैः सिराप्रतानैः। तैश्च मिलितैः सम्भवन्ति सिरास्तन्व्यः। तासां परस्परसंमेलनेन क्रमशः परिणाम उत्तरोत्तरस्थूलासु सिरासु। स्थूलसिराणांच काण्डसिरासु प्रवेशः। काण्डसिराणां च उत्तराधरमहासिरयोः। तयोश्च हृदयस्य दक्षिणालिन्दे। हार्दिको मूलसिराऽपि तत्रैव प्रविष्टा। सोऽयं सिरा परिणामक्रमो व्याख्यातः। विपरीतश्च तद्वर्णनक्रमो धमनीवर्णनक्रमस्य, सिराधमन्यो-र्यथाक्रमं संयोगविभागाभ्यां परिणामात्। सन्ति च शिरःकपालानामभ्यन्तरतः मस्तिष्कबहिर्वृतेः स्वरद्वयान्तरालेषु अस्थिपरिखाश्रिताः आयतसिरामार्गाः तेषां सिरासरित् सिराकुल्या इति वा संज्ञा। सिराप्राचीरिकाः सिराकपाटिकाः सिराकञ्चु-कानि च व्याख्यातपूर्वाणि धमनीखण्डादौ। न च सन्ति सिराकपाटिकाः सर्वासु सिरासु। उत्तराधरमहासिरयोः प्रतीहारिण्यां सिरायां मस्तिष्कयकृद्वृक्क गर्भाशयादिप्रभवासु सिरासु गर्भस्य शिशोः संवाहिन्यां महासिरायां च कपाटिकानामदर्शनात्। सिराकञ्चुकानि च धमनीकञ्चुकेभ्योऽभिन्नानि बहुशः।

रसायनीखण्डम् १ अध्याय पृ५५—रसायन्यः नाम सूक्ष्माः रसवाहिन्यः प्रणालिकाः सर्वत्र शरीरे प्रसृताः अन्यत्र नखरोमबहिस्त्वक्तरुणास्थिभ्यः। तासां सूक्ष्मतरास्तनुस्वच्छेन प्राचीरिकाद्वयेन निर्मिताः अन्यास्तु प्राचीरिकात्रयेण। आकृतितश्च सर्वा अपि ताः सूक्ष्ममुक्तामालिकाकाराः शिथिलकार्पाससूत्राकारा वा।

रसश्च द्विविधः शुद्धो मिश्रश्चेति। तत्र यः शोणितस्य तन्वच्छभागो लसीकाख्यो जालेकभ्यः स्यन्दमानो धातून्पुष्णाति धातुपोषणावशिष्टश्च रसायनीभिः प्रतिनिवर्तते, स शुद्धः। यः पुनरन्त्रेभ्यो दुग्धघृतादीनां स्नेहबहुलः सारो लसीकामिश्रः पयस्विनीसंज्ञः स्रोतोभिराकृष्यमाणो रसप्रपां प्रविशति, स मिश्रः। तस्य पायस इति संज्ञा तत्सादृश्यात्। सोऽसौ द्विविधोऽपि रसो रसकुल्याभ्यां गलमूलिकयोः सिरयोः प्रविशति, ततश्चोत्तरमहासिराम्। असङ्ख्याश्च ता रसायन्यः कक्षावङ्क्षणोदरादि प्रदेशेष्ववस्थितान् रसग्रन्थीन् प्रविशन्ति, समर्पयन्ति च स्वरसं तदभ्यन्तरतः। स च रसस्तेषु सञ्चरन् सम्यग्विशोधितो बहिरभिप्रवर्तते नवीनाभिः रसायनीभिः। ताश्चाग्रे प्रसरन्त्यो मध्येपथमपराभिरपि रसायनीभिर्मिलिताः पुनरपि तादृशान् ग्रन्थीन् प्रविशन्ति। एवञ्चोत्तरोत्तरं परस्परसम्मेलनेन स्थूलस्थूलाः स्वल्पतरसङ्ख्याश्च ताः रसप्रपां रसकुल्ये वा प्रविशन्ति। सन्ति च तासु कपाटिकाः सिराकपाटिकावत् लसीकायाः प्रतिनिवर्तनवारणाय। ताश्च कपाटिकाः रसकुल्ययोः स्फुटतमाः॥ इति॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

रसवाहियन्त्रवचननिष्कर्षः

टिप्पण्युद्धृतवचनानुसारेण कृतया भावनया रसवाहिनीभिः नाडीभिः अधोदेशस्थितः शीतलताप्रचुरो रसः ऊर्ध्वदेशे प्रवाहितः उष्णमये मस्तिष्के प्रयुक्तः औष्ण्यविषमताप्रयुक्तं व्याधिमपसारयितुं समर्थो भवति इति स्थितम्। अत्रेदं स्मर्तव्यम्। शिरास्थूलभागान्मूलदेशान् निस्सृतं रक्तं सूक्ष्मभागेन शिराणां अग्रदेशे निरुद्धं पीडनशीलं सत् सूक्ष्मैः शिरारन्ध्रैः जलरूपेण बहिर्निर्गलितं भवति यदा, तदा तज्जलं रस इत्युच्यते। स एव च ओजसो निदानमित्युच्यते वैद्यकग्रन्थे—

'रसात्मकं वहन्त्योजः'। (भा० प्र०)

'ओजो बले स्थिरांशे च'। इति।

एवंच उपर्युक्तं शुद्धं जलं रसत्वेन व्यवह्रियमाणं तत्तत्स्थानेषु प्रविष्टं सत् ओजो नामान्तरेण व्यवह्रियते प्राणापानादिरिव।

तदिदं ओज आत्मकं रसतत्वं शुद्धं यदि शरीरस्य तत्र तत्र देशेषु दोषदुष्टेषु संसृष्टं भवति तर्हि तत्तत्देशवर्त्यौष्ण्यं तत्त्वेन सदपि शीतलतया प्रमाविषयो भवति सुखयति च। इदमेवोष्णतानिराकरणम्। इति।

ओजसः प्राणत्वं रक्षकत्वम् च

यद्यपि स्वयङ्गतिमत्वाद् रसात्मकं ओजस्तत्वम् अपि उष्णमेव तथापि मस्तकादिप्रदेशेषु स्थितोष्णत्वमात्रापेक्षया रसे वर्तमानोष्णता न्यूनमात्रिकेति तत्र शैत्यमनुभूयते। रसात्मकमोजश्च—(आक्सीजन)– ज्वलनकार्यकरत्वात्, सजीवत्वात् प्राणात्मकं मन्यते शास्त्रकृद्भिः। यतः तत् यथेप्सितं तथा शरीरं सञ्चालयितुं समर्थं भवति।

तदुक्तं—तन्निबद्धं हि चेष्टतम्—यथोप्सितम् इति वा। (पृ० १७३)

तदेतन् मुख्यतया शरीरान्तर्वर्तिहृदयदेशे यावत् तिष्ठति तावत् शरीरी प्राणिति। किञ्च रसात्मकस्य ओजसो यस्मिन् समये रसवाहिनीभिः नाडीभिः उच्छलनं भवति तदा नादोऽपि भवति। तद्वक्ष्यते मूलाधारस्थेत्यादिनिर्वचने। (पृ० १७७)। यदि च कथञ्चित् ओजसः प्रवाहो न भवेत् नापि च नादो भवति तदा शरीरे सर्वत्र अशुद्ध रक्तस्य प्रसरणान् मृत्युरपि नियत इति ओजसः रसस्य प्रवहणं यथा अवरुद्धं न भवेत् तथा यतितव्यम्। तदिदं बालाद्यवस्थायां निसर्गत एव ऊर्ध्वगामि भवति। वृद्धावस्थायान्तु रसप्रवाहः ऊर्ध्वदेशगामी दोषादिप्रतिबन्धवशान् न भवति। तदवस्थायां ध्यानादिना अधोद्वारेण निर्गमनशीलं रसं ऊर्ध्वदेशाभिमुखं कर्तुं वाञ्छन्ति योगिनः। तद्दशायां अयं प्रवाहः केसराश्लिष्टपङ्कजोदरे मस्तिष्के संलग्नो योगिषु शीतलतां अनुभावयति। इत्थञ्च फुफ्फुसादिषु तत्र तत्र ध्यानबलेन संप्रापितः रसः

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तत्रत्यान् समुद्भूतान् दोषान् विनाश्य प्राणायामादिसाधने साफल्यं प्रापयति। तदेतत् भास्कराचार्यैः उल्लिखितटीकातोऽप्यवगम्यते[1]।

तदपि स्वेप्सया तत्तत्स्थानेषु रससञ्चारणकार्यं योगाभ्यासरसिकैः[2] गुरुभक्तैरेव संपादयितुं शक्यं नान्येन इत्यपि स्मर्तव्यम्।

---

१ शिवाऽर्कमण्डलं भित्त्वा द्रावयन्तीन्दुमण्डलम्।
तदुद्भूतामृतस्यन्दिपरमानन्दनन्दिता॥
कुलयोषित्कुलं त्यक्त्वा परं वर्षजमेत्य सा। (भैरवयामले)

टी० अयमर्थः—शिवा नाम शक्तिः कुण्डलिनी। अर्कमण्डलं हृत्कमलोपरि स्थितम्। भित्त्वा भिन्नं कृत्वा अवयुत्याच्छाद्येत्यर्थः। अर्कमण्डलोपरि स्थितं ब्रह्मद्वारं पिधाय सहस्रकमलान्तःस्थितमिन्दुमण्डलं दशति द्रावयति। अतएव कुलयोषित् कुण्डलिनी शक्तिः कुलं कुलमार्गं सुषुम्नामार्गं त्यक्त्वा तत्रैवेन्दुमण्डले आस्थाय परं वर्षण-मुत्कृष्टवर्षणं द्विसप्ततिसहस्रनाडीषु वर्षणं करवेति शेषः।

तथा—(सौन्दर्यलहरी ८ श्लो०)

मूलकन्दं फणाग्रेण दृष्ट्वा कमलकन्दवत्।
मुखेन पुच्छं सङ्गृह्य ब्रह्मरन्ध्रं समाश्रितः॥
पद्मासनगतस्स्वस्थो गुदमाकुञ्च्य साधकः।
वायुमूर्ध्वगतिं कुर्वन् कुंभकाविष्टमानसः॥
वाय्वाकाशवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन्।
ज्वलनाघातपवनाघातैरुन्निद्रितो हि राट्॥
रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णुग्रन्थिं भिनत्त्यतः।
ब्रह्मग्रन्थिंच भित्त्वैव कमलानि भिनत्ति षट्॥
सहस्रकमले शक्तिः शिवेन सह मोदते।
सा चावस्था परा ज्ञेया सैव निर्वृतिकारणम्॥ इति—सौन्दर्यलहरी श्लो० १०
सिरा जालन्धरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रया।
इडा च पिङ्गला चेति सुषुम्ना चेति नामतः॥
सुषुम्ना मध्यमा नाडी शिखां वन्हेः समाश्रिता।
शिखा प्राणेन संसृष्टा नादाख्यां लभते स्फुटम्॥
सुषुम्नावर्त्मनैवोर्ध्वं याति व्योमांबुजावधि।
योगिनां नादरूपेण स्वानुभूतिविधायिनी॥
इतरेषां कलारूपान् वर्णान् विसृजति क्रमात्। इति। भाव० ७—पृ०—१८४

२ 'सन्ति च मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञानसंज्ञानि षट्चक्राणि मेरुमध्यान्तरस्थानि। तानि नानावर्णपद्माकारतया योगिनां ध्यानगोचराणि'।—

२३

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

रसेन योगिनः मस्तिष्के शैत्यमनुभवन्तीत्यनेन सर्वथा तत्र रसे शरीरपुष्ट्याधायके उष्णता नास्त्येव इति न, तस्या अपि तत्र भानात्। इत्यादि प्रागुक्तमत्र (प्र० खं० २।१७६) स्मर्तव्यम्।

कुण्डलिनी

एतदुष्णताविषये इदमेव वक्तव्यमस्ति यत् प्रस्तुतरसे शीतत्वेन भासमानः अग्निः औदर्यान्नातिरिच्यते। यतः मूलाधारस्थः सन्नपि अग्निरेव उक्तरसेन सह ज्वालारूपेण शिरोभिमुखः उत्तिष्ठति। तदिदं प्रज्वलनं सुषुम्नामार्गेण आब्रह्मरन्ध्रं प्रापितं शीतलतामनुभावयत् कुण्डलिनीनाम्ना व्यपदिश्यते[1]।

एतदेव चाभिप्रेत्य नैयायिकैः जीवनलक्षणेनोक्तं सङ्गृह्यते। तद्यथा—

"विपच्यमानकर्माशयसहितस्य आत्मनो मनसा सह संयोगो जीवन"मिति।

मूलधारस्थपद्यव्याख्या

ओजसः अस्मिन् प्रवाहवेगे संभूयमाने नादोऽपि समुत्पद्यते। तदेवोक्तं मायाशीर्षन्निदन्तीमिति। (प्र.खं. २।१३८)। तदवरोधे तु ओजसः क्षयो ज्ञातव्यः। ततश्चाशुद्धरक्तस्य प्रसरणान्मृतिरपि नियतैव। तथा तत्रैव पद्ये सत्यप्यौष्ण्ये शीतत्वानुभवः मायात्वप्रयुक्त इति बोधयितुं तस्या मायात्वं प्रदर्शितं मायेत्यादिना। (प्र० खं० २।१३८)

यद्यपि शरीरस्य जीवितत्वात् तत्र सञ्चरन् ओजोपदाभिधेयस्स रसः सर्वदेशं व्याप्य प्रवहति तेनैव च शैत्यस्यानुभवो वर्तते। तथापि मूलाधारस्थवन्हिज्वालया स्थितो द्रवभावं प्राप्तो रसः ऊर्ध्वं गच्छन् हृदयप्रदेशे स्थितेनोष्णेन रक्तेन सह यावन्न संयुनक्ति तावत् शरीरधारणार्थमपेक्षितस्यौजसो रक्षणं न भवति इति प्राधान्यप्रदर्शनार्थं, उक्तं "मूले"त्यादि (पृ० १३८) पद्यें मूलाधारस्थेति। तत्रैव पद्ये जीवशक्त्याभिधानात् शरीरधारणमनयैव भवतीति ध्वनितम्। अत्रत्यो द्रवो येन येन मार्गेण ज्वालयासह ऊर्ध्वमुच्छलति स मार्गः सर्पाकारो वर्तते इति तज्ज्वालायाः कुण्डलिनीत्वव्यप्रदेशः, अन्यत्रत्वंबिकात्वेन। तद्व्यक्तं भावप्रकाशने[2]। सेयं कुण्डलिनीत्वेन व्यपदिश्यमाना प्रवहणशीला नादरूपेण परिणता श्रोत्रपथमपि प्राप्ता यदि 'सा' इति स्वरेण संपन्ना भवति, तर्हि श्रोतुरानन्ददायिनी भवति, अस्य स्वरस्य शुक्रधातुस्थाग्निप्रभवत्वात्[3]।

तत्क्रियाश्च भुन्ना प्राणयात्रार्थाः नास्मादृशमिच्छाधीनाः। योगिनान्तु नियम्या एव ताः। (प्रत्यक्षशारीरक नाडीखण्ड अ० १) अतीन्द्रियप्रत्यक्षन्तु तस्य योगिजनगम्यम् इति। (वायुपञ्चकवर्त्म १२ अ०)

१ 'मूलाधारस्थ वन्ह्यात्मतेजोमध्ये व्यवस्थिता।
जीवशक्तिः कुण्डलिनी (प्र० खं० २।१३८)।।' इति

२ परा प्रकृतिरेषा स्यादंबिकेत्यपरे विदुः।

३ 'शुक्रधात्वग्निजो नादः स्वरः षड्जः श्रुतिः[illegible]'। इति। (भाव० अ० ७)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्वरस्याकर्षकत्वम्

अयं स्वरः प्रथमस्वरसप्तकस्य अवयवभूतः अधस्थो विज्ञेयः। एतत्स्वरोच्चारण समये शरीरान्तर्वर्तिनीनांस्वरतन्त्रीणां आकर्षणं नास्ति। अतएवास्य श्रोतुर्मनोरञ्ज-कत्वमपि नियतम्, अपि च शमप्रधानः न कामपरतन्त्रः नापि तदर्थं वा प्रवर्तते। अतः कामविघातस्याप्रसङ्गात् क्रोधाद्युत्पत्तेरवसराभावेन शरीरान्तर्वर्तिनानां तन्त्रीणामा-कर्षणं शमप्रधाने नास्ति, कामप्रधानस्य तु सदाऽभीष्टसिद्धिः भवेदेवेति न वक्तुं शक्यते, एवं स्थिते इच्छायाः विघातस्य नैयत्येन विषयलोपादिना तदसिद्ध्या वा शोकस्य "प्रतियोगिनि प्रीत्या तन्नाशासहिष्णुत्वलक्षणद्वेषस्योदयः" कामप्रधाने संभाव्यते। तद्दशायां "निषादस्य, सप्तमस्वरस्य त्वग्धातुस्थवह्निप्रभवस्य[1] द्विश्रुतिकस्य समुत्पत्तिर्भवति। यद्यपि 'निषाद'स्वरः ऊर्ध्वदेशोद्भवः षड्जस्वरापेक्षया न्यूनमात्रया स्थितत्वादानन्दाधायको भवति इति सत्यं, तथापि तन्नाशासहिष्णुत्वलणद्वेषनिरासाय प्रतियोगिभूतं विषयं संपादयितुं यदा कामी समीहेत तदा तत्प्रतिघातकर्तृभिः सह विरोधोपि तस्य नियतः। कामुकेनैतद्दशायां उच्चार्यमाणः प्रकृतिसप्तकस्वरान्तर्गतः षड्जस्वरोऽपि समुदेति[2] स च शरीरान्तर्वर्तितन्त्रीणां समाकर्षणेन क्रोधप्रयुक्तेन अधस्तनप्रथमसप्तकापेक्षया ऊर्ध्वसप्तकस्वरे संपन्नः सन् न श्रोतॄन् अनुरञ्जयति। न वा निषादोपि स्वरः।

न च साहित्यशास्त्रे 'रौद्राच्च करुणो रस' इतिनिर्णीतमस्ति[3]। अत्र तु कामप्रयुक्तत्वं तस्योच्यते।

---

१. त्वग्धातुवह्निजो नादो निषादो द्विश्रुतिः स्वरः।

२. स री वीरेऽद्भुते रौद्रे धो बीभत्से भयानके।
काय‍ॉ गनी तु करुणे हास्यश‍ृङ्गारयोर्मपौ॥ (सङ्गीतरत्नाकरे)

३. तदुक्तम्—सरस्वतीकण्ठाभरणटीकायाम्-२ परिच्छेदे ३४ श्लोके रामसिंहविरचिते—

तत्र विषयवैचित्र्याद्विकासाद्याश्चतस्रश्चित्तावस्थाः। विषयो हि दीप्तिम-सृणमध्यमभेदेन त्रिविधः। विभावाद्युपधामहिम्ना तन्मयीभवनयोग्यं हि चेतः कदाचिद्विकसति। सत्वाविर्भावो विकासः। न्यग्भूतरजस्तमोगुणं हि चेतः सत्वोद्रेक प्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिमासादयति।

ततः सत्त्वभागप्रतिष्ठितः श‍ृङ्गारस्तदाभासो पि भूमिकामालम्बते, अतएव शुक्ति-रजतवद्भावोदयेऽपि, दोषमहिम्नैव काव्यमहिम्ना तद्व्यञ्जनात् तत्समानभूमिकया हास्यो रसः प्रादुर्भवतीत्यभिसन्धायाह "श‍ृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यम्" इति भरत-मुनिः। तेन विकासभूमिकौ श‍ृङ्गारहास्यौ। विकासात्प्रच्युतमप्राप्तगुणान्तरप्रादुर्भावं विक्षिप्तचित्तमुच्यते। तत्रोचितविभावादिवैचित्र्यादाविर्भवद्रजोगुणस्य चेतसो विक्षेप प्रच्युतिदशायां रोद्ररसोन्मेषः। अतएव समानभूमिकया "रौद्राच्च करुणोरसः इत्याह।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्नम्

नियमेन यत्र यदीयैकफलानन्तरं अपरंफलं द्वितीयरसो अवश्यंभावो । तथाविधस्थले एव रौद्रेण करुणस्योत्पत्तेः, इति सिद्धान्तित्वान्नात्र विरोधः[१] ।

यदा तु सत्त्वतमोनिमीलनेन केवलरजःप्रतिष्ठं चेतस्तदा बहुमुखव्यापारोन्मेषाद्विस्तराख्यामवस्थामासादयति । तद्भूमिको वीररसस्तदवस्थामेवास्थायाद्भुतोऽपि "प्रथत इति वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः" इत्युक्तम् । न्यग्भूतरजोगुणस्य प्रबुद्धतमसश्चेतसोऽवस्थाविशेषः स सङ्कोचस्तमालम्ब्य बीभत्सः प्रादुरास्ते । तदेकभूमिकश्च भयानक इति "बीभत्साच्च भयानकः" इत्याह ॥ इति ॥

१ तदुक्तम् तत्रैव—शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः बीभत्साच्च भयङ्करः ॥ (६ अ० ३२ श्लोके)

(टी०) "तेषां रसानामुत्पत्तौ हेतवः सूचकाश्चत्वारः । रसानामुत्पाद्योत्पादकप्रकारो यावान् सम्भवति स चतुर्भिरेव सूचित इति यावत् । तथा हि तदाभासत्वेन तदनुकाररूपतया हेतुत्वं शृङ्गारेण सूचितम् । यतो विभावाभासादनुभावाभासाद्व्यभिचार्याभासाद् रत्याभासे प्रतीते चर्वणाभाससारः शृङ्गाराभासः । कामनाभिलाषमात्ररूपा हि रतिरत्र व्यभिचारिभावो न स्थायी । तस्य तु स स्थायिकल्पत्वेन भाति । तद्वशाद्विभावाद्याभासता । अतश्च स्थाय्याभासत्वं रतेः । यतो रावणस्य सीता द्विष्टा वाऽप्युपेक्षिका वेति हृदयं नैव स्पृशतीति । तत्स्पर्शे ह्यभिमानोऽस्या विलीयत एव । 'मयीयमनुरक्ता" इति तु निश्चयो ह्यनुपयोगी कामजमोहसारत्वात् शुक्तौ रूप्याभासवत् ।

यद्यपि—

दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं ।
चेतः कालकलामपि प्रसहते नावस्थितिं तां विना ॥
एतैराकुलितस्य विक्षतरतेरङ्गैरनङ्गातुरैः ।
सम्पद्येत कथं तदाप्तिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥

इत्यादौ रावणवाक्ये तावति रत्याभासतैव । न तु हासः स्फुरति । तथापि सीतालक्षणविभावरावणवयःप्रकृतिविरुद्धः चिन्तादन्यमोहादिको व्यभिचारिगणः अश्रुपात-परिदेवितादि चानुभावजातमनौचित्यात्तदाभासरूपं सद्धास्यविभावरूपम् । तद्वक्ष्यते "विकृतपरवेषालङ्कार" इत्यादि । एवं तदाभासतया प्रकारः शृङ्गारेण सूचितः ।

तेन करुणाद्याभासेष्वपि हास्यत्वं सर्वेषु मन्तव्यम् । अनौचित्यप्रवृत्तिकृतमेव हास्यविभावत्वम् । तच्चानौचित्यं सर्वरसानां विभावानुभावादौ सम्भाव्यते । तेन- व्यभिचारिणामप्येषैव वार्ता । अतएव संवित्सतत्त्वनिपुणैश्चिरन्तनै रस-भाव-तदाभासव्यवहारस्तत्र क्रियते । अमोक्षहेतावपि तदाभासतायां शान्ताभासो हास्य एव ।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

(यदीयफलानन्तरं द्वितीयो रसोवश्यंभावी तस्योदाहरणं रौद्रः।
रौद्रस्य हि फलं वधबन्धनादि तद्विभावकेनावश्यं करुणेन भाव्यम्[1]।

प्रहसनरूपस्यानौचित्यस्य त्यागः सर्वपुराणार्थेषु व्युत्पाद्यः। एतच्च लक्षणे वक्ष्यते। तत्र हास्याभासो यथास्मत्पितृव्यस्य वामनगुप्तस्य—

लोकोत्तराणि चरितानि न लोक एषः।
सम्मन्यते यदि किमङ्ग वदाम नाम॥
यस्त्वत्र हास्यमुखरस्त्वममुष्य तेन।
पार्श्वोपपीड़मिह को न विजाहसीति॥

एवं यो यस्य न वन्धुश्च्छोके करुणेपि हास्य एवेति सर्वत्र योज्यम्। एतदेवोदाहरणम्। एवमन्यत्तेनानुमेयमिति मुनिना यथाग्रहणं कृतम्"। इति

१ यथा वेणीसंहारे—अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा।
घ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च॥
तस्मिन् बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां।
पित्रोःपार्श्वं व्यपगतघृणः किन्नु वक्ष्यामि गत्वा॥

एवं रौद्रानन्तरं नियमेन भयानकः। शृङ्गारानन्तरं नियमेनं करुणः। व्याप्रियते त्वसौ तज्जन्मनि। यथा तापसवत्सराजचरिते वासवदत्तादाप्ताद्वत्सराजस्य। ननु तत्र रतेरविच्छेदाद् बन्धुताकृतः शोकः? नैतत्, करुणोत्पत्तिकालेपि हि क्रोधस्याविच्छेद एव। यदाह—

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां।
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन॥ इति।

न च बन्धुतामात्रं हेतुः। एवं हि सति—

उत्कम्पिनो भयपरिस्खलितांशुकान्ता।
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती॥
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा।
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि॥

इत्यत्र ते इति प्राणभूतं पदं निरुपयोगितां गमितं स्यात्। रतिप्रलापेषु च कुमारसम्भवे शृङ्गार एव करुणस्य जीवितम्।

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम्।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः॥ (कु० ४-९) इत्याद्युक्तिषु।

एवं वीराद्भयानकोत्पत्तिः। यथा—

'कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात्' इति।—वे० सं० ५-५

यत्त्वत्र शङ्कुकेनोक्तं नात्रोत्साहस्य व्यापारः इति। तदसत्। एवं हि निर्विषय एवोत्साहः स्यात्, कर्तव्याननुसन्धानात्। युद्धवीरे च पराजयजनितः प्रतापापरपर्यायः शत्रुहृदयदाहदायी। तद्वनितादिषु तु भयानक एव जीवितम्।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

यस्तु रसो रसान्तरं फलत्वेनाभिसन्धाय प्रवर्तते तस्योदाहरणं वीरः।

महापुरुषोत्साहो हि जगद्विस्मयफलाभिसन्धानेनैव[1]। रौद्रस्तु परविनाशन फलत्वेनाभिसन्धाय प्रवर्तते न करुणामिति विशेषः। विदूषकहासस्तु नायिकाहासं फलत्वेनाभिसन्धत्ते इति मन्तव्यम्। यस्तु रसस्तुल्यविभावत्वान् नियमेन रसान्तरं हि परमाक्षिपति, तस्योदाहरणं बीभत्सः। तस्य हि ये भावा रुधिर-प्रभृतयः, तेऽवश्यं भयहेतवः। तथा तद्व्यभिचारिणो मरण-मोहाऽपस्माराद्याः तदनुभावास्तु मुखविकूण-नादयः[2]।) (इत्यादि यथायथं ऊह्यम्।) (ग्रन्थ चिन्हस्थं टिप्पणीगतमपि बोधार्थं मुपन्यस्तम् बोध्यम्।)

तस्मात् षड्जस्वरापेक्षयाऽपि माधुर्यम् मध्यमस्वरे भवति, तत्र ओजसः पूर्णत्वात्। अतः ईदृग्विधस्वरसंपादनार्थं शरीरे उष्णता यथा न भवेत् तथा यतितव्यं भवति। स च प्रयत्नः शरीरस्य अधोदेशस्थितशीतरसस्य ध्यानादिद्वारा सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वदेशे उच्छलनात्मकः। तथाविधं शैत्यं अनुभवन् स्थितः पुरोहितो यदा उत्साहस्थायिभाववता राज्ञा संसेव्यते तदा तथाविधगुरोर्महिम्ना राज्ञो-देहसंस्थानं "स री" स्वरोच्चारणविशिष्टमेव भवति। एवंविधे नृपे औष्ण्यप्रयुक्त दोषो न भवति। सत्वगुणः नैर्मल्यञ्च तत्र वर्धते। तथाविधो गुरुभक्तो राजैव प्रजा अनुशास्ति रञ्जयति च। अन्यथा राजशरीरं कामासक्तं उष्णतामनुभवत् तमोभावमापद्येत। तदिदं सर्वं रहस्यवादप्रयोगे (Mesmerism) दृष्टम्। तद्यथा—गुरोः सान्निध्ये उपविष्टः शिष्यः शान्तमनाः तिरोहितं पुस्तकमपि गुरुप्रसादात् यथावत् पठितुं समर्थो भवति इत्यादि। अतएव उक्तम्—

"सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥ इति।

इत्यलं व्याध्यपसारणविषये प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया।

पुरोहितस्योपयुक्तत्वे हेत्वन्तरम्

अपि च पुरोहितः शमप्रधानः शासनेन अवग्रहस्थाने राज्ञा स्थापनीयः अन्यथा राज्यसञ्चालने कीदृग्घानिः स्यादिति उक्त पुरस्तात्। (प्र० खं० १ पृ० ३२४) पुनरपि किञ्चिद् विविच्यते। तथाहि—

राजा विजिगीषुः स्थाय्युत्साहसंपत्तिमान् न भवेत् तर्हि तं षण्ढं स्त्रीव श्रीर्नं भजति अतः तेन उत्साहवता भाव्यमिति राजनीतिमर्यादा। यस्य च उत्साहः

यथा—स पातु वो यस्य हतावशेषास्तत्तुल्यवर्णाञ्जनरञ्जितेषु।
लावण्ययुक्तेष्वपि वित्रसन्ति दैत्याः स्वकान्तानयनोत्पलेषु॥ इत्यादि।

नियमेन तु भवतीति वक्तव्यम्। नियमश्चकारेणोक्तो रौद्रादित्यानन्तर्यं-सूचकपञ्चम्यनन्तरं प्रयुक्तेन।

१ यथा—दोर्दण्डञ्चित चन्द्रशेखरधनुर्दण्डाव भङ्गोद्यतः। (वीरचरिते २५४)

२ यथा वेणीसंहारे—

'संस्तभ्यन्तां निहतदुःशासनपीतशोणितस्नपितबीभत्सवृकोदरदर्शनवैक्लव्य-स्खलितप्रहरणानि रणाद्विद्रवन्ति बलानि' इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्थायी स वीर इत्यभिधीयते[1]। तत्रैकोऽयमपि दोषोऽस्ति, यत् वीरस्य व्यभिचारिभावेषु धृतिमतिभ्यां सह उग्रताऽपि वर्तते[2]।

यदि उग्रता सर्वथा न भवेत् तर्हि सः अपराधिनं दण्डयितुं न प्रवर्तेत। अतएव स्थायीशमप्रधानः ब्राह्मणो न राजपदभाक्त्वेन राजनीत्या अनुमन्यते। अत्रेदमवधेयम्। यत् अपराधिनं दण्डयितुं राजा यदा प्रवर्तते तदा अपराधिनः क्रोधभाजनं राजा भविष्यत्येव तन्मा भवतु इत्येतदर्थम् शमप्रधानो गुरुः राज्ञा अनुगन्तव्य इति सिद्धान्तितम्। शमप्रधानश्च विना रागेण स्वकीय माधुर्यपरिपूर्णव्यवहारेण सर्वान् स्वायत्तीकरोति, तदाज्ञया च विनम्रीभूयस्थितो राजापि अगत्या यदि अपराधिनमनुशास्ति तर्ह्येव गुरुबलात् अनुशासने प्रवृत्तः अयं न क्रोधभाग् भवति। यद्यपि च तद्भाक्त्वं गुरुषु शमप्रधानेषु न्यायपक्षपातिषु आपद्येत। तथापि तथाविधस्य गुरोः विलक्षणः कश्चित् प्रभावः यः स सर्वं शमयितुं समर्थः। स च प्रभावः बहुजनस्य स्थायिविश्वास जनकप्रेमापरपर्यायः। अनुभवनीयं शैत्य प्रागुक्तं औष्ण्यशामकं सत्यस्मिन् प्रभावे विशेषतयात्र स्मर्तव्यम्। सत्यप्येवम् यदि कश्चित् तथाविधाय विदुषेपि द्रुह्यति तर्हि इतरे मित्रभूताः एनमपराधिनमुपेक्षितुं न कथमपि प्रभवन्ति[3]। तेषु स्वभावत एव मित्रद्रोहप्रयुक्तोग्रतायाः समुत्पत्तेः।

अपि च राज्यसञ्चालनाय अपेक्षितस्य पुरोहितस्य शान्तरसः कीदृक्स्वरूप इति भावप्रकाशनतः व्यक्तम्[4]—

---

१ तदुक्तं भावप्रकाशने।
'उत्तमप्रकृतिर्वीरः उत्साहात्मा विभाव्यते।
उत्साहः सर्वकृत्येषु सत्वजा मानसीक्रिया।' (२ अधिकार ३५ पृष्ठे इति)

२ 'वीरगा भावाः आवेगो हर्ष एव च।
गर्वासूयोग्रतास्तर्को धृतिर्बोधस्स्मृतिर्मतिः।
मदः स्वेदश्च रोमाञ्चो दृश्यन्ते ते क्वचित् क्वचित्। इति। (२ अधि० ३३)

३ तदुक्तम्—'पुत्रमित्रकलत्रादिद्रोहादेवोग्रता भवेत्।
तत्रानुभावोऽतिक्रूरवधबन्धनताडनैः॥ (भावप्रकाशने प्रथमाधिकारे पृ० २३)

४ तथाहि— शान्तो विषयहेयत्वदर्शनश्रवणादिभिः।
धर्माख्यानपुराणैश्च पुण्यतीर्थावगाहनैः॥
पुण्याश्रमनिवासैश्च योगिभिर्नित्यसङ्गमैः।
जडान्धबधिरादीनां तारतम्यविलोकनैः।
व्याधिदारिद्र्यमरणैर्नारक्या यातनाश्रुतैः।
पुण्यक्षयप्रपतन कुयोनिश्रवणादिभिः।
क्लेशप्रयत्नवैफल्याद्दुःखत्रितयघातनैः।—

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणो

अतः क्षत्रियस्य वीररसप्रधानस्य क्रोधोग्रतादिव्यभिचारभाववतः राज्यं शमप्रधानेन ब्राह्मण्यसंपन्नेन ब्राह्मणेन एधितव्यम् इति "ब्राह्मणेनैधितं क्षत्र"मिति मूलेन ध्वन्यते। तथासत्यपि कस्य चन विप्रतिपत्तिः स्यात्तर्हि सा अशोभावहा स्यात्। इति हृदयम्।

शमप्रधानस्य रक्षकः

किञ्च यदा किल ब्राह्मण्यं अधर्माभिभवात् कामक्रोधादिपरतन्त्रैः अतिक्राम्यते, तद्धेतुनैव विनाशदशायां च जगत् उपतिष्ठते, तदा शमप्रधानस्य रक्षणं भगवता अवतीर्य क्रियते। तन्मुखेन राज्यमपि रक्ष्यते।[1]

इत्यादिभि विभावैः स्याच्छमात्मा कस्यचिद्रसः।
यथाशक्ति परित्राणं दुःखिनामनुमोदनम् ॥
शाकमूलफलैरन्नैः शरीरस्थितिसाधनम्।
व्रतोपवासनियमो वल्कलाजिनधारणम् ॥
अहिंसा सर्वभूतानामविशेषादनुग्रहः।
अङ्गेषु कार्श्यं कार्कश्यं स्नानं त्रिषवणोचितम् ॥
ऋज्वायतासनं ध्यानं नासाग्राहितलोचनम्।
विषयेभ्यो नियमनमिन्द्रियाणां निवृत्तये ॥
इत्यादयो विशेषाः स्युः प्रायः शान्तेषु योगिषु।
मानापमानयोः शोकहर्षयोः सुखदुःखयोः ॥
समवृत्तितया प्रायो नानुभावा भवन्ति हि।
आनन्दवाष्प रोमाञ्च स्वेदस्तम्भाः स्युरेकदा ॥
शान्तानुभावो रोमाञ्च एक एवेति केचन।
नोपकुर्वन्ति शान्तस्य भावाःसञ्चारिणो यतः ॥
तस्माच्छान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते।
निवृत्ते विषयासङ्गे स्वान्ते शान्तिमुपेयुषि ॥ इति।

भा० प्र०, ६अ०१३५पृ०

१ तदुक्तम्—'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे।' इति। ४।७।८

भाष्यम्-"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत। अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्मायया। परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम्। किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगवस्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम्। ४।७।८ इति।

[उक्तार्थनिगमनम्]

[1]ब्राह्मणेनैधितं क्षत्रं [2]मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितम् ।
जयत्यजितमत्यन्तं शास्त्रानुगम[3]शस्त्रितम् ॥ १२ ॥

इति विनयाधिकारिके मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ।
नवमोऽध्यायः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदेवाह अनुवर्तयेतेत्यादिना ग्रन्थेन इत्यलमतिविस्तरेण ।

श्रीमूला

एवञ्च करणे अलब्धलाभो भवतीत्यर्थकं श्लोकमाह--ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन यथोक्तगुणेन पुरोहितेन, एधितं वर्धितं मन्त्रिमन्त्राभिमन्त्रितं मन्त्रिणो यथोक्तगुणस्य मन्त्रेण अर्थनिश्चयेन अभिमन्त्रितं संस्कृतम् । अभिरक्षितमित्यपि पाठः । अतएव शास्त्रानुगं शास्त्रोक्तानुष्ठानपरं, क्षत्रं क्षत्रियकुलं कर्तृ, अशस्त्रितं सत् अशस्त्रयुक्तं सत्, युद्धं विनैवेत्यर्थः । शास्त्रानुगतशस्त्रितमिति पाठे शास्त्रानुगमात्मकशस्त्रयुक्तं तदतिरिक्तशस्त्रानपेक्षमित्यर्थः । अत्यन्तम् एकान्ततः, अजितं जयति अलब्धं लभते ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे
नवमोऽध्यायः मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः ॥

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अन्ते श्लोकमाह ब्राह्मणेनेति ।

ब्राह्मणग्रहणं जातिकर्मणोः प्राधान्यदर्शनार्थम् । तदुक्तम् टिप्पण्याम्—"ब्राह्मण वचनञ्च ब्राह्मणानुष्ठानतत्परताख्यापनार्थं" इति । एधितं वृद्धिं नीतम् । तदुक्तम् । टिप्पण्याम्—"तेन वृद्धिं नीतम्" इति । क्षत्रमिति । इदं कर्तृ । अस्य जयतीत्यनेनान्वयः

भूमिकायांच—दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमान-विवेक-विज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वा—द्वर्णाश्रमभेदानाम् ।

नी० टि० १ ब्राह्मणेनेति पुरोहितेन । ब्राह्मणवचनं च ब्राह्मणानुष्ठानतत्परताख्यापनार्थं । तेन वृद्धिं नीतम् ।

" २ क्षत्रमिति । 'कर्तृ' इति शब्दस्योपरि लिपीकृतम् ।
(अपरा टिप्पणी पृष्ठस्याधोभागे लिखिता । यथा—)
क्षत्रेण ब्रह्म सम्पृक्तं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥

" ३ शास्त्रानुगमिति । कर्म ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

मन्त्रीति। (पृ० १८५) उत्तरमन्त्रिणा परामर्शात्मकेन मन्त्रेण अभिमन्त्रितम् सफलं भवति। अनयोः अनुकूलयोः सतोः साफल्यमुक्तं टिप्पण्याम् —"क्षत्रेण ब्रह्म संपृष्टम् क्षत्रञ्च ब्रह्मणा सह। उदीर्णे दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ" इति। जयति लभते निराबाधमित्यर्थः।

शास्त्रानुगमिति। सत्रं दण्डनीत्यनुगामि। तेन दैवपुरुषविपत्प्रतीकारः।

शास्त्रानुगतपाठसमीक्षा

शास्त्रानुगतेति पाठान्तरम्। इदन्तु न सम्यङ् मन्त्रमाहात्म्यप्रसङ्गे शस्त्रितत्वोक्तेरनौचित्यात्, टिप्पण्यां टीकायां च "शास्त्रानुगमशस्त्रितमित्येवाभिधानाच्च। अशस्त्रितम्—विना युद्धम्। मन्त्रणबलाद् रञ्जनद्वारा उत्कर्षमाहुरित्यर्थ इति।

इति श्री वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां नवमोऽध्यायः समाप्तः।

जयमङ्गला

मन्त्रिपुरोहितयोरन्योन्यापेक्षितां दर्शयन्नाह ब्राह्मणेनेति। ब्राह्मणेन पुरोहितेन। एधितं क्षत्रमिति जातिकर्मोपलक्षणम्। मन्त्रिण इति मन्त्रिणो यो[1] मन्त्र (कल्पितः) मन्त्राधिकारोत्पन्नः, तेन अभिमन्त्रितम् आभिमुख्येनोत्पादितनिश्चयम्। जयत्यजितमत्यन्तम्। ननु च लाभत्रैविध्ये नवस्य अजितत्वं, न पित्र्यभूनपूर्वयोरिति तयोः परिपालनलक्षणो जयस्त्यक्तो भवति? नायं दोषः। नैवमुच्यते यदजितं तदेव जीयत इति। किन्तु जयत्यन्यदप्यजितमिति। अथवा[2] क्षत्रं तन्न कदाचिद्विपक्षेण जीयते जयति च, किं तर्ह्यजितमेवेति। यथाहुः-

विजयन्तेऽथजीयन्ते प्रायेणेह जिगीषवः।
कौरव्यस्तु जयत्येव केश्चिदप्यपराजितः॥ इति।

शास्त्रमनुगच्छतीति शास्त्रानुगम् अथर्वदण्डनीत्यनुगामि। अशस्त्रितम् शस्त्रं करोत्यभ्यस्यतीति शस्त्रितम्। अतथाभूतमशस्त्रितम् अयुद्ध्यमानमभिमन्त्रितमयुद्धेन[3] जयति। जयति निराबाधमित्यर्थः॥

इति मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिः षष्ठं प्रकरणम् नवमश्चाध्यायः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अन्योन्यापेक्षितामिति। ननु मन्त्रिपुरोहितयोः राज्ञा सह अन्योन्यापेक्षित्वं कथम्? इति चेदुच्यते। मन्त्रिभिः राज्ञः देवभावः देशे प्रचार्यते। राज्ञः देवभावे प्रकाशिते सत्येव प्रजायाः राज्ञि समादरो भवति विद्वत्संस्थापितमूर्ताविव। वक्ष्यति चैतत् "तस्माद् राजानो नावमन्तव्या" इत्यग्रिममूलग्रन्थेन। इदं प्रभावस्थापनं मन्त्रिकर्म[4]।

अशुद्धम् १ यो (ग)-मन्त्रः २ अथवा (न) क्षत्रम्
" ३ अतथाभूतमशस्त्रितम्। अयुद्ध्यमानमभिमन्त्रितयुद्धेन।
४ तदुक्तम् नीतिसारे—मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतः मन्त्री उपासको भवतीति कृत्वा राज्ञा सः मित्रमिव व्यवह्रियते। पुरोहितश्च गुरुस्थानीयः उपास्यः दैवकर्म प्राधान्येन राज्ञो राज्यस्य च हितार्थं साधयति। तथा राज्याङ्गेषु [illegible] स्वामिन्येव अनुमन्त्र [illegible]स्मिन् [illegible] व्य[illegible] प्रतीकरोति। तदुक्तं जयमङ्गलायां तत्रैव—

"व्यसनस्य प्रकृतीनां प्रतीकारः मन्त्रिपुरोहिताधीनः तथा राजराज्याभिरक्षणं मन्त्रिपुरोहिताधीनामेव"[1] इति।

एवंरीत्या क्रमेण दृष्टादृष्टोभयसाधनद्वारा मन्त्रिपुरोहितयोः राज्ञा सह अन्योन्यापेक्षिता विज्ञेया। इति।

आभिमुख्येनेति। (पृ० १८६) प्रमाणत्रयेण समन्वीय, देशकालशक्तीश्च समीक्ष्य क्रियमाणेन सफलत्वनिश्चायकेन मन्त्रेणेति भावः।

अन्यदपीति। (पृ० १८६) पित्र्यं भूतपूर्वं चेत्यर्थः। तथाच केवलं अर्जितं नवं तन्नैव जयति इति न अपितु भूतपूर्वं पित्र्यञ्च उभयं अजितमपि अजितमेव यदि परिपालितं भवति। अन्यदपीति अनेन तयोः सङ्ग्रहः।

अथवेति कल्पान्तरमाह। एतन्मते अजितं क्षत्रस्य विशेषणम्। यदा अजितमिति क्रियाविशेषणम् तदा जयति निराबाधं इत्यर्थः। वक्ष्यतिच "ब्राह्मणेन पुरोहितेन एधितं मन्त्रिमत्राभिमन्त्रितं क्षत्रं न कदापि विपक्षेण जीयते जयति वा इति" तथा च न सन्देहः। अपितु तत् अजितमेव इति भावः। तमेव स्फुटयन्नाह विजयन्त इति।

अभिमन्त्रितमयुद्धेनेति पाठसमीक्षा

अभीति। (पृ० १८६) अभिमन्त्रितमयुद्धेन इति पाठः साधु भाति। अस्यैव स्वारस्यात् अभिमन्त्रितस्य परस्परप्रहरणात्मकयुद्धभिन्नत्वात्। "रणात् पराजयते" इत्यादौ तथा बोधनात्[2], "कोशो मन्त्रश्च युद्ध्येते प्रथमं। हस्त्यश्वरथपदातिभिर्व्यायामयुद्धमन्त्यावस्थायां क्रियते तस्मात् प्रथमं मन्त्रेण सामभेदात्मकेन कोशेन कृतेन च जयेदरीन्" इत्युक्तत्वाच्च। (नी०स० १७।२। जयमङ्गलायां नीतिसारीयायाम्)

---

१ आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम् ॥
व्यसनस्य प्रतीकारः राजराज्याभिरक्षणम्।
इत्यमात्यस्य कर्मेदं हन्ति तद्व्यसनान्वितः। इति। (नी० स० १४।२१, २३।)

२ विभक्त्यर्थनिर्णये—रणात् पराजयत इत्यत्र पलायननिलयनादिर्भङ्गः फलं। शौर्याभावो व्यापारो धात्वर्थः। शौर्यन्तु परकर्मकप्रहरणकर्तृत्वं प्रकृते बोध्यम्। रणस्तु परस्परप्रहरणं रणगोचरद्वेषस्य रणे प्रवृत्त्यनुत्पादद्वारा रणाभावप्रयोजकत्वं। रणाभावप्रयोज्यो दर्शितः शौर्यस्याभावः। इति (पञ्चमीविभक्तिप्रकरणम्।)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तिरिति । (पृ० १८६) ननु मन्त्री अमात्यो वा राज्ञा समस्तगुण-परीक्षणानन्तरं व्रियते। मन्त्रित्वममात्यत्वं च ततो भवति। अत्र पूर्वमेव अमात्यमन्त्रि-शब्दप्रयोग उपपन्नः कथं भवति" ? इति चेन्न। "अध्वर्युं वृणीते, यूपं तक्षती"त्यादि-प्रयोगेषु वरणात् तक्षणाद्वा पूर्वमेव तत्र तत्र अध्वर्युयूप शब्दप्रयोगः मीमांसकैः साधुत्वेन साधितः। (तद्व्यक्तं मीमांसायां सप्तमाध्याये) तथैव प्रकृतेपि। तथा च यादृग्गुण-समुच्चयेन युक्तं अमात्यं मन्त्रिणं वा कुर्यात् तादृशाः गुणाः निरूपिताः इति मन्तव्यम्। उत्पत्तिः इति। (पृ० १८६) मन्त्र्यमात्ययोर्वरणेनेतिति शेषः।

इति जममङ्गलाक्रोडपत्रे नवमोऽध्यायः समाप्तः।

षष्ठं प्रकरणम्—

उपधाभिश्शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्

दशमोऽध्यायः

[अमात्यपरीक्षाविधिः]

मन्त्रिपुरोहितसखः[1] सामान्येष्वधिकरणेषु स्थापयित्वाऽमात्यान् [2]उपधाभिः शौचयेत् ॥ (शोधयेत् पा०)

श्रीमूला

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानामिति सूत्रम् । उपधाभिः छलैः, अमात्यानां शौचाशौचज्ञानं शौचं स्वामिन्यदुष्टभावता अशौचं दुष्टभावता तयोर्ज्ञानम् अभिधीयत इति सूत्रार्थः । जानपदत्वादिगुणसम्पन्नोऽप्युपधाशुद्धिविरहेऽमात्यत्वं नार्हतीत्युपधाशुद्धिरुच्यत इति प्रकरणसङ्गतिः ।

मन्त्रीत्यादि । मन्त्रिपुरोहितसखः मन्त्रिपुरोहितसमुपेतः । सामान्येषु अधिकरणेषु साधारणेषु अप्रधानेष्वधिकारपदेषु । उपधाभिः छलैर्वक्ष्यमाणैः शौचयेत् शोधयेत् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

शुचित्वज्ञानायापेक्षितत्वादुपधानिरूपणस्येति पूर्वापरप्रकरणयोः सङ्गतिं सूचयन्नभिदधाति मन्त्रीति । मन्त्रिपुरोहितौ तत्तद्गुणसंपन्नतया व्याख्यातौ तयोः सखा "एतौ मे हितं साधयिष्यत" इति निश्चयवान् राजेति शेषः । टिप्पण्यां तु एवमभिधीयते "मन्त्रिपुरोहितादिसख इति द्रष्टव्यम् । सेनापतियुवराजयोरप्यत्रोपयोगदर्शनात्" इति । सामान्येष्वधिकरणेषु धर्मार्थव्यवहारेषु लघुषु, कुप्याध्यक्षादिकर्मसु बहिरवस्थितेषु कर्मसु वा । आमात्यान् मन्त्रिपुरोहितातिरिक्तान् अमात्यपदे नियोक्तुमभीष्टान् । एतेन मन्त्रिप्रभृतिभिः अमात्यत्वेन वरणीयाः शोधयितव्या इति स्थितम् । तदुक्तं टिप्पण्याम्—"लोहकारोपकरणन्यायेन पुराणैर्मन्त्र्यादिभिरभिनवाः परीक्ष्यन्ते" इति । उपधाभिः । धर्मार्थकामभयालंबनाभिः उपजापोक्तिभिः । छलैस्तथाविधोपजापक्रियाभिरिति यावत्[3] । शोधयेत् शुचित्वं परीक्षयेत् ।

नी० टि० १. मन्त्रिपुरोहितेति—मन्त्रिपुरोहितादिसख इति द्रष्टव्यम्, सेनापतियुवराजयोरप्यत्रोपयोगदर्शनात् । लोहकारोपकरणन्यायेन पुराणैर्मन्त्र्यादिभिरभिनवाः परीक्ष्यन्ते ।

" २. उपधाभिरिति—त्रिवर्गभयालम्बनाभिरुपजापोक्तिभिः ।

३ तदुक्तम्—न्यायवर्तिके—वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्—(। १० ।)

जयमङ्गला

एवं मन्त्रिपुरोहितावुत्पाद्य तयोः मुखेन[1] विशिष्टविनियोगार्थम् उपधाभिः शौचाशौच (ज्ञान) ममात्यानामुच्यते। भावपरीक्षार्थमुपधीयन्ते युज्यन्ते स्फटिकं रक्तद्रव्यरागोपधानैरिव आभिरित्युपधाः, धर्माद्यालम्बना उपजापक्रियाः ताभिरमात्यानां शौचाशौच (ज्ञान) मिति। मन्त्रिपुरोहितसख इति। मन्त्रिपुरोहितयोः सखेति षष्ठीसमासेन आत्मनोऽपि तयोराधिक्यमाह। अन्यथा तौ सखायावस्येति "मन्त्रिपुरोहितसखा" इति स्यात् "राजाहस्सखिभ्यष्टच्" (५-४-९१) इति तत्पुरुषसमासान्तस्य विहितत्वात्। अत एव तद्व्यतिरिक्तामात्यशुद्ध्यर्थमिदं प्रकरणम्।

तौ च पित्र्यौ भूतपूर्वौ वा नवावपि सहोत्थायिनावात्मवदेव ज्ञातशौचसामर्थ्यौ। तत्रैतत्स्याद् अन्येऽप्यस्य पित्र्यभूतपूर्वाः सहोत्थायिनो वा स्युः किं परीक्षयेति। न सन्ति, न च सर्वे परीक्ष्या इति ब्रूमः। किन्तु सत्स्वपि पूर्वेषु ये नवाश्रिताः ये न विज्ञातशौचाः ते विनियोगविशेषार्थं परीक्ष्यन्ते। अत्र च सहायातिशयख्यापनार्थं तयोरुपादानम्। अन्यथा मन्त्रिपुरोहितसेनापतिसख इति वक्तव्यं स्यात्, सेनापतेरप्युपधाङ्गत्वात्। अत्र चोपधाङ्गत्वात् प्राङ्मन्त्रिणो निर्देश्याः तेष्वसत्सु कैरुपदध्यादिति। नायं दोषः। न वचनक्रमापेक्षया अनुष्ठानप्रतिपत्तिः, किन्तु सामर्थ्यापेक्षयैव। न हि 'भुङ्क्ष्व पच्यताम्' इत्युक्ते पच्यतामित्यनुक्त्वा कथं भुङ्क्ष्वेत्युक्तमिति चोद्यं भवति। तथाऽप्ययमाचार्यः प्राधान्यादमात्योत्पत्तिं तत्सङ्घाच्च[2] प्राक् तत्परीक्षां आह। सामान्येष्वधिकरणेषु धर्मार्थव्यवहारस्थानेषु प्राक्च्छौचाशौचज्ञानादविभक्तयथार्हकर्तृषु। अथवा सामान्येषु लघुषु कुप्याध्यक्षादिषु कर्मसु यत्र स्तोकमतिपत्यते। अमात्यान् स्थापयित्वा विनियोज्य। उपधाभिः शोधयेत् परीक्षेत, पुरोहितेन सेनापतिना स्वयं च महिषीव्यपदेशेन॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्गतिः

अमात्यानां शौचाशौच ज्ञानप्रकरणेन सङ्गतिं प्रदर्शयन्नाह एवमिति। गणपतिशास्त्रिणस्तु सङ्गतिमेवमाहुः "उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानामिति सूत्रम्। उपधाभिः छलैः अमात्यानां शौचाशौचज्ञानं शौचं स्वामिन्यदुष्टभावता अशौचं दुष्टभावता तयोर्ज्ञानम् अभिधीयत इतिसूत्रार्थः। जानपदत्वादिगुणसम्पन्नोऽप्युपधाशुद्धिविरहेऽमात्यत्वं नार्हतीत्युपधाशुद्धिरुच्यत इति प्रकरण सङ्गतिः" इति।

, वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्। वचनविघातो यः क्रियते सामान्य शब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धित्वे सति अविवक्षिताध्यारोपेण छलं तद्वेदितव्यम्।

अशुद्धम्

1. सुखेन 2 तत्परीक्षां प्रामाह।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

टीकाकृन्मतेन तूपोद्घातसङ्गतिर्बोध्या। तदाहुः[1] —

"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इति।

अत्रायं भावः। नवमाध्याये अमात्यगुणनिरूपणे शुचित्वमुपधाशुद्धत्वं इति "शुचिः धर्मादिविशुद्धचित्तत्वा"दितिग्रन्थेन टीकाकृता व्याख्यातम्। तद्विशेषणमुपधास्वरूपं "विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानं कारणम्" इति कार्यकारणभावबलान्निरूपितमिति।

द्रोहे कारणमशुचित्वं

ननु इतरगुणसंम्पन्नाः पुरोहितादयो राज्ञे किं द्रुह्यन्ति? द्रुह्यन्त्येव यदि ते शुचयो न स्युः। वर्णितं चैतत् श्रुत्याऽपि – त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः किञ्चित् अशुचि कारणमुपस्थाप्य हविष्षु अशुचित्वमभिधाय देवानां हविः राक्षसेभ्यः देवानां पुरोहितो भूत्वाऽपि समर्पितवान्[1] इति।

---

१ तदाहुः–विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत् स्वस्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्त्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेदीदृङ्वै राष्ट्रं विपर्यावर्तयति इति तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानं आसीत् स कपिञ्जलोऽभवद्यत् सुरापानं स कलविङ्को यदन्नादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्तां संवत्सरमबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन् ब्रह्महन्निति स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृहाणेति साऽब्रवीद्वरं वृणै खातात् पराभविष्यन्तीमन्ये ततो मा पराभूवमिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत् तस्मात्पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृत्तं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात् तत् स्वकृतमिरिणमभवत् तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणेनावस्येत् ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृणे वृक्णात् पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा पराभूमेत्याव्रश्चनाद्वो भूयांस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाव्रश्चनाद्वृक्षणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति वारेवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्स निर्यासोभवत् तस्मान्निर्यासस्य नाश्यं ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णोऽन्यो खलु य एव लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाश्यं काममन्यस्य स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणामहा ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे काममाविजनितोः संभवामेति तस्मादृत्वियात्स्त्रिय प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः संभवन्ति वारेवृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा अभवत् तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत न सहासीत नास्या अन्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै ह्येषां वर्णं प्रतिमुच्यास्तेथो खल्वाहु रभ्यञ्जनं वा व स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनं एव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोभिशस्तो यामरण्ये—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिपुरोहितयोः क्रमाभिधानम्

मन्त्रीति। (पृ० १९०) ननु मन्त्रिपुरोहितेति क्रमस्य किं फलम् ? इति चेदुच्यते। मन्त्री प्रत्यक्षप्रमाणादन्येषु प्रत्यक्षं प्रधानतया समन्वीय सर्वां नीतिमनुष्ठेयत्वेन निर्णयति, तत्कर्मणि तस्य विशेषतया नियुक्तत्वात्। अतः स चार्वाकमतस्यापि ग्राहको भवति। पुरोहितस्तु आगमप्रमाणं स्वीकृत्यैव प्रवर्तते पौरोहित्ये कर्मणि शास्त्रस्यैव प्रधानत्वात्। यदा किल प्रत्यक्षप्रमाणेन इष्टसाधनतां बुदध्वा पि न कश्चिदास्तिकः प्रवर्तते तदा तं आस्तिकं प्रवर्तयितुं आगमप्रामाण्यस्य समन्वयार्थं प्रत्यक्षे पुरोहितः प्रवर्तते इत्येवंरीत्या क्रमेण प्रमाणयोः प्रवृत्तिदर्शनात् मन्त्रिपुरोहितयोः क्रमाभिधानम्[1] एतेन मूलकृदपि शब्द प्रामाण्यं पुरोहित्वात् प्रधानतया अनुमनुते इत्यपि स्फुटम् इति। तदेव वक्ष्यति "विशिष्ट विनियोगार्थम्" इत्यादिना। टिप्पण्यामपि एतदभिप्रेत्यैव "मन्त्रिपुरोहितादिसखः"

तस्यै स्तेनो यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्य पगलभो या स्नानि तस्या अप्सु मारुको अभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दतो धावते-- तस्यै श्यावदन्या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी या कृणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जुं सृजति तस्या उद्बन्धुको या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वस्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेत् अखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथायेति। (तै० सं० २-५-१)

भाष्यम्—विश्वरूपो वै इति विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः शिरोभिरुपेतत्वाद्विश्वरूपत्वं। यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां पुरोहितः न तु शरीरसम्बन्धी, असुराणान्तु भागिनेयः। स च सात्विकेन शिरसा सोमं पिबति राजसेनान्नमत्ति। तामसेन सुरां पिबति। स च यज्ञमण्डलेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्र प्रत्यक्षं यथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागोऽयुक्त इति वदति। सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्ये ऋत्विग्भिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति। तेषामृत्विजां परोक्षवादे विश्वास उत्पन्नः तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् लोकेपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तत्समीपं सर्वे वदन्ति हृदयपूर्वकत्वाभावान्न स उदितो भवति। परोक्षं यदर्थं भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वादुदितो भवति। एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्विश्वरूपादिन्द्रोऽबिभेत् किमिति, ईदृक्स्वामिद्रोहं सर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति। असमत्तोपवीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः। ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्सु छिन्नेषु तानि शिरांसि पक्षित्रयरूपेणोत्पन्नानि"। इति।

१ तथोक्तं भावप्रकाशने—

त्रिधानुमानिकोऽध्यक्षः साक्षादिन्द्रियगोचरः।
दासीसख्यादिमुखतः श्रुतिः श्रवणमुच्यते॥
यथोत्तरो गुरुःषड्भिरुपायैस्तदुपाचरेत्॥ इति।६४।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति मूलमुद्धृत्य आदिशब्देन सेनापत्यादिः सङ्गृहीतः। तथाच मन्त्रिपुरोहिताधीनत्वाद् राजा आदर्शराज्ये न आत्मानं स्वतन्त्रं मन्यते अपितु लोकपरतन्त्रम्, निर्वाचनस्य राज्यस्य च लोकपराधीनत्वात्[1]।

नवीनाः कर्मणि नियोक्ष्यमाणाः उपधाभिरपरीक्षिताः पुराणैः मन्त्रिभिः परीक्षितव्याः ततः कर्मणि नियोक्तव्याः इत्येतत्प्रदर्शनार्थमाह सख इति। अतएव मूलकृता अमात्यान् इत्युक्तम्। तत्र अभिनवानिति शेषः इति बोध्यम्। तथाचोक्तं टिप्पण्याम्—

"लोहकारोपकरणन्यायेन पुराणैर्मन्त्र्यादिभिः परीक्ष्यन्ते" इति।

मुखेनेति पाठसमीक्षा

मुखनेति। (पृ० १९०) मन्त्रिमुखेन परीक्षणान् मुखेनेति पाठः साधुः। अत्र विशेषः सटीके नीतिवाक्यामृते द्रष्टव्यः[2]।

अथवा यथाश्रुतपाठे मन्त्रिपुरोहितयोः यथा सुखं भवेत् अमात्यानां विनियोजनेन, तथा विशिष्टविनियोगार्थम् अयमुपक्रमः इत्यर्थो बोध्यः। वक्ष्यति चैतत् "तयोराधिक्ये आहे"त्यादिना ग्रन्थेन।

उपधाशुद्धत्वविशिष्टे विधित्वं

"विशिष्टेति"। (पृ० १९०) विशिष्टाः धर्माद्युपधाशुद्धाः तेषां विनियोगार्थं। तथाच एतत्प्रकरणोक्तः उपधाशोधनविधिः विशिष्टविनियोगात्मको बोध्यः। लोहितोष्णीषत्वविशिष्टर्त्विक्प्रचरणवत्। तथाहि "लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ती"त्यत्र ऋत्विक्प्रचरणस्य प्राप्तत्वात् विधेस्तत्तात्पर्यम् लोहितोष्णीषत्वे पर्यवस्याति। तथैव प्रकृतेपि उपधाशुद्धत्वविशिष्टे अयं विधिः पर्यवस्यति। अथवा विशिष्टस्थानेषु धर्मस्थीयकण्टकशोधनादिषु विनियोगार्थमित्यर्थो बोद्धव्यः। वक्ष्यति चैतत् "धमार्थव्यवहारस्थाने"त्यादिना।

उपधाया निमित्तत्वम्

उपधाभिरिति। (पृ० १९०) नीतिवाक्यामृते उपधा निमित्तं इत्युक्तमस्ति[3]।

---

१ तदेव स्फुटीकृतं कालिदासेन—

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम्।
पूर्व एवाभवत्पक्षः तस्मिन्नाभवदुत्तरः॥ इति।

२ तथाचोक्तम्-(मू०) मन्त्रिपुरोहितसेनापतीनां यो युक्तमुक्तं करोति स अहार्यबुद्धिः।

(टी०) अहार्या हर्तुमशक्या अभेद्या वा बुद्धिर्यस्य सः अहार्यबुद्धिः। मन्त्रिपुरोहित सेनापतिभिर्देशकालाद्यनुरोधेन युक्तमुक्तं करोति स रिपुभिरपि अहार्यो भवति। राजेति शेषः"। इति। (मन्त्रसमुद्देशे मुग्धबोधिनी)

३ तद्यथा—(मू०) "धर्मार्थकामभयव्याजेन परचित्तपरीक्षणमुपधा"।

(टी०) धमार्थकामभयानां निमित्तं कृत्वा परेषां चित्तस्य परीक्षाकरणं उपधासंज्ञकं भवति अतोऽशेषोपधाविशुद्धं मन्त्रिणं कुर्यात्" इति। (नी० वा० मुग्धबोधिनी।)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

निमित्तत्वं धर्मार्थकामभयान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्यतिरेकप्रतियोग्यवश्यानुष्ठानकत्वम्। तेन अस्य अमात्यस्य हृदि राजद्रोहः स्वल्पोऽप्यस्ति नवा इति परीक्षिकैः बोध्यते। तथासति धर्मादिविनाशार्थलोभभयादिनिमित्ते प्राप्ते द्रोहः परीक्ष्यस्य अमात्यस्य राजानं प्रति अवश्यं भविष्यति। तस्मिन् उत्पन्ने सति अयं स्वाधिकारे नियोक्तुं अयोग्यः अन्यथा योग्य इति फलितम्।

एतेन धर्मादिनिमित्ताभासमुत्पाद्य राज्ञे अमात्यो द्रुह्यति न वेति उपधाभिः छलेन परीक्षयेत् इत्यायातम्। अतः परीक्ष्येणामात्येनापि परीक्षकेण उपस्थापितस्य धर्मादिनिमित्तस्य वास्तविकत्वमस्ति नवेति अत्यन्तं सूक्ष्मेक्षिकया अवश्यं ज्ञातव्यमिति हृदयम्।

निमित्तानिमित्तविचारः

ननु परीक्ष्येण कथं निमित्तस्य वास्तविकत्वावास्तविकत्वे निर्णेतव्ये ? इति चेदेवम्। पुरोहितः कामादिविकृतिमप्राप्तोऽपि पौरोहित्यकर्मणो राज्ञा व्यावृत्तः यदा धर्मादिनिमित्तं राजद्रोहार्थमुपस्थापयति तदा तन्निमित्तस्य अवास्तविकत्वं बोध्यम् अन्यथा तु वास्तविकत्वम्। वक्ष्यति चैतत्—"अयाज्यस्ये"त्यादिना ग्रन्थेन। उदाहरणंचास्य मुद्राराक्षसनाटके उपलभ्यते। तट्टिप्पण्यां व्यक्तम् १।

---

१ तथाचोक्तम्—ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च।
राजा—स्वगतम्। राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम्।

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता।
परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ॥
परार्थश्चेत् सार्थादभिमततरो हन्त परवान्।
परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥४॥

अपि च दुराराध्या लक्ष्मीरात्मवद्भिरपि राजभिः।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्रासान्न सन्तिष्ठते।
मूर्खान् द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ॥
शूरेभ्योऽभ्यधिकां बिभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनपि।
श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥५॥

अन्यच्च कृतककलहं कृत्वा स्वातन्त्र्येण त्वया कञ्चित्कालं व्यवहर्तव्यमित्यार्यदिशः। स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः। अथवा शश्वदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सर्वदैव स्वतन्त्रा वयम्। कुतः।

इह विरचयन् साध्वीं शिष्यः क्रियान्न निवार्यते।
त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्कुशः ॥
विनयरुचयस्तस्मात् सदैव निरङ्कुशाः।
परतरमनः स्वातन्त्र्येभ्यो, हि वयं हि पराङ्मुखाः ॥६॥ इति ॥ (अङ्क ३)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एवञ्च पुरोहितेन आवेशमात्रेण उपस्थापितम् निमित्तं ज्ञात्वा वक्तृ रागापरागस्वरादि विषयानविचार्यैव यदि परीक्ष्यो राज्ञे द्रुह्यति । तर्हि सः दुष्टः । इति बोध्यम् ।

शौचाशौचज्ञानमिति मूलसमीक्षा

शौचेति । (पृ० १९०) धर्मादिविशुद्धचित्तत्वे अयमहिंस्रः । तदभावे तु हिंस्रः । इत्याकारकज्ञानं टिप्पणीकृन्मतेन । एतन्मतेन तु तथाविधं हिंस्रत्वमहिंस्रत्वं च बोध्यम् । अत्र जयमङ्गलायां शौचाशौचममात्यानामिति अध्यायान्ते उक्तम् । तस्मादारंभेपि । शौचाशौचममात्यानां इत्येव पाठो भाति । टिप्पणीकारमते तु शौचाशौचज्ञानम् इति पाठान्तरमुपकल्प्यते । उभयोरपि अभियुक्तत्वाद् अत्रत्यपाठविषये मौनमेव शरणं युक्तं भाति ।

उपधाविचारः

उपधामाह भावेति । (पृ० १९०) उपधीयन्ते छद्मना इति शेषः । स्फटिकमिति । असद्भूतधर्मस्य आरोपप्रदर्शनार्थमिदमुदाहरणम् । स्फटिके जपाकुसुमसान्निध्ये पुष्पगतरूपभ्रमस्येव परीक्ष्ये धर्मे रागोत्पत्तिः राजद्रोहविशिष्टा । इदमेव उपाधिमत्वम् । व्यक्तीकृतञ्चैतन्मुक्तावल्याम् । "उप समीपे विद्यमानवस्तुनि आधीयन्ते गुणाः" । इति । एतेन नीतिसारीय ४ सर्गस्था उपधाविषयिणी जयमङ्गला व्याख्याता भवति । उपधायाः स्वरूपममरकोशादौ व्यक्तम् । तच्च टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1] ।

राजद्रोहे कर्तव्यता

अत्रेदं चिन्त्यम् पौरोहित्यमन्त्रिगुणसंपत्तौ विद्यमानायां सत्यां यदिनिर्विकारतया मन्त्रिपुरोहितौ राजचेष्टितं अधर्म्यत्वेन निर्णयतः तदा तु तथाविधस्य राज्ञः वेनरावणादेरिव दण्डयत्वात् तदीय दण्डप्रणयनं प्रति यदुचितं तदमात्येनापि मन्त्रिपुरोहितानुगामिना अनुष्टेयमेव । अन्यथा तु अमात्यस्यैव दुष्टत्वं स्यात् । पुनरत्रापि विशेषः । राजा आत्मानं निमितीकृत्य पुरोहितादिमुखेन उपधया अमात्यान् शोधयेदिति यन्मते, तन् न स्वमतमपितु आचार्यमतम्, तथैव मूलकृता अध्यायान्ते प्रदर्शितत्वादिति ।

---

१ "भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् । (अमर० २-८)

(टी० महेश्वरकृता) "धर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणममात्यादीनां आशान्वेषणम् उपधा स्यात् । तद्यथा भावज्ञानाय राज्ञा प्रेरितेनाप्तेन दुष्टोयं राजा तदेनमुत्सृज्यान्यमभिषेचयामोऽन्यं वा साधुं नृपं व्रजाम इत्युक्तोऽमात्यादिर्यदि तद्भाषणन्न मन्येत तर्हि सत्यन्धार्मिकोयमिति निश्चयो धर्मपरीक्षणम् । एवमर्थपरीक्षणादि बुध्योदाहर्तव्यम्" । इति ।

शब्दकल्पद्रुमेऽपि—"उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र, राज्ञा धर्मार्थकामभयैरमात्यादेर्यत्परीक्षणमित्यमरः धर्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा यथा—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एतैरुपर्युक्तव्याख्यानैः अमात्यो नियोक्ष्यमाणः सामान्येषु अधिकरणेषु स्थितः मन्त्रिपुरोहितादिभिः उपस्थापिते निमित्तेऽपि न स्वामिद्रोही न वा गूढापकारी च भवति। तस्मात् अयं न राजद्रोही न वा गूढापकारी भविष्यति, इत्ययं ज्ञानोदयः उपधाफलम्।

षष्ठीतत्पुरुषप्रयोजनम्

आत्मनोपीति। (पृ० १९०) अत्रायं निष्कर्षः—अयं मे हितं साधयिष्यतीति निश्चयाश्रयः यः स सखा भवति। एतन्निश्चयस्य स्थायित्वसंपादनार्थं मन्त्रिपुरोहितादिभिः तथा प्रयतितव्यम् यथा तौ प्रति राजा विश्वसेदिति मन्त्रिपुरोहितयोः सखेति षष्ठीतत्पुरुषसमासेन निर्णीतम्। अतएव वयं ईश्वरस्य सखायो भवितुमर्हामः ईशोऽस्माकं हितं साधयितुं प्रवर्तते इति निश्चितत्वात्[1]।

धर्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्तिता॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुत्रांस्तु शोधयेत्।
धर्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वाभिः सचिवान् पुनः॥

इति कालिकापुराणे ८५ अ०। "भूयो भूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरव"मिति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते"। इति।
एवं मनुभाष्यकर्त्रा मेधातिथिनापि उपधाविषये उक्तमस्ति—

"मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्गतान्।
सचिवान् सप्त चाष्टौ च प्रकुर्वन्ति परीक्षितान्"। (मनु ७-५४)

(टी०) "सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः। सेयं परीक्षोच्यते। पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधिक्षिप्तः बहुनाऽर्थसंप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय। एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते अथ कथं भवत इति। प्रत्याख्याने धर्मोपधाशुद्धः। सेनापतिः केनचिदुपदेशेन पूर्ववदधिक्षिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुषैरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय। एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो रोचते। अथ कथं भवत इति। प्रत्याख्याने अर्थोपधाशुद्धः। परिव्राजिकान्तःपुरे लब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजपेत्। सा राजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमागमोपायेति। प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः। राजप्रयुक्ता एव केचित् पुरुषाः प्रमादमाविष्कुर्युः "कृतसमयैरमात्यै राजा हन्यत" इति उपलब्धप्रवादः पुरोहितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं श्रावयेत्। इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां विग्रहो राज्ञा क्रियत इति तेषामेवचान्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजाऽमात्येषूत्साहयेत्। तत्र ये प्रत्याचक्षते ते भयोपधाशुद्धाः"। इति।

१ मङ्गलभवन अमङ्गलहारी द्रवहु सो दसरथ अजिरविहारी। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ईश्वरस्तु अस्मानधिकृत्य उपर्युक्तनिर्णयवान्नास्ति अतः सः अस्माकं सखा न भवितुमर्हति। यदा हि सर्वविषयान् सन्त्यज्य वयं ईश्वरं सेवामहे विपदादिषु च तदीय रागपरीक्षायां उत्तीर्णा भविष्यामः, तदा अस्माकमीश्वरोपि सखा भवितुमर्हतीत्यन्यदेतत्। तदेवोपर्वाणितं षष्ठीसमासेनेति ग्रन्थेन।

पदे नियोजनं मन्त्रिपुरोहितनिर्णयाधीनम्

सहायातिशयेति। (पृ० १९०) अतिशयग्रहणं मन्त्रिपुरोहितयोः अमात्यानां परीक्षणे विशेषाधिकारप्रदर्शनार्थं। तथा च सेनापतिना टिप्पणयुक्तदिशा परीक्ष्य "अयममात्यः एतत्स्थाने योजनीय" इति कृतेऽपि निर्णये राज्ञा सेनापतिवचनश्रवणमात्रेण स परीक्षितोप्यमात्यः तत्तत्पदेषु तावत् न नियोजनीयः यावत् मन्त्रिपुरोहितौ न निर्णयतः। न वा मन्त्रिपुरोहिताभ्यामकृते परीक्षणे सेनापतिना सैन्यसंबन्धिकार्यादन्यत्र स परीक्षितो मन्तव्यः। तदेवाह अन्यथेति।

टीकाटिप्पण्योर्विरोधपरिहारः

न च "मन्त्रिपुरोहितसेनापतिसख" इत्यादिपूर्वोद्धृतटिप्पणोविरोध इति वाच्यम् सर्वविधव्यसनप्रतीकारकर्मणि मन्त्रिपुरोहितावेव विशेषतया अधिकृतावितिं नीतिसारे निर्दिष्टत्वात्। टिप्पण्यां तु उपधार्थं सेनापतिरपि उपयुज्यते इति प्रदर्शनार्थं तद्ग्रहणम्। अतएव उपधाविधिप्रस्तावे सेनापतिपरिव्राजकद्वारा अर्थोपधा-भयोपधयोः शुद्धिः तत्र तत्र मूलकृज्जयमङ्गलोक्ता प्रकृतेन "मन्त्रिपुरोहितसेनापति-सख" इति वाक्येन न विरुद्ध्यते इति सुस्थम्। पूर्वपक्षमुत्थापयति अत्र चेति।

उपधाङ्गत्वात् इति। (पृ० १९०) उपधाकर्तृत्वात्। अथ मन्त्रिपुरोहितेति क्रमं निर्दिश्य पुरोहित कर्तृका उपधाशुद्धिरादौ, "पुरोहितमयाज्ये"त्यादिग्रन्थेनाग्रिमेण कथं प्रस्ताविता ? किंबहुना "प्रवहणनिमित्तमेकेकाम"त्यादिना ग्रन्थेन अमात्यकर्तृकत्वेन-उपधाशुद्धिरेव आदौ वक्तव्या आसीदिति पूर्वपक्षिणामाशयं उपपत्तिमुखेनाह तेष्विति। अर्थात् मन्त्रिकर्तृकपरीक्षया यावत्पर्यन्तममात्याः परीक्षिता न भविष्यन्ति तावत्पर्यन्तं पुरोहितः अमात्यद्वारा परीक्षिष्यमाणेषु उपजापं न कर्तुमर्हेत् इति भावः। समादधाति नायमिति।

अर्थक्रमस्यबलीयस्त्वम्

चोद्यमिति। (पृ. १९०) अत्रोदाहरणान्तरं वैदिकमपि "अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति[1]"

---

१ तदुक्तम्—भाट्टदीपिकायाम्—

अ० ५ पा० १ अ० २ अर्थाच्च--अर्थः प्रयोजनम्। तच्च व्युत्क्रमे अनुपपद्यमानत्वात्क्रमे प्रमाणम्। अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इत्यत्र यवागूपाकस्य पाठक्रमात् पश्चात्करणे पाकसंस्कृताया 'यवाग्वा होमरूपस्य यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति' इति वचनसिद्धस्य प्रयोजनस्यानिष्पत्तेः, पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेपि अनुपयुक्तायास्तस्याः प्रयोजन-त्वानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्या पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमः। न च 'तृतीया च होश्छन्दसि'—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति स्मर्तव्यम्। अग्निहोत्रानन्तरं यथा—यवागूपाकस्य वैयर्थ्यम्, विनाहविर्द्रव्यं अग्निहोत्रहोमस्य अशक्यत्वं च स्यात् अतः अर्थक्रमानुसारेण आदौ यावगूं पचति ततः अग्निहोत्रयागः इत्यर्थक्रमः मीमांसाशास्त्रेण साधितः। तथा प्रकृतेऽपि उपधाशौचनिर्णयार्थं सामर्थ्यापेक्षया यथा क्रमस्यौचित्यं भवति तथा कल्पनीयम्।

ननु क्रमवैपरीत्ये अपेक्षितायाः उपर्युक्तमीमांसाप्रदर्शितयुक्तेः अयोग्यतया तत् संभावनाऽभावात् क्रमवैपरीत्ये असन्तोषमनुभवन् प्राक्पुरोहितकर्तृकपरीक्षाभिधाने मूलकर्तुः अन्यं भावमाह तथापीति। तत्रायन्निष्कर्षः अत्र हि शौचाशौचज्ञानविषयत्वाद् अमात्योत्पत्तिरेव विधीयते, अन्ते अमात्यवर्गं पुरस्कृत्य गूढपुरुषान् विधास्यति इति अमात्योत्पत्तये मूलकारः तत्परीक्षामात्रमाह। नह्यत्र परीक्षाविधेः विषये मन्त्रिपुरोहितयोः क्रमापेक्षा अपि तु सर्वत्र त्रय्याः स्थापनया धर्मस्य प्रचारणाद् विशेषतया राजानं प्रति प्राधान्येन सेव्यसेवकभावस्य धर्मतः अभ्यर्हितत्वाच्च धर्मोपधाशुद्धिः प्राङ्निरूपिता। तेनात्र प्रकरणे अमात्यविषये निर्दिष्टो विधिरयं "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्युत्पत्तिविधिवत् बोध्यः। एतत्स्वरूपं च न्यायप्रकाशे उक्तम्[१]।

तत्सङ्घादिति। (पृ० १९०) सङ्घस्य विधित्वं आग्नेयादित्रिकद्वयस्य दर्शपूर्णमासत्वविधिवत् बोध्यम्।

इति स्मरणात् होः कर्मणि तृतीया चकारात् द्वितीया चेत्यर्थकात् 'यवाग्वा जुहोति' इत्यत्र यवाग्वास्तृतीयया कर्मत्वावगमेन होमस्य प्रयोजनत्वासिद्धिः। तथात्वेपि यावग्वा उपयोगाभावेन होमवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गाङ्गीकारात्। पाकस्य तु दृष्टार्थत्वात्संस्कारकर्मत्वमेव। इति।

१ "स च विधिश्चतुर्विधः- उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकार विधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टं भावयेदिति। न तु होमं कुर्यादिति साध्यत्वेन। तथा सति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोगेनाधिकारवाक्यावगत फलसंबन्धो न स्यात्। करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं भावयेत्, कि तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां फलविशेषसंबन्धो घटते।

न च उत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभान कर्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थं इति वाच्यम्। विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात्। सा हि पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसम्बन्धमात्रं बोधयति। तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति। अत एवोद्भिदा यजेत इत्यादौ तृतीया उद्भिच्छब्द उपपद्यते, उद्भिदा यागेन इष्टं भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः। इति।
(न्याये प्रकाशे—वि० विधि०)।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रागिति पाठसमीक्षा

तेन अमात्यविधानं ततः पृथक् तत्सङ्घविधानंच आग्नेय—दर्शयोः पृथग्विधानवत् उपपन्नं भवति। आग्नेयविधेः उत्पत्तिविधित्वं आग्नेयत्रिकयाग-सङ्घस्य दर्शत्वं च मीमांसायां यत्प्रतिपादितं तदपि स्फुटीकरणाय उद्धृतं[1] टिप्पण्याम्। तदनुरोधेनैव सङ्घाच्च प्रागिति पाठः कल्पितः।

सामान्येष्विति पदं व्याख्याति धर्मेत्यादिना। समानस्य भावः सामान्यं इति व्युत्पत्या सामान्यानां सर्वेषामपि कुप्यादिकर्मसु नियोजनं संभवति। तदुक्तम्— "सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयोजयेत्" (१—१० अ० शास्त्र०) इति। तदभिप्रायेण कल्पान्तरमाह अथवेति।

---

१ न्यायप्रकाशे—

दर्शपूर्णमासपदं च कालनिमितम्, तद्योगश्चाग्नेयादिषूत्पत्तिवाक्यैरवगतः। अतस्त-द्वाचित्वेन दर्शपूर्णमासपदं प्रसिद्धम्। न च आग्नेयादीनां बहुत्वात्द्विवचनान्तत्व-मस्यानुपपन्नमिति वाच्यम्। विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेण तदुपपत्तेः। इति।

कर्मान्तरविधायित्वे स्यात् सर्वेषां प्रधानता।
समुदायानुवादौ तु रूपाभावादिमौ मतौ॥
द्रव्यं कथंचिल्लभ्येत देवता तु न लभ्यते।
लभ्यते मन्त्रवर्णाच्चेन्नाज्यभागाङ्गता यतः॥
लिङ्गक्रमाभ्यां मन्त्राणां आज्यभागाङ्गता स्थिता।
वचनार्थन्तु व्यवस्थार्थमल्पार्थत्वादबाधतः॥

वार्त्रघ्नीवृधन्वतीनां हि लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वेनाव्यवस्थया प्राप्तानां तादर्थ्याबाधेन व्यवस्थामात्रं वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यां, वृधन्वती अमावास्यायामित्ये-ताभ्यां विधीयते लाघवादिति नैतेषां मन्त्राणां य एवं विद्वानिति विहितकर्मान्तरसं-बन्धः येन मान्त्रवर्णिकी देवता स्यात्। न च कल्पयितुं देवता शक्यते, विधिगम्यत्वात् देवतात्वस्य। न चासत्यां देवतायां यागानुष्ठानं संभवतीति गत्यभावात्समुदायानु-वादत्वं, तत्र पौर्णमासीसंयुक्तेन वाक्येनोपपदवशात्पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणां तन्त्रेणानुवादः। तेनैवैकानुवादेन त्रयाणामपि तेषामेकसमुदायापत्तिः, तदेकत्वाच्च पौर्णमासीमित्येकवचनम्, एवममावास्यासंयुक्तेपि। ततश्च समुदायद्वयसिद्धिः। काल-योगाच्चाग्नेयादीनां प्रसिद्धार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं कालयोगि चोपपदं शक्नोत्याख्यातं विशेषे स्थापयितुमिति तेषामेव प्राधान्यमितीयमेव च द्विवचनापेक्षित समुदायद्वयसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमिति नानर्थक्यम्। यत्तूक्तं पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्येतदपि वाक्यद्वयमनर्थकं स्यादिति नानर्थकम्, आग्नेयादीनामेव त्रिकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगार्थत्वात् उत्पत्तिवाक्येषु हि तेषां प्रत्येकं कालयोगान्नैकप्रयोगता सिद्ध्येत। शास्त्रदीपिकायामपि— २ अ० २ पा० ३ अधिकरणम्।

[धर्मव्याजेन तत्परीक्षाक्रमः]

(तत्र) पुरोहितमयाज्ययाजनाध्यापने [1]नियुक्तममृष्यमाणं राजा अवक्षिपेत् । [2]सत्रिभिः [3]शपथपूर्वमेकैकममात्यं उपजापयेत्—

श्रीमूला

छलप्रयोगमाह पुरोहितमिति । राजा अयाज्ययाजनाध्यापने याजयितुमनर्हस्य वृषलोपत्यादेर्याजनेऽध्यापने च नियुक्तं चोदितम्, अमृष्यमाणम् अधर्मनियोजनेन प्यन्तं, पुरोहितम् अवक्षिपेत् अवमन्येत स्वपदादवरोपयेद् वा । सः अवक्षिप्तः पुरोहितः, सत्रिभिः स्त्रीपुरुषलक्षणनिमित्तादिशास्त्राभिज्ञापदेशचारिणः सञ्चारविशेषाः सत्रिणः गूढपुरुषप्रणिधौ वक्ष्यमाणाः तैः प्रयोज्यकर्तृभिः, एकैकम्, अमात्यं, शपथपूर्वम् उपजापयेत् भेदयेत् । उपजापस्य शपथपूर्वत्वमनुद्भेदार्थम् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

पुरोहितम् उदितोदितगुणसंपन्नमित्यादिप्रागभिहितगुणसंपत्तिविशिष्टम् । अयाज्येति । अयाज्याः अनध्याप्याश्च शूद्रादयः ।

"तथाविधं शूद्रापुत्रं याजय" इत्यादिना नियुक्तं । अमृष्यमाणम् अमर्षाभिनय-विशिष्टं कृतकत्वात् । अमर्षस्वरूपं भावप्रकाशने उक्तं—

"प्रतिक्रियेच्छाऽमर्षः स्याद्विद्यैश्वर्यबलाधिकैः ।
आक्षिप्तस्य सभामध्येऽवमानं गमितस्य वा ॥
शिरः प्रकंपनस्वेदध्यानोपायगवेषणैः ।
उत्साह व्यवसायाद्यैर्वर्ण्योऽसौ रसकोविदैः ॥ इति ॥

काव्यप्रकाशविवरणेऽपि । ४ उल्लासे " अथामर्षः । तत्र

"अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता' इति धनिकः । अभिनिवेशः क्रोधः "कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते" इति महाराजस्य दर्शनात् । निश्शङ्कशङ्करस्तु "विद्याधनबलैश्वर्याधिकैर्मध्ये समं नृभिः । अधिक्षेपादमर्षः स्यात् प्रतिकारस्पृहात्मक इत्थममर्षमूचे" इति ।

टिप्पण्याम् एवं व्याख्यातम्—"असहनतया प्रतिपद्यमानम् स्वामिसङ्केतादेव । परीक्ष्यानां परीक्षार्थम्" इति । अवक्षिपेत् असूयया अभिमानेन वा अवज्ञया वा । अत्रैव आक्षेपस्य अनुभावतया संभावितत्वात् । तदुक्तं भावप्रकाशने -

नी०टि० १. नियुक्तमिति—असहनतया प्रतिपद्यमानम् । स्वामि सङ्केतादेव परीक्ष्याणां परीक्षार्थम् ।

,, २. ससत्रिभिरिति—सपुरोहितो बहिरवस्थितः ।

,, ३. शपथपूर्वमिति—पूर्वमेव शपथानमात्यं करयित्वा यश्च.........सः स्थितस्त्वं स्थित एवानभिमतेऽपि । न मन्त्रभेदः कर्तव्यः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

'असूया नाम सा दूरापराधान्वेषणादिभिः ।
दोषप्रख्यापनमधोमुखता भ्रुकुटीकृतिः ॥
अप्रदानं दृशोरीर्ष्या परिवर्तितवक्त्रता ।
अवज्ञेत्यनुभावाः स्युरसूयायामुदाहृताः ॥ इति ॥

स इति । पुरोहितः । "बहिरवस्थितः" इत्युक्तं टिप्पण्याम् । जयमङ्गलाकृता अवक्षिप्तः इति व्याख्यातम् । सत्रिभिः कापटिकोदास्थितादिभिः वक्ष्यमाणैः । एतेषां प्रयोज्यकर्तृत्वं बोध्यम् । शपथपूर्वकं इति । "पूर्वमेव शपथानमात्यं कारयित्वा यश्च स स्थितः त्वं स्थित एव अनभिमतेऽपि न मन्त्रभेदः कर्तव्य" इति टिप्पण्याम् व्याख्यातम् । एकैकं तत्तदमात्यपदेषु नियोगार्थतया चिन्तितम् । भेदसौकर्यार्थं एकग्रहणाम् । उपजापयेत् भेदनेन शौचाशौचं जानीयात् ।

जयमङ्गला

तत्र पुरोहितमिति । अयाज्यस्य अयाजनार्हस्य[1], याजनेऽध्यापने च "अमुं शूद्रापुत्रं याजय अध्यापये"ति नियुक्तम् तेन सह कृतसंवित्कत्वात् । अमृष्यमाणम् अक्षममाणं कथमयमेवं करोतीति । राजाऽवक्षिपेत्[2] प्रत्ययार्थमवरोपितार्थमानन्निर्भर्त्सयेत् । स सत्रिभिरिति । सोऽवक्षिप्तः सत्रिभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः प्रयोज्यैः । शपथपूर्वं स्वयं शपथं कृत्वा विश्वासार्थं[3] तांश्च कारयित्वा । राज्ञो भिन्नोऽयमिति ख्यापनार्थम् । एकैकं स्वाशयाविष्करणार्थम् उपजापयेत् भेदयेत् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शूद्राणामयाज्यत्वादि

शूद्रापुत्रमिति । (पृ. २०१) एतेषां अयाज्यत्वमनध्याप्यत्वंच मीमांसायां साधितमस्ति[4]।

अशुद्धम्— १ अयजनर्हस्य २ रजावक्षिपेत् ३ विश्वासार्थतांच

४ तद्यथा शास्त्रदीपिकायाम्—(६ अ० १ पा० सूत्र ७)

"चातुर्वर्ण्यमविशेषात्" किमग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः ? उतापशूद्राणां त्रयाणामिति । तदर्थमिदं विचार्यते किं कामश्रुतिप्रयुक्तं विद्यार्जनम् ? उत स्वाध्यायविधिसिद्धविद्योपजीविन्यः कामश्रुतयः ? इति । द्विधा चात्र पूर्वः पक्षः । एकस्तावत्स्वाध्यायाध्ययनं क्रत्वनुष्ठानज्ञानौपयिकतया विहितं क्रत्वङ्गं क्रतुविधिभिरेव प्रयाजादिवत्प्रयुज्यते । क्रतवश्चाविशेषेण चातुर्वर्ण्यमधिकुर्वाणाश्चतुर्णामध्ययनं प्रयुञ्जते, तत्र त्रयाणां वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिभिरुपनयनसंस्कारोऽध्ययनाङ्गत्वेन विहितश्चतुर्थस्तु विध्यभावादनुपनीत एवाधीत्य विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियत इति । द्वितीयस्तु न क्रत्वङ्गमध्ययनं श्रुत्याद्यभावादक्षरग्रहणादिदृष्टकार्यपरम्परया वाक्यार्थज्ञानं यावद्गतं ज्ञानस्यानुष्ठानौपयिकत्वेन स्वयमेव फलत्वोपपत्तेस्तत्रैवाध्ययनं स्वविधिना विनियुज्यते न तद्द्वारेण क्रतौ । तेनाधानमिवाग्न्यर्थं, ज्ञानाङ्गं न क्रत्वङ्गम्-

अतस्तेन विनापि क्रतूनामवैगुण्यादनधीतवेद एव शूद्र उपद्रष्टृवचनादनुतिष्ठन्नधिक्रियते। क्रतवोह्यविशेषेण चतुरोप्यधिकुर्वाणास्त्रयाणामध्ययनविधिसिद्धविद्यत्वाद्विद्यार्जनं न प्रयुञ्जते, शूद्रस्य त्वन्यतःसिद्धविद्यत्वाभावात्तदर्जनमपि प्रयुञ्जते, अतो यद्यपि स्वाध्यायविधिरनिर्दिष्टकर्तृकत्वात्कर्तारमपेक्षमाणः प्रकृतोपनयनसंस्कृतान्किमर्थं वयमाचार्यसमीपमानीता इत्येवं प्रयोजनमपेक्षमाणान्ब्राह्मणादीनेव कर्तृत्वेन स्वीकुर्वंस्तेषामेवाध्ययनं विधत्ते न शूद्रस्य। तथाप्यसावविहितेनैवाध्ययनेनोपायान्तरेण वा विद्यां लब्ध्वाऽधिक्रियेतेति।

सत्यमध्ययनं नाङ्गम् तत्कृतात्वङ्गमर्थधीः।
तद्वतः क्रतवो लब्ध्वा न तुर्यस्याक्षिपन्ति ताम्।

क्रतुविधयोऽन्यथाऽनुपपत्या विद्यार्जनमाक्षिपन्ति, यदा तु स्वाध्यायविधिविहिताध्ययनोपात्तविद्यान् द्विजन्मनो लभन्ते तदा तैरेव लब्धात्मानोऽनुपपत्तिक्षयान् न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्ति, यदा चैवं विहितोपायसिद्धज्ञानवत एव विधयोऽधिघिकुर्वन्ति तदा तदेव ज्ञानमकर्मकालोपात्तमपि अग्निवत्क्रतूनामङ्गमिति तच्छून्यस्य स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतोऽपि न सिद्ध्यत्यधिकारः। मन्त्रवत्सु च अनधीतवेदस्य कुतोऽधिकारः, कुतस्तरां चानग्नेरग्निसाध्येषु। तस्मात्त्रयाणामधिकारः इति।।(६-१-७सूत्र०)

वेदान्तसूत्र मुक्तावल्यांच –(१ – ३—३६ सूत्रं)

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्चास्य। "तं होपनिन्ये" इत्यादिना विद्याधिकरिण उपनयनसंस्कारोक्तेः। "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः" म० १०।४– "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति" मनु० १०।१२।५–इत्यादिस्मृत्या शूद्रे तदभावोक्तेश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः। ३७।

अध्ययनार्थं गतं जावालं किं गोत्रोऽसीति पृष्टो "न ज्ञायत" इति च सत्यं वदन्तं "नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हति"–छा० ४।४।५–इत्यनेनाशूद्रत्वं निर्धार्यैव तदुपनयने "गौतमस्योपत्वा नेष्य" इत्यनेन प्रवृत्त्युक्तेः। ३७।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च। ३८।

"अथास्य वेदमुपश्रृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्" इत्यादेः श्रवणस्योदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इत्यादेरध्ययनस्य, "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इत्यादेरर्थज्ञानस्य प्रतिषेधाच्च। विदुरादेश्च भरतादिवज्जातिस्मरत्वादेव ज्ञानित्वात्। तथा चाधीतवेदादेवाभ्युदयनिःश्रेयसौपयिकार्थबोधोत्पादस्वीकारात् सामर्थ्यादध्ययनस्यार्थबोधे विनियोगात्पूषानुमन्त्रणमन्त्रेपि समाख्यया मन्त्रविशेषस्य सामान्यसंबन्धे पूषदैवत्यकर्मणि बुद्धे सत्येव तदीयदेवताप्रकाशनद्वारा लिङ्गेन तदङ्गत्वबोधस्य सिद्धत्वेऽपि प्रकृते लिङ्गस्य विशेषनिष्ठत्वेन सामान्यसंबन्धबोधकसमाख्यादिनिरपेक्षत्वाच्छ्रुतपदार्थान्वयानुरोधेनाध्ययनस्य गुणकर्मत्वनिर्णयात्फलं क्रत्वपेक्षितबोधरूप दृष्टार्थतया नियमसंभवेऽदृष्टार्थत्वाकल्पनादुपनीतत्रैवर्णिकस्यैवाध्ययनाधिकारित्वान्न शूद्रस्य वेदपूर्वकविद्याधिकार इति भावः इति ॥ ३८ ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु प्राङ्"मुखेन" (सुखेन) विशिष्टविनियोगार्थमित्युक्तम् अत्र तु तेन पुरोहितेनैव सह विरोधः कथमुच्यते ? इत्याह कृतेति ।

करोतीति । (पृ० २०१) एते चानुभावाः आक्षेपादयः सत्रिभिः सञ्चालनीया न तु स्वयम्, तथैव मूले अभिहितत्वात् । अन्यथात्वे पुरोहितस्य असत्यभाषित्वं प्रसज्येत ।

प्रत्ययार्थमिति । (पृ० २०१) राजा हठात् पुरोहितद्वारा अयाज्ययाजनं कारयति न तु पुरोहितः स्वयं तत्कर्तुं प्रवर्तते । तत्र हेतुमाह अवलोकितेति । एवञ्च राज्ञा असूयया अवज्ञया वा पुरोहितः अवक्षिप्तः इति फलितम्[1] ।

आक्षेपोपि असूयायामेव अन्तर्हितः—तथैव असूयास्वरूपस्य टीकायां व्यक्तत्वात्[2] ।

असूयास्वरूपं वैदिक सिद्धान्तसंरक्षिण्यां (पृ० २०१) व्यक्तम् ।

एवंविधस्य अवज्ञाप्रयुक्तस्याक्षेपस्योदाहरणम् वेदेपि उपलभ्यते "दैव्यो वै वर्णः ब्राह्मणः" इत्यादिषु[3] (तै० ब्रा० १-२।७)

एतेन स्फुटं भवति यत् ब्राह्मणेन सह अमर्षो न विधातव्यः इति । प्रकृते तु कृतसंवित्कः अतएव कृतकः इति बोध्यम् ।

विश्वासार्थं तांश्चेतिपाठसमीक्षा

विश्वासेति । (पृ० २०१) विश्वासार्थं स्वयं शपथः कर्तव्यः । परीक्ष्याअपि तथैव कारयितव्या अमात्या इति पूर्वोद्धृतटिप्पणीवाक्यात् (पृ० २०१) स्पष्टं भवति । अतः अत्रत्या पङ्क्तिः एवं संशोधिता "विश्वासार्थं तांश्चे"ति । एतेन मन्त्रभेदाभावः फल बोध्यम् ।

पुरोहितेन शपथग्रहणं न कर्तव्यम्

शपथग्रहणं पुरोहितेन तु न कथमपि कर्तव्यम् । पौरोहित्यगुणसंपत्तिविरोधात् इति चिन्त्यम् । अत्र प्रमाणतया पूर्वमुद्धृतं मौलान् शास्त्रविदःशूरान् इति मनुवाक्यं सटीकं स्मर्तव्यम्–(प्र० खं० २ पृ० १०६)

ननु शपथादिग्रहणव्यापाराः कुतः कर्तव्या इत्याह राज्ञ इति ।

---

१ तदुक्तं भावप्रकाशने–२ अधिकारे

"अवज्ञा सा प्रकृष्टस्य यत्तथाऽज्ञायमानता ।
अवज्ञा मानसी ज्येष्ठे न्यक्कारो वाक्तिरस्कृतिः ॥
वाचिकी गुणनिन्दा स्यात् शारीरी ताड़नादिका ।
प्रकृष्टयोर्द्वयोरेकमानेनैवावमानिता ॥ इति ॥

२ मृषैव दोषमारोप्य क्रोश आक्रोश उच्यते ।
असूयादिभिरन्योन्यं क्षेप आक्षेप उच्यते ॥ इति ॥

३ ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्ते व्यायच्छेते । दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमे रात्सुरिमे सुभूतमक्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात् । इम उद्वासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्नित्यन्यतरः । यदेवैषां दुष्कृतं या राद्धिः तदन्यतरोपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति । अमुमेव आदित्यं भ्रातृव्यस्य संविदन्ते । (तै० ब्रा० १।२।७)

अधार्मिकोऽयं राजा, साधु[1] धार्मिकमन्यमस्य [2]तत्कुलीनमवरुद्धं [3]कुल्यमेकप्रग्रहं[4] सामन्तमाटविकमौपपादिकं[5] (औपपादुकं पा०) वा प्रतिपादयामः[6]। सर्वेषा[7]मेतद्रोचते, कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने[8] शुचिरिति धर्मोपधा।

श्रीमूला

उपजापनप्रकारमाह—अधार्मिक इत्यादिना। अधार्मिकः अधर्मप्रवृत्तः। धार्मिकमिति तत्कुलीनादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यते। तत्कुलीनं प्रकृतराजवंशभवम्। अवरुद्धम् अवरुध्य रक्ष्यमाणं तत्पुत्रादिकम्। कुल्यं राजभावार्हकुलोत्पन्नम्। एकप्रग्रहम् एकः तुल्यः सर्वैरविशेषं क्रियमाणः प्रग्रहः पूजा यस्य तं सर्वपूजितमित्यर्थः। सामन्तं विषयानन्तरं राजानम्। आटविकम् अटवीपतिम्। औपपादिकम् उपपादं प्रत्यन्तपर्वतसमीपे भवः तम्।

अथवा औपपादिकमिति अस्माभिः सम्भूय सम्प्रधारणीयमित्यर्थः। उपपादं समर्थनमर्हतीति ठक्। अस्य प्रतिपादयामः अस्य स्थाने निवेशयामः। एतद् उपन्यस्तं मतम्। कथं वा तव मतमिति गम्यम्। प्रत्याख्याने शुचिः इत्थमुपजापितोऽमात्यो 'नाहमीदृशं कुर्यामि'ति यदि निरस्येत् तर्हि शुद्ध इत्यर्थः। इति धर्मोपधा। धर्मस्थापनवाचोयुक्तया छलनम्। स एष धर्मप्रधानेषु शोधनप्रकारः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उपजापप्रकारमाह अधार्मिक इति। अधर्मे प्रवृत्तः। अयं बुद्धिस्थः प्रस्तुतः। एतस्मादेव कारणात् कलाहीनमूर्तिवन् निमज्जनीयः। तत्स्थाने कोऽभिषेचनीयः इत्याह साध्विति। धार्मिकस्य विशेषणं। साधुत्वं नीतिसारोक्तसदाचारसङ्ग्रहणात्मकं। धार्मिकत्वं फलसंपत्तिमत्वप्रदर्शनार्थम्। साध्विति क्रियाविशेषणं वा, टिप्पण्यामपि तथोपलम्भात्। "कर्मधारयोऽत्र अथवा साध्विति क्रियाविशेषण"मिति। अथवा साधु धार्मिकत्वं

नी०टि० १ साध्विति—कर्मधारयोऽत्र अथवा साध्विति क्रियाविशेषणम्।

,, २ तत्कुलीनमिति—कस्यचिदन्योऽभिमत इत्याह तत्कुलीनम्। तस्य राज्ञो भ्रातरं पुत्रं वा।

,, ३ कुल्यमिति—सोऽपि कृतार्थः सन् पित्रारि (दि) वैरमनुस्मरिष्यतीत्याशङ्कयाऽऽह कुल्यं च व्यवहितम्।

,, ४. एकप्रग्रहमिति—राज्ञा समानचिन्हं मानार्हम्।

,, ५. औपपादुकमिति—उत्पाद्यं यो राजा न भवत्ययं च राजयुक्तश्चन्द्रगुप्तसमः।

,, ६. प्रतिपादयाम इति—राज्ये इति वाक्यशेषः।

,, ७. सर्वेषामिति—.........स्यादित्याशङ्कायां सर्वेषामिति महापुरुषाणाम्।

,, ८. प्रत्याख्याने इति—पृष्टो विमृशति नायमनुजीविनां......।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

राज्ञोऽन्येषु अनुयोजनीयम्। अन्यमिति। कोसावन्योऽभिमत इत्याहास्येति। षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः अन्यमित्यादिना तस्यान्वयः। एतत्सम्बन्धिनमित्यर्थः। एतत्संबन्धी यः कोऽपि वा राज्याधिकारित्वेन योजनीयः? इति चेदाह तत्कुलीनमिति। भ्रातरं, पुत्रं वेत्यर्थः। अथ वा भ्रातुः पुत्राद् वा यदि भयमुत्प्रेक्षते। तदाह तत्कुलीनमिति। भ्रात्राद्यन्यं तत्कुलीनमित्यर्थः।

पक्षान्तरमाहावरुद्धमिति निर्वासितम्। कुल्यं कञ्चित् राजवंशाद्वा अन्यं। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"सोऽपि कृतार्थः सन् नु पित्रादिवैरं स्मरिष्यति इत्याशङ्क्याह कुल्यञ्च व्यवहित"मिति। कुलीनः कीदृश इत्याह एकेति। राजसदृशमित्यर्थः। उक्तञ्चैतत् टिप्पण्यामपि—"राज्ञा समानचिन्हं मानार्हं"मिति। सामन्तं राजपूजार्थिनम्। आटविकं वनेचरं राजसधर्माणम्। औपपादिकमिति उपपादकर्मिति पाठान्तरम्। जन्मत एव राजगुणप्रतिभासंपन्नं अराजवीजिनमजोति भावः। उक्तञ्चैतत् टिप्पण्याम्। "उत्पाद्यं यो राजा न भवति। अथ च राजयुक्तः चन्द्रगुप्तसम" इति। समुच्चयनिरासार्थमाह वेति। प्रतिपादयामः। "राज्ये इतिवाक्यशेषः" इति टिप्पण्युक्तं बोध्यम्। सर्वेषामिति। इतरस्य राजत्वेनाभ्युन्नीते विषये स्वीकृतिं प्रदत्तवताम् अन्येषाम् इत्यर्थः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"कथमेवं स्यादित्याशङ्कायां सर्वेषाम् इति महापुरुषाणाम्" इति।

रुचिधातुयोगेपि षष्ठीप्रयोजनम्

सर्वेषामिति वस्तुगत्या तेष्वभिरुचिर्नास्ति इति छलं बोधयितुमनादरे षष्ठी। रुच्यर्थः विभक्त्यर्थनिर्णये व्याख्यातो द्रष्टव्यः[1]।

तथा च प्रकृते सर्ववृत्तिसुखस्य उद्देश्यत्वं सामानाधिकरण्यञ्च रुच्यर्थोऽनाऽस्ति इति षष्ठ्या बोध्यम्। शुचिर्वालिङ्गमाह प्रत्याख्याने इति। (पृ० २०४) "स्वामिद्रोहे पापभयात् इति शेषः। पापञ्च जयमङ्गलायां द्रष्टव्यम्[2]।

टिप्पण्यान्तु "पृष्टो विमृशति नायमनुजीविनाम्" इत्युक्तम्। तथा च जयमङ्गलानुसारेणात्र धर्मभयादेव निवृत्तिः इति बोधनीयम्।

---

१ "वस्तुतस्तु रुचिरुत्कटेच्छा उत्कटत्वं च द्वेषप्रतिबन्धकतावच्छेदको जातिविशेष इत्यन्यत्र विस्तरः। रुच्यर्थाः रोचत्यादयः। तदर्थकर्तृत्वं विषयस्येति रोचते इत्यादावाख्यातस्य विषयत्वमर्थ इति। प्रीयमाणशब्दार्थः प्रीतिमान्। प्रीतिः सुखं तथाच चतुर्थ्यर्थः सुखं तस्य सामानाधिकरण्योद्देश्यत्वाभ्यां सबन्धाभ्यां रुचावन्वयः सामानाधिकरण्यनिवेशात् देवदत्तसुखस्य समानाधिकरणोद्देश्यिनी योत्कटेच्छा तद्विषयो मोदक इत्यन्वयबोधः"। इति।

२ "ब्रह्मद्रुहाञ्च ये लोका गुरुपुत्रद्रुहाञ्च ये।
पतिद्रुहाञ्च ये स्त्रीणां ते समस्ता नृपद्रुहामिति।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

प्रत्येति। (२०४) प्रत्याख्यानञ्च अस्वीकरणम् 'न स्वीकरोमीति प्रत्याख्यानम् इति यावत्। तदुक्तं लेखप्रकरणे अर्थशास्त्रे शासनाधिकारे—'न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानमि''ति।

निर्णेतव्यमर्थमाह शुचिरिति। शुचिर्रहिंस्रः। (उक्तंञ्चैतन्नवमाऽध्याये द्रष्टव्यम्।)

धर्मोपधेति। (पृ० २०४) धर्मं निमित्तीकृत्य अयं राजद्रोहं नाचरिष्यति धर्मतः हिंसाविरतत्वादिति निर्णयः इति तात्पर्यम्।

जयमङ्गला

किमित्याह-अधार्मिकोऽयमिति। धर्मेण चरति यः स तद्विपरीतः, येन मामप्ययाज्ययाजनादौ नियुङ्क्ते। तस्मात् साधुधार्मिकं साधुं धार्मिकं चेति। क्रिया विशेषणं वा साधु शोभनं प्रतिपादयाम इति। अन्यमस्य भ्रातरम्।[1] पुत्रं वा बन्धुविनाशानुशयात्। ततो भयोत्[2] प्रेक्षा चेत् तत्कुलीनं तत्कुलापत्यम्।

तस्मादपि चेदाशङ्का ततोऽवरुद्धं निर्वासितम्[3]। स ह्यासन्नत्वात् स्निग्धतरो भवति। सोऽपि कृतार्थः पित्र्यापकारं स्मरिष्यतीति कुप्येत्, कञ्चित् कुलीनं तं चैकप्रग्रहम्। राज्ञा सहैकपूजमित्यर्थः। स हि प्रजानुमतो भवति निराश्रयोऽसाविति चेत् सामन्तम्। प्रतिवेशिनं[4]। तस्माच्चेत् पूर्ववासनया स्वप्रवृत्त्यवग्रहाशङ्का, आटविकं राजसधर्माणम्। तस्माच्चेदनार्यपरिवाराशङ्का, उपपादकम् अकस्मादुत्पत्तिशीलम्। अराजबीजिनमित्यर्थः। चन्द्रगुप्तप्रकारं साधुधार्मिकमिति सर्वत्र योज्यम्। प्रतिपादयामः किमित्यर्थाद् राज्यमिति गम्यते। तत्राप्रतिपत्तिमनर्थभयोपेक्षां निरसितुमाह-सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा (भव?तवे) ते इत्यभिप्रायप्रश्नः। प्रत्याख्याने तु शुचिरिति। स चेद्विमृश्यकारी यद्यपि पुरोहितस्येदं मतं तथापि विचार्यम्। अवक्षिप्तत्वादमर्षेणायं[5] वदति स्वधर्मं तावदपेक्षे अधार्मिकोऽस्तु मा वा राजा किं ममात्र। स्वाम्यनभिद्रोहो मे धर्मः। तथा चाहुः—

> ब्रह्मद्रुहाञ्च ये लोका गुरुपुत्रद्रुहाञ्च ये।
> पतिद्रुहाञ्च ये स्त्रीणां ते समस्ता नृपद्रुहाम्॥ इति।

मवमिति प्रत्याख्याने याथातथ्यपरिज्ञानाच्छुचिरितीयं परीक्षा धर्मोपधा।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

येनेति। (पृ० २०६) इदं हि सत्रिणः अनुवादवाक्यम्। ''मया त्वयि हतेऽत्रैव गर्जिष्यन्त्याशु देवताः''। इति सप्तशत्यां अनूदितर्षिवाक्यवत्।

भ्रातरं वा। पुत्रमित्यादि पाठसमीक्षा

अन्यं व्याख्याति भ्रातरमित्यादिना। भ्राता शुम्भ इव, बन्धुविनाशानुशानुशयो तदाह पुत्रं इति। तस्यापि भयोत्प्रेक्षितत्वे आह—तत्कुलीनमिति। एतदुपपत्त्यैव जयमङ्गलायां भ्रातरं। पुत्रं इति पाठः शोधितः।

अशुद्धम्—१ भ्रातरं पुत्रं वा बन्धु २ भवेत्प्रेक्षा ३ निर्वारितं ४ प्रतिवै तस्मात् ५ दधृर्षेण

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

दायानधिकारित्वेन भ्रातुः प्राथम्येनोक्तिः

ननु जयमङ्गलाकृता अन्यत्वेनादौ भ्राता कथमुक्तः, दायाधिकारिषु पुत्रस्यैव प्रथमाधिकारित्वात् ? तदुक्तं राजनीतिप्रकाशे राज्याधिकारनिर्णये—"गौणस्यापि पुत्रस्याभावे भ्रात्रादीनामधिकारस्य दायक्रमलभ्यत्वात्" इति। इति चेन्न।

राज्ञो जीवित्वे सत्रिणः कर्तव्यायाममात्यपरीक्षायां पुत्रं न भेदयेयुरपि तु भ्रातरम् इति राजनीतिशास्त्रे निर्णीतमस्ति[1]। अतो भेदनप्रसङ्गात् आदौ भ्रातुर्ग्रहणम्।

राज्योपधाधिकारित्वेन वरणीयाः

अत्राऽयं प्रघट्टकार्थः—आदौ भ्राता[1] राज्ञः, ततः बन्धुविनाशानुशयात् पुत्रः[2], ततः भयोत्प्रेक्षायां आसन्नः अवरुद्धः[3], ततः अनासन्नः[4], ततः पित्र्यापकार-प्रयुक्तभयोत्प्रेक्षायां कुलीनः[5] कश्चित् प्रग्रहवान्, तस्य निराश्रयत्वे सामन्तः[6], ततः स्वप्रवृत्त्यवग्रहशङ्कायामाटविकः[7], ततोऽनर्थशङ्कायामुपपादकः अराजबीजी[8]। इत्येवं क्रमेण राज्यप्रतिपादनं अस्माभिः करिष्यते। इति धर्मोपधाधिकारिणः बोध्याः।

तस्मादिति। (पृ० २०६) तस्मात् आसन्नात् कुलापत्यात्। कल्पान्तरमाह अवरुद्धमिति।

निर्वासितमिति। (पृ० २०६) अयं अनासन्नः पुत्रः मन्तव्यः। स हीति। (पृ० २०६) आसन्नः पुत्रः। सोऽपीति। (पृ० २०६) अयं अनासन्नः पुत्र एव। कुतः पुत्रः इतिचेदाह पित्र्य इति। तस्य कोपाशङ्कायामाह कञ्चिदिति। एकपूजमिति। (पृ० २०६) अयं हि केवलं मानार्थी। असौ भ्रात्रादेरन्यः राजमानार्थी तुल्यः। तत्र दोषमाह निराश्रय इति। दुर्गुणत्वादस्थिरः। तदुक्तम् नीतिसारे—

लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः।
मूढो योधावमन्ता च सुखोच्छेद्यो रिपुः स्मृतः[2]॥ इति।८।१५

प्रतिवेशिनमिति पाठसमीक्षा

प्रतिवेशिनमिति। (पृ० २०६) एतत्पाठनिर्धारणं "राज्ञा समानचिन्हं" इति टिप्पण्युक्तत्वाद् बोध्यम्। अत्र गणपतिशास्त्रिणः एवमर्थं व्याचख्युः। "सामन्तं विषयानन्तरं राजानमिति"। इति। तदपि चिन्त्यम्।

---

१ तदुक्तम्—(१७ अध्याये अर्थशास्त्रे कौ०)

"सत्रिणस्त्वेनं तव स्मः" इति वदन्तः पालयेयुः। यौवनोत्सेकात् परस्त्रीषु मनः-कुर्वाणं आर्याव्यञ्जनाभिः स्त्रीभिरमेध्याभिश्शून्यागारेषु रात्रावुद्वेजयेयुः। मद्यकामं मदनीययोगपानेनोद्वेजयेयुः। द्यूतकामं कापटिकैः पुरुषैरुद्वेजयेयुः। मृगयाकामं प्रतिरोधकव्यञ्जनैस्त्रासयेयुः। पितरि विक्रमबुद्धिं तथेत्यनुप्रविश्य भेदयेयुः। अप्रार्थनीयो राजा विपन्ने घातस्सम्पन्ने नरकपातः, सङ्क्रोशः प्रजाभिरेकलोष्टवधश्चेति

२ टी० अस्थिरो दुर्गुणः मित्ररहितः निराश्रयत्वादभियोगमात्रसाध्यः। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सामन्तनियोजने दोषः

ननु सामन्तोऽपि पूर्वकृताशुभवासनया अस्मान् मन्त्रिपदे न नियोक्ष्यति। राजप्रेरणया स्वदोषेण वा अस्मासु वुद्धिस्थसामन्तेन शत्रुत्वस्य पूर्वं ज्ञातत्वात्। तदेवाह पूर्वेति। स्वप्रवृत्तीति। (पृ० २०६) स्वमन्त्रेषु भूतपूर्वाणामप्रवृत्या अस्मान् अवग्रहिष्यति सामन्तः। इत्याशङ्कायां कल्पान्तरमाह आटविकमिति। तत्स्वरूपमाह राजेति। आटविकोपि राजसधर्मा भवति। तस्यापि श्राद्धादिकर्तृत्वात् तदुक्तं मुद्राराक्षसे-चतुर्थाङ्के-मलयकेतुवाक्यम् स्मर्तव्यम्[1]।

तत्र दोषमाह तस्मादिति। आटविकादित्यर्थः। तेषां हि अनार्यता स्वभावः अतः अविश्वास्यत्वं नियतम्। उपपादकं व्याख्याति। अकस्मादिति। (पृ० २०६) शुद्धे मातापितृके राजवंशे अप्रसूतमपि। अदृष्टहेतुना राजोचितगुणवन्तमिति यावत्। अत्रैतदभ्यूह्यते—वाचस्पत्यकोषादौ—उपपादकः उपपादयति उपपत्तियुक्तकारके। उपपत्तियुक्ते युक्तियुक्ते च। उपपादुक उपपाद्यते दृष्टकारणनिरपेक्षतया अदृष्टमात्र-सहकृतेभ्योऽणुभ्यः जायमाने देवदेहे नारकिदेहे च (हेम) दिव्योपपादुका देवाः इत्यमरः इति। वाचस्पत्य कोषेपि—"औपयिकः उपायेन सञ्जात उपयुक्त" इति। यद्यपि वाचस्पत्यकोषे नरकस्वर्गान्यतरानुकूलशरीरे उपपादक शब्दः शक्तो भाति। तथापि तन्न्यायेन अकस्मादेव दृष्टकारणनिरपेक्षात् अदृष्टात् राजसञ्चालने अपेक्षितगुणसंपत्तिमतः कस्यचित् शरीरमुत्पन्नम् तत्राप्युपपादपदं अर्थशास्त्रपरिभाषितं मन्तव्यम् इति। अशुद्धवंशे उत्पन्नं दर्शयति चन्द्रगुप्तसममिति।

चन्द्रगुप्तसममिति पाठसमीक्षा

चन्द्रगुप्तसममित्ये (पृ० २०६) तत्पाठसंशोधने पूर्वमुद्धृता टिप्पणी द्रष्टव्या। अत्रेदं चिन्त्यम्। कुलीनादिषु सर्वेषु उत्तरोत्तरसङ्ग्रहणे शङ्का प्रदर्शिता वर्तते। तेन भेदस्य उपजापस्य वा आलम्बनात्मकाः भीतवर्गेषु यथायथं ते योज्याः।

---

१ निःश्वस्यात्मगतम्—"अयं दशमो मासस्तातस्योपरतस्य न चास्माभिर्वृथा-पुरुषाभिमानमुद्वहद्भिस्तमुद्दिश्य तोयाञ्जलिरप्यावर्जितः। प्रतिज्ञातमेतत् पुरस्तात्—

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं।
हाहेत्युच्चरितार्तनादकरुणभूरेणुरूक्षालकम्॥
तादृङ्मातृजनस्य शोकजनितसंप्रत्यवस्थान्तरं।
शत्रुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयो निवापाञ्जलिः॥

२ तदुक्तम् अर्थशास्त्रे १४ अध्याये विनयाधि०—स्वयमुपहतः विप्रकृतः पापकर्माभिख्यातः तुल्यदोषदण्डेनोद्विग्नः पर्यात्तभूमिः दण्डोपनतः सर्वाधिकरणस्थः सहसोपचितार्थः तत्कुलीनोपाशंसुः प्रद्विष्टो राज्ञा राजद्वेषी चेति भीतवर्गः॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चाणक्यस्य विश्वासघ्नत्वम्

ननु एवंविधं प्रयोगमालक्ष्य चाणक्ये विश्वासघातित्वमस्तीति निर्णीयते। तदुक्तं भागवतस्य—१२ स्कन्ध —१२ श्लोक १ अध्याय टीकायाम्—

नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति[1] । इति ।

उच्यते । चाणक्यो न विश्वासघातकः अपि तु यदा नन्देन सोऽपमानितः दर्पात् तदा अनाचारशीलं तं स पातयामास[2] ।

---

१ श्रीमद्राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायाम्—

नवनन्दानिति । नन्दशब्दस्तत्सुतपरश्च 'आत्मा वै पुत्रः' इतिश्रुत्यनुरोधात् । अतएव नन्दानिति बहुवचनं नवेतिविशेषणं च तान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद् विश्वस्तघातुकः कौटिल्यवात्स्यायनाख्यो द्विज उन्मूलयिष्यति नाशयिष्यति इति यावत् । इति ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे—

तान् प्रजापालनपरान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद् विश्वासघातकः कौटिल्य-वात्स्यायननामकश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति । मौर्या मौर्यनामकाः जगति भोक्ष्यन्ति । १२ । इति ।

मुद्राराक्षसेपि (१ अं०) 'सूत्रधारः'—"कुटिलमतिः स एव येन ।
क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ॥
चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाम्नो ।
मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवैति ।इति।

२ तदुक्तं—कथासरित्सागरे (१ आलंबके ४ तरंगे)
योगनन्दोऽथ विजने सशोको व्याडिमब्रवीत् ।
शूद्रीभूतोऽस्मि विप्रोऽपि किं श्रिया स्थिरयाऽपि मे ॥ ११४
तच्छ्रुत्वाऽऽश्वास्य तं व्याडिः कालोचितमभाषत ।
ज्ञातोऽसि शकटालेन तदेनं चिन्तयाऽधुना ॥
महामन्त्री ह्ययं स्वेच्छमचिरात्त्वां विनाशयेत् ।
पूर्वनन्दसुतं कुर्याच्चन्द्रगुप्तं हि भूमिपम् ॥
तस्माद्वररुचिं मन्त्रिमुख्यत्वे कुरु येन ते ।
एतद्बुध्या भवेद्राज्यं स्थिरं दिव्यानुभावया ॥
इत्युक्त्वैवं गते व्याडौ दातुं तां गुरुदक्षिणाम् ।
तदेवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता ॥
अथोक्तः स मया राजा ब्राह्मण्ये हारितेऽपि ते ।
राज्यं नैव स्थिरं मन्ये शकटाले पदस्थिते ॥
तस्मान्नाशय युक्त्यैनमिति मन्त्रे मयोदिते ।
योगनन्दोऽन्धकूपान्तः शकटालं तमक्षिपत् ॥
किञ्च पुत्रशतं तस्य तत्रैव क्षिप्तवानसौ ।—

जीवन्द्विजोऽमुना दग्ध इति दोषानुकीर्तनात् ।
एकः शरावः सक्तूनामेकः प्रत्यहमम्भसः ॥
शकटालस्य तत्रान्तः सपुत्रस्य न्यधीयत ।
स चोवाच ततः पुत्रानमीभिः सक्तुभिः सुताः ॥
एकोऽपि कृच्छ्राद्वर्तेत बहूनां तु कथैव का ।
तस्मात् स भक्षयत्वेकः प्रत्यहं सजलानमून् ॥
यः शक्तो योगनन्दस्य कर्तुं वैरप्रतिक्रियाम् ।
त्वमेव शक्तो भुङ्क्ष्वैतदिति पुत्रास्तमब्रुवन् ॥
प्राणेभ्योऽपि हि धीराणां प्रिया शत्रुप्रतिक्रिया ।
ततः स शकटालस्तैः प्रत्यहं सक्तुवारिभिः ॥

एक एवाकरोद्वृत्तिं कष्टं क्रूरा जिगीषवः ।
अबुद्ध्वा चित्तमप्राप्य विस्रम्भं प्रभविष्णुषु ॥
न स्वेच्छं व्यवहर्तव्यमात्मनो भूतिमिच्छता ।
इति चाचिन्तयत्तत्र शकटालोऽन्धकूपगः ॥
तनयानां क्षुधार्तानां पश्यन्प्राणोद्गमव्यथाम् ।
ततः सुतशतं तस्य पश्यतैतद् व्यपद्यत ॥
तत्करङ्कैर्वृतो जीवन्नतिष्ठत्स च केवलः ॥१२९॥ इति

दिवसेष्वयथ गच्छत्सु तत्तपोवनमेकदा ।
अयोध्यात उपागच्छत् विप्र एको मयि स्थिते ॥
स मया योगनन्दस्य राजवार्तामपृच्छयत ।
प्रत्यभिज्ञाय मां सोऽथ सशोकमिदमब्रवीत् ॥
श्रृणु नन्दस्य यद्वृत्तं तत्सकाशाद्गते त्वयि ।
लब्धावकाशस्तत्राभूत् शकटालश्चिरेण सः ॥

सञ्चिन्तयन् वधोपायं योगनन्दस्य युक्तितः ।
क्षितिं खनन्तमद्राक्षीच्चाणक्याख्यं द्विजं पथि ॥
किं भुवं खनसीत्युक्ते तेन विप्रोऽथ सोऽब्रवीत् ।
दर्भमुन्मूलयाम्यत्र पादो ह्येतेन मे क्षतः ॥

तच्छ्रुत्वा सहसा मन्त्री कोपने क्रूरनिश्चयम् ।
तं विप्रं योगनन्दस्य वधोपायममन्यत ॥
तमापृष्ट्वाऽब्रवीत्तं च हे ब्रह्मन् दापयामि ते ।
अहं त्रयोदशीश्राद्धं गृहे नन्दस्य भूपतेः ॥
दक्षिणातः सुवर्णस्य लक्षं तव भविष्यति ।
भोक्ष्यसे धुरि चान्येषामेहि तावद्गृहं मम ॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

किञ्च स्वयं चाणक्येनापि मन्त्रिणः विश्वास्यत्वं कीर्तिमत्वंच कथं भविष्यतीति चिन्तितमस्ति योगवृत्तप्रकरणे । तत्र कथमपि राजा न प्रतारयितव्यः इति साधितम् । तत्रैव द्रष्टव्यम्[1] । (तदुक्तम्—५ अधि० प्र० ९४-९५ अ० ६) ।

तेन इतिहासार्थशास्त्रविरोधान् न चाणक्यस्य विश्वासघातुकत्वं बोध्यम् ।

इत्युक्त्वा शकटालस्तं चाणक्यमनयद्गृहम् ।
श्राद्धाहेऽदर्शयत्तं च राज्ञे स श्रद्दधे च तम् ॥
ततः स गत्वा चाणक्यो धुरि श्राद्धे उपाविशत् ।
सुबन्धुनामा विप्रश्च तामैच्छत् धुरमात्मनः ॥
तद्गत्वा शकटालेन विज्ञप्तो नन्दभूपतिः ।
अवादीन्नापरो योग्यः सुबन्धुर्धुरि तिष्ठतु ॥
आगत्यैतां च राजाज्ञां शकटालो भयात्ततः ।
न मेऽपराध इत्युक्त्वा चाणक्याय न्यवेदयत् ॥
सोऽथ कोपेन चाणक्यो ज्वलन्निव समन्ततः ।
निजां मुक्त्वा शिखां तत्र प्रतिज्ञामकरोदिमाम् ॥
अवश्यं हन्त नन्दोऽयं सप्तभिर्दिवसैर्मया ।
विनाश्यो बन्धनीया च ततो निर्मन्युना शिखा ॥
इत्युक्तवन्तं कुपिते योगनन्दे पलायितम् ।
अलक्षितं स्वगेहे तं शकटालो न्यवेशयत् ॥
तत्रोपकरणे दत्ते गुप्तन्तेनैव मन्त्रिणा ।
स चाणक्यो द्विजः क्वापि गत्वा कृत्यामसाधयत् ॥
तद्वशाद्योगनन्दो दाहज्वरमवाप्य सः ।
सप्तमे दिवसे प्राप्ते पञ्चत्वं समुपागमत् ॥ (कथासरित्सागरे आ० ५ तरंगे) इति

१ एवमेकैश्वर्यममात्यः कारयेदिति कौटिल्यः । नैवमिति भारद्वाजः । प्रम्रियमाणे वा राजन्यमात्यः कुल्यकुमारमुख्यान् परस्परं मुख्येषु वा विक्रामयेत् । विक्रान्तं प्रकृतिकोपेन घातयेत् । कुल्यकुमारमुख्यानुपांशुदण्डेन वा साधयित्वा स्वयं राज्यं गृण्हीयात् । राज्यकारणाद्धि पिता पुत्रान् पुत्राश्च पितरमभिद्रुह्यन्ति, किमङ्ग पुनरमात्यप्रकृतिर्ह्येकप्रग्रहो राज्यस्य । तत् स्वयमुपस्थितं नावमन्येत । स्वयमारूढ़ा हि स्त्री त्यज्यमानाऽभिशपतीति लोकप्रवादः ।

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षतः ॥

प्रकृतिकोपकमधर्मिष्ठमनैकान्तिकं चैतदिति कौटिल्यः । इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतएव श्रीधराचार्यैः चाणक्यस्य विश्वासघातित्वमनुक्त्वैव व्याख्यातम् उपपद्यते।[१]

यच्च तत्र तत्र शत्रुमारणाय परीक्ष्यपरीक्षायै प्रयोगाः उक्ताः, तथा क्वचित् शास्त्रविपरीतमेव भणितमस्ति चाणक्येन, तत्तु लोकविद्विष्टत्वात् शत्रोः, विनाऽन्यथा-भावं परीक्ष्यस्य स्वामिभक्तिपरीक्षायाः कर्तुमशक्यत्वाद्वा। इति दिक्।

अमर्षेणेति पाठसमीक्षा

अमर्षेणेति। (पृ० २०६) एतत्पाठोऽयमवक्षेपस्य अमर्षकारणत्वमस्तीति भावप्रकाशने उक्तत्वात् शोधितः।

पुरोहितस्य राजद्रोग्धृत्वाभावः

अत्राऽयं भावः-पुरोहितः स्थानादवरोपितः राज्ञा इति अमर्षेण स औद्धत्यप्रयुक्तं राज्ञो धर्मविरोधं प्रस्ताव्य भेदयितुं यदि वाञ्छति तद्दशायां रागद्वेषप्रयुक्तवचनस्य तथाविधस्य पुरोहितस्य वचनं सामान्याधिकरणेषु स्थितैः अमात्यत्वेनाभिमतैः प्रमाणत्वेन न मन्तव्यम्, इत्यपरीक्ष्यैव परीक्ष्यः पुरोहितवाक्यं सत्यत्वेन यदा मनुते तदा अयं दोषः परीक्ष्यस्य, इति पुरोहिने विवेचके राजद्रोग्धृत्वं न मन्तव्यम्। तस्य उपधापरीक्षकत्वात्। इति।

न च "शस्त्रं" द्विजातिभिर्ग्राह्यं "इति बचनेन राजद्रोहः कर्तव्यः स्मर्यते इति वाच्यम्, वास्तविकाधर्मिष्ठराजद्रोहपरतया समन्वितत्वात्।

पुरोहितस्य अनृतभाक्त्वाभावः

नच पुरोहितः एवंविधपरीक्षायां प्रसक्तः अनृतदोषभाग् भवत्येव इति शङ्क्यम्। तथाविधकर्तव्यस्य धर्मशास्त्रेणाप्यनुमोदितत्वात्[२]।

किञ्च "मौलान् शास्त्रविदः शूरान्" इत्युक्त्वा मनुना अमात्यपरीक्षा विहिता वर्तते। (प्र०खं० २ पृ० १९९) परीक्षणोपायाश्च मेधातिथिना अर्थशास्त्रोपदिष्टा एव उक्ताः

---

१ "नवनन्दान्नन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं नव प्रपन्नान् शरणागतान् विश्वस्तान् विख्यातान्वा द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यत्युन्मूलयिष्यति। मौर्या मौर्यसंज्ञाः" । इति।

श्रीमद्विश्वनाथ चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिन्याम्—

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानष्टौ चेत्येवं नव प्रपन्नान् विश्वस्तान् द्विजश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति। मौर्याः मौर्यसंज्ञाः। १२। इति।

२ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते। ३४८।
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति॥ (मनु ३४९ ८ अध्याये)॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सन्ति तस्मात् एतद्विधानान्यथानुपपत्या पुरोहितेन कृतं अमात्यपरीक्षणं धर्मशास्त्रानुमोदितं ज्ञायते। तथासति कर्तव्येषु व्यापारविध्नया अपेक्षितं चेदनृतभाषणं तर्हि तदपि कर्तव्यमेव भवतीत्यर्थदेवायातम्। एवञ्च परीक्षणावसरे कृतमनृतभाषणम् अधर्मावहन्न मन्तव्यम्। अतएव धनापहारस्य संभावनायामनृतभाषणस्याभ्यनुज्ञातत्वमुपपद्यते।[1]

अतएव गोतमेन तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं वादस्य अशक्यतायां जल्पवितण्डे आश्रयितव्ये इत्युक्तम्[2] इति। (४ अ० २ आ० सू० ५०)

ननु राजरक्षायां, कर्तव्यायां यदि द्रोहमाचरेत्कश्चित् तर्हि तस्य प्रायश्चितेनाप्यपनोद्यं महापतकं भवति तन्मा भवतु इत्येतदर्थमाह-स्वाम्येति। (पृ० २०६) पातकमाह ब्रह्मेति। (पृ० २०६) ब्रह्मद्रुहामिति वचनं निर्दुष्टराजपरम्।

स्वामिनः पालकस्य रक्षणं यदत्र विहितं तस्योपष्टम्भकं श्रीमद्भागवतीयं वचनं बोध्यम्[3]।

राजद्रोग्धृभिः सह संवासो निषिद्धः

नृपद्रोग्धुः ब्रह्मगुरुपुत्रपतिस्त्रीद्रोग्धृसाधर्म्यप्रदर्शनेन अत्युत्कटपातकित्वं भवति तेन संवासोपि तथाविधैः सह न कर्तव्यः, कृतघ्नत्वादीनामपि तेषु संभवात्, इति मनुवचनेनापि ज्ञातुं शक्यते[4] तत् टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

---

१ विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे।
विप्रस्य चार्थेऽप्यनृतं वदेत पञ्चानृतान्याहुरपातकानि।
(म० भा० कर्णपर्व अर्जुनकृष्ण संवाद)

२ "ननु यत्र वादस्यैव दशेयमीदृशी तत्वनिर्णये, दत्तजलाञ्जली तर्हि जल्पवितण्डे इत्यत आह स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते। तत्र तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टक शाखावरणवत् (सू० ५०) इति। तद्व्याचष्टे अनुत्पन्नतत्वज्ञानानामिति। इति। (न्या० वा० ता० टी०)

३ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तपोऽन्वीक्षे वनौकसाम्॥
गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनम्॥ इति॥ (११ स्कन्ध)

४ बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः
शरणागतहन्तृंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत्॥ (११ अ० १९० श्लोक)

(मेघातिथिटी०) शरणागतो यः शत्रुभिरभिहन्यमानो बलवताऽन्येन वोपद्रूयमानः परिज्ञानार्थं कञ्चिदन्यमभिधावेत् "त्रायस्व मामि"ति, एवं कृतदोषो विद्वान् समुपधावेत् "उद्धर मां देहि प्रायश्चित्तमिति" शरणागतः। कृतघ्नः कृतमुपकारं विस्मृत्य योऽपकाराय यतते यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्ये—

[अर्थसम्पादनोपायकथनव्याजेन तत्परीक्षा]

सेनापतिः असत्प्रग्रहेणावक्षिप्तस्सत्रिभिरेकैकममात्यमुपजापयेल्लो-भनीयेनार्थेन राजविनाशाय—सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तवेति। प्रत्याख्याने शुचिरित्यर्थोपधा।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजद्रोहिणः कृतघ्नत्वं भवतीति शब्दकल्पद्रुमे व्यक्तम्[२]। प्रयोक्तुः पातकित्वन्न भवत्यतस्तेनायथार्थः सन्नपि स्वामिद्रोहः प्रकाशनीयः। तत्फलं वस्तुगत्यास्वामिद्रोग्धुः पातकित्वज्ञानमिति सर्वं समञ्जसम्।

ब्रह्म ति। परीक्षणप्रसङ्गे अस्य प्रयोगस्य उक्तत्वात् नृपं प्रति कृतोपि द्रोहः नाधर्माय "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यम्, इति प्राङ्निर्दिष्टत्वात्"। (पृ० २१२) तस्मादिदं ब्रह्मद्रुहामिति वचनं—निर्दुष्टराजपरतया समुन्नेयम्।

श्रीमूला

अर्थोपधामाह—सेनापतिरित्यादि। असत्प्रग्रहेण अवक्षिप्तः अपूज्यपूजनेन निमित्तन परिभूतः, अपूज्यपूजने राज्ञा चोदितस्तदकुर्वन्नर्थमानाभ्यां हापित इत्यर्थः। लोभनीयेन उपजाप्यपुरुषकाम्येन। राजविनाशायेत्युपजापफलमुच्यते। तदनुकुल उपजापप्रकारस्तु अपथप्रवृत्तोऽयं राजा, साधु सत्पथवर्तिनमन्यमस्य स्थाने तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयाम इत्येवमादिरूपो गम्यः। सर्वेषामित्यादिकं तच्छेषवाक्यम्। लुब्धेष्वेष शोधनप्रकारः।

उद्यच्छति। यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोकप्रसिद्धेर्यत्रोपकर्तुरपकारे वर्तते स कृतघ्नः। अत्र जातिर्नपेक्ष्यते बालादिस्वरूपमेव कारणं। स्त्रियो व्यभिचारिण्योपि। यद्यपि तासां स्वल्पं प्रायश्चितं तथापि वाचनिकः संवासप्रतिषेधः। संवासः सङ्गतिस्तद्गृहनिवासश्च। १९० इति।

कुल्लूकभट्टी—बालं यो हतवान्, कृतोपकारमपकाराचरणेन यो विनाशितवान्, प्राणरक्षार्थमागतं यो हतवान्, स्त्रियं च यो व्यापादितवानेतान्यथावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत्। १९०। इति।

नी० टि १. लोभनीयेनेति—यस्य यस्य यस्मिन्नर्थे लोभोस्ति।

२ भर्तृपिण्डापहर्ताच पितृपिण्डापहारकः।
यस्माद्गृहीत्वा विद्यां च दक्षिणान्न प्रयच्छति॥
पुत्रान् स्त्रियं च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः।
कृतस्य दोषं वदति सकामान्न करोति यः॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान्यस्तु दूषयेत्।
सर्वांस्तानृषिभिः सार्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः॥—

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अर्थोपधामाह सेनापतिरिति । अस्योपजापयेत् इत्यनेनान्वयः । अर्थं निमित्तीकृत्य शुचित्वपरोक्षायां कर्तव्यायां उपजापयिता सेनापतिः अमात्यस्य पुरतो राजानमधिकृत्य येन कारणेन अमर्षं प्रदर्शयेच्चरद्वारा तं कारणमाह असदिति । असतः दासीपुत्रादेः प्रग्रहः सन्माननम् तत् सेनापतिद्वारा अभिलष्यते राज्ञा, अतः सेनापतिः नियोजतः अवमानितो भवति । इदमेवावमाननममर्षकारणं तदाह अवक्षिप्तेति । तन्निमित्तीकृत्य उपजापप्रकारमाह सत्रिभिरिति । (पृ० २१४) स सत्रिभिरिति क्वचिदुपलब्धं पाठान्तरमनुपयुक्तत्वात् अशुद्धं भाति । सत्रिभिः तीक्ष्णादिभिः । निवेदयितव्यस्याभिप्रायस्य सत्यत्वज्ञापनार्थं शपथपूर्वकमिति । उपजापयेत् भेदयेत् । लोभनीयेनेति । परस्वहरणेच्छाविषयेणेत्यर्थः तदुक्तम्—लोभः परद्रव्यातिश्रद्धा इति (नी०स० १) जयमङ्गलायाम् । टिप्पण्यामपि—"यस्य यस्मिन्नर्थे लोभ" इति व्याख्यातम् । परस्वत्वास्पदं वस्तु नापहरणीयमिति भावो यस्य नास्ति सोऽत्र लोभनीयमर्थंन्निमित्तीकृत्य अर्थशुचित्वपरीक्षया भिद्येतेति भावः । शेषं पूर्वं व्याख्यातम् ।

जयमङ्गला

सेनापतिरित्यादि । अमुन्दासीपुत्रं सत्कारेण पूजयेति राज्ञा उक्तः स तेनासत्प्र-ग्रहेण असतः पूजया अमृष्यमा[1]णेन राज्ञा[2] कृतसंविदकेन अवक्षिप्तः अवरोपिततदर्थमानः सत्रिभिरेकैकमुपजपेत् । सेनापत्यायत्तत्वादर्थस्येति ।

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे च गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥

कृतघ्नस्वरूपं तत्रैवोपवर्णितम्—
कृतं येन केन चिज्जनेनोपकृतं हन्ति नाशयति यः अहङ्कारादिप्रयुक्तया ।
दुष्टबुद्ध्योपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् इति ।
कृतघ्नस्याभोज्यान्नता मनुना उक्ता स्मर्तव्या—

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन । (अ० ४।२०७ श्लो०)

इत्युपक्रम्योक्तम्—

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयकस्य च ।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ इति । (अ० ४।२१४)

(टी०) पिशुनो यो विश्रब्धमर्थं कथितं भिनत्ति परच्छिद्रवादी वा परोक्षम् । अनृती कृतकौटसाक्ष्यः । क्रतुविक्रयकः क्रतुर्यज्ञस्तं कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्त्विति मूल्येन ददाति । यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयो नास्ति तथापि यस्यैवंविधा यात्राऽन्यविप्रलंभेन वा प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिषेधः । शैलूषो नटः भार्यापण्य इत्यपरे । तुन्नवायः सौचिकः । कृतघ्नः कृतमुपकारं यो नाशयति ! प्रत्युतोपकर्तुरपकारे वर्तते न च शक्तः सन् प्रत्युपकारेऽपि ॥

१ अशुद्धम्—अमृष्यमा—(णो ? णेन)   २ रा-लाज्ञा

जयमङ्गला

भूमिकोशहस्त्यादिना अर्थेन राजविनाशाय राजविनाशार्थमुपजपेत्। सर्वेषामेतद्रोचते कथं वा तवेति। तत्रेदृशोऽर्थः धर्मादिविरोधी न न्याय्य इति प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा अर्थोपधा॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अर्थं निमित्तीकृत्य परीक्षणोपायं निरूपयिष्यन्नाह सेनपतिरिति (पृ० २१५)

अर्थपरीक्षणकर्तृत्वं सेनापतेः

ननु धर्मपरीक्षणकर्तृत्ववत् अर्थपरीक्षणकर्तृत्वमपि पुरोहिते कुतो नोक्तमिति चेच्छृणु।

पुरोहितो ब्राह्मणः, सेनापतिः क्षत्रियः अनयोरपरः मानधनः प्रथमस्तु न तथा[1]। अमानी जनः सर्वं भगवद्भावतया पश्यन् प्रणमति। तदुक्तं श्रीमद्भागवते—

प्रणमेद्दण्डवद्भूनौ आश्वचाण्डालगोखरम्। (११ स्कन्ध) इति॥

एवंस्थिते पुरोहितः मानित्वाभावात् दासीपुत्रस्य पूजने कर्तव्यतया आज्ञप्तोपि न अमर्षं विधातुमर्हति। तथा तु न मानधनः क्षत्रियः। अतएव क्षत्रियस्यैव सैन्ये युद्धयोग्यत्वात् प्राधान्येन सङ्ग्रहणं कृतं वर्तते। सैन्यस्य क्षत्रियप्रायस्य मानघनत्वं भारविणा वर्णितमुपलभ्यते[2]।

तथा च सेनापतिः क्षत्रियो दासीपुत्रपूजायां यदि नियुक्तो भवति तर्हि तस्य मानभङ्गो भवति। एतस्मादेव च कारणान्मानसंरक्षणपरः स राज्ञे रुष्टः अर्थलोभमिषेण परीक्ष्यममात्यं भेदयितुं शक्नुयात्। धर्मपरीक्षायां पुरोहितस्य नियोजने कृते तस्य अयाज्ययाजनार्थमादिष्टस्य अधर्मभाक्त्वं भवति गुरुत्वच्युतिप्रसक्तिश्च। अत्र तु सा नास्ति इत्येवंतारतम्येन अत्र सेनापतिः, तत्र पुरोहित आदिष्ट इति।

---

१ तदुक्तम—सम्मानात् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव॥
अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा॥ मनुः २।१६२।
मेघातिथिः—भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणो गृहे वोपाध्यायस्य जीविकयाऽध्यापयतः यत्र संमाननं न स्यात् न तेन चित्तक्षोभमाददीतापि तु संमानादेवोद्विजेत् पूजयैव दीयमानं न बहु मन्येत। अमृतमिवाकाङ्क्षेदभिलषेदवमानमवज्ञां सर्वदा। उत्कण्ठा-सामान्यात् अधीतास्त्वर्थमाकाङ्क्षेरारोप्य षष्ठी कृता। ननु चानर्जितमभोज्यं ? सत्यं चित्तसङ्क्षोभप्रतिषेधार्थमेतत्। न तु तादृशस्य भोज्यतोच्यते। संमानावमानयोः समेन भवितव्यं न पुनरवमाननं प्रार्थनीयम्। ब्रह्मचारिणस्त्ववमतमपि भिक्षादानम् न चायं प्रतिग्रहोऽयाचितं प्रतिगृह्णीतेत्येतस्य येन विषयः स्यात्। २ अ० इति १६२।

२ महौजसो मानधना धनार्चिताः।
धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः॥
न सम्मतास्तस्य न भिन्नवृत्तयः।
प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम्। इति॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पूजयेति। (पृ० २१५) गौरविते प्रीतिहेतुना व्यापारेणेत्यर्थः[१]।

भगवतः प्रीतिमत्त्वम्

ननु भगवतः मनो नास्ति तर्हि तत्प्रीतिहेतुत्वं पूजायां कथमुपपद्यते इतिचेत्। पूजाप्रकाशे समाहितमेवात्र उत्तरं बोध्यम् टिप्पण्याम्[२]।

सेनापतिना कर्तव्यस्य भेदस्य निष्कर्षः

अत्रेदं चिन्त्यम्—यथा राजा मणेः तत्वं विवेचयितुमसमर्थो, मणौ काचसाधर्म्यं पश्यति तर्हि सः लोकविद्वत्संश्राणीयो न भवितुमर्हति[३]।

तथा अपमाननकर्तू राज्ञो गुणविवेचनासमर्थस्य लोकसंश्रयणीयत्वायोग्यत्वं सर्वत्र लोके उक्तदृष्टान्तेन प्रसार्य सारल्येन सेनापतिः अमात्यं भेदयितुमर्हति इति भावः।

नन्वसत्पूजायाः किं फलम्? इति चेद्दुर्भिक्षादि। तदुक्तम्—

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां च व्यतिक्रमः।
त्रीणि तत्र प्रजायन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम्॥ इति॥

कृतसंवित्केनेति। (पृ० २१५) परीक्षायाः प्रकरणप्रसङ्गात् राजसेनापत्योः

पूजापदार्थः

१ तदुक्तं पूजाप्रकाशे—तत्र पूजा नाम देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागात्मकत्वाद्याग एव। यद्यपि केषांचिदावाहनादीनामयागात्मकत्वात् पूजात्वं न स्यात्। न च तेषां पूजात्वं नास्त्येवेति वाच्यम्, षोड़शस्वप्युपचारेषु शास्त्रकाराणां पूजाशब्दप्रयोगात्। तथापि यागायागसमुदाये पूजाशब्दो गौरवितप्रीतिहेतुक्रियात्वेनोपाधिना रूढ एव यथा इष्टिपशुसोमसमुदाये राजसूयशब्दः इति। न्यायरत्नावल्याम्-अर्चनम्-श्रवणादिभिन्नो विष्णुप्रीतिहेतुर्व्यापारः इत्युक्तम्। तदपि पूर्वोक्तपूजाशब्दार्थान्नातिरिच्यते।

२ "यद्यपि ईश्वरे यागायागसमुदायक्रियया जीववदन्तःकरणवृत्तिरूपा प्रीतिर्नोत्पद्यते, अन्तःकरणाभावात्। तथापि मायावृत्तिविशेष एव प्रीतिः शिक्षादिवत् साच यद्यपि उत्पन्नत्वान्नश्यति तथापि फलं यावत् तिष्ठति अन्येषां मते अपूर्ववत्।

३ तदुक्तम्—उत्तमाभिजनोपेतान् न नीचैः सह वर्धयेत्।

क्रशोपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयताम्॥
निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पण्डिताः।
जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता। (का० स० ५।७०)

(ज०) निरालोक इति। अस्मिन् लोके यो न विवेकज्ञः, तत्र नासत इति संबन्धः।

(उ० निरपेक्षा)—अविवेकित्वस्य दोषं दर्शयन्नाह-निरालोक-इति। आलोको-हेयोपादेयदर्शकं ज्ञानं, तच्च न विद्यते यस्य लोकस्य-चातुर्वर्ण्यस्य स निरालोको लोको निर्विवेक इत्यर्थः। एवंभूतेपि लोके क्षुधापीडिता अपि पण्ड़ितास्तत्र नासते नावस्थितिं कुर्वन्ति। यत्र जात्यस्य हि मणेर्वज्रादेः काचेन निकृष्टमणिना समता समानता मताऽभिमतेत्यर्थः॥ ५।७०।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कलहः वास्तविको नास्ति (प्र० खं० २ पृ० १९४) प्राङ्निर्दिष्टचाणक्यचन्द्रगुप्त-कलहवत् इति सूचनार्थं कृतसंवित्कग्रहणम् ।

उपजपेदित्यणिजन्तप्रयोगोपपत्तिः

उपजपेदिति। (पृ० २१५) ननु पुरोहितकर्तृकोपधापरीक्षायामुपजापयेदित्युक्तम् । अत्र कथमुपजपेदित्युच्यते । इति चेन्न । पुरोहितो गुरुः इतिकृत्वा गुरुत्वच्युतिभङ्गेन तत्र तत्र स स्वयमुपगन्तुं नार्हति इति विशेषावधानार्थमुपजापयेदित्युक्तम् । अन्यत्र नु उपजपेदिति ।

उपजापयेदिति पाठः

जयमङ्गलानीतिनिर्णित्यनुसारेण उपजापयेदिति पाठान्तरमुपलभ्यते । तस्यायमाशयः—स्वामिप्रकृतित्वाद्[1] यदि सेनापतिः स्वयमुपगन्तुं नाभिलषति । तदा उपजापयेत् इति बोध्यम् ।

अर्थोपधायां सेनापतेर्नियोजनोपयुक्तता

ननु सेनापतिरेव कुतः अस्मिन् कार्ये नियुक्तः ? इतिचेद् अर्थाधिकारित्वाद् इति गृहाण । तदेव दर्शयति सेनापत्यायत्तत्वादिति । उपजापप्रकारः धर्मोपधापरीक्षणवज् ज्ञातव्यः । तत्प्रदर्शितं गणपतिशास्त्रिणा –"तदनुकूल उपजापप्रकारस्तु अपथप्रवृत्तोऽयं राजा, साधुसत्पथवर्तिनमन्यमस्य स्थाने तत्कुलीनमवरुद्धं वा प्रतिपादयाम इत्येवमादिरूपो गम्यः" । इति ।

धर्मादिति। (पृ० २१६) अर्थलोभेन कृते राजद्रोहे तज्जनितदुरितस्य कथमपि प्रायश्चित्तादिना विनाश्यत्वं नास्तीति ज्ञापनार्थमियमुक्तिः । अत्रेदं बोध्यम्, राजद्रोहे महत्पापमितिरीत्या जानन् अयं तस्मान् निवृत्तोपि अन्यतः अर्थान्तरहरणात् निवृत्तः स्यात् इत्यंशे तु न विश्वसितव्यम्, यतः इतरार्थहरणप्रयुक्तस्य दुरितस्य उपपातके अन्तर्गतत्वात्प्रायश्चित्तापनोद्यत्वमस्ति । अतः राजद्रोहातिरिक्तस्थले अविश्वास्यत्वमेव मन्तव्यम् । तदेतत् "ईदृशेऽर्थे" इत्युक्त्या जयमङ्गलाकृता बोधितम् । उपपातकत्वं च अर्थहरणस्य स्मृतौ उक्तम्[2] तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

---

१ राजा युवराजः सेनापतिश्चेति स्वामिप्रकृतयः । (नी० सा० १९ सर्ग)

२ (अ० ११।५९-६६ मनुस्मृतिः)

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५९ ॥
परिवित्तिताऽनुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥
कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याऽध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥ ६२ ॥—

[कामपूरणोपायकथनव्याजेन तत्परीक्षा]

परिव्राजिका[1] लब्धविश्वासा[2]ऽन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्र[3]मेकैक-मुपजपेत्—राजमहिषी त्वां कामयते कृतसमागमोपाया; महानर्थश्च भविष्यतीति । प्रत्याख्याने शुचिरिति कामोपधा ।

श्रीमूला

स्त्रैणेषु प्रयोज्यां कामोपधामाह परिव्राजिकेत्यादि । परिव्राजिका भिक्षुकी कृतसत्कारा राजमहिषीभिः पूजिता । अर्थश्च धनादिकं च ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

कामोपधामाह परिव्राजिकेति । भिक्षुकी टिप्पण्यामुक्ता, "परिव्रजनशीलव्रतेति" । लब्धविश्वासा श्रद्धास्पदीभूता अतएव परिव्राजकचिन्हं सार्थकं भवति । कैः विश्वास्या इतिचेत् परीक्ष्यैः । तदुक्तं टिप्पण्याम्—"परीक्ष्येषु" इति । अन्तःपुर इति । अन्तःपुचारिणीयं सञ्जातसत्कारा विश्वास्या राजमहिष्या रहस्यभूतमर्थम् अवश्यं विज्ञापयितुमर्हा इति भावः । कृतसत्कारा अन्तःपुरान्निष्क्रम्य परिभ्रमणशीला । महामात्रं भूतिसपन्नं । तदुक्तं टिप्पण्याम्—'मात्राशब्देन विभूतिः सा महती एषाम्" इति । उपजापप्रकारमाह राजेति । अनेन लोके लब्धुमशक्यस्य महतो रत्नस्य लोभेन सत्यां कामुकतायामवश्यं परीक्ष्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति राज्ञां सविधे रत्नानां सङ्ग्रहणात् । प्रदर्शितञ्चेतत् सप्तशती ग्रन्थे "रत्नभुजो वयम्" इति ।

महिष्या कथं समागमः ? इत्याकाङ्क्षायामाह कृतेति । अन्तःपुरामात्यैः वर्षे-

---

सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ।। ६३ ।।
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ।। ६४ ।।
अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ।। ६५ ।।
धान्यकुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।। इति ।

उपपातकस्य प्रायश्चितापनोद्यत्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।
उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः ।। १०७ ।। विशेषस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । इति ।

नी०टि० १. परिव्राजिकेति—परिव्रजनशीलव्रता ।
„ २. लब्धविश्वासेति—परीक्ष्येषु ।
„ ३. महामात्रमिति—'मात्राशब्देन विभूतिः, सा महती एषाम्' ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

वरादिभिः समागमव्यवस्था क्लृप्तेति आशयः। एवंकृते फलं निर्दिशति महानिति। अर्थः रत्नलाभः। अकृते दोषमाह महानर्थः इति। महान् अनर्थं इति भावः। शुचित्वनिमित्तमाह प्रत्याख्यान इति। राजदारगमने महत्पापमिति ज्ञात्वा प्रत्याख्यानम्।

जयमङ्गला

परिव्राजिकेति। वक्ष्यमाणगुणा परिव्राजिका लब्धविश्वासा श्रद्धेया अन्तःपुरे कृतसत्कारत्वादनिवार्यप्रवेशा। महामात्रं महती मात्रा यस्येति तम्। एकैकमुपजपेत्। राजमहिषी नान्या काचित् त्वां कामयते। कश्चिदशक्यत्वात् प्रत्याचक्षीतेत्याह-कृतसमागमोपाया वर्षवराद्यन्यरूपग्रहणात्[1]। महानर्थश्च ते भविष्यतीति: नन्वर्थोपधापीयं कुतो निर्णयः। एवं तर्हि महान् कामप्राप्त्यैव पुरुषार्थस्ते भविता।
यथाहुः— धर्मार्थयोः फलं कामः कामः स्त्रीभोगमुख्यकः।
स्त्रीषु रूपवती श्रेष्ठा सुरूपासु सयौवना ॥ इति।
अथवा महाननर्थो महानर्थः अनङ्गीकरणे तत्क्रोधाद्भवितेति। अगम्या हि राजदारा इति काम्याकाम्यपरिज्ञानात् प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा कामोपधा॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

परिव्राजिकेति। स्त्रीणां सन्यासधर्मनिषेधनिर्देशस्य शास्त्रान्तरेषु उद्धृतत्वात् अत्र गृहीतलिङ्गमात्रा भिक्षुकी बोध्या। तदुक्तं नीतिसारव्याख्यायां चरविकल्पप्रकरणे "गृहीतालिङ्गा भिक्षुकी"ति।

श्रद्धेयेति। श्रद्धया तस्यां पूज्यत्वभावना समुदिता भवति। एतेन श्रद्धाचिन्हं दृष्ट्वा श्रद्धया ये पूजयन्ति तैः श्रद्धेया इति स्फुटीकृतम्। तस्मादेवंविधाः ये स्त्रैणाः तेः कामोपजापेन भेद्या भवन्ति न वेति परिव्राजिकाद्वारा परीक्षणीया भवन्ति इति तात्पर्यम्।

स्त्रैणेषु प्रयोज्यां कामोपधामाह—परिव्राजिकेत्यादि। परिव्राजिका भिक्षुकी इति।

मात्रेति। एतेन दरिद्राः नोपजप्तव्याः तेषां श्रीमद्भिः सह सख्यासंभवात्। इति ज्ञेयम्। तदुक्तं कामसूत्रे—

"सहपांसुक्रीडितमुपकारसंबद्धं समानशीलव्यसनं सहाध्यायिनं यश्चास्य मर्माणि रहस्यानि च विद्यात् यस्य चायं विद्याद्वा धात्र्यपत्यं सहसंवद्धं मित्रम्"। इति।
(अ० १ अ० १ सू० ३२)

एतेन कामोपजापे परीक्ष्यनिष्ठा कामुकता निमित्तमिति बोध्यम्।

कामुकेन महिषीसङ्कल्पोऽवश्यं कर्तव्यः

मूले सामान्यतयोक्तं व्याख्यातुमाह नन्विति। समागमस्य अस्वीकारे दोष-

---

अशुद्धम्
१ वर्षवराद्यरूप

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

माह अथवेति । (पृ० २२०) अनेन महिषीसङ्कल्पास्वीकारे प्रत्यवायो भवितेति सूचनात् कामुकेनेदं अवश्यं कर्तव्यमिति सूचितम् । यथा पुरोहितेन धर्मोपरोधे शस्त्रग्रहणं कर्तव्यमेवं सेनापतिनाऽपि सैन्यसंरक्षणाप्रसक्तौ इति, "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमि"त्यादि वचनान्युदाहृत्य (ग.खं २ पृ० २१२) प्राक्दर्शितित्वात् सिद्धम्, तथा कामुकस्यापि कृते महिषीसङ्ग्रहणं कर्तव्यतया सिद्ध्यति । तत्प्रत्याख्याने युक्ति प्रदर्शयितुकाम आहागम्येति । अगम्यात्वं शब्दकल्पद्रुमे व्यक्तम्[1] ।

अगम्याः

१ यम उवाच--(ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे अ० २)

या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
स्वस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदे निरूपिता ॥
अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं शृणु सुन्दरि ॥
अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ते ।
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ॥
अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गच्छेत् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
तत्समं ब्राह्मणी चापि कुंभीपाकं व्रजेद् ध्रुवम् ।
यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रः वृषलोपतिरेव सः ॥
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ॥
तत् पितॄणां सुराणां च पूजनं तत्समं सति ।
कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितम् ॥
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
ब्राह्मणश्च सुरापीती विट्भोजो वृषलोपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुंभीपाकं व्रजेद् ध्रुवम् ।
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूम् ॥
सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
सोदरभ्रातृजायां च भगिनीं भ्रातृकन्यकाम् ॥
शिष्यां च शिष्यपत्नीं च भागिनेयस्य कामिनीं ।
भ्रातृपुत्रप्रजाश्चैवाप्यगम्या आह पद्मजः ॥
एतास्वेकामनेकां च यो व्रजेन्मानवाधमः ।
स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
अकर्मार्होऽपि सोऽस्पृश्यो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
स याति कुंभीपाके च महापापी सुदुष्करम् ॥ इति—

[पापभयनिवारणोपायकथनव्याजेन तत्परीक्षा]

प्रवहणनिमित्तमेकोऽमात्यः सर्वानमात्यानावाहयेत् । तेनोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात् । कापाटिकश्छात्रः [1]पूर्वावरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत्—असत्प्रवृत्तोऽयं राजा, साध्वेनं हत्वा अन्यं प्रतिपादयिष्यामः । सर्वेषामेतद्रोचते, कथं वा तवेति । प्रत्याख्याने शुचिरिति भयोपधा ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एवञ्च राजमहिषीसंबन्धे सञ्जाते प्रायश्चित्तादिनाप्यनपनोद्यं पातकं भवति इति जानानः परिव्राजिकोक्तं परीक्ष्योऽमात्यः, कामुकः सन्नपि प्रत्याख्याति इति स कामतः शुचिः न राजद्रोहीति सिद्ध्यति ।

श्रीमूला

भयोपधामाह प्रवहणेत्यादि । प्रवहणनिमित्तं प्रवहणं नौविशेषः कर्णीरथश्च, तेन जलस्थलयात्राक्रीडोद्यानभोजनादिकं गोष्ठीकौतुकं लक्ष्यते, तदर्थमित्यर्थः ।

कामसूत्रेपि—अगम्यास्त्वेवैताः कुष्ठिन्युन्मत्ता पतिता भिन्नरहस्या प्रकाशप्रार्थिनी गतप्राययौवना नातिश्वेताऽतिकृष्णा दुर्गन्धा संबन्धिनी सखी प्रव्रजिता संबन्धिसखिश्रोत्रियराजदाराश्च । (१ अ० ५ अ० २९ सूत्रम्)

(टी०) नायकस्य तु कन्याविधावगम्यत्वं सूचयति । तुशब्दो विशेषणार्थः । एवकारो नियमार्थः । सत्स्वपि कार्येष्वेता अगम्या इत्यर्थः । कुष्ठिनीति जुगुप्सित व्याध्युपलक्षणार्थम् । उन्मत्ता यत्किञ्चनकारिणी न सुखावहा । पतिता स्वजात्यपेक्षया महापातकाचरणात् तत्संपर्कात् पतितः स्यात् । भिन्नरहस्या लोके रहस्यं प्रकाशयन्ती नायकं लज्जयति । प्रकाशप्रार्थिनी प्रकटं नायकमभिलषन्ती त्रपयत्यनर्थञ्च करोति । गतप्राययौवना तत्सेकादाऽऽयुस्तेजश्च हीयते । अतिश्वेता अति कृष्णा चाप्रशस्ता । कन्या पुनर्भूश्च ज्ञेया । निन्द्यत्वादन्या अपि यथासंभवं योज्याः । दुर्गन्धे गुह्ये वक्त्रे च दुष्टगन्धा सयोगे वैमुख्यं जनयति । संबान्धिनी भ्रातुरपत्यस्य भगिन्या वा परिणय संवन्धेन बाह्येन संवद्धा । सखीभार्याविधस्य तदनुरोधात् । प्रव्रजिता क्वचिच्छासने गृहीतव्रता धर्मार्थयोर्वैलोम्यात् । संवन्धिसखिश्रोत्रियराजदाराश्चेति । विद्यासंबन्धेन राजसंबन्धेन वा संबद्धाः संम्बन्धिनस्तेषां दाराः । आचार्याणां शिष्यभार्या भ्रातृ भार्या इत्यादयोपि धर्मवैलोम्यात् । सखिद्वारा मित्र भार्याऽधर्मद्रोहादिभयात् । तथा चोक्तम्—रेतःसेकः स्वयोगेषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ।

श्रोत्रियदाराज्वलदग्निप्रख्या धर्मवैलौम्यात् ॥—

(शेषं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

नी० टि० १ पूर्वेति सङ्केतादेव ।

श्रीमूला

आवाहयेत् आनीय मेलयेत्। तेनोद्वेगेन तन्निमित्तेन उद्वेगेन अक्षमया। तान् अमात्यान्। अवरुन्ध्यात् अर्थमानापहारादिनाऽपकुर्यात्। कापटिक इति। पूर्वावरुद्धः राज्ञा पूर्वमपकृतः, छात्रः कापटिकः अध्यापकाध्येतृवृत्तिः कापटिकाख्यः गूढपुरुषविशेषः तेषाम् अमात्यानाम् मध्ये, अर्थमानावक्षिप्तम् अर्थमानाभ्यां हापितम्, एकैकम् अमात्यम्, उपजपेद् राजसकाशाद् भेदयेत्। उपजापप्रकारकथनम् असत्प्रवृत्त इत्यादिना। असत्प्रवृत्तः अशोभनकर्मप्रवृत्तः। इयमुपधा भीरुविषया।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

भयोपधामाह प्रवहणेति। (पृ० २२२) प्रवहणमुत्सवादि प्रहवणेति पाठे प्रहूयन्तेऽस्मिन्निति। एकः मुख्यः "एके मुख्यान्यकेवलाः" इति कोषात्। अमात्येति। अनेन भयोपधकर्तृत्वं प्रधाने मन्त्रिणि बोध्यम्। आह्वानप्रयुक्तस्यावरोधस्य कारणमाह तेनेति। उद्वेगेनेति ।भयप्रयुक्तेन मनसः कम्पेन। अवरुन्ध्यादिति।

अवरोधश्च विभक्त्यर्थनिर्णये व्यक्तः[1]। कृतेऽवरोधे कारावरोधे तद्वासप्रयुक्तया पातकित्वोत्पत्या मन्त्रिणां सञ्जातः अपमान एव तेषु भेदनहेतुः। स च कापटिकेन भविता इत्याह कापटिक इति। पूर्वावरुद्धः संविदमाधरीकृत्य पूर्वंत एव कारायामवरुद्धः। तदुक्तं टिप्पण्याम् -"सङ्केतादेवे"ति। तेषाम् अवरुद्धानामित्यर्थः।

राजदाराश्च चतुराश्रमगुरुभार्या दृष्टादृष्टविरोधात्। इत्येतदाचार्याणां मतमनुक्तमपि ज्ञेयम्। अत्र च यथोक्तव्यतिरेकेण परिगृहीताः सर्वा एवागम्याः स्युः इति।

(मू०) संबन्धि सखिश्रोत्रियराजदारवर्जमिति गोणिकापुत्रः। ३०।

दृष्टपञ्चपुरुषा नागम्या काचिदस्तीति बाभ्रवीयः। ३१।

१ देशान्तरसञ्चारविरोधी व्यापारो रुधेरर्थः। देशान्तरमन्यदेशः। सञ्चारविरोधित्वं सञ्चारानुत्पादप्रयोजकत्वं व्यापारे साक्षाद्विशेषणीभूतानुत्पादस्वरूपफलवत्तया। गोः प्रधानकर्मत्वं। गोपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वं अर्थः। व्रजपदोत्तर द्वितीयाया अन्यपदार्थैकदेशभेदान्वितं प्रतियोगित्वमर्थः। एवं व्रजप्रतियोगिताक भेदवद्देशसञ्चारानुत्पादप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमान् गोपाल इत्याकारकः शाब्दबोधः व्रजं गां रुणद्धि गोपाल इत्यत्र भवतीति कश्चित्।

गुरुचरणास्तु विभागानुत्पादः कर्मानुत्पादो व्यापारश्च रुधेरर्थः। व्रजं गां रुणद्धि गोपाल इत्यादौ द्वितीययोराधेयत्वमर्थः विभागानुत्पादः कर्मानुत्पादे स व्यापारे योगक्षेम साधारण्या जनकतयाऽन्वेति। एवं व्रजवृत्तिविभागा- नुत्पादस्य प्रयोजको यो गोवृत्तिकर्मानुत्पादस्तत्पयोजकव्यापारानुकूलकृतिमान् गोपाल इत्याकारकः शाब्दबोधः। व्रजपदोत्तर द्वितीयाया भेदोऽप्यर्थः। तेन गां गां रुणाद्धि इति न प्रयोगः इति पदवाक्यरत्नाकरे प्राहुः। युज्यते चैतत् विभागानुत्पाद स्वरूप गुण फलवत्तया व्रजस्य गौण कर्मत्वोपपत्तिरिति। इति।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अर्थमानाभ्यां अवक्षिप्तं अवमानितम् । एकेति भेदने सारल्यार्थम् । उपजपेत् भेदयेत् । तत्प्रकारमाह साध्विति । असदिति । अशोभनं प्रवृत्तं आचरणमस्येति । राजान्तर-नियोजने एकवाक्यता सर्वेषामस्तीति प्रदर्शनार्थमाह सर्वेषामिति । अन्येषामवरुद्धा-नाम् । राजद्रोहस्य महापातकित्वमस्तीति मतिमतामसत्कर्मणि प्रवृत्यभावं प्रदर्शयति प्रत्येति । शुचिरिति । धर्मादिविशुद्धचित्तत्वात् भयादिप्रसङ्गेष्वपि आसन्नकालेषु अहिंसकः इति भावः ।

जयमङ्गला

प्रहवणनिमित्तमिति । (पृ० २२२) प्रहूयन्ते हूयन्तेऽस्मिन् स्वजनमित्राणीति प्रहवणम् उद्वाहादिरुत्सवः, तन्निमित्तम् । एकोऽमात्यः प्रधानमन्त्रीत्यर्थः । स राज्ञा कृतसंवित्कः सर्वानमात्यान् स्वगृहेऽन्यगृहे वा आवाहयेन्मेलयेत् । तेनोद्वेगेनेति । तेषामेकत्र मेलनात् तेन भयेन । "राजा मदपचिकीर्षया हि यूयं संहताः", "तिष्ठत तावद्, विचारयामी" तानवरुन्ध्यात् पृथक् सह वा । कापटिकश्च वक्ष्यमाणलक्षणस्तत्रास्मिन्नव-रोधस्थाने दूतादिव्यपदेशेन पूर्वावरुद्धः । तेषां मध्येऽर्थमानावक्षिप्तम् अर्थमानाभ्यां च्यावितम् । एकैकमुपजपेत् । असत्प्रवृत्तोऽयम् । असदशोभनं प्रवृत्तमस्येति येनादुष्टमान समप्येवं कृतवान् । अत एनं हत्वाऽन्यं प्रतिपादयामः सर्वेषामेतद् रोचते कथं वा तवेति । यद्येवं स्यात् किन्विद[1]मेवमेव, अथवा अयमपरागाद् ब्रवीतीति, अथवा अलं चिन्तया सर्वथा निर्दोषोऽस्मि सर्वथा निष्प्रतिकारमस्मद्भयमिति प्रत्याख्याने शुचिरितीयं परीक्षा भयोपधा ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिणि भयोपधापरीक्षकत्वम्

प्रधानेति । भयन्निमित्तीकृत्य कर्तव्यायां परीक्षायां प्रधानमन्त्रिणः नियोजनं वक्ष्यमाणं युक्तियुक्तं बोध्यम् तस्य तथासामर्थ्यात् । इदं हि मन्त्रिकर्तृकं कर्म कृतकमस्ति परीक्षाप्रकरणात् इत्याह कृतेति ।

राजानमनादृत्येतरेषामाह्वाने राज्ञः कोपः

ननु मन्त्रिणा कृतमुत्सवनिमित्तमितरेषामाहूतं ज्ञात्वा राज्ञा कुत उद्वेजनीयम् ? इति चेदुच्यते । राजानमन्तरा सङ्घीभूय मन्त्रिभिः निर्णये प्रारब्धे राज्ञः उपेक्ष्य-त्वप्रसङ्गात् राजा तन्न सहते इति स कुप्यति । यद्यपि सत्वबुद्ध्युत्साहगुणेषु प्राधान्येन सत्वमवलम्ब्य वास्तविकपरामर्शकारी बुद्धिसाहाय्यदाता मन्त्री भवति । तत्परिषदि च उपस्थितविषयमधिकृत्य सद्धेत्वसद्धेतुविचारणा भवति । अतः कार्यकारणभावमूलकः मन्त्रः मन्त्रिपरिषदा राज्ञ उपस्थितिमन्तराऽपि प्रकाशितो-नानुचितः ।

अशुद्धम्—१ किंचिदमेव

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

परिषदो मन्त्रप्रकाशनावश्यकता

न च कुत एतत्? इति वाच्यम्। अकारणत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकमन्त्रकुशलाधीनत्वात्। तदुक्तम् कारणत्वविचारप्रसङ्गे दिनकर्यां मुक्तावलीप्रकाशे[1]—

सत्यप्येवं "उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय." इत्युक्तरीत्या मन्त्रिबुद्ध्यपेक्षयापि सत्यान्वेषणपरा वुद्धिः यस्मिन् आत्मगुणसंपन्ने परीक्षणकुशले अत्यर्थसत्ववति राजनि अतिशयिततरा भवति तद्राजद्वारा मन्त्रिपरिषदोपि निग्रहस्थानप्रसङ्गः संभवतीति राजानमन्तरा मन्त्रिपरिषन् न कथमपि वस्तुतत्वं निर्णेतुमर्हति। मन्त्रकुशलायां सत्यामपि मन्त्रिपरिषदि राज्ञः राज्यस्य प्राणस्थानित्वं उक्तमुपाध्यायनिरपेक्षायां, युक्तम्। तथाचाहुः—(उ० निरपेक्षा १ सर्ग १८) स्वामी शेषाङ्गानाममात्यादीनां, ईश्वरः प्राणभूतः" इति।

मन्त्रिपरिषद उपरिबुद्धित्वे स्वहानिः

राज्ञः अत्यर्थसत्वगुणाभावे तु तन्निरपेक्षा सती यदि मन्त्रिपरिषन् निर्णेतुं सक्षमा भवेत् तर्हि तु राज्ञो ह्रासः, शासने प्रभुत्वाभावश्च आपपद्यत एव। नाऽपि च राजा स सत्यसामर्थ्ये उपरिबुद्धित्वाभावेन मन्त्रिपरिषदं निरोद्धुं शक्तः इति स्मर्तव्यम्[2]।

---

१ नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात् तेनैव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याभावेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया नियतपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात्। पूर्ववर्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं, तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः। इति।

२ स्पष्टीकृतञ्चैतत् धर्मविजयनाटके ४ अङ्के—आदिष्टोऽस्मि भूपतिना सुकृतेन, यत्सदस्यामात्यव्यवहारोऽयं द्रष्टव्य इति। तत्कदाऽसौ धर्मासनं सम्भावयिष्यति। अयेऽस्माकं सदस्यः।

सदस्यः—कष्टः खलु धर्मः सभासदाम्। यतः—

मा सभां प्रविशतु प्रतिष्ठितः।
संस्थितो वदतु वा समञ्जसम्॥
पात्रतां भजति यत्र विब्रुवन्।
अब्रुवन्नपि नरः किलैनसाम्॥ ४॥

अपि च—योऽनुयाति कुपथस्थितं नृपं। रागलोभभयकृद्विचेतनः।
गण्डशैल इव मज्जति स्वयं। मज्जयत्यपि स मेदिनीपतिम्॥ ५॥

किञ्च—निसर्गोज्वलप्रकृतिरपि दुर्जनसंसर्गेण दूषित एव। यतः—

पाथसां मकरवानिवाशयः सर्पयुङ्मलयजो यथा द्रुमः।
सज्जनोऽपि खलु सभ्यसङ्गमाद् भूपतिर्भवति भीतिदायकः॥ ६॥—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उद्वेगेनेति। (पृ० २२२) उद्वेगस्वरूपञ्च भावप्रकाशने व्यक्तम्[1]।

भयेनेति। (पृ० २२२) राजानमुपेक्ष्य एकत्र संभूय सङ्घटने प्रयुक्ते अनर्थः संभाव्यते इति शङ्कया,

---

प्राड्विवाकः-गुरुः खलु सन्देशो देवस्य यद् दुरात्मन्यनृते क्षणमपि न विश्वसितव्यमिति।

यतः— शृङ्गिणां क्षितिभुजां नदीनदस्रोतसां नखभृतां नतभ्रुवाम्।
दंष्ट्रिणामनृतसक्तचेतसां शस्त्रिणाञ्च चरिते न विश्वसेत् ॥ ७ ॥

सदस्यः—विद्यया विमलयाऽप्यलङ्कृतो दुर्जनः सदसि माऽस्तु कश्चन।
साक्षरा हि विपरीततां गताः केवलं जगति तेऽपि राक्षसाः ॥ ८ ॥

प्राड्विवाकः- अद्य खलु चारमुखादष्टादशस्वपि व्यवहारविषयेष्वनृतेनोपजप्तमिति। तदाकर्ण्य त्वरिततरं मां समाहूय राज्ञाऽऽज्ञप्तम्, यन्मध्यमामात्यो दण्डमुखेनास्माभिः सहस्रधोपालब्धोऽप्यद्याऽप्यनवहितस्तिष्ठति इति। तत्सविधे भवताऽपि—ऋणादाननिक्षेपास्वामिविक्रयसम्भूयसमुत्थानादत्तानपकर्माभ्युपेत्याशुश्रूषावेतनादानसंविद्-व्यतिक्रमक्रयविक्रयानुशयस्वामिपालविवादधर्मदण्डवाचिकपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीपुंस धर्मविभागद्यूताह्वानां तेषामवलोकने सावधानेन भवितव्यमिति। तत्र च—

ग्राह्यः समर्थः प्रतिभूर्विवादे भाषानुरोध्युत्तरमाशु लेख्यम्।
हीनः प्रदद्याद्धनिने धनानि नृपस्य दण्डं पणकृत्पणञ्च ॥ ९ ॥

ततश्च— उक्तिभिर्लिखितवीरशासनः साक्षिभिर्विविधदिव्यकर्मभिः ॥
निर्णयोऽस्तु विनिवारितच्छलः पीडयतामनृतसङ्गतो जनः ॥१०॥

तत्र च— ससुताः शुचयः कुलप्रसूता धनवन्तः सदयाः स्वधर्मसंस्थाः।
ऋषयः समदर्शिनस्तटस्थास्त्र्यवराः संसदि साक्षितां भजन्तु।

एवञ्च— पक्षपातधनकामनापरत्रासवद्भिरपि या विलोकिता।—
साऽन्यथा व्यवहृतिः प्रवर्ततां वर्तताञ्च निखिलं यथा स्मृतिः ॥ १२ ॥

भवांश्चात्र साहाय्ये निर्दिष्टः।

सभ्यः—धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! ममापि चेतसि सर्वदाऽयं मनोरथः, परन्तु अनृतचरित्रादुद्विग्नोऽस्मि। यतः—

उष्णःक्वचित्क्वचिदुपाश्रितशीतभावः साधारणः क्वचिदुपायशतैरसाध्यः।
नानाप्रलापकुशलः परिशङ्कनीयः कर्णे जपोऽतिबलवानिव सन्निपातः ॥१३॥

प्राड्विवाकः-सत्यं
चन्दनारणिनिश्शेषमणिभ्यां जन्मवानपि जगद्दहनोऽग्निः।
तापसस्य बटुरप्यबलानां पीडनाय पिशुनः पटुरेव ॥

1 'उद्वेगोऽरिकृता भीतिः'
उद्वेगो मनसः कम्पः क्रोधशोकभयादिजः।
निश्वासोन्निद्रताचिन्ताः स्तम्भो वैवर्ण्यमश्रु च ॥
न शय्यासनयोः प्रीतिर्हृल्लेखो दीनतापि च।
एवमुद्वेगजा भावाः कन्दर्पपरिकल्पिताः ॥ इति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिपरिषदि कृतायां तदानीन्तन्यां मन्त्रणायां स्वस्य अन्यथासिद्धत्वभिया सञ्जातत्रासेनेति निष्कर्षः। नृपं पृथगवस्थाप्य कृते मन्त्रणे दोषं प्रदर्शयितुमाह मदिति। (पृ० २२२)

अवरोधश्च द्विविधो भवितुमर्हति। तत्राद्यमाह पृथगिति। द्वितीयमाह सहेति।

कापटिकस्योपजापकत्वम्

कापटिक इति। (पृ० २२२) अयं कर्तव्यायां परीक्षायामुपजापको भवतीति नीतिवाक्यामृते उक्तम्[1] "कपट इवाचरति" इति। वक्ष्यति चाग्रिमाऽध्याये—कपटेन चरतीति।

उपलक्षणञ्चैतत्—अन्येषामपि भेदसाधकानां। तद्भेदश्च नीतिसारे उपायविकल्पप्रकरणे द्रष्टव्यः।

न च कापटिकद्वारा क्रियमाणस्य भेदोपायस्य धर्मशास्त्रीयनिबन्धानादृतत्वमितिवाच्यम् मेधातिथिना मनुभाष्ये तद्वर्णनात्। उद्धृतञ्चैतत् नवमे अध्याये प्राक्। (प्र० खं० २।१४७)

कापटिकपदार्थः

ननु कापटिकस्य किं स्वरूपमिति चेत् प्रगल्भश्छात्रः। तदुक्तम्—नीतिवाक्यामृते—"परमर्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कापटिक" इति, जयमङ्गलायां नीतिसारे—"अध्यापकश्छात्रवृत्त्या स्थितः तस्य कापटिक इत्यपरं नाम" इति च।

कापटिकादन्येषां अग्रहणम्

ननु उदास्थितादयः वक्ष्यमाणाः अमात्यभेदने कुतो न नियोक्तव्याः? इति चेन्न। उदास्थितो हि मठाधीशः विद्यालयाध्यक्षो वा, गृहपतिश्च कर्षको भवति। इमौ स्वकर्मणा आश्रितान् पोषयतः। प्रकृते एतत्कर्माप्रसक्त्या कापटिकस्यैव ग्रहणम्।

न च मूलोक्तदिशा मिथ्याप्रयोगमनुष्ठातुं राजा कापटिकं प्रयोजयेत् इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'सर्वत एव आत्मानं गोपायेत्' इत्यभिधानात् 'शरीरमनुपालयेत्' इति नी० सारे ७ सर्गे) विधानाच्च। इतः परं छात्र इति पाठान्तरम् नीतिनिर्णातौ सङ्गृहीतत्वात्। न च गुरुणा विद्यार्थी न तर्हि सङ्ग्राह्यः तस्य आशङ्कनीयत्वादितिवाच्यम् अग्रिमाध्याये उत्तरस्य दास्यमानत्वात्। कापटिकस्य काराप्रवेशे हेतुमाह दूतादीति। अयं श्रमणादितुल्यो बोध्यः। एवञ्च तस्य मिथ्याभाषणेऽपि न क्षतिः। वक्ष्यति २ अधिकरणे "वानप्रस्थादन्य इति।

---

१ "कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसकितवत्रिरात्राक्षशालिकयमपट्टिकाहितुण्डिकशौण्डिकसौनिकपाटच्चरविदूषकपीठमर्दकनटनर्तकगायकवादकवाग्जीवक"भिषक् इन्द्रजालिकनैमित्तिकसूदाऽरालिकसंवाहकतीक्ष्णक्रूररसदजडमूकबधिरान्धच्छद्मानः -स्थायियायिभेदेन अपसर्पवर्गः।" इति। (नी० वा० चरसमुद्देश प्रकरणेऽपि)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु अवरुद्धः दूतादिव्यपदिष्टः कापटिकः अमात्यान् कथं सान्त्वयेत् । इति-चेत् "धर्महानिः कथमपि न सोढव्या" इत्यादिना[1] ।

भेदनप्रकारः

अदुष्टेति । (पृ० २२२) "अयममात्यः साधुः धर्माधर्मावपि कथमनुष्ठेयौ इति विवेचयितुमप्यसमर्थः यतः राज्ञो बिभेति[2] । "एवंविधमृजुस्वभावमपि राजा रुणद्धि" इत्येवंरीत्या छात्रो बोधयेदेकैकम् । एकैकस्य भेदने फलं किं भवति इति भारते व्यक्तमनुसन्धेयम्[3]—

प्रतिपादयामइति । (पृ० २२२) एतेन सङ्घटनप्रकारः यः को वा संभाव्यते स सर्वोऽप्यनुष्ठेयः इति बोध्यम् । भेदनेपि यदि प्रत्याख्याति तर्हि स शुद्धः । प्रत्याख्यानं कुत इत्याह यद्येवमिति । (पृ० २२२) अत्रायं भावः-छात्रस्य उक्तिमात्रेण राजद्रोहे अमात्यो न प्रवर्तेत अन्यथा निरपराधरोजद्रोहप्रयुक्तपातकान् नरकमापद्येत ।

---

१ आचारेन्दौ—महर्षिर्भगवान् व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
श्लोकैश्चतुर्भिर्धर्मात्मा पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।।
माता पुत्रसहस्राणि पुत्रदारशतानिच ।
संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ।।
हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पाण्डितम् ।।
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चित् शृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ।।
न च कामात् भयात्क्रोधाल् लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।।
न जातु कामान् न भयान्न लोभात् ।
धर्मं जह्याज् जीवितस्यापि हेतोः ।।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये ।
जीवो नित्यः हेतुरस्य त्वनित्यः । इति ।

२ तदुक्तम्—विदुरनितौ अ० १
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्तः उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।।
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ।। १०७ ।। इति ।

३ तद्यथा कालकवृक्षीयोपाख्याने—(शा० प० ८२ अ० श्लो० ५९, ६०)
अदर्शयन्निमं दोषं एकैकं दुर्बलीकुरु ।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि ।।
एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान् ।
मन्त्रभेदभयाद् राजन् तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ।।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अतः स वस्तुतत्वं चिन्तयेत् इति । तद्भेदनमाह अपीति । किमिति । (पृ० २२२) इदं हि छात्रकथनं सत् अथवा अपरागप्रयुक्तं इति सञ्चिन्तयेत् । (पृ० २२२) वचनतात्पर्यं कथं लक्षयेदित्युक्तं नीतिसारे मण्डलचरिते । तत्रैव द्रष्टव्यम्[1] ।

राजद्रोहासंभावना

तदेवाह अथवेति । (पृ० २२२) स्वकर्तव्यमाह सर्वथेति । (पृ० २२२) यद्यपि निरपराधावरुद्धच्छात्रवचनात् राजा परोक्षतः प्रतिकर्तुं शक्यः स्यात् ।

तथापि—ब्रह्मद्रुहाञ्च ये लोका गुरुपुत्रद्रुहाञ्च ये ।
पतिद्रुहाञ्च ये स्त्रीणां ते समस्ता नृपद्रुहाम् ॥

इत्युक्तदिशा राजद्रोहप्रयुक्तं दुरपनेयं नारकीयं दुःखं भविष्यति इत्याकारिका अनर्थसंभावनात्मिका भीः यस्य वर्तते सः राज्ञे न द्रुह्येत् इति भावः । भयस्वरूपञ्च भावप्रकाशने प्रस्फुटितम्[2] तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यद्यपि टिप्पण्युक्तभयस्यावसरः अपराधात् प्राङ्नाऽस्ति अमात्यानां, तथापि भयस्य स्वरूपं बोधयितुमिदमुक्तं वेदितव्यम् ।

---

१ प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थं पाक्षपतिकम् ।
सोपन्यासं च जानीयाद् वचः सानुशयं तथा ॥ ८।८३ ॥

(टी०) तेषां मित्राणां वचः वाक्यतात्पर्यं लक्षयेत्, यदाह प्रायोगिकमित्यादि । तत्र परप्रयुक्तस्य प्रायोगिकम् । परस्य सम्पदसहिष्णोर्मात्सरिकम् । उभयपक्षावनाश्रितस्य माध्यस्थम् । एकपक्षमाश्रितस्य पाक्षपातिकम् । अर्थलिप्सोः सोपन्यासम् । प्रत्ययचिकीर्षोश्च सानुशयमिति । ८३ । इति

२ तद्यथा—२ अधिकारे—

भयं चितस्य चलनं तच्च प्राहुरनेकधा ।
स्वरूपमेवमाचार्यैः स्थायिनां कथितं पुरा ।
बिभेति भापयत्यन्यान्त्रासादि भयमुच्यते ॥

भयस्यालम्बनानि यथा—

महारण्यप्रविष्टाश्च महासङ्ग्रामचरिणः ।
भयानकालंबनाः स्युः गुरुराजापराधिनः ॥

भयस्य व्यभिचारिभावा यथा—

शङ्कानिर्वेदचिन्ताश्च जाड्यं ग्लानिश्च दीनता ।
आवेगो मद उन्मादो विषादो व्याधिरेव च ॥
चिन्ता मोहोऽपस्मृतिश्च त्रासश्चालस्यमेव च ।
मध्ये मध्ये स्तंभकम्पौ रोमाञ्चः स्वेदवेपथू ॥
वैवर्ण्यमरणत्रास गद्गदाद्या भयानके ।—

[एवं परीक्षितानां तत्तद्योग्यतानुगुणकार्यविशेषेषु नियोजनम्]

तत्र धर्मोपधाशुद्धान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु स्थापयेत् । अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु । कामोपधाशुद्धान् [1]बाह्या-[2]भ्यन्तरविहाररक्षासु[3] । भयोपधाशुद्धानासन्नकार्येषु[4] राज्ञः । सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात् । सर्वत्राशुचीन् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषूपयोजयेत् ।

श्रीमूला

उपधाशुद्धानां यथायथं विनियोगस्थानान्याह तत्रेत्यादि । तत्र उपधाचतुष्टयशोधितेषु मध्ये । धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मस्थानुबन्धिषु कर्मसु कण्टकशोधनेषु च वक्ष्यमाणेषु । स्थापयेत् नियुञ्जीत । समाहर्तृसन्निधातृनिचयकर्मसु समाहर्तृकर्मसु धनोत्थापनादिलक्षणेषु, सन्निधातृनिचयकर्मसु च धनरक्षणलक्षणेषु । बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु बाह्याभ्यन्तरा ये विहाराः कामक्रीडाः अर्थाद् विहारसाधनभूता नृपस्त्रियः तद्रक्षणकर्मसु । तत्र बाह्या भोगिन्यः, आभ्यन्तर्यस्तु देव्य इति ज्ञेयम् । आसन्नकार्येषु शरीररक्षणादिकमसु । सर्वेति । सर्वोपधाशुद्धान् चतसृष्वप्युपधासु दृष्टशौचान् । सर्वत्रेति । सर्वासु उपधासु, अशुचीन्, खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषु खनिः सुवर्णरजताद्युत्पत्तिस्थानं, द्रव्यवनं दारुयोग्यवृक्षप्रायं वनं, हस्तिवनं गजोत्पत्तिवनम्, एतत्सम्बन्धिषु कर्मान्तेषु व्यापारस्थानेषु । उपयोजयेत् अर्थात् कायायासकर्मणि ।

भयस्य विभावाः—भयानको भयस्थायी स्वभावकृतकात्मकः ।
विकृतैश्च रवैः सत्त्वैर्विकृताकारदर्शनैः ।
शून्यारण्यादिगमनैः सङ्ग्रामादिप्रवेशनैः ।
गुरुराजापराधैश्च विभावैरेवमादिभिः ॥

अनुभावा यथा—दिङ्मोहः कान्दिशीकत्वं सहायान्वेषणं मुहुः ।
पार्श्वयोर्वीक्षणं पाणिपादयोरपि कम्पनम् ।
दशाङ्गुलीनामभययाचनं दन्तदर्शनम् ।
एतैर्भयानकस्तज्ज्ञैः कथितस्त्वाङ्गिकात्मना ॥
ऊरुस्तम्भश्च हृत्कम्पः स्वेदो दृक्चलतारका ।
शुष्कौष्ठताऽऽस्यशोषश्च गद्गदत्वं विवर्णता ॥
विषयस्यापरिच्छित्तिरुक्तानुक्तानभिज्ञता ।
एतैर्भयानकः स्वाभाविको मानस उच्यते ॥ इति ।

नी० टि० १. बाह्येति—उद्यानादि ।
„ २. आभ्यन्तरेति । अन्तःपुरादि—
„ ३. रक्षासु इति—……पालनेषु ।
„ ४. आसन्नेति—आसन्नेषु च कार्येषु । निर्भयत्वात् । जनपदोत्पन्नान्……।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उपधापरिक्षाफलमाह तत्रेति। चतुर्षु उपधाशुद्धेषु । धर्मस्थीयेति। व्यवहारादौ कण्टकशोधने च कौटिल्येन वक्ष्यमाणे। धर्मप्रधानेषु इतियावत्। स्थापयेत् नियोजयेत्। अर्थोपधाशुद्धानां विनियोगमाह अर्थो इति। समाहर्त्रिति समाहर्तृसान्निधात्रोः कर्म अर्थप्राप्तिः अर्थसंरक्षणात्मकं च अध्यक्षप्रचारे वक्ष्यमाणं वेदितव्यम्। तथा च अर्थ प्रधानेषु कर्मसु तेषां नियोगः। कामोपधाशुद्धिफलमाह कामो इति। "बाह्यं उद्यानादि। आभ्यन्तरं अन्तःपुरादि" इति टिप्पण्याम् व्याख्यातम् तत्र उद्यानादौ विहारः बाह्याभिः वारविलासिनीभिः सह। आभ्यन्तरविहारः राज्ञीभिः सह इति विवेकः। रक्षासु पालनकर्मसु। अत्र सर्वत्राऽपि निमित्ते सप्तमी बोध्या। भयोपधाशुद्धानां विनियोगमाह आसन्नेति आसन्नेषु च कार्येषु निर्भयत्वात्। मन्त्रिणः वरणयोग्यतामाह सर्वेति। अयं हि सन्ध्यादीनामालोचकः स्वल्पमपि दूषयेत् तर्हि अन्धस्य गर्तेपात इव राज्ञः पातः स्यात्। अतः तस्माद्रक्षणाय चतुष्टयोपधाशुद्धत्वं मन्त्रिणः आवश्यकम्। मन्त्रिणःव्यसने राज्ञो नाशस्य नियतत्वमुक्तम् नीतिसारे।

'अमात्यैर्व्यसनोपेतैर्ह्रियमाणो हि भूपतिः।
अशक्त एवोत्पतितुं छिन्नपक्ष इवाण्डजः॥ २५ ॥ इति।

जयमङ्गला

परिशुद्धानां नियोगमाह-तत्रेति। धर्मादिशुद्धेषु ये[1] धर्मोपधाशद्धास्तान् धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मप्रधानेषु स्थापयेत्। अर्थोपधाशुद्धान् समाहर्त्रादिकर्मस्वर्थप्रधानेषु। कामोपधाशुद्धान् बाह्याभ्यन्तरविहाररक्षासु।

विहरन्त्यस्मिन्निति विहारः। तत्र बाह्यो विहार उपवनं बाह्यस्त्रीणां राजोपभोग्यानां वारविलासिनीनाम्। आभ्यन्तरो विहारो राज्ञीनाम्। तद्रक्षासु स्थापयेत्। भयोपधाशुद्धानात्मासन्नकार्येषु। सर्वोपधाशुधान् मन्त्रिणः कुर्यात्। सर्वनर्मणां तदायत्तत्वात्। मन्त्रिपरिषदत्रैवान्तर्भूता। सर्वत्राशुचीन् धर्मादिष्वशुद्धान् खनिद्रव्यहस्तिवनकर्मान्तेषु उपयोजयेत्। नाधिकृता[2] किन्तूपयोजयेदन्यैरधिकृतैः सह कारयेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्थापयेदिति। (पृ० २३१) अत्राऽयं प्रघट्टकार्थः। ये धार्मिकाः देशे कण्टकभूता भवन्ति तेषान्निरासः धर्मोपधाशुद्धधार्मिकद्वारा कर्तव्यः। यतः धर्मोपधाशुद्धे राजद्रोह प्रयुक्तनरकभाग्त्वभयोत्पत्तिः धर्मे बद्धश्रद्धत्वाद् भवति। अतएवाह—धर्मस्थीयेति एवं च कण्टकशोधनेषु स्थितः धर्मं निमित्तीकृत्य कृतपापकर्मणः निघ्नन्नपि न

अशुद्धम्
१ धर्मादिशुद्धेषु (ये) धर्मो
२ नाविकाकृतान्

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्क्लिष्टचित्तो भवति तेन राजोपेक्षणस्य कर्तमशक्यत्वात् । तदुक्तं कण्टकशोधन-प्रकरणे—६ सर्गे १, ८, ९ श्लोके द्रष्टव्यम्[1] ।

तदेतत् सर्वं विचार्य धर्मस्थीयकण्टकशोधनेषु धर्मोपधाशुद्धानां विनियोग उक्तः ।

शुद्धानां विनियोगफलम्

अत्रेदं चिन्त्यम् धर्मोपधापरीक्षा मन्त्रिद्वारा संपादिता अतीव महत्वशालिनी भवति यतः राज्ये स्थितेषु राजानमधिकृत्य यदि द्रोहाभावोऽस्ति तर्हि तदपेक्षया किमन्यदपेक्ष्यते । सर्वापेक्षया अद्रोहो हि महान् धर्मः तं भयादपि न जह्यादिति कामसूत्रतः स्पष्टं भवति[2] । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

---

१ लोके वेदे च कुशलः कुशलैः परिवारितः ।
आदृतश्चिन्तयेद् राज्यं सबाह्याभ्यन्तरं नृपः ॥१॥
धर्माधर्मौ विजानन् हि शासनेऽभिरतः सताम् ।
प्रजा रक्षेन् नृपः साधु हन्याच्च परिपन्थिनः ॥८॥
राज्योपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः ।
एकैकशः संहता वा तान् दूष्यान् परिचक्षते ॥९॥

(टी०) एवमनुगतः परितोषितैश्चानुजीविभिः परिवारितः सबाहयाभ्यन्तरं राष्ट्रं निरूपयेत्, यथा स्वपरैर्नोपहन्यत इति तदुपघातप्रतिविधानाय सर्गद्वयमुच्यते । तदेवाद्यश्लोकेन दर्शयति । लोके वेदे च कुशल इति । दृष्टव्यवहारो दृष्टशास्त्र-श्चेत्यर्थः । स हि पापान्निघ्नन्नपि न सङ्क्लिष्टचित्तो भवति । कुशलैरनुजीविभिः ।

धर्माधर्मौ विजानन्निति । सद्भिः शंसितगर्हितावेतौ विजानन् । शासनेऽभिरतः सतां करणीयमिदं, नेदमित्यस्मिन् वृद्धानुशासनेस्थितः परिपन्थिनश्चोरादिकण्टकान् ।

दूष्या अपि राज्यतोदनात् कण्टका हन्तव्या इत्युपदिशन्नाह राज्योपघात-मित्यादि । राजवल्भाः प्रागेव दोषोत्पत्तेः, दोषोत्पत्तौ तु राज्ञो दूषणार्हा दूष्याः ॥ ९ ॥ इति ।

कामसूत्रे नागरकवृत्तप्रकरणे ।

ग्रामवासी च सजातान्विचक्षणान्कौतूहलिकान्प्रोत्साह्यः, नागरकजनस्य वृत्तं वर्णयञ्श्रद्धां च जनयंस्तदेवानुकुर्वीत गोष्ठीश्च प्रवर्तयेत् । सङ्गत्या जनमनुरञ्जयेत् कर्मसु च साहाय्येन चानुगृह्णीयादू उपकारयेच्चेति नागरकवृत्तम् ।

(टी०) ग्रामवासी चेति । सजातान्समानजातीयान् । तत्रापि विचक्षणान्प्राज्ञान्, कौतुहलिकान्कौतुकवतः, प्रोत्साह्य कथमित्याह—वृत्तं वर्णयन्नमुष्मिन्नगरे इत्थं गोत्रपुत्राणां लोकमनोहारि चेष्टितं श्रूयपे, भवतामपि युक्तं वैचक्षण्यानुरूपं जीवित फलं तदनुकर्तुमिति श्रद्धां च जनयन् यात्रामपि तद्दर्शनेन गोष्ठीश्च प्रवर्तयेत् । ते सह सङ्गत्या जनमनुरञ्जयेत् । सङ्गीतमैत्रीभ्यमित्यर्थः । साहाय्येनानुगृहणीयात् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तस्य फलं शुद्धामात्यं प्रति राज्ञो विश्वासः ।

शासने धर्मप्रधानैः कर्तव्ये उग्रता हेतुः

धर्मप्रधाना हि वीराः उत्साहस्थायिभाववन्तः पुरोहितवचनमादृत्य धर्मद्रोग्धृत्वेन भासमानं राजानं प्रशासितुं वाञ्छन्ति तत्र हेतुः वीरस्याव्यभिचारिभावेषु अन्यतमा उग्रता बोध्या[1] ।

धर्मोपधाफलम्

यदि भेद्यस्य धर्मप्रधानस्य राजद्रोहप्रयुक्तं नरकभयं न भवेत्तर्हि उग्रतायाः अभ्युदये सः अवश्यं पुरोहितत्तादिद्वारा राजानं निहन्त्येव[2] ।

इति ज्ञात्वा बहुजनसंत्रासिमित्राय राज्ञे ये द्रुह्यन्ति तथाविधेषु अपराधिषु दण्डस्य प्रवर्तनाय धर्मप्रधानानामुग्राणां वीराणां धर्मोपधाशुद्धानां कण्टकशोधने नियुक्तिः विहिता ।

अर्थोपधाफलं मदगर्वचपलेभ्यः आत्मरक्षणञ्च

समाहर्त्रादीति । (पृ० २३१) अर्थप्रधाना रौद्राः क्रोधस्थायिभाववन्तो भवन्ति । एते मदगर्वचपलताद्यन्यतमवत्वात् अर्थापहरणे प्रवृत्ता यत्किञ्चिदर्थाहरणनिमित्त दर्शनमात्रेणापि राज्ञे द्रोग्धुं प्रवर्तेरन् तथाविधप्रवृत्तिनिरासाय अर्थोपधाशुद्ध्या

यात्रोत्सवादिषु प्रवर्तमानमुपचारयंश्च परस्परमुपचरेत् । ४९ । तत्र चैषां काव्यसमस्याः कलासमस्याश्चेत्युक्तम् । तत्र विशेषमाह—भवन्ति चात्र श्लोकाः—

नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया
कथां गोष्ठीषु कथयंल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ ५० ॥

नात्यन्तमिति । कश्चिदेव संस्कृतं वेत्ति देशभाषां च । कथां काव्यकलाविषयां चर्चाम् ।

या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी ।
परहिंसाऽऽत्मिका या च न तामवतरेद्बुधः ॥ ५१ ॥

या गोष्ठीति । यदा स्वयं गोष्ठीं न प्रवर्तयेत्तदाऽन्यप्रवर्तितां यायात् । तत्रापि या लोकविद्विष्टा लोकस्यासंमता स्वैरविसर्पिणी स्वातन्त्र्येण प्रवृत्ता निरङ्कुशेत्यर्थः । परहिंसात्मिका परदूषणपरा न तत्रावतरेद् बुधः । तत्र ह्यवतरणमबुधस्य दृश्यते । इति ।

१ हास्येऽमी वीरगा भावा आवेगो हर्ष एव च ।
गर्वासूयोग्रतास्तर्को धृतिर्बोधः स्मृतिर्मतिः ॥
मदः स्वेदश्च रोमाञ्चो दृश्यन्ते ते क्वचित्क्वचित् ।
आवेगो जडतोन्मादो वितर्कौ मोह एव च ॥
२ पुत्रमित्रकलत्रादिद्रोहादेवोग्रता भवेत् ।
तत्रानुभावोऽतिक्रूरवधबन्धन ताडनैः ॥ इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

परीक्षितानां नियोजनं सन्निधातृसमाहर्त्रादिस्थाने विहितम्। रौद्ररसे मदगर्वादीनां साहचर्यं भावप्रकाशने व्यक्तम्। तत्रैव द्रष्टव्यम्[1]।

कामोपधाशुद्ध्याऽवहित्थाभावादात्मनो रक्षणम्

तद्रक्षास्विति। (पृ० २३१) कामप्राधान्ये रतिभावकः शृङ्गाररसो भवति तद्व्यभिचारिभावेषु अवहित्था उक्ता वर्तते[2]।
सत्यान्वावहित्थायां प्रतारणाऽपि नियतैव[3]।

शृङ्गारिणः मनुष्यस्य अवहित्थाकाले प्रतारणाबलेन असत्यभाषणमवश्यं संभाव्यते। अतः भेदस्य सत्यासत्यत्वविवेचनाय कामोपधाशुद्ध्या परीक्षिताः शृङ्गारिणो नटविटादयः बाह्याभ्यन्तररक्षायां नियुक्ताः वेदितव्याः।

विलासिनीनामिति। (पृ० २३१) राज्ञीनां बहिरवस्थानाभावाद् वारविलासिनीग्रहणम्। ननु विहारार्थं प्रवृत्ताः वेश्याः किं राज्ञा संरक्षणीयाः? इति चेत् संरक्षणीया एव तासामपि कुलीनतया शास्त्रेषु शङ्खचूडादिसंज्ञया व्यवहृतत्वात्।

भयोपधाशुद्ध्या मदभावादात्मरक्षणम्

आसन्नेति। (पृ० २३१) अत्रायं भावः भयस्थायिभावस्य व्यभिचारिभावे मदोऽपि सङ्गृहीतो वर्तते। तद्व्यक्तं द्वितीयाधिकारे भावप्रकाशने[4]।
'मदश्च उत्तमस्त्रीपरिष्वङ्गमद्योपयोगादिभिः सञ्जायमाने मोहे आनन्दः' इति व्याख्यातं शास्त्रज्ञैः।

अतः मदोऽपि विश्रान्तिस्थानं भवति। तन्निरसनाय भयोपधाशुद्धानामासन्नकार्येषु नियुक्तिः। तेन मदो निरस्यति। एवं च धर्मस्थीयादितत्तत्कार्येषु विनियुक्तानामुपधाशुद्धानां शृङ्गाररौद्रवीरभयभाववतां अवहित्थोग्रतागर्वमदानां परिज्ञानाय चतुर्विधरीत्या उपधाशुद्धेः पृथक्-पृथक् उपयोगित्वस्य सिद्धत्वात्।

---

१ हर्षावेगोग्रतोन्मादा मदगर्वौ च चापलम्।
ईर्ष्याऽसूया श्रमोऽमर्षावहित्थाऽपत्रपा अपि॥
निश्वासस्तम्भरोमाञ्चस्वेदा रौद्रे रसे हिताः॥

२ मदः श्रमोऽवहित्थं च हर्षो गर्वः स्मृतिर्धृतिः
असूयाग्लानिशङ्काश्च वितर्कोऽपत्रपाऽपि च।
रोमाञ्च वेपथुस्वेदाः शृङ्गारे भोगनामनि।

३ अवहित्थं भयव्रीडाधाष्टर्यकौटिल्यसंभवम्।
शून्यस्मितं कथाभङ्गो मिथ्याधैर्यं तदीक्षणम्।
अन्तर्व्यथा बहिर्गर्वं भावनेत्यवहित्थजाः॥ इति

४ शङ्का निर्वेदचिन्ताश्च जाड्यं ग्लानिश्च दीनता।
आवेगो मद उन्मादो विषादो व्याधिरेव च।
चिन्ता मोहोऽपस्मृतिश्च त्रासश्चालस्यमेवच।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नैकस्या उत्तरया वैयर्थ्यं वोध्यम् । वक्ष्यति च 'यस्य यत्र शौचं तं तत्राधिकुर्यादि"त्यादिग्रन्थेन । (पृ० २४१)

'मन्त्रिण' इति । (पृ० २३१) मन्त्रिपदे नियुक्तिस्तु तदैव भवति, यदा सः चतुर्विधरीत्या उपधाशुद्धो भवति । तत एव तस्य विश्वास्यत्वं भवतीति भावः ।

तदायत्तत्वादिति । (पृ० २३१) चतुर्विधोपधाशुद्धेषु मन्त्रिष्वेव राष्ट्रादौ समुद्भूतव्यसनप्रतीकारसामर्थ्यात् सर्वदा तेष्वेव विश्वास्यत्वाच्चेति भावः ।

परिषदः शमप्राधान्ये राज्ये सुखम्

मन्त्रिपरिषदिति । (पृ० २३१) तथाविधानामुपधाशुद्धानां मन्त्रिणां समूहः इत्यर्थः । एतेन श्रृङ्गाररौद्रभयोत्साहस्थायिभावेषु अवहित्थोग्रतामदचपलतानां व्यावृत्तिर्भवति । अत एव मन्त्रिपदे शान्तरसस्थायिभावे शमे यः स्थितः स्यात्, स एव मन्त्री कार्यः, अत्रैव अवहित्थादिदोषाणामप्रसक्तेः एतेषामसाहचर्यस्य तत्र तत्रोक्तेः । शमः, विना विषयमात्रे बीभत्सं न संभवति तत्र आत्मजगतोः सत्यत्वानित्यत्वयोः निर्णयः हेतुत्वेनापेक्ष्यते तथा एतत्सहकारितया मिथ्याज्ञानप्रयुक्तः विषयाभिनिवेशो यथा न भवेत् तथा चित्तशुद्धिरपि स्पृहणीया भवति । तदेतत् कारणद्वयं साधितुं श्रद्धागुरुभक्तिपूर्वकं वेदानुसरणं एकमेव समर्थम् । अतः सन्देहापनोदनाय शान्तरसप्रधानानां वेदानुयायिनां परिषन् मन्वादिभिः पुरस्कृता उपपन्ना भवति । तदुक्तम्—

धर्मेणाधिगतोयैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ।
ते शिष्टा[१] ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥१०९॥ (१२ अ० मनु० स्मृ०)
दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् । ११० ।
त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणश्च पूर्वे परिषत् स्याद् दशावरा ॥ १११ ॥
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये । ११२ । इति ।

मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पौ रोमाञ्चः स्वेदवेपथू ॥
वैवर्ण्यमरणत्रासगद्गदाद्या भयानके । इति ।

१ शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । ननु चार्थकामेष्वसक्तानामित्यत्रोक्तानामेव शिष्टलक्षणादन्योऽपि तस्य तत्रार्थं आशङ्कितोऽतो न तस्य लक्षणपरतैव । यच्च विशिष्टेनोक्तं 'शिष्टः पुनरकामात्मा' इति तत्र विद्वत्तया श्रुतत्वात् । यत्र परिपूर्णत्वादधिगतोऽर्थतश्च विदितः । परिबृंहणानि—तथा च भगवान्व्यासः ।

इतिहास पुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत् । इति ।

स्मृतयोऽप्येवं गृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामपि धर्मप्रवचना—

जयमङ्गलाक्रोडपत्नम्

याज्ञवल्क्योपि

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ।। इति ।
(या० स्मृ० अ० १ श्लो० ९)

शमप्रधानानां राज्ये मन्त्रिपरिषत्त्वं इतिहासतोपि क्लृप्तम् । तत् टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1] ।

धिकारात् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः—प्रत्यक्षं हेतवश्च प्रत्यक्षहेतवः । हेतुशब्देन प्रत्यक्षादन्याभिधानमुच्यते । श्रुतः प्रत्यक्षो हेतुश्च तेषां श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः एतदुक्तं भवति । प्रमाणानि यथा प्रत्यक्षं निर्विवादं प्रामाण्यमेव तादृशीं श्रुतिं मन्यन्ते । यान्यपि हेतूत्थानि तेषु विश्वसन्ति श्रुतिमेव तर्कं मन्यन्ते, हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुतेः प्रत्यक्षशब्दः श्रौते प्रत्यये प्रत्यक्षतुल्यत्वात्प्रयुक्तः । स च हेतुर्धर्माधर्मपरिज्ञाने कारणं येषां त एवमुच्यन्ते ।। १०९ ।।

दशावरे यस्मा दशावराः यदि बहवो न संनिधीयन्ते दशावश्यं सन्निधातव्यास्तदभावे त्र्यवराः । वृत्तस्येति । यदुक्तं अर्थकामेष्वसक्तानाम् इति तस्यैवायमनुवादः । न चैषां पुरुषसङ्ख्याऽपि तु गुणसङ्ख्या । तथा च वक्ष्यति "कोऽपि वेदवित्" इति । एकस्य यतो गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया सङ्ख्याया निर्देशः कृतः ।। ११० ।।

तानीदानीं परिषत्त्वहेतुर्गुणान् दर्शयति ।

पुरुषप्रधानेऽपि निर्देशे गुणपरतैव विज्ञेया । पूर्वोक्ताच्चेतो विषाणीवरुद्धान् प्रतिबालधिः साप्रावानतिगोत्रे लिप्सामिति । यस्त्रैविद्यो वेदत्रयस्याध्येता, तदर्थस्य च वेदिता. अनुमानादिकुशलः, तर्कोऽयमूहापोहबुद्धियुक्तः । ननु च नैवंविदो वेदार्थवित्त्वमेव संभवतीत्युक्तम् । सत्यं । परोपदेशादपि कस्यचिद्याचनावती वेदनमात्रा सभवत्यपि अतश्च प्रत्ययेन विना वेदार्थग्रहणार्थंहेतुकेन भवतीत्युक्तं । एतेन नैरुक्तो व्याख्यातः । धर्मपाठको मन्वादिस्मृतिश्रुतिशास्त्राणामध्येता । त्रयश्चाश्रमिणो ह्येते ह्यनुष्ठानपराः कुशलतरा धर्मेषु भवन्ति । पूर्वो ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुरित्येके । तस्य हि ग्रामप्रवेशो नानिषिद्धो गौतमेन चेयं मानुषी पठिता "ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानस" इति । अन्येत्वाहुः हिंसानुज्ञातास्तीति । कथमसौ धर्माश्रयात्तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गन्तव्यम् ।। १११ ।।

निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिर्वेदार्थो ज्ञायते । ते च सर्वे साधारणाः । न हि तत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायतेऽन्यस्य नित्यमयं प्रकारोऽस्ति । अथ ऋग्वेदादीत्यादि कथं भेदोपपत्तिः । तथा तत्र गृह्यसूत्रमिति ।। ११२ ।।

१ इन्द्रस्याङ्गिरसो नरस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः ।
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो ।
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुः मन्त्री तथा माधवः । इति । (न्यायमाला अ० १)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

शमप्राधान्ये सर्वं सुस्थम्

अपि च शमप्रधानानां मन्त्रिणां निर्व्यसनित्वात् तन्माधुर्येण राष्ट्रं तदायत्तं भवति तेन तत्र शुद्धिर्निर्व्यसनित्वं च भवतः। इत्थञ्च धर्मप्रधानतायां प्रमादाभावात् स्वकार्यकरणकुशलता, विश्वास्यत्वात् एकात्मता च जानपदेषु प्रसरति इति शमप्रधाने सर्वोपधाशुद्धे मन्त्रिमण्डले सर्वं सुस्थम्। उक्तं चैतत् "मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिरि"ति कामन्दकीयपद्योद्धरणे[1]। (का० नी० १४–२३)।

सर्वत्रेति। (पृ० २३१) रसाभासेन प्रवृत्ताः सत्यवसरे अशुचय एव भवन्ति इति प्रदर्शयति धर्मादिष्विति।

अधिकृतानिति पाठसमीक्षा

अधोति। (पृ० २३१) नाधिकानिति पाठः अप्राकरणिकत्वादसङ्गतः। नाधिकृतानिति पाठे तु अधिकृतान् न कुर्यात् किंत्वन्यैः सह अधिकृतानित्यर्थः। तदेवाह किन्त्विति।

उपयोजयेदिति। (पृ० २३१) खन्यादिषु अधिकृतैः सह स्थितानामशुचीनाम् नाशेपि नानुपपत्तिः न वा तैः सह संसर्गात् नागरिकेषु भेदप्रसक्तिः। इति खन्यादिषु अशुचिनियोगप्रयोजनं बोध्यम्।

राज्ञः दूषणेऽलक्ष्यत्वम्

आत्मानमिति। (पृ० २३१) अत्रेदं तत्वं-यदि राजानमधिष्ठाय उपधाभिः अमात्याः परीक्ष्यन्ते तर्हि अशुचित्वात् राजद्रोहे कदाचित् कर्तव्यत्वेन स्वीकृते अनेन परोक्षकेण सत्र्यादिना "निमित्ते उपस्थापिते सति नैमितिकमवश्यमनुष्ठेयमि"ति न्यायात् स्ववचनं संवादयितुं राजा वा राज्ञी वा दूषयितव्ये भविष्यतः। एवंस्थिते यदि तद्दूषणमशक्यपरिहारं स्यात्तर्हि स्वार्थहानिरेव प्रसज्येत। अतः अन्य एव कश्चिद् दूषयितव्यः। तथाचाहुः टी० गणपतिशास्त्रिणः—

"अदुष्टोपि यद्युपधावशात् कदाचित् प्रकर्षेषु दुष्टान्तःकरणाभावात् तदानीमशक्यप्रतीकारस्तत्सकाशादनर्थं आपतेत्"। इति। कौ० १।१०। इति।

ननु आपतनाख्यमापादनं कथं सङ्गच्छते राज्ञः सुरक्षितत्वादनर्थेभ्यः। नचोग्रः किं न कुर्यात् उग्रताचपलतयोः रौद्ररसे व्यभिचारित्वादिति वाच्यम् व्यभिचारिभावानां तादात्विककालव्यपगमानन्तरं विलीनत्वात् तत्परिणामभूतस्य वधादेरसं-

---

[1] मन्त्रो मन्त्रफलावाप्तिः कार्यानुष्ठानमायतिः।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमित्रप्रतिषेधनम्॥ २३॥ इति।

(ज० मं०) तत्र षट्त्रिंशता श्लोकैः प्रकृतिकर्माह मन्त्र इत्यादि। बहुत्वात् स्वामिकर्म प्रकृतिकर्मणः पश्चाद् वक्ष्यति। मन्त्रः कार्यनिश्चयो मन्त्रयायत्तः। मन्त्रफलावाप्तिः दूरादेवामित्रानुत्सार्य या साध्यस्य फलस्य प्राप्तिर्दूतायत्ता। कार्यानुष्ठानं दुर्गादिकर्मप्रवर्तनमध्यक्षाधीनम्। आयतिः प्रभावोऽमात्यैः क्रियते। आयव्ययौ अक्षपटलिकाधीनौ। दण्डनीतिः वधादीनां दण्डसाध्येषु यथार्हं नयनं धर्मस्थायत्तम। अमित्रप्रतिषेधन मित्राधीनम्। २३। इति।

[एतासु परीक्षासु उक्तक्रमेण राज्ञ एव लक्ष्यत्वमित्याचार्यमतनिगमनम्]

त्रिवर्ग[1]भयसंशुद्धानमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।
अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिताः[2] ॥१३॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

व्यभिचारिभावानां स्थायित्वम्

भवात् इति चेन्न । व्यभिचारित्वेन स्वीकृतानां भावानां स्थायित्वस्यापि संभावितत्वं भवति षण्ढस्योपचारेण स्थायिपुंस्त्वलाभ इव । न च कथं व्यभिचारिणां स्थायित्वं भवति इति शङ्क्यम् तस्यापि स्थायित्वभावात् । तथाहि—विभावानुभावयो र्व्याप्तिवासना सहृदयवासना मध्यवर्ति भाववासना च यद्युद्बुद्धा स्यात् तर्हि तन्महिम्ना व्यभिचारिणः सन्तोपि उग्रतादयः स्थायिनः भवितुमर्हन्ति । भावानां व्यभिचारित्वम् वासनात्रितयान्यतमाभावे संभवति अन्यदा स्थायित्वमपि । तस्मात् उक्तत्रितयवासनानां जागृतौ उग्रतादीनां स्थायित्वसंभवात् तथाविधः राजवधमकृत्वा न निवर्तते संपूर्णायास्तत्सामग्र्याः संभवात् अशुचिद्वारा राजद्रोहस्य निमित्तानुसारेणावश्यकानुष्ठानस्य न संभवानुपपत्तिः ।

किञ्च धर्माधर्मभावनायाः केनापि कारणेन जाते भङ्गोपक्रमे राजद्रोहार्थं धृतिरपि स्थायिनो भवितुमर्हति तदानीं सा दीर्घकालं धृता सती अवश्यं स्वकार्ये सफला साकारा च भवति । तद्व्यक्तं कामसूत्रे "आर्यत्वप्रयुक्तानीत्यादिना" । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

द्रोहसफलता

अत्रेदं तत्वं-राज्ञः दूरे स्थितस्यापि राजद्रोहस्तदा सफलो भवति यदा अधार्मिकत्वात् अपमाननकर्तृत्वशीलत्वाच्च अयं राजा द्वेष्यः अनार्यश्च इति दृढ़ निश्चयः उत्पद्यते ।

ननु निरपराधं अपरं निमित्तीकृत्य विषादिप्रयोगेण कृतोपधाप्रवृत्तिः कथमौचित्यमावहेदिति चेन्न । ये हि राज्योपघातं कर्तुं प्रयतमानाः अमात्यादयः दूष्याः भवन्ति तेषां अत्र प्रस्तावेन नात्रानौचित्यम् इति कौटिल्यमततात्पर्यम् । तद्वक्ष्यते टिप्पण्याम्—"बाह्यमधिष्ठानमि"तिव्याख्यायाम्—"राजस्थाने दूष्यामात्यं लक्ष्यं कृत्वा राजमहिषीस्थाने दूष्यपत्नीं च दूष्यार्थादिकं चाधिष्ठानम्" । इति ।

श्रीमूला

तदिदमाचार्याणां मतमित्यर्थकं श्लोकमाह त्रिवर्गेत्यादि । त्रिवर्गभयसंशुद्धान् त्रिवर्गभयैर्धर्मार्थकामभयोपधाभिर्दृष्टशौचान् । अधिकुर्यात् नियोजयेत् । यथाशौचं तत्तच्छुद्ध्यानुगुण्येन ।

श्री० टि० १. त्रिवर्गेति—आचार्यमतमुपसंहरन्नाह ।
,, ,, २. व्यवस्थिता इति—न वयमिति वाक्यशेषः ।

[राजातिरिक्तस्यैव लक्ष्यत्वमिति सयुक्तिकं स्वमतकथनम्]

न त्वेव कुर्यादात्मानं देवीं वा [4]लक्ष(क्ष्य)मीश्वरः ।
शौचहेतोरमात्यानामेतत्कौटल्यदर्शनम् ।१४।

श्रीमूला

उक्तमाचार्यमतम् । स्वमतं तु नैवं, किन्तु अमात्यशुद्धिपरीक्षार्थं स्वात्मानं देवीं च विषयं नैव राजा कुर्यादित्येवंरूपमित्याह नत्वेवेत्यादि ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

स्वमतं प्रदर्शयिष्यन् 'आचार्यमतमुपसंहरन्नाह' त्रिवर्गेति । धर्मार्थकामभयोपधा शुद्धान् । अमात्यान् अमात्यत्वेनाभिमतान् । स्त्रेष तत्तदुपधाशुद्धिमनुसृत्य संबद्धेषु । अधिकुर्यात् नियोजयेत् । व्यवस्थिता इति । न 'वयमिति वाक्यशेषः'' इति टिप्पणी । जयमङ्गलायां तु नास्माभिस्ततोऽपनीयन्ते इति । (पृ० २०९) परीक्षायां लक्ष्यविषये स्वमतं प्रदर्शयति 'न त्विति' । आत्मानं राजानं । देवीं राजमहिषीं । लक्ष्यमिति । राजानं राजमहिषीं वा । निहत्य अन्यं प्रतिपादयामः इत्यादिरूपेणाधिष्ठानम् । निमित्तं उपधावाक्यप्रतिपाद्यकर्म इति यावत् । ईश्वरः लब्धैश्वर्यः स्वामी उक्तरीत्या लक्ष्यत्वेनात्मानं देवीं वा न कुर्यादित्यर्थः । एवञ्च तस्मिन्निमित्ते आत्मानं देवीं वा नृपः लक्ष्यं न कुर्यादित्याह शौचेति । (पृ० २३९)

परमतव्यावृत्त्यर्थमाह नत्त्वेवेति । आत्मानं राजानम् । लक्ष्यं दूष्यं । न कुर्यादित्यनेनान्वयः ।

जयमङ्गला

अत्र सम्यङ्मतपरिग्रहार्थमाह-त्रिवर्गभयसंशुद्धानिति । त्रिवर्गे भये च सम्यक् शुद्धान् स्त्रेषु कर्मस्वधिकुर्यात् । यथाशौचमिति । यस्य यत्र शौचं तं तत्राधिकुर्यात् । इत्याचार्या व्यवस्थिताः विशेषेण स्थिताः । नास्माभिस्ततोऽपनीयन्ते ॥

किन्तु न त्वेव कुर्यात् न कथञ्चित् कुर्यात् । आत्मानं देवीं हत्वाऽन्यं प्रतिपादयामः, त्वां कामयत इति । लक्ष्यमधिष्ठानम् । ईश्वरो लब्धैश्वर्यो राजा । शौचहेतोरमात्यानाम् । प्रधान दोषापाये[1]न इतरगुणानामुपायत्वं युक्तमिति !

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

लब्धैश्वर्यः इति । (पृ० २३९) नन्वेवंरीत्या राजशब्दव्याख्यानस्य किं प्रयोजनम् ? इति चेत् ''नागत्वान्तं निवर्तते''ति व्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । तथाहि—

राजा मन्त्र्यायत्तसिद्धिक – स्वायत्तसिद्धिक भेदेन द्विविधो भवति । तयोः स्वायत्तसिद्धिको राजा मन्त्रकुशलः परामर्शे समर्थः विद्वान् गुरुस्थानीयो भवति तदुपासका अपि गुरुभक्तिवशात् धृतिसंपन्ना भवन्ति । अथ तथाविधा यदि राज्ञःकृतकं सदपि अन्या-

---

अशुद्धम्
1 प्रधानदोषापाये (न)

न दूषणमदुष्टस्य[1] विषेणेवाम्भसश्चरेत् ।
कदाचिद्धि[2] प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम् ।१५।
कृता च कलुषा बुद्धिरुपधाभिश्चतुर्विधा ।
नागत्वाऽन्तं निवर्तेत स्थिता सत्ववतां धृतौ ।१६।
तस्मा[3]द्बाह्यमधिष्ठानं[4] कृत्वा कार्ये चतुर्विधे[5] ।
शौचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्रिभिः ।१७।

इति विनयाधिकारिके उपधाभिश्शौचाशौचज्ञानममात्यानां दशमोऽध्यायः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

व्यस्तेन कर्म चारादिमुखाज् ज्ञात्वा राजहनने प्रवृत्ताः तर्हि ते स्वेतरसामग्रीं सङ्कलय्य राजहननं अकृत्वा धृतिवशान् न कथमपि निवर्तन्ते । तथापि मन्त्र्यायत्तसिद्धिकस्थले राजा गुरुनं भवितु मर्हति तस्य मन्त्र्यायत्तसिद्धिकत्वात् इति गुरुभक्तेः प्रसङ्गः उपासकेषु तत्सेवकेषु अस्त्येवेति नियमेन वक्तुं न शक्यते । अतः स्थायिधृत्यभावात् 'नागत्वान्तं निवर्तेतेति व्याप्तिः न भवितुमर्हति । अतो मन्त्र्यायत्तसिद्धिकं व्यावर्त्य मूलकारोक्ता "नागत्वान्तं निवर्तेत' इति व्याप्तिः लब्धैश्वर्यव्याख्यानेन सुसाधिता ।

प्रधानेति । (पृ० २३६) गुरौ आत्मनि वा अङ्गिनि दोषापाये । इतरगुणानां इतरेषामङ्गानां वा दुष्टत्वं अनुचितमार्गप्रदर्शकत्वरूपं न युक्तमन्यथा स्वस्मात् विश्लेषणं विधाय स्वस्य, अनर्थोऽवश्यंभावी स्यात् । वक्ष्यति चैतन् मूलकारः राजपुत्र रक्षणप्रकरणे (१ अधिकरे १७ अध्याये) "महादोषमबुद्धबोधनमिति कौटिल्यः" ।इति ।

श्रीमूला

कुत आत्मानं देवीं च न लक्षं कुर्यादित्यत्राह न दूषणमिति । अदुष्टस्य स्वभावाद् दोषशून्यस्य अमात्यादेः प्रतीकारसमर्थस्यापि, दूषणम् उपधया वञ्चनम्, अम्भसः विषेण दूषणमिव, न चरेत् न कुर्यात् । सति प्रतीकारसामर्थ्ये दूषणेन को दोष इत्यत्राह कदाचिदित्यादि । अयमर्थः अदुष्टोऽपि यद्युपधावशात् कदाचित् प्रकर्षेण दुष्टान्तःकरणो भवेत् तदानीम् अशक्यप्रतीकारस्तत्सकाशादनर्थं आपतेदिति ।

नी० टि० १. अदुष्टस्येति —अमात्यहृदयस्य ।
,, २. कदाचिदिति—कुलिकवेलोपयुक्तात् ।
,, ३. तस्मादिति —कौटल्यः स्वमतमाह ।
,, ४. अधिष्ठानमिति —राजस्थाने दूष्यामात्यं लक्ष्यं कृत्वा राजमहिषीस्थाने दूष्यपत्नीं च दूष्यार्थादिकं चाधिष्ठानम् ।
,, ५. चतुर्विध इति—त्रिवर्गं भयशुद्धिपरीक्षालक्षणे ।

श्रीमूला

उपधादूषिता च धीराणां बुद्धिर्यतमाना स्वाध्यवसितार्थसिद्धिमप्राप्य नैव विरमतीत्याह कृता चेत्यादि।

कथं तर्ह्यमात्याः शोधनीया इत्याकाङ्क्षायामाह तस्मादिति। तस्माद् राजा, चतुर्विधे चार्थे उपधाप्रयोगे, बाह्य बहिरङ्गं दूष्यम्, अधिष्ठानं लक्षं कृत्वा, अमात्यानां शौचाशौचं, सत्रिभिः सत्रिद्वारेण, मार्गेत परीक्षेत॥

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकरणे दशमोऽध्यायः।

उपधाभिः शौचाशौचज्ञानममात्यानाम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

कुतो न आत्मा नियोक्तव्य इत्याह नेति। अदुष्टस्य अजातपापस्य। "अमात्यहृदयस्ये"ति टिप्पण्याम्।

दृष्टान्तेन स्फुटीकर्तुमाह विषेणेति। व्यापादयेत् व्याप्नुयात्, निमित्ती नियततां प्राप्नुयादिति यावत्। ननु औषधादिना पुरोहितादिभिरितरैः अदुष्टः अमात्यादिः कथं न शोधयितुं शक्य इतिचेदाह कृतेति। कलुषा पुरोहितादिद्वारा राजानं प्रति अमात्यभेदनाय प्रवर्तिता। बुद्धिः धृतिरूपा दृढनिश्चयः इति यावत्। कलुषोत्पादनकारणमाह उपधाभिरिति। चतुर्धा उपधायाश्चातुर्विध्येन बुद्धेश्चातुर्विध्यम्। तथाविधायाः फलमाह नेति। निवर्तेतेत्यनेनान्वयः। अन्तं विनाशं। अगत्वा अकृत्वा। स्थिता धृत्याभासे स्थिता, इदं करिष्यामीति अभिनिवेशान्तं गता इत्यर्थः। सत्त्ववतां दृढसङ्कल्पवताम्। कौटिल्यः स्वमतमाह तस्मादिति। 'नागत्वान्तन्निवर्तेते'ति दोषपरिहारार्थम्। अधिष्ठानं लक्ष्यम्। टिप्पण्यां तु एवमुक्तम् "राजस्थाने दूष्यामात्यं लक्ष्यं कृत्वा राजमहिषीस्थाने दूष्यपत्नीं च दूष्यार्थादिकञ्चाधिष्ठानम"। इति। निमित्तमिति शेषः। लक्ष्यं नैमित्तिकमाह बाह्यमिति। लक्ष्यभेदे निमित्तमाह कार्यं इति, उपधाभेदेन त्रिवर्गभयशुद्धिपरीक्षालक्षणे चतुर्विधे।

अमात्यानां बाह्याधिष्ठाने नियुक्तानाम्। राजेति। मन्त्रिपुरोहितसखः इति शेषः उपक्रमे तथोक्तत्वात्। मार्गेत परीक्षेत शौचाशौचमित्यनेनान्वयः। सत्रिभिः चरविशेषैः। एतेनोत्तरप्रकरणार्थजिज्ञासोत्थापनात् तेन सङ्गतिः स्फुटीभवति।

इत्यर्थशास्त्रव्याख्यायां वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां दशमोऽध्यायः।

जयमङ्गला

को दोष इति चेदाह—न[1] दूषणमिति। परीक्षणात् प्रागदुष्टस्य अज्ञातदोषस्य अनेनासता अधर्मेण अम्भस इवादुष्टस्य विषेण दूषणं न युक्तमित्यर्थः। तद्दूषणमधिष्ठाने चरेद्व्याप्नुयादित्यर्थः। पुरोहितादिभिर्दूषयित्वान्यैः नैवं युक्तमिति शोधयेदिति चेदाह—कदाचिद्धि प्रदुष्टस्य नाधिगम्येत भेषजम्। अनैकान्तिकत्वात् प्रतीकारस्य। अथवा

१ अशुद्धम् (न) दूषणम्

जयमङ्गला

न कदाचिदप्यधिगम्येत भेषजम्। यथाहु :—

पायसेन सकृद्दग्धो बालो दध्यपि शङ्कते।
भायिताश्वासिता वाऽपि न विश्वसिति कर्हिचित्॥ इति॥

अयं चापरो दोष इत्याह—कृता चेति। कलुषीकृता बुद्धिरुपधा चातुर्विध्याच्चतुर्विधा। तेन वान्येन वोपायेन अगत्वान्तं राजानमविनाश्य देवीं वा नाधिगम्य न निवर्तेत। सत्ववतामारब्ध कार्यावसायिनाम्। धृतौ अपि च शक्तौ[1] स्थिता सती।

तस्मादेतद्दोषपरिहारार्थमाहाभिप्रायसिद्ध्ये च—तस्मादिति। बाह्यं लक्ष्यं कृत्वा देवस्थानादिसंस्कारे तद्द्रव्ये वा तद्द्रव्ययोगे वेश्यायोजने तुच्छतरापकार भायने च कार्ये चतुर्विधेऽपि। शौचाशौचं मार्गेत अन्वेषयेत्। न ह्येकत्र शुद्धोऽन्यत्र[2] शुचिः स्वामिनो भीरवश्चेति[3] राजा मन्त्रिपुरोहितसखः एको वा यथायोगं मार्गेत। सत्रिभिरिति। गूढपुरुषोपलक्षणं कापटिकपरिव्राजकयोरपि ग्रहणम्।

इति शौचाशौचज्ञानममात्यानां सप्तमं प्रकरणम्। दशमश्चाध्यायः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अज्ञातेति। (पृ० २४१) अजातपापस्य इत्यर्थः। व्याप्नुयादिति। इदं "सत्रिणामेकश्चैनं मृगयाद्यूतमद्यस्त्रीभिः प्रलोभयेत्। पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाणेति, तमन्यः सत्री प्रतिषेधयेदिति आम्भीयाः" (१ अ० १७ अध्याय) इत्युक्तराजपुत्ररक्षणवदनुसन्धेयम्। यथा पूर्वपक्षिणा स्वमते अभिनिवेशितः शिष्यः गुरोरसान्निध्ये अपरेण उत्तररूपेण प्रतिबोधितोपि प्रथम गुरुवाक्यमुल्लङ्घयितुं न सहते। तथैव प्रकृतेपि अदुष्टहृदयोऽमात्यः आत्मानं राजानं वा निमित्तीकृत्य हनने बोधितः अपरेण प्रतिबोधितोपि पूर्वगुरुशासनात् न निवर्तेत तच्च राजपुत्ररक्षणप्रकरणे आम्भीयमतमिरूपणावसरे प्रतिपादितम्। व्यञ्जितंचैतत् मुक्तावल्याम् अवयविसाधने। वक्ष्यते चैतत् अत्र—'पायसेन सकृद्दग्ध' इति ग्रन्थेन।

भायिता इति। (पृ० २४२) पूर्वपक्षीयमतस्य सम्यक्परिचयानन्तरं भयादिनापि ततो निवर्तयितुं कृतेपि उद्यमे तं न सः विश्वसिति अविश्वास्यत्वात्। अत्रेदमुदाहरणम्। वृत्रभयेन कम्पितः इन्द्रः वृत्रं हत्वापि पलायनं कृतवानिति इतिहासो बोध्यः।

एवंविध एव स्थायिभक्तिमतां गुरुशिष्यादीनामाभ्यन्तरवर्ती दृढ़स्थायिभावः अपेक्षितः। यत्र न कथञ्चिदपि विश्लेषणं संभावितं किथञ्चित् सम्भावितमपि पुनः अभेद्यतामापादयितुं शक्यते[4]।

कृते दूषणे राजहननसामग्र्याः सत्वात् तदुपघातः एतद्द्वारा अवश्यं भवेत् अन्यथा उपधापरीक्षकस्याविश्वास्यत्वं आपद्येतेति दूषणान्तरं स्फुटीकुर्वन्ना-

---

अशुद्धम् १ शक्ता २ अन्यत्राशुचिः ३ भीरवश्चेति।

४ मृद्घटवत् सुखभेद्यः दुःसन्धानश्च दुर्जनो भवति।
सुजनस्तु कनकघटवत् दुर्भेद्यः सुकरसन्धिश्च॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

हायमिति। (पृ० २४२) अभ्युपगमः अमात्येन स्वीकृतराजवधोत्साहः वीररसप्रधान इत्यर्थः। यदीमां स्वीकृतिं दूषणभावमापन्नोऽमात्यः सफलां न विदधाति तर्हि प्रतिज्ञाया अनिर्वहणप्रयुक्तां लज्जामनुभवेत् सत्री इत्याह कलुषीकृतेति।

आरब्धेति। (पृ० २४२) अत्रायं भावः—यदि धृतिमान् सङ्कल्पं दीर्घं विदधाति तर्हि कार्यरूपतया परिणमनं वास्तविकं भवत्येवेति धृतेः विशेषं प्रदर्शयितुमाह अपि चेति। (पृ० २४२)

शक्त्येतिपाठसमीक्षा

शक्त्येति। (पृ० २४२) अयमेव पाठः साधुः नीतिलक्षणे शक्तिपदप्रवेशात्। सा च विवेक-श्रुतिसंपत्ति-गुरुभक्तितपस्वितासिद्ध्यर्थं एतच्चतुष्टयं यावज्जीवमहं करिष्ये" इति सङ्कल्परूपा शक्तिनिरूपणे प्राग् विवेचिता (प्र० खं० १ पृ० ५-४१)। बाह्याधिष्ठानभेदे उपधाभेदालंबनमाह—

उपधानिमित्तम्

देवस्थानेति। (पृ० २४२) अत्रायं भावः—देवमन्दिरे स्थितं स्वामिनं निमित्तीकृत्य धर्मोपधा, देवद्रव्यं यत्राधिकारे स्थाप्यते तथाविधव्यवहारकुशले मन्दिरस्वामिक शिष्यादौ वा अर्थोपधा, वेश्यायोजने कामोपधा, तुच्छापकारादौ च भयोपधा इति

ननु देवद्रव्यभोगः कथं संभवेत्? इति चेत् अर्थशास्त्रोक्तरीत्या देवद्रव्यमप्यर्जनीयं भवतीत्युक्तमेव। तथाचोक्तम्। (अर्थ ११।१८ अवरुद्धे वृत्तिप्रकरणे)—"एकचरः सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्यपण्याकरकर्मान्तानाजीवेत् पाषण्डसङ्घद्रव्यमश्रोत्रियभोग्यं वा देवद्रव्यं वा गूढमनुप्रविश्य सार्थयानपात्राणि च मदनरसयोगनतिसन्धायापहरेत् पारग्रामिकं वा योगमातिष्ठेत्"[१]। इति।

---

१ टी० एकचरः एकाकी अलब्धकोशदण्डसहायः। सुवर्णपाकमणिरागहेमरूप्य पण्याकरकर्मान्तान् सुवर्णपाकं पुटपाकेन लोहादेः सुवर्णत्वापादनकर्म रसतन्त्रप्रयोगमिति यावत्। मणिरागहेमपण्यानि वज्रवैडूर्यमौक्तिकादिर्मणिः लाक्षादि रञ्जनद्रव्यं रागः। हेम स्वर्णं रूप्यं रजतं इत्येतद्रूपाणि। पण्यानि विक्रेयपदार्थान्। आकरकर्मान्तं रत्नादि। खनिव्यापारं चाजीवेत् उपजीवेत्। एष कोशार्जनेऽभ्युपायः। उपायान्तरमाह पाषण्डेति।

पाषडसङ्घद्रव्यं पाषण्डैः स्वसङ्घार्थं सङ्गृह्य स्थापितं धनम् अश्रोत्रियभोग्यं। देशद्रव्यं छान्दसब्राह्मणभोग्यातिरिक्तं देश्यजनसमुदायद्रव्यं। देवद्रव्यं इत्यपि पाठः। आढयविधवाद्रव्यं वा आढयाः समृद्धधनाः या विधवास्तासां द्रव्यं वा, गूढं द्रव्यापजिहीर्षा गुप्तिपूर्वं अनुप्रविश्य अनुकूलाचरणेन वशयित्वा अर्थात् पाषण्डादीन् अपहरेत्। किञ्च सार्थयानपात्राणि सार्थस्य वणिक्सङ्घस्य यानपात्राणि पोतान् पण्यमुक्तान् मदनरसयोगेन मदकररसदानोपायेन अतिसन्धाय वञ्चयित्वा अर्थात् वणिक्सङ्घमपहरेत् इति। (श्रीमूला)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

देवद्रव्यहरणे दोषः

ननु देवद्रव्यहरणे यदि दोषः स्यात् तर्हि धर्मोपधाशुद्धिपरीक्षोपपद्येत। तदेव न। इति चेन्न, मर्यादामुल्लङ्घ्य देवद्रव्यहरणे धर्मशास्त्रे दोषस्योक्तत्वात्[1]। एवं चायं भेद्यः परीक्ष्योऽमात्यः देवद्रव्यहरणप्रयुक्तं दोषं स्मरति नवेति उपधा परीक्षयाऽवगन्तव्यमिति भावः।

देवस्थानोपयोगः

ननु देवस्थानस्य राजनीतौ क उपयोग ? इति चेदुच्यते। देवप्रसादे जीवनं सुखमयं हर्षेणाप्लावितं भवति हर्षविभावत्वात्तस्य। देवप्रसादार्थं कृतायां पूजायां हर्षोपलब्ध्या नीतित्वं भवति। किञ्च ये किल कर्ममीमांसका नास्तिका वा नीतिमनपेक्षमाणा देवमन्दिरं अधोनिर्दिष्टस्य समाजान्तर्वर्तिदशविधवर्गस्य कर्षकं मन्तुं न वाञ्छन्ति ते जीवने पूर्णं सुखं नानुभवितुमर्हन्ति एतेषां देवप्रसादानधिकारित्वात्। अतो[२] दशविधवर्गस्याकर्षकत्वात् देवमन्दिरस्यानुपयुक्तत्वन्न भवति।

अपि च समाजे वर्गाणां अनेकविधत्वमनुभूयते[२] यथा कामुकः[१] विदग्धः[२] श्रेष्ठी[३] विरागी[४] शूरः[५] ज्ञानवयोवृद्धः[६] रसभावविवेचकः[७] बालः[८] मूर्खः[९] स्त्री[१०] इति।

स उपर्युक्तः सर्वविधो वर्गः यद्यभिनयेन स्वस्वफलप्राप्त्या सन्तोषमनुभवति तर्हि तं प्रति एते सन्तुष्टाः स्व मङ्गलं श्रुण्वन्तो जीवितुमर्हन्ति इत्येतदर्थमेव नाटयं प्रणीतम्। तत्र सर्वेपि कामुकादयः आकृष्टा भवन्ति। यतो नाट्ये सर्वेषां तोषावहा सामग्री वर्तते शृङ्गार-नेपथ्य-शुचित्वविराग ज्ञान रसभावविवेचनादीनां नैयत्यात्। दशविधानां वर्गाणां सन्तोषकारकत्वं नाट्ये कथमिति विवेचितम् भावप्रकाशने-व्यक्तम्[३]।

---

१ देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति। इति। मनु० ११०-२६।

२ तदुक्तम्—कामुकैश्च विदग्धैश्च श्रेष्ठिभिश्च विरागिभिः।
शूरैर्ज्ञानवयोवृद्धै रसभावविवेचकैः।
बालमूर्खाबलाभिश्च सेव्यं तन्नाटयमुच्यते। इति भा० प्र०

३ तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते।
अर्थेष्वर्थपराश्चैव मोक्षेष्वथ विरागिणः॥
शूरा बीभत्सरौद्रेषु नियुद्धेष्वाहवेषु च।
धर्माख्यानपुराणेषु वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः॥
सत्वभावेषु सर्वेषु बुधास्तुष्यन्ति नित्यशः।
बाला मूर्खाः स्त्रियश्चैव हास्यनेपथ्ययोः सदा। इति—(भाव० ५)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तद्रीत्या राजनीतिं उपयोक्तुकामाः पूर्णसुखबुभुक्षवो देवप्रसादं कामयन्ते पूजनादिना। किञ्च देवप्रसादाकाङ्क्षी यामितिकर्तव्यतासामग्रीं सङ्गृह्य शास्त्रमर्यादया देवतां पूजयति तत्र सर्वत्रौचित्यात् सा पूजा सामाजिकानां चेतसि रसाविर्भावाय सहकारिणीति सर्वस्य वर्गस्य सङ्घटनं न दुःशकम्। अन्यत्र तु कामरागद्वेषपरतन्त्रताया जागरूकत्वात् प्रतारणादिदोषसंभवेन अनौचित्यं उदेति ततो रसभङ्गः ततः सन्तोषाभावः ततः सङ्घटनाभावः। कामसूत्रेपि—पारदारिकेऽधिकरणे उक्तानि विराग कारणानि असन्तोषात् विघटकानि इत्युक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम्[1]। अतः महानुपयोगः देवमन्दिरस्य स्मर्तव्यः।

---

[1] व्यावर्तनकारणानि ।१७। पत्यावनुरागः ।१८। अपत्यापेक्षा ।१९। अतिक्रान्तवयस्त्वम् ।२०। दुःखाभिभवः ।२१। विरहानुपलंभः ।२२। अवज्ञयोपमन्त्रयते इति क्रोधः ।२३। अप्रतर्क्यः इति सङ्कल्पवर्जनम् ।२४। गमिष्यतीत्यनायतिरन्यत्र प्रसक्तमतिः इति च ।२५। असंवृताकार इत्युद्वेगः ।२६। मित्रेषु निसृष्टभाव इति तेष्वनपेक्षा ।२७। शुष्काभियोगीत्याशङ्का ।२८। तेजस्वीति साध्वसम् ।२९। चण्डवेगः समर्थो वेति भयं मृग्याः ।३०।

नागरकः कलासु विचक्षण इतिव्रीडा ।३१। सखित्वेनोपचरित इति च ।३२ अदेशकालज्ञ इत्यसूया ।३३। परिभवस्थानमित्यबहुमानः ।।३४।।

आकारितोपि नाववुध्यत इत्यवज्ञा ।३५। शशो मन्दवेग इति च हस्तिन्याः ।३६। मत्तोऽस्य माभूदनिष्टमित्यनुकम्पा ।३७। आत्मनि दोषदर्शनान्निर्वेदः ।३८। विदिता सती स्वजनबहिष्कृता भविष्यामीति भयम् ।३९। पलित इत्यनादरः ।४०। पत्या प्रयुक्तः परीक्षत इति विमर्शः । ४१ । धर्मापेक्षा चेति ।४२।

टीका०—तत्रेति। स्त्रीपुरुषशीलावस्थापने, यानि व्यावर्तनकारणानि तानि प्रकरणान्तर्गतान्युच्यन्ते। पत्यावनुरागो व्यावृत्तिकारणम् उत्पन्नायामपीच्छायाम्। अपत्यापेक्षेति। स्तनन्धयं ममापत्यमिति । अतिक्रान्तवयस्त्वमति। परिणतवया लज्जते बलात्परपुरुषाय अङ्गार्पणेनेति। दुःखाभिभवः इष्टमरणादिदुःखाभिभूता जातेच्छाऽपि व्यावर्तते। विरहानुपलम्भो भर्तुः सदा सन्निहितत्वाद्वियोगं न पश्यति येन सम्प्रयुज्यते। अवज्ञयोपमन्त्रयतेऽनादरेणाभियुङ्क्त इति परिभवात्क्रोधो व्यावृत्तिकारणम्। अप्रतर्क्यो दुरवगाहचित्त इति तस्मिन्नबहुमानात्सङ्कल्पवर्जनम्, मनो न सङ्कल्पत इत्यर्थः। गमिष्यतीति। न चिरकालमनेन सम्प्रयोग इत्यनायतिर्भविष्यत्कालाभावः कारणम्। अन्यत्र प्रसक्तमतिरिति वाऽनायतिस्तावत्कालिकत्वात्। असंवृताकारः आकारसंवरणमकुर्वंल्लोके मामुद्गतिकां करोतीति परिभवादुद्वेगः। मित्रेषुं निसृष्टभावस्तानि च यदाहुस्तत्करोतीति च तेष्वपेक्षा मयि त्ववज्ञा। शुष्काभियोगी निष्कारणमभियुङ्क्त इत्याशङ्का। तेजस्वीति साध्वसं प्रमादावस्खलितेऽनर्थं करिष्यतीति। मृग्या इति। मन्दवेगायाः चण्डवेगः समर्थोवेत्यश्व इति भयम्। नागरक इति।यो नागरकवृत्तावधिकृतः, कलासु च विचक्षणो नागरकादन्यः। व्रीडा ग्राम्याया—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एतेन निरीहोपि परलोक- सुखमात्रापेक्षी अल्पसुखभोगी अनीतिकुशलत्वादसाधुरेव। इति चिन्त्यम्। इतोऽधिकम् हिन्दुधर्मस्वायोगे द्रष्टव्यम्[1]—

अविदग्धायाश्च। सखित्वेनेति। मित्रत्वेन मयाऽयमुपचरितः कथं पुनरेवं कुर्यामिति च व्रीड़ा। अदेशकालज्ञ इति चासूया देशकालयोर्नाभियुङ्क्त इति। परिभवस्थानं नीचत्वान् ततश्च सखीजनोऽन्यो वा मां परिभविष्यत्यसत्सङ्गतेति तस्मिन्नबहुमानः कारणम्। आकारित इति। अभिप्रायं दर्शितो न विबुदध्यत इत्यवज्ञा न विदग्ध इति। हस्तिन्या इति। चण्डवेगायाः शशो मन्दवेग इति चावज्ञा। मत्तोऽस्येति। मन्निमित्तेन मामधिगच्छतो मा भूदनिष्टं शरीरतोऽर्थतो वेत्यनुकम्पा। आत्मनि दोषदर्शनादिति। शरीरे रोगादिकं वैगन्ध्यादिकं पश्यन्त्या निर्वेदः। स्वजनस्य विप्रतिपन्नेति तस्माद् बहिष्कृता भविष्यामीति भयम्। पलितो वृद्ध इत्यनादरः। पत्या प्रयुक्त इति। किं पतिव्रता नेति ज्ञातुं नियुक्तः परीक्षत इति विमर्शः। धर्मापेक्षा च कारणम्। अस्त्येव हि काचित्स्वीया धर्ममपेक्षते। १७-४२। इति

मन्दिर संस्थोपयोगः

१ आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते।
सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विभ्रमे॥
दण्डनीतिर्यदा सम्यङ्नेतारमधितिष्ठति।
तदा विद्याविदः शेषा विद्याः सम्यगुपासते॥

इति कामन्दकनीतिसारोक्तन्यायेन त्रय्या अपि विद्याया योगक्षेमरूपधर्मस्वरक्षा राजनीत्यायत्तैवेत्यवगम्यते। प्रत्यक्षपरोक्षानुमानलक्षणप्रमाणत्रयनिर्णीतेष्टसाधनताककर्मानुष्ठानरूपभारतीयराजनीतिर्मठमन्दिरादिद्वारा प्रवर्तमाना दृश्यते।

अतः मठमन्दिरादिसंस्थानां नीत्यनुसारि संरक्षणं नीतिशास्त्रदृष्टया विवेचनेनैव भवितुमर्हति, तत्रैषन्मात्रमपि व्यतिक्रमे कृते सति राष्ट्रस्य स्थितिलोप एव सुनिश्चितो भवति। इत्यतः राज्यस्थितिमूलत्वमेतेषां कया रीत्या वर्णितमिति प्रथममुपदर्शयामः। सुव्यक्तमेतत्, प्रत्यक्षेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणा भारतीया राजनीतिः चार्वाकस्यापि हृदयावर्जिका पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्येव। अत एवोक्तम्—

'अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रञ्जयति। इति।

एवं स्थिते हिन्दुधर्मस्वायोगे हिन्दुधर्मसम्बन्धस्यावर्जनीयतया भारतीयराजनीनिरुपस्थाप्यमाना न तिरस्करणीयतामर्हति। तत्र भारतीराजनीतिदृष्टया वेदान्तनयानुसारेण ईश्वरप्रसादकोपयोरेव धर्माधर्मरूपत्वे स्थिते तादृशधर्मोद्देश्यकविनियोगमात्रार्हं धनमेव हिन्दुधर्मस्वमिति व्यपदेष्टुं योग्यं। यथा दर्शपूर्णमासयागे 'अग्नये जुष्टं निर्वपामो' त्यादिरीत्या निरुप्तं व्रीह्यादिद्रव्यम्। तस्य हि द्रव्यस्यावघातादि संस्कारेण पुरोडाशनिवृत्त्या अग्निदेवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागरूपाग्नेययागे पर्यवसानं व्यवदानमात्रस्याग्नौ होमात्मकप्रक्षेपेण भवति। यजमा—

पञ्चमा इडां भक्षयन्ती"ति भक्षण-द्वारा ऋत्विग्बलाधानेन प्रतिपत्तिविशेषश्च सम्मान विशेषरूपः कण्ठधारितस्रजो निर्माल्यतां गताया अपि अवकरादिपर्युदासेन समुचित-स्थाननिवेशादिव भवति इति। सोऽयंमीमांसकसिद्धान्तः भारतीयराजनीत्यनुसारेण देवपूजने स्वीक्रियते। तदुक्तं नीतिसारे—

शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा।
देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥
प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानचेष्टितैः।
कुर्वीताभिमुखान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ इति

अत्र टीका—"एवं पञ्चविधं प्रजासङ्ग्रहोपायं प्रदर्श्य इदानीं विषयभेदेनान्य-दाह—शुचिरित्यादिना श्लोकत्रयेण। शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयोगात्। आस्तिक्यं भावितपरलोकता। पूजयेद्देवता अभिमुखीकरणार्थम्। तेषां या यस्य पूजा तामाह प्रणिपातेनेत्यादिना। गुरून् पित्रादीन्। सतो विद्यावृद्धान्। अनुचानः प्रवचने साङ्गोऽधीती। सुकृतकर्मणा यागादिपुण्यकर्मणा गन्धपुष्पधूपोपहारादिना चे"त्यादि।

अभिमुखीकरणार्थमित्यस्य प्रसादार्थमित्यर्थः स्पष्टः। यागादिपुण्यकर्मगन्ध-पुष्पाद्योः सुकृतपदेन सङ्ग्रहात् आग्नेयादियागोदाहरणं प्रस्तुते नासङ्गतम्।

अथ टीकोक्तं प्रजासङ्ग्रहोपायत्वं तु कथमस्येति विवेचयामः।

तत्र "मनोग्रहणं वै सङ्ग्रहणमितिश्रुतेः" राजा प्रकृतिरञ्जनात्, इत्युक्तत्वात् सत्वबुद्ध्युभयमूलं प्रकृतिरञ्जनं राज्यस्थितावसाधारणं कारणम्। तच्चोक्तं नीतिसारे—

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्।
एतावदुच्यते राज्यं सत्व बुद्धिव्यापाश्रयं ॥ इति ॥

अत्र राज्यस्थितिसाधनयोः सत्वबुद्ध्योर्मध्ये सत्वस्याभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः कृतः। तत्स्वरूपं च—

परस्मादात्मनो भान्ति ज्ञानानन्दक्रियाप्रभाः।
ज्ञानप्रभा च सानन्दा तस्याः सत्वं प्रजायते ॥
क्रियाप्रभा रजः सत्वाच्छक्तिः स्यात्तु तमः प्रसूः। इत्युक्तं साहित्यशास्त्रे ॥

वक्ष्यमाणविषये बहूपयोगित्वादिदं सत्वस्वरूपं विशदीक्रियते ॥

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥

इति (भागवतः २ स्कंध २ अध्यायपञ्चम) श्लोकानुसारेण परमात्मा तावत् प्रत्यक्षपरोक्षानुमानलक्षणप्रमाणत्रयनिर्णीतोर्थ इति ज्ञायते।

"भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥" इति।

अत्र श्रीधर स्वामिभिः "ततः पूर्वतनपद्ये ब्रह्मा कूटस्थो निर्विकार एकाग्रचितः सन्नित्यर्थः त्रीन् वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन, ब्रह्मा वेदमन्वीक्ष्य विचार्य यत आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवानि" त्युक्त्वेदमुक्तं यत्

"नन्वनुभूतेर्थे रतिर्भवति अननुभूते तु भगवति कथं रतिः स्यात् तत्राह। भगवान् सर्वेषु भूतेषु लक्षितः दृष्टः। कथं स्वात्मना क्षेत्रज्ञान्तर्यामितया। कैर्दृश्यैबु द्ध्या-दिभिः। तदेव द्वेधा दर्शयति। दृश्यानां जडानां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशान्तर्यामिलक्षणैः तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृ-प्रयोज्यानि, करणत्वात् वास्यादिवत्" इति।

आधुनिका अपि वैज्ञानिका जडचेतन विभागव्यवस्थायां-यद्वस्तु स्वस्थितिपरिवर्तने परापेक्षं तज्जडं, यत्तु तदर्थं स्वतन्त्रं तच्चेतनमिति प्राकृतिकनियमानामनुसरणमेव वैज्ञानिकानां कार्यमिति च वदन्तः-

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति॥

श्रुतिमेव प्रकारान्तरेणोपोद्बलयन्ति। अतः पूर्वोक्तपरमात्मस्वरूपे प्रत्यक्षादि निर्णीतार्थं स्वरूपत्वमुपपन्नम्। घटं जानातीत्यादौ भासमानज्ञान स्वरूपं हि स्वनिरूपिताज्ञानाविषयत्वप्रयोजकविशिष्टचिदभिन्नसाक्षिस्वरूपमिति निर्णीतं वेदान्तशास्त्रे।

"नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं।
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते॥
जानामीति तमेव भान्तमनु भात्येतत्समस्तं जगत्"।

इत्यादिना श्रीदक्षिणामूर्तिस्तवे भगवत्पादसूक्त्या आबालवृद्धं प्रत्यभिज्ञायते। तथैव प्रत्यभिज्ञाकारिका —

"बोधस्य चाप्यकर्तृत्वं कर्तृत्वस्याप्यबोधता।
द्विधाऽऽणवं मल" मित्यादि॥

"प्रागस्वाप्सर्मिति प्रबोधवचसा यः प्रत्यभिज्ञायते" इति भगवत्पादसूक्ति-श्चास्यां प्रत्यभिज्ञायां प्रमाणम्।

तस्यास्याधुनिकविज्ञानसम्मतस्य परमात्मनः "तदध्यवस्यत् कूटस्थ" इति भागवतपद्ये निर्विकारात्मक कूटस्थमात्रवेद्यत्वोपवर्णनात् तादृशनिर्विकारभारतीय-राजनीतिज्ञमात्रवेद्यत्वं भवसि। विकृतसाम्यवादादिराजनीतिगम्यत्वं तु मास्तु। सर्वथा प्रमाणऽसिद्धोऽयमर्थो विशेषज्ञैर्नापलपितुं शक्यत इत्येव वक्तव्यम्।

सत्वरजस्तमोगुणेषु सत्वगुणस्य यत्स्वरूपं साहित्यशात्रे उक्तं परस्मादा त्मन "इत्यादि, तत्र परमात्मा भारतोयराजनीतिदृष्ट्या प्रमाणत्रयेणोपपन्नः आधुनिकराजनीतिदृष्ट्या अपीति सिद्धम्। अधुना तदीया ज्ञानानन्दक्रियाप्रभा विविच्यन्ते। ईश्वरस्तावत् सर्वविषयकज्ञानेच्छाकृतिमान् इति परिपूर्णज्ञानेच्छाक्रिया शक्तियोगात्स्वतन्त्रः।

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।
इति विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः।—

इति मनूक्त्यनुसारेण स्वातन्त्र्यस्य परिपूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्तदीयेच्छाया निरन्तरं पूर्यमाणत्वेन सा आनन्दरूपा । तथा चेश्वरस्था ज्ञानेच्छाकृतय एव ज्ञानानन्दक्रियारूपाः क्रमेण भवन्ति। ईश्वरनिष्ठानाममीषां गुणानां प्रभाशब्देन उपादानं तु "प्रभा हि तेजोरूपे"ति सिद्धान्तानुसारेण--

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

इत्युक्तजाठराग्निरूपस्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य रूपविशेषं अभिलक्ष्य कृतम् । तथा च यस्मिन् जीवदेहे यादृश्या मात्रया ज्ञानानन्दक्रियाशक्तिप्राचुर्यं तादृश्या मात्रया तदीयं तेजस्वित्वं तत्र दृश्यत इति सर्वानुभवसिद्धम्। एवं च परमात्मसमवेतज्ञान-प्रभैव भास्वररूपा प्रकाशते इति--

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं।
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ॥

इति भगवत्पादसूक्त्या

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति गीतायाम् उपक्रमे तेजःशब्दे सत्येव पुनस्तेजःशब्दोपादानात् तादृशशुक्ल भास्वररूपस्य ईश्वरदृष्ट्योपास्यत्वप्रतीतेश्च अवसीयते ।

सूर्यचन्द्राग्नयश्चेमेऽध्यात्मरूपा ज्ञानक्रियेच्छात्मिका एव परमात्मसमवेताः शारीरविज्ञाने 'नान्वायलेन्स' पेशीषु स्वतन्त्रज्ञानतन्तुषु क्रियातन्तुषु चाधुनिक शारीरविज्ञानेनानुमोयन्ते, अध्यात्मतन्त्रेषु उपवर्ण्यन्ते च, 'थियोसोफी' दर्शन कारैराधुनिकैः 'अरा' (URA) पदेन व्यवह्रियन्ते च, मेस्मेरिजम् आदिप्रयोगेषु फ्रेन्चन्यायालयादिषु स्वीकृताश्च। सामान्यतया 'अरा' पदवाच्यत्वेन स्वीकृता-नाममीषां तु अवान्तरभेदः ज्ञानानन्दक्रियाप्रभारूपत्वेन साहित्यशास्त्रे विशदीक्रियते। परमात्मप्रसादप्रभैव परमात्मगतानन्दप्रभा, परमात्मगतज्ञानप्रभैव विज्ञानप्रभा। एवं च परमात्मेच्छामनुसृत्य क्रियायां क्रियमाणायां यथा तदीयानन्दप्रभा अभिव्यज्यते तथा ज्ञानेषु जीवात्मसमवेतेष्वपि नित्यज्ञानावृत्तिविषयताशून्यत्वरूप प्रामाण्या-भिव्यक्तेस्सत्वे परमात्मसमवेतज्ञानप्रभाया अप्यभिव्यक्तिः स्थिता। तदुक्तं प्रत्यभिज्ञाकारिकायाम्--

स्वाङ्गकल्पेषु भावेषु पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या ।
मायातृतीये ते एव पशोः सत्वं रजस्तमः ॥ इति ।

अत्र पत्युर्ज्ञानं पत्युरानन्दश्चोभयं मिलितं तच्च यस्यां पतिव्रतायां स्त्रियां उदेति सैव सतीत्युच्यते। तस्या स्वभावः सत्वः प्रोक्तज्ञानानान्दप्रभयोर्मिश्रणमेव आनन्दांशे भग्नावरणसाक्षितादात्म्यापन्नस्थायिभावादिरूपरसात्मकम्--

शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ।
ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः । इत्युक्तम् ।--

अत एव पूर्वोक्तनीतिसारवाक्ये टीकायां सत इत्यस्य विद्यावृद्धानित्यर्थः कृतः। तत्र विद्यापदेन ईश्वरसमवेतज्ञानस्योक्तौ वृद्धपदेन तत्प्रसादरूपः धर्मं एव विवक्षितः। अत एव "विद्या धर्मेण शोभत" इत्युच्यते। एतादृशसत्वोत्कर्षे सति साहित्यशास्त्र-प्रसिद्धश्चित्तसन्तोषरूपरसोऽपि सिद्ध्यति। अन्यथा तु रसाभास एव, यत्रः सदोषत्वं नियतमिति सिद्धान्तः।

अस्य सत्वस्य सर्वत्रोद्गमाय सन्ति बहवः प्रकाराः। तदुक्तम्—

कामुकैश्च विदग्धैश्च श्रेष्ठिभिश्च विरागिभिः।
शूरैर्ज्ञानवयोवृद्धैः रसभावविवेचकैः॥
बालमूर्खाबलाभिश्च सेव्यन्तन्नाट्यमुच्यते॥
तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयाश्रिते॥
अर्थेष्वर्थपराश्चैव मोक्षेत्वथ विरागिणः।
शूरा बीभत्सरौद्रेषु नियुद्धेष्वाहवेषु च॥
धर्माख्यानपुराणेश्च वृद्धास्तुष्यन्ति नित्यशः।
सत्वभावेषु सर्वेषु बुधास्तुष्यन्ति सर्वदा॥
बाला मूर्खाः स्त्रियश्चैव हास्यनेपथ्ययोः सदा। इति। (भाव०)

तथा च मठमन्दिरादयो हि बालमूर्खादिप्राकृतजनानां कृते चित्रतुरगन्यायेन सत्वस्य उदयाय साधारणीकरणव्यापारप्रधानाः संस्थाः भवन्ति। तद्द्वारा सत्वस्य प्रचारः स्त्रीबालप्राकृतादिजनेषु भवति। इति मत्वैव—

"शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा" इत्युक्तं नीतिसारे।

शुचिरित्यनेन धर्मांश आस्तिक्यमित्यनेनेश्वरसमवेतज्ञानांशश्चाभिव्यज्यत इति सूच्यते। तदभिव्यक्तिरूपमेव "मनोग्रहणं सङ्ग्रहणं" प्रजानामिति राजनीतिसिद्धान्तः।

मठमन्दिरादिहिन्दुधर्मसंस्थासु आलोच्यमानासु राजनीतिसर्वस्वायमानस्य एतादृशसाधारणीकरणस्य विच्छेदे तासां चित्तसन्तोषविच्छेदो नियतः। तमुपेक्ष्य सिनेमादिभिः क्रियमाणोऽभिनयस्तु रसाभासतां गच्छेदित्यतः—

अनौचित्यादृते नान्यत् रसभङ्गस्य कारणम्।

इत्यालोच्यास्मिन् सर्वत्रौचित्येन सह साधारणीकरणव्यापाररक्षणार्थे यतनोयं विशेषज्ञैः। औचित्यंच "येन कर्मणा प्रसन्नो गुरुराजदेवतादिरभीष्टफलदो भवति तादृशमि"ति परिष्कृतं काव्यप्रकाशटीकायां विशेषतोऽवधेयतामर्हति। आधुनिकविश्व-विद्यालयेषु गुरुप्रसादः तृणाय मन्तव्यतां गतः ईश्वरप्रसादश्च तदुत्तरमेव। अत एव राजप्रसादोऽपि लुप्यमानतां गतः इति पश्यामः। गुरुप्रसादे तु सति—

शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन।

इतीश्वरप्रसादोऽपि नियतः। वस्तुगतया आधुनिकविश्वविद्यालयीयच्छात्रेष्वपि—गुरुप्रसादो राज्येन काम्यते तदैव राजप्रसादोऽपि नियतः इत्यालोच्यैव "शुचिरास्ति-क्ये"ति नीतिसारोक्तं स्मार्यते।—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चतुर्विधपरीक्षापरीक्षितस्य किं सर्वत्र शुचित्व ? मस्तीत्यत आह न हीति ।

शुचिरिति पाठसमीक्षा

शुचिरिति । (पृ० २४२)अत्रायं भावः एकत्र परीक्षायां शुचिः अपरत्र तथा स्यादेवेति नियमः न, प्रागुक्तधृतिभावास्तित्वानियतत्वात् । इति परीक्षा चतुर्विधाऽपि अमात्यस्य पुनः पुनः कार्येति ।

भीरव इति पाठसमीक्षा

भीरव इति । (पृ० २४२)इदं हेतुवाक्यम् । तथाच यस्मात् स्वामी भीरुः तस्मान् मन्त्रिपुरोहितसख इति योजना बोध्या । तेन भीरू राजा मन्त्र्यायत्तसिद्धिको भवति इति स्थितम् । अभीरुस्तु स्वामी विवेकी गुरुत्वसंपन्नः स्वायत्तसिद्धिको भावति यदि, तर्हि तस्य मन्त्र्यायत्तसिद्धिकत्वाभावेन मन्त्रिपुरोहितसखत्वाभावेऽपि न क्षतिः इत्यभिप्रेत्य-कल्पान्तरमाह—एको (पृ० २४२) वेति । उक्तं चैतत् लब्धैश्वर्य इत्यादिना ईश्वर इति मूलव्याख्याने अत्रव ।

सत्यप्येवं मन्त्रिपुरोहितसख इत्युपक्रमबलात् उभयविधेनापि राज्ञा मन्त्रिपुरोहितसखत्वं संपादनोयम् । तदुक्तं—

मार्गं सन्मार्गगतिभिः सिद्धये सिद्धकर्मभिः ।
पूर्वैराचरितं सद्भिः शास्त्रीयं न परित्यजेत्[1] ।।इति ।।

मन्त्रिपुरोहितसखित्वस्योपादेयतायां न्यायः

उपसंहारो हि उपक्रमाविरोधेन भवति यत्रोपक्रमे सन्दिग्धता तत्र तु उपसंहारानुरोधेनोपक्रमो निर्णेतव्यो भवति इति मीमांसकैः सधितं वर्तते । यथा उपसंहारे उच्चैर्ऋचा क्रियते "इत्यादिना उक्तस्यर्कशब्दस्यार्थः" ऋचो वा 'ऋग्वेदो' वा इति सन्देहे तदपाकरणं "अग्नेर्ऋग्वेद" इत्यादिना वर्तते । यतः उपक्रमस्थः ऋग्वेदशब्दः असन्दिग्धार्थः सन्दिग्धार्थस्यर्कशब्दस्यग्वेदमात्रपरत्वनिर्णायको भवति[2] । तथैव राजपदमपि उपक्रमानुरोधेन मन्त्रिपुरोहितसखत्वविशिष्टतया स्वायत्तसिद्धिकमपि नृपं बोधयति ।

सत्रिभिरिति । (पृ० २४२)सर्वेषां चराणामुपलक्षणार्थं यतः उपसंहारे अग्रिमाध्याये संपूर्णानां चराणां सङ्ग्रहस्य गूढपुरुषरूपेण सङ्ग्रहणात् । अत्राप्युदाहरणं वारुणेष्टौ अश्वप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तं[3] बोध्यम् ।

इति वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां प्रथमाधिकरणे दशमोऽध्यायः संपूर्णः

सर्वस्याप्यस्य निष्कृष्टोर्थोऽयं यत् प्रोक्तरोत्या राज्यस्थितिहेतुमठमन्दिरादिषु प्रवर्त्यमानं देवताराधनं तदनुकूलव्यापाराः, राजानीतिज्ञानां तत्तत्संस्थामूलभूतशास्त्रानुसारित्वं च आस्तिक्यशुचित्वयोः प्राधान्येनानुसरण एव भवति । इति ।

१ टि०—मार्गं मन्त्रनिर्णयाख्यं पूर्वैराचरितं सेवितम् । ते ह्यमुमेवाश्रित्य सिद्धकर्माणोऽभवन् ।

२ अ० ३ पा० ४ अ० १४ उच्चैर्ऋचा क्रियते ।

३ अ० ३ पा० ४ अ० १५ यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् ।

सप्तमं प्रकरणम्

एकादशोऽध्यायः ।

गूढपुरुषोत्पत्तिः ।

संस्थोत्पत्तिः ।

[राज्ञः कापटिकादिगूढपुरुषसम्पादनावश्यकता]

उपधाभिश्शुद्धामात्यवर्गो गूढपुरुषानुत्पादयेत्, कापटिकोदास्थित-गृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनान् [1]सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीश्च ।

श्रीमूला

गूढपुरुषोत्पत्तिरिति सूत्रम् । अमात्यशौचाशौचपरीक्षणं गूढपुरुषानन्तरेण न शक्यं कर्तुमिति तदुत्पत्तिरुच्यत इत्यर्थः । तत्रास्मिन्नध्याये संस्थोत्पत्तिः, उत्तरस्यादौ सञ्चारोत्पत्तिः ।

उपधाभिरित्यादि । उपधाभिः शुद्धामात्यवर्गः धर्मोपधादिभिः छलोपायैः शोधितसचिववर्गः । उत्पादयेत्, राजा । के ते गूढपुरुषा इत्यकाङ्क्षायामाह— कापटिकेत्यादि । चकारात् कुब्जवामनकिरातमूकबधिरजडान्धनटनर्तकगायनवादन-वाग्जीवनकुशीलवा अपि गृह्यन्ते ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

पूर्वापरयोः प्रकरणयोः सङ्गतिमाह उपधाभिरिति । धर्माद्यालम्बनोपजाप-क्रियाभिः । शुद्धेति । शुद्धः धर्मादिविशुद्धचित्तत्वादहिंसक इत्यर्थः । शुद्धः अमात्यवर्गो यस्य स राजैव पूर्वप्रकरणोक्तो बोद्ध्यः गूढेति । चारान् संस्थाश्च । पुरुषपदं जातिमात्रपरं तेन भिक्षुकीग्रहणं नानुपपन्नम् । उत्पादयेत्, अमात्यवर्गेष्वेवउत्पादयेत् नियोजयेत्, [तेषामेव उपधया परीक्षितशुचित्वात् । एतेन गूढपुरुषव्यवस्थापने राज्ञ एव कर्तृत्वम् चिन्त्यम् ।

जयमङ्गला

अमात्यवर्गान्तर्भूतत्वात् गूढानामेव पुरुषाणाम् अमात्यशौचाशौचानन्तरं तद्विशेषगूढपुरुषोत्पत्तिरध्यायद्वयेनोच्यते । उपाधिभिरित्यादि । शुद्धोऽमात्यवर्गो यस्य

नी० टि० १ सत्रीति । तेषां लक्षणमभिधातुमाह ।

जयमङ्गला

स राजा गूढपुरुषान् गूढप्रयोगान् पुरुषान् उत्पादयेत् रचयेत् । जातिशब्दत्वात् भिक्षुक्यन्त[1]र्भावः । तत्र कापटिकादयः पञ्चसंस्थासंज्ञाः सत्र्यादयश्चत्वारः सञ्चारसंज्ञाः द्वैराश्येन स्थिताः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सङ्गतिः

पूर्वापरप्रकरणयोः हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिं स्फुटीकुर्वन्नाह अमात्येत्यादि ।

अन्तर्भूतत्वादिति । (पृ० २५२) चाराणां दूतानां च अमात्यत्वम् भवति । तत्र दूतानाममात्यत्वविषये नीतिसारे टिप्पण्याञ्चोद्धृतं प्रमाणं बोध्यम्[2] ।

गुढपुरुषाणां चराणाममात्यत्वं तु अत्रैव व्यक्तम् "तद्विशेषो गूढपुरुषोत्पत्तिरित्यादिग्रन्थेन ।

गूढपुरुषविवेचनम्

गूढपुरुष इति । (पृ० २५२) "धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः" ।। इत्यादि श्लोकोक्तरीत्या शिष्टैः परिगृहीतं श्रुतिप्रामाण्यमुल्लङ्घ्य परेषु छले कृतेऽपि ये "नानृतं वदेत्" इत्यादि वचनसूचितं पातकं उपेक्षमाणाः न ग्लानिमनुभवन्ति पौनःपुन्येन प्रतारणे प्रवर्तन्ते च, राजद्रोहात्तु विरमन्ति, ते श्रमणादयः अत्र गूढपुरुषपदेन बोध्याः ।

पातित्ये शरणम्

ननु पौनःपुन्येन छलकरणे अपराधाभिवृद्धौ सत्यां वेदकर्मणोऽधिकारात् पतितत्वस्य स्वकर्मणो हानरूपस्य अपरिहार्यत्वात् का तथाविधस्य गतिः ? इतिचेत् तन्त्राश्रयणम् । तदुक्तम्—

श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तप्रायश्चित्तेऽभयं गतः । इति

---

१ अशुद्धम्

भिक्षुकान्तर्भावः

२ यातव्याय प्रहिणुयाद् दूतं दूत्याभिमानिनम् ।।१।।

(ज० म०) सन्धिविग्रहाद्यर्थो मन्त्रः । स च स्वपरमतसम्पादनाधीनः । तच्च प्रस्तावशाद्दूताच्चाराच्च भवति । अतो मन्त्रविकल्पानन्तरम् उभयविधिः षाड्गुण्यशेषभूत उच्यते । तत्र प्रधान्याद्दूतविधिमाह—कृतमन्त्र इत्यादि । कृतमन्त्रः उद्धतमन्त्रः दूत्याभिमानिनमिति । यो मन्त्री दूतकर्मणि जाताभिमानो मन्त्रिसम्मतश्च तं दूत्येन यातव्याय शत्रवे प्रेषयेत् । तस्य कार्यसाधनयोग्यत्वात् ।१। अमात्यस्वरूपो दूतः तस्य प्रकृतिसम्पदि गुणा उक्ता एव । पुनरिह कतिपयगुणोपादानं प्राधान्यार्थम् । निष्ठितः प्रकृष्टः । अभ्यस्तकर्मा बहुधा कृतदूत्यः ।।२।।

(उ० नि०)— सत्यप्यमात्यगुणासम्पन्नत्वेऽवश्यंभाविनो दूतगुणानभिधातुमाह ।

[कापटिकनियोजनक्रमः]

परमर्मज्ञः[1] प्रगल्भः छात्रः[2] कापटिकः[3]। तमर्थमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्रूयात् राजानं मां च प्रमाणं कृत्वा यस्य यदकुशलं पश्यसि तत्तदानीमेव प्रत्यादिशेति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

जातीति। (पृ० २५३) पुरुषशब्दस्य जातिमात्रपरत्वात् पुरुषत्वमविवक्षितम् तेन भिक्षुक्यपि स्त्री पुरुषे अन्तर्भूयते।

कापटिकेति। (पृ० २५३) आदिशब्दात् उदास्थितगृहपतिकतापसव्यञ्जनाः। संस्थेति। (पृ० २५३) सत्र्यादयश्चत्वारश्चाराश्च यासु जीविकामिषेण तिष्ठन्ति ताः संस्थाः। पूर्वेषामिति। (पृ० २५३) संस्थान्तर्गतानां छात्रादीनां कापटिकादिव्यञ्जनानाम्।

श्रीमूला

परेति। परमर्मज्ञः परच्छिद्रवेदी, प्रगल्भः प्रौढः, छात्रः अध्यापकाध्येतृवृत्तिः। निष्परिग्रहत्वाच्छरीरमात्रपरिच्छदो राजकार्यैकपरः। एवङ्गुणः कापटिकः कपटवृत्तित्वात् तदाख्ययोच्यते। अस्य विनियोगमाह तमित्यदि। अर्थमानाभ्यां धनबहुमानाभ्याम्। यस्य यदकुशलं पश्यसि यस्य अमात्यादेः यद् अवद्यं चौर्यं परदाराभिमर्शनमित्येवञ्जातीयम् उपलभसे। प्रत्यादिश विज्ञापय।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

परेति। परस्य रहस्यं अकार्यं वा जानाति यः स परमर्मज्ञः। प्रगल्भः सभासु निर्भीकः। गुरुरूपं छत्रमाश्रित्य तिष्ठति, छत्रभूतोऽयं गुरुदोषान्निवारयति वा। (टिप्पण्यां तु "छात्र इव कपलिका (कपर्दिका) मात्र परिच्छद"। इति।) अथवा `कापटिकश्छात्रः छत्रवत्स्थित्वा गुरुगुणान् प्रकाशयति इति कपटेनाचरतीति कापटिकः। टिप्पण्यामपि तथैवोक्तम्। "कपटेन चरति कापटिक" इति तं कापटिकम्। अर्थेति। तस्मै अर्थमानौ हि दत्वा प्रोत्साहनं। कापटिकस्य दानं वेतनार्थं, मान उत्साहार्थम्। प्रमाणमिति। मां मन्त्रिणं राजानञ्चानतिक्रम्य इत्यर्थः। यस्य मन्त्रिपुरोहिताद्यष्टादशतीर्थेष्वन्यतमस्य द्वादशाध्याये वक्ष्यमाणस्य। अकुशलं राजद्रोहादिकिल्विषं। तदानीमेव कालमहापयन् प्रत्यादिश निवेदय। अस्मासु इति शेषः। कापटिकोऽपि तथा कुर्यात् इत्यर्थप्राप्तम्।

नी० टि० १. परमर्मज्ञ इति। परेषाम् आत्मनोऽन्येषां मर्माणीव नर्माणि यदुद्घटनातत्तन्मर्मणि विद्ध इव व्यथते तानि जानातीति।

,, २. छात्र इति। छात्र इव कपलिकामात्रपरिच्छदः।

,, ३. कापटिक इति। कपटेन चरति कापटिकः।

जयमङ्गला

तत्र पूर्वेषां लक्षणानि कर्माणि चास्मिन्नध्याये दर्शयन्नाह—परमर्मज्ञ इति।

परेषां मर्माणि[1] नर्माणि यानि तानि जानातीति तथा। तर्हि परानुपतापयति। प्रगल्भो धृष्टः[2] प्रत्यादेशसमर्थः। छात्रः निस्सङ्गत्वादुपतापनभयनिरपेक्षः, स सर्वत्र मित्रायमाणः कपटेन चरतीति कापटिकः। तमर्थमानाभ्यामुत्साह्येति। अर्थप्रदानेन पूजया च जनितोत्साहं मन्त्री ब्रूयात्—राजानं मां च प्रमाणीकृत्य अवधिं कृत्वा यस्य यदकुशलं किञ्चिकिल्बिषं[3] पश्यसि तत्तदानीमेव कालमहापयन् प्रत्यादिश अस्मासु प्रकाशयेति। स तथा कुर्यादित्यर्थोक्तमेतत्कर्म।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कापटिकः

छात्रव्यञ्जनस्य कापटिकस्य लक्षणमाह—परेति। व्याख्यातं चैतत् टिप्पण्याम्—"परेषां आत्मनोऽन्येषां मर्माणीव नर्माणि युदुद्घटनात् तन्मर्मणि विद्ध इव व्यथते तानि जानातीतीति"।

नर्माणीति पाठसमीक्षा

नर्माणीति। अयं पाठः पूर्वोद्धृत टिप्पणीप्रामाण्यात् कल्पितः "मर्म दुश्चेष्टितम्", इति निर्णीतत्वात्। तदुक्तं नीतिसारख्याख्यायां—मर्म दुश्चेष्टितम् यद्विनाशकरम्[4] इति।

तथा च रहस्यमकार्यम् इति यावत्। तज्ज्ञः मर्मज्ञः कापटिकः इत्युच्यते। स्थानानीति पाठे तु नर्माणि रहस्यभूतानि अकार्याणि इत्यर्थो बोध्यः।

कापटिकस्य सङ्ग्राह्यता

ननु छात्रः अध्यापकैः कथं सङ्ग्राह्यः तस्य कापटिकत्वेन उक्तत्वात्। इति चेन्न। न हि कापटिकच्छात्रस्य कापटिकत्वं प्राकृतिकं वस्तु अनेकेषु छात्रेषु तदभावस्यापि दर्शनात्। अपि तु कापटिकत्वस्य प्रसक्तिः तदा भवति यदा अध्ययनकाले अधीतग्रन्थेभ्यः यथाऽपेक्षितं प्रबोधपर्यवसायि वैदग्ध्यप्रकाशकं आनन्दप्रभासंवलितं ज्ञानं न भवति। अतः गुरुभिः बाल्ये वयस्येव सः यथावत् अध्यापितो भवति चेत्तदा न दोषः। विहितं चैतत् धर्मशास्त्रेऽपि।

अशुद्धम्

१ मर्माणि स्थ नानि २ प्रगल्भो (दृ) धृष्टः

३ (सर्ग १३ प्र० ८–६५ श्लो०) ४ (किञ्चित् बिम्बिवषं)

उ० नि०—मर्म युक्त्या अभियुक्तमात्रो म्रियते। इति।

कामसूत्रे तट्टीकायाञ्च मित्रनिरूपणे—'परमर्मज्ञत्वभयात् इति। (सूत्र ३५। १५ अधिकरणे अध्याये) यश्चास्य नायकस्य मर्माण्यकार्याणि, यश्च रहसि भवानि विद्यात्तदुभयं मर्मज्ञं रहस्यधरं च नायकप्रतीतेरास्पदत्वात्प्रतिस्निह्यति। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति ।

अध्ययनकाले एव शङ्कानिरसनपूर्वकं गुरुणा कापटिक छात्रः तथा परलोकादिविषये प्रतिबोधयितव्यः यथा तेन गुरुद्रोहे स्वामिद्रोहे च पातकित्वं ज्ञातं भवेत् । ततः प्रतिबुद्धोऽयं छात्रः "राज्ञो रक्षणं कर्तव्यं धर्मश्च पालनीयः" इति मत्वा गूढपुरुषो भूत्वाऽपि लोकतत्वग्रहणार्थं कापटिकं कर्म करोति चेत्करोतु तथाविधस्य सङ्ग्रहणे न दोषः ।

नचेदमनुचितमिति वाच्यम् तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं इव चातुर्वर्ण्यसमाजस्य यथावस्थितसङ्घटनारक्षणार्थं सिक्ख-आर्यसमाजादितत्तत्संप्रदायप्रेरकाणामपि उपयुक्तता राजनीत्या अनुमन्यते । यदि तु धर्मप्रधाने भारतदेशे अस्य जीवातुभूतस्य चातुर्वर्ण्यस्य संरक्षणं कर्तुमेते न प्रभवन्ति तदा तु एतेषां कापटिकत्वं राजधर्मरक्षणे असमर्थत्वात् भारतीयराजनीत्यनुमतं न भवति इति स्थितम् । एवंच बौद्धादयः सर्वेऽपि वेदे धर्मे च अतीव श्रद्दधानाःसन्तः सर्वेऽपि भारतीयराजनीति-कुशलाः सुरक्षिताः तावत्पर्यन्तं सन्ति यावत् ते चतुर्वर्णाश्रमविरोधिनो न भवन्ति ।

कापटिकस्य स्वरूपं बोधयितुं मूलस्थं विशेषणान्तरं व्याख्यातु माह प्रगल्भ इति । यः विजिगोषुकथां कर्तुं समर्थः तस्यैव कृते छलप्रयोगस्याभ्यनुज्ञातत्वात् ।

धृष्ट इति पाठसमीक्षा

प्रगल्भः इति । (पृ० २५५) शब्दकल्पद्रुमे उक्तत्वात् धृष्टः पाठः शोधितः । धृष्टः छलं करोति अवहित्थास्वभावत्वात्तस्य । अत एव स प्रगल्भः इत्युच्यते । अयं हि छलप्रयोगकुशलः गुर्वाज्ञ तिक्रामित्वेन प्रसिद्धो भवति । अतः प्रथमत एव कारायां अवरुद्धो भवति । येन अमात्याः भयोपधाशुद्ध्या परीक्ष्यन्ते, इति दशमाध्याये प्रतिपादितम्. "कापटिकश्छात्रः पूर्वावरुद्धः" इत्यादिग्रन्थेन । तस्य स्वरूपं मनुना एवं प्रदर्शितमस्ति ।

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धःसमानि ब्रह्महत्यया ॥ इति ।

धृष्ट इति । (पृ० २५५) उद्वृत्त इत्यर्थः—तदेवाभिदधाति प्रत्यादिशेति ।

गुर्वतिक्रऽमोपि राजनीतिसम्मतः

ननु गुर्वाज्ञातिक्रमणं किं राजनीतिसम्मतं ? इतिचेत्सम्मतमेव । कथमिति चेदुच्यते । राज्यकण्टकभूतानां दूष्यानां परिचयस्य राज्यसंरक्षणोद्देश्येन अपेक्षितत्वात् तस्य च कापटिकद्वारेणैव संभावितत्वात्, छलवितण्डयोरिव अपेक्षितत्वाच्च ।

छात्र इति । (पृ० २५५) छात्र इव इत्यर्थः न तु छात्रः, यतः छत्रं आतपमिव अयं गुरुदोषं निवारयति । कापटिकस्तु न तथा । तदुक्तं शब्दकल्पद्रुमे—

"कपटेन चरति इति ठक् इति । छात्रः–अन्यमर्मज्ञः 'तत्र परममर्मज्ञः प्रगल्भश्च छात्रः कपटव्यवहारित्वात् वृकापटिकः स्पर्थ्यतोऽर्थमानाभ्यामुपगृह्य तं, रहसि राजा ब्रूयात् "यस्य यत् दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम्" इति । सोपि तथा करोति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कापटिकस्तु न तथा यतः अयं गुरुदोषप्रकाशनशीलो भवति । अतएवायं दण्डभाग् भवति इत्युक्तं प्राक् ।(प्र० खं० २।२२४)

ननु यद्ययं दण्ड्यो भवति तर्हि कदाचित् तस्य धनापहाराद्यपि संभाव्येत ? तदा आह-निस्सङ्गत्वादिति । (पृ०२५५) एवं चेद् राजानं प्रत्यपि सः अवहित्थां कुर्यात् तच्छीलत्वात् छात्रस्य । तदाऽऽह मित्रायमाण इति । मित्रद्रोहे उत्कटद्वेषविषय पातकस्मरणशीलः इत्यर्थः । मित्रद्रोहे च पातकं मनुना उक्तम्—

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत् ।१९०। इति ।

अतः राज्ञे स न द्रुह्यति । उक्तंचैतन् नी० सारेऽपि-(सर्ग ९-६६ श्लो०)

'विस्रम्भे नित्यमुद्युक्तो निगूढाकारचेष्टितः ।
प्रियाण्येवाभिभाषेत यत्कार्यं कार्यमेव तत्[1] ।६६। इति ।

तदेवाह कपटेनेति । (पृ० २५५)

छात्रविशेषणम्

अयमपि उदास्थितादिवत् प्रज्ञाशौचशौर्यादियुक्तगुणविशिष्टो बोध्यः । तदुक्तं नीतिवाक्यामृते चारलक्षणे—

अलौल्यममान्द्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चेति चारगुणाः' । इति ।

कापटिकस्य प्रज्ञाशौचादिगुणः

यद्यप्यत्रेदं विशेषणं नोक्तं तथापि प्रज्ञाशौचयुक्तत्वं उदास्थितादिस्वरूपे हेतुत्वेनोपन्यस्य तत्कर्म अभिहितम् तथैव अत्रापि विना प्रज्ञाशौचादिसंपत्ति अकुशलः दोषदर्शनादिकार्यकरणे अशक्तस्स्यात् इति प्रज्ञादिविशेषणमभिहितं बोध्यम् । तस्य कर्मकरणे उत्साहवर्धनार्थम् उपायमाह अर्थेति । अर्थदानं हि तुष्टिदानाभिप्रायेण "तुष्टान् अर्थमानाभ्याम्" इति वचनात् । इदं हि तुष्टिदानं वेतनरूपं बोध्यम्, तदुक्तं नीतिवाक्यामृते —'तुष्टिदानमेव चाराणां वेतनम्' इति।

अवधिमिति । (पृ० २५५) माम् -मन्त्रिणं-राजानं चानतिक्रम्येत्यर्थः । अनेन राजमन्त्रिणौ एतत्कार्ये पूर्वापरभावेन तटस्थानीयौ भवतः इति सिद्ध्यति । तथा च मन्त्रिणो दोषः राज्ञे, राज्ञो वा दोषः मन्त्रिणे, कापटिकेन छात्रेण नावेदनीयः मर्यादायां स्थितेषु प्रस्तुततत्क्रियानधिकरणत्वं भवतीति "आङ्" इत्यस्यार्थं सिद्धान्तितत्वात्[2] ।

---

१ ज० मं० –स्वकार्ये निगूढाकारचेष्टितः कार्यसंवरणार्थं प्रियाण्येवाभिभाषेत । जातविस्रम्भेऽपि यत्कार्यं हृदि स्थितं तत्प्रच्छन्नं कर्तव्यमेव, तदर्थत्वादन्यस्येति । उ०नि० – लब्धविस्रम्भो नित्यमुद्युक्तः सावधानो निगूढाकारचेष्टितः कृतेङ्गिताकारविपर्यासः 'आचरन् हि प्राज्ञो धृतिम्' इतिवचनात् । प्रियाण्येवाभिभाषेत जयजीवेत्यादिकानि, यत्तु कार्यविनाशदिकं तत्कार्यमवश्यं कर्तव्यमेव । इति ।

२ तथाचोक्तं व्युत्पत्तिवादे—तत्रैव व्यक्तम् । तथाहि—

"आरभ्य तस्यां दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत्पर्वतराजपुत्रीम्" ।
इत्यादौ मर्यादा सीमा कालरूपा देशरूपा च। कालनिष्ठं तत्त्वं च तत्कालनिष्ठस्व-समभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरण-स्वप्रागभावाधिकरण - स्वसजातीययावत्काल-वृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानधिकरणत्वं । एवं चोक्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याय्यते । तावतैवार्थतः शुक्लदशम्यां मर्यादात्वं लभ्यते ।

तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वं च तदवृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागभावानधिकरण शुक्लादशमीप्रागभावाकरणतिथिकूटव्यापकत्वम् । तावता षोड़शतिथ्यधिकरणकषोड़श-पूजारूपस्यैकैककर्मणो विधेयतया लाभः । व्याप्यकालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणात् पूजायामुक्तविशेषणद्वयाक्रान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेपि न बाधः अन्वयिताव-च्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणात् । उक्तस्थले च तिथिमित्यस्याध्याहारेण दशमीपदार्थ तावच्छेदकस्य तिथित्वघटितत्वेन वा यावत्पदार्थान्वयित्वावच्छेदकतया तिथित्वभाना-त्तेन रूपेण दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् । तिथिश्चाखण्डकालविशेषरूपा, न तु चन्द्रमण्ड़लकलारम्भाद्यनुगुणक्रियाप्रचयरूपा, पूजायास्तावत् क्रियावृत्तित्वासम्भवात् । अत्र च प्रागभाव एव यावत्पदार्थः द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा । तत्र तत्प्रकृत्यर्थदशम्या अन्वयः । तावता दशमीप्रतियोगिकप्रागभावलाभः । तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबन्धेन पूजारूपसमभिव्याहृतक्रियायामन्वयः। व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदक पूजाविशेषत्ववत्त्वम् । स्वाधिकणत्वं च स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिक विशेषणतासम्बन्धेन । एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्याव्याव-र्तकतया तत्सामान्यभेदनिवेशे भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादाय नाप्रसिद्धिः, तथासत्यपि तत्तदशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्ण-नवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्व संबन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वाक्षतेः । नचैव-मपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्व कृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्वं पूजायां न संभवतीति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वसम्बन्धे स्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रागभावसम्बन्धे निवेशनीयत्वात् । स्वाधिकरणनिष्ठाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्य भेदः अत स्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे यत्किञ्चिद्दशमीप्रागभावधिकरणनिष्ठा-भावप्रतियोगितामादायासिद्धिवारणाय विशिष्य तत्तत्प्रागभावरूपस्वपदार्थस्य संबन्धमध्ये प्रवेश्यतयाऽननुगम इति निरस्तम् । देशरूपा सीमा च, काशीतः कौशिकीं यावद् यातीत्यादौ, तत्र कौशिक्याः गमनसीमात्वं प्रतीयते । तच्च, काशीपूर्वकौशिकी पश्चिमदेशव्यापकगमनानधिकरणत्वम् । यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणत्वे सति काशीपूर्व-कौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वं गमने प्रत्याय्यते । तत्र द्वितीयार्थोऽवधित्वम-वधिमत्वं वा प्रतीचीत्वाद्यन्वयि । निष्कर्षः पूर्ववत्स्वयमूहनीयः ॥

[उदास्थिततनियोजनक्रमः]

प्रव्रज्याप्रत्यवसितः [1] प्रज्ञाशौचयुक्त उदास्थितः [2] । स [3] वार्ताकर्म प्रदिष्टायां भूमौ प्रभूतहिरण्या [4] न्तेवासी [5] कर्म कारयेत् । [6] कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां [7] ग्रासाच्छादनावसथान् [8] प्रतिविदध्यात् । [9] वृत्तिकामांश्चोपजपेत् एतेनैव [10] वेषेण राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताश्च [11] स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुः ।

[गृहपतिकव्यञ्जननियोजनक्रमः]

कर्षको वृत्तिक्षीणः [12] प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिकव्यञ्जनः । स कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण [13] ।

प्रमाणीकृत्येतिपदास्यार्थः

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु प्रमाणीकृत्येतिमूलोक्तस्य अवधिं कृत्वेति जयमङ्गलायां निरूपितम् तत्र अवधिशब्दः मर्यादार्थकः कथं ज्ञातः ? इति चेन्न शब्दकल्पद्रुमे तथोक्तत्वात् । तद्यथा—"अवधानं । सीमा कालः । "अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते" इति भारविः । बिलं इति विश्वमेदिन्यौ" । इति ।

अकुशलं व्याख्याति किञ्चिदिति । (पृ० २५५) कापटिकस्य प्रत्यावेदनं कर्म इति सूचयितुमाह इतीति ।

श्रीमूला

प्रव्रज्येत्यादि । प्रव्रज्याप्रत्यवसितः चतुर्थाश्रमात् प्रतिनिवृत्तः सन्न्यासं प्राप्य ततश्च्युतः: बौद्धशैवव्रतादिच्युतानामपीदमुपलक्षणम् । प्रज्ञाशौचयुक्तः प्रज्ञया मत्या

,, १. प्रज्ञेति । प्रज्ञाशौचयुक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । काकाक्षिगोलकन्याय···।

,, २. उदास्थित इति । उदित्युत्कर्षवाचित्वान्मोक्ष एव । तस्मादास्थितः प्रतिनिवृत्तः ।

,, ३. स इति । वृत्तिकामत्वात् ।

,, ४. हिरण्येति । तत्कर्मानुरूपराजार्पितहिरण्यः प्रभूतशिष्यश्च ।

,, ५. कर्म कृषि-पाशुपाल्यवणिज्या-लक्षणम् ।

,, ६. कर्मफलाच्चेति । मूलराशेरधिकात् ।

,, ७ प्रव्रजितानामिति । शाक्याऽऽजीव-पाशुपतादीनाम् ।

,, ८. प्रतीति । प्रत्येकम् ।

,, ९. वृत्तीति । प्रव्रज्याप्रत्यवसितत्वाद्ये वृत्तिकामास्तानुपलक्ष्य उपजपेत् ।

,, १०. एतेनैवेति । उपजापप्रकारमाह ।

,, ११. प्रव्रजिताश्चेति । उदास्थितवत् ।

,, १२ वृत्तिक्षीण इति । दैवात् क्षीणबीजबलीवर्दादिः ।

,, १३. पूर्वेणेति । कर्मफलाच्च सर्वेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

श्रीमूला

शौचेन सत्वेन च युक्तः, उदास्थितः तदाख्यः। प्रभूतहिरण्यान्तेवासी प्रभूताः प्रचुराः हिरण्यान्तेवासिनः धनानि शिष्याश्च यस्य स तथाभूतः। अनेन वार्ताकर्मापेक्षिता मूलधनसम्पत् कर्मकरसम्पच्चोक्ता। सः उदास्थितः, वार्त्ताकर्मप्रदिष्टायां कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यकर्मार्थे उपकल्पितायां, भूमो, कर्म वार्त्ताकर्म, कारयेद् अर्थादन्तेवासिभिः। कर्मफलाच्च सर्वप्रव्रजितानां सर्वेषां स्वकर्मकरातिरिक्तानामपि सन्न्यास्यादीनाम्। सर्ववेषधारिणामित्यपि पाठः। तत्र वेषधारिणः सन्न्यासिशैवशाक्यदिगम्बरादय एव। ग्रासाच्छादनावसथान् अन्नवस्त्रवासस्थानानि, प्रतिविदध्यात् संविदधीत। ग्रासादिप्रतिविधानस्य सर्वविषयत्वं प्रसिद्धचर्थं, प्रसिद्धिश्च तदर्थिनवनवान्तेवास्युपस्थानार्थेति बोद्धव्यम्। वृत्तिकामान् स्वदीयमानग्रासादिना नित्यदेहयात्रायां ये कामयन्ते तान्, उपजपेच्च उपजापेन वशीकुर्याच्चि। एतेनैवेत्यादिरुपजापप्रकारः अनेन परिगृहीतेनैव बौद्धभिक्षुपाशुपतादिवेषेण। राजप्रयोजनं परराष्ट्रवृत्तगवेषणरूपं युष्माभिरनुष्ठेयं, गृहीतपरराष्ट्रवृत्तान्तैश्च धान्यतण्डुलादिभृतिग्रहणकाले सन्निधातव्यमित्यर्थः। सर्वेति। स्वं स्वं वर्गम् उपजपेयुः बौद्धा बौद्धं पाशुपताः पाशुपतम् इत्येवं स्वस्वजातीयम् उपजपेयुः उपजप्य स्वसहायान् कुर्युः।

कर्षक इति। वृत्तिक्षीणः कृषिवृत्त्या क्षयं प्राप्तः प्रज्ञाशौचयुक्तः, कर्षकः कृषिशीलः, गृहपतिकव्यञ्जनः तन्नामा। तत्कृत्यमाह—स कृषीत्यादि। भूमाविति समानं पूर्वेणेति, भूमावित्यादिकम् उदास्थितकृत्योक्तेन तुल्यम्। तच्च 'प्रभूतहिरण्यान्तेवासी कर्म कारयेत्। कर्मफलाच्च सर्वगृहपतिकव्यञ्जनानां ग्रासाच्छादनावसथानि'-त्यादिकं यथोचितमूह्यम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

उदास्थितस्य लक्षणं कर्म चाभिधातुमाह—

प्रव्रज्याया इति। सन्न्यासिभावात् परिव्राजकभावात्। उपलक्षणार्थं चैतत्। प्रत्यवसितः प्रच्युतः, "स्वकर्मभ्यो हानं पतनम्" इति सूत्रात् प्रव्रज्याकर्मणि पूर्वमधिकृतः पश्चादनधिकृतः इति यावत्। प्रज्ञा शुश्रूषाद्यष्टबुद्धिगुणवती। शौचम् उपधया परीक्षितस्वाम्यनभिद्रोहः। प्रज्ञाशौचग्रहणं प्रतिभासम्पन्नस्य तत्कर्मणि नियोजनार्थम्। उदास्थितः पूर्वं मोक्षार्थं यत्नं कृतवान् अधुना तु तस्मात् च्युतः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"उदित्युत्कर्षवाचित्वान् मोक्ष एव। तस्मादास्थितः प्रतिनिवृत्तः" इति। सः वृत्तिकामः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"वृत्तिकामत्वादि"ति। तस्य कर्म आह स इति। वार्ताकर्म कृषिःपाशुपाल्यादि। तत्प्रदिष्टायां तद्योग्यायां। साधनसामग्रीसञ्चयार्थमाह प्रभूतेति। प्रभूतं हिरण्यं धनादि राजार्पितम्, छात्रवर्गश्च यस्य। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"तत्कर्मानुरूपराजार्पितहिरण्यः प्रभूतशिष्यश्चेति। वेतनादिप्रदानार्थं हिरण्याद्युपयुज्यते, सहायकत्वेन च अन्तेवासी उपयुज्यते। अनेकेषां कार्याणां सौकर्येण साधनाय प्रभूतत्वं बोध्यम्। कर्मेति—"कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यलक्षणं। कारयेत्

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

चराणां सफलता

स्वयं गुरुस्थानीयो भूत्वा इत्यर्थः। अन्तेवासिनश्च गुरुभक्ताः इति, स्वस्वकर्मणि-कुशलाः सफलाः भवन्ति गुरुभक्तिप्रयुक्तौचित्यस्य सत्वात्। कर्मफलान् "मूल-राशेरधिकात्" इति टिप्पण्याम्। परिवृद्धस्य विधिवत्पात्रेषु प्रतिपादनस्य राजवृत्तेः रन्तर्गततत्वात्। सर्वप्रव्रजितानां प्रव्रज्यानां प्रत्यवसितानां वा एतेन राज्ये स्थितानां साधूनामपि रक्षणं भवति।

एतन्मुखेन इतरचरादीनां जीवनं ततः देशस्थितसमस्तवार्तानां सङ्ग्रहणञ्च निर्बाधितयोपपन्नं भवति। टिप्पण्यां—तु "शाक्यजैन (आजीव) पाशुपतादीनां" इति। आवसथो निवासः। प्रति प्रत्येकं।" तदुक्तं टिप्पण्याम् "प्रत्येकमि"ति। ग्रासाच्छादनादिग्राहिषु ये वृत्तिकामाः तेषां कर्माह। वृत्तीति। टिप्पण्यांतु—"प्रव्रज्या-प्रत्यवसितत्वाद्येवृत्तिकामाः तान् उपलक्ष्य उपजपे"दिति। राजेति उपजापप्रकारमाह। एतेनेति। उदास्थितेनैव। राजार्थः राजप्रयोजनम् परराष्ट्रवृत्तंगवेषणोयम्। अन्विष्य परकीय राजवृत्तप्रत्यर्पणम् इति शेषः। चरितव्यः–राजार्थः विचरन् ज्ञातव्यः। स तथा ज्ञातव्यः यथा आभासो न भवेत्। मत्सविधे कदाऽऽगन्तव्यम्? तदाह भक्तेति। चराणां भक्तं वेतनम् भवतीति ज्ञायते। सर्वप्रव्रजिताश्च–उदास्थितवत् सर्वश्रमणादयः उदासीनवदित्यर्थः। तदुक्तम् टिप्पण्याम् "उदास्थितवदि"ति। स्वमिति—पाशु-पतादयः स्वं स्वं पाशुपतादिवर्गमिति भावः। उपजपेयुः भिन्द्युः। अत्रायं भावः स्वस्ववर्गस्थिताः वेतनभोगिनः चराः तत्र तत्र सङ्घस्थितं वर्गं विभिद्य स्वसहायान् कुर्युरित्यर्थः।

तृतीयचरस्य गृहपतिकस्य स्वरूपम् कर्म चाभिधातुमाह कर्षक इति। कृषीवल इत्यर्थः। वृत्तीक्षीणः-वृत्तिशून्य इत्यर्थः। "दैवात् क्षीणबीजबलीवर्दादीत्युक्तं" इति टिप्पण्याम्। प्रज्ञेति व्याख्यातम्। उदास्थितवत् अस्य कर्म अभिधातुमाह स इति। कृषीवल इत्यर्थः गृहपतिक इति यावत्। उदास्थितसाधर्म्यात् तदीयं कर्म अतिदेष्टव्यं अतस्तदनभिधाय केवलं विशेषांशमभिधत्ते कृषीति। अतिदेशं सूचयितुमाह समानमिति। तदुक्तं टिप्पण्याम् "कर्मफलादि च सर्वत्यदि द्रष्टव्य" मित्यादि।

जयमङ्गला

प्रव्रज्याया इति। परिव्राजकभावाच्छ्रमणभावाद्वा प्रत्यवसितः श्रान्तः प्रज्ञाशौचयुक्तत्वात् कर्मण्यः। स उदास्थित इत्येवंसंज्ञः[1] अपवर्गार्थमुद्यमस्य निवृत्तत्वात् सर्वाश्रमत्यागादुत्कर्षाशयः[2]।..............

अशुद्धम्

१ इत्येवं सज्ञः।

२ इतः परं पत्रार्धपरिमिताः पङ्क्तयस्त्रुटिताः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

द्वितीयमुदास्थितं चरं गुणकर्मभ्यां स्फुटयन्नाह प्रव्रज्याया इति।

प्रव्रज्या संन्यासः। प्रव्रज्याप्रत्यवसितः इति पाठान्तरेऽपि प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितः इत्यर्थो बोध्यः। प्रत्यवसितः श्रान्तः। इयं हि प्रव्रज्या उदास्थितस्य गुणः। अत्र श्रमणोऽपि सङ्गृह्यते। प्रव्रज्याया द्वितीयार्थमाह श्रमणेति। श्रमणो बौद्धादिः—तथा वक्ष्यते अत्रैव टिप्पण्याम्—"प्रव्रजितानां शाक्यजैनपाशुपतादीनां" इति।

प्रव्रज्यायां श्रमः

ननु बौद्धानां प्रव्रज्याप्रत्यवसितत्वं (श्रान्तत्वं) कथं भवति? इतिचेन्न। वेदेन यस्य श्रमणधर्मः कर्तव्यतया विहितः सः तस्माद्धर्मात् तदा विश्रान्तः यदा सं धर्ममनुष्ठातुमशक्तः प्रव्रज्यया भ्रष्टो भवति। एवं स्थिते राज्ञा सः उदास्थितत्वमारोप्य चरकर्मणि नियोज्यते। एवं यत्यादिविषयेऽपि बोध्यम्। कथमेतदिति स्फुटी क्रियते। यतिः एकरात्रधिकमेकग्रामे न वसेदित्युक्तम् धर्मसिन्धौ—यतिधर्मे[1]

कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् इति।

कौटिल्येनाऽपि-परिव्राजकस्य संयतेन्द्रियत्वं अनारम्भो निष्किञ्चनत्वं सङ्गत्यागः भैक्ष्यं नैकत्रारण्ये वासः'। इत्युक्तम्।

यदि च यतिः एकरात्रापेक्षया अधिकं वसति ग्रामे, तर्हि तद्भरणस्य भारः ग्रामस्थेषु आपद्येत। स माभवतु इत्येतदर्थं यतिना भ्रमितव्यम्। परन्तुः सः असमर्थ-यदि, तर्हि भ्रमणाद् विश्रान्तो भवति। तद्दशायामस्य प्रव्रज्याप्रत्यवसितत्वमुपपन्नं भवति। श्रान्त इति। (पृ० २६१) श्रमः धातुवैषम्यं अनारोग्यमितियावत्। तद् व्यक्तं काव्यप्रकाशविवरणे। तत्रैव द्रष्टव्यम्। एवञ्च व्याधिना निरुद्धत्वात् प्रव्रज्यायां साधयितव्यायाः एकाग्रतायाः समाधेर्वा अभावः प्रतिफलति।

तदुक्तम् —योगसूत्रे—नारायणतीर्थैः तत्रैव द्रष्टव्यम्[2]।

---

१ यतिहस्ते जलं दद्याद् भिक्षां दद्यात्पुनर्जलम्।
भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमम्॥
एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम्।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्॥
अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम्।
महाक्षेत्रप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते॥
भिक्षाटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम्॥
कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत्। (धर्म-३ परिच्छय)

२ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः॥३०॥ ये चित्तं तत्फलसाधनेभ्यो योगादिभ्यो विक्षिपन्ति ते विक्षेपा ऐहिकामुष्मिक-फलप्रतिबन्धरूपा योगाद्यन्तराया नव॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अथवा—"बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च" इति सूत्रव्याख्यानानुसारेण प्रव्रज्याप्रत्यवसितत्वं बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु "भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तपोऽन्वीक्षे वनोकसाम् गृहिणो भूतरक्षेज्या" इति भागवतोक्तेः शमाहिंसाभ्यां च्युतः प्रव्रज्याप्रत्यवसितो बोध्यः । कर्मानुगुणं गुणान्तरमाह प्रज्ञेति । (पृ० २६१) प्रज्ञा–अष्टविधगुणविशिष्टा, शौचम्–उपधाया परीक्षितस्वाम्यनभिद्रोहः ।

उदास्थित इति । (पृ० २६१) उत् उत्कर्षार्थं मोक्षार्थं वा समन्तात् स्थितः यत्नं कृतवान् । अधुना तु तं न करोति इति, भूतकालार्थकक्तप्रत्ययनिर्देशादवगम्यते ।

इत्येवंसंज्ञः इति पाठसमीक्षा

उत्कर्षाशय इति । (पृ० २६१) अस्य विशेषणमि"त्येवं राज्ञ" इति । तथा च प्रागयं श्रौतधर्मानुष्ठानतत्पर आसीत् अधुना तु तथा नास्ति इति उदास्थितसंज्ञो भवति इत्येवंरीत्या एकं वाक्यं बोध्यम् । अस्मिन्मते "इत्येवंसंज्ञः ।" इति वाक्यच्छेदो न कर्तव्यः ।

अथवा भिन्नं वाक्यं परिकल्प्य पूर्वोक्तं व्याख्यानं बोध्यम् ।

उपायानां गूढत्वम्

ननु अस्मिन् संस्थोत्पत्तिप्रकरणे आदितः सान्तं य उपायाः उक्तास्ते सर्वे कथं गूढ़त्वेन व्यवहृताः ? गूढतया को वा प्रकाशं मासद्विमासानन्तरमश्नोयात् ? सर्वेषां पुरतः रहस्यप्रकाशकस्य शास्त्रस्य उपस्थितत्वात् । इतिचेत्सत्यम् । शास्त्रेषु सर्वं निरूपितमित्येतावन्मात्रेण सर्वोऽपि जनवर्गः तत्पठित्वा चक्षुष्मान् स्यादिति नास्ति स्थितिः । यतः वृत्तिवैचित्र्येण समाजस्थितानां स्वस्व विषयेष्येव अनुरक्तिर्भवति अन्यत्र मोहश्च । वृत्तिवैचित्र्येण समाजः अष्टधा विभक्तो वर्तते । कामुको विदग्धः, श्रेष्ठी अर्थपरः विरागी, शूरः, ज्ञानवयोवृद्धः रसभाव-विवेचकः मूर्खः बालः स्त्री इति । एतेषु मूर्खाः नेपथ्ये एव रमन्ते ननु तत्वं विवेचयन्ति । केचन तर्के अनिष्णाताः शास्त्रं पठित्वाऽपि मुग्धाः भवन्ति । केचन विरलाः भवन्ति ये चाकचक्यं दृष्टवा लोलुभ्यमानाः न भवन्ति । अत्रेयमुपपत्तिः-येन सर्वज्ञेन जगद्विरचितं सः "तिरोधानमनुग्रहः सृष्टिः स्थितिः संहार" इति पञ्चविधं मृत्युभेदं निर्माति ।

अन्यथा भगवद्रूपं ब्रह्म जगतः पुरतः उपस्थितं भवत् जगन्मोहाद्दूरे स्थापयत् तस्य विलयाय कारणं स्यात् एवं स्थिते भगवतः प्रादुर्भावः जगतः उच्छेदाय कारणं भवेत् तन्माभवतु इत्येतदर्थं पुरतःतिष्ठन्नपि सः आत्मानं तिरोदधाति । अर्थात् द्रष्टुः पुरतः उपस्थितोऽपि ब्रह्मविशेषांशः अदृश्यो भवति । कथमेतदितिचेत् उच्यते

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

दृश्यं जगत् द्वैतमतानुसारेण सत्यतया उक्तं सदपि वैदिकसिद्धान्तानुसारेण मृषैवेति राजनीत्यापि संमन्यते। एवं स्थिते सर्वोऽपि प्रपञ्चः संस्कारात्मक एव। स च यथा सङ्कल्प्यते तथा दृश्यते। इत्येतावन्मात्रमेव जगत्स्वरूपम्। तत्र जगन्निर्मातुः ईश्वरस्य अयमेव सङ्कल्पो यत् अकुशलाः कुशला वा गुरुभक्तिरहिताश्चेत् मुग्धाः भवन्तु। इति। तस्यैवेदं फलं यदधीतशास्त्राणामपि अभक्तानां मोहो भवति। तथाविधानां राज्यकार्यसञ्चालनाय उच्चपदस्थाने नियोजनं न राजनीत्यनुमतम्। एते च उत्कृष्टत्वाभिमानिनः मोहपरतन्त्रया विकृताः सन्तः अनुत्तीर्णगुणाः भवन्ति। ये किल शास्त्रपरतन्त्राः गुरुभक्ताः तथाविधानां सङ्ग्रहः राज्ञा कर्तव्यः। इत्थं च राजा सिद्धतापसव्यञ्जनादिप्रचारं तत्रैवानुतिष्ठेत् येषां सङ्ग्राह्यत्वमस्ति। एवं च चर कर्मणा दोषं बुद्ध्वा कण्टकाद् राज्यं तेन रक्षितव्यं भवति। यदि च छलादिप्रयोगाद् दूरं साधून् स्थापयित्वा तान् मित्रभावेन सङ्गृहणाति तर्हि राज्यस्य त्रिवर्गसमृद्धिः नियता भवेत्। अतएव कामसूत्रे पारदारिकं भार्याधिकारिकमित्यादि भेदेन सर्वविधां कामस्थितिमुक्त्वा स्वीयभार्याणां रक्षणम् कार्यविशेषे पारदारिकादिप्रसङ्गञ्च ज्ञात्वा दुष्टादुष्टविवेको भवति विदुषाम्। तथा प्रकृतेपि मोहवशाद् ईश्वरसङ्कल्पेन जनितान्मोहात् दुष्टाः शास्त्रेण उक्तेऽपि उपाये तस्माद्वञ्चिताः भवन्ति इति न रहस्योद्घाटनरूपो दोषः पदमादधाति। नेदं शास्त्रकर्तॄणामननुमतम्। तैरेव तथाऽनुष्ठानात्। तथाहि—ये किल शास्त्रज्ञाः वेदसिद्धान्तमुपेक्ष्य जगतः सत्यत्वमनुमन्यन्ते। तेषामहङ्कारनिरासाय अनभ्यर्हितमपि वितण्डामतमवलम्ब्य खण्डनखण्डखाद्यनिर्मितिः ग्रन्थकृता कृता। तथाचोक्तम् मङ्गलाचरणे—

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान्।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम्[1]। इति।

---

१ श्रुतिजनित बोधरक्षामेव खण्डनप्रयोजनं मत्वा परान् शिक्षयति शब्दार्थेति। यथोक्तमेतद्ग्रन्थस्वरूपं शुकवदुक्त्वापि दिग्विजयेन यत्कौतुकं तद्विस्तारयत दिक्ष्वित्यर्थः। कुतर्काभ्यासरसिकानां पराजयक्रीडैव कौतुकं क्रीड़ा।तथा च ईदशक्रीडा बहिर्मुखतादशायां कार्येत्युपदेशः। कौतुकमाश्चर्यं लोके हि दर्शयतेत्यपि केचित्। अखर्वगर्वान् अनल्पगर्वान् शब्दश्चार्थश्च तयोर्निवचनं निरुक्तिः तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यत्र तस्यभावस्तत्वमिति। किमयं यौगिकः शब्दः किंवाऽखण्डमेव तत्त्वपदं क्वचिदर्थे रूढमिति शब्दनिरुक्तिः तत्वं यदि अबाधितं रूपं तदापि किं स्वस्याबाधितं उत परस्य तत्रापि किं ग्रस्य कस्यचिदथ सर्वस्याथवा स्वपरसाधारणस्य सर्वस्य तदपि किञ्चित्कालनियतं सर्वकालनियतं वेत्याद्यर्थनिरुक्तिः, तस्याः खण्ड़ना दोषज्ञापना, सर्वत्र सर्वस्यां कथायां—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रतारणाया अनुमतत्वम्

अतएव "यदि च वेदान्तसिद्धान्तः सत्यः प्रपञ्चश्च मायिकः इति यथावत्स्वीक्रियते तर्हि तत्सिद्धान्तानुयायिनः समाद्रियन्ते" इत्यादि निबन्धकर्तॄणां वचनं साधु-सङ्गच्छते। एतेन मूढानां कामिनामर्थप्रधानरजस्तमोवृत्तीनां निरासाय राज्यसंरक्षण-कामेन राज्ञा कृतापि प्रतारणा न विधिमतिक्रामतीति स्फुटं भाति। अत्रोदाहरणम्—भक्तानां भागवतधर्मः स सर्वथा कैतवरहितः[१] इति पूर्वोक्तानुमतत्वसिद्धौ स्फुटं भवति।

अन्यथा कश्चिद् भक्तोऽपि भूत्वा मानमदादिना यदि अन्धो भवति तर्हि तद्दोष निरासाय भगवतः कैतवकरणमनुपपन्नं स्यात्। अत्र प्रमाणं 'ज्ञानिनामपि चेतांसि' इति (सप्तशति) "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान मपोहनं चेति इत्यादि (गीता) वाक्यं स्मर्तव्यम्।

विपरीतसंस्कारोद्बोधः

ननु ज्ञानविपरीताः संस्काराः ज्ञानिनां कथमुत्पद्यन्ते इतिचेद् व्यञ्जनाव्यापारेण अन्यादृशसंस्कारोत्पत्तिदर्शनात् प्रतिबन्धकं प्रति उत्तेजकत्वाच्च नेदमनुपपन्नम्।

तद्यथा—रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तौ पितुः।
वाचा पञ्चवटीवने निवसतस्तामाहरद् रावणः॥
कृष्णेनेति पुरातनीं निजकथामाकर्ण्य मात्रेरिताम्।
सौमित्रे! क्व धनुर्धनुर्धनुरिति प्रोक्ता गिरः पान्तु वः॥—

इत्यलमतिविस्तरेण।

वादजल्पवितण्डात्मिकायां यद्वा सर्वत्र शब्दे अर्थे लक्ष्ये लक्षणे च निर्गतं वचनं येभ्यस्ते निर्वचना मूकास्तस्य भावो मूकत्वं नयन्तः प्रापयन्तः। उक्त्वापि उच्चार्यापि अर्थज्ञानाधिकोत्प्रेक्षाहीना अभीत्यर्थः। शब्दार्थयोर्निर्वचने निरुच्येते इति निर्वचने सद-सत्त्वे शब्दार्थौ न सत्यौ बाध्यमानत्वात् नाप्यसत्यौ प्रत्यक्षत्वादिति।तत्खण्डनी न सन्ना-प्यसन्नापि सदसत्किन्त्वनिर्वचनीयं शब्दार्थयुगलमित्येवंरूपा। तया सर्वत्र देवासुरमानु-षयोनिषु येऽभिमानाः गर्वापसर्यायाः अहङ्कारा अखर्वाश्च ते गर्वास्तान्निर्वचनभाव-मनिर्वचनीयत्वं नयन्तः अध्यासरूपतामापादयन्त इति यावत्। दिश्यते व्यपदिश्यते आचार्येणेति दिक् ब्रह्म। विजयते इति। दिग्विजयोऽविद्यादि तस्य कौतुकं कोलाहल-मातनुध्वं किं कृत्वोक्त्वा निरुच्य सत्वेनेति शेषः। एतन्नामार्थयुगलं यथोक्तं प्रथमश्लोकोक्तविशेषणयुक्तमपि शब्दाद्वक्ष्यमाणस्वरूपं ब्रह्म ध्यात्वा। कीरः शुक इत्यर्थः। इत्यपि व्याचक्षते। तदसाधीयः। तथासति ब्रह्मोपासनैव निदिध्यासनात्मि-केत्युक्तं भवति॥३॥

१ धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्रपरमो निर्मत्सराणां सताम्।
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्॥
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः।
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्। इति।

[वैदेहकव्यञ्जननियोजनक्रमः]

वाणिजको[1] वृत्तिक्षीणः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेह[2]कव्यञ्जनः । स वणिक्कर्मप्रदिष्टायां भूमाविति समानं पूर्वेण[3] ।

[तापसव्यञ्जनस्य भाव्यर्थकथकत्ववेषेण नियोजनक्रमः]

मुण्डो[4] जटिलो[5] वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः । स नगराभ्याशे प्रभूतमुण्डजटिला[6]न्तेवासी शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्नीयात्, गूढमिष्टमाहारम् ।

श्रीमूला

वैदेहकव्यञ्जनसंज्ञमाह—वाणिजक इत्यादि । वृत्तिक्षीणः धनविरहाद्वाणिज्यवृत्तिच्युतः । भूमाविति समानं पूर्वेणेति । तच्च 'प्रभूतहिरण्यान्तेवासी'त्यादिकं 'स्वं स्वं वर्गमुपजपेयुरि"त्यन्तं । प्रव्रजितशब्दस्थाने वैदेहकशब्दस्य यथास्थानयोजनेन बोद्धव्यम् ।

तापसव्यञ्जनाख्यमाह—मुण्ड इत्यादि । मुण्डः भिक्षुक्षपणकादिः । जटिलः शैवपाशुपतादिः । शाकं हरिताख्यं सस्यम् ।

'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥'

इत्युक्तरूपं, वृक्षमूलपत्रफलाकं वा । यवसमुष्टि मुष्टिमेयं तृणम् । मासद्विमासान्तरम् एकमासव्यवहितं मासद्वयव्यवहितं वा, इदमशनक्रियाविशेषणम् । प्रकाशं सर्वजनप्रत्यक्षं यथा भवति तथा ईदृशं प्रकाशाशनं निराहारख्यात्यर्थम् । गूढम् अन्याविदितम् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

वैदेहकस्य स्वरूपं कर्मंचाभिधातुमाह वाणिजक इति । वणिगेव वाणिजकः इति । वृत्तिक्षीणः धनादिविरहात् । प्रज्ञाशौचेति प्राङ्निर्दिष्टम् । (प्र० खं० २ पृ० २६०) वैदेहक इति । विदेहराजशास्त्रानुष्ठानाद् वैदेहकव्यञ्जनः । कर्माभिधातुमाह वणिगिति । शेषं कर्षकवद्बोध्यम् । तदुक्तं टिप्पण्याम्—"शेषं गृहपतिसमान"मिति ।

नी० टि० १ वाणिजक इति—वणिगेव वाणिजकः ।
,, २ वैदेहकेति—विदेहराजशास्त्रानुष्ठानाद् वैदेहकव्यञ्जनः ।
,, ३ पूर्वेणेति—शेषं गृहपतिसमानम् ।
,, ४ मुण्ड इति—शाक्याऽऽजीवादिः ।
,, ५ जटिल इति—पाशुपतादि ।
,, ६ जटिलान्तेवासीति—जटिलग्रहणं मुण्डादीनामप्युपलक्षणार्थम् । यदि शाक्यः क्षपणको वा तापसव्यञ्जनस्तदा तच्छिष्या मुण्डा अपि भवन्ति ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

तपसव्यञ्जनस्य स्वरूपं कर्म चाभिधातुमाह मुण्ड इति । मुण्डः शाक्याजीवादिः । भिक्षुकः क्षपणकादिः । जटिलः पाशुपतादिः । तस्य चरकार्ये नियोजने हेतुमाह वृत्तीति । तापसव्यञ्जनः इति लक्ष्यनिर्देशः । तस्य कर्माभिधातुमाह स इति । गुरुस्थानीयः तापसव्यञ्जनः । तस्य योगित्वं सिद्धिदातृत्वञ्च प्रख्यापयितुमाह नगरेति । तत्र तत्र यथायोगं चराणां नियोजनाह प्रभूतेति । जटिलेति । एतदुपलक्षणार्थं मुण्ड-श्रमणादीनां । तदुक्तम् टिप्पण्यां—"जटिलग्रहणं मुण्डादीनामप्युपयलक्षणार्थम् । यदि शाक्यः श्रमणको वा तापसव्यञ्जनः तदा तच्छिष्याः मुण्डा अपि भवन्ति" इति । मुण्डजटिलादयः अन्तेवासिनो यस्य एवंभूतः कथं सिद्धिं प्रकाशयेत् इत्याह शाकमिति । एतेन व्रतोपवासनियमपरतयाऽऽत्मनः शमरसप्राधान्यम् प्रदर्शितं भवति । तथा चोक्तं-

> शाकमूलफलैरन्नैः शरीरस्थितिसाधनम् ।
> व्रतोपवासनियमैः वल्कलाजिनधारणम् ।। इति । (प्र० १ खं० २ पृ० १८४)

मासमिति । (मासकक्षुद्योगादि सुश्रुतादौ औपनिषदिकोक्तं स्मर्तव्यम्[1]) 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीयानिर्देशात् मासात्पूर्वं कृतोऽपि आहारः यथा प्रकाशं न गच्छेत् तथा प्रयतनीयमिति भावः ।

ननु मासद्विमासानन्तरं प्रकाशं यवसमुष्टिभोजने कथमस्य जीवनं स्यात् इति चेदाह गूढमिति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रयोगभेदः

मूले वाणिजक इति । (पृ० २६६) ननु अत्र पृथक् पृथक् चतुर्विधाः प्रयोगा उक्ताः तद्भेदकारणं किमितिचेत्; ज्ञानार्थकृषितापसभेदेन तत्तदर्थित्वभेदः कारणमिति ।

---

१ टी०—मासोपवासयोगस्य प्रकारान्तराण्याह । माषयवेत्यादि । माषादि चतुष्टयचूर्णं क्षीरघृताभ्यां मिश्रितं पीत्वेत्येकः प्रकारः, वल्लीक्षीरघृतं समप्रमाणसिद्धं पीत्वेति द्वितीयः, सालपृश्निपर्णीमूलकल्कं पयसा मिश्रं पीत्वेति चतुर्थः । तत्र माषो मलदः, यवो दीर्घशूकः, कुलत्थो धान्यभेदः, क्वचित्तु कुलस्थेति पाठः । दर्भः अश्ववालः । वल्ली अजमोदकः । सालः अर्जुनः, पृश्निपर्णी लाङ्गली, कल्कः द्रव घर्षचूर्णम् ।

श्वेतबस्तमूत्रे सप्तरात्रोषितैः सिद्धार्थकैः सिद्धं तैलं कटुकालाबौ मासार्ध-मासस्थितं चतुष्पदद्विपदानां विरूपकरणम् ।

वैदेहकान्तेवासिनश्चैनं समिद्धयोगैरर्चयेयुः शिष्याश्चास्या[1]वेदयेयुः—

श्रीमूला

वैदेहकेति। वैदेहकान्तेवासिनश्च वणिग्वृत्तयः शिष्याश्च, एनं तापसव्यञ्जनं, समिद्धयोगैः समिद्धैः समृद्धैः, योगैरिष्टार्थलाभैः, अर्चयेयुः सभावयेयुः। अथवा समिद्धयोगैः तापस प्रसादात् समृद्धार्था वयमिति कपटयुक्तिभिः, अर्चयेयुः धनदानादिना पूजयेयुरित्यर्थः। शिष्या इति। अस्य तापसस्य शिष्याश्च असौ तापसः, सिद्धः योगी, अत एव सामेधिकः समेधा भाविनी सम्पत्तिः तदभिज्ञः, इति आवेदयेयुः प्रख्यापयेयुः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

वैदेहकेति। अन्तेवासिनः तच्छिष्याः अथवा वैदेहकाः वणिजः विदेहराजेन प्रोक्तायां विद्यायां निपुणा वैदेहकाः। अन्तेवासिनः शिष्या दरिद्राः। एते देवता-सान्निध्यप्रकाशनार्थम् यं तापसं बृहत्या पूजया पूजयन्ति स योगित्वेन जनपदे प्रगटो भवति। एनं तापसव्यञ्जनं। समिद्धयोगैः समृद्धैर्योगैः इष्टार्थलाभैः। अर्चयेयुः यथा तापसव्यञ्जनानां महत्त्वं प्रकाशितं भवेत्तथा अर्चयेयुरित्यर्थः। विद्याप्रकाशनमुखेन सार्वज्ञनिरूपणेन। सतां सङ्ग्रहार्थं आह शिष्या इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मूढानां आकर्षणार्थमाह मूले वैदेहक इति। अर्चयेयुः इति। लोको हि पूजितपूजको भवति[2]।

मूल समिद्धेति। एतेन मूढानामपि नासङ्ग्रहः यत ते पूजितस्य पूजकाः भवन्ति। तदाह अर्चयेयुरिति। अर्चनेन सिद्धादिभिः स्थापितायां प्रतिमायां देवत्वं संपद्यते[3]। तथा च देवतायाः सान्निध्यस्य प्रकाशनाय बृहती पूजा वैदेहकैः कार्या। तेन तापसानां योगित्वं प्रकटीभवति। नेपथ्यदर्शनेनाविद्या अपि आकृष्टा भवन्ति। तत इतरे शिष्या दरिद्राः तापसानां महत्वं प्रकाशयेयुः। इति नान्यतरवैयर्थ्यम्। नवाऽर्चनासमर्थस्य शिष्यस्य वैयर्थ्यम्।

नो० टि० १ अस्येति—सिद्धतापसव्यञ्जनस्य।

२ गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः।
वालुकापिण्डमात्रेण गतं मे ताम्रभाजनम्॥

३ तदाहुः—

अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशायनात्।
आभिरूप्याच्च बिबानां देवः सान्निध्यमृच्छति। इति।

"असौ सिद्ध स्सामेधिकः[1]" इति । [2]समेधाशास्तिभिश्चाभिगताना[3]मङ्गविद्यया[4] शिष्यसंज्ञाभिश्च[5] कर्माण्यभिजने (ईप्सितानि) [6]ऽवसितान्या (प्रत्या) दिशेद[7]ल्पलाभं[8], अग्निदाहं. चोरभयं[9], दूष्यवधं[10], तुष्टदानं, विदेशप्रवृत्तिज्ञानं[11], "इदमद्य श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यति[12]" इति ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मूले शिष्या इति । (पृ० २६८) शिष्याणां माध्यमेन मतिभावप्रकाशनद्वारा आत्मनि विश्वासभावसंपादनार्थमियमुक्तिर्बोध्या । तथाचोक्तम् टिप्पण्याम् "प्रसिद्धिवशादिति" । प्रसिद्धिश्च वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यां व्याख्याता (प्र० १ खं० १ पृ० ११) तत एवानुसन्धेया । अत्रायं भावः—राजा हि विद्यां द्वारीकृत्य वार्तादिकुशलान् अभिमुखीकृत्य सर्वेषां हितप्रदर्शनेन मनः आकृष्य च विद्वद्भ्यः धनं वितरति । एतेन विदुषां सतां च सङ्ग्रहः आञ्जस्येन भवति । तदुक्तं टिप्पण्याम्—"अनेन सत्पुरुषसङ्ग्रहस्स्यादि"त्यादि ।

श्रीमूला

एवमारोपितमाहात्म्यस्तापसव्यञ्जनः किं कुर्यादित्याह—समेधाशास्तिभिरिति । समेधाशास्तिभिः अभिगतानां भाविसम्पद्विज्ञानाभिलाषैस्तां प्रष्टुमागतानाम्, अभिजने अवसितानि कर्माणि तत्कुलनिष्पन्नानि वृत्तानि, अङ्गविद्यया अङ्गानां शरीरावयवानां प्रश्नकालिकचेष्टाविशेषैः शुभाशुभज्ञप्तिप्रतिपादकेन ज्योतिषाङ्गशास्त्रेण, पुष्पशकट्येत्यन्ये, सा त्वाकाशवाणी । शिष्यसंज्ञाभिश्च शिष्याणामक्षिभ्रूविलासादिसूचनैश्च, आदिशेत्, कथयेदित्यर्थः । आदेष्टव्यान्तराण्याह -अल्पलाभं किञ्चिद्धनप्राप्ति आदिशेत् प्रष्टुर्मध्यमत्व इत्यौचित्यलभ्यम् । अग्निदाहं चोरभयं च,

---

नी० टि० १सामेधिक इति—समेधायै वृद्धये प्रभवति ।
,, २ समेधेति—समेधनं समेधः ।
,, ३ अभिगतानामिति—अर्थिनाम् । प्रसिद्धिवशात् ।
,, ४ अङ्गविद्ययेति—यया प्रष्टुः प्रश्नसमये अङ्गस्पर्शं दृष्ट्वा आदेशः क्रियते ।
,, ५ संज्ञाभिरिति—सङ्केतितस्वाङ्गविकारैः ।
,, ६ ईप्सितानीति—जातेरनुरूपाणि ।
,, ७ प्रत्यादिशेदिति—प्रतिपुरुषम् ।
,, ८ अल्पलाभमिति—मन्त्री ते वस्त्रयुगं दास्यतीति ।
,, ९ चौरभयमिति—चौरभयं अग्निदाहं च दूष्यगृहेष्वेव ।
,, १० दूष्यवधमिति—राज्ञः सकाशादस्य मृत्युरिति ।
,, ११ प्रवृत्तीति—उदन्तः शिक्षितपारावतगलबद्धपत्रकाद् विदित्वा ।
,, १२ करिष्यतीति—आदिशेदिति सम्बन्धः ।

श्रीमूला

आदिशेत्, प्रश्नकृतो राजापकारित्वे। दूष्यवधं ये दूष्याः कृत्याः प्रष्टारस्तेषां वधम्, आदिशेत्। तुष्टिदानं सन्तोषनिमित्तमर्थदानम्, आदिशेत्, प्रश्नकृतो राजोपकरित्वे। विदेशप्रवृत्तिज्ञान दूरदेशवृत्तान्तज्ञानम्। आदिशेत् इदमद्य श्वो वा भविष्यतीत्यादिशेत्। इदमद्य श्वो वा राजा करिष्यतीत्यादिशेत्। वाक्यान्त इति—शब्दः प्रकारार्थः। एवञ्जातीयमन्यच्चादिशेदित्यर्थः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

सिद्धतापसव्यञ्जनस्य सिद्धत्वार्थख्यापनार्थं एनं प्रति किं आवेदयेयुरित्याह असाविति। असौ तापसः। तम् व्याख्याति सिद्ध इति। योगी सामेधिकः। 'समेधायै वृद्धये प्रभवति' इति टिप्पण्याम्। श्रीमूलायां तु—"समेधा भाविनी सम्पत्तिः तदभिज्ञः" इत्युक्तम्। पूजितस्तापसः किं कुर्यादित्याह स मेधेति। सः तापसः पूजितः इति शेषः। अत्र मेधेतिच्छेदः। समेधेति व्याख्याने समेधनं समेधः इति टिप्पण्याम्। "भाविसम्पद्धिज्ञानाभिलाषैः" इति श्रीमूलायाम् व्याख्यातम्। अनुग्रहतः समेधस्य सम्वर्धनस्य आशास्तिभिः आशासानैः। तत्रैव व्यवतं जयमङ्गलायाम्-"आशंसनानीत्यादि"। अभिगतानामर्थिनाम्। कुतोऽर्थित्वमिति चेत् "प्रसिद्धिवशादि"ति टिप्पणी बोध्या। कथ बोधयितव्यं इत्याह अङ्गेति। अङ्गविद्या मिताक्षरो करपल्लवी च विद्या तद्व्यवतं कामसूत्रे। तत्रैव द्रष्टव्यम्। जयमङ्गलायान्तु 'ज्योतिषनिमित्तज्ञानादिकया" इति उक्तम्। "यथा प्रष्टुः प्रश्नसमये अङ्गस्पर्शं दृष्ट्वा आदेशः क्रियते"। इति तु टिप्पण्याम् व्याख्यातम्।

व्याख्यातञ्चैवम् श्रीमूलायां गणपतिशास्त्रिभिः—"अङ्गानां शरीरावधयवानां प्रश्नकालिकचेष्टाविशेषैः शुभाशुभज्ञप्तिप्रतिपादकेन ज्योतिषाङ्गशास्त्रेण पुष्प शकट्येत्यन्ये सा तु आकाशवाणी" इति। शिष्यसंज्ञाभिः आकारेङ्गितादिभिः। नीतिनिर्णीतौ तु 'सङ्केतितस्वाङ्गविकारैः" तथा श्रीमूलायां "शिष्याणां अक्षिभ्रूविलासादि सूचनैः" इत्युक्तम्। किं तद् बोद्धव्यम् इत्याह कर्माणीति। अभिजनेप्सितानि। "जातेरनुरूपाणि" इति टिप्पणी बोध्या। उपस्थितस्य जनस्य ईप्सितानि कर्माणि वीणावादकत्वादिकर्माणि। प्रत्यादिशेत् प्रतिपुरुषं पूर्वमेव कथयेत् कीर्तयेत् तेन सार्वज्ञख्यातिः। एतेन अपरेऽपि तत्रोपस्थिता भवेयुरिति लाभः। अथवा निर्देष्टव्यानि गृहकर्माणि बोद्धव्यानि। तेषु कानि जनेप्सितानि कर्माणि बोधयितुमाह अल्पेति। अत्र कर्मवैजात्यतारतम्यं राजापकरित्वतदुपकारित्वभेदेनोचित्यपुरःसरं यथायोगं बोध्यानि। यथा—अल्पलाभः मन्दस्य, उपकारिणः तुष्टिदानं, अपकारिणो दूष्यवधादि।

अल्पलाभमिति। 'मन्त्री ते वस्त्रयुगं दास्यति' इति टिप्पण्याम्। अग्नीति। 'अग्निदाहं चौरभयं दूष्यगृहेष्वेवे'ति टिप्पणी अस्ति। दूष्येति राज्ञः सकाशात् अस्य मृत्युरिति। लोकसम्प्रत्ययार्थमाह इदमिति। करिष्यतीति अदिशेदिति शेषः।

जयमङ्गला

…दासस्तु कर्त्तव्या लोकद्वयबहिष्कृता। आशास्तय आशंसनानि ताभिर्हेतुभिः, आगतानामङ्गविद्यया ज्यौतिषनिमित्तज्ञानादिकया। तैश्च संसृष्टवतां शिष्याणां स्वाङ्गस्पर्शादिसंज्ञाभिः। कर्माण्यभिजनेऽवसितानीति। इदं ते कर्म वीणावादकत्वं वैश्यश्चासि[२] सेवाञ्चे[1]च्छसीति प्रत्ययात् प्राग् आदिशेत्। अथवा कर्माण्येव यान्यभिजनापेक्षयाऽभीप्सितानि तानि वैद्यत्वेन जीवनमश्वदमकत्वेन वेति। किञ्चाल्पलाभंश्श्वस्ते वस्त्रलाभो भविता यथाचित्यं[२]। बलाद् दक्षिणपूर्वस्यामग्निरुत्थाता। चोरेभ्यो[3] भयं चोराणां वा पञ्चरात्राद् भविता। दूष्यवधम्। प्रष्टुमभिप्रेतं बुद्ध्वा कामस्ते सम्पन्नः येनासौ स्वामी[४] सन्तुष्टः। न सम्पन्नस्ते येनासावसन्तुष्टः[५] तत्कुलोपाशंसुप्रभृतीनादाय[६] नियमनं भविता। विदेशप्रवृत्तिज्ञानम्[७]। कलिङ्गेषु राजा मृत इति आ पञ्चरात्राद्धि स्फुटमेतद् भविष्यतीति। इदमद्यैव राज्ञा दौर्मनस्यं सोमनस्यं श्वः पुनरिदं भविता इदं वा राजा शोभनमशोभनं वा करिष्यतीत्यादिशेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मायातो रक्षणम्

अङ्गविद्ययेति। ननु मुण्डजटिलतापसव्यञ्जनेन देशे सर्वत्र माया प्रसृता वर्तते ततः आत्मा कथं संरक्ष्यः इतिचेदन्वीक्षैव शरणम्। (वै० सि० सं० विनयाधिकारिके २ अध्याये द्रष्टव्यम्) अन्यथा तु विक्षेपव्यासङ्गजाड्यादिभिः मोहः वस्तुतत्वबोधनाय प्रतिबन्धको भवेदेव।

विधेयजीवनम्

शिष्याणामिति। अत्रेदं टीकाकृतां तात्पर्यम्-करपल्लवीविद्यायां अङ्गस्पर्शेन सङ्केतमुपजीव्य प्रवृत्ताः अङ्गादिकं स्पृष्टवा गुरुं बोधयन्ति। गुरुस्तु पूर्वक्लृप्तसङ्केतानुसारेण अर्थं बुद्ध्वा प्रष्टारं उत्तरेण समादधाति। तदेवाह अङ्गेत्यादिना

सेवाञ्चेति पाठसमीक्षा

अयं पाठो ग्रन्थस्वारस्येन शोधितः।

प्रागिति। प्रष्टुः कथनात्पूर्वमित्यर्थः। कर्मान्तरमाह अथवेति। अस्मिन् पक्षे इमानि कर्माणि गृहकर्माणि बोद्धव्यानि। तदेवाह अभिजनेति। किं तद् अभिजनेप्सितमिति स्फुटीकर्तुमाह तानीति।

अशुद्धम् — १ सेवान्वे २ यथाचेयं ३. चोरेभ्यो भयं चाराणां
,, ४. येना सावसन्तुष्टः ५. सन्तुष्टः
,, ६. प्रभृतीनामादाय ७. विदेशप्रतिज्ञानं।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

यथौचित्यमिति पाठसमीक्षा

यथौचित्यमिति । (पृ० २७१) पाठोऽयं श्रीमूलव्याख्यानुसारेण संशोधितः । तद्यथा "आदेष्टव्यान्तराण्याह– अल्पलाभं किंचिद्धनप्राप्तिम्, आदिशेत्, प्रष्टुर्मध्यमत्व इत्यौचित्यलभ्यम्" इति । तथाच औचित्यमित्यत्र वाक्यच्छेदः । एतेन श्वस्ते वस्त्रलाभो भविता यथौचित्यम् इति रीत्या जयमङ्गलाशायः स्फुटो भवति । बलात् इत्युत्तरेणान्वयी । अयं वस्त्रलाभः मन्त्रिद्वारा बोध्यः । तदुक्तम् टिप्पण्याम्–"मन्त्री ते वस्त्रयुगं दास्यतीति" इति । वक्ष्यमाणं तुष्टिदानं तु राज्ञः सकाशाद् बोध्यम् । वक्ष्यति चैतद् स्वामीत्यादिना । तेन अल्पलाभतुष्टिदानयोः न पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ।

चोरेभ्य इति पाठसमीक्षा

चोरेभ्य इति । चोरेभ्यो भयं चौराणां वा इत्ययं पाठः मूलानुसारेण टिप्पण्यनुसारेण च संशोधितः । तदुक्तम् –"चौरभयं अग्निदाहं च दूष्यगृहेष्वेवेति" ।
दूष्येति । (पृ० २७१) कुतौ दूष्यवधः इतिचेदाह प्रष्टुमिति ।

सन्तुष्ट इति पाठसमीक्षा

सन्तुष्टः इति । (२७१) तथाच प्रष्टुमभिप्रेतमित्यारभ्य सन्तुष्टः इत्यन्तमेकं वाक्यं बोध्यम् । तेन तुष्टिदानमित्यर्थः स्फुटो भवति । "न संपन्नः" इत्यारभ्य असन्तुष्टः भवितेत्यन्तं द्वितीयं वाक्यं बोध्यम् ।

तुष्टिदानस्य व्यतिक्रमेणव्याख्याप्रयोजनम्

ननु मूलक्रमव्यतिरेकेण तुष्टिदानदूष्यवधौ कुतौ विपर्यस्य व्याख्यातौ? इतिचेत् । दूष्यवधकर्तृत्वं राज्ञ एव इति लाभार्थम् इति गृहाण । तथा च दूष्यवधः तुष्टिदानं च उभयमपि राजकर्तृकमेव बोध्यम् । अत्र हि न्यायः अर्थक्रमस्य शब्दक्रमापेक्षया बलीयस्त्वरूपो बोध्यः ।

प्रभृतीनादायेति पाठसमोक्षा

प्रभृतीनिति (पृ० २७१) अयं पाठः उपर्युक्तनिर्वचनानुसारेण संशोधितः ।

विदेशप्रवृत्तीति पाठसमीक्षा

विदेशेति । (पृ० २७१) इदं पाठशोधनं मूलानुसारेण बोध्यम् ।

पञ्चरात्रादिति । (पृ० २७१) अत्रेदं बोध्यम्—"उदन्तः शिक्षित पारावतगलबद्धपत्रकाद् विदित्वा" इति टिप्पणीव्याख्यानेन स्फुटं भवति यत् द्रुतगतिमत्पारावतद्वारा रहस्ये कलिङ्गेषु राजा मृत इत्यादि स्वयं वेदितव्यम् । ततः कलिङ्गदेशात् एतावत्पर्यन्तं पत्रप्राप्तिः यावद्भिर्दिवसैः भवति तान् दिवसान् परिगणय्य "अमुकदिवसे अमुकदेशे अमुकस्य राज्ञः एवं स्थितिरभूत् अथवा भविष्यति" इत्याद्युपदेशेन मुण्डनैः सार्वज्ञं सूचयितव्यं भवति इति पञ्चरात्रादित्यस्याशयः । एतेन पञ्चरात्रेति उपलक्षणम् बोध्यम् ।

[तत्कथितानां अर्थानां निगूढं यथार्थताकरणम्, सदसतोर्भेदेन क्रियावैलक्षण्यं च]

तदस्य गूढास्सत्रिणश्च संपादयेयुः । सत्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां [1]राजभाव्यमनुव्याहरेन्मन्त्रिसंयोगं च ।

मन्त्री[2] चैषां वृत्तिकर्मभ्यां वियतेत[3] । ये च कारणादभिक्रुद्धास्तानर्थमानाभ्यां शमयेत् । अकारणक्रुद्धान् तूष्णींदण्डेन राजद्विष्टकारिणश्च[4] ॥

श्रीमूला

आदिश्यतां काममीदृशं, कथं पुनरिदं संपादयितुं शक्यमित्यत आह—तदस्येति । अस्य तापसस्य, तद् आदेशनं, गूढाः सत्रिणः संपादयेयुश्च यथार्थयेयुश्च लाभाग्निदाहादीनां प्रच्छन्नोत्पादनेनेत्यर्थसिद्धम् । सत्वेति । सत्वप्रज्ञावाक्यशक्ति सम्पन्नानां धैर्यबुद्धिवाग्मित्वप्रभुशक्तियुक्तानां प्रष्टॄणां, राजभाव्यं राजसकाशात्, भाविनमर्थं धनादिलाभरूपं, मन्त्रिसंयोगं च मन्त्रिसमागमं च,अनुव्याहरेत् आदिशेत् । आदेशसम्वादनाय मन्त्रिकर्तव्यमाह—मन्त्रीति । मन्त्री च अर्थाद् घटितसंयोगः एषां वियतेत सत्त्वप्रज्ञादिसम्पन्नानामर्थे विशिष्य यत्नं कुर्यात् । कथं वियतेतेत्यत्राह—वृत्तिकर्मभ्यां वृत्तिः आजीवः कर्म व्यापारः ताभ्यां, सत्त्वप्रज्ञाद्यनुरूपवृत्तिकर्मपरिकल्पनेनेत्यर्थः । ये चेति । ये, कारणात् अपकाररूपात्, क्रुद्धाः क्रुद्धत्वेन कापटिकादिद्वारा विज्ञाताः, तान्, अर्थमानाभ्यां, शमयेत् शान्तक्रोधान् कुर्यात् । अकारणक्रुद्धान् राजद्विष्टकारिणश्च तूष्णींदण्डेन उपांशुवधेन शमयेत् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

ननु मुण्डोक्तं सर्वं कथं सेत्स्यतीत्याह तदिति । गूढाः दशमाध्याये उक्ताः । सत्रिणः "सत्रं छद्म प्रकीर्तितम्" इत्युक्तत्वात् प्रच्छन्नाः सम्पादयेयुः । तेन मुण्डोक्तं अविसम्वादं भवति । सत्वेति । सत्वं धृतिः प्रज्ञा अष्टगुणसम्पन्ना ऐकाग्र्यमिति यावत् । वाक्यम् सङ्क्षेपविस्तराभ्यां स्पष्टं ललिततञ्च पदसमूहः साकाङ्क्षः । शक्तिः आनन्दप्रभाविशिष्टा क्रियाप्रभामिश्रिता ज्ञानप्रभा । एता एव राज्यसञ्चालनक्षमा भवितुमर्हन्ति इति तान् संशोध्य, राजसविधे तापसव्यञ्जनाः प्रेषणीयाः भवन्ति । तदेवाह राजेति । "अस्य राज्ञः सकाशात् तव भाग्यं लक्ष्मीर्भविष्यति इति, राज्ञो वा भाग्यम् "राजभाग्यमिति सकलचक्रवर्तित्वम् । अनेन सत्पुरुषसङ्ग्रहः स्यादिति"

नी० टि० १ राजेति—अस्य राज्ञः सकाशात्तव भाग्यं लक्ष्मीर्भविष्यतीति राज्ञो वा भाग्यं सकलचक्रवर्तित्वं अनेन सत्पुरुष सङ्ग्रहः स्यात् ।

" २ मन्त्रीति—सङ्केतितः ।

" ३ वियतेतेति—एवं च सर्वज्ञत्वे सिद्धे सर्वेऽपि वृत्यर्थिनः स्वाशयं (स्वाश्चं) आन्तरं प्रकाशयन्क्रुद्धास्तुष्टाश्च ज्ञायन्ते । तेषां प्रतिविधेयमाह ।

" ४ राजद्विष्टकारिण इति—अभिचारादिविधायिनः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

टिप्पण्यां व्याख्यातम्। एतेन राज्ञः अक्षुद्रपरिवारत्वं सारल्येन सम्भावयितुं शक्यम्। ततश्च राज्ञः परिषदपि सतां परिषद् भविष्यति। अन्यत्फलमाह मन्त्रीति। केचित् मन्त्रिसंयोगञ्चेत्यनन्तरं ब्रूयादिति पठन्ति तत्तु चिन्त्यम्। अनुव्याहरेत् इति। पूर्वमेव कण्ठतः उक्तस्य अस्य सर्वत्रापि अन्वयः। मन्त्रिसंयोगं मन्त्रिसमागमम्। तापस इति शेषः। तस्य तापसवचनस्य अविसम्वादित्वं कथं भवेदित्याह मन्त्रीति। "सङ्केतित" इति टिप्पण्यानुसारेण। एषां सत्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानाम्। वृत्तिः आजीवनम्। कर्म व्यापारः ताभ्यां प्रयतेत। सत्वप्रज्ञानुरूपवृत्तिकर्मकल्पनं यथा तेषां भवति तथा कुर्यात्। एतेत राजभाग्यमपि मन्त्रिणा प्रकाशयितुं शक्यम्। वियतेत— विशेषेण तथा यतेन यथा तापसस्य दिव्यदर्शनं सर्वज्ञत्वं चाविप्लुतं भवेत्।

नन्वस्य को लाभः? इति चेत्तदाहुः टिप्पण्याम्—"एवञ्च सर्वज्ञत्वे सिद्धे सर्वेऽपि वृत्त्यर्थिनः स्वां (त्वा मयं) स्वाशयं प्रकाशयन्ति। क्रुद्धास्तुष्टाश्च ज्ञायन्त" इति। अत्रायं भावः सर्वज्ञत्वविश्वास्यत्वाल्हादकत्वेषु सिद्धेषु सत्सु तापसस्य पुरतः उपस्थाय राजानमधिकृत्य ये किल कारणक्रुद्धाः अकारणक्रुद्धा वा ते सर्वेऽपि स्वाशयं प्रकटयिष्यन्ति। स च नृपं, ततः तेषु यथोचितमुपायानुष्ठानं राजा सम्पादयेत्। इत्याशयेन कारणक्रुद्धादीनां प्रतिविधेयमाह ये चेति। सम्बन्धिन इत्यर्थः। कारणक्रुद्धा राजदोषेणेत्यर्थः। शमयेत् क्रोधमपसार्य अनुरञ्जयेदित्यर्थः। राज्ञो निर्दोषत्वेऽपि स्वयं दोषेण ये कृत्याः क्रुद्धादो भवन्ति तेषां वशीकरणोपायमाह अकारणेति। दुःशीला अतएव क्रुद्धा इत्यर्थः। तूष्णींदण्डेन अप्रकाशदण्डेन। अन्यथा दण्डकरणे राज्ञः अविश्वास्यत्वमप्रियत्वञ्च स्यात् अतस्तूष्णीं ग्रहणम्। ये किल राजद्विष्टमाचरन्ति प्रोत्साहयन्ति वा तेषां कृतेऽपि अप्रकाशदण्डमाह राजेति। 'अभिचारादिविधायिनः" इति टिप्पण्यां व्याख्यातम्। आततायिन इत्यर्थः।

जयमङ्गला

तदेतदल्पलाभादिकं गूढा अज्ञातप्रयोगाः सत्रिणः प्रच्छन्नचाराः सम्पादयेयुः लोकसम्प्रत्ययार्थम्। सत्वेति।[1] सत्त्वेन प्रज्ञया वाक्येन वाग्मितया शक्त्या सामर्थ्येन सम्पन्नानाम् सपरिग्रहयोग्यानाम्। राजभाग्यमिति राजसम्बन्धि[2] (भाव्यं) भाग्यं पट्टसम्बन्धादि दिव्येन चक्षुषा पश्यन्निव अनुव्याहरेत्। मन्त्री सन् मन्त्रित्वादाहूयाभिप्रायं पूरयिष्यतीति। मन्त्री चैषां सत्त्वादियुक्तानां सत्वाद्यनुरूप (या) वृत्यनु[3]रूप-

---

अशुद्धम्

१ सत्येन

२ राजसंबन्धिवाक्यम्

३ वृत्यानुकर्मण

जयमङ्गला

कर्मणा च विशेषेण यतेत। ये च राज्ञा सम्बन्धिनः कारणादभिक्रुद्धाः राजः दोषेणेत्यर्थः । क्रुद्धग्रहणमुपलक्षणार्थं लुब्धभीतमानिनां च । तानमात्यान् अर्थमानाभ्यां शमयेत्। अकारणक्रुद्धान् स्वदौश्शील्यात् क्रुद्धान्। तूष्णीं दण्डेन प्रच्छन्नदण्डेन। राजद्विष्टकारिणश्चेति राजद्विष्टं महान्तमनर्थं कर्तुकामान् तूष्णीं-दण्डेन शमयेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तापसराज्ञोः सर्वज्ञता

तदेतदिति। (पृ० २७४) अत्रायंभावः—कापटिकोदास्थितगृहपतिकतापसव्यञ्जनेषु तापस उच्चः यतः तेन स्वस्य सार्वज्ञं प्रकाशनीयं भवति। तदुक्तं टिप्पण्याम्। "एवञ्च सर्वज्ञत्वे सिद्धे सर्वेऽपि वृत्त्यर्थिनः आन्तरं भावं (त्वामयं) प्रकाशयन्ति कुद्धास्तुष्टाश्च ज्ञायन्ते" इति। वैदेहकाश्च इतरे सत्रिणः तापसस्य सार्वज्ञप्रकाशकाः एतत्प्रकाशनेन ये केऽपि इतरे जनपदे स्थिताः तेऽपि एनमनुसरन्ति। अन्तर्गतं च भावं रहस्यं च तस्य पुरतः प्रकाशयन्ति। एतेन संस्थोत्पत्तिरभूत्। चराः यत्र तिष्ठन्ति सा संस्था। तन्मुखेन च सर्वमपि गूढं तत्वं कृत्यपक्षं च राजा ज्ञातुं समर्थ इति तस्यापि सर्वज्ञता सिद्ध्यति।

सत्त्वेनेति पाठसमीक्षा

सत्वेति। (पृ० २७४) सत्त्वेनेति जयमङ्गला पाठः श्रीमूलाव्याख्यानुरोधात् शोधितः।

सात्विकानां तापसाश्रयणम्

ननु सत्वादिसंपन्नाः कथमिव तापसं समाश्रयन्ते? इतिचेदुच्यते। तापसः शिष्टः सर्वज्ञश्च अतो न धूर्तः इति ज्ञात्वा सत्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसंपन्नाः सत्सङ्गति-लाभलोभेन तथाविधगुणसंपन्नं सयाश्रयन्ते।

सर्वज्ञताप्रकाशनं

ननु सर्वज्ञताप्रकाशनमेव अस्य फलं तर्हि सर्वोऽपि सर्वज्ञतया आत्मानं साधयितु वाञ्छेत् यथा बुद्धकपिलादि। तथासति कोऽत्र विशेषः? न चेष्टापत्तिरितिवाच्यम्। सर्वेषां सर्वज्ञत्वात्, कस्य वचः प्रमाणमप्रमाणं वेति विनिगमनाविरहात् सत्प्रतिपक्षिततायाः स्थितेरापादयितुं शक्यत्वाच्चेति चेन्न। मीमांसकैः वेदं विहाय अन्यः कोऽपि सर्वज्ञो नास्तीति सिद्धान्तितम्। यश्च किल अपोरुषेयं वेदं प्रमाणीकृत्य तदाज्ञां नोल्लङ्घयति कृपाभाक्च भवति स योगेन सर्वज्ञो भवितुमर्हति। यश्च वेदं विरुध्यते तस्य सर्वज्ञत्वं युक्त्यसहत्वात् स्वीकर्तुं न शक्यते। न च एवंचेत् तापसः श्रमणादिः कथं भवेत् सर्वज्ञ? इति शङ्क्यम्। श्रमणः चरसम्बन्धीदृग्विधकार्यकरणे शास्त्रेणानुमतः इत्युपपत्तेः। यद्यपि श्रमणवेषधारी बुद्धस्योपासकः तथापि स उपासनामूलम् प्रमाणं वेदमेव हि मनुते, अतः तापसवेषोऽपि वेदानुयायाय्येवेति कृत्वा तथाविधं सत्वप्रज्ञा-वाक्य शक्ति संपन्नं विश्वसन्ति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नन्वेतद्वेषः तापसानां कृते किमर्थं शास्त्रेण अनुमतः ? इतिचेत् । तेषु माधुर्यं जनकस्य रसस्य स्वाभाविकत्वात् ।

धार्मिकस्यापि चरत्वं

ननु वेदानुयायी भूत्वा स कथं राज्यसञ्चालनकर्मणि निन्दितं छद्म कर्तुं प्रवर्तताम् ? इति चेन्न । तदपि अपेक्षितत्वात् कर्तव्यमेव । यथा स्थलविशेषेषु जल्पवितण्डे पराहङ्कारखण्डनार्थमुपयुज्येते विवादेषु, तथा राज्ये सत्वप्रज्ञा-वाक्यशक्तिसंपन्नानामुत्तमकर्मणि नियोजनाय तत्परिचयो गूढचरद्वारा प्राप्तव्यो भवति । तदिदं परिचयकर्म तापसवेषधारिणा गूढचरणैव क्रियते, ततो दुष्टाश्च निराक्रियन्ते। इत्येवंरीत्या वास्तविकराज्संरक्षाणर्थं शास्त्रानुमतत्वात् छलतया कृतमपि कर्म राजशास्त्रेण निर्दिष्टं धर्म्यं मन्तव्यम् ।

एतेन सर्वत्र प्रसृतेन्द्रजालिक मायाप्रयुक्तभ्रमजालात् परकीयतीक्ष्णाहङ्कार-खड्गधाराप्रवहणात् शिष्टेन आत्मा कथं रक्षितव्य ? इत्यादि शङ्काः परास्ताः । ननु यदीदं छलकर्म कर्तव्यत्वात् शास्त्रानुमतं तर्हि धार्मिकवेषधारी कुतो न तत् स्वी करोति ? इतिचेद् । इष्टत्वात् । यद्यप्येवं तथापि राजनीतौ दुःखिनां परित्राणाय सुखिनामनुमोदनाय च समाजमध्ये धार्मिकः कश्चन शमरसप्रधानः वीतरागस्तद् वेषधारी अपेक्ष्यत इति सविस्तरं प्राक् प्रपञ्चित मस्ति । (प्र०खं० १-३२४) तथा-विधेन कस्यामप्यवस्थायां न कथञ्चनापि छलप्रयोगः कर्तुं शक्यः इति हेतोः प्रस्तुते प्रसङ्गे धार्मिकवेषधारी पर्युदस्तः शास्त्रविद्भिः । अतएव प्रव्रज्याप्रत्यवसितः प्रज्ञाशौचयुक्तः इत्यत्र मूलकृता प्रव्रज्याप्रत्यवसितग्रहणं साधु सङ्गच्छते ।

प्रव्रज्याप्रत्यवसितस्य सर्वज्ञतोपपत्तिः

ननु अयं प्रव्रज्याप्रत्यवसितोऽभूत् तथासति तस्य सर्वज्ञत्वं कथं संभाव्यते ? इतिचेन्न । तस्यापि शास्त्रानुयायित्वात् तदनुमोदितकर्मण्येव विनीतत्वात् प्रव्रज्या प्रत्यवसितोऽपि यथोक्तप्रायश्चित्तानुष्ठानेन अशुद्धि परिमार्जयितुं शक्नोति । पुनः वेद प्रसादाच्च सर्वज्ञत्वमपि प्राप्नोतुमर्हति । एवं सत्यपि "बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचारात् अव्यवहार्यो वचनादिह जायते" इत्याद्युक्तत्वाच्च प्रव्रज्याप्रत्यवसितस्य तत्सदृशस्य वा पृथक्संस्थानं सर्वेषां मर्यादाव्यवस्थापनाय शास्त्रकृद्भिरुक्तं तत् तु आचारे तथैव पालनीयम् इति हृदयम् ।

भाग्यमिति पाठसमीक्षा

संबन्धीति । राजभाग्यमिति । (पृ० २७४) 'संबन्धिवाक्यं' मिति "स्थाने सम्बन्धिभाग्यम्" । इति जयमङ्गलासंशोधनं टिप्पणीपाठमादृत्य कृतम् । तदुक्तम्—

अस्य "राज्ञः सकाशात् तव भाग्यम् लक्ष्मीर्भविष्यतीति राज्ञो वा भाग्यम् सकलचक्रवर्तित्वम् इत्यर्थो वा बोध्यः । अनेन सत्पुरुषसङ्ग्रहःस्यात्" इति । अथवा

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

राजसम्बन्धि भाव्यमिति पाठान्तरम् "राजभाव्यमि"ति मूलपाठमादृत्य मन्तव्यम्। किं तद्भाग्यमित्याह पट्टेति। (पृ० २७४)

दिव्यवेषोपयोगः

दिव्येनेति। (पृ० २७४) ननु अस्याभिनयः कथं भवति? इति। चेदित्थं। भारविणा वर्णितस्य शान्तरसस्य अभिनय इव तदभिनयो ज्ञातव्यः[1]। तथाहि —

अधः टिप्पण्यां निर्दिष्टेन व्यासस्वरूपेण तस्य माधुर्यं विश्वास्यत्वं च प्रकाशितं भवति। इत्येतद् दिव्याभिनयस्य फलं बोध्यम्। एतेन दिव्यस्य वैयर्थ्यं परिहृतं भवति। अतएव तदननुकूलः अजिनधारणादिवेषः विस्रम्भाजनकत्वात् परिहृतः। अतएव राज्ञः मुकुटादिधारणं वेदादौ उपवर्णितं अद्यावधि दृष्टसफलतां भजते। तथा माधुर्यविश्वास्यत्वहेतुनैव "प्रव्रजितानां शक्याजीवपाशुपतादीनामि"ति एतदाध्यायारम्भे टिप्पण्यां व्याख्यातम्। ननु एवंविधः पाशुपतादीनां वेषः माधुर्यादिप्रयुक्त्या राजानं रञ्जयितुं समर्थः इति क्व दृष्टम्? इति चेदृष्टमेव। तद्व्यक्तं पद्मपुराणे-वेनचरित्रे। तथाच चरः यदा माधुर्येण लालित्येन च युक्तया दृष्ट्या पश्यन्निव राजभाग्यम् स्वपुरोवर्तिनः पुरस्तात् अनुव्याहरति तदा श्रोता तमेव विश्वसिति। एवमेव सर्वत्र बोध्यम्।

वृत्यनुरूपकर्मणेति। (पृ० २७५) इदं सत्वाद्यनुरूपेत्यस्य व्याख्यानम्।

ननु लुब्धादयोऽपि कृत्याः सन्ति तेषां सङ्ग्रहणमप्युचितम्। तन्नोक्तं। अतः मूलस्य न्यूनत्वं स्यात्। अत आह क्रुद्धेति। (पृ० २७५)

कर्तुकामानिति। (पृ० २७५) ननु वेदानुमतश्चेदभिचारः तर्हि सः कथं न पापजनको भवति? अभिचारादिकर्मणः पापजनकत्वेनोक्तत्वात्, इति चेदुच्यते। आततायिसदृशमाततायिनमेव वा प्रति यद्यभिचारः आभिचारिकैरनुष्ठीयते तर्हि स दोषजनको न भवति अन्यथा तु दोषजनक एव। तत् प्रायश्चिततत्वे रघुनन्दनकृते द्रष्टव्यम्।

---

१ ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः।
बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवांबुवाहम्॥
प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन।
प्रसह्य चेतस्सु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम्॥
अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम्।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसंभाषमिवेक्षितेन॥३॥
धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम्।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे॥४॥ (किरात ३ सर्ग

पूजिताश्चार्थमानाभ्यां राज्ञा राजोपजीविनाम् ।
जानीयुः शौचमित्येताः[1] पञ्च संस्थाः[2] प्रकीर्तिताः ॥१८॥

इति विनयाधिकारिके गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः एकादशोऽध्यायः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदनुबन्धो शिष्टाचारो पि दृश्यते । तथाहि—कौटिल्यः नन्दमभिचारेण व्यापादितवान् इति[3] । शम् ।

श्रीमूला

गूढपुरुषेषु मन्त्रिणः समुदाचार उक्तः । राज्ञस्तमाह—पूजिताश्चेति । राज्ञा अर्थमानाभ्यां पूजिताः सन्तः अर्थाद् गूढपुरुषाः, राजोपजीविनाम् अमात्यादीनां, शौचं शुद्धिं जानीयुः । एतावता अध्यायार्थं तत्प्रान्ते सञ्चष्टे—इत्येताः पञ्च संस्थाः प्रकीर्तिता इति । इत्थं कापटिकाद्येकैकप्रधानाः पञ्च संस्थाः सम्यक् तिष्ठन्ति राज-प्रयोजनकारिण आस्विति संस्थाः गूढपुरुषकर्मस्थानानि प्रकीर्तिताः व्युत्पादिताः ।

इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारके प्रथमाधिकरणे
एकादशोऽध्यायः । गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अध्यायान्ते निर्दिष्टमर्थं प्रव्रज्याप्रत्यवसितादीनां नामकरणपूर्वकम् सङ्क्षेपेणाह पूजिता इति । पूजिताः प्रव्रज्याप्रत्यवसितादयः गूढपुरुषाः अर्थमानाभ्यां अर्थेन सम्मानेन च । एतेन ते कर्मण्या अपि भवन्ति । शौचं जानीयुरित्यन्वयः । केषां शौचमित्याह राजेति । सत्वप्रज्ञावाक्यशक्तिसम्पन्नानां उपजीविनां सामान्येष्वधिकरणेषु स्थितानां तदधिकारित्वेन नियोक्ष्यमाणानाञ्च । शौचमुपधाशुद्धिम् । "इतीति । इतिशब्दः प्रकारे" एताः उद्दिष्टाः वक्ष्यमाणाश्च व्रजवास्यादयः । पञ्चतां तु न व्यभिचरन्ति । व्रजवास्याटविकादीनां गृहपतिक-व्यञ्जने अन्तर्भावः । श्रवणस्य वा तापसव्यञ्जने" इति टिप्पण्यामुक्तं । एतेन गूढपुरुषाः संस्थानामानः पञ्चविधा एव भवन्ति इति स्फुटं भवति । तदेव ज्ञापयितुमाह

नी० टि० १ एता इति—इति प्रकारे । एता उद्दिष्टा वक्ष्यमाणाश्च व्रजवास्यादयः । पञ्चतां तु न व्यभिचरन्ति । व्रजवास्याटविकादीनां गृहपतिकव्यञ्जनेऽन्तर्भावः । श्रवणस्य वा तापस व्यञ्जने ।

नी०टि० २ संस्था इति—सम्यगेकस्मिन् स्थाने स्थिताः ।

३ तदुक्तं नी० सा० जयमङ्गलायाम्—

'नन्दतिरस्कारामर्षितस्तत्सभायां नन्दात् पृथिवीं पृथक् करोमीति कृतप्रतिज्ञो निर्गत्य राजगुरुषैरनुबध्यमानश्चन्द्रगुप्तसंश्रयादवष्टब्धस्तस्मै नन्दराज्यं प्रतिश्रुत्य नन्दमभिचारवज्रेण व्यापाद्य तद्राज्यमादित्सुरेकाकी ज्ञानबलेन दण्डकोषसम्पन्न-माटविकं पर्वतकपुत्साह्य (द्य) प्रभावोत्साहशक्तिभ्यां राक्षसाद्यमात्याधिष्ठितमौलब-लान्मेदिनीमाच्छिद्य चन्द्रगुप्तायोपनीतवानिति पुरुषकारसम्पत्कथनम् ।" इति ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

पञ्चेति। संस्थाः "सम्यक् एकस्मिन् स्थाने स्थिताः" इति टिप्पण्याम्। प्रकीर्तिताः पूर्वैराचार्यैः अर्थशास्त्रान्तरेषु इति शेषः।

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारके प्रथमाधिकरणे
गूढपुरुषोत्पत्तिर्नामैकादशोऽध्यायः।

जयमङ्गला

पूजिताश्चेति। एते एवंधर्माणः न केवलं मन्त्रिणा राज्ञा च अर्थमनाभ्यां पूजिताः कर्मण्या भवन्ति। किञ्चिदपदिश्य राजोपजीविनां शौचं जानीयुः। एताः पञ्चाप्येकया संज्ञया संस्था इति प्रकीर्तिताः तथा चाहुः—

चारो[1]ऽन्तेवासिना तेन भक्ताच्छादगृहाणि च।
सन्तिष्ठते यतस्तेन संस्थास्ताः परिकीर्तिताः॥

इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारके प्रथमाधिकरणे
गूढपुरुषोत्पत्तौ संस्थोत्पत्तिरेकादशोऽध्यायः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पूजिता इति। कापटिकोदास्थितगृहपतिकतापसव्यञ्जनाः संस्थानामानः। "निगूढं पूजिता अर्थमानाभ्याम्" इति तिरक्कुरलकग्रन्थे व्याख्यातं तस्याय भावः याभ्यां मानपूजाभ्यां संस्थानां गूढत्वं न प्रकाशितं भवति तथा मानपूजे विधातव्ये। एतेन सर्वसाधारणेभ्यः प्रव्रजितादिभ्यः मठद्वारा दीयमानं ग्रासाच्छादनादि मठपतिभिः कृतम् इति ख्यातिः न भवति। नापि च गूढत्वं प्रकाशमेति।

श्रमणस्यान्तर्भावः

ननु श्रमणस्य जयमङ्गलायां प्रव्रज्याप्रत्यवसिते "अन्तर्भाव उक्तः। टिप्पण्यांतु तापसव्यञ्जनेऽन्तर्भाव उक्तः इत्येनयोः पूर्वापरविरोधः संभवति। इति चेन्न। टिप्पण्युक्तेन वाकारपाठेन प्रव्रज्याप्रत्यवसितेऽपि अन्तर्भावो भवितुमर्हति। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"श्रमणस्य वा तापसव्यञ्जने" इति।

अन्तेवासिनेति। चाराणां कृते इति शेषः। तथा च अन्तेवासिना चारविषये मठपत्यादिः आवेदितव्यो भवति। तेनेति। चारेण। अन्तेवासी चारद्वारा ग्रासाच्छादनादीनि प्राप्नोति अन्यथा तु न इति तात्पर्यं बोध्यम्। एवं तापसव्यञ्जनादि विषयेऽपि बोध्यम्। यतः तिष्ठन्ति। तेन कापटिकादयः संस्था इति भावः इति।

अशुद्धम्—

१ चारान्ते
२ सन्तिष्टते

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदुक्तं जयमङ्गलायां नीतिसार व्याख्यायाम् चरविकल्पे ३६ श्लोके[1]—

अत्रायमभिसन्धिः केचित् छलप्रयोगे कौशलं व्यवहारमाहुः। अपरे पुनः सन्दिग्धार्थं संभाषणं व्यवहारमाहुः। अन्ये तु यद् यस्येष्टमनिष्टं वा भवेत्, तत्तथैवेति भाषणे व्यवहारमाहुः राजनीतिस्तु इष्टसाधनतयाऽऽनुकूल्येन वर्तनमेव व्यवहारं मन्यते। तदुक्तं मानसरामायणे मित्रलक्षणे—

"बल अतृमान सदा हित करहिं" इति। एतेषु अन्येतुमते उदासीनस्य। केचित्तु मते चराणां प्रयोग इति ज्ञेयम्।

ननु यस्यां राजनीतौ चरप्रयोगाः छलबहुला उक्ताः मोहसम्पादकाः सा राजनीतिः अविश्वास्यत्वात् दुष्टा कुतो न मन्तव्या ? इतिचेन्न। इयं नीतिः अन्यैः कारित्नेन छलप्रयोगेण उपासकान् राजभक्तान् पालयति। दुष्टान् मोहयति। तदिदं शिष्टसंमतत्वान् नानुचितम्। अतः उपर्युक्तकर्मप्रतिपादिका भारतीयराजनीतिरपि दुष्टा न भवितुमर्हति। ध्वनितंचेतत् सौन्दर्यलहर्याम् - 'हरिस्त्वामाराध्य" इत्यादिना।

यत्र किल महात्मानोऽपि मुग्धाः आत्मानं प्रव्रज्याप्रत्यवसितस्य पुरतः समुपस्थाय समर्पयन्ति। तत्र तेषां हृदि अभिलषितराजनीतौ अपेक्षितं कार्यमभीष्टं आस्ते। अथवा तान् मातृशक्तिः बलात् तथाविधे कर्मणि नियोजयति तत्र महात्मत्वप्रकाशनं मातृशक्त्या चिन्तितं मन्तव्यम् यतः विपद्यपि सा तान् निरन्तरं संरक्षति। अन्यथा तु साऽपि मातृशक्तिः ज्ञानिनं महात्मानं मोहयितुमग्रे पदं कथं निदध्यात् ? तद्व्यक्तं मानसरामायणे भरतच.रत्रे। अतथाविधास्तु उपर्युक्ते चरकर्मणि मुग्धाः भवन्ति तह्यंपि न हानिः। तेषांसंमोहन द्वारेण दूरे संस्थापनस्य चिकीर्षितत्वात्। अतः भारतीय राजनीतौ निर्दिष्टः छलप्रयोगः राज्यस्य त्रिवर्गसंपादक इति छलप्रयोग प्रकाशिकाऽपि इयं राजनीतिः निदुंष्टैव एवेति दिक्।

इति श्रीजयमंगलाक्रोडपत्रे एकादशाऽध्यायः समाप्तः। इति।

---

१ एव एषु पञ्चसु सञ्चाराः सन्तिष्ठन्त इति संस्थाः। गण।तिशास्त्रिणः श्रीमूलाया मेवमाहुः—इत्थं कापटिकाद्येकैक प्रधानाः पञ्च संस्थाः सम्यक् तिष्ठन्ति राजप्रयोजनकारिण आस्विति संस्थाः इति।

अष्टमं प्रकरणम्—गूढपुरुषप्रणिधिः

[सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां क्रमेण लक्षणानि]

[1]ये चाप्य[2](सं)सबन्धिनोऽवश्य[3]भर्तव्यास्ते [4]लक्षणमङ्गविद्यां[5]जम्भकविद्यां मायागतमाश्रमधर्मं निमित्त[6]मन्तरचक्रमित्यधीयानाः [7]सत्रिणः [8]संसर्गविद्या वा ।

श्रीमूला

गूढपुरुषप्रणिधिरिति सूत्रम् । गूढपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं कार्येषु नियोजनमिहोच्यत इत्यर्थः । तत्र पूर्वाध्यायोद्दिष्टेषु गूढपुरुषेषु कापटिकादीनां स्वरूपं वर्णितम्, सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां तु तद् वर्णनीयमवशिष्यते । तदिहादावभिधीयते । उभयेषां गूढपुरुषत्वाविशेषेऽप्यध्यायात्पृथक्त्वकरणं कर्तृभेदद्योतनार्थम् । कापटिकादीनां हि पञ्चानां मन्त्रिसहितो राजा कर्ता, 'तमर्थमानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्रूयादि'त्युक्तत्वात् । सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां तु विना मन्त्रिणं स्वयमेव राजा कर्ता, मन्त्रिशुद्धिपरिज्ञानायापि तन्नियोजनात् । यद्वक्ष्यति—'तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजे'त्यादि । इत्थं स्फुटः कर्तृभेदः । स्वरूपतोऽप्युभयेषामस्ति भेदः । संस्थाशब्दवाच्या हि कापटिकादयः स्वस्थाने सम्यक् तिष्ठन्तो राजार्थमनुतिष्ठन्ति, न सञ्चरन्तः, सत्रिप्रभृतयस्तु सर्वत्र सञ्चरन्त एव राजार्थमनुतिष्ठन्ति सञ्चारपदवाच्या इति ।

ये चास्येत्यादि । अस्य राज्ञः, सम्बन्धिनः संगन्धाः, अवश्यभर्तव्या अवश्यपोष्या ये भवन्ति, लक्षणं सामुद्रिकादि, अङ्गविद्यां शिक्षाव्याकरणादिम् अङ्गस्पर्शेन शुभाशुभपरिज्ञानविद्यां वा, जम्भकविद्यां वशीकरणान्तर्धानविद्यां मायागतम्, इन्द्रजालम्, आश्रमधर्मं मन्वादिधर्मशास्त्रं निमित्तं कपिञ्जलरुत-पूर्णकुम्भदर्शनादि । अन्तरचक्रं पक्षिभिः शुभाशुभज्ञापनं पक्षिशास्त्रम्, इत्यधीयानाः एवञ्जातीयकमधीत्य विदन्तः, संसर्गविद्या अधीयाना वा कामतदनुबन्धिगीतनृत्तादिशास्त्राणि अधीयानाश्च, ते सत्रिणः सत्रिसंज्ञाः ।

नी० टि० १. य इति । सञ्चारोत्पत्तिरभिधीयते ।

„ २. आप्येति । आप्यानां मन्त्रिपुरोहितोपाध्यायादीनां सम्बन्धिनः ।

„ ३. अवश्येति । अवश्यभर्तव्याः ।

„ ४. लक्षणमिति ।·····लक्षणादि ·· ···परिचयकारकम् ।

„ ५. अङ्गविद्यामिति । पूर्वोक्तां शुभाशुभज्ञानफलाम् ।

„ ६. निमित्तमिति । भौमान्तरिक्षविकारैः शुभाशुभसूचकम् ।

„ ७. सत्रिण इति । सत्रिणो विद्यमानमपि त्रायति गोपायतीति सत्रं छद्म तद्विद्यते येषां ते सत्रिणः ।

„ ८ संसर्गविद्येति । संसृज्यन्ते जना यस्यां सा संसर्गविद्या गीतनृत्यादिका ताम् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

गूढान्तर्गतसंस्थोत्पत्तिमुक्त्वा गूढचरतद्विनियोगलक्षणमभिधातुमाह—ये चेति। यच्छब्दार्थमाह—आप्येति। आप्या मन्त्रिपुरोहितोपाध्यायादयस्तेषां सम्बन्धिनः। उक्तञ्चैतत् टिप्पण्याम्—"आप्यानां मन्त्रिपुरोहितोपाध्यायादीनां सम्बन्धिनः" इति। ये चास्येति पाठान्तरम्। जयमङ्गलाकृताऽपि अस्य पाठान्तरस्य व्याख्यातत्वात्। ये च अपि असम्बन्धिन इति पदयोजनमेतन्मते। तेन यथाकथञ्चित्सम्बन्धबद्धा अपि-शब्देन बोध्याः। एतेषाम् आपेक्षिकं विनियोगमभिधातुमाह—अवश्यमिति। भरणद्वार-मभिधत्ते तेषामिति। अवश्यभर्तव्यानां मध्ये इति शेषः। लक्षणमिति। हस्तिपुरुषा-दीनामिति शेषः। अधीयाना इत्यनेनास्यान्वयः। अङ्गविद्यामिति। अङ्गस्पर्शेन शुभा-शुभपरिज्ञानफलमिति यावत्। अनेन हस्त्यश्वादीनां शुभाशुभप्राप्तिपरिहारौ ज्ञायेते। तदाहुः टिप्पण्यां—"पूर्वोक्तां शुभाशुभज्ञानफलामि"ति। न च लक्षणेन सह पौनरुक्त्यम्। इतरव्यावृत्तये तस्योपयुक्तत्वात्। तदाहुः टिप्पण्यां—"लक्षणादि परिचयकारकमि"ति। श्रीमूलायां तु लक्षणं सामुद्रिकादीत्याहुः। अथवा अङ्गविद्या-मिति। शिक्षाव्याकरणादिम्। जम्भकविद्यां वशीकरणादिविद्याम्। मायायोगः इन्द्रजालः[1]।

आश्रमधर्मं ब्रह्मचार्यादीनां धर्मम्। श्रीमूलायां "मन्वादिधर्मशास्त्रमि"ति व्याख्यातम्। निमित्तं—उत्पातनिमित्तं शुभाशुभादि। तदाहुः—"भौमान्तरिक्ष-विकारैः शुभाशुभसूचकम्" इति। अन्तरचक्रम्। वायसादिविरावादि। इतीति। एवं-प्रकारां सुवर्णरजतादिनिर्माणविद्याम्। अधीयानाः सर्वेऽपि सत्रिशब्देन व्यवह्रियन्ते। तदाहुः—सत्रिण इति। तत्त्वञ्चोक्तं टिप्पण्याम्—"सत्रिणो विद्यमानमपि त्रायति गोपायतीति सत्रं छद्म तद् विद्यते येषां ते सत्रिणः" इति। श्रीमूलायामपि—"निमित्तं कपिञ्जलरुतपूर्णकुम्भदर्शनादि," "अन्तरचक्रं पक्षिभिः शुभाशुभज्ञापनं पक्षिशास्त्रम् इत्यधीयाना एवञ्जातीयकमधीत्य विदन्तः" इति। समष्टौ उपविश्य क्रियमाणमध्ययनमाह—संसर्गेति। संसर्गविद्या नृत्यगीतादिविद्येति यावत्। तदाहुः टिप्पण्याम्—"संसृज्यन्ते जना यस्यां सा संसर्गविद्या गीतनृत्यादिका ताम्" इति। अथवा कामतदनुबन्धिगीतनृत्यशास्त्रविद्या वा।

जयमङ्गला

इदानीं सञ्चाराणां लक्षण[2]नियोजनादीनाहुः—ये चास्येति। ये चास्य राज्ञः सम्बन्धिनोऽपि सन्तोऽवश्यभर्त्तव्या बालवृद्धव्यसन्यनाथास्ते ह्युपगृहीताः कर्मण्याः, ये चाऽप्यसम्बन्धिन इति। तत्राऽप्यस्य स्वजनाः सम्बन्धिनश्च यथाकथञ्चिद् सम्बन्धिन

तदुक्तम् १. देशकालापरोक्षं यत्परोक्षस्य वस्तुनः
अशुद्धम् मन्त्रौषधादिभिः सोयं इन्द्रजाल इतीरितः॥ इति।
२. लक्षणानियोजनात्तेनाहुः।

जयमङ्गला

इति। अथवाऽऽप्यानां सम्बन्धिनस्तत्प्रतिबद्धाः पूर्ववच्चावश्यभर्तव्या इति। तेषां लक्षणं पुरुषहस्त्यादीनाम्। अङ्गविद्यां शिक्षादिकां[1] जम्भकविद्यां वशीकरण-भागिनीं[2] तन्त्रप्रकारां[3] (?) मायायोगमिन्द्रजालम्। आश्रमधर्मं गृहस्थादिधर्मम्। निमित्तं दिव्यान्तरिक्षभौमम्। अन्तरचक्रं शिवावायसादिरुदितम्। इतिशब्दादेवं-प्रकारं धातुवादादिकम् अधीयानाः पठन्तः। सत्रिणः सत्रं छद्म विद्यते येषामिति। संस(गद्वि ? गंविद्या वे)ति। संसृजनं संसर्गः, तद्धेतुकां नृत्तगीतवादित्रादिकां वा विद्यामधीयानाः पृथङ्निर्देशः सर्वजनसम्पर्कहेतुत्वादियमेव सर्वैर्विकल्प्यत इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पूर्वाध्याये उक्तसंस्थोत्पत्त्यनन्तरं उत्तराध्याये वक्ष्यमाणगूढपुरुषप्रणिधानेन सह सङ्गतिं प्रदर्शयितुमाह—इदानीमिति। (पृ० २८२) एतेन अवसरसङ्गतिः स्फुटा भवति।

नियोजनादीनिति पाठसमीक्षा

नियोजनादीनिति। (पृ० २८२) एतत् पाठसंशोधनं गूढपुरुषप्रणिधिरिति सूत्रानुसारेण कृतम्। प्रणिधिपदेन गूढपुरुषस्याभिहितत्वात्। तदुक्तं श्रीमूलायाम्—"गूढपुरुषाणां प्रणिधिः प्रणिधानं कार्येषु नियोजनमिहोच्यते" इति। तथा च अयमध्यायो नियोजन-रूपप्रणिध्यर्थकः। चाराणां लक्षणं तु तदङ्गम्। एतेन गूढपुरुषप्रणिधिः इति सूत्रं व्या-ख्यातम्। अनयोरध्याययोः अन्तरम् कीदृगिति श्रीमूलायां व्याख्यातम्। "तत्र पूर्वाध्याये कापटिकादीनां स्वरूपं वर्णितम्, सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां तु तद् वर्णनीयमवशिष्यते। तदिहाभिधीयते। उभयेषां गूढपुरुषत्वाविशेषेऽप्यध्यायपृथक्त्वकरणं कर्तृभेदन-द्योतनार्थम्। कापटिकादीनां हि पञ्चानां नियोजने मन्त्रिसहितो राजा कर्ता "तमर्थ-मानाभ्यामुत्साह्य मन्त्री ब्रूयादि"ति। सत्रितीक्ष्णरसदभिक्षुकीणां नियोजने तु विना मन्त्रिणं स्वयमेव राजा कर्ता, मन्त्रिशुद्धिपरिज्ञानायापि तन्नियोजनात्। तदुक्तं श्रीमूलायाम्—"तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजे"त्यादि, इत्थं स्फुटः कर्तृभेदः। स्वरूपतोऽप्युभयेषामस्ति भेद इति। तथा च गूढान्तर्गतकाप-टिकाद्युत्पत्ति-कापटिकादिसंस्थोत्पत्त्युभयकर्तृत्वं राजमन्त्र्युभयनिष्ठं व्यासज्यवृत्ति, चारसंस्थास्वरूपं तद्विनियोगश्च पूर्वाध्यायस्य विषयः। अस्मिन्नध्याये गढचरोत्पत्तिकर्तृत्वं राजनिष्ठम्, चरस्वरूपं चरविनियोगश्च विषय इति रीत्या अनयोर्भेदः सिद्धः।

अत्रेदं तत्त्वम्—अध्यायद्वयेनानेन गूढचरोत्पत्तौ राजमन्त्रिणोः, राज्ञश्च सार्थक्यं अवगतं भवति, संस्थानां राजमन्त्र्युभयद्वारा नियोजनस्य, चराणां तु राजद्वारैव नियो-जनस्योक्तत्वात्। एतेन मन्त्रिणः अज्ञातचरस्वरूपा भवन्ति इति ज्ञायते। अत एव

अशुद्धम्

१. शिक्षादिकांवशीं; २. वशीकरणाद्यर्थभगिनो; ३. त्रप्रकारं।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मन्त्रिणां परीक्षणे गूढचरनियोजनमुपपन्नं भवति । अस्येति (पृ० २८२) अस्य राज्ञ इत्यर्थः जयमङ्गलाकृता व्याख्यातः । तथा च ये चाप्यसम्बन्धिन इत्यप्यर्थो गूढतया ध्वनितो भवति । अनयोरयं विवेकः—राज्ञः परिवारान्तर्गताः पुत्रादयो ये ते सम्बन्धिनो भवन्ति । एतेभ्यो बहिर्वर्तमानाः सम्बन्धिनः असम्बन्धित्वेनोच्यन्ते । किञ्चैतद्व्याख्यानेन अपिशब्दस्यापि सार्थक्यं भवति, तस्य समुच्चयबोधकत्वात् । तच्च "घटं पटमपि" इत्यादौ अपिशब्देन घटसम्बन्धिनः पटस्य बोधो भवतीत्यभिप्रायेण उक्तं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । एवंविधेषु स्थलेषु पूर्वपदार्थः समुच्चये विशेषणं भवतीति स्मर्तव्यम् । व्याख्यानान्तरे तु आप्यानां स्वजनानां सम्बन्धिनः प्रतिबद्धाः । चकाराद् अप्रतिबद्धा अपि ग्राह्याः । अस्तु कामं तेन किमित्याह—पूर्ववदिति ।

ननु आप्यशब्दः सम्बन्धिपरतया कथं व्याख्यातः ? इति चेत्, नवमाध्याये आप्यतः इति पाठान्तरत उत्तरं व्यक्तम्, तत एव द्रष्टव्यम् । पूर्ववद् गूढपुरुषवत् । अनेन अत्र आप्यानां तत्सम्बन्धिनां च भरणोपाय उक्तः । भरणाभावे दोषं व्यञ्जयति—अवश्येत्यादिना । (पृ० २८३) ननु गूढपुरुषकारित्वमात्मनि केन द्वारेण सम्पादनीयमित्याह—तेषामिति । केषामित्याह—पुरुषेति ।

वशीकरणभागिनीमिति पाठसमीक्षा

वशीकरणभागिनीमिति । (पृ० २८३) एतत्पाठसंशोधनेन तन्त्रोक्तां वशीकरणविद्यामित्यर्थो बोध्यः । जम्भकेति । जम्भधातुः कप्रत्ययेन सम्बद्धः "जभीजृभी गात्रविनामे गात्रस्य विनामः वक्रभावः" इति भ्वादिप्रकरणे सिद्धान्तकौमुद्यां पठितः । वेदेऽपि—'सानुभ्यः जम्भक'मिति मन्त्र. (यजुर्वेदसंहिता—३०-१६, तै० ब्रा० १५ अष्टके) उपलभ्यते । तत्र यद्यपि भाष्यकर्तार एवं व्याचख्युः—"जभि नाशने जम्भयतीति तद् हिंसकम् इति । (महीधरभाष्ये) तथापि प्रकृते विश्वासोत्पादनद्वारा जनवार्ताग्रहणप्रसङ्गात् जृम्भपरः जम्भकशब्दो बोध्यः । तदुक्तं जृम्भयितारमिति[1] । (सायणभाष्यम्) तद्विद्या जम्भकविद्या इति फलितम् । अस्याः स्वरूपं नित्योत्सवे रश्मिमालायामुपलभ्यते । तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[2] ।

---

१ सानुभ्यः पर्वते शिखराभिमानिभ्यः जम्भकं गात्राणां जृम्भयितारम् इति । (अर्थशास्त्रे औपनिषदिकप्रकरणे ३ अ०) एतस्य प्रयोगः—त्रिरात्रोपोषितः कृष्णचतुर्दश्यां पुष्ययोगिनां श्वपाकीहस्ताद् विलखावलेखेन क्रीणीयात् । तन्माषैः सह कण्डोलिकायां कृत्वा असङ्कीर्ण आदहने निखानयेद् द्वितीयस्यां चतुर्दश्याम् उद्धृत्य कुमार्याः पेषयित्वा गुलिकाः कारयेत् । तत एकाङ्गुलिकामभिमन्त्रयित्वा यत्रैतेन मन्त्रेण क्षिपति तत्सर्वं प्रस्वापयति" इति ।

२ ऐं नमों भगवति महामाये पशुजनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरु कुरु हं फट् स्वाहा । इयं वार्तालीप्रत्यङ्गभूता तिरस्करिणी । ३३ । ऐं ग्लौं हस्लक्षंह ल—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एतस्या विद्याया देवता विवस्त्रा भवति यथा पशुवर्गो मुग्धो भवन् स्वकर्तव्यं विस्मरति साधकश्च सफलो भवति । तदेतत् तद्ध्यानेन स्फुटं भवति—

मुक्तकेशीं विवसनां सर्वाभरणभूषिताम् ।
स्वयोनिदर्शनान्मुह्यत्पशुवर्गान्नमाम्यहम् ॥ (नित्योत्सवे तिरस्करिणीध्याने)

बाणासुरकृष्णयुद्धप्रसङ्गे बाणपक्षाद् युद्धार्थमुपस्थितः शङ्करः कृष्णेन जृम्भजम्भकविद्यया प्रभावित इति तच्चरित्रमननाद् व्यज्यते[1] । किञ्च, जम्भकविद्याधिष्ठात्री

देवो क्ष म ल व र यूं स ह् क्ष म ल व र यीं ह्सौं स्ह्रौः अमुकानन्दनाथ श्रीपादुकां पूजयामि नमः । एषा वार्तालि गुरुपादुका । ३४ । ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति वार्तालि वार्तालि वाराहि वाराहि वराहमुखि वराहमुखि अन्धे अन्धिनि नमः रुन्धे रुन्धिनि नमः । जम्भे जम्भिनि नमः । मोहे मोहिनि नमः । स्तम्भे स्तम्भिनि नमः । सर्वदुष्टप्रदुष्टानां सर्वेषां सर्ववाक् चक्षुर्मुखगतिजिह्वास्तम्भनं कुरु कुरु शीघ्रं वश्यं ऐं ग्लौं ठः ठः ठः ठः हुँ अस्त्राय फट् । इति द्वादशोत्तरशताक्षरो महावाराहीमन्त्रः ।

पूर्वोक्ताभिश्चतसृभिः युक्ता इयं महावाराही आज्ञाचक्रे परिपूज्या । प्रथमद्वितीयकूटयोः हृल्लेखावर्जं पञ्चदश्येव त्रयोदशाक्षरी श्रीपूर्तिविद्या ब्रह्मरन्ध्रो यष्टव्या । तद्यथा—क ए ई ल ह स क ह ल स क ल ह्रीं, इयं कादिपूर्तिविद्या । ह स क ल ह स क ह ल स स क ल ह्रीं, इयं हादिपूर्तिविद्या । ३६ । प्रथमत्रिकस्थाने त्रितारी कुमारी वाक् ग्लौं इत्यष्टबीजपूर्वा श्रीगुरुपादुकैव महापादुका सर्वमन्त्रसमष्टिरूपिणी स्वैक्यविमर्शिनी महासिद्धिप्रदायिनी द्वादशान्ते वरिवस्या यथा ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौः ऐं ग्लौं ह्स्त्रब्फं ह स क्ष म ल व र यूं स ह क्ष म ल व र यीं ह्सौं स्ह्रौः अमुकानन्दनाथ श्रीगुरुश्रीपादुकां पूजयामि नमः । ३७ ।

[1] तदुक्तं भागवते बाणासुरकृष्णयोर्युद्धवर्णने—

तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ (१०।६३।२०)

वैष्णवतोषिण्यां—तस्य बाणस्य । मातेति । श्रीहरिवंशानुसारेण महातपसा शिवपुत्रतां प्राप्तस्य तस्य पार्वतीमातृकत्वात्कोटराख्या पार्वत्याः काचिन्मूर्तिः श्रीहरिवंशादौ कोटरीति प्रसिद्धा । तथा च श्रीहरिवंशे —

बाणं त्रायस्व देवि ! त्वम् इति शिवदिष्टया पार्वत्या-
गच्छेति लंबे शीघ्रं त्वं बाणसंरक्षणं प्रति ॥ इत्युक्तम् ।

लंबामधिकृत्य वाक्यम्—

कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत्पार्श्वमागता ।
अन्तर्धानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ॥
परित्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता पुनः ।
प्रमुखं वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटरी स्थिता ॥
लंबैव कोटरीति तद्विशेषश्च ततो ज्ञेयः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

विवस्त्रा कोटरा नाम्नी वर्तते सा कृष्णं मोहयितुं तत्पुरतः प्रादुर्बभूव सोऽयम् इतिहासः तन्त्रोक्तां दिशं स्मारयति।

सत्यप्येवं कोटराप्रयोगोऽयं आत्मने फलाय मा भवतु इति हेतुना चक्षुषी कृष्णः पिदधे इत्यपि रश्मिमालोक्तध्यानाद्युल्लेखेन समञ्जसं भवति।

उत्तररामचरितेऽपि--चन्द्रकेतुलवसुमन्त्रचन्द्रकेतुसंवादप्रसङ्गे पञ्चमाङ्के जृम्भक-वर्णनं कृतमुपलभ्यते। तद् उक्तविद्यामूलकं बोध्यम्[1]।

विष्णुपुराणे तु--कोटरी नाम मन्त्रमयी दैत्यकुलदेवता।

तथा च तत्र—

नाम्ना दैतेयविद्याऽभूत् कोटरी पुरतो हरेः॥ इति।

शब्दकल्पद्रुमे तन्त्रसारे--यस्य मध्ये हकारोऽस्ति कवचं मूर्धनि द्विधा।
अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते॥

१ तदाहुः—लवः सोन्माथम्—कथमनुकम्पते नाम—विचिन्त्यं भवतु, कालह-रणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि संस्तम्भयामि। इति ध्यानं नाटयति।
सुमन्त्रः—तत्किमकस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति।
लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम्।
सुमन्त्रः—ससंभ्रमम्, वत्स ! मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितमिति।
चन्द्रकेतुः—अत्र कः सन्देहः ?

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति।
अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम्॥ १३।

आश्चर्यम्—

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमश्श्यामैर्नभो जृम्भके-
रुत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलाज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः।
कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवस्तीर्यते
मीलन्मेघतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव॥ १४।

सुमन्त्रः—कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ?
चन्द्रकेतुः—भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे।
सुमन्त्रः—नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जृम्भकेषु। यतः—

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वात्कौशिकं गताः।
अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे स्थिता अपि।

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वं मन्त्रदृशः पश्यन्ति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अन्यच्च इयं विद्या येन गुरुभक्तिमाश्रित्य संसाधिता स देवीकृपया अणिमामहिमादिशक्तिमप्युपार्जयितुं शक्नोति। यतः साधको गुरुभक्तो विद्यया शरीरान्तर्वर्तिनमुदर्यमग्निमुपास्ते। उपासितः सोऽग्निर्ध्यानेन स्थूले महति स्वल्पीयसि वा यादृशे शरीरे गृहीतो भवति तथाविधं शरीरं साधकः अवलम्बते, ततश्चाभीप्सितं कार्यं साधयति इति हि तन्त्रमर्यादा। अत्रेदं तत्त्वं यत् सृष्ट्युत्पत्तिप्रसङ्गे कश्चन चेतनः अग्निः यत्र यत्र यथा यथा उद्बुबोध तत्तच्छरीरं तथा तथा कार्यमकरोत्। इदं यदग्न्यवस्थानं तदेव गर्भाधानम्। तेन तेनाग्निना प्रेरितं तत्तच्छरीरम् अपि आदौ स्वं स्वं कार्यमन्वतिष्ठत्। सोऽयं विषयः आत्माऽङ्गीकर्तॄणां मतेन उपपादयितुं शक्यः। तन्न्यायेन इयमपि विद्या अग्निमुदर्यं साधयितुं साधकानां साधनमस्ति। तथा च शरीरस्य दीर्घह्रस्वभाव उदर्याग्निमहिम्ना नासंभवि। जम्भकेन सह अग्नेः सम्बन्धः कथम् अस्तीति वेदवर्णितेतिहासतोऽवगन्तव्यम्[1]।

उदर्याग्निमहिम्ना शरीरस्य रूपान्तरं भवति इति इतिहासादुपलभ्यते—सुन्दरकाण्डे हनुमान् क्वचित् शतयोजनपरिमाणः, क्वचिन् मशकपरिमाणोऽभूत्। इत्ययं एतदग्नेर्महिमा स च कीदृश इति योगवासिष्ठेऽपि उक्तम्[2]—

---

१ तथा हि—तै० सं० २–५ वृत्रेन्द्रकथाप्रसङ्गे—

इन्द्रः शत्रुरभवत् स संभवन्नग्नीषोमावभिसमभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्धत। स इमान् लोकानावृणोद्यदिमान् लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्। स प्रजापतिमुपधावत्! शत्रुर्मेऽजनीति। तस्मै वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहीति। तेनाभ्यायत। तावब्रूताम्। अग्नीषोमौ मा प्रहारावामन्तः स्व इति। मम वै युवम् इत्यब्रवीत्। मामभ्येतमिति। तौ भागधेयमैच्छेताम्। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्। तावब्रूताम्। अभिसन्दष्टौ वै स्वो न शक्नुव ऐतुमिति। स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्। तच्छीतरूरयोर्जन्म। य एवं शीतरूरयोर्जन्म वेद। नैनं शीतरूरौ हतः। ताभ्यामेनमभ्यनयत्। तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदा वै जहिताम्। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः। तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयात्—"मयि दक्षक्रतू" इति। प्राणापानावात्मन् धत्ते सर्वमायुरेति।

सा० भाष्ये—जञ्जभ्यमानो मुखविदारणरूपं गात्रविनामं कुर्वन्। जञ्जभ्यमानान् मुखविदारणं कुर्वतः। इति।

२ निर्वाणप्रकरणे ७२ सर्गे पू०

अणुतां स्थूलतां वापि यथा गच्छति योगिनाम्।
देहो नाम तथा सम्यग्वक्ष्यमाणमिदं शृणु॥ १॥
हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वं प्रस्फुरत्यानलः कणः।
हेमभ्रमरवत् सान्ध्यं विद्युल्लव इवाम्बुदे॥ २॥

स प्रवर्धनसंवित्त्या वात्ययेवाशु वर्धते ।
संविद्रूपतया नूनमर्कवद्याति चोदयम् ॥ ३ ॥
सन्ध्याभ्रप्रथमार्काभो वृद्धिमभ्यागतः क्षणात् ।
क्षालयत्यखिलं साङ्गं देहं हेम यथाऽनलः ॥ ४ ॥
जलस्पर्शासहो युक्त्या गलयेत्प्रपदादपि ।
बाह्यदावाननलः स्पर्शात्स्वान्ते वस्तुविशेषतः ॥ ५ ॥
सशरीरद्वयं पश्चाद्विधूय क्वापि लीयते ।
विक्षोभितेन प्राणेन नीहारो वात्यया यथा ॥ ६ ॥
आधारनाडी निर्हीना व्योमस्थैवावशिष्यते ।
शक्तिः कुण्डलिनी वह्नेर्धूमलेखेव निर्गता ॥ ७ ॥
क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहङ्कृतिः ।
अन्तःस्फुरच्चमत्कारा भूमलेखेव नागरी ॥ ८ ॥
बिसे शैले तृणे भित्तावुपले दिवि भूतले ।
सा यथा योज्यते यत्र तेन निर्याल्यते तथा ॥ ९ ॥
संवित्तिः सैव यात्यङ्गरसाद्यन्तं यथाक्रमम् ।
रसेनापूर्णतामेति तन्त्रीभार इवाम्बुना ॥ १० ॥
रसापूर्णा यमाकारं भावयत्याशु तत्तथा ।
धत्ते चित्रीकृतो बुद्धौ रेखा राम यथा कृतिम् ॥ ११ ॥
दृढभाववशादन्तः स्थित्वा व्याप्नोति सा ततः ।
मातृगर्भनिषण्णेषु सुसूक्ष्मेवाङ्कुरस्थितिः ॥ १२ ॥
यथाभिमताकारं प्रमाणं वेत्ति राघव ।
जीवशक्तिरवाप्नोति सुमेर्वादि तृणादि च ॥ १३ ॥
श्रुतं त्वया योगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ।
ज्ञानसाध्यमिदानीं त्वं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥
एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलक्षितम् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं शान्तं न जगन्न जगत्क्रिया ॥ १५ ॥
तच्चिनोत्यात्मनात्मानं सङ्कल्पोन्मुखतां गतम् ।
यदा तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतम् ॥ १६ ॥
असत्यमेव सङ्कल्पभ्रमेणेदं शरीरकम् ।
जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥
यदा तु ज्ञानदीपेन सम्यगालोक आगतः ।
सङ्कल्पमोहो जीवस्य क्षीयते शरदभ्रवत् ॥ १८ ॥
शान्तिमायाति देहोऽयं सर्वसङ्कल्पसङ्क्षयात् ।
तदा राघव निश्शेषं दीपस्तैलक्षये यथा ॥ १९ ॥

जयमङ्गलाङ्कोडपत्रम्

टिप्पण्युक्तयोगवासिष्ठग्रन्थपर्यालोचनेन एतत् सिद्धं यत् साधक आत्मनः शरीरस्य उदर्याग्निध्यानं द्वारीकृत्य दीर्घह्रस्वतनुभावमासादयितुं शक्नोति। तदेतत् तत्त्वम् उपर्युक्तया जम्भकविद्ययाऽपि सुलभम् इति जम्भकेति संशोधनं कृतम्।

ननु हनुमता लङ्कायां प्रवेशावसरे मध्येमार्गम् आत्मशरीरस्य अतिमहत्परिमाणवत्वं मशकतुल्यपरिमाणवत्वं च साधितं तदिदं कथं सोपपत्तिकं भवेत्? इति चेद् वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या उपपत्तिः भवितुर्हतीति उक्तमुपरिष्टाद्—२ अध्याये—वेदान्तमतानुसारेण। किञ्च, यत्किंचिज्जगतीदं सर्वं तदसत्यं स्वप्नरूपमिति वेदवचनोपन्यासपुरस्सरं साधितम्। तदनुसारेण मिथ्याभूते वस्तुनि वास्तविकपरिमाणधर्माभावेन स्वल्पं महद्वा यत्किमपि रूपम् उपासको यथा साधयितुमिच्छति तत्तथैव विपरिवर्तते। अतो हनूमतस्तत्सदृशानामुपासकानां वा किमपि चरित्रं दुर्घटं नास्तीति जम्भकविद्यायाः सफलत्वादिविषये संवादित्वे वा न कश्चन विरोध इति हृदयम्।

निद्राव्यपगमे जन्तुर्यथा स्वप्नं न पश्यति।
जीवो हि भाविते सत्त्वे तथा देहं न पश्यति॥ २०॥
अतत्त्वे तत्त्वभावेन जीवो देहवतः स्थितः।
निर्देहो भवति श्रीमान् सुखी तत्त्वैकभावनात्॥ २१॥
अनात्मनि शरीरादावात्मभावनमङ्ग यत्।
सूर्याद्यालोकदुर्भेदं हार्दं तद्दारुणं तमः॥ २२॥
आत्मन्येवात्मभावेन सर्वव्यापि निरञ्जनम्।
चिन्मात्रं मम लोकोऽस्तीति ज्ञानादित्येन नश्यति॥ २३॥
अन्ये च विदितात्मानो भावयन्ति तथैव तत्।
तत्तथैवाशु पश्यन्ति दृढभावनया तथा॥ २४॥
दृढभावानुसन्धानाद्विमूढा अपि राघव।
विषं नयेदमृतताममृतं विषतामपि॥ २५॥
एवं यथा यदेवेह भाव्यते दृढभावनात्।
भूयते हि तदेवाशु तदित्यालोकितं मुहुः॥ २६॥
सत्त्वभावनदृष्टोऽयं देहो देहो भवत्यलम्।
दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमतां याति देहकः॥ २७॥
अणिमादिपदप्राप्तौ ज्ञानयुक्तिरिति श्रुता।
भवता साधुना राम युक्तिमन्यामिमां शृणु॥ २८॥
स्वकेनाभ्यासयोगेन जीवः कुण्डलिनीगृहात्।
उद्धृत्य योज्यते यावदामोदः पवनादिव॥ २९॥
व्यज्यते विरतस्पन्दो देहोऽयं काष्ठलोष्टवत्।
देहेऽपि जीवेऽभिमतावासेचक इवादरः॥ ३०॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इन्द्रजालमिति। (पृ० २८३) मायागतमिति पाठान्तरं भाति। अस्यापि व्याख्यानम् उक्तार्थं एव पर्यवसितं बोध्यम्। इन्द्रजालस्वरूपं नीतिसारकृता उपायविकल्पप्रकरणे अभिहितं तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]। मायेन्द्रजालमधिकृत्य यदुक्तं तदपि टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[2]।

स्थावरं जङ्गमं वापि यथाभिमतयेच्छया।
भोक्तुं तत्सम्पदं सम्यग्जीवोऽन्तर्विनिवेश्यते ॥ ३१ ॥
इति सिद्धिश्रियं भुक्त्वा स्थितञ्चेत्तद्वपुः पुनः।
प्रविश्यते स्वमन्यद्वा यद्यत्तात विरोचते ॥ ३२ ॥
देहादयस्तथा बिम्बान् व्याहावत्याखिलानथ।
संविदा जगदापूर्यं सम्पूर्णं स्थितयेऽथवा ॥ ३३ ॥

ज्ञात्वा सदाऽभ्युदितमुज्झितदोषमीक्षेद्यथा समभिवाञ्छति चित्प्रकाशः। प्राप्नोति तत्तदचिरेण तथैव राम! सम्यक्पदं विदुरनिवारणत्वमेव ॥ ३४ ॥ इति।
(योगवासिष्ठे, पूर्वार्द्धे, प्र० ६, ८२ सर्गे)

१—सर्गे १८ प्र० २७—देवताप्रतिमास्तम्भसुषिरान्तर्गता नराः।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः ॥ ५४ ॥
वेतालानां पिशाचानां देवानां च सरूपता।
इत्यादिमाया विज्ञेया मानुषी मानुषेश्वरैः ॥
कामतो रूपधारित्वं शस्त्रास्त्राश्माम्बुवर्षणम् ॥ ५५ ॥
तमोऽनिलोऽनलो मेघा इति माया ह्यमानुषी।
जघान कीचकं भीम आश्रितः स्त्रीसरूपताम् ॥ ५६ ॥
चिरं प्रच्छन्नरूपोऽभूद् दिव्यया मायया नलः।
अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम्।
इत्युपेक्षाऽर्थकुशलैरुपेक्षा त्रिविधा मता ॥ ५७ ॥
अकार्ये सज्जमानस्तु विषयान्धीकृतेक्षणः।
कीचकस्तु विराटेन हन्यतामित्युपेक्षितः ॥ ५८ ॥
मेघान्धकारवृष्टयग्निपर्वताद्भुतदर्शनम् ।
दूरस्थानां च सैन्यानां दर्शनं ध्वजमालिनाम् ॥ ६० ॥
छिन्नपाटितभिन्नानां संस्रुतानां प्रदर्शनम्।
इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
इत्युपायाः समाख्याता नाना नानार्थसाधकाः ॥ इति।
२—सद्रूपा भावना माया स्वत एवासतः पुरा।
अथवाऽन्यपदार्थानामन्यथाऽऽकृतिरेव वा ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इन्द्रजालविद्यायाः साफल्याय दत्तात्रेयादितन्त्रोक्ताः प्रकारा अनुसन्धेयाः, ते टिप्पण्यां द्रष्टव्याः[1]।

एते सर्वेऽपि तत्र तत्र योगा इत्युच्यन्ते। अतो मायायोगमिति पाठान्तरमपि सङ्गच्छते। दिव्येति (पृ० २८३) भौमान्तरिक्षोत्पातादयोऽशुभस्य सूचका भवन्ति इति तत्सूचनं दिव्यस्य फलं ज्ञेयम्। तदाहुः—

दिव्यभौमान्तरिक्षविकारैः शुभाशुभसूचकम्। इति।

नीतिसारेऽपि शुभाशुभनिमित्तप्रसङ्गे—

सिद्ध्यसिद्धी निमित्तानि यतः शंसन्ति कर्मणाम्।
विद्यादात्महिताकाङ्क्षी तस्मादेतानि तत्त्वतः ॥३५। इति।

ननु निमित्तशब्देन दिव्यानां कथं ग्रहणमिति चेत् ? निमित्तं हि शकुनज्ञानं तत्र दिव्यान्तरिक्षभौमादयो गृहीताः। तेन सर्वेषामपि निमित्तानां ग्रहणं बोध्यम्। निमित्तस्य शकुनत्वं तु नी० सा० व्याख्यायां जयमङ्गलायां व्यक्तम्—"एवं निवेशितस्य स्कन्धावारस्य जयपराजययोः शुभाशुभनिमित्तं जानीयादिति निमित्तज्ञानमुच्यतेऽष्टादशभिः श्लोकैः" इति।

पठन्त इति। (पृ० २८३) एतावत्पर्यन्तमुक्तम् अध्ययनं सत्रिणां भरणवैयर्थ्यपरिहाराय ज्ञेयम्।

सत्रमिति। (पृ० २८३) त्रित्वं हि तेषां तेषाम् उपर्युक्तधर्मे बोध्यम्।

विकल्प्यत इति। (पृ० २८३) संसर्गविद्यैः सङ्घीभूय सङ्गीतादि अधीयत इति भावः। ननु विकल्पः कस्मिन्नंशे ? इति चेत्, सर्वैः सह सम्भूय एकान्ते वा उपविश्य तत्तद्विद्या अध्येतव्या इति। तत्र सर्वजनसंसर्गार्हत्वं गीतनृत्यादिके मन्तव्यम्, इतरविद्यायां तु एकान्तसंसर्गहेतुत्वमिति अनयोरन्तरं बोध्यम्।

देशकालापरोक्ष्यं यत्परोक्षस्यैव वस्तुनः।
मन्त्रौषधादिभिः सोऽयमिन्द्रजाल इतीरितः॥ इति। (२ अधिकरभाव०)

१. गृहीत्वा शुभनक्षत्रे ह्यपामार्गस्य मूलकम्।
धारयेद्दक्षिणे कर्णे वृश्चिकाणां भयन्नहि॥
सिंहं दृष्ट्वा नमस्कारं मन्त्रं जाप्यं पुनः पुनः।
सर्वे सिंहाः पलायन्ते नान्यथा शङ्करोदितम्॥

(ॐ नमः अग्निरूपाय ह्रीं नमः)

पुष्यार्के च गृहीत्वा तु श्वेतार्कस्य तु मूलकम्।
धारयेद्दक्षिणे हस्ते सिंहबाधाभयन्नहि॥
आस्तीकं मुनिराजं च नमस्कृत्य पुनः पुनः।
स्वप्ने सर्पभयन्नास्ति नान्यथा शङ्करोदितम्॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नन्वेवं अध्ययनसामर्थ्याद् मूले अधियाना वा इत्यनुल्लेखाच्च संसर्गविद्यस्यापि भरणीयत्वव्यपदेशो बोध्यते, तथा सति सत्रिण इति तन् निर्वचनं अनुचितं भवति, इति चेत्, न, संसर्गविद्या वा इति मूलोक्तौ स्थितेन वाकारेण संसर्गविद्या अधीतलक्षणादिविद्या वा भरणीया इति विकल्पभ्रमः स्यात्, तन्निरासाय आदौ सत्रिपदोपादानम्। तेन भरणीयेषु अधीतविद्येषु न विकल्पः; किन्तु सर्वा अपि विद्याः प्रकाशनीयाः सर्वे चाऽधीतविद्याः सत्रिणो भर्तव्या एवेति निर्विवादम् । ननु तर्हि विकल्पः कस्मिन्नंशे ? इति चेदुच्यते विद्याध्ययनांशे । तद्यथा—जम्भकविद्यादिसंसर्गविद्यान्तेषु यत्र यस्य रुचिः स्यात्, सा तेन अध्येतव्या इति । अत एव मूले "इत्यधीयानाः सत्रिणः" इति वदता चाणक्येन गृहीतं इतिपदं सार्थकं भवति, राज्ञाङ्कृते समस्तविद्याप्रचारस्य तदध्येतॄणां संरक्षणस्य च कर्तव्यतया अभिहितत्वात् । नन्वेवं समुच्चिततया अधीतविद्यानां सत्रित्वं यदि विधीयते, तर्हि समुदायस्य उद्देश्यविशेषणत्वाद् ग्रहैकत्वाधिकरणवद् अविवक्षितत्वमेव मन्तव्यम्। न च इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । समस्तविद्याप्रचारस्य राज्ञः अभ्यर्हितत्वादिति चेत्, न, यथा "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत"इत्यादौ अष्टवर्षत्वस्य ब्राह्मणगतस्य "तमध्यापयीत" इति वाक्यस्थतत्पदेन सङ्ग्रहणाद् विवक्षितत्वं भवति। तथा अत्रापि सत्रिणां विनियोगेन वक्ष्यमाणेन उपर्युक्तसत्रिगतसमुच्चयत्वस्य उद्देश्यविशेषणस्याऽपि सङ्ग्रहणात् समुच्चितत्वमत्र अविवक्षितं न भवति। तेन संसर्गविद्या वा इति पृथग्ग्रहणेन सत्रित्वं द्विविधं भवति । एकान्ते संसर्गविद्याध्ययनशीलत्वम्, सर्वजनसम्पर्कहेतुकविद्याध्ययनशीलत्वं चेति । न चैवं "इत्यधीयानाः" इत्यत्रेतिशब्दघटितत्वात् सत्रिगतसमुदायत्वस्येव विद्यागतसमुदायत्वमिति वाच्यम्, राज्ञा अवश्यभर्तव्यैः सत्रिभिः समस्तविद्याध्ययनस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

अत्राऽयं विशेषः—एकान्ते उपविश्य अङ्गविद्याध्ययनं प्रथमः कल्पः। अनेकजनसंसर्गेण करणीयं नृत्तगीताध्ययनं तु द्वितीयः अनुकल्पः। ननु कथमयं भेदः ? इति चेदुच्यते। येन हि अङ्गविद्यादि अधीयते स सम्बन्धी राज्ञा भर्तव्यः। येन तु नृत्तगीतादि

गृहीत्वा पुष्यनक्षत्रे अमृतामूलकं हरेत्।
तन्मालां धारयेत्कण्ठे सर्पबाधाभयन्नहि ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे धत्तूर-मूलकं तथा।
धारयेद् दक्षिणे बाहौ व्याघ्रबाधाभयन्नहि ॥
उत्तरस्मिंश्च दिग्भागे मारीचो नाम राक्षसः।
तस्य मूत्रपुरीषाभ्यां सूतोऽग्निः स्तम्भितो भवेत्।
गृहीत्वा रविवारे तु हयमारकमूलकम्।
धारयेद्दक्षिणे हस्ते अग्निबाधाभयन्नहि ॥ इत्यादि।

अधीयते स प्रजयाऽपि भर्तुं शक्यत इति तस्यानुकल्पत्वं प्रदर्शितम् । एतेन मूले संसर्गविद्यानां विशेषज्ञापनार्थं पृथग् ग्रहणम् । अत्रोदाहरणं पत्नी पिनष्टि दासी वेति वाक्यं बोध्यम् ।

ननु वर्तमानसमये शासनं हि संप्रचलितं विज्ञानोन्नतिमाकाङ्क्षमाणं अनेकनूतनविद्याः कलाश्च प्रोत्साह्य वर्धयति । यथा गायनयन्त्रादि—अनया च नूतनकलया संसर्गविद्योपजीविनोऽपि विनाशिताः । राजवृत्तिं विना निर्बाधं जीवनं न सम्भवति इति तामाकाङ्क्षमाणा एते विदेशीयविद्यामधीयाना महता प्रयासेन विद्यान्तरे अन्यथासिद्धत्वं ज्ञात्वा प्राचीनपरम्पराप्राप्ता अङ्गविद्या नाशयामासुः । यद्यपि अङ्गविद्या आन्वीक्षिक्यादयश्च कैश्चिद् विद्योपासकैः कर्तव्यबुद्धया अधीयन्त इति सत्यम्, तथापि तैः अङ्गविद्याऽध्येतृभिः जीविकार्थं कथं वर्तितव्यम् । इति चेदुच्यते ।

सर्वत्र मात्स्यन्यायस्थितेः "बलीयान् अबलीयांसं निहन्ति" इत्याकारिकायाम् अभ्युदयदशायाम् अध्ययने अध्यापने वा विद्यावतां दुरवस्था अपरिहार्यतया स्थिता वर्तत इति दृश्यते, तथाविधसमयेऽपि विद्वद्भिः मतिभावे स्वकीया मनोवृत्तिः रमयितव्या । यतो मतिभावे चित्तसन्तोषः प्राक्प्रपञ्चितवृत्तिभावस्य प्रकाशकः कथञ्चिज्जीवातुभूतो विदुषामवलम्बनं भवति । यदि च विद्वांसोऽपि साधारणतया इतरसमानधर्माणो वर्तेरन्, तर्हि विद्यायाः सर्वथा विनाशाद् राज्यमपि विद्यामूलतया प्रतिष्ठापितं सर्वथा विलयतां गतं भविष्यतीति मूलच्छेदेन वृक्षस्य नाश इव सर्वस्यैव नाशः स्यात्, तन्मा भवतु इत्येतदर्थं राज्यसंरक्षणाङ्गतया कुलीनैः विद्वद्भिः चित्तसन्तोषो न कथमपि त्याज्यः । न चैतावता प्रश्नोऽसमाहित एवेति वाच्यम्, अत्रैव समाहितत्वात् । तथा हि—विद्यया काव्यनिर्माणानुकूलपदपदार्थरचनाजनिका शक्तिरुत्पद्यते । सैव शक्तिः यथा काव्यमुत्पादयति, तथा क्रियामपि उत्पादयितुं समर्था भवतीति कवित्वमाहात्म्यं ग्रन्थकर्तृभिस्तत्र तत्र प्रपञ्चितं दृश्यते । तदाहुः—"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" । अत्रेयमभिसन्धिः—मूलभूतवेदान्तसिद्धान्तानुसारेण कार्यकारणभावलाघवेन च सर्वोऽपि प्रपञ्चः अविद्यावृत्तिकः स्वप्नः, विद्यया विनाश्य इति सिद्धान्तितं वर्तते[1] ।

---

१. तद्यथा वेदान्तसूत्रमुक्तावल्याम्—

अत्र चाधिकारघटकस्य मोक्षस्य फलस्य विचारसाध्यता ज्ञानद्वारा "तमेव विदित्वा मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" । (श्वे० ३।८)

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति" ॥ इत्यादि श्रुतेः । (श्वे० ६।२०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्वप्नश्च तद्द्रष्टुः जीवस्य संस्कारः चिन्तासहकृतो यादृशमर्थमधिकृत्य समुदेति, तादृशार्थविषयो भवतीति (पृ० ४३० अ० ५ अधि० ६) वैशेषिकभाष्यदर्शनात् स्फुटम्।

एतन्न्यायेनैव मूलाज्ञानस्यापि स्थितिरीश्वरे साक्षिणि वर्तते मायातद्वृत्त्यवच्छिन्ने चेति तत्र यादृशः संस्कार उद्बुद्धो भवति, तथाविध एव प्रपञ्चो दृश्यो भवति। जीवेश्वरयोः स्वप्ने इदमेवान्तरं यद् इदं बहिर्निष्ठं सर्वं वस्तुजातम् ईश्वरस्य स्वप्नः, जीवस्य तु निद्रायाः पूर्वापरभावेन अन्त इति।

यथा द्वित्वादयः पदार्थाः पुरुषविशेषस्य बुद्धौ उत्पद्यन्तेऽतस्ते बौद्धा भवन्ति, तथैवायं प्रपञ्चोऽपि विषयविषयिभावेन बुद्धिमाधारीकृत्य परमात्मनि संस्थितो बौद्ध एव। तथा च यथा यथा संस्कारो यमधिकृत्य परिवर्तयितुं शक्यः स्यात् तथा तथा प्रपञ्चोऽपि परिवर्तयितुं शक्यते। किञ्च, यथा बौद्धाः पदार्थास्तेन तेन जीवेन ज्ञायन्ते, ईश्वरसङ्कल्पे तु स्थिता वयं सर्वेऽपि तथैव – व्यवहरामः, यथा स सङ्कल्प्यते। तस्य अन्यथासङ्कल्पने तु अन्यथा भवति इति न कश्चित् प्रपञ्चपतितानां परस्परव्यवहार-विरोधः। अयमेव नियमः प्रकृतेऽपि ज्ञेयः।

ईश्वरसेवायां स्थितो मतिभावसम्पन्नः कविरपि यथा कल्पयति, तथा तस्य बुद्धिविषयतां गतं वस्तुजातं विपरिवर्तते[1]। अत एव उक्तं ब्रह्मादीनां कल्पत्वम्, यथा ब्रह्मा एकस्मिन् नाभिस्थितकमलतन्तौ यथा कल्पयति तथा विश्वं स्वर्गादिलोकभेदेन सञ्जायते। तदेतत्सर्वं सृष्टिनिरूपणावसरे पुराणादौ लोकबहुत्वनिरूपणे व्यक्तम्। अतो मतिभावे स्थितेन यदभिलष्यते तथा भवति

लोकेऽपि ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वक्लृप्तेश्च। अतश्च ज्ञाननिवर्त्यत्वात् "नेह नानास्ति किंचन" (बृ० ४।४।१८), "नैवात्र काचन भिदास्ति" (नृ० ३ ता० २), "तदेतद् अद्वयं स्वप्रकाशं महः नेदमात्मैवैतत्" (नृ० ३ ता० ८), "नह्यस्ति द्वैतसिद्धि-रात्मैव सिद्धो द्वितीयः (नृ० उ० ता० ८), "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" (छा० ६।८।७), "अयमभ्येतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रम्" (नृ० उ० ता० १) इत्यादिश्रुतिभिः, घटः सन्नित्यादि प्रत्यक्षस्याधिष्ठानसत्ताविषयत्वेन दृश्यसत्यत्वे मानाभावाच्च बन्धः समूलो मिथ्या। इति।

१. अत्रेदमुदाहरणं भोजराजोक्तं मन्तव्यम्—

अद्य धारा निराधारा निरालम्बा सरस्वती।
पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजे दिवं गते॥
अद्य धारा सदाधारा सदालम्बा सरस्वती।
पण्डिता मण्डिताः सर्वे भोजराजे भुवं गते॥

शोकः श्लोकत्वमागत इत्यादीनि पद्यानि बोद्धव्यानि। (रामायणे)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति मतिभाववतां जीवनोपायादिविषयमधिकृत्य दुःखानुभवस्य अवसरो नास्ति, स्वकीयं स्वरूपं तु अवश्यं चिन्तनीयम्।

तस्माद्दासत्वम् ईशितुः स्वीकर्तव्यं विद्वद्भिः। तेन विना एतेषां पालनं न सम्भवीति शिष्टैः भगवद्दास्ये अवस्थेयम्। दास्यं च ईशसङ्कल्पकार्ये अवस्थाने सम्भवति। तथा सत्येव ईशप्रसन्नताया उपलब्धेः। अत एव अर्थशास्त्रे राजनीत्यनुष्ठाने प्रविविक्षुभिः आत्मा विनयेनोपपादनीय इत्युक्तं स्फुटीकृतञ्चैतद् अधस्तात्। विनयश्च श्रवणकीर्तनादिनवविधभक्तिषु पादवन्दने अन्तर्भूतः। अत्र सर्वत्रापि प्रतिबन्धकः जीवस्य हृदि संरूढः कामावेश एव भवति इति हेतोः भक्ताः कामानां हृदि असंमोहं प्रार्थयन्ते, ईशस्य पुरस्तादुपस्थाय। तदुक्तं प्रह्लादेन ७ स्कन्धे—"कामानां हृद्यसंमोहं त्वामहं वृणे" इति।

इत्थं च स्वकर्तव्यतया भगवद्दास्यबुद्ध्या अध्ययशीलानां मतिभाववतां वृत्तिलोपप्रयुक्तो दोषो[1] न पदमादधाति इति शम्।

---

१. मनुनापि उक्तं चैतद् अन्यत्रापि—

न लोकवृत्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम्॥ (मनु० ४।११)

क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमाचरेत्।
तेनेह श्लाघ्यतामेति लोकेभ्यश्च न हीयते॥ (नी०सा० ५ सर्गे)

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥ (भगवद्गीता)

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन्।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान्
कस्माद् भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्॥ (श्रीमद्भागवते)

धीरज धर्म मित्र अरु नारी। आपतकाल परखिये चारी।
(रामचरितमानस)

उत्साहं च प्रभावञ्च तथा क्लेशसहिष्णुताम्।
धृतिं चैवानुरागञ्च स्थैर्यं चापदि लक्षयेत्॥ (नी०सा०)

विपदः सन्तु नः शश्वत् तत्र तत्र जगद्गुरो।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम्॥ इत्यादि। (श्रीमद्भागवते)

ये जनपदे शूराः[1] त्यक्तात्मानो[2] हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः (पुरुषसामग्र्यादिकं वा) प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णाः। ये बन्धुषु निस्स्नेहाः क्रूराश्चालसाश्च[3] ते रसदाः।

परिव्राजिका[4] वृत्तिकामा[5] दरिद्रा विधवा[6] प्रगल्भा[7] ब्राह्मण्यन्तःपुरे[8] कृतसत्कारा[9] महामात्रकुलान्यधिगच्छेत्[10] ॥

श्रीमूला

ये जनपद इत्यादि। त्यक्तात्मानः शरीरनिरपेक्षाः। व्यालं व्याघ्रादिम्। तीक्ष्णास्तदाख्याः।

ये बन्धुष्वित्यादि। क्रूरा आततायिनः। अलसा अनुत्साहाः, रसदास्तदाख्याः, विषदानेऽपि निश्शङ्का इति कृत्वा तथोक्तिः।

परिव्राजिकेत्यादि। वृत्तिकामा भोगार्थिनी। महामात्रकुलानि अधिगच्छेत्। असकृदमात्यगृहाणि गच्छेत्। सत्कारस्वीकारार्थम्। यैवम्भूता सा परिव्राजिकेत्यभिधीयत इत्यर्थः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

गूढपुरुषेषु तीक्ष्णान् आह—ये इति। के ते इत्याह—जनपदे इति। शूरा विक्रमकारिणः। निर्भया इति टिप्पण्याम्। त्यक्तात्मान आत्मनो जीवितमपि समर्पयितुं समुत्सुकाः, निर्भयवृत्तित्वात्। द्रव्यहेतोः प्रचुरं द्रव्यं लप्स्ये इत्याशयेनेत्यर्थः।

भर्तव्येषु रसदानभिधातुं तत्कर्माण्याह—ये इति। के इत्याह—बन्धुष्विति। रसदत्वं स्नेहे सति न भवतीत्याह—निरिति। क्रूरा इति। धर्मानुष्ठातारो न रसं दातुं समर्था भवन्ति। शूरो विद्वान् वा एवंविधं कर्म कर्तुं नोत्सहत इत्याह—अलसा इति। क्रियाविद्वेषिण इत्यर्थः। क्रियाशीलवत्वे "यद्युद्योगिनो भवन्ति तदा रसदत्वं नाङ्गीकुर्वन्ती"ति टिप्पण्यां व्याख्यातम्। चतुर्थं सत्त्रिणमाह—परिव्राजिकेति। परिव्राजिका परिव्राजकलिङ्गधारिणी सर्वत्र परिव्रजतीति। वृत्तिकामा 'वृत्तिकामत्वात् राजकार्यकारिणी' इति टिप्पण्याम्। वृत्तिकात्मवे हेतुमाह—दरिद्रेति। निर्धना इत्यर्थः। विधवा,

नी० टि० १. शूरा इति। निर्भयाः; २. त्यक्तात्मान इति।.........अगणितजीविताः।
३. अलसाश्चेति। यद्युद्योगिनो भवन्ति तदा रसदत्वं नाङ्गीकुर्वन्तीति।
४. परिव्राजिकेति। परिव्राजकलिङ्गधारिणी सर्वत्र परिव्रजतीति।
५. वृत्तिकामेति। वृत्तिकामत्वाद् राजकार्यकारिणी।
६. विधवेति। स्वतन्त्रा; ७. प्रगल्भेति। जितसभा।
८. अन्तःपुरे इति। पूज्यत्वादन्तःपुरे राजानुमत्या कृतसत्कारा।
९. महामात्रेति। ऋद्धिमदमात्यगृहाणि; १०. अधिगच्छेदिति। चारसञ्चारार्थम्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

स्वतन्त्रा। प्रगल्भा 'जितसभा' इति टिप्पण्याम्। पूज्यत्वप्रदर्शनार्थं ब्राह्मणीति। सा च ब्राह्मणीत्वेन ख्याता। मुण्डावृषल्योः पृथक् वक्ष्यमाणत्वादत्र ब्राह्मणीपदमुपात्तम्। टिप्पण्यां "पूज्यत्वाद् अन्तःपुरे राजानुमत्या कृतसत्कार" इति उक्तम्। एतेन पूज्यत्वं यथा स्थिरं भवेत् तथा मुण्डाजटिलादिभिर्भाव्यम् इति भावः।

महामात्रेति। (पृ० २९६) तेषां गृहाणीत्यर्थः। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"वृद्धिमदमात्यगृहाणि इत्यर्थः" इति। अधिगच्छेत् चारसञ्चारार्थमिति शेषः। उक्तं चैतत् टिप्पण्याम् "चारसञ्चारार्थम्" इति।

जयमङ्गला

ये जनपद इति। शूरा विक्रान्ताः। त्यक्तात्मानः शौर्यान्नात्मरक्षणपराः। द्रव्यहेतोर्द्रव्यतृष्णया। ऐकान्तिकं[1] प्राणनाशमावहन्तो हस्तिनं व्यालं व्याघ्रादिकं योधयेयुः, न छद्मना हन्युः, ते तीक्ष्णा इत्यन्वर्थसंज्ञाः।

परिव्राजिकेति। परिव्राजकधर्मे स्थिता, अनेकत्र वासाद् गमनागमेष्वशङ्कया पूज्या च। वृत्तिकामा राजार्थकारिणी। दरिद्रा अनन्यगतिः, अत एव वृत्तिकामा। विधवा न जीवद्भर्तृका स्वतन्त्रा। अन्ये पुनरविधवा इत्याहुः। अविधवा पुंस्कामेत्यर्थः। प्रगल्भा प्रतारणकुशला। ब्राह्मणी न क्षत्रिया, सा हि पूज्या भवति। अन्तःपुरे कृतसत्कारा पूजितपूजकत्वाल्लोकस्य। महामात्रकुलान्युपेयानि वा अभ्युपगच्छेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पराक्रमः

विक्रान्ता इति। (पृ० २९७)

लघुविक्रमकारित्वं शौर्यमित्यभिधीयते।
शस्त्रास्त्रादिहतस्यापि पराक्रमितुं मनः।
प्रवर्तते फलप्राप्तौ स पराक्रम ईरितः॥ (भाव० ३ अधि०)

बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः इत्याचार्याः। एवंविधेषु पुरुषेषु अनिष्टसंभावनात्मकं भयन्नास्ति इति भावः। त्यक्तेति। ननु "मा न भूवं भूयासम्' इत्यभिनिवेशः सर्वस्यास्ति तथा सति कथं शूरः मृत्युं वाञ्छति ? इति चेदुच्यते। शूरो द्विधा भवति—एकस्तत्त्वाभिनिवेशी अपरो रौद्रः। तयो रौद्रः क्रोधस्थायिभावकः। अपर उत्साहस्थायिभावकः। आद्ये समुद्भूतः क्रोधः विघ्नैरसाधितः फलोपधायको न स्यात्, तर्हि स्वप्राणहारको भवति[2]।

---

१. अशुद्धम्—ऐकात्मिकम्।

२. तदुक्तं—भावप्रकाशने ३ अधि०—

यावत्फलावधिः क्रोधः कैश्चिद्विघ्नैरसाधितः।
क्रुद्धः क्रोधस्य कौटिल्यात् प्राणांस्त्यजति कामतः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

क्रोधः

क्रोधोऽयं शत्रुमित्राद्यधिकारिभेदेन पञ्चधा विभक्तः त्रिधा भवति, तत्स्वरूपं टिप्पण्यां व्यक्तम्[1]।

तेनेदं स्फुटं यत् क्रुद्धः क्रोधे अतीव अभिवृद्धे सति प्राणान् कामतः त्यजति। अतः क्रोधस्य कौटिल्यं "मा न भूवं भूयासम्" इत्यभिनिवेशस्य नाशकम्, कामिनी-जिज्ञासायाः कामिनीज्ञानान्यज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्ववत्। वीरस्तु युद्धे प्राणान् त्यक्तुं समीहते तत्र कारणं तेषां तत्त्वाभिनिवेशः, सूर्यमण्डलभेदं कृत्वा ब्रह्मलोकाप्तिरूपो वा। प्रकृते तु शूरपदेन रौद्रो बोध्यः। तस्य तीक्ष्णसंज्ञया सङ्ग्रहात्। तद्वक्ष्यति— "तीक्ष्णा अन्वर्थसंज्ञाः"[1] इति।

नन्वेवं रघुवंशीयाः अनरण्यादयो राजानः रावणस्य सकाशाद् आत्मनो मृत्युर्भविष्यतीति मन्वाना अपि कथं तेन सह युयुधुः ? इति चेन्न। अवश्यमेव अस्माद् रावणात् पराजयो भविष्यति इति जानाना अपि 'वरं रामो न रावणः' इति न्यायेन उभयथापि शत्रुः हनिष्यत्येव तर्हि धारातीर्थे मरणं सद्यो मुक्तिकरमिति बुद्ध्वा प्राणान् समर्पयामासुः। न च धर्मराजसदृशा राज्यनिमित्तेन कथं युयुधुरिति शङ्क्यम्। "ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति" ॥ इत्याद्युक्तत्वात्। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया।

क्रूरा हि द्रव्यतृष्णया प्राणनाशार्थमपि साहसिके कर्मणि प्रवर्तन्त इति दर्शयितुमाह—ऐकान्तिकमिति। (पृ० २९७)।

अनेन हिंस्रपश्वादिभिः सह युद्धे अन्तो भविष्यति इति निश्चयवन्तोऽपि द्रव्यतृष्णया तीक्ष्णं कर्म कर्तुं प्रवर्तन्त इति सिद्धम्। एवंविधानां स्वरूपं कीदृशमिति भर्तृहर्युक्तं स्मर्तव्यम्[2]।

---

१. क्रोधस्त्रिधा भवेत् क्रोधकोपरोषविभेदतः।
शत्रुमित्रप्रियाभृत्यपूज्यादिष्वेव पञ्चधा ॥
क्रोधो रौद्रेषु भूयिष्ठः कोपो धीरेषु शस्यते।
स्त्रीपुंसयोर्मिथो रोषः प्रणयादिर्हि कथ्यते ॥
क्रोधस्तिष्ठति सर्वत्र क्रुद्धानामाफलोदयात्।
कोपोऽनुनाथितः सद्यो निवर्तेत फलोदयात् ॥
उद्दीप्तश्चेत् प्रवर्धेत तत्तदुद्दीपनैर्मुहुः।
रोषः प्रायेण सर्वत्र शाम्यत्येनानुनाथितः ॥ इति। (भावप्रकाशनम्-३)

२. जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतात्
शीलं शैलतटात्पतत्वभिजनः सन्दह्यतां वह्निना।
शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपतत्वर्थोऽस्तु नः केवलं
येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ (भ० श० अर्थप०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

क्रूरस्य ग्राह्यत्वत्याज्यत्वे

यद्यपि राज्ये क्रूरादयः पूर्वोक्तं कर्म कर्तुं राज्ञा नियोज्यन्त इति सत्यं तथापि ईदृग्विधानां बाहुल्यं देशे यथा न भवेत्, तत्रापि राज्ञाऽवधेयम्। अन्यथा विनाशोऽप्यापद्येत तदुक्तं दशकुमारचरिते—"हतनाथा" इत्यादिना।

तीक्ष्णानां व्यापारः शस्त्रसम्बन्धी भवति इति प्राधान्येन तत्कर्मणि एतेषां विनियोगः स्मर्तव्यः[1]।

मूले क्रूरा इत्युक्तम्। तस्यायं भावः—धर्मानुष्ठातारो न सहसा विषदानेन हन्तुं प्रवृत्ता भवन्ति, तथाविधकार्यकरणे परेषु शङ्कोदयप्रसङ्गात्। शङ्कायाश्चाकार्यनिवर्तकत्वाद्[2] इति।

अन्यच्च—माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न संभाषते
भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते।
अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुते सम्भाषणं वै सुहृ-
त्तस्माद् द्रव्यमुपार्जयस्व सुमते द्रव्येण सर्वे वशाः॥

१. तदुक्तं नीतिसारीयजयमङ्गलायां चरप्रकरणे—
तीक्ष्णः प्रव्रजिता चैव सत्री रसद एव च।
एते प्रधानसञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः॥ इति॥ (१३-३८)

(टी०) यः शूरः त्यक्तात्मा निस्त्रिंशः स तीक्ष्णस्तस्य प्राधान्येन शस्त्रव्यापारे विनियोगः 'तीक्ष्णः क्रूरकर्मा शस्त्रेण घातकः'। (अ० शा०) ये जनपदे शूरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोधयेयुस्ते तीक्ष्णा इति।

२. चौर्यादिग्रहपापादिकर्मक्ष्मापापराधजा।
शङ्का सन्देहरूपा स्यात् स्त्रीनीचप्रकृतिश्रिता॥
स्वात्मोत्था च परोत्थेति सा पुनर्द्विविधा भवेत्।
स्वरभेदोऽश्रुवैवर्ण्यमास्यशोषोऽवकुण्ठनम्॥
पार्श्वावलोकनं जिह्वालेहनं चोरुकम्पनम्।
आकारसंवृतिरिति भावाः शङ्कानुभावकाः॥
आत्मोत्था तु परिज्ञेया दीनदृष्टिविलोकनैः।
परोत्था त्वङ्गचेष्टाभिर्विज्ञेया भावकोविदैः॥
तारापुटभ्रूदृष्टीनां विकारानिङ्गितं विदुः॥ इति। (अधि० १ भावप्रकाशनम्)

काव्यप्रकाशेऽपि—अथ शङ्का।

तत्र "अनर्थप्रतिभा शङ्का" इति धनिकः। "अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः" इति महाराजः। नीचेष्वनर्थसन्देहरूपा शङ्का तदा भवेत्" इति शार्ङ्गदेवः। प्रतिभोत्प्रेक्षासन्देहास्तुल्यार्थास्तेन द्वेषविषयस्य वस्तुनोऽविद्यमानोत्कटकोटिकः सन्देहः शङ्केति पर्यवस्यति। द्वेषो द्विविधः—प्रेष्ठवस्त्व-

जयमङ्गलाङ्कोडपत्रम्

मूले क्रूरा इति । पापाशया इत्यर्थः । श्रीमूलायाम् आततायिन इति । अलसा इति । इदं हि विशेषणं भर्तव्योपयोगीतरक्रियाव्यावृत्त्यर्थम् । आलस्यं किं स्वरूपमिति भावप्रकाशने व्यक्तम्[1] ।

आलस्यगुणसम्पन्नः क्रियाविद्वेषी भवतीति स न शूरः, न वा विद्वान्, नाऽपि च सेवाविपश्चिद् भवितुमर्हति । अत एवाऽयं कुत्रापि किमपि कर्म न कर्तुं रतिमान् अनुत्साहवत्त्वात् । अस्मादेव च कारणाद् बन्धुष्वपि न रक्तो भवति इति स सर्वैरपि परित्यज्यते । व्यक्तं चैतद् नीतिसारेऽपि[2] ।

अत एव क्रूरा इत्युक्तं मूले । तेनैव अयं नास्तिकः तमःप्रधानः निःशङ्कं विषं दातुमुत्सहते । एतेन विषदाने अधिकृतस्तमोगुणसम्पत्तिमान्बोध्यः ।

ननु राज्ये गूढप्रणिधिकार्यकरणे कश्चनागुणोऽपि उपर्युक्तरीत्या यदि अपेक्ष्यते तर्हि रामराज्ये सर्वेऽपि सदस्या इत्यभिप्रायकं वर्णनं कथमुपपद्यते ? इति चेन्न । तथाविधे

भिलाषाद् तत्प्रतिकूलार्थगोचरो बलवदनिष्टोपायगोचरश्च । तत्र प्रथमः शृङ्गारादेरङ्गम् । इतरस्तु भयानकादेः, तदुक्तम्—

प्रिय विप्रियजा शङ्का शृङ्गारे शार्ङ्गिणोदिता ।
चौर्यराजापराधादिप्रभवा तु भयानके ।। इति ।

१. स्वभावखेदसौहित्यव्याधिगर्भादिभिर्भवेत् ।
आलस्यं तच्छिरःशूलजृम्भणाक्षिविमर्दनैः ।।
स्तम्भेन गात्रमनसोस्स्त्रीनीचादिषु वर्ण्यते ।
सर्वत्र कार्यप्रद्वेषान्निद्रातन्द्रीनिषेवणात् ।
शयनासनरागेण वर्ण्योऽसावितरेषु तु ।। इति ।

काव्यप्रकाशेऽपि—आलस्यं श्रमगर्भादेर्जेह्म्यजृम्भासितादिदृग् इति धनिकः । श्रमगर्भादेर्विभावाज्जातं जेह्म्यम् । क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः इति भोजराजगणनात् । अतितृप्तिः स्वभावश्च गर्भव्याधिश्रमादयो विभावाः । अनुभावास्तु निद्रा-तन्द्रा-समासनात्—

ऋते सर्वक्रिया द्वेषो यत्रालस्यं तदुच्यत इति शार्ङ्गिनिगदाच्च ।
यथा—चलति कथञ्चित् पृष्टा गच्छति वाचं कथञ्चिदालीनाम् ।
आसेतुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ।। इति ।

२. अलसस्याल्पतोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः ।
प्रदानकाले भवति माताऽपि हि पराङ्मुखी ।। इति । (का)
श्रीमूलायाम्—अलसाः अनुत्साहाः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

आदर्शभूते राज्ये यत्र पूर्णतया कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादिका त्रयी प्रधानतया विलसति तत्र नास्तिक्यं न संभवितुमर्हति। अथवा विहितत्वाद् उग्रताऽपि आसीदेवेत्यपि वक्तुं शक्यं सर्वथा तस्या अभावे वीररसस्य अभाव एव आपद्येत, तद्व्यभिचारभावेषु उग्रतायाः परिगणनात्[1]।

यदा किल तथाविधे राज्ये गूढतया साम्राज्यं विनाशयितुं कश्चन वाञ्छति तदा तद्विनाशाय गूढपुरुषतया तथाविधस्य रसदस्यापि अपेक्षा वर्तत एव। यदा तु तथाविधदुष्टकर्मा नाऽस्ति तदा तु रसदस्यानुपयोगित्वमेव। सत्यप्येवं राज्येनावश्य-भर्तव्यत्वात् क्रूरोऽपि तथाविधः संरक्षणीयः। न चैवं सति स क्रूरश्चेद् धर्मराज्येऽपि राजानं हन्तुं प्रभवेदिति वाच्यम्, राज्ञः सत्त्वगुणस्वभावेन तत्प्रभावस्यानौचित्यावह-कर्मनिराकरणे शक्तत्वात्। व्यक्तं चैतन्मानसरामायणे गुहसौमित्रिसंवादे।

स्त्रीणां संन्यासः, उपयोगश्च

परिव्राजकधर्म इति। (पृ० २९७) जीवन्मुक्तिविवेकोक्तः स्त्रीणां संन्यासोऽपि अनेन शास्त्रेणानुमन्यत इति भाति। तथापि कल्यतिरिक्तः काल एव स्त्रीणां संन्यास-स्यानुमतत्वं मन्तव्यम्। अत एवात्र मुण्डाशब्दः अर्हतादिपर इति टिप्पण्यामुक्तं सङ्गच्छते। तदुक्तं—'मुण्डाः अर्हतबुद्धभिक्षुक्यः' इति।

तदुपयोगं वदति। (पृ० २९७) अनेकत्रेति। संन्यासधर्मे दीक्षितस्य एकत्र वासो निषिद्ध इति प्रागुक्तत्वात् परिव्राजिकाया अनेकत्र वासस्तदाश्रमोचित एव।

पूज्येति। (पृ० २९७) आश्रमस्थानं हि तपस्विनां भवति। तेषु शमस्य सञ्चर-णात् प्रतारणाया अभावेन लोकस्य विश्वास्यभूतं तत्स्थानं भवति। अतस्तत्र अधिकृतः परिव्राजकः परिव्राजिका वा सञ्चरति। तस्य पूज्यत्वमपि नियतमेव। महमात्रोप-जापेऽपि तथाविधाया उपयुक्तता स्वाभाविकी भवति इत्यनेनापि स्फुटं भवति।

अविधवेति। (पृ० २९७) यद्यपि अविधवायाः परित्यागो न शास्त्रसम्मत इति राजद्वारा तस्या उपजापकार्ये नियोजनमनुपपन्नमिव भवति। तथापि स्थलविशेषेषु यस्याः परित्यागः शास्त्रेषूक्तः। सैवात्र ग्राह्या।

तथाविधया परिव्राजिकया आत्मनि तथात्वख्यापनार्थं स्वदीक्षोचितदण्डधार-णादि कार्यम्।

---

१. वीरगा भावा आवेगो हर्ष एव च।
गर्वासूयोग्रतास्तर्को धृतिर्बोधः स्मृतिर्मतिः॥
मदः स्वेदश्च रोमाञ्चो दृश्यन्ते ते क्वचित् क्वचित्॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रतारणेति। (पृ० २९७) प्रागल्भ्यं हि निर्भयत्वं प्रागुक्तम्। अत्र तु प्रतारणं कुशलत्वमुच्यते। तस्यायं भावः—यत् प्रतारणं कर्म निर्भयतया कर्तव्यम् इति। तदुक्तं भावप्रकाशने—

'दुस्तरस्य स्वभावेन येन केनापि कर्मणा।
मिथ्यातरणयोग्यार्थकथनं स्यात्प्रतारणम्॥ इति।

यो दुस्तरोऽर्थो भवति सः स्वकीयेन स्वभावेन कर्मणा तरणयोग्यतया परिव्राजिकया एवं निरूपयितव्यो येन अविद्यापठितोऽपि तद् दुस्तरं कर्म कर्तुं समीहेत। वस्तुगत्या तु दुस्तर एव इति भावः। अस्य किं फलमिति चेन्मूर्खाणामात्मनि विश्वासः।

कुशल इति। (पृ० २९७) कौशलं भावप्रकाशनोक्तदिशाऽवगन्तव्यम्। तद्यथा—
सुखप्रयोगचातुर्यं कृत्येष्वाहुस्तु कौशलम्। इति।

योगसूत्रेऽपि—"प्रवृत्त्याऽऽलोकन्यासाद् अनायासेन सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टं ज्ञानं भवति"[1] इति। एवञ्च या जितरामा वशीकृतरामा च भवति सा सुखेन प्रयोगे कुशला भवति इति संस्मर्तव्यम्। तेन तस्या वशे राजा वर्तते।

ब्राह्मणीति। (पृ० २९७) उपलक्षणमेतन्मुण्डादीनाम्, टिप्पण्यामपि तथा व्याख्यानात्। ब्राह्मणीत्वग्रहणं पूज्यत्वख्यापनार्थम्। इति।

महामात्रेति। (पृ० २९७) परीक्षणीया महामात्रपदेन बोद्धव्याः। कुलपदेन परिव्राजिकायास्तथाविधपरीक्षणीयपूज्यत्वं बोध्यम्। तदुक्तं श्रीमूलायाम्-'महामात्रकुलानि अधिगच्छेत्, असकृदमात्यगृहाणि गच्छेत्, सत्कारस्वीकारार्थम्" इति।

अभ्युपगच्छेदिति। (पृ० २९७) अधिगच्छेदिति श्रीमूलायां पाठान्तरम्। अत्रेदं चिन्तनीयम्। एवंविधा या दरिद्रा वृत्तिकामा परिव्राजिका भवति, तथाविधाया एव महामात्रकुलेषु प्रसर्पणात् तद्द्वारा रहस्यभेदः संभवितुमर्हति। तत आत्मा रक्ष्यः।

---

१ भा० ना० ती०—प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मती प्रागुक्ता। तस्यां दृढायां य आलोकः सात्त्विकप्रकाशप्रसरो बुद्धेस्तस्य न्यासाद् विषयेषु योजनात् कः कीदृशः क्व कदेत्यादि प्रतिसंधानरूपात् सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य निध्यादेर्विप्रकृष्टस्य मेर्वन्तर्वर्तिनो रसायनादेर्ज्ञानमुत्पद्यते। यथा चक्षुर्न्यासेन घटादीनामपरोक्षं भवति तद्वदित्यर्थ इति।

एतया मुण्डा[1] वृषल्यो व्याख्याताः[2] । इति[3] सञ्चाराः ।

श्रीमूला

एतयेति । एतया ब्राह्मणपरिव्राजिकया उक्तया, मुण्डावृषल्यो व्याख्याताः । उक्तप्राया ब्राह्मणपरिव्राजिकासमानाचारा वेदितव्या इत्यभिप्रायः । तत्र मुण्डाः शाक्यभिक्षुक्यः, वृषल्यः शूद्राः । इति सञ्चारा इत्युक्तरूपाः सत्रिप्रभृतयः सञ्चारशब्देनाख्यायन्ते ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एतया परिव्राजिकया । परिव्राजिकात्वं व्याख्यातम् । परिव्राजकलिङ्गधारिणी सर्वत्र परिव्रजतीति । मुण्डा इति—अर्हतबुद्धभिक्षुक्य इति टिप्पण्याम् । वृषल्यः शूद्रा अधार्मिक्य इति तु युक्तं भवति । तदुक्तम्—

वृषो हि भगवान् धर्मः तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवाः तस्माद् धर्मं न लोपयेत् ॥ इति ।

व्याख्याता इति । (पृ०२९७) वृत्तिकामा दरिद्रा इत्यादिना इत्युक्तम् इति शेषः। टिप्पण्याम्—वेश्या देवतालिङ्गधारिण्यो व्याख्याता इति । वृत्तिकामा अन्तःपुरे कृतसत्कारा महावेश्यामात्रकुलानि गच्छेद् इति योज्यम् इत्युक्तम् । एतदेव लक्षणं तासामपि बोध्यम् । संस्थापेक्षया सत्र्यादीनां नामान्तरं ज्ञापयितुमाह—सञ्चारा इति । सत्र्यादयस्तत्र तत्र चरित्वा निगूढार्थं विचिन्वन्ति इति सञ्चाराः । टिप्पण्याम्—इत्येवं प्रकाराः सत्र्यादयः कुब्जादयश्च सञ्चाराः । सञ्चरन्तीति सञ्चारा इति व्याख्यातम् । का० जयमङ्गलायान्तु एते प्रधानं सञ्चारयन्तीति सञ्चारा इत्युक्तम् । संस्थास्तु एकत्रैव स्थित्वा वृत्तं चरद्वारा जानन्तीति चारसंस्थयोर्भेदः ।

जयमङ्गला

एतया परिव्राजिकया । मुण्डा प्रव्राजिका वृषल्यः पतिताः परित्य-[4] क्तचारित्र्यधर्मा व्याख्याताः । वृत्तिकामा इत्यादि । एते चतुर्विधाः सत्र्यादयश्चतुर्विधाः सञ्चाराः सञ्चारयन्ति वार्तामिति कृत्वा ।

नी० टि० १. मुण्डा इति । अर्हतबुद्धभिक्षुक्यः ।

२. व्याख्याता इति । वेश्यामातरो देवतालिङ्गधारिण्यो व्याख्याता इति । वृत्तिकामाऽन्तःपुरे कृतसत्कारा महामात्यकुलानि गच्छेदिति योज्यम् ।

३. इतीति । इत्येवम्प्रकाराः सत्र्यादयः कुब्जादयश्च सञ्चाराः । सञ्चरन्ति सञ्चारयन् चारमिति ।

४. अयुक्तम्—परित्य… ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

वृषल्य इति। तत्त्वञ्च अधार्मिकत्वम्। तद् व्याख्यातं शब्दकल्पद्रुमे—

वृषो हि भगवान् धर्मः तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद् धर्मं न लोपयेत्॥

चन्द्रगुप्तराजः। अधार्मिक्य इति जटाधर इति। अत एव वक्ष्यति परित्यक्त-चारित्र्यधर्मा इति।

तदेव व्याख्याति—परित्यक्तेति।

चरकर्मणि ब्राह्मण्या उपादानम्

ननु यद्यत्र शूद्रादयो विवक्ष्यन्ते तर्हि ब्राह्मण्या विशेषतया उपादानं किमर्थं कृतम्? इति चेदुच्यते। आत्मनि स्थायिविश्वास्यत्वलाभार्थं शमस्य सत्त्वप्रधानस्य अपेक्षा भवति तथा ब्राह्मणाश्च सत्त्वप्रधाना इत्यपि च व्याख्यातम्। अतः अत्र ब्राह्मणीपदेन सत्त्वप्रधाना शमप्रकृतिः विवक्षिता, तां गुरुस्थाने संस्थाप्य एता मुण्डावृषल्यादयः स्वकार्यसम्पादनसमर्था भवन्ति।

वस्तुतस्तु देशसंरक्षणाय कण्टकशोधनाय च राजनीतौ यद्यदपेक्षितं तत्सर्वमपि धर्मसाद्गुण्यं भजते। तदकरणे तु महान् प्रत्यवायो राज्यविनाशात्मकः संपद्येत। ततः संरक्षणाय कर्तव्यहेतोः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणी चरकार्थं निमित्तवशाद् यद्यनुतिष्ठति तथापि तस्या असाधुत्वं कथं निर्णेतव्यं स्यात्? अतो ब्राह्मणी विशेषतया नियोजिता। पुनः अवध्यत्वं च ब्राह्मणस्याऽस्ति इति मत्वा कदाचित् प्रकाशतामापन्ने सा वध्यत्वं नापद्यत इति हेतुनापि दूतकर्मणि ब्राह्मणवद् अन्तःपुरस्थचरकर्मण्यपि ब्राह्मणी नियोजिता। तामनुरुध्य अवश्यभर्तव्या वृत्तिकामाः परित्यक्तचारित्र्यधर्मा ब्राह्मण-जातीया अपि गृहीताः। अथवा परित्यक्तचारित्र्यधर्मा इत्यनुगमेन तथाविधया यया यया महामात्रकुलसंशोधनकार्यं सम्पद्येत, सा सर्वविधाऽपि नियोजयितुं शक्यत इति भावः। तत्रापि पूज्यत्वमवश्यं चिन्तनीयमन्यथा कार्यहानिः स्यात्। अत एव वेश्यादयोऽप्यत्र सङ्गृह्यन्ते।

वेश्यानामपि उपयोगः

न च राजगृहे वेश्यानां कथं प्रवेशः? धूर्तताकार्यपरिज्ञानार्थं तासामुपयुक्तत्वात् कलामुखेन राजगृहं प्रविश्य धनापहरणं याभिः याभिः कलाभिः संभवति तासां तासां कलानां प्रशिक्षणहेतोश्च। तदेतत् क्षेमेन्द्रविरचितकाव्यविलासग्रन्थेन उपन्यस्तमत्र टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।

वेश्याधूर्तयोः परिचयः

१—४ सर्ग—'तत्रापि वेशयोषाः कुटिलतराः कूटरागहृतलोकाः।
कपटचरितेन यासां वै श्रवणः श्रमणतामेति॥१॥
हरिण्यश्चटुलतरा बहुलतरङ्गाश्च निम्नगामिन्यः।
नद्य इव जलधिमध्ये वेश्याहृदये कलाश्चतुःषष्टिः॥२॥

वेशकला नृत्यकला गीतकला वक्रवीक्षणकला च।
कामपरिज्ञानकला ग्रहणकला मित्रवञ्चनकला च ॥ ३ ॥
पानकला केलिकला सुरतकलाऽऽलिङ्गनान्तरकला च।
चुम्बनकला परकला निर्लज्जानांगसक्षमकला च ॥ ४ ॥
ईर्ष्याकलिकेलिकला रुदितकला मानसंक्षयकला च।
स्वेदक्षमकम्पकला पुनरेकान्तप्रसाधनकला च ॥ ५ ॥
नेत्रनिमीलननिःसहनिस्पन्दकलाऽमृतोपमकला च।
विरहासहरागकला कोपप्रतिषेधनिश्चयकला च ॥ ६ ॥
निजजननीकलहकला सद्गृहगमनोत्सवावेक्षणकला च।
हरणकला जातिकला केलिकला चौरपार्थिवकला च ॥ ७ ॥
गौरवशैथिलकला निष्कारणदोषभाषणकला च।
शूलकलाऽभ्यङ्गकला निद्राक्षिरजस्वलाम्बरकला च ॥ ८ ॥
रुक्षकला तीक्ष्णकला गलहस्तगृहार्गलार्पणकला च।
सन्त्यक्तकामुकाहृतिदर्शनयात्रास्तुतिकला च ॥ ९ ॥
तीर्थोपवनसुरालयविहरणहेलाकला गृहकला च।
वश्योषधमन्त्रकला वृक्षकला केशरञ्जनकला च ॥ १० ॥
भिक्षुकतापसबहुविधपुण्यकला द्वीपदर्शनकला च।
खिन्ना कला त्रिषष्टपर्यन्ते कुट्टनीकला वेश्या ॥ ११ ॥
अज्ञातनामवर्णेष्वात्मापि ययार्प्यते धनांशेन।
तस्या अपि सद्भावं मृगयन्ते मोघसङ्कल्पाः ॥ १२ ॥
निखिलजनवञ्चनार्जितमलिनधनं रागदग्धहृदयानाम्।
खादति गुणगणभग्नो नग्नो हीनोऽथवा कश्चित् ॥ १३ ॥
नीचस्तुरगारोहो हस्तिपकः खलतरोऽथवा शिल्पी।
वञ्चितसकलजनानां तासामपि वल्लभो गर्वी ॥ १४ ॥
राजा विक्रमसिंहो बलवद्भिर्भूमिपैः पुरा विजितः।
मालवी ययौ विदर्भान्गुणयशसा मन्त्रिणा सहितः ॥ १५ ॥
तत्र स वेश्याभवनं प्रविश्य भुवि विश्रुतां विलासवतीम्।
भेजे गणिकां बहुधनभोग्यामप्यल्पविभवोऽपि ॥ १६ ॥
तं राजलक्षणोचितभाषानुगुणं विलोक्य पृथुसत्त्वम्।
विविधमणिकनककोषं चक्रे सा तद्व्ययाधीनम् ॥ १७ ॥
सहजमनुरागमद्भुतमौचित्यं वीक्ष्य भूपतिस्तस्याः।
विस्मयविवशः प्रेम्णा जगाद विजने महामात्यम् ॥ १८ ॥
चित्रमियं बहुवित्तं क्षपयति वेश्याऽपि मत्कृते तृणवत्।
प्रीतिपदवीविसृष्टो वेश्यानां धननिबन्धनो रागः ॥ १९ ॥

मिथ्याधनलवलोभादनुरागं दर्शयन्ति बन्धक्यः।
तदपि धनं विसृजति या कस्तस्याः प्रेम्णि सन्देहः ? ॥ २० ॥
इति वचनं भूमिपतेः श्रुत्वा मन्त्री विहस्य सासूयः।
तमुवाच कस्य राजन्वेश्याचरितेऽस्ति विश्वासः ? ॥ २१ ॥
एताः सत्यविहीना धनलवलीनाः सुखक्षणाधीनाः।
वेश्या विशन्ति हृदयं मुखमधुर्निर्विचाराणाम् ॥ २२ ॥
प्रथमसमागमसुखदा मध्ये व्यसनप्रवासकारिण्यः।
पर्यन्ते दुःखफलाः पुंसामाशाश्च वेश्याश्च ॥ २३ ॥
अद्यापि हरिहरादिभिरमरैरपि तत्त्वतो न विज्ञाताः।
समविषमबहुलमोहा वेश्याः संसारमायाश्च ॥ २४ ॥
इति सचिववचो नृपतिः श्रुत्वा कृत्वा च संविदं तेन।
मिथ्या मृतमात्मानं चक्रे वेश्यापरीक्षायै ॥ २५ ॥
तस्मिन् कुणपशरीरे विन्यस्ते मन्त्रिणा चितावह्नौ।
सहसैव विलासवती वह्निभुवं भूषिता प्रययौ ॥ २६ ॥
तां प्रबलज्वलितोज्ज्वलवह्निज्वालानिपातसावेगाम्।
दोर्भ्यामालिङ्ग्य नृपो जीवामीत्यभ्यधान्मुदितः ॥ २७ ॥
तत्तस्याः प्रेम दृढं सत्यं च विचार्य संभृतस्नेहः।
राजा निनिन्द मन्त्रिणमसकृद्वेश्यागुणाभिमुखः ॥ २८ ॥
अथ वेश्याधनसञ्चयमात्माधीनं महीपतिर्विपुलम्।
आदाय गजतुरङ्गमभटविकटामाददे सेनाम् ॥ २९ ॥
संभृतविपुलबलौघैर्जित्वा वसुधाधिपान् स भूपालः।
निजमाससाद मण्डलमिन्दुरिवानन्दकृत्पूर्णः ॥ ३० ॥
सा चान्तःपुरकान्ता मूर्ध्नि कृता भूभुजा विलासवती।
शुशुभे श्रीरिव चामरपवनाकुलितालका तन्वी ॥ ३१ ॥
साथ कदाचिन्नरपतिमेकान्ते विरचिताञ्जलिः प्रणता।
ऊचे नाथ ! मया त्वं कल्पतरुः सेवितश्चिरं दास्या ॥ ३२ ॥
यदि नाम कुत्रचिदहं याता ते हेतुतां विभो ! लक्ष्म्या।
तन्मम सफलामाशामर्हसि कर्तुं प्रसादेन ॥ ३३ ॥
पुण्यफलप्राप्यानां हृतपररजसां स्वभावविमलानाम्।
तीर्थानामिव महतां नहि नाम समागमो विफलः ॥ ३४ ॥
अभवन् मम कोऽपि युवा दयितो धनजीविताधिकप्रणयी।
बद्धः स विदर्भपुरे दैववशाच्चाररक्षेण ॥ ३५ ॥
तन्मुक्तये मया त्वं शक्ततरः सेवितो महीनाथः।
अधुना क्रियतामुचितं सत्त्वस्य कुलस्य शौर्यस्य ॥ ३६ ॥
इति वञ्चनामवाप्तो विस्मित इव तद्वचो नृपः श्रुत्वा।
सुचिरं विलोक्य वसुधां सस्मारामात्यवचनं सः ॥ ३७ ॥

अथ तां तथैव राजाऽऽश्वास्य विदर्भेषु भूभुजं जित्वा ।
धनमुक्तेनास्याश्चोरेण समागमं चक्रे ॥ ३८ ॥
इत्येवं बहुहृदया बहुजिह्वा बहुकराश्च बहुमायाः ।
तत्त्वेन सत्यरहिताः को जानाति स्फुटं वेश्याः ॥ ३९ ॥
वर्णनदयितः कश्चिद्धनदयितो दासकर्मदयितोऽन्यः ।
रक्षादयितश्चान्यो वेश्यानां नर्मदयितोऽन्यः ॥ ४० ॥

॥ वेश्यावृत्तं नाम चतुर्थः सर्गः ॥

नवमः सर्गः

वञ्चकमाया महती महीतले जलधिमेखले निधिले ।
नष्टधियां मत्स्यानां जालाली धीवरैर्विहिता ॥ १ ॥
सर्वस्वमेव परमं प्राणा येषां कृते प्रयत्नोऽयम् ।
वैद्या वेद्याः सततं येषां हस्ते स्थितास्तेऽपि ॥ २ ॥
एते हि देहदाहा विरहा इव दुःसहा भिषजः ।
ग्रीष्मा दिवसा इवोग्रा बहुतृष्णाः शोषयन्त्येव ॥ ३ ॥
विविधौषधपरिवर्तैर्योगैर्जिज्ञासया स्वविद्यायाः ।
हत्वा नृणां सहस्रं पश्चाद् वैद्यो भवेत् सिद्धः ॥ ४ ॥
विन्यस्य राशिचक्रं ग्रहचिन्तां नाटयन् मुखविकारैः ।
अनुवदति चिराद् गणको यत्किञ्चित्प्राश्निकेनोक्तम् ॥ ५ ॥
गणयति गणने गणकश्चन्द्रेण समागमं विशाखायाः ।
विविधभुजङ्गक्रीडासक्तां गृहिणीं न जानाति ॥ ६ ॥
प्रथमं स्ववित्तमखिलं कनकार्थी भस्मसात्कृत्वा ।
पश्चात्सधनान्रसिकान्विनाशयत्येष वणिकानिपुणः ॥ ७ ॥
शतवेधी सिद्धो मे सहस्रवेधी रसोऽपि निर्यातः ।
इति वदति धातुवादी नग्नो मलिनः कृशो रूक्षः ॥ ८ ॥
ताम्रघटोपमशीर्षो धूर्तो हि रसायनी जराजीर्णः ।
केशोत्पादनकथया खल्वाटानेव मुष्णाति ॥ ९ ॥
प्रह्लादनशुचितारकशम्बररमणीजनेऽपि बद्धाशः ।
बिल्वादिभिरतिकामी हुत्वा धूमान्धतामेति ॥ १० ॥
खेचर्यः सुखसाध्या यत्नाद् यदि लभ्यते नभःकुसुमम् ।
उक्ताः प्रयोगविद्भिर्मशकास्थिषु सिद्धयो बहुधा ॥ ११ ॥
कृष्णाश्वशकृद्वर्त्या पश्यति गगने सुरेन्द्रभवनानि ।
मण्डूकवसालिप्तो भवति पुमान् वल्लभोऽप्सरसाम् ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा पुनराशां दिशि दिशि विलसन्ति धूर्तसङ्घाताः ।
यैर्विविधसिद्धिलुब्धाः क्षिप्ताः शतशो नराः श्वभ्रे ॥ १३ ॥

वश्याकर्षणयोगी पथि पथि रक्षां ददाति नारीणाम् ।
रतिकामतन्त्रमूलं मूलं मन्त्रं न जानाति ॥ १४ ॥
बहवो रथ्यागुरवो लघुदीक्षाः स्वल्पयोगमुत्पाद्य ।
व्याधा इव वर्धन्ते मुग्धानां द्रविणदारहराः ॥ १५ ॥
हस्तस्था धनरेखा विपुलतरास्थाः पतिश्च चलचित्तः ।
मृद्नाति कुलवधूनामित्युक्त्वा कमलकोमलं पाणिम् ॥ १६ ॥
बद्धेऽङ्गुष्ठे सलिले पश्यति विविधं जनभ्रमं कन्या ।
न प्राप्यते च चोरो मोहोऽसाविन्द्रजालस्य ॥ १७ ॥
खादति पिबति च धूर्तः प्रलापकारी नृणां तलाघातैः ।
चेटावेशं कृत्वा निर्मन्त्रं क्षुद्रधूपेन ॥ १८ ॥
कक्षपुटे नागार्जुनलिखिता युक्तिर्विधीयतां धूपे ।
यो हर्तुं मोहादिति धूर्तोऽग्नौ क्षिपति परवित्तम् ॥ १९ ॥
षष्ठीपुत्राश्चोरा विज्ञेयाः कूटधूपकर्तारः ।
येषां प्रत्यक्षफलदारिद्र्यं राजभङ्गश्च ॥ २० ॥
बहुतरधनेन वणिजा पुत्री सा पुत्रवद्गृहीतैव ।
मदधीनेति कथाभिः कन्यार्थं भुज्यते धूर्तैः ॥ २१ ॥
चिन्त्यः स्वेङ्गितवादी मर्मज्ञो हृदयचोर एवासौ ।
तिष्ठति परप्रयुक्तो मिथ्यावधिरोऽथवा मूकः ॥ २२ ॥
भस्मस्मेरा वेश्या वृद्धाः श्रमकाः सदैवता गणिकाः ।
एताः कुलनारीणां चरन्ति धनशीलहारिण्यः ॥ २३ ॥
विधवा तरुणी सधना वाञ्छति दिव्यं भवद्विधं रमणम् ।
धूर्तो जडमित्युक्त्वा सर्वस्वं तस्य भक्षयति ॥ २४ ॥
प्रत्यहवेतनयुक्ताः कर्मसु ये कारुशिल्पिनो धूर्ताः ।
विलसन्ति कर्मविघ्नैर्विज्ञेयाः कालचोरास्ते ॥ २५ ॥
अक्षव्याजैर्विविधैर्गणनाहस्तादिलाघवैर्निपुणाः ।
धूर्ताश्चरन्ति गूढं प्रसिद्धकितवा विदेशेषु ॥ २६ ॥
भोजनमात्रोत्पत्तिर्बहुव्ययो द्यूतमद्यवेश्याभिः ।
विज्ञेयो गृहचोरो बन्धुजनो वेश्मदासो वा ॥ २७ ॥
कृतकं शास्त्रमसत्यं साक्षाद् दृष्टश्च केन परलोकः ।
इति वदति यः स शङ्क्यो निरङ्कुशो मत्तमातङ्गः ॥ २८ ॥
बहुलाभलुब्धमनसां हरन्ति ये दुःसहेन लाभेन ।
ऋणधनमधिकविदग्धा विज्ञेया लाभचोरास्ते ॥ २९ ॥
अधिकरणाम्बुधिमध्ये ज्वलन्ति वडवाग्नयः सततभक्षाः ।
जनधनघनमनसो ये भट्टाख्या न्यायचोरास्ते ॥ ३० ॥

विभवाम्भोरुहमधुपा दुःसहविपदनिलवेगविमुखा ये ।
सुहृदस्ते सुखचौराश्चरन्ति लक्ष्मीलताहूताः ॥ ३१ ॥
यद्यत् किञ्चिदपूर्वं परिचरितं कल्पनादसम्बद्धम् ।
वर्णयति हर्षकारी बहुवचनः कर्णचोरोऽसौ ॥ ३२ ॥
दोषेषु गुणस्तुतिभिः श्रद्धामुत्पाद्य चतुरवदना ये ।
कुर्वन्त्यभिनवसृष्टिं स्थितिचौरास्ते निराचाराः ॥ ३३ ॥
आत्मगुणख्यातिपराः परगुणमाच्छाद्य विपुलयत्नेन ।
प्रभवन्ति परमधूर्ता गुणचौरास्ते विमूढहृदयेषु ॥ ३४ ॥
वल्लभतामुपयाताः परवाल्लभ्यं विचित्रपैशुन्यैः ।
ये नाशयन्ति धूर्ता मात्सर्याद् वृत्तिचौरास्ते ॥ ३५ ॥
समदमभक्तिविहीनस्तीव्रव्रतदुर्ग्रहग्रस्तः ।
अभिभवति प्रतिपत्त्या साधुजनं कीर्तिचौरोऽसौ ॥ ३६ ॥
देशान्तरसंभविभिर्भोगवरैर्वर्णनारम्यैः ।
येऽपि नयन्ति विदेशं पशुसदृशान्देशचौरास्ते ॥ ३७ ॥
नानाहासविकारैर्बहुवैदग्ध्यैः सनर्मवैचित्र्यैः ।
रमयति दिवसमशेषं प्रकृतिव्यापारचोरोऽसौ ॥ ३८ ॥
भक्षितनिजबहुविभवाः परविभवक्षपणदीक्षिताः पश्चात् ।
अनिशं वेश्यावेशस्तुतिमुखरमुखा विटाश्चिन्त्याः ॥ ३९ ॥
अतिशुचितया न वित्तं गृह्णाति करोति चाग्र्यमङ्घ्रिप्रकारम् ।
यो नियमसललमत्स्यः परिहार्यो निःस्पृहनियोगी ॥ ४० ॥
रथ्यावणिजः पापाः स्वयमेत्य गृहेषु यत् प्रयच्छन्ति ।
तत्स्वकरार्पितमखिलं भवति परं काचशकलमपि ॥ ४१ ॥
छन्दानुवर्तिनो ये श्वभ्रपातेऽपि साधुवादपराः ।
सर्वस्वहारिणस्ते मधुरा विषवद्विशन्त्यन्तः ॥ ४२ ॥
तव नरपतिः प्रसादी गुणगणनपरः परं विजने ।
उक्त्वेति राजदासैः सेवकलोकः सदा मुषितः ॥ ४३ ॥
स्वप्ने मयाब्जहस्ता दृष्टा श्रीस्त्वद्गृहं प्रविष्टा सा ।
मासोपवासतुष्टा देवी श्रीः सादरा प्राह ॥ ४४ ॥
मद्भक्तस्ते दास्यति सर्वं तत्त्वं मया लब्धम् ।
इत्युक्त्वा सरलानां विलसन्ति गृहे गृहे धूर्ताः ॥ ४५ ॥
पुरविप्लवनगरोदययज्ञविवाहोत्सवादिजनसङ्घे ।
प्रविशन्ति बन्धुवेशाः परेऽपि सर्वापहाराय ॥ ४६ ॥
परिजनपानावसरे पिबति न मद्यं निशासु जागर्ति ।
ध्यानपरः सेवार्थी किमपि च कर्तुं कृतोद्योगः ॥ ४७ ॥

न ददाति प्रतिवचनं ददाति वा गद्गदाक्षरैर्विषमम् ।
नष्टमुखः सोच्छ्वासः प्रवेपते तत्क्षणं चौरः ॥ ४८ ॥
यश्चाधिकपरिशुद्धिं प्रार्थयति रटति यश्च साटोपः ।
चोरापह्नवकारी शङ्कायतनं स पापः स्यात् ॥ ४९ ॥
प्रत्यक्षेऽपि परोक्षे कृतमकृतं कथितमप्यनुक्तं च ।
यः कुरुते निर्विकृतिः स परं पुंसां भयस्थानम् ॥ ५० ॥
कृतकृतकमुग्धभावः षण्ढ इव स्त्रीस्वभावसंलापः ।
विचरति यः स्त्रीमध्ये स कामदेवो गृहे धूर्तः ॥ ५१ ॥
सततमधोमुखदृष्टिः सति विभवे मलिनदशनवसनश्च ।
विलिखन् कोषनियुक्तः कोषगृहे मूषकश्चिन्त्यः ॥ ५२ ॥
तिष्ठति यः सकलदिनं गृहदासः प्रीतो(ति) वेश्मभवनेषु ।
गृहदीर्घकथाः कथयन् स चरः सर्वात्मनः त्याज्यः ॥ ५३ ॥
निन्द्ये बहुदण्डार्हे कर्मणि यः सर्वथा प्रतारयति ।
आजीवभीतिभोज्यस्तेन निबद्धः स्थिरो राशिः ॥ ५४ ॥
दृष्ट्वा गुह्यमशेषं तस्य रहस्यं च लीलया लब्ध्वा ।
धूर्तेन मुग्धलोकस्तेन शिलापट्टके लिखितः ॥ ५५ ॥
राजविरुद्धं द्रव्यं रूपं वा कूटलेख्यमन्यद्वा ।
निक्षिप्य यात्यलक्ष्यं धूर्तो धनिनां विनाशाय ॥ ५६ ॥
क्षुद्रः क्षीणोऽपि गृहे लब्धास्वादः कृतो धनैर्येन ।
शस्त्रविषपाशहस्तः स पाशहस्तो धृतस्तेन ॥ ५७ ॥
लज्जाधनः कुलीनः संभावितशुद्धशीलमर्यादः ।
नारीक्रियते धूर्तैः प्रायेण सगर्भनारीभिः ॥ ५८ ॥
दृष्टाभिरदृष्टाभिः क्रूराभिः कृतकवचनमुद्राभिः ।
धूर्तो मुष्णाति वधूं मुग्धां विप्रोषिते पत्यौ ॥ ५९ ॥
सजनेऽपि साधुवेषा विधृताभरणाश्च हेलया धूर्ताः ।
धीरा हरन्ति सकलं दृष्टे हासोऽन्यथा लाभः ॥ ६० ॥
देशे कृत्वा स्फीते कुम्भधनो डम्बरैर्गृहं पूर्णम् ।
निःक्षेपलक्षहारी वर्षेण पलायते धूर्तः ॥ ६१ ॥
शुचितरकनकविभूषणतनुवस्त्राः संभ्रमेण पूज्यन्ते ।
रिपुभग्नराजपुत्रव्याजेन गृहे गृहे धूर्ताः ॥ ६२ ॥
आदाय देववृषभं पुण्यं छागं च धूर्तविक्रीतम् ।
मुग्धस्य दुःखपाकः समर्घलाभोदितो हर्षः ॥ ६३ ॥
साधिक्षेपत्यागो महतां संपत्सु यः कृतासूयः ।
तस्मै भयेन वित्तं रिक्तोऽपि ददाति यत्नेन ॥ ६४ ॥
निःसारभूर्जभारैः कृत्वा युक्तं महासार्थम् ।
धूर्तो दिशि दिशि विचरन् धनिकसहस्राणि मुष्णाति ॥ ६५ ॥

[तेषां नियोजनक्रमः]

तान् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिका[१]-न्तर्वंशिक-प्रशास्तृ-समाहर्तृ[२]-संनिधातृ[३]-प्रदेष्टृ[४]-नायक- [५]पौरव्यावहारिक-

---

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु कण्ठतः क्षत्रियायाः निषेधः कुतः कृतः ? इति चेन्न। क्षत्रियजात्या ब्राह्मणजातिवद् आत्मापमाननं न सोढुं शक्यते। विद्याद्वारकपूज्यत्वलाभार्थं तु अपमाननमपि सोढं भवति। तच्च ब्राह्मणजातौ सुलभम् इति विश्वास्यत्वाधायक-पूज्यत्वसिद्धये क्षत्रियाया निषेधः। अन्यच्च—शासकस्य क्षत्रियप्राधान्याद् गूढा क्षत्रिया चेत् सा स्वकीयपुत्राणामभ्युदयाय अस्मान् सङ्कटयितुं वाञ्छति। इत्येव-मनेकशङ्काभ्युदयसंभावनया महामात्यकुलस्य विश्वास्या न संभवितुमर्हति इत्यभि-प्रायेण क्षत्रियाया निषेधः कृतः। व्याख्याता इति मूलं व्याख्याति वृत्तीत्यादिना।

धूर्तो वसन् विदेशेषूद्दिश्य सुरापगागयायात्राम्।
मृतबन्धूनामार्थे द्रविणं गृह्णाति मुग्धेभ्यः॥ ६६॥
मुष्णाति सार्थरमणीं शाटीमादाय निद्रया मुग्धान्।
धूर्तेन कूटरूपं दत्वा निशि वञ्चते सापि॥ ६७॥
वधिरं वा मूकं वा वणिजं निक्षिप्य भाण्डशालायाम्।
धूर्तो नयति त्वरया बहुमूल्यं वर्णकद्रव्यम्॥ ६८॥
किञ्चित्परिचयमात्रैः किञ्चिद्धाष्टर्यैः सकल्पनैः किञ्चित्।
किञ्चिद्विवादकलहैः सर्वज्ञो वञ्चकश्चरति॥ ६९॥
मिथ्याऽवरधनिकः पुस्तकविद्वान् कथाज्ञानी।
वर्णनशूरश्चपलश्चतुर्मुखो जृम्भते धूर्तः॥ ७०॥
सर्वावयवविधूननकृतसङ्केतान् विसृज्य गेहेषु।
भोक्तुं व्रजति दिगन्तान् स्वेच्छाचारी महाधूर्तः॥ ७१॥
शतवार्षिकमामलकं भुक्त्वा श्रीपर्वतादहं प्राप्तः।
धूर्तो वदति गुरूणां पुरतः शकुनं स्मरामीति॥ ७२॥
एता लेशेन मया कथिता मात्राश्चतुःषष्टिः।
को वेद वञ्चकानां मायानां शतसहस्राणि॥ ७३॥

॥ इति नवमः सर्गः॥

नी० टि० १. दौवारिकेति। अन्तःपुरे नियुक्तः।
२. समाहर्त्रिति। समाहितो कोशसमः।
३. सन्निधात्रिति। गृहामात्यः।
४. प्रदेष्ट्रिति। प्रदेष्टा कण्टकशोधनादिकृतः।
५. पौरव्यावहारिकेति। पुरव्यवहारे नियुक्तः।

[1]कार्मान्तिक-मन्त्रिपरिषदध्यक्षदण्डदुर्गान्तपालाटविकेषु [2]श्रद्धेयदेश-वेषशिल्पभाषाभिजनापदेशाद् भक्तितः [3]सामर्थ्ययोगाच्चापसर्पयेत् ।

श्रीमूला

संचाराणां विनियोगमाह—तानिति । राजा स्वविषये आत्मजनपदे तान् सञ्चाराद् अपसर्पयेत् चारयेत् । केषु चारयेत् ? मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतिष्वष्टादशपुरुषेषु विषये, मन्त्र्यादीनां शुद्धिज्ञानायेत्यर्थलभ्यम् । तत्र मन्त्र्यादयः प्रसिद्धाः । दौवारिको द्वाराधिकृतः प्रतिहारी, अन्तर्वंशिकः अन्तःपुराधिकृतः, प्रशास्ता स्कन्धावारनिवेशयिता, समाहर्ता राजार्थसमाहरणकर्ता, सन्निधाता भाण्डागाराधिकृतः, प्रदेष्टा कण्टकशोधनादिकृतः, नायकः एकद्विसहस्रपदातिनेता, पौरव्यावहारिकः पुरमुख्यः पुरप्राड्विवाको वा । पुरपाठेऽप्ययमेव । कर्मान्तिकः आकरकर्माधिकृतः । मन्त्रिपरिषन् मन्त्रिसभा, तदध्यक्षः । भाषाटीकायां तु मन्त्रिपरिषदध्यक्षो नाम द्वादशमण्डलाधिकारनेतेत्युक्तम् । दण्डपालः सैन्यसेनामुखादिनेता, सेनापतिस्तु अक्षौहिणीश्वरः पूर्वमुक्तः । दुर्गपालः प्राकारादिरक्षी, अन्तःपालो राज्यसीमारक्षी यो वीवधाध्यक्ष इत्युच्यते, आटविकः अटवीराज्याधिपतिः । तान् कीदृशान् ? श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् देशो मध्यदेशगोऽदेशादिः, वेषः प्रलंबश्मश्रुत्वादिः, शिल्पं कलाकौशलम्, भाषा प्राच्योदीच्यादिव्याहारभेदः, अभिजनः ब्राह्मणादिजन्म, एषां देशादीनाम् अपदेशो निर्देशः श्रद्धेयः अनभिशङ्कनीयो विश्वसनीयो येषां तान् तथाभूतान् । कथं कृत्वा चारयेत, भक्तितः समार्थ्ययोगाच्च भक्ति सेव्यगतां सामर्थ्ययोगं सेवकगतं चानुसृत्य । अयं भावः—सेव्येषु मन्त्र्यादिषु यो यद्देवभक्तः तस्मिंस्तद्देवभक्तवेषान् स्वस्वसामर्थ्यानुरूपच्छत्रग्रहणादिकर्मनियुक्तांश्च कृत्वा चारयेदिति ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

एतेषां विनियोगमाह—तानिति । चतुर्विधानपि सत्र्यादीन् । एतेषां नियोगं कर्तृत्वमाह—राजेति । मन्त्रिण्यपि सञ्चाराणां नियोजनस्य कर्तव्यात् । स्वविषये स्वमण्डले इत्यर्थः । तान् अपसर्पयेदित्यनेनान्वयः । स्वविषये शुद्धिमकृत्वा परविषये अपसर्पणमयुक्तम् इति स्वग्रहणम् । यत्र चाराणां विनियोजनं तानि अष्टादशतीर्थान्याह—मन्त्रीति ।

मन्त्रिपुरोहितयोः चारनियोजनं तुष्टातुष्टत्वलाभार्थम् । एतत्स्वरूपं टीकायां व्यक्तम् । मन्त्री धर्मार्थकामभयोपधाभिः परिरक्षितः शुद्धः स्वगुणसम्पद्विशिष्टः

नी० टि० १. कार्मान्तिकेति । ये केचन खनिद्रव्यहस्तिवनादीनां कर्मान्ता तेषु नियुक्तः ।
२. श्रद्धेयेति । श्रद्धेयो यस्य यो देशः, यस्य यो वेष इत्याद्यपदेशात् ।
३. सामर्थ्ययोगादिति । गूढपुरुषप्रणिधानं चामात्यादिषु वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं च निश्चित्य शस्त्ररसप्रयोगार्थम् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

पुरोहितः त्रय्यां दण्डनीत्याञ्च कुशलः अथर्ववित् मन्त्रिगुणसंपन्नः सर्वोपधाशुद्धः। सेनापतिः सेनानीः स्वगुणसंपन्नः स्वामिप्रकृतिः। युवराजो विनीतो यौवराज्ये अभिषिक्तः कुमारः। दौवारिको द्वाराधिकृतः प्रतीहारः। अन्तर्वंशिको राजकुलस्य अन्तर्नियुक्तः अन्तःपुराध्यक्षः। प्रशास्ता बलाध्यक्षः। श्रीमूलायान्तु स्कन्धावार-निवेशयिता इति व्याख्यातम्। उपाध्यायनिरपेक्षायां "प्रशास्ता—सैन्यप्रसाधकः" (नी० सा० १४ सर्गे, ४६ श्लोके)। जयमङ्गलायां तु "बलाधिकृत" इत्युक्तम्। तथा च सेनापतिः चतुरङ्गस्य बलस्य नेता भवति। प्रशास्ता तु "तद्दशकस्य नेता" इत्यनयोर्विवेकः। समाहर्ता यो जनपदाद् राज्ञ आयं समाहरति सः। सन्निधाता भाण्डागाराधिपतिः। टिप्पण्याम्—गृहामात्य इत्युक्तम्। प्रदेष्टा कण्टकशोधनाधिकृतो न्यायसमीक्षाकृत्। नायको बलाध्यक्ष इति का. जयमङ्गलायाम् (सर्गे १९, श्लोके ४५) व्याख्यातम्। अत्र तु सहस्राध्यक्ष इति। श्रीमूलायामपि एक-द्वि-सहस्रबलातिनेता, तथा उपाध्यायनिरपेक्षायां सहस्रबलनेता इत्युच्यते।

अत्र मूलं 'अङ्गदशकस्यैकः पतिः पदिकः, पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः। तद्दशकस्यैको नायकः' इत्युक्तं कौटिलीयं[1] बोध्यम्।

एतेन नीतिमयूखकारेण 'नायकः सेनापतिः' इति उक्तं तल्लाक्षणिकं मन्तव्यम्। पौरव्यावहारिकः, टिप्पण्यां पुरव्यवहारे नियुक्त इति व्याख्यातम्। धर्मस्थः प्राड्विवाक इत्यर्थः। अत्र हि पौरव्यावहारिक इत्यनेन पुरमुख्यः पुरप्राड्विवाको वा इति गणपतिशास्त्रिभिर्व्याख्यातम्। तत्र हेतुः जयमङ्गलायां धर्मस्थ इति व्याख्यानं बोध्यम्। कार्मान्तिकः आकरकर्माधिकारी। टिप्पण्याम्—'ये केचन खनि-द्रव्य-हस्ति-वनादीनां कर्मान्तास्तेषु नियुक्तः" इत्युक्तम्। मन्त्रिपरिषदध्यक्ष उत्तरमन्त्रिपरिषद-ध्यक्षः। चतुर्विधोपधाशुद्धमन्त्रिपरिषदध्यक्ष इति यावत्। मन्त्रित्वस्य पूर्वं

---

१. श्रीमूलायाञ्च—अङ्गदशकस्येति। इहाङ्गशब्देन प्रधानभूते रथहस्तिरूपे व्यूढे सेनाङ्गे गृह्यते, तेन रथदशकहस्तिदशकयोरित्यर्थः। एकः पतिः भर्ता, पदिकः तत्संज्ञः। ननु अस्मिन् प्रधानाङ्गदशकारब्धे व्यूहेऽन्ययोरश्वपतिरूपयोरवश्यं-भावात् तत्सङ्ख्याप्यभिधानीया? 'सत्यम्; किन्तु अर्थसिद्धा सेति कृत्वा नोक्ता। अर्थ-सिद्धिश्चेत्थम्। एकैकस्य रथस्य हस्तिनो वा पुरोयायिनः पञ्चपादगोपाः पञ्चेत्याहत्य दशानामश्वानां योगाद् रथदशकेनाश्वशतकमाक्षिप्तं भवति। तथा एकैकस्याश्वस्य त्रयः पुरोयायिनः पुरुषास्त्रयः पादगोपा इत्याहत्य षण्णां पतीनां योगादश्वशतकेन पतीनां षट्शतमाक्षिप्तं भवतीति। एवञ्च रथानां हस्तिनां वा दशकस्याश्वशतकपति-षट्शताभ्यां युक्तस्य नेता पदिकसंज्ञ इत्युक्तं भवति। पदिकदशकस्येति। पदिकानां दशकस्य स्वस्वनेयबलसहितस्य एकः पतिः, सेनापतिः तत्संज्ञः। तद्दशकस्येति। सेनापतिदशकस्य, एकः पतिः नायक इति आख्यायत इति शेषः। (१० अधि. ६ अ.)।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

"सर्वोपधाशुद्धान् मन्त्रिणः कुर्यात्" इति व्याख्यानात्। श्रीमूलायामेवमुक्तम्—"मन्त्रि-परिषन्मन्त्रिसभा तदध्यक्षः। भाषाटीकायान्तु मन्त्रिपरिषदध्यक्षो नाम द्वादशमण्डला-धिकारी नेता इत्युक्तम्। टीकाकृतस्तु मन्त्रिपरिषदध्यक्षः सन्धिविग्रहिकः, यस्य लक्षण-ममात्यसम्पदुपेत सर्वसमयविदिति वदन्ति। दण्डपालास्तेषां तेषां हस्त्यादीनाम् अध्यक्षाः। दुर्गपाला नगरपालाः। अन्तपालाः जनपदान्तरक्षाधिकृताः। आटविकाः। वनचरा राजसधर्माणः। श्रद्धेयत्वेन भेद्यस्य अभिमतः जनपदः। वेषः संस्थानम्। लिङ्गम् आश्रमाणाम्। भाषा देशभाषा तत्तज्जनपदीयमातृभाषा वा। शिल्पम्—नानाविधि-संस्थानभेदेन एकस्यैव पदार्थस्य अनेकविधविन्यासः। तदुक्तं भावप्रकाशने—३ अधिकारे ७६ पृष्ठे—

> एकस्यैव पदार्थस्य नानारूपप्रकल्पनम्।
> वाङ्मनःकर्मभिर्यत्तच्छिल्पमित्यभिधीयते ॥ इति।

एषामपदेशेनान्वयः। अभिजनः जातिः, अन्वयो वा। अपदेशेति। अपदेशो अनेन देशभाषादिव्याजेन चरानपसर्पयेदिति भावः। तदाहुः—

> अन्यार्थकथनं यत्तु सोऽपदेश इति स्मृतः ॥ इति।

अत्र कथनं वेषादीनामुपलक्षणार्थम्। तथा च तद्देशीयत्वेन तदभिमतवेष-धारित्वेन तदभिमतशिल्पकलाकौशलप्रदर्शनेन इति निष्कर्षः। तेन परस्य शङ्का न भवतीति फलं सिद्ध्यति। तदुक्तं कामन्दकीयजयमङ्गलायाम्—'अपदेशेन व्याजेन शङ्कापरिहारार्थम्" इति। व्यपदेशानिति जयमङ्गलाकृत्पाठः। अत्र बहुव्रीहि-समासः। अस्य तान् इत्यनेन अन्वयः।

अपसर्पणकारणभूतं श्रद्धाधायकसामान्यव्यापारमभिधायाधिकारिविशेषभेदेन चरान् नियोजयितुमाह—भवितत इति। यत्र यस्य स्नेहः, यत्र देशादौ तथाविधस्नेहतः। सामर्थ्येति योऽभीष्टमर्थं साधयितुं समर्थः, तद्भावाद् इति भावः। योगादिति। सामर्थ्योक्तिसमनन्तरं योगग्रहणं रसदानादिप्रयोगलाभार्थम्। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"गूढपुरुषः प्रणिधानं च अमात्यादिषु वृत्तान्तपरिज्ञानार्थम् (औपनिषदादि प्रयोगञ्च) निश्चिस्य शस्त्ररसप्रयोगार्थं"मिति। अपसर्पयेत् चालयेत्।

जयमङ्गला

गूढपुरुषत्वेऽप्येषां विनियोगभेदात् पृथक्त्वम्। तदाह—तानित्यादि। राजा प्राक् स्वविषये मण्डले मन्त्र्यादिष्वपसर्पयेत्। अशुद्धस्वमण्डलस्य परमण्डलेऽपसर्पणा-संभवात्। तत्र मन्त्रिणि पुरोहिते च तुष्टातुष्टत्वमात्रज्ञानार्थम्। ततोऽन्येष्वेकाकी तत्सहायो वा अपसर्पयेत्। सेनायाश्चतुरङ्गयाः पतिः सेनापतिः। युवराजः कुमारः विनीतत्वाद्यौवराज्येऽभिषिक्तः। दौवारिको द्वारे नियुक्तः प्रतीहारः। वंशः कुल-मिति पर्यायत्वाद् राजकुलस्यान्तर्नियुक्तोऽन्तर्वंशिकः। स्त्र्यध्यक्षा अन्तःपुरिकाः।

जयमङ्गला

प्रशास्ता बलाधिकृतः। आय-समाहरणे नियुक्तः समाहर्त्ता देशव्यवहारी। सन्निधाता सम्यङ्निधाता स्थापयिता भाण्डागारिकः। प्रदेष्टा प्रकर्षेण देष्टा निबद्धवद्व्यवस्थापयिता कण्टकशोधनाधिकृतः। नायकः सहस्राध्यक्षः। वक्ष्यति—"तद्दशकस्यैको नायकः" (अधि० १०, अध्या० ६[1]) इति। पौरव्यावहारिकः पौराणां ये व्यवहारास्तत्र नियुक्तः। धर्मस्थ इत्यर्थः। कार्मान्तिकाः सर्वकर्मान्तस्थानाधिकृताः। मन्त्रिपरिषन् मन्त्रिसमूहः, 'मन्त्रिपरिषदं कुर्वीत' इति वचनात्। तदध्यक्षो मन्त्रिपरिषदध्यक्षः सन्धिविग्रहिकः[2]। यस्य लक्षणममात्यसम्पदुपेतः सर्वसमयविदिति। दण्डपाला हस्त्यश्वरथपदात्यध्यक्षाः। दुर्गपाला नागरिकाः। कोट्टपालका[3] इत्यर्थः। अन्तपालो जनपदान्तरक्षानियुक्तः। आटविकाः शबरादिनायकाः। एते[4]ऽष्टादशसु श्लिष्टत्वाच्छद्मे यदेशादीनपदिशन्ति। तत्र देशान् द्रमिडोऽस्मि[5] कालिङ्गोऽस्मीति। वेषं लिङ्गं परिव्राजकोऽस्मीति पाशुपतोऽस्मीति। भाषा देशालापम् एषास्मद्देशभाषेति। शिल्पं चित्रं लिखितुं वीणां वादयितुं जानामीति। अभिजनं जातिं वैश्योऽस्मीति, अन्वयं वा सूपकारपुत्रोऽस्मीति वैद्यपुत्रोऽस्मीति। एवं व्यपदेशांस्तान्। भक्तित इति। यस्य यत्र भक्तिः स्नेहोऽस्ति द्रमिडे पाशुपते वा। सामर्थ्ययोगाच्चेति। यो यत्र समर्थः कार्यं साधयितुं तत्र। अपसर्पयेत् चारयेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

पुनश्चरनियोजनसार्थक्यम्

साधारणधर्मं दर्शयितुमाह—गूढ इति। (पृ० ३१४) सञ्चारा राज्ञा कुत्र विनियोक्तव्या इत्याह—स्वविषय इति। तुष्टातुष्टत्वेति। मन्त्रिपुरोहितादयः पूर्वमुपधया परीक्षिताः। अधुना तेषां चित्तसन्तोषः कुत्र वर्तत इति ज्ञातुं तेषु चरा विनियोज्यन्त इति पुनः मन्त्रिषु चरविनियोजनं न वैयर्थ्यमावहति। अन्यथा उपधाभिः परीक्षितस्य मन्त्रिणः पुनः संशोधनं व्यर्थं स्यात्। अत एव मात्रपदमपि अत्र सार्थकं बोध्यम्। तेन शौचाशौचज्ञानस्य व्यावृत्तिः।

द्रोहः

अत्रेदमवधेयम्। पूर्वाध्याये तत्तत्पदेषु नियोक्तुमभ्यर्हितानां मन्त्रित्वेन परिगृहीष्यमाणानां तेषां तेषां शौचाशौचपरिज्ञानार्थं स्वामिभृत्ययोर्न यथा भेदः स्यात् तथा तदुपायानुष्ठानं परीक्षारूपतयोक्तम्। अत्र तु यदि सः परीक्ष्यः न स्वामिनो विश्लिष्यति तर्हि तस्य स्वामिनं प्रति राजद्रोहा[6]भावः परीक्ष्यते।

अशुद्धम्

१. ११।६; २. (सान्ध्यविग्रहः) सन्धिविग्रहिकः।

३. तो ? (को)ट्टपालको।

४. एते (ष्व); ५. द्रविडो।

६. द्रुह्यतिर्द्रोहोऽपकारः (सि० कौ० ५७५ सू०सं०) अपकारो दुःखजनिता क्रिया।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

द्रोहश्च घातेच्छासमनियतः परीक्ष्यस्य दुःखजनकक्रिया धर्मः । तदुक्तं विभक्त्यर्थनिर्णये (पृ० २८७) "द्रुहेः दुष्टाचरणमर्थः" इत्यादि । तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[१]।

द्रोहे च सति यं प्रति द्रोहस्तमधिकृत्य उग्रता समुत्पद्यत इति भावप्रकाशने व्यक्तम्[२]।

द्रोहाभावो मैत्र्याम्

सा चोग्रता राजादिस्वामिविषये मित्रभावे जाग्रति सति तत्प्रतिबन्धकवशान् नोत्पद्यते । तद्व्यक्तं वैशेषिकभाष्ये न्यायकन्दल्याम्—तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[३] ।

इयं च मैत्रीभावना पुरोहितादौ अत्यन्तमभ्यर्हिता वर्तते । अतस्तेषु सा विशेषतया उपधादिभिः परीक्षोपाये राज्ञा अवगन्तव्या भवति । अन्यथा क्रुद्धपुरोहितद्वाराऽपि

---

१. देवदत्ताय द्रुह्यतीत्यत्र चतुर्थ्या द्वेषान्वयि समवेतत्वमर्थः । तथा च देवदत्तसमवेत-द्वेषविषयाचाराश्रयत्वं वाक्यार्थः । अनिष्टानुकूलव्यापारो द्रुहेरर्थः । अत एव द्रोहोपकार इति काशिका । चतुर्थ्यास्तु अनिष्टान्वयि आधेयत्वमर्थः । अनिष्टं च दुःखं सुखा-भावश्च । देवदत्ताय द्रुह्यति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तवृत्तिदुःखानुकूलव्यापारा-नुकूलकृतिमान् यज्ञदत्त इति ।

व्युत्पत्तिवादेऽपि—"क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया भक्तिश्रद्धादिवज् ज्ञानविशेष-रूपत्वेन वा सविषयकत्वात्, एवं शत्रवे द्रुह्यन्तीत्यादावपि तेनैव सम्प्रदानत्वम् । द्रोहोऽपचिकीर्षा अहितेच्छेति यावत् । अहितभागितयेच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थ इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा, अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्याविषयः । ईर्ष्या अक्षान्तिः परोत्कर्षासहिष्णुता परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति ।

"क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः" (१-४-३७)

इति सूत्रव्याख्याने कौमुद्यां बालमनोरमायाम्—घातेच्छासमनियतः चित्तवृत्तिविशेषः कोपः इति ।

२. स्पर्शानभिज्ञताचेष्टावैधुर्याद्यैश्च वर्णयेत् ।
पुत्रमित्रकलत्रादिद्रोहादेवोग्रता भवेत् ॥
तत्रानुभावोऽतिक्रूरवधबन्धनताडनैः ॥ (भा० प्र० १ अधिकारे)

३. न्यायकन्दल्याम्—"अतीते दुःखहेतौ तज्जदुःखस्मृतिजो द्वेषः । प्रयत्नधर्मा-धर्मस्मृतिहेतुः । एनमहं हन्मीति प्रयत्नो द्वेषात् । वेदार्थविप्लवकारिषु द्वेषाद्धर्मस्तदर्थंपरि-पालनपरेषु द्वेषादधर्मः । स्मृतिरपि द्वेषादुपजायते यो यं द्वेष्टि स तं सततं स्मरति । क्रोधो द्रोहो मन्युरक्षमाऽमर्ष इति द्वेषभेदाः । शरीरेन्द्रियादिविकारहेतुः क्षणमात्रभावी द्वेषः क्रोधः । अलक्षितविकारश्चिरानुबद्धापकारावसानो द्वेषो द्रोह इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

धर्मप्राधान्ये मैत्री

राज्ञो घातः संभवितुमर्हेत्। तदुक्तं विश्वरूपाध्याये—(तै० सं० २ काण्डे, ५ प्रश्ने, १ अनुवाके) तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]। तथा हि—

विश्वरूपो हि देवानां पुरोहितो भूत्वा यज्ञे समर्पितं हविः देवेभ्यः प्रायच्छत्; परन्तु अयं त्वष्टुः पुत्रत्वाद् राक्षसैः सह प्रेमसम्बन्धाच्च रक्षोभ्योऽपि यज्ञे देवेभ्यः समर्पितं हविः प्रायच्छत्। अयमपि राजद्रोह एव। अतः पुरोहिते राजानं प्रति अनुरागः अपेक्ष्यते। सोऽयं अर्थप्राधान्ये सति न कदापि चिराय अनुवृत्त्या स्थिरो भवितुमर्हेत्, इति परीक्षाद्वारा धर्मप्राधान्यं (शुचित्वाशुचित्वे) ततः सन्तोषमैत्री अवश्यं परीक्षितव्ये। तदर्थमेव राज्ञा एकाग्रेण भाव्यमन्यथा प्रकृतीनां विश्लेषापत्तिः स्यात्[2]।

एतेषां चित्तं विकुर्वते न वा इत्ययमंशः चारैः वेदितव्यः। तदुक्तं कौटिल्येन "अपसर्पेणैवोपलभ्यत इति कौटल्यः"[3] इत्युपयुक्तपरीक्षायाम्। (अ० ९)

परीक्षाविषयः सन्तोषः

सेयं परीक्षा चारैस्तेषां तेषां पुरोहितप्रभृतिमन्त्रिणां सन्तोषविषयिणी कर्तव्या, अतो राजद्रोहाभावसन्तोषभेदेन इदमध्यायद्वयमगतार्थं मन्तव्यम्। अत एव अस्मिन्नध्याये सन्तोषस्यैव परीक्षणीयत्वान् मूलकृता दौवारिकपर्यन्तानामष्टादशानां तीर्थानां कृतं ग्रहणमुपपद्यते।

---

१ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्। स्वस्रियोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्यासन्—सोमपानं सुरापानं अन्नादनम्। स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत् परोक्षमसुरेभ्यः। सर्वस्मै वै प्रत्यक्षं भागं वदन्ति। यस्मा एव परोक्षं वदन्ति। तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽबिभेत्। ईदृङ्वै राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति। तस्य वज्रमादाय शीर्षाण्यच्छिनत्। यत् सोमपानमासीत् स कपिञ्जलोऽभवत्। यत् सुरापानं स कलविङ्कः। यदन्नादनं स तित्तिरिः। तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णत्।

२. प्रादुर्भवन्त्यर्थसमं यस्माच्चित्तान्यनुक्षणम्।
तस्माद् योगीव सततं तानि पश्येत् समाहितः॥

उ० नि०—अविश्वासी संव्यवहारार्थश्च भवति। तदुपदेष्टुमाह—प्रादुर्भवन्तीति। प्रादुर्भवन्त्युत्पद्यन्ते। अर्थसमम्, अर्थैः, कार्यैः सहैव चित्तान्यन्यथा भवन्ति। यदि कार्यं मित्रत्वादिकमुत्पद्यते तदा चित्तमपि स्निग्धं स्यात्। यदि शात्रवादिकं कार्यमुत्पद्यते तदा चित्तमपि शत्रुभावि भवति, कार्यं मित्रारिकारकमिति। अनुक्षणं प्रतिमुहूर्तम्। तस्माद् योगीव समाहित एकाग्रमनास्तानि पश्येत् प्रतीकारार्थम्। एवमविश्वासश्च संव्यवहारश्च प्रवर्तेत इति।

३. श्रीमूलायाम्—अपसर्पेणैवेति। अपसर्पेणैवोपलभ्यते चारद्वारेणैव दुष्टादुष्टत्वमध्यक्षाणां निश्चीयते 'अयमामेकवाक्ये सप्रत्यय' इति गूढपुरुषप्रणिधयुक्तदिशोऽयमर्थः। ते ह्युपायतैरपि

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तद्वक्ष्यति "ताम् राजा स्वविषये मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौवारिकान्तर्वंशिकप्रशास्तृसमाहर्तृसन्निधातृप्रदेष्टृनायकपौरव्यावहारिककार्मान्तिकमन्त्रिपरिषदध्यक्ष - दण्डदुर्गान्तपालाटविकेषु श्रद्धेयदेशवेषशिल्पभाषाभिजनापदेशान् भक्तितः सामर्थ्ययोगाच्चापसर्पयेत् ।" इति ।

राज्ञि भिन्नभिन्नप्रकृतीनामनुरागः

ननु जनपदे स्थिता भिन्नभिन्नप्रकृतयः कथमेकस्मिन् राज्ञि अनुरक्ता भवन्ति ? इति चेदुच्यते । राजा राजकुले अधिष्ठितो मन्त्रिपुरोहितसखो वीरप्रकृतिः स्थाय्युत्साहभाववानपेक्ष्यते, मन्त्रिपुरोहितौ च राजानं परोपकारतत्परधर्मज्ञानवैराग्यार्थसम्पन्नं शमप्रकृतिमनुमन्येत इति भारतीयराजनीतिसिद्धान्तः । तदनुसारेण शमप्रकृत्यधीनस्य राज्ञ उत्साहस्य प्रकाशेन विलक्षणप्रतिभाशक्त्योः प्रकाशनाद् अद्‌भुतस्य सङ्क्रमणं सर्वत्र समाजे संभवति । ततो जनता आकृष्यते । आकृष्टा च सा तथाविधस्य राज्ञः समागमेन काञ्चन शीलप्रयुक्तां शीतलतां चन्द्रकान्तश्चन्द्रिकामिव अनुभवति । इदमेवाकर्षणम् अनुरक्तिरूपं बोध्यम् । प्रकृतमनुसरामः । उक्तरीत्या यत्र श्रद्धेयत्वमस्ति तत्र अजय्यत्वमस्ति । अत एव मन्त्र्यादयो यान् श्रद्दधते ते श्रद्धेया गूढपुरुषा मन्त्र्यादीनां सन्तोषपरिज्ञानार्थं राज्ञा विनियोजनीयाः, इत्युक्तं श्रद्धेयेत्यादिना ग्रन्थेन । एवञ्च तद्‌द्वारा मन्त्र्यादीनां यथार्थमतिविवेको नासुलभः ।

सन्तोषजसुखेन आत्मीयता

ननु राजानं प्रति सन्तोषवृत्तौ सत्यामपि मन्त्रिषु द्रोहो नोत्पद्यते, इति कथमवगम्यते ? इति चेदेवम् । तथा हि—अत्र सन्तोषपदेन तज्जं सुखमपेक्षितम् । तथा चोक्तम्— "सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः"[1] इति ।

इदं च सुखं यत्र न, तत्र वैषयिकाभिमानिकाभ्यासिकशमजसुखेषु वैषयिकादिचतुर्विधान्यतमसुखोपलब्धावपि तृष्णाया अप्रशमनाद् द्रोहोत्पत्तियोग्यताऽस्त्येव । शमजसुखस्य उपलब्धौ तु तृष्णायाः प्रशमेन मोहस्यानवसरो ज्ञेयः । अतोऽत्र विद्याशमजन्यं सुखमेव जयमङ्गलाकृतामभिमतम् । तथा चोक्तं वैशेषिकभाष्ये न्यायकन्दल्यां च सुखप्रकरणे । टिप्पण्यां तद् द्रष्टव्यम्[2] ।

महाकुटुम्बिन उद्धारग्रहणेन महाव्ययत्वदर्शनात् प्रभूतराजप्रजाव्ययापहारिणोऽपि सहजकृपणतयाऽल्पव्ययत्वदर्शनाच्च व्यभिचरिते इत्यभिप्रायः ।

१. तथान्यत्राऽपि—

यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति । तां निष्ठामृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणमिति । यदृच्छालाभतः अनायाससिद्धिलाभः । नित्यं सर्वदा । अलं पूर्णम् । तथा च पूर्णमिति बुद्धिरनुपादित्साहेतुः सन्तोषः । इति ।

२. भाष्यम्—"तद्विद्याद्याशमसन्तोषधर्मविशेषनिमित्तमिति ।"

न्यायकन्दली—"यत्तु विदुषामात्मज्ञानवतामसत्सु विषयानुस्मरणसङ्कल्पेऽसति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अन्यथा तु द्रोहो मन्त्रिषु भवेदेवेत्यभिध्यायैव वास्तविकचिरन्तन-स्थायिसुखलाभहेतुना भारतीयराजनीत्या त्रयी पुरस्कृता वर्तते। यतः त्रयीं विहाय अन्यविद्यायाम् उक्तसुखस्य उत्पादने अशक्तिः सर्वथा दृष्टचरा। यत्र इदं विद्याजन्यं सुखं सुरक्षितं वर्तते, तत्रैव राज्यमपि सुरक्षितं भवति। तथा चायं निष्कर्षः—विद्याशमजन्यौ प्रागुपवर्णितौ धृतिमतिभावौ, तत्प्रयुक्तो विदग्धव्यवहारः सन्तोषः शिष्यहिताधानार्थदर्शनञ्च यत्र राज्ये वर्तते, तदेव सफलं राज्यम्। अधर्मप्रचारे तु अनर्थः अतुष्टिश्च नियते, ततो राज्यनाशोऽपि ध्रुवः। इत्येवंरीत्या सन्तोषद्रोहाभावयोः सामानाधिकरण्यं उपपन्नम्।

मन्त्रिणि पुरोहिते च चारनियोजनं राज्ञैव कर्तव्यम्। इतरत्र तु मन्त्रिसहायेन राज्ञा इति ज्ञापयिष्यन् आह—तत इति। (पृ० ३१५)

पौर इति। (पृ० ३१५) अत्र पौरव्यावहारिक इत्यनेन पुरमुख्यधर्मस्थमेकं कल्पयन्ति। एवं कल्पने तीर्थानां प्रकृतानां मन्त्र्यादीनां सङ्ख्या कार्मान्तिकं विहाय १७ भवति। तदिदं कामन्दकीयजयमङ्गलाव्याख्यानेन विरुद्धं भवति। तदुक्तम्—

कार्यंयोगीनि अष्टादशतीर्थानि संभवन्ति। इति। (१३-३६) अत्रोच्यते—

मूलमतमनुसृत्य पौरव्यावहारिकपदं एकमेव प्रोक्तम्। कामन्दकीयायान्तु पौरः व्यावहारिकश्चेति पृथक्त्वेनेति न विरोधः।

मन्त्र्यादीनां सप्तदशत्वपक्षे पौरव्यावहारिकपदं टीकाकृत एवं व्याख्यान्ति। पौराणां ये व्यवहारास्तत्र नियुक्त इति। अत्र पौरपदेन येषु येषु राजविरोधेन मन्त्रशक्तिः, उत्साहशक्तिः, प्रभुशक्तिः संपन्ना सती शासनं बाधितुं क्षमा भवति। तत्रैव विशेषतया गूढतत्त्वपरिज्ञानार्थं आदित एव राज्ञा चरा नियोक्तव्याः, अन्यत्र तु मन्त्रिणाऽपि ते नियोजयितुं शक्यन्त इति बोध्यम्।

आर्योऽध्यक्षः

सन्धिविग्रहिक इति। (पृ० ३१५) अनेन व्याख्यानेन सन्धिविग्रहकुशलः लेखको बोध्यते। अत्रेदमवधेयम्। यः किल अध्यक्षो भवति, तस्यैव मुद्रया प्रमाणितेन शासनलेखेन सर्वाण्यपि शासनानि प्रचलन्ति। तत्रैव च सामदान-भेददण्डोपायाः प्रयुज्यन्ते। अत एतदुपायप्रयोगकुशलः आर्य इत्यभिधीयते। इत्येवंविधो मन्त्रिपरिषदध्यक्षः अपेक्षित इति ध्वन्यते।

सर्वसमयविदिति। (पृ० ३१५) अनेन ग्रन्थेन परिषदध्यक्षस्य वैदग्ध्यमप्यपेक्षितम्। इति ज्ञायते। वैदग्ध्यञ्च भावप्रकाशने व्याख्यातम्[1]।

विषयेऽसति चानुस्मरणे असति च सङ्कल्पे चाविर्भवति, तद्विद्याशमसंतोषधर्मविशेष-निमित्तमिति। विद्या आत्मज्ञानम्। शमो जितेन्द्रियत्वम्। संतोषो देहस्थितिहेतुमात्राति-रिक्तानभिकाङ्क्षत्वम्। धर्मविशेषः प्रकृष्टो धर्मो निवर्तकलक्षणः। एतच्चतुष्टयनिमित्तम्।

१. लौकिके वैदिके चार्थे तथा सामयिकेऽपि च।
सम्यक्परिचयो वैदग्ध्यमिति गीयते ॥

त्रयमङ्कलाक्रोडपत्रम्

विदग्धस्य बीजाद्यवस्था

विदग्धो हि सामयिकः देशे वर्तमानानां प्रजानां यथा दुःखविनिर्गमो भवेत्, तथा देशकालभिज्ञो भवति। स एव सफलं नीतिकर्म अनुष्ठातुं शक्नोति। यतः दुःख-निर्गमस्य समयपरत्वं निर्वहणसन्धेः अङ्गेषु व्याख्यातम्। तथा चोक्तं भावप्रकाशने—आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः समयो दुःखनिर्गमः। इति।

कृतिर्लब्धार्थशमनं तत्स्थिरीकरणं तु वा। इत्युक्त्याऽपि मन्त्रिपरिषदध्यक्षस्य अतीवकार्यकौशलं प्रदर्शितं भवति। तत्कौशलं कार्यस्य पञ्चविधावस्थानां पूर्णत्वे भवति[1]। तथा च त्रिवर्गसमृद्धिसंपन्नराजराज्याभिरक्षणरूपफलागमो यदि मन्त्रिणा साधितः स्यात्, तदा मन्त्रिकृतं राजकर्म साधु संपन्नमित्युच्यते[2]।

बीजानन्तरं भाविफलागमो व्यापारापेक्षया चतुर्ष्ववस्थायां भवति[3], तथोक्तम्—बीजानन्तरभाविकार्यान्तावस्था आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिरूपाः। एतासां लक्षणं तत्रैव व्यक्तम्[4]।

चरित्रस्य आरम्भावस्थायाम् औत्सुक्यरूपबीजस्य निक्षेपानन्तरं यदि फलागमो न भवति तर्हि मन्त्रिकर्म वृथा भवति। अत एव मन्त्रिकर्मणो वैयर्थ्यं मा भवतु इति हेतुना अर्थशास्त्रेऽपि पञ्च अवस्था उक्ताः, तत्समुदाय एव मन्त्रः पञ्चाङ्ग इति प्रतिपादितम्। वक्ष्यति चैतत्—

---

१. अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।
आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्तिफलागमः ॥

२. अभिप्रेतं समर्थञ्च कृतिरूपं क्रियाफलम्।
दृश्यते यन्निवृत्तेति फलयोगः स उच्यते ॥

३. कार्यस्य नायकादीनां व्यापारापेक्षया पुनः।
पञ्चावस्था भवन्तीति भरतादिभिरुच्यते ॥

४. औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यद्बीजस्य नियुज्यते।
महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥
अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति।
परञ्चौत्सुक्यगमनं स प्रयत्नः प्रकीर्तितः ॥
ईषत् प्राप्तिश्च या काचिद् अर्थस्य परिकल्प्यते।
सत्तामात्रेण तं प्राहुः विधिवत्प्राप्तिसंभवम् ॥
नियुक्तानुफलप्राप्तिः यदा ह्येवं प्रपश्यति।
नियतान्ते फलप्राप्तिः सगुणां तां विनिर्दिशेत् ॥
अभिप्रेतं समग्रञ्च प्रतिरूपं क्रियाफलम्।
दृश्यते यन्निवृत्तेति फलयोगः स उच्यते ॥

जयमङ्गलाकोडपत्रम्

"कर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पत्, देशकालविभागः, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति पञ्चाङ्गो मन्त्रः" इति[1]।

बीजादिषु सन्धिः

इमाः पञ्चविधा अवस्था महनीयानां चरित्रे द्रष्टव्याः, आसाम् आरम्भयत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्तिफलागमान्तानाम् अवस्थानाम् उत्तरोत्तरकार्येण पूर्वपूर्वकार्यस्य सम्बन्धख्यापनार्थं मध्ये मध्ये सन्धयोऽपि मुखादयः पञ्च भवन्ति[2]। तत्र—

मुखादि पञ्चसन्धिषु अङ्गानि चतुःषष्टिसङ्ख्यानि उक्तानि, मुखे द्वादश, प्रतिमुखे त्रयोदश, गर्भे द्वादश, अवमर्शे त्रयोदश, उपसंहृतौ चतुर्दश[3]।

सर्वस्यैव हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।
यथा नु क्रमशो ह्येताः पञ्चावस्था भवन्ति हि॥

१. व्याख्यातञ्चैतद् जयमङ्गलायां मन्त्रविकल्पप्रकरणे— "प्रशस्तः स्वाङ्गसाफल्याद्भवतीति तान्यङ्गान्याह—सहाया इत्यादि। अत्र दुर्गकर्मणि सहाया मुख्याः क्षुद्राश्च पुरुषाः। साधनोपाया दुर्गस्यारम्भं प्रत्युपायाः कुद्दालकुठार-करपत्रादयः। विभागो देशकालयोरिति। तत्र जनपदान्ते जनपदमध्ये चेति देशविशेषः। वर्षासु काष्ठादिकर्म, ग्रीष्मे हेमन्ते चेष्टकादिकर्मेति कालविभागः। विपत्तेश्चेति आरब्धे दुर्गकर्मणि दैव्या मानुष्याश्चोत्पन्नाया विपदः अथर्वभिरुपायैः सामादिभिश्च प्रतीकारः। सिद्धिरिति कार्यस्येति शेषः। तत्र मन्त्रविषयान्ते निष्पन्नं दुर्गमविषह्य-माश्रितः परकर्माण्युपहनिष्यामि जनपदमध्ये च समुदयस्थानं भवतीत्यादि। पञ्चाङ्ग इष्यते मन्त्र इत्येव। उक्तञ्च कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मन्त्र इति।

२. मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहृतिः।
अवान्तरैककार्यस्य सम्बन्धः सन्धिरिष्यते॥ (पृ० २०७ भाव०)

३. बीजारम्भोदाहृतिर्या मुखसन्धेश्च सा भवेत्।
अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात्॥
उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना॥
उद्भेदः करणं भेद इत्यङ्गानि मुखस्य तु।
बीजन्यास उपक्षेपस्तद्बाहुल्यं परिक्रिया॥
तन्निष्पत्तिः परिन्यासो गुणाख्यानं विलोभनम्।
सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते॥
बीजागमः समाधानं प्राप्तिः कोऽपि सुखागमः।
परिभावोऽद्भुतावेशो विधानं सुखदुःखकृत्॥

करणं प्रकृतारम्भ उद्भेदो गूढभेदनम् ।
भेदः प्रोत्साहनाऽङ्गानि कथितानि यथार्थतः ॥
बिन्दुः प्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ।
विलासः परिसर्पश्च विधूतं शर्मनर्मणी ॥

नर्मद्युतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ।
पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥
रतिचेष्टा विलासः स्याद्दम्पत्योर्नवसङ्गमे ।
परिसर्पस्तु बीजस्य दृष्टनष्टानुसर्पणम् ॥
विधूतमरतिर्यूनोस्सुरता प्राप्तिसम्भवा ।
यूनोररत्युपशमः शम इत्युच्यते बुधैः ॥
परिहासवचो नर्म धृतिस्तज्जा द्युतिर्भवेत् ।
युक्तोत्तरं प्रगमनं निरोधः स्यान्निरोधनम् ॥

अनुनीतिः पर्युपास्तिः पुष्पं सातिशयं वचः ।
प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रमुपन्यासः प्रसादनम् ॥
वर्णसंहार इत्युक्तो नानाजातीयसङ्गमः ।
अङ्गानि द्वादशैतस्य गर्भसन्धेर्यथाक्रमम् ॥

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।
सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च तोटकाधिबले तथा ॥
उद्वेगसम्भ्रमाक्षेपा इत्यङ्गानि भवन्ति तु ।
अभूताहरणं तत्स्याद्वाक्यं यत्कपटाश्रयम् ॥
तत्त्वार्थकीर्तनं मार्गो रूपं सन्देहकृद्वचः ।
द्वित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमुच्यते ॥
यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं भवेत् ।
क्रमः सञ्चिन्तितार्थाप्तिर्भावज्ञानमथापरे ॥

सङ्ग्रहः सामदानोक्तिरभ्यूहो लिङ्गतोऽमुना ।
चेष्टयाऽन्यातिसन्धानं वदन्त्यधिबलं बुधाः ॥
संरम्भयुक्तं वचनं यत्तत्तोटकमुच्यते ।
उद्वेगोऽरिकृता भीतिः शङ्कात्रासौ च सम्भ्रमः ॥
गर्भबीजसमुत्क्षेपादाक्षेप इति कीर्तितः ।
इत्यादिनैव षष्ठेऽङ्के सोऽवमर्शो विलोक्यते ॥
तत्रापवादसम्फेटौ विद्रवद्रवशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गश्छलनं व्यवसायो निरोधनम् ॥
प्ररोचना विचलनमादानञ्च त्रयोदश ।
दोषप्रख्यापवादः स्यात् सम्फेटो रोषभाषणम् ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उपसंहृत्याख्ये अन्तिमसन्धौ उक्तेष्वङ्गेषु दुःखनिर्गमरूपः समय उक्तः, तस्य वेत्ता मन्त्रिपरिषदध्यक्षः अपेक्षितः। तथाविधस्य लाभे सति राजराज्याभिरक्षणस्य प्राशस्त्येन संभवात्। तदेतद् बोधयितुं सर्वसमयविदिति मन्त्रिपरिषदध्यक्षविचारे उक्तम्।

कोट्टेति। (पृ० ३१५) धर्मविजयनाटके तु अयमेव क्रोष्टपाल इत्युक्तम्।

मन्त्र्याद्यष्टादशतीर्थद्वारे राज्यस्य रक्षणं भञ्जनं वा भवति, इति हेतोः तेषां कृत्यत्वमकृत्यत्वं वा ज्ञातुं तत्र तत्र यया रीत्या चरा अपसर्पयितुं शक्यन्ते तां रीतिं दर्शयन्नाह—तेष्विति।

श्रद्धेयेति। (पृ० ३१५) एतेषु सर्वेष्वपि तत्र तत्र आत्मनि विश्वासोत्पादनार्थम् अपेक्षितं कृत्यपक्षसाजात्यम्, एकदेशचारित्वेत्यादिरूपेण [अथवा कलाकौशलादिरूपेण बोध्यम्।

स्फुटीकृतञ्चैतट्टिप्पण्याम्—"श्रद्धेयो यस्य देशः, यस्य यो वेशः, इत्याद्यपदेशादि"ति।

द्रमिडपाठः

द्रमिड इति। (पृ० ३१५) वैष्णवस्य टीकाकर्तृत्वात् पाशुपत इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन भक्तिप्रस्तावात्, तदीयभाषाचारानुसारेण च द्रमिड इति पाठो भाति। भावप्रकाशनेऽपि भाषानिरूपणप्रसङ्गे द्रमिडपाठस्य ग्रहणं कृतम्। तदाह—द्रमिडान्ध्रजाः (३१५ पृ०) इति। वेशेति। (पृ० ३१५) वेशशिल्पादयः सञ्चरणस्य उपाया मन्तव्याः। एतेनैव व्यापारेण चरास्तत्र तत्र गत्वा अन्तः प्रवेष्टुमर्हन्ति इति स्फुटीकृतम्। तदाहुः नीतिसारकृतः। (स० १३, प्र० १५, श्लो० २७) तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् [1]।

विद्रवो वधबन्धादिर्द्रवो गुरुतिरस्कृतिः।
विरोधशमनं शक्तिस्तर्जनोद्वेजने द्युतिः॥
अप्रस्तुतार्थकथनं प्रसङ्ग इति कथ्यते।
विकत्थना विचलनमादानं कार्यसङ्ग्रहः॥
एषां क्रमप्रधानत्वे प्रक्रिया पूर्ववद्भवेत्।
बीजवन्तो मुखाद्यर्थाः परमे च प्रयोजने॥
लभन्ते यत्र सम्बन्धं तन्निर्वापणमुच्यते।
यदा हि रामाभ्युदये सुग्रीवश्च विभीषणः॥
कपयो राक्षसा रामाऽभिषेकाभ्युदयं ययुः।
उपसंहृतिसन्धेश्च संज्ञा निर्वहणन्त्विति॥ (२१२ पृ०)

१ 'तपस्विलिङ्गिनो धूर्ताः शिल्पपण्योपजीविनः।
चराश्चरेयुः परितः पिबन्तो जगतां मतम्॥

(टी०) तस्य व्यापारमाह—तपस्वीत्यादि। तापसलिङ्गिस्वं शिल्पपण्योपजी-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भाषाशिल्पपाठो भाषास्वरूपभेदौ

भाषेति। (पृ० ३१५) जयमङ्गलाकृतां पाठः "भाषा शिल्पेति" भाति। अत्र भाषायाः प्रथमं व्याख्यानात्। अन्येषां मतेन तु मूले शिल्पभाषेति। भाषा तत्स्वरूपं च भावप्रकाशने लभ्यते—

मानाद्यर्थस्य संप्राप्तिः भाषेति परिभाष्यते। इति।

तथा च मानाद्यर्थसंप्राप्तेरनुकूलं तेषु तेषु देशेषु अनुवर्तितम्, शब्दोच्चारणं आकाङ्क्षादिसहितमिति। अस्या उपयोगो नीतिसारे उक्तः[1]। भाषाभेदाश्च भावप्रकाशने व्यक्ताः (१७ पृष्ठे[2]।)

अपसर्पणीयानि अष्टादशतीर्थानि नीतिसारीयजयमङ्गलार्थशास्त्रयोः

का० ज०	कौ० अ०
(१) मन्त्री, पुरोहितः, सेनापतिः	मन्त्री, पुरोहितः; सेनापतिः
(२) युवराजः, दौवारिकः, अन्तर्वंशिकः	युवराजः, दौवारिकः, अन्तर्वंशिकः
(३) प्रशास्ता, समाहर्ता, सन्निधाता	प्रशास्ता, समाहर्ता, सन्निधाता
(४) प्रदेष्टा, नायकः, पौरः	प्रदेष्टा, नायकः, पौरव्यावहारिकः
(५) व्यावहारिकः, परिषदध्यक्षः, दण्डपालः	कार्मान्तिकः, मन्त्रिपरिषदध्यक्षः दण्डपालः
(६) दुर्गपालः, अन्तपालः, आटविकः	दुर्गपालः, अन्तपालः, आटविकः, इति।

विलञ्च सञ्चरणोपायः। धूर्ताः परातिसन्धानचतुराः। परितः पिबन्तो विदन्तः, विशेषुर्नृपतेः सकाशमिति सम्बन्धः।' इति।

१. देशभाषाज्ञानं व्यवहारार्थम् (१९ स०, ३७ श्लो०)

२. भाषा स्यात्सप्तधा देश्या विभाषाऽपि च सप्तधा।
मागध्यवन्तिका प्राच्या शौरसेन्याञ्च (न्यर्ध) मागधी॥
पैशाची दाक्षिणात्या च तत्तद्देशेषु भाष्यते।
शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिडान्ध्रजाः ॥
हीना वनेचराणां च तत्तज्जातिषु दृश्यते।
एतेऽष्टादशभिर्भाषाभेदैर्व्यवहरन्ति च॥
ता भाषास्तेषु केषाञ्चिद्देशानां नामभिः कृताः।
द्रमिडाः कन्नडान्ध्राश्च हूणहिम्मीरसिंहलाः॥
पल्लवा यवना जैनाः पार्वतीयाः सपामराः।
कषवर्ध्रकककाम्भोजशकनग्नाः सवाकटाः।
एतेऽष्टादशभाषाणामाश्रयाः सह कोङ्कणाः॥ इति। (३१० पृष्ठे)

[मन्त्रिप्रभृत्यष्टादशवर्गेषु बाह्यसमाचार-
परिज्ञानक्रमः]

तेषां बाह्यं चारं छत्रभृङ्गारव्यजनपादुकासनयानवाहनोपग्राहिणः तीक्ष्णा विद्युः । तं सत्त्रिणः संस्थास्वर्पयेयुः ।

श्रीमूला

सञ्चाराणां मध्ये तीक्ष्णा मन्त्र्यादीनां बाह्यं समाचारं छत्रभृङ्गाराद्युपग्रहण-वृत्त्या तान् सेवमानाः सन्तो जानीयुरित्याह—तेषामित्यादि । तत्र छत्रम् आतपत्रम् । भृङ्गारः पात्रभेदः कनकालुकाख्यः । व्यजनं तालवृन्तम् । पादुका उपानत् । आस-नम् उपवेशसंवेशाधारः । यानम् आन्दोलिका । वाहनम् अश्वः । तमिति । तं तीक्ष्णविदितं चारम्, सत्त्रिण उक्तलक्षणाः, संस्थासु, अर्पयेयुः निवेदयेयुः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

मन्त्र्यादीनां बाह्यं चारमधिकृत्याह—तेषामिति । मन्त्र्यादीनाम् । चारं बहिर्भवं कर्म । येन छद्मचरितेन बाह्यं कर्म ज्ञातव्यम्, तत्प्रदर्शयिष्यन् आह—छत्रेति । छत्रादीनां सर्वेषां ग्राहिण इत्यनेन अन्वयः । तथा च छत्रादिग्राहिण इत्यर्थः । छत्रभृङ्गारादीनाम उपग्रहणं स्वभावो येषाम् इत्यर्थो बोध्यः । एते हि अन्तःप्रवेशानर्हाः । छत्रम् आतपत्रम् । भृङ्गारं कनकालुकम् । पादुका पादत्राणम् । व्यजनं तालवृन्तम् । आसनं पीठम् । यानं शिबिकायुग्यादि । वाहनं हस्त्यश्वादि । छत्राद्युपग्राहिणः तीक्ष्णरसदगूढपुरुषेषु कतमे भवन्ति ? तत्राह - तीक्ष्णा इति । तमिति । (पृ० ३२५) तीक्ष्णाः छत्राद्युपग्राहिणो भूत्वा यमर्थं ज्ञातवन्त तं बाह्यं चारमित्यर्थः । उपलभ्येति शेषः । सत्त्रिण इति । उक्तलक्षणाः । संस्थासु कापटिकोदास्थितगृहपतिक-वैदेहकतापसव्यञ्जनासु अर्पयेयुः निवेदयेयुः ।

जयमङ्गला

नियुक्तानां व्यापारमाह—तेषामिति । मन्त्र्यादीनाम् । बाह्यश्चारञ्च-रितम् । छत्राद्युपग्राहिणः छत्राद्युपग्रहणशीला अन्तःप्रवेशा[1]नर्हाः । प्रत्यासन्नवर्तिनो मर्मज्ञास्तीक्ष्णाः स्वाम्यादेशे यथेष्टव्यापारसमर्था विद्युः । तत्रासनं पीठिकादि । यानं[2] युग्यादि । वाहनं हस्त्यश्वादि । तं चारं बाह्यमुपलभ्य । सत्त्रिणः संस्थास्विति कापटिकादिषु । यथायोगम् अर्पयेयुः[3] आचक्षीरन् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नियुक्तानामिति । (पृ० ३२५) ननु चारस्य बाह्याभ्यन्तरभेदेन सत्त्र्यादीनां व्यापारभेदः कुतः कल्पित ? शूरपण्योपजीवित्वादिव्यापारभेदेन पार्थक्यं च कुतो वा

अशुद्धम्

१. प्रवेशर्हाः;   २. (वाहनम् ? यानम्) ।

३. (स्थाप) ? अर्प ।

[अमात्यादिविषयकाऽऽन्तरसमाचार-
विज्ञानक्रमः]

सूदारालिकस्नापकसंवाहकास्तरककल्पकप्रसाधकोदकपरिचारका रसदाः कुब्जवामन[1]किरातमूकबधिरजडान्धच्छद्मानो नटनर्तकगायन-वादकवाग्जीवनकुशीलवाः स्त्रियश्चाभ्यन्तरं चारं विद्युः । तं भिक्षुक्यः संस्थास्वर्पयेयुः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

कृतमिति चेदुच्यते । मन्त्र्यादीनां बाह्ये चारकर्मणि राज्ञा नियुक्ता राज्ञा सह वार्तालापं कर्तुमसमर्था बहिर्यथेप्सितं कार्यं यथाकालं वा कर्तुं शक्नुवन्ति, न तथा आभ्यन्तरा भिक्षुक्यो बाह्याभ्यन्तरकार्ये इति हेतोर्बाह्याभ्यन्तरभेदेन चराणां पार्थक्यं कल्पितमेवमेव व्यापारभेदविषयेऽपि बोध्यम् ।

अन्तरिति । (पृ० ३२५) कुतः अन्तःप्रवेशानर्हाः ? इति चेद्बाह्ये कर्मणि नियुक्त्वादेव ।

छत्रम् आतपत्रम् । छादयति अनेन वा । मूले भृङ्गारम्—सुवर्णपात्रविशेषो यज्जलं बिभर्ति तत् । तदुक्तम्—

'भृङ्गारः कनकालुका । सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा । इति पुष्पावतंसाभमेवासुगन्धि सलिलं पिबेत्' ।इति (सुश्रुते सू० स्था० ४५, अ० १३२) । मूले व्यजनं-तालवृन्तं व्यजत्यनेनेति । पादुका—पादत्राणम्, तदुक्तम् अमरकोषे सरामाश्रमीव्याख्ये—पद्यतेऽनया, पादमुपनह्यते, पादमुपनह्यति वेति ।

तीक्ष्णा इति । (पृ० ३२५) एते हि छत्रादिग्रहणव्याजेन विश्वासानुकूलं व्यापारतिष्ठन्तोऽपि क्रूरत्वाद् राजविरोधिकार्यकरणे न कथमपि पश्चात् पदं विचलन्तीति मनुभावः ।

आसनं पीठम्, तदुक्तम् अमरकोशे—आस्यतेऽत्र 'आस उपदेशने' । इति । यानम् शिबिका-युग्यादि । तदुक्तं तत्रैव—"सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम्"इति । 'यानं स्याद् वाहने गतौ' (इति मेदिनी) इत्युक्तत्वाद् याने वाहनानामन्तर्भावेऽपि वाहनपदसमभिव्याहाराद् अत्रत्ययानशब्दो हस्त्यश्वातिरिक्तवाहनपरो बोध्यः । वाहनं हस्त्यश्वादि । एतेषामुपग्रहणं यथायोग्यं वेदितव्यम् ।

ननु तीक्ष्णैः ज्ञातोऽपि अर्थः कथं स्वस्वामिने बोधनीय इत्याह—तमिति । [पृ० ३१५] बाह्यं चारमित्यर्थः । उपलभ्य इति शेषः ।

श्रीमूला

विषदानसुलभसौकर्या सूदारालिकादिवृत्तिमाश्रिता रसदाः, तथा कुब्जवामनादिच्छलजीविनः, नटनर्तकादयः, स्त्रियश्च गृहान्तर्गतं चारं जानीयुरित्याह—

नी० टि० १. किरातेति । म्लेच्छजातिबर्बरशिराः ।

श्रीमूला

सूदेत्यादि। सूदः अन्नकारः, आरालिको भक्ष्यकारः। स्नापकः स्नपयिता, संवाहकः अङ्गमर्दकः, आस्तरकः शय्यास्तरणकर्ता, कल्पको नापितः, प्रसाधकः अलङ्कर्ता, उदकपरिचारकः जलहारकः। कुब्जः गड्डुलः, वामनः खर्वः, किरातः अल्पतनुः, जडः लोकव्यवहारानभिज्ञः। कुब्जादिषु शेषाः प्रतीताः। नटो नवरसाभिनयकर्त्ता, नर्तकः चारणः अङ्गविक्षेपमात्रकर्ता, गायनः गान्धर्ववित्, वादकः वंशवीणादिवादयिता, वाग्जीवनः पुरावृत्तकथनोपजीवी पुस्तकवाचकः, कुशीलवः वेणः लङ्घनप्लवनादिवृत्तिः। स्त्रियः प्रतारिकाः, स्त्रीग्रहणं षण्डस्याप्युपलक्षणम्। तमिति। तं रसदादिविज्ञातं चारं भिक्षुक्य उक्तलक्षणाः, संस्थास्वर्पयेयुः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

बाह्यप्रचारज्ञानोपायमुक्त्वा आभ्यन्तरचारवेदनोपायमाह—सूदेति। सूदः सूपादिव्यञ्जनकारः, माहानसिक इति यावत्। आरालिकः विचित्रभक्षकर्ता, स्नापकः स्वामिनः स्नपयिता; संवाहकः तस्याङ्गमर्दकः। आस्तरकः स्वामिशय्याप्रसाधकः। कल्पकः नापितः। प्रसाधकः शलाकाभ्यञ्जनालङ्कारकर्ता, उदकपरिचारकः जलकर्मकुशलः। एते सर्वेऽपि रसदा भवन्ति। एतेषां रसदत्वं विषदानादिसौकर्यसंभवात्।

अथ आभ्यन्तरप्रचारानितरानप्याह— कुब्जेति। कुब्जः गड्डुल इति श्रीमूलायाम्। वामनः खर्वः असम्पूर्णावयव इत्युपाध्यनिरपेक्षायाम्। किरातः तद्देशस्थो म्लेच्छः अल्पतनुः। मूको न वक्ति, जडो न वक्ति शृणोति वा। लोकव्यवहारानभिज्ञ इति श्रीमूलायाम्। अन्धो न पश्यति। एते सर्वे गुणाः स्वामिनः अन्तश्चरणाय विश्वासाधायकाः, यतः अन्तःपुरस्थः प्रचारः जडमूकादिद्वारा न भिद्यत इत्यभिप्रायेण। अथ अन्तः प्रचरणार्हान् चराणां गुणानाश्रयमुखेन वदति। नटः अभिनेता। नर्तकः चारणः अङ्गविक्षेपकर्ता। गायनः गान्धर्वशास्त्रवित्, वादकः वीणादिवाद्यकुशलः। वाग्जीवनः पुराणादिप्रवचनपटुः। कथकादय इति जयमङ्गलायाम्। कुशीलवः लङ्घनप्लवनादिवृत्ति इति श्रीमूलायाम्। स्त्रियः वृषल्यादयः अनिषिद्धोचितप्रवेशनिष्कासनाः। कुब्जादिभिः अन्तः प्रविश्य विदितं गूढभावं कथं स्थानान्तरमपसर्पयेदित्याह—तमिति। भिक्षुक्य इति। सञ्चरणकर्त्र्यः परिव्राजिका मुण्डादयः। कुत्र चारं अर्पयेयुस्तदाह—संस्थास्विति। कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहकतापसव्यञ्जनासु इत्यर्थः।

जयमङ्गला

आभ्यन्तरं के विद्युरित्याह—सूदेत्यादि। सूदः सूपकारः। आरालिकः कण्टकः। स्नापकः स्नापयिता। संवाहकोऽङ्गमर्दकः, आस्तरकः शय्याप्रसाधयिता[1]।

अशुद्धम्

१. प्रसाधयिता। उदक।

जयमङ्गला

कल्पको नापितः। उदकपरिचारकः पानीयकर्मान्तिकः। एते रसदा रसावचारणस्थाननियोगत्वात्। किमेत एवाभ्यन्तरं विद्युरित्याह—कुब्जादयश्च कुब्जवामनौ। किरातो म्लेच्छविशेषः। एते विदूषकादिच्छद्मानश्चान्तःपुरचारिणो विश्वास्याश्च। तत्र मूको यो न वक्ति। जडो यो न वक्ति शृणोति च। गायना वीणावादकाः। वाग्जीवनाः कथकादयः, कुशीलवा रङ्गोपजीविनः। स्त्रियश्च वृषल्योऽनिषिद्धो[1]-चितिप्रवेशित्वाद् आभ्यन्तरं चारं विद्युः। तमित्यान्तरं चारम्। भिक्षुक्यः परिव्राजिका उचितनिष्कासप्रवेशाः संस्थास्वर्पयेयुः[2]।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

बाह्यप्रचारज्ञानोपायमुक्त्वा आभ्यन्तरचारवेदनोपायमाह—सूदेति। (पृ० ३२७) सूदयति रसान् इति उक्तं शब्दकल्पद्रुमे।

आरालिकः—कुटिलः। तदाहुः वाचस्पत्ये—अरालं कुटिलं चरति इति ठक्। पाचके कुटिलचारिणि च। धनलोभेन परप्रेरितो हि पाचको विषादिसंसृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचरित्वम्, अतो राज्ञा यथाभूताः पाचका नियोज्यास्तद्दर्शितम्, तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[3]।

कण्टक इति। (पृ० ३२७) कुटिलवदाचरणकर्तृकत्वात् कण्टक इति व्याख्यानं सूपपादनीयम्। अत आरालिकस्य कुटिलवदाचरणशीलत्वं प्रसिद्धम्। आस्तरक इति। (पृ० ३२७) आस्तीर्यतेऽसौ कम्बलाम्, वक्तास्तरशय्याकुशासनम्।

कथं रसदा भवन्ति इत्याह—रसदेति। (पृ० ३२७) ननु एते रसदाः सूदादयो राजानमन्यं वा स्वामिनं किमर्थं हन्युः? इति चेल् लोककण्टकस्य राज्ञो हननस्यापि धर्म्यत्वात्। तदुक्तम्—

धर्म्यामारेभिरे हिंसामृषिकल्पा महीभुजः[4]।
तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन् दोषैर्न लिप्यते ॥५॥ इति। (का० ६, स०)

अशुद्धम्

१. वृषल्यो निषिद्धो ; २. (सर्पेयुः ?) संस्थास्वर्पयेयुः।

३. रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽकृत्यतां गताः।
सिसृक्षवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् ॥
विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः।
स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया ॥
विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः।
तस्माद् वैद्येन सततं विषाद् रक्ष्यो नराधिपः ॥ (वाचस्पत्यकोशे)

४. (ज०) तत्रापि हिंसा काचित् क्रियमाणा धर्मार्हा भवतीत्याह—धर्म्यामित्यादि। धर्मादनपेतां हिंसां पश्वालम्भनवत्। ऋषिकल्पा मन्वादयो राजानः। असाधून् प्रजाबाधकान्। पापिष्ठान् (पापात्मनः) असाधुतयैव। दोषैर्न लिप्यते, तेषां निग्रहेण भूयसो जनस्यानुग्रहाद् व्याघ्रादिघातवत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सूदादीनां नियोजनप्रयोजनम्

ननु सूपकारादय एतावन्मात्रया भिन्नभिन्नकार्येषु कुतो नियोक्तव्याः ? इति चेत्, तेषामवश्यभर्तव्यत्वाद् इति जानीहि। तदुक्तं प्राक्—'ये चाप्यसम्बन्धिनोऽवश्यभर्तव्याः' इत्यादि। (कौ० अ० ११, अर्थ० शा०) अवश्यभर्तव्यत्वं चैतेषां परेषु स्वकीयगूढक्रिया-प्रकाशो मा भवतु इत्यपह्नवार्थं ज्ञेयम्। नीतिसारे परराज्यस्य आभ्यन्तरगूढतत्त्वनिगूढार्थं नियुक्ताः, एवं कौटिल्योक्ताश्चेमे भवन्ति। तथा हि—

नीतिसारार्थशास्त्रयोः नियुक्तसूदादिविषये मतभेदः

नीतिसारे	कौटिल्ये अर्थशास्त्रे
(१) अन्नव्यञ्जनकर्ता	सूदः
(२) कल्पकः	कल्पकः
(३) स्नापकः	स्नापकः
(४) प्रसाधकः	प्रसाधकः
(५) भोजकः	
(६) गात्रसंवाहकः	संवाहकः
(७) जलदायकः	उदकपरिचारकः।
(८) ताम्बूलदायकः	रसदायकः
(९) कुसुमदायकः	
(१०) गन्धदायकः	
(११) भूषणदायकः	आरालिक इति।

मतभेदपरिहारः

ननु कामन्दकेन कौटिल्येन च न्यूनातिरिक्तसङ्ख्यया सूदादय उपवर्णिताः, तदेकवाक्यता कथं समन्वेति ? इति चेत्। तेषां तेषां यथायोगं तत्र तत्रान्तर्भावेन उभयोरेकवाक्यतायां न कोऽपि दोषः। यथा ताम्बूलकुसुमादिदायकानां प्रसाधके अन्तर्भावः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

उ०नि० धर्मादनपेतां धर्म्यां हिंसां पापिनां हननम्। आरेभिरे आरब्धवन्तः। ऋषि-कल्पा ऋषिसमा एव राजानः। यथा महर्षयो यज्ञेषु पश्वालंभनलक्षणं धर्मं कुर्वन्ति तथा राजर्षयोऽपि चोरादिनिग्रहरूपां धर्म्यामेव हिंसां कुर्वन्ति। तस्मादसाधूंश्चोरपारदा-रिकान्, अन्यानपि पापिष्ठान् स्वामिद्रोहकरादीन् हिंसन् दोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः।

तथैवोक्तमन्यत्रापि—

विषेण वा माधव मायया वा गोविन्द शस्त्रेण तथाऽग्निना वा।
येस्तैरुपायैररविन्दनाभ शत्रोर्वधं वेदविदो वदन्ति ॥ (नी० १८ स०)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

रसदपरिगणनस्य नीतसारमतेन प्रयोजनम्

किञ्च, रसदेषु गन्धताम्बूलादिप्रसाधनकर्तॄणां नीतिसारकृन्मतेन अन्तर्भावे कृतेऽपि पृथङ्निर्देशेनेदं स्फुटं भवति यत् कामन्दकोक्तस्नापकादिपरिगणितकर्मकराद्य-पेक्षया न्यूनाः कर्मकरा न कर्तव्या इति ।

कुब्जादय इति । (पृ० ३२८) कुब्जत्वादिकं राज्ञः अन्तःपुरे जीविकालाभ-हेतुत्वपरिचयार्थम् ।

किरात इति । (पृ०३२८) किरं शूकरं ताते हिनस्तीति किरातजातीयो म्लेच्छभेदो निषादः । किरातदेशे[1] भवः किरात इत्युक्तं वाचस्पत्यकोषे—किराती इत्युक्तिश्चामरग्रहणे अस्या नियुक्तत्वाद् बोध्या ।

विदूषकादिति । (पृ० ३२८) विदूषकादय ऐकदेशिका अधीतविद्या हास्य-रसादिसञ्चारणेन विनोदयितारो भवन्ति इत्येतेषां वैशिष्ट्यं बोध्यम् । अत एव एतेषा-मन्तःपुरप्रवेशो नासुलभ इत्यपि स्पष्टम् । तदाह—अन्तरिति ।

रङ्गेति । (पृ० ३२८) नटस्य उल्लेखात् तदतिरिक्ता रङ्गोपजीविनः अत्र उक्ताः ।

वृषल्योऽनिषिद्धा इति पाठः

वृषल्य इति । (पृ० ३२८) अग्रे अनिषिद्धोचितप्रवेशत्वादित्युक्तत्वाद् अकारप्रश्लेषोऽत्र बोध्यः । स्पष्टीकृतञ्चैतत् श्रीमूलायाम्—"स्त्रियश्च गृहान्तर्गतं चारं जानीयु"रिति ।

ननु सूदादयो निगूढं पराभिप्रायम् अन्तः प्रविश्यापि कथं जानीयुः ? इति चेन्न, तर्केण परस्य इङ्गिताकारौ दृष्ट्वा पराभिप्रायः चारैः बुद्ध्यत इति । तद्व्यक्तं नीतिसारे । तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[2] ।

एतेन राजनीतिविदा कार्यकुशलेन राजनीत्या सह साहित्यशास्त्रोक्तरीत्या सत्त्वभावा दृष्ट्यादयश्च अवश्यं ज्ञातव्याः ।

---

१. 'तप्तकुण्डं समारभ्य रामक्षेत्रान्तिकं शिवे ।
किरातदेशो विज्ञेयो विन्ध्यशैले च तिष्ठते' ॥

२. तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् मृदुर्लघुपरिक्रमः ।
क्लेशायाससहो दक्षश्चारः स्यात् प्रतिपत्तिमान् ॥ (का० रा० १३।२६)

[का०ज०म०] तर्केङ्गितज्ञ इति । तर्क ऊहः । गूढवस्तूत्प्रेक्षणमिति यावत् । इङ्गितम् अन्यथावृत्तिः ।
[उ० नि०] तर्केति । तर्क ऊहः प्रज्ञागुणः, येन अनुक्तमपि ऊहति । इङ्गितम् अन्यथावृत्तिः पूर्वं प्रवृत्तायाः क्रियाया अन्यथात्वम् इङ्गितम् । आकारस्यापि उपलक्षणार्थं तज्जानातीति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तथा विदुषो विद्वत्त्वं कथं परिपूर्णं भवतीति भाख्युक्तदिशा ज्ञात्वा चरैः पण्डितैर्भाव्यम् इति सिद्धयति। तथा चोक्तं किरातार्जुनीये २ सर्गे—

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्॥ ३३॥ इति।

तर्कस्वरूपम्

अत्रेदं बोध्यम्—तर्को हि 'यदि वह्न्यभाववान् स्यात्, तर्हि धूमाभाववान् स्यात्' इत्येवंरूपः, आपाद्यवाप्यापादकवत्तानिश्चयापाद्यव्यतिरेकनिश्चयाभ्यां भवति। स च आहार्यरूपत्वान्न अनुमानेऽन्तर्भवति इति नैयायिकैः तर्कस्य स्वरूपमुच्यते। स एव साहित्यविदां मतेन वैयञ्जनिको बोधः सम्भवति। तथा हि—व्यङ्ग्यत्वं स्थायिभावानां विभावानुभावसाधारणीकरणमहिम्ना सम्भवति। तत्त्वं च व्यञ्जनाव्यापारजन्यबोधविषयत्वम्। एवंविधबोधोत्पादने हेतुः साहित्यविद्भिरुक्तो व्यञ्जनाव्यापारः अर्थापत्तौ अन्तर्भवतीति वेदान्तकल्पलतायां साधितम्। तत्रायं भावः—'इदं विना इदं नोत्पद्यते, इत्येवंविधमर्थापत्तिस्वरूपं व्यञ्जनास्वरूपान्नातिरिच्यते। तस्माद् एतन्मतानुसारेण साहित्यविद्भिः निर्दिष्टा व्यञ्जना व्यतिरेकव्याप्तिरूपा भवति। तज्जन्यश्च बोधः अर्थापत्तिजन्य एव। एवंविधबोधे अपूर्वत्वं तदेव, यद् दृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिमहिम्ना साध्यस्य भानम्। तत्रेदम् उदाहरणम्—निर्णेतुमिति[1]। तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्।

अर्थापत्त्या व्यञ्जनया च जन्ये बोधे अन्तरम्

न च अर्थापत्त्यैव सम्भवति बोधे पुनः साहित्यविद्भिस्तस्य वैयञ्जनिकत्वं कुतः स्वीक्रियत इति चेत्, इदं चिन्त्यम्। साहित्यविद्भिस्तत्र तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभावसाधारणीकरणव्यापारमहिम्ना उद्बुद्धः स्थायिभावविषयकः संस्कारः व्यञ्जना इत्युक्तम्। तस्येदं फलं यत् तथाविधोद्बुद्धसंस्कारसाहचर्येण अर्थापत्तिजन्यस्यापि बोधस्य प्रत्यक्षत्वमिति। प्रत्यभिज्ञादर्शनानुसारेण प्रत्यक्षत्वादीनां साङ्कर्यन्न जातिबाधकं बोध्यम्। तथा चायं निष्कर्षः—चरैराकारेङ्गितादिभिः परतत्त्वम् अनुभूयते, सोऽनुभवः संस्कारसंस्कृतत्वे सति प्रत्यक्षायमाणः, अन्यत्र तु अर्थापत्तिजन्य इति। तत्राप्ययं विशेषः—राज्ये स्वदोषेण स्वामिदोषेण वा क्रुद्ध-लुब्ध-भीताऽपमानिताः सन्तो ये अन्तर्बहिर्वा निवसन्ति, तेषाम् अन्तर्गतस्य भावस्य परिचयः अष्टाभिः सात्त्विकैः भावैः कथमपि न असुलभ इति। तथा च ध्वनितम्—

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृताद् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः।
तवाभिधानाद् व्यथते नताननः सुदुस्सहान्मन्त्रपदादिवोरगः॥ इति।
(कि० १।२४)

---

१. "निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि!।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः॥" इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

क्रुद्धत्वादीनां परिचयसाधनम्

अनेन पद्येन दुर्योधनस्य धर्मराजं प्रति क्रुद्धत्वं भीतत्वम् अपमानित्वं च शङ्का-वृत्त्या अवगतं भवति। एवमेव सर्वत्रापि बोध्यम्। तत्र—कृत्यपक्षेषु संभवतां क्रोधा-दीनाम् अर्थापत्तिजन्यः अनुभवो व्यञ्जनाबलात् प्रत्यक्षायमाणः सात्त्विकभावाविर्भाव-परिचयेन स्फुटो भवति। तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।

इत्थञ्च टिप्पण्युक्तैः विभावानुभावव्यभिचरिभावैः सात्त्विकभावादिषु अष्टविधेषु स्तंभादिषु कस्यचन आविर्भावे जाते सति भीतत्व-क्रुद्धत्वापमानित्व-लुब्धत्वान्यतमं कृत्यपक्षेषु भेद्येषु च ज्ञातुं शक्यते।

यद्यपि टिप्पण्युक्तसात्त्विकभावेषु भयक्रोधयोरेव उक्तत्वेन इतरयोः ग्रहणं न भवति, तथापि अपमानितत्वं क्रुद्धे अन्तर्भाव्य तदनुबन्धि सात्त्विकभावोदयेन अपमानितो बोद्धुं शक्यः। एवं लोभेन परद्रव्यहरणे अभिनिवेशप्रयुक्तशङ्कया भयेन लोभः अभ्यूह्यः।

न च स्तम्भादिसात्त्विकभावैः आविष्कृतैः क्रोधादय एव कथं व्यङ्ग्याः? इतरेषामपि व्यञ्जनस्य शक्यत्वाद् इति वाच्यम्, परिशेषानुमानप्रणाल्या पर्वतीय-वह्न्यनुमितिवत् पारिशेष्ये सति क्रोधादीनां व्यञ्जने बाधकाभावात्।

सात्त्विकभावाविर्भावः

१. स्तम्भो मदगदक्रोधभयविस्मयगर्वजः।
तथा हर्षविषादादेर्जायते नीचमध्ययोः॥
सचेतनोऽपि निश्चेष्टो निष्प्रकम्पो जडाकृतिः।
स्तब्धगात्रश्च शून्यश्च स्तम्भवान् इति कथ्यते॥
स्वेदः सम्पीडनक्रोधश्रमव्यायामभीतिभिः।
धर्महर्षज्वरग्लानिसुखलज्जादिभिर्भवेत्॥
स्वेदापनयनेनैव व्यजनग्रहणेन च।
तथा वाताभिलाषेण ह्यनुभावः प्रकाश्यते॥
रोमाञ्चः क्रोधरुग्भीतिहर्षशीतादिभिर्भवेत्।
तं चोत्सुकासकृद्गात्रसंस्पर्शैः पुलकैर्वदेत्॥
स्वरभेदो गदमदक्रोधहर्षभयज्वरैः।
तस्याऽनुभवाः कविभिर्वर्ण्यन्ते गद्गदादिभिः॥
स्थानभ्रष्टैः स्वरैर्भूयः स्खलितैर्गद्गदैरपि।
बाष्पो जृम्भाभयक्रोधशीतैरनिमिषेक्षणैः॥
जायते रोगशोकाभ्यां धूमाञ्जनविजृम्भणैः।
वर्ण्यतेऽसौ मुहुर्बाष्पमोक्षणैर्नेत्रमार्जनैः॥
वैवर्ण्यमातपक्रोधव्याधिशीतभयक्लमैः।
अङ्गकार्श्याङ्गसौन्दर्यविप्लवाद्यस्य वर्ण्यते॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सात्त्विकभावोदयानुदयौ

न च अन्येषु व्यभिचारादिभावेषु सत्सु सात्त्विकभावानामेव अत्रोक्तिः किमभिप्रायिकेति शङ्क्यम्, तेषां सहसा अपह्नोतुमशक्यत्वात्, तेषु सत्स्वेव रससञ्चरणस्वाभाव्याच्च ।

न च क्वचिद् भेद्यः कृत्यो वा सात्त्विकभावानपि अपह्नोतुमर्हतीति वाच्यम्, अभिव्यञ्जनीयस्य क्रोधस्य निश्चयदार्ढ्यायैव 'त्रयाणामेकवाक्यत्वे संप्रत्ययः' इति न्यायेन कृत्येषु भेद्येषु वा क्रोधादिनिश्चयस्य दार्ढ्येन सम्भवात् । नन्वेवं सति यथा विजिगीषुः परेषु चरान् अपसर्पयति तथा परोऽप्यत्र, एवंसति स्वीयसात्त्विकभावानां स्तम्भादीनामपि सङ्गोपनं न भवितेति चरेभ्यः आत्मनस्त्राणं कथं स्यात् ? इति चेन्न ।

यदि भारतीयराजनीतिपरतन्त्रो राजा सात्त्विकः सन् द्वितीयाध्यायोक्तदिशा समाधिभाक् स्यात्, तर्हि सः सात्त्विकभावान् रोद्धुं शक्नुयात् ।

यतः आत्मत्वेनाध्यस्तः प्राणो यदा सूक्ष्मभूतप्रकारेण सञ्चरति, तदा तन्महिम्ना सात्त्विकाः स्तम्भादयः अष्टौ भावा अभिव्यक्ता भवन्ति (तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]) ।

तत्र पृथिवीभूतेन सह अभिमाने जाते स्तम्भो भवति । स्वेदस्तेजसि । वाष्पो (नेत्राश्रु) जले, वैवर्ण्यं तेजसि, कम्पो वायौ, प्रलयः आकाशे । स्वरभेद इत्येतत्सर्वं

कम्पो गदभयस्पर्शहर्षरोषजरादिभिः ।
वेपनैः स्फुरणैः कम्पैः स वर्ण्यः कविपुङ्गवैः ॥
प्रलयो मदनिद्रारुक्प्रहारैरुपजायते ।
स च दुःखाभिषङ्गाच्च निश्चेतनतयोच्यते ॥ [भा०प्र० १]

सात्त्विकभावोदयः

१. तदुक्तं गोकुलनाथोपाध्यायैः—

रत्यादयोऽष्टौ व्यभिचारिणोऽपि सन्तः क्वचित् स्थायित्वमापद्यन्ते । सात्त्विकास्त्वात्मत्वेनाध्यस्तस्य प्राणस्य सूक्ष्मभूतप्रकारात्मकत्वादिनाऽष्टधा भिद्यमाना व्यभिचारिणोऽपि बाह्यरूपेण परिणामादनुभावतयाऽपि स्पृश्यन्ते यदाहुः—

"पृथग् भावा भवन्त्येतेऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।" इति ।

विवृतं चैतन्नृत्याध्याये शार्ङ्गदेवेन—

उक्ते रत्यादिकैर्भावैः संविद् विक्रियते यदा ।
प्राणेऽध्यस्यत्यथात्मानं देहं प्राणस्तनोति सः ॥
तदा स्तम्भादयो देहे विकाराः प्रभवन्त्यमी ।
कदाचित् स्पन्दमानः स देहे प्राणश्चरत्ययम् ॥
यदाऽध्यास्ते धरां स्तम्भमन्तर्भावयते तदा ॥ इत्यादिना ।

(का० प्र० ४ उल्लासे, १५४ पृष्ठे)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रकटीकृतं सङ्गीतरत्नाकरे—७ अध्याये नर्तनाध्याये—४६७ पृष्ठे[1]।

---

१. नृत्याध्याये—"उक्तै रत्यादिभिर्भावैः संविद्विक्रियते यदा ॥ १६४५॥
प्राणेऽध्यस्यति सात्मानं देहं प्राणस्तनोति सः।
तदा स्तम्भादयो देहे विकाराः प्रभवन्त्यमी ॥ १६४६ ॥
एवं सति स्वाद्यमानरत्यादि-स्वैर्विभावकैः ।
विभाविता देहसंस्थैः स्तम्भाद्यैरनुभाविताः ॥ १६४७॥
अध्यस्तसंविदि प्राणे प्रकाशन्तेऽन्तरे भवाः ।
एते स्युः सात्त्विका भावाः सत्त्वप्राणप्रकाशनात् ॥
साङ्ख्योक्तो वा गुणः सत्त्वं साधुत्वं वा तदुच्यते ।
निर्मलप्राणदेहत्वं साधुत्वमिह संमतम् ॥
तत्र सत्त्वे भवा भावाः सात्त्विकाः संमताः सताम् ।
चत्वारि क्ष्मादिभूतानि प्राधान्येनावलम्बते ॥
कदाचित्स्वप्रधानः सन्देहे प्राणश्चरत्ययम् ।
यदाध्यास्ते धरां स्तम्भं भावं भावयते तदा ॥
प्राणाज्जलस्थादश्रूणि तेजस्स्थात्तु विवर्णता ।
स्वेदश्चाकाशनिष्ठात्तु प्रलयो जायते ततः ॥

[टी०] "उक्तैरित्यादि। रत्यादिभिर्भावैः स्थायिभावैः संविद्विषयानभिमुखं ज्ञानं यदा विक्रियते विषयविशेषाभिमुखीक्रियते। सा विक्रियमाणा संवित्प्राणे शरीरान्तश्चरे जीवननिमित्ते वायुविशेषे। आत्मानं स्वसंविदाकारमित्यर्थः। अध्यस्यति आरोपयति। स प्राणः। देहं स्थूलदेहम्। आत्मानं तनोति अध्यस्तसंविदाकारं करोति। देह आत्मबुद्धिं जनयतीति स एव फलितोऽर्थोऽवगन्तव्यः। तदा स्तम्भादय इति। यदैवं परम्परया देहे चात्माध्यासो भवति, तदा स्तम्भादयोऽमी देहे विकाराः प्रभवन्तीति सात्त्विकोत्पत्तौ सामग्री दर्शिता। देहे विकार इत्यनेन बाह्यानां स्तम्भादीनां रत्याद्यनुभावत्वमपि दर्शितं भवति। आन्तराणां तु स्तम्भादीनां सात्त्विकत्वमेवेत्यवगन्तव्यम्।

एवं सतीत्यादि। एवं सत्युक्तप्रकारेण देहे स्तम्भादिषु विकारेषूत्पन्नेषु। स्वाद्यमानरत्यादिस्वैरिति। स्वाद्यमानाश्च ते रत्यादयश्च तेषां स्वैः संबन्धिभिः। रत्यादीनां प्रतिनियतैरित्यर्थः। विभावकैर्ललनोद्यानादिभिर्विभाविता उत्पादिताः। देहसंस्थैः स्तम्भाद्यैर्विकारैरनुभाविता अनुभाव्यत्वं प्रापिताः प्रकाशिता इत्यर्थः। अध्यस्तसंविदीति। अध्यस्ता संविद्यस्मिन्निति तथोक्तस्तस्मिन् प्राणे प्रकाशन्त इति, प्राणमाश्रित्य प्रतिभासन्त इत्यर्थः। अन्तरे भवा इति। उक्तप्रकारेणान्तरेऽन्तरात्मनि भवाः संभूता इति भावः। सत्त्वप्राणप्रकाशनात्सत्त्वाख्ये प्राणे प्रकाशनात्सात्त्विकास्स्युः।

मतान्तराश्रयणेन सत्त्वशब्दस्यार्थान्तरं दर्शयति—साङ्ख्योक्तो वेत्यादि। तत्रेति। त्रिषु पक्षेषु। चत्वारीत्यादि। अयं प्राणो वायुरूपश्चत्वारिक्ष्मादिभूतानि पृथिव्यप्तेज आकाशानि। पर्यायेण कदाचित्स्वप्रधानः स्वात्मवायुरेव प्रधानः सन् देहे चरतीति सम्बन्धः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदिदं तत्त्वमभिसन्धाय यदि राजा तत्र तत्र नाडीषु आत्मत्वेन अध्यस्तस्य प्राणस्य सञ्चरणभावनामकुर्वन् निर्विकारतया अवतिष्ठते तर्हि एकस्याऽपि सात्त्विकभावस्य उदयो न भवितुमर्हति, नाऽपि च राज्ञो निगूढं तत्त्वं परचरो विजानीयात्।

शान्तरसे सात्त्विकभावानुदयः

ननु सात्त्विकभावस्य उदयमन्तरा कश्चन अवस्थातुं शक्नोति ? शक्नोत्येव यदि तस्मिन् शान्तरसः स्यात्। यतः शान्तरसस्य अभिनयो न भवितुमर्हति सात्त्विकभावोदयाभावात्। अत एव तस्य रसत्वमेव नाऽस्ति इति व्याख्यान्ति साहित्यरसिकाः। तदुक्तं भावप्रकाशने—षष्ठेऽधिकारे (पृ० १३६) व्यक्तञ्चैतट्टिप्पण्याम्[1]।

यत्र शान्तरसो हि निर्वेदस्थायिभावकस्तत्त्वावबोधजो भवति तत्र अनुभावोदयाभावेन निर्वेदो योगिषु सन्नपि नाटकदृष्ट्या अभिनयाभावेन तस्य अनुपादेयतां स्वीकुर्वन्ति साहित्यिकाः, तदुक्तं भावप्रकाशने—

'तत्त्वावबोधजो योगिष्वनुपादेयतां व्रजेत्'। इति।

एवंगुणसम्पन्ना राज्ये राजानः, मन्त्रिणः, सेनानायकाः, अध्यक्षा यदा भवन्ति, तदैव तेषु मित्रता, शङ्काऽसमाधिकरणा भवति। तदुक्तं मानसरामायणे[2]।

तत्र प्राणस्य पृथिव्याद्यवलम्बने स्तम्भादिभावोद्भावनमाह—यदाध्यस्त इत्यादि। जलस्थादश्रूर्णाति। जायन्त इत्यध्याहार्यम्। तेजस्थात्प्राणाद्विवर्णता स्वेदश्च जायत इति सम्बन्धः। आकाशनिष्ठात्प्राणात्तु प्रलयो जायते।

१. "नोपकुर्वन्ति शान्तस्य भावाः सञ्चारिणो यतः।
तस्माच्छान्तरसस्यैवं विकलाङ्गत्वमुच्यते॥
निवृत्ते विषयासङ्गे स्वान्ते शान्तिमुपेयुषि।
निर्वेदादेरनुदयादनुभावो न दृश्यते॥
अतो हर्षाद्यनुभवराहित्याद्विकलाङ्गता।
अस्तीति सत्तामात्रेण प्रायः शान्तो विभाव्यते॥
यतो न भावोऽभिनयो न शक्यो नाट्यकर्मणि।
शमे स्थायिनि तत्र स्युर्भावा हर्षादयः कथम्॥
अतोऽयं विकलप्रायस्तथापि श्रेष्ठ उच्यते॥ इति।

२. कुपथ निवारि सुपन्थ चलावा।
गुन प्रगटहि अवगुणहि दुरावा॥
देत लेत मन सङ्क न धरहीं।
बल अनुमान सदा हित करहीं।
विपतिकाल कर सतगुन नेहा।
श्रुति कह सन्त मित्र गुन एहा॥
(मा० रा० कि० काण्डे, दोहा ७४)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एवंरीत्या आत्मनः स्वरूपं सङ्गोप्य स्वकीयचरद्वारा परस्य मन्त्र्यादीनधिकृत्य तेषु सन्तोषः, अभिमानश्च कियन्मात्रया अस्तीति निगूढं तत्त्वं क्रोधादि उत्पाद्य राज्ञा चरेण ज्ञातव्यम् । इति चरनियोजनसार्थक्यं भवति ।

सर्पयेयुरिति । (पृ० ३२८) अत्र श्रीमूलासम्मतः पाठः अर्पयेयुरिति । नीतिनिर्णीतिसम्मतस्तु पाठः सर्पयेयुरिति । अत्र तु कोष्ठके पाठद्वयसत्त्वात् जयमङ्गलाकृत्संमतिः कतरस्मिन् पाठ इति सुधीभिरेव यथायोग्यं चिन्तनीयम् ।

गूढतत्त्वपरिचयोपायः

ननु परस्य मन्त्र्यादयोऽपि न सर्वं सदृशा यत् सहजत एव तेषां स्वविषये वास्तविकं कीदृशं मतमस्तीति चरः परिचिनुयात् ? कथं वा तन्मतपरिचयाय क्रोधादीन् समुत्पादयेत् ? इति चेदभिधीयते—

यदा किल भेद्यः क्रुद्धो वा मन्त्री "स्वविषये लोकस्य एवंविधा धारणा, स्वस्मै वा लोको रोचते" इत्येवंरीत्या आत्मनः पुरतः स्वमतं जल्पति तदा तद्विरुद्धं चरेण वक्तव्यम् । यदि स्वमतं प्रत्यक्षप्रमाणत्रयप्रमितं वर्तते तर्हि मन्त्री आत्मनः मतमधिकृत्य प्रमाणमुपस्थापयेदेव । यदि नास्ति प्रमाणं तर्हि प्रतिज्ञातार्थस्थापनाविषये मन्त्र्यादिः वितण्डां कुर्यात् क्रुद्ध्येद्वा । एवंकृते मन्त्रिणस्तात्पर्यं आत्मीयता च कुत्रास्तीति चरो ज्ञातुमर्हेत्[1] ।

यथा दुर्योधनो नीतिकुशलः इङ्गितकारमपह्नोतुं जानाति, तथापि तस्यान्तर्गता भावा वर्णिलिङ्गिना चरेण ज्ञाता एव कथाप्रसङ्गेन । इति चरस्यापि वैशिष्ट्यमस्ति । तत्र कारणं स्वामिनो महाराजस्य सात्त्विकता । तद्व्यक्तं किराते । तत्रैव द्रष्टव्यम्[2] ।

न चैवं स तु—

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं विधाय दुःशासनमिद्धशासनः ।
.................................अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ॥

इत्येवंविध आसीत्, तस्य चरेण भावः कथं ज्ञातः ? इति चेत् । ये किल असात्त्विका भवन्ति तेषां अधःपतने अन्तर्गतभावप्रकाशने च विभूतय एव कारणं भवन्ति[3] ।

भिक्षुक्य इति । (पृ० ३२८) एतासां पृथग् ग्रहणं सूदादिभिः ज्ञातस्य अन्तःपुरवर्तिनो गूढतत्त्वस्य बहिरपसर्पणार्थं भिक्षुक्यः कापटिकादिसंस्थासु भोजनाच्छादनादिमिषेण संस्थिताः संस्थाध्यक्षं निवेदयन्ति इति भावः । इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तनेन ।

---

१. कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृताद् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।
तवाभिधानाद् व्यथते नताननः सुदुःसहान् मन्त्रपदादिवोरगः ।
(कि० १।२४)

२. निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥
(कि० १।६)

३. असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥

[ज्ञातानां वृत्तान्तानां राज्ञि गूढं
निवेदने उपायाः]

संस्थानामन्तेवासिनः संज्ञालिपिभिश्चारसञ्चारं कुर्युः । न चान्योन्यं [1]संस्थास्ते वा विद्युः ।

[चारे प्रवृत्तानां भिक्षुक्यादीनाम् अन्तःप्रवेशा-
लाभकाले तद्वृत्तान्तावेदनोपायाः]

भिक्षुकीप्रतिषेधे द्वास्स्थपरम्परा [2]मातापितृव्यञ्जनाः [3]शिल्पकारिकाः [4]कुशीलवा दास्यो वा [5]गीतवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा चारं निर्हरेयुः । दीर्घरोगोन्मादा[6]ग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम् ।

श्रीमूला

संस्थास्वर्पितश्चारः केन द्वारेण राजानं प्राप्नुयादित्यत्राह—संस्थानामित्यादि । संज्ञालिपिभिः अर्थसूचनाय स्वसङ्केतकल्पिताभिर्लिपिभिः पत्रे निवेशिताभिः । चार-सञ्चारं चारस्य बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च व्यापारस्य सञ्चारं राज्ञि समर्पणम् । न चेति । संस्थास्ते वा अन्योन्यं न विद्युः, संस्थाः संस्थान्तरवेदिनः सञ्चाराश्च सञ्चारान्तरवेदिनो न भवेयुः, संवादच्छलनपरिहारार्थम्, एकविज्ञाने सर्वग्रहणं मा भूदित्येतदर्थं च । अन्योन्यवेदने हि स्वस्वचारस्यान्यचारेण संवादं मिथ्यैव परिकल्प्य स्वामिनं वञ्च-येयुः । एकस्मिन् विज्ञाते तद्द्वारेणान्यस्य तद्द्वारेणान्यस्येति क्रमेण सर्वस्य ग्रहणं च प्रसज्येतेति ।

यदि भिक्षुक्यो नान्तःप्रवेशं लभेरन् तदा सूदादिसकाशाच्चारः कथं निष्क्रा-मयितव्य इत्यत्राह—भिक्षुकीति । भिक्षुकीप्रतिषेधे भिक्षुकीनामन्तःप्रवेशप्रतिरोधे, द्वास्स्थपरम्परा चारं निर्हरेत् । एको द्वाःस्थस्तदनन्तराय द्वास्स्थाय, स तदनन्तरायेति क्रमेण चरमो द्वास्स्थो भिक्षुक्यादये बाह्यजनाय राज्ञे वा चारं समर्पयेदित्यर्थः । तदभावे मातापितृव्यञ्जनाः अन्तःपुरसेवकजनस्य माताऽहं पिताऽहमिति बन्धुत्वाप-देशिनो वृद्धाः स्त्रियः पुरुषाश्च चारं निर्हरेयुः । शिल्पकारिकाः केशसंस्कारपत्र-वल्लीरचनादिवैचित्र्यं शिल्पं तत्कर्त्र्यः, कुशीलवा गायन्यः, दास्यो वा परिचारिका वा, चारं निर्हरेयुः । गीतपाठ्यवाद्यभाण्डगूढलेख्यसंज्ञाभिर्वा गीतेन सूचनीयार्थं

नी० टी० १. संस्था इति । संस्थाः संस्थान्तरं चारसञ्चाराः, चारसञ्चारान्तरञ्च ।
२. मातेति । मातापितृवद् व्यञ्जयन्तीति भृत्या एवापत्यस्नेहं किल दर्शयन्तः ।
३. शिल्पेति । तत्प्रतिषेधे । स्त्री ।.......
४. कुशीलवा इति । तत्प्रतिषेधे इति शेषः ।
५. भाण्डगूढलेख्येति । तूर्यभाण्डान्तरनिहितगूढलेख्यैः ।
६. उन्मादेति । अनभिलक्षितशिरोवेदनादिः ।

श्रीमूला

सूचकपदबन्धचारुणा गेयेन, पाठ्येन तथाविधेन श्लोकेन, वाद्येन वंशवीणादिना, भाण्डगूढलेख्येन भाण्डे जलकुम्भादौ क्षिप्तेन गूढलेख्येन च याः संज्ञा अर्थसूचनाः ताभिर्वा चारं निर्हरेयुः, अर्थात् तत्तत्कुशलाः। उक्तोपायासंभवे सूदादयः स्वयमेव चारनिर्हरणायान्तःपुराद् दीर्घरोगोन्मादापदेशादिना निमित्तेन निर्गच्छेयुरित्याह—

दीर्घेत्यादि। दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण समाहारद्वन्द्वोऽयम्। दीर्घरोगेण गुल्मादिना उन्मादेन ग्रहपीडया अग्निरसविसर्गेण शालायामग्निदानेन अन्नादौ विषदानेन च। अग्निरसविसर्गवचनं तज्जनितेऽन्तःपुरसम्भ्रमे गूढपुरुषाणां रोगाद्य-पदेशं विनैव निर्गमनसौकर्यात्।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

संस्थानां कार्पटिकादीनाम्। अन्तेवासिनः शिष्याः। संज्ञालिपिभिः सङ्केतिताभिः। सञ्चारं बाह्याभ्यन्तरचारसञ्चारम्। ननु तेऽपि मिथ्या ज्ञापयितुं प्रभवन्ति ? इति चेदाह न चेति। विद्युः इत्यनेनान्वयः। अन्योन्यं संस्थाः संस्थान्तरम्। चाराः चारान्तरम्। तथा च संस्थास्तत्र तत्र प्रचारज्ञानार्थं नियुक्ताः परस्परं यथा न विद्युः, तथा राज्ञा व्यवस्था विधेयेति भावः। एवं सञ्चारविषयेऽपि बोध्यम्। यदा अन्तर्गृहगता भिक्षुकी ज्ञातनिगूढतत्त्वा केनापि कारणेन प्रतिबन्धकवशेन वा बहिर्गन्तुमसमर्था भवति, अथवा अन्तःप्रवेष्टुमनर्हा भवति, तदा चारनिर्हरणोपायमाह—भिक्षुकीति। द्वास्स्थेति। तत्र तत्र कक्षायां द्वास्स्थपरम्पराद्वारेषु दौवारिकव्यञ्जनाः सङ्केतमुखेन चारं निर्हरेयुरिति भावः। त एव वा भृत्या मातृपितृव्यञ्जना भूत्वा स्नेहं दर्शयन्तः चारं निर्हरेयुः इति पक्षान्तरमाह—मातेति। टिप्पण्याम् एवं व्याख्यातम्—"माता पितृवद् व्यञ्जयन्तीति भृत्या एव अपत्यस्नेहं किल दर्शयन्तः" इति। तत्प्रतिषेधे पक्षान्तरमाह—शिल्पेति। शेषसंस्कारपत्रवल्लीरचनादि वैचित्र्यं शिल्पम्, तदुक्तं भावप्रकाशने-३ अधिकारे—

> एकस्यैव पदार्थस्य नानारूपप्रकल्पनम्।
> वाङ्मनःकर्मभिर्यत्तच्छिल्पमित्यभिधीयते ॥ इति।

कर्म्यः ("तत्प्रतिषेधे स्त्री" इति टिप्पणी)। तत्प्रतिषेधे कुशीलवास्तदनु गायन्यः। तत्प्रतिषेधे दास्यः परिचारिकाः। तदाहुः "तत्प्रतिषेधे शेषः" इति। (टिप्पणी)। प्रचारनिर्हरणसाधनमाह—गीतेति। व्याख्यातं निगदेन। द्वास्स्थाद्यलाभे स्वस्य बहिर्नि-र्गमनोपायमाह—दीर्घेति। औपनिषदिकादिप्रयुक्तः कुष्ठादिः। उन्मादः व्याधिविशेषो मस्तिष्कविकारः। अनभिलक्षितशिरोवेदनादिः। "असं बन्धप्रलापादिः" इति व्याख्यातं जयमङ्गलायाम्। अग्निना शालाया दाहः। रसविसर्गो विषदानम्।

जयमङ्गला

संस्थानां येऽन्तेवासिनः शिष्यास्ते राजसम्भाषणस्य लक्षितत्वाद् गात्रस्पर्शादि-संज्ञाभिः सङ्केतिताभिः। चारसञ्चारमिति बाह्याभ्यन्तरयोश्चारयोस्सञ्चारं कुर्युः।

जयमङ्गला

न चान्योन्यमिति । न च संस्थाः संस्थान्तरम् । ते च सञ्चारा न सञ्चारान्तरं विद्युः सञ्ज्ञानपरिहारार्थम् । एकस्मिन् वा ज्ञाते[1] मा भूत् सर्वग्रहणमिति । केवलन्तु सत्रिणो भिक्षुक्यश्च चारार्पणार्थं संस्थाभिः संसृज्यन्ते ।

भिक्षुकीप्रतिषेध इति । तीर्थं चेत् स्वशङ्कया भिक्षुकीं निषेधयति तदा द्वास्स्थपरम्परा इति । दौवारिकव्यञ्जनाः सत्रिणः प्रतिकक्षपरम्परया भिक्षुकीष्वर्पयेयुरित्यर्थः । मातृपितृव्यञ्जना इति मातृपितृच्छद्मानः । शिल्पकारिकाः पत्रच्छेदादिकारिकाः । कुशीलवदास्यो रङ्गोपजीविदास्यः । गीतेन तद्वस्तुप्रतिबद्धेन सङ्केतितवेणुवीणावाद्येन । पाठ्येन द्व्यर्थनिबन्धनेन श्लोकपाठ्येन । भाण्डेनान्तर्लिखितेन । गूढलेख्येन पूर्वाचार्यकल्पितेन । तथा चोक्तम्—

ग्रहनयनवसुसमेतः षडाननोऽक्षणि सागरा मुनयः ।
ज्वलनाङ्गं[2] गण्डकश्रृङ्गं दुर्लिखितं गूढलेख्यमिदम् ।। इति ।।

अङ्गस्पर्शादिसंज्ञया वा यथायोगं चारन्निर्हरेयुः निष्कासयेयुः । तदसम्भवे विधानान्तरमाह—दीर्घरोगेति । औपनिषदिकप्रयोगैरुत्पादितेन दीर्घरोगेण कुष्ठादिना तद्दर्शनस्याप्रशस्तत्वात् । उन्मादेन असम्बन्धप्रलापहेतुना । तथा अग्निरसयोः प्रणिधानान्निसर्गेण व्यामोहिताारक्षत्वाद् गूढनिर्गमनं प्रच्छन्नार्थनिष्कासनम् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अथ स्वस्वामिने राज्ञे परस्य आभ्यन्तरो भावः कथमावेदनीयः ? इत्याह—संस्थानामिति । (पृ० ३३८)

संस्था इति । (पृ० ३३९) विद्युरित्यनेन अन्वयः । नीतिनिर्णीतौ "संस्थाः संस्थान्तरं चारसञ्चाराः चारसञ्चारान्तरञ्चे"त्युक्तम् ।

सञ्ज्ञानेति । (पृ० ३३९) एकत्र संवासेन परिचयेन वा मित्रभावं समागतेषु गुह्यगोपनाभावेन एकः परस्य स्वामिनो वा अन्तर्गतं भावं गायाद् इति भावः ।

ज्ञाते इति पाठः

ज्ञात इति । एतस्य पाठस्य संशोधनं कामन्दकीयजयमङ्गलानुसारेण कृतम् । भिक्षुकीत्वप्रयुक्तशङ्कया अनिष्टं भविष्यतीति उत्कटैकतरकोटिकया अनर्थप्रतिभयाद् अन्तर्बहिःशालाद् आगन्तुं यदि चराः प्रतिषिध्यन्ते, तदा प्रचारसञ्चारोपायमाह—द्वास्स्थपरंपरा इति । (पृ० ३३९) एको द्वास्स्थस्तदनन्तराय द्वास्स्थाय, स तदनन्तराय

अशुद्धम्

१. (वाञ्छा) ? ज्ञा ।

२. ज्वलनागण्डकश्रृङ्गद्वयलि ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

भिक्षुकीति। इति क्रमेण चरमो द्वास्स्थो भिक्षुक्यादये, बाह्यजनाय राज्ञे वा चारं समर्पयेदित्यर्थः। तदभावे आह—मात्रिति। अस्यार्थः "मातापितृव्यञ्जनाः, अन्तःपुरसेवकजनस्य माताऽहं पिताऽहमिति बन्धुत्वापदेशिनो वृद्धस्त्रियः पुरुषाश्च" इति श्रीमूलायाम्। नीतिनिर्णीतौ "मातापितृवद् व्यञ्जयन्तीति भृत्या एव अपत्यस्नेहं किल दर्शयन्तः" इति रीत्या व्याख्यातः।

कुशीलवेति। (पृ० ३३९) कुशीलवा गायन्यः, दास्यः, परिचारिका वा। नीतिनिर्णीतौ "तत्प्रतिषेधे स्त्री" इत्युक्तम्। एते कथं चारं निर्हरेयुः इत्याह—गीतेति। "गीतेन सूचनार्थसूचकपदबन्धचारुणा गेयेन" इति श्रीमूलायाम्। तथा च तथाविधश्लोकेन द्व्यर्थनिबन्धनेन वेति भावः। वाद्येन सङ्केतितवीणादिवाद्येन। भाण्डेन "तूर्यभाण्डान्तरलिखितेन लेख्येने"ति नीतिनिर्णीतौ उक्तम्। अत्राऽयं भावः—भाण्डे जलकुम्भादौ क्षिप्तेन गूढलेख्येन च इति। गूढलेखेन इत्यस्य स्वरूपमाह–तथा चेति। उक्तम् इति। कामसूत्रे (१ अधिकरणे, ३ अध्याये) इति शेषः। अस्य पद्यस्य अर्थः कामसूत्रे व्याख्यातः। स च तत एव बोध्यः[1]।

---

१. कामसूत्रटीकायां—म्लेच्छितविकल्पा इति—यत्साधुशब्दोपनिबद्धमप्यक्षरविन्यासादस्पष्टार्थं तन्म्लेच्छितं गूढवस्तुमन्त्रार्थम्। तस्य विकल्पा बहवः पूर्वाचार्योक्ताः। तद्यथा—

'कौटिलीयं यदि क्षान्तैः स्वरयोर्ह्रस्वदीर्घयोः।
बिन्दूष्मणोर्विपर्यासाद् दुर्बोधमिति संज्ञितम्॥
अकौ खगौ घङौ चैव चटौ तपौ यशौ तथा।
एते व्यस्ताः स्थिराः शेषा मूलदेवीयमुच्यते॥
ग्रहनयनवसुसमेतं षडाननोक्षाणि सागरा मुनयः।
ज्वलनाङ्गं गण्डकम्भृङ्गं दुर्लिखितं गूढलेख्यमिदम्॥ इति॥

एवंप्रकारा अन्येऽपि द्रष्टव्याः।

अक्षरमुष्टिकाकथनमिति। अक्षराणां मुष्टिरिव मुष्टिका गुप्तिरिति। सा साभासा निराभासा च। तत्र साभासा अक्षरमुद्रेत्युच्यते। तथाकथनं गूढवस्तुमन्त्रणार्थं ग्रन्थसङ्क्षेपार्थं च। तस्या आचार्यरविगुप्तेन चन्द्रप्रभाविजयकाव्ये प्रकरणं पृथगुक्तम्। यथोक्तम्—

गहनप्रसन्नसर्वां कतिपयसूत्रामिमानन्तमुखीम्।
अनधीत्यक्षरमुद्रां वादसमुद्रे परिप्लवते ॥ इति। तत्रेदमुदाहरणम्—
मे-वृ-मि-क—सिं-क—तु-वृ-ध-म-कुं-मी-मू-ध-स—बां-सु-श-क-नि-ध-क—आय-व्ययाः।
फा-चै-वै-ज्यै-आ-श्रा-भा-आ-का-मा-पौ-मा चैव। इति।

अस्या आर्याया अयमर्थः—प्रथमपादेन मेषादयो राशय उक्ताः। द्वितीयेन राशीनां लग्नात्प्रभृति मूर्ति-धन-सहज-बान्धव-सुत-शत्रु-कलत्र-निधन-धर्म-कर्माऽऽय-व्यया इति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ग्रहनयनकोष्ठकम्

१ गण्डकश्रृङ्गम्	२ नयनम्	३ ज्वलनः
४ सागरः	५ अक्षाणि	६ षडाननः
७ मुनिः	८ वसुः	९ ग्रहाः

अस्मिन् कोष्ठके पञ्चचत्वारिंशत्सङ्ख्यया योगे परिज्ञाते स्वरादयो ज्ञायन्ते। तथा हि—तत्र एकसङ्ख्यामारभ्य द्वादशसङ्ख्यापर्यन्तम्—स्वराः। त्रयोदशसङ्ख्यामारभ्य सप्तत्रिंशत्सङ्ख्यापर्यन्तं कादिमावसानानि अक्षराणि। यादिहकारान्तानि अक्षराणि बोध्यानि। शेषाणि तु यथायोग्यं तेषु तेषु अक्षरेषु अन्तर्भावनीयानि। एवमादिपरिभाषया गूढलेख्यं बोध्यम्। तदिदमुपलक्षणार्थं मुष्टिकापताकाकिसलयादीनाम्।

साङ्केतिक-न्यायपरिभाषाद्युपयोगः

अत्रेदमुदाहरणान्तरम्—

'वसूनां रूपकाभावात् परमेष्ठी न विद्यते' इति।

वसवः तन्डुलाः। परमेष्ठी ओदनः[1]। तथा च तण्डुलाभावेन ओदनो न पक्वः।

एवमेव कूटश्लोकादौ अर्थो द्रष्टव्यः। यथा—

विशेषसंज्ञाः। इतरार्धेन फाल्गुनादयो मासा इति। निराभासा मुद्रेत्युच्यते। तथाकथनं गुह्यवस्तुमन्त्रणार्थम्। यथोक्तम्—

'मुष्टिः किसलयं चैव च्छटा च त्रिपताकिका।
पताकाङ्कुशमुद्राश्च मुद्रा वर्गेषु सप्तसु॥
अङ्गुल्यश्चाक्षराण्येषां स्वराश्चाङ्गुलिपर्वसु।
संयोगादक्षरं युक्तं भूतमुद्रा प्रकीर्तिता॥ इति।

एवमन्यापि काव्यसंज्ञाभूता मुद्रा द्रष्टव्या।

ग्रहनयनवसुसमेतं—सागरा मुनय इत्यस्यार्थः।

तथा च अस्य श्लोकस्य अयमर्थः, तथा हि ग्रहाः=९, नयनं=२, वसुः=८, षडाननः=६, अक्षाणि=५, सागरः=४, मुनिः=७, ज्वलनः=३, गण्डकश्रृङ्गम्=१।

श्रूयते आप्तवाक्याद् इयं कथा—रणवीरराज्ञा कश्चिद् आङ्ग्लः कण्ठप्रदेशे रेखापरिवर्तनव्याजेन हतः।

१. ओदनमुद्‌ब्रुवते। परमेष्ठी वा एषः। यदोदनः।

[चारनिवेदितानां च वृत्तान्तानां परीक्षयैव विश्वास्यत्वम्]

त्रयाणामेकवाक्ये(त्वे)सम्प्रत्ययः । तेषामभीक्ष्णविनिपाते तूष्णीं दण्डः प्रतिषेधो वा ।

[सौलभ्येन परराष्ट्रवृत्तान्तावेदनोपायः]

कण्टकशोधनोक्ताश्चापसर्पाः परेषु[1] कृतवेतना वसेयुः सम्पातनिश्चारार्थं त उभयवेतनाः ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अस्यार्थो वेदज्ञानं विना न भवितुमर्हति । अतः सोऽवश्यं ज्ञातव्यः । तदुक्तम्— "आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्, वौषट् इति द्व्यक्षरम्" इति । एतत्सर्वं वेदधर्मनीतिलोकमर्यादासंरक्षणार्थं नियुक्तं चेन् नानर्थाय भवति । एतन्न्यायेनैव नैयायिकादिभिः स्वीयां परिष्कृतां न्यायभाषां परिकल्प्य सर्वत्र स्वकीया प्रणाली प्रसारिता । तया वेदतात्पर्यं वेदेन सह सुरक्षितं भवति । अतः तत्सर्वम् उपपन्नमेवेति मन्तव्यम् ।

अङ्गेति । (पृ० ३३९) अक्षरमुष्टिकरपल्लव्यादिसङ्केतेनेत्यर्थः । एवमपि चारप्रचारो न भवतीति चेद् युक्त्यन्तरमाह—अग्नीति । (पृ० ३३९) अग्निना दाहो भवति । रसदानेन मूर्छा भवति इति ताभ्यां रक्षका मोहयितव्याः । तत्फलं चरबहिर्गमनम् । एवमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

श्रीमूला

गूढपुरुषार्पितस्य चारस्य कथं विश्वास्यतेत्याकाङ्क्षायामन्योन्यानभिज्ञाः त्रयो गूढपुरुषाः परचारमधिकृत्य यदि वाक्यमेकार्थं ब्रूयुस्तदा तत्र विश्वासः कार्यो न त्वन्यथेत्यभिप्रायेणाह —त्रयाणामित्यादि । एकवाक्ये परस्परवाक्यसंवादिनि वाक्ये । संप्रत्ययो विश्वासः । अभीक्ष्णविनिपाते पौनःपुनिके वाक्यविसंवादे । तेषां तूष्णीं दण्डः प्रतिषेधो वा ते उपांशु ताडनीया गूढपुरुषकर्मणो वारणीया वेत्यर्थः ।

किमेतावन्त एव चारपुरुषाः, उतान्येऽपि सन्तीति जिज्ञासायामाह—कण्टकेत्यादि । कण्टकशोधनोक्ताः कण्टमशोधनाधिकरणोक्ताः सिद्धप्रव्रजितचक्रचरादयश्च अपसर्पा गूढपुरुषाः कार्याः । ते परेषु शत्रुषु तद्राज्ये तन्मन्त्र्यादिष्वष्टादशतीर्थेषु च कृतवेतनाः कल्पितजीविका वसेयुः सेवां कुर्युः । किमर्थं, सम्पातनिश्चारार्थम् । सम्पातानां चाराणां निश्चारार्थं निरायासानुष्ठानार्थं शत्रुचाराणां स्वराज्यापसर्पणे प्रवृत्तिपरिहाराय च । ते उभयवेतना विजिगीषोः शत्रोश्च वेतनग्राहिणः ।

नी० टि० १. परेष्विति । अरिमित्रादिषु ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

महता कष्टेन ज्ञातेऽपि गूढे प्रचारे तज्ज्ञापकेषु चरेषु विश्वास्यता कथं स्यात् ? तेष्वपि छलार्थं प्रवृत्तिसंभवात्। तत्राह—त्रयाणामिति। त्रयाणां चर-कर्मणि नियुक्तानाम्, परस्परमविदितानाम्। एकवाक्ये इति। परस्वराविसंवादिनि। 'एकवाक्यत्वे' इति जयमङ्गलापाठः। संप्रत्यय ऐकान्तिकी प्रतीतिः। तेषां चर-कर्मणि नियुक्तानाम् अभीक्ष्णविनिपाते पुनर्पुनः विसंवादे तूष्णीं दण्ड उपांशु दण्डः पर-ज्ञापननिषेधार्थं प्रतिषेधग्रहणात् जयमङ्गलाकृत्तु स्वव्याख्यायां वधमेव दण्डमाह। प्रतिषेधो निवारणं चरकर्मणः। माऽभूत् प्रकाशवधे अन्यसञ्चाराणां सन्त्रास इति सकृद् द्विर्वा प्रमादाज्ञानादिभिः विसंवादे प्रथमत उपेक्षेत। ततोऽप्यपराधे "न पुनरेवं कार्यमिति' इति जयमङ्गलाकृद् व्याख्यानानुरोधेन कौटिल्योक्तोऽयं दण्डो ज्ञेयः। परमण्डले गूढपुरुषप्रणिधीनधिकृत्याह—कण्टकेति। वक्ष्यमाणे कण्टकशोधने उक्ता ग्राम्याणा-मध्यक्षाणां शौचाशौचज्ञानार्थं प्रणिहिताः। अपसर्पाः तापसप्रव्रजितादयः। चकारात् कापटिकादयः। अपसर्प्यन्ते इति अपसर्पाः। परेषु अरिमित्रादिषु। "तेषां तेपां मन्त्र्याद्यष्टादशसु" इति टिप्पणी। कृतवेतनाः स्वीकृतभृतयः। किमर्थमावसेयुः ? तदाऽऽह—संपातेति। संपाताः चराणां स्थान-प्रवेश-निष्कासास्तेषां ज्ञानार्थम्। स्वराज्ये परराज्ये मण्डलान्तरे नियुक्ता इमे भवन्ति ते अपसर्पाः। उभयवेतनाः जिगीषुणा शत्रुणा च प्रदत्तवेतनाः। किमर्थमुभाभ्यां वेतनं देयमिति चेत् ? "स्वयमभृताः किमिति सङ्कटमवगाहन्ते ? परैरभृताश्च अशङ्कनीयाः स्युः" इति जयमङ्गलायां व्याख्यातम् उत्तरं बोध्यम्।

जयमङ्गला

तत्रापि त्रयाणामेकवाक्यत्वे सम्प्रत्ययः। सम्यगैकान्तिकी प्रतीतिरित्यर्थः। कदाचिदेकस्य द्वयोर्वा परोपग्रहोऽसम्यगुपलब्धिर्वा स्यात्। तेषामिति चाराणाम्। अभीक्ष्णविनिपाते पुनः पुनर्विसंवादने। तूष्णीं दण्डः प्रच्छन्नवधः। प्रतिषेधो निवार-णम्। मा भूत् प्रकाशवधे अन्यसञ्चाराणामुत्त्रास इति सकृद् द्विर्वा प्रमादाज्ञानादिभिः विसंवादयस्तूपेक्षेत न पुनरेवं कार्यमिति।

इतरमण्डले गूढपुरुषप्रणिधानमाह—कण्टकशोधनोक्ता इति। समाहर्ता कण्टकशोधने वक्ष्यमाणे ग्राम्याणामध्यक्षाणां शौचाशौचज्ञानार्थं प्रणिहितास्तापस-प्रव्रजितादयः। अपसर्पा अपसर्प्यन्त इति कृत्वा। ते कापटिकादयश्च चशब्दात्। परेषु शत्रुषु। कृतवेतनाः कृतभृतयो वसेयुः। सम्पातनिश्चारार्थमिति। सम्पतन्त्ये-भिरिति सम्पातास्सञ्चाराः। तेषां गूढस्थानप्रवेशनिष्कासाः। तत्र निश्चरति इति निश्चारः। तदर्थंके साक्षिव्यापारिणः[1] निरूपणार्थं तत्साक्षिणो वसेयुः। त उभयवेतना इति ते चोभयवेतनाः स्युः स्वयमभृताः किमिति सङ्कटमवगाहन्ते परैरभृताश्चा शङ्कनीयाः स्युः।

अशुद्धम्—१. सम्यक्षिव्याचारिणः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

त्रयाणामिति । (पृ० ३४३) सम्प्रत्ययस्य अर्थमाह—सम्यगिति । ऐकान्तिकीति निर्दुष्टा इत्यर्थः, विश्वास्या इति यावत् । अस्याः सार्थक्यमाह—एकस्येति । परोपग्रह इति—यत्र चरः प्रेषयितव्यस्तत्र वर्तमानो यदि चरजातीयः स्याद् अपरः, तर्हि तस्य परस्य आनुकूल्येन अयं चर वर्तेत एकजातीयत्वात्, विजातीयश्चेत् प्रातिकूल्येन वर्तेत इत्येवंरीत्या परवशीकरणमित्यर्थः । असम्यगिति । भ्रमप्रमादादिदोषैः इति शेषः । अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिर्वा इति यावत्[1] । यद्वा—यत् किल परस्मान् न श्रुतं न वा स्वयं दृष्टम्, तदानीम् उपलब्धिः यथाकथञ्चिज्जाता सैव असम्यग् । अथवा—शत्रुमण्डले स्वमण्डले वा कृत्याः क्रुद्धादयो विभिन्नस्वभावाः परस्परमविदिताः परेणोपग्रहीता वा गूढतत्त्वं ज्ञातुं यदि प्रेष्यन्ते तर्हि ते विभिन्नस्वभावत्वात् क्रोधादिदोषाद् वा तत्त्वं वास्तविकम् उपलब्धुम् असमर्था भवन्ति । तस्यामवस्थायामेकस्य द्वयोर्वा परोपग्रहः असम्यगुपलब्धिर्वा सम्भाव्यते । तदभिप्रेत्याहासम्यगिति । किञ्च, परोपग्रहः परस्य वशीकरणमानुकूल्येन प्रातिकूल्येन वा परत्र मिथ्याभाषणम् । ज्ञातार्थस्य अन्यथाऽऽविष्करणं प्रतारणा सैव वा परोपग्रहः, सा च अङ्गविद्यायां निष्णातया, ब्राह्मण्या वाऽपि कर्तुं शक्यते, असम्यगुपलब्धिस्तु न तथाविधयोः संभवितुमर्हति । अतस्तत्सङ्ग्रहार्थं परोपग्रहरूपा प्रतारणा उक्ता ।

ननु परोपग्रहणस्य आदौ ग्रहणं कुतः कृतमिति चेदभिधीयते । सत्यपि चरस्य नैपुण्ये परोपग्रहस्य तत्र संभवाधिक्यात् । यतः असम्यगुपलब्धिस्तेषु

> ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
> बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

इति उक्तत्वात्संभवितुमर्हति, इति परोपग्रहणमादौ कृतम् । दोषस्यास्य निरासायैव त्रयाणां चराणां ग्रहणं कृतम् । सति च तेषामेकवाक्यत्वे उक्तदोषा न संभवन्तीति भावः । अयमेव नियमो वेदादिपाठसन्देहनिरासाय अद्यावधि अनुमन्यते । अत्रेदमवधेयम्—चरवचनेन शब्दस्य प्रामाण्यं राजनीतौ स्वातन्त्र्येण साधितं भवति । यतः चरवाक्यं साक्षिवाक्यवत् शब्दप्रमाणेऽन्तर्भूतं भवति आकाङ्क्षादिमत्—पदकदम्बलत्वे सति सतात्पर्यकत्वात् । साक्षिवाक्यस्य च शब्दप्रमाणान्तर्गतत्वं व्यवहारप्रकाशे व्यक्तम्[2] ।

---

१. असम्यगुपलब्धेः कारणानि । भ्रम, प्रमाद, करणपाटवानि अथवा परकीयम्, एतेन न दृष्टं न वा श्रुतम्, तदा असम्यगुपलब्धिर्भवति ।

२. "अनयोश्च साक्षिलेख्ययोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दप्रमाणेऽन्तर्भावः । तथा हि–यथोक्तगुणवतां दोषरहितानां च साक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात्, आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् । तदुभयविशेषणवत्तानिर्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः, आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानानुभावकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्यमित्यन्यदेतत् ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चरत्रित्वप्रयोजनम् (शब्दप्रामाण्यं च)

ननु प्रमाणत्वम् एकस्य चरस्य वाक्येऽपि अर्थबोधजनकं ज्ञानविषयत्वात् पर्याप्तमेव। तदा इतरच्चरवाक्यं पुनरुक्तत्वाद् व्यर्थमेव भवति? इति चेन्न, सति सन्देहे अर्थस्य सत्यत्वनिर्णयार्थं त्रयाणां वाक्यानां सार्थक्यं भवितुमर्हति। तद्व्यक्तं व्यवहारप्रकाशे तत्रैव द्रष्टव्यम्[1]।

इत्थञ्च यथा व्यवहारालये त्रयाणां साक्षिणां पुनरुक्तत्वेऽपि सार्थक्यं स्वीकृतम्, तथैव उभयोः चरयोः वाक्यार्थसन्देहे मध्यस्थवाक्यवत् तृतीयस्य नियामकत्वं बोध्यम्। तदेतत् बोधयितुं पुनरपि स्फुटीक्रियते। तथा हि—परराष्ट्रे गूढतत्त्वं परिज्ञातुं गतश्चरस्तत्रत्यं वृत्तान्तं विज्ञाय स्वामिनं बोधयितुं लिखितरूपेण अभिप्रायं ज्ञापयति। सोऽयमस्य चरस्य वाक्यप्रयोगः परोपग्रहाभिन्नो भवति। अर्थात् परेण यदुच्यते, तदनेन चरेण अनुमन्यते, इत्येवंरूपः परोपग्रहः। स च प्रायोगिकेऽन्तर्भूतो भवति। तदुक्तं कामन्दकेन—

'प्रायोगिकं मात्सरिकं माध्यस्थं पाक्षपातिकम्।
सोपन्यासं च जानीयाद् वचः सानुशयं तथा[2] ॥' इति। (का०८।८३)

तदिदं प्रायोगिकवाक्यं चरेण प्रापितं विद्वत्सभायां तावत् प्रमाणं न भवति, यावत् तत् चरान्तरवाक्येन न संवदति। मूर्खपरिषदि तु तथाविधमपि एकेन चरेण प्रतिपादितं प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते। अत्रोपवर्णितः परिषद्भेदः चरकोक्तदिशा अवसेयः[3]।

---

१. "त्रयाणां साक्षिणाम् एकस्यान्यथावादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतया तत्र साक्षितोऽकृतनिर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात्, मूलभूतन्यायविरोधेऽनयोर्वचनयोरेवमवश्यं सङ्कोच्यत्वादिति।

वाचस्पतिः—पञ्चषेष्वपि साक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम्। गुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानाद् असाक्षित्वमिति सर्वेऽपि ते न साक्षिण इति न मन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः। वयं तु गुणत्वक्स्यैव "शतमप्यन्धानां न पश्यति एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च" इत्यादिन्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः साम्ये वादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वे सङ्ख्याधिक्येऽपि गुणवत्तरत्वाभावे बहुत्वमेव विनिगमकमत एव सङ्ख्यानपेक्षमेव गुणवत्तमत्वमत्र ग्राह्यवचने हेतुमाहेति ब्रूमः।

२. तेषाम् मित्राणां वचः वाक्यतात्पर्यं लक्षयेत्। यदाह प्रायोगिकमित्यादि। तत्र परप्रयुक्तस्य प्रायोगिकम्। परस्य सम्पदसहिष्णोः मात्सरिकम्। उभयपक्षौ अनाश्रितस्य माध्यस्थम्, एकपक्षमाश्रितस्य पाक्षपातिकम् अर्थलिप्सोः सोपन्यासम्, प्रत्ययचिकीर्षोश्च सानुशयमिति॥

३. तद्यथा—"परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती, मूढपरिषच्च। सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्ट-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत एव एकेन शास्त्रेण प्रतिपादितः सिद्धान्तः स्वगोष्ठ्यां तदनुयायिभिः अनुमतोऽपि सर्वेषां सम्मानार्हो भवत्येवेति न वक्तुं शक्यते। तदनुमतत्वन्तु तदैव भवति, यदा शास्त्रान्तराणि अनेन शास्त्रसिद्धान्तेन सह संवदन्ते। अत एव विद्वांस एक-वाक्यतापरिचयार्थम् अनेकानि शास्त्राणि आश्रयन्ति। तेनैव न्यायेन चरविषयेऽपि एक-वाक्यत्वबोधनार्थं त्रयाणां चराणां ग्रहणम्। उक्तरीत्या चरत्रयस्य एकवाक्यतायां परोपग्रहव्यावृतिः फलम्, एकस्य मध्यस्थवाक्यवत्त्वाद् इति।

किञ्च एकेन प्रमाणेन उपलब्धस्य प्रमाणान्तरेण पुनरुपलंभे पौनरुक्त्यदोषम् उद्भाव्य प्रमाणान्तरेण न ज्ञातव्यमिति विद्वद्भिः नोदासितव्यम्; अपि तु प्रमाणान्तरैरपि ज्ञातव्यम्। तद्व्यक्तं माधवनिदाने मधुकोशव्याख्यायाम्[1]।

तदेतदभिसन्धाय त्रयाणां ग्रहणं कृतम्। ननु त्रयोऽपि विसंवदेयुरिति चेन् न, परस्परमपरिचितास्ते न कथमपि एकार्थविषये विसंवदेयुः, तथैव प्रमाणस्वाभाव्यात्। तद्व्यक्तं व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणे[2]।

परिषच्चेति। तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथञ्चित्केनचित्सह जल्पो विधीयते। मूढायां तु सुहृत्परिषद उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनद्विष्टेन सह जल्पो विधीयते। तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसङ्कुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्।

१. "व्याधेर्ज्ञातव्यस्य पञ्च ज्ञानोपाया भवन्तीति तानाह— निदानमित्यादि। एते पञ्च व्यस्ताः समस्ताश्च व्याधिबोधकाः। न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यम्, प्रमाणसंप्लवस्यापि दृष्टत्वात्। न यो ह्यनुमानेन प्रतीतो वह्निः, स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपलभ्यते। न वा निदानादीनि प्रेक्षावन्तो नैवमालोचयेयुः एकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति वयमिहोदास्महे।

२. चिन्तामणी–किञ्च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयस्सु स्थानेषु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न। तथा एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात्, एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात्, भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च। अपि च पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात्। तर्कसहकृतं तथेति चेत्? तर्हि सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात्, किं भूयोदर्शनेन? न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात्।

न चैवमेवास्तु। तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात्। जातमात्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत्? तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः। न चैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहाराविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न सकृद्दर्शनगम्येति भूयो दर्शनापेक्षेति

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

टिप्पण्यां निर्दिष्टेन चिन्तामणिग्रन्थेन इदं सिद्धं यद् व्यभिचारनिर्णये तत्सन्देहे वा न यथा व्याप्तेः प्रामाण्यं किन्तु त्रिचतुरादिस्थलेषु तत्सत्त्वे तत् सत्त्वम्, तदसत्त्वे, तदसत्वम् इति दृष्टे सति व्याप्तेः प्रामाण्यं निर्णीयते। एवं निगूढतत्त्वप्रामाण्यविषयेऽपि अयमेव न्यायो बोद्धव्यः। तथा हि—यदि परस्परमविदिताः चराः त्रय एकमेव वस्तु समानरूपतया प्रतिपादयन्ति, तर्हि व्यभिचारो बाधो वा नास्तीति निर्णीयते, इति चरत्रयसम्बन्धात्तद् वाक्यं प्रमाणम्। एतदेवोक्तं चरकेणापि, तत्रैव द्रष्टव्यम्[1]।

चेन्न, सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न सामान्यतया ज्ञातस्य तदनभ्युपगमाच्च। न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम्। द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात्। न त्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः। तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिराशः कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्, तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न, अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात्।

अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहोऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसाध्यव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा। अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसङ्ख्यानियमो न वाऽननुगमः।

यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापकत्व-साधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न, अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात्। स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम्। अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात्, नापि मनस इन्द्रियादिवद् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापतेः।

तस्मात्परिशेषात् सकृद्दर्शनगम्या सा। तथा हि—उपाध्यभावो व्याप्तिः। अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा? तच्च प्रथमदर्शनेन अवगतमेव चक्षुरादिना। न चाधिकस्तदभावोऽस्ति। न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात्। एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते। उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्वियमपेक्षते, दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानम्। न चैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम्, उपाधिस्मरणे सति उपाधितव्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च।

१. "बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनुबन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्भिषग्बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत। विविधानि हि शास्त्राणि भिषजो हि प्रचरन्ति लोके। तत्र यत्मन्येत महद्यशस्वि धीरपुरुषानुमोदितमर्थबहुलमाप्तजनपूजितं

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

चरत्रयग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम्

चरत्रयग्रहणस्य अपरोऽयं विशेषो यत् चरस्य एकस्य गुणवतोऽलाभे बहूनां ग्रहणं कर्तव्यं भवति। तत्रापि अनेकेषु चरेषु सङ्ग्राह्येषु सत्सु त्रय एव कार्या इत्यभिप्रायेणाह—त्रयाणामिति। तेन न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदो गूढतत्त्वस्य याथार्थ्यविवेकश्च फलम्। तद्व्यक्तं व्यवहारप्रकाशे तत्रैव द्रष्टव्यम्[1]।

त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्षं सुप्रणीत-सूत्र-भाष्यसङ्ग्रहक्रमं स्वाधारमनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागतार्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानं सङ्गतार्थमसङ्कुलप्रकरणमाशुप्रबोधकं लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रपद्येत शास्त्रम्। शास्त्रं ह्येवंविधममल इवादित्यस्तमो विधूय प्रकाशयति सर्वत इति।

१. अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानं न दोषाय। अनृतभाषणभीरुत्व–सत्यवदनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्तेषाम्। ते च साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः? कुत्र ग्राह्याः? इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः—

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन॥

लिखितादिषु स एवाह—

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः।
यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः॥
दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च॥

खटिकाग्राही–गणकः। एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षाया 'नैकं पृच्छेत कदाचन' इत्यनेनोक्ताया अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। "त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः" इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव। लिखितादीनामुभयानुमतत्वे ग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना इत्यादि विशेषणोपादानात् त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानम्। तथाऽपि तेषामुभयाननुमतानामपि भवत्येव साक्षित्वम्। द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा।
नारदोऽपि—

उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।
आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः—

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः॥ इति॥

जयमङ्गलाकोडपत्रम्

अत्रायं भावः–सर्वोऽप्यर्थः हिताहितसाधनतया सङ्ग्रहपरिहारार्थं राज्ञा निर्णेतव्यः। तत्र अनेकविधा दोषाः, गुणाश्च प्रतिपदं अत्र परत्र च उत्पद्यन्ते। एवं स्थिते कमपि विषयमधिकृत्य निर्णयो दुष्करो भवति। यदि राजैव निर्णेतुमसमर्थो भवति तर्हि तन्नियुक्ता निर्णेतुं कथं समर्था भवेयुः ? अतो वस्तुनिर्णयार्थं भारतीयराजनीत्या धृतिभावः राज्ञः कृते अपेक्षित इत्युक्तम्। तस्य स्वरूपमिदमेव "विवेक-श्रुतसंपत्ति-गुरुभक्ति-तपस्विता-सिद्ध्यर्थम् एतच्चतुष्टयं यावज्जीवं करिष्ये" इति सङ्कल्पेन शास्त्रानुरणनम्। संप्राप्ते च धृतिभावे उचितकारिता समभिवृद्धा भवति, यतः सा धृतिभावस्य अनुभावो वर्तते। अतः तथाविधेन धृतिमता प्रतिभातो योऽर्थः, स तथेति निर्णेतव्यो भवति। एवं प्रतिभातेऽर्थे सन्देहावसरोऽपि नास्ति। इदमेव प्रातिभं ज्ञानमुच्यते। प्रतिभासंपन्नस्य विधेया अपि स्वामिमहिम्ना स्वकीयं स्वकीयमर्थं यथार्थतया निर्णेतुं पारयन्ति इति।

नन्वेवं धृतिमान् प्रतिभासम्पन्नः तानेव चरान् विनियोजयेत्। ये विद्याध्ययनसम्पन्ना गुणवन्तः स्वकीयं कार्यं कर्तुं प्रभवेयुः। तथाविधेषु चरेषु एकोऽपि चरो न विसंवदेत्। इति त्रिग्रहणं व्यर्थम्, इति चेन्न, चराणां हि नियोजनं छलं द्वारीकृत्यैव। अतस्तेषु आटविकसाधर्म्यं संभाव्यते। इति सर्वथा तत्प्रयुक्तदोषस्य चरवाक्ये संभावितस्य निरासाय त्रिग्रहणं कृतम्। न च राजानं त एव हन्युः, इति वाच्यम्, तेषां राजभक्तत्वात्।

ब्रह्मद्रुहाञ्च ये लोकाः गुरुपुत्रद्रुहाञ्च ये।
पतिद्रुहाञ्च ये स्त्रीणां ते समस्ता नृपद्रुहाम्। (जं० मं० अ० शा० १० अ०)

इत्याद्युक्तरीत्या राजानं प्रति विश्वास्यत्वाच्च। न च तथापि कदाचित् राजानं प्रति छलं कुर्युः इति शङ्क्यम्, "न मे भक्तः प्रणश्यति" इत्यादिना दत्तोत्तरत्वात्। अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वागस्येत्यनुभूतवाक्।

कात्यायनः—अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते॥

याचित इति निक्षेपविशेषणम्। न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाचस्पतिः। मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह। निक्षेपविशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गादव्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्या प्रख्या। कुण्डलादिपण्यविवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह स एव—

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्।
एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः॥

इदं च बहूनामसंभवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थं न नियमार्थम्। अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्, इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

नन्वेवं हि त्रयोऽपि चरा विसंवादे प्रवृत्ता एकमेव अर्थं ब्रूयुः, दैवात् ? इति चेन्न, राज्ञः प्रभावाद् एवंविधस्य असंभवदुक्तत्वात्। तथा हि—राजा सात्त्विकः, धृतिमान् मतिमान् उपरिबुद्धिः, भक्त उचितकार्यकारी, संपूर्णायाः प्रजायाः परिपालने दृढप्रतिज्ञः केनचन महता तेजसा सुसंपन्नो भवति। तद्धि इतरस्य तेजः अभिभवितुं समर्थम्। अतो विसंवादे प्रवृत्तानां दैवादपि एकवाक्यत्वं भवितुं नार्हति। अत एवोक्तम्—

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥इति। [किरात०१।६]

चराणां दण्ड्यत्वादण्ड्यत्वे

पुनः पुनरिति। [पृ० ३४३] अत्राऽयं निर्गलितोऽर्थः—यदि चराः प्रमादाज्ञानाभ्यां वार्तां विरुद्धां ब्रुवन्ति तर्हि सकृद् द्विर्वा राजा तानुपेक्षेत। तत आधिक्ये तु चरकार्यान्निवारणेन राजा तान् दण्डयेत्। यदि चरः पुनः पुनः विप्रलिप्सति, तदा तु तस्य वधयोग्यस्य वध एव दण्डः। यदि च चरवाक्यं विरुद्धं सदपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तम्, तदा तु चरवाक्यस्य अनुवाद्यत्वमेव। अतो न तस्य दुष्टत्वं मन्तव्यम्। यदि च चरस्य वाक्यं विप्रलिप्सुत्वेऽपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तमेव, तर्हि तदवस्थायामपि राज्ञा तस्य वध्यत्वं न अनुमन्तव्यम्। इत्येतत् "विसंवादयस्तु" इति ग्रन्थेन जयमङ्गलाटीकाकृता वक्ष्यमाणेन तुशब्दघटितेन बोध्यम्। प्रकाशवधे दोषमाह—मेति। [पृ० ३४३] प्रमादेति। प्रमादः कर्तव्यविषयकसंस्काराभावः। अज्ञानं करणासंपत्त्या ज्ञानोत्पत्त्यभावः।

गूढपुरुषप्रणिधिप्रकरणात् परमण्डलमधिकृत्य नियोक्ष्यमाणेषु चरेषु किञ्चिदन्यद् कर्तव्यं सूचयितुं प्रसङ्गादाह—इतरेति। गूढपुरुषप्रणिधीन् वक्ष्यमाणे अधिकरणे प्रतिपादनीयान् इति शेषः।

चशब्दादिति (पृ० ३४३) चः समुच्चये, घटं पटं च पश्य इत्यादौ घटसमुच्चितं पटं पश्य इति यथा, "तथा चापसर्पा" इति मूलतः अपसर्पसमुच्चिताः कापटिकादय इत्यर्थो भवति। तत्र मूले उक्तसमुदायत्वमस्पष्टम्। तदेव स्फुटीकर्तुमाह—कापटिकादय इति।

शत्रुष्विति। [पृ० ३४३] उपलक्षणार्थं मित्रादीनाम्। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"अरिमित्रादिष्विति।"

साक्षिव्यापारिण इति पाठः

साक्षीति। (पृ० ३४३) साक्षिव्यापारिण इति पाठः 'साक्षिणो वसेयुः' इति व्याख्यादर्शनात् शोधितः। चारप्रवेशनिष्कासस्थानज्ञानार्थम् अपसर्पाः साक्षिकार्यं कुर्वन्ति इति भावः। तदेव प्रयोजनं दर्शयितुमाह—निरूपणार्थमिति। [पृ० ३४३] इतः पूर्वं साक्षिकार्यकारिण इति वाक्यं योजनीयम्।

उभयवेतनस्यायत्तीकरणम्

उभयेति। [पृ० ३४३] अरिविजिगीषुवेतनार्थः। तयोः अरिः वेतनं स्वविश्वास्यत्व-

[तदावेदकानां च परीक्षा]

गृहीतपुत्रदारांश्च कुर्यादुभयवेतनान् ।
तांश्चारिप्रहितान्[1] विद्यात्तेषां[2] शौचं च तद्विधैः[3] ॥ १९ ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

बोधनार्थं चराय प्रयच्छति । विजिगीषुस्तु तदानीं चरपुत्रादीन् आयत्तीकृत्य चराय वेतनं प्रयच्छेद् इति विवेकः । तद्वक्ष्यति गृहीतेत्यादिना ।
परैरिति । (पृ० ३४३) अन्यथात्वे परैः, एत एवाशङ्किता भवेयुः ।

श्रीमूला

गृहीतेत्यादि । उभयवेतनान्, गृहीतपुत्रदारान् कुर्याद् गृहीता राज्ञा पूजापूर्व-मात्मवशे कृताः पुत्रा दाराश्च येषां तांस्तथाभूतान् कृत्वा परेषु शौचं च स्वीयानामु-भयवेतनानां शुद्धिं च, तद्विधैः विद्याद् उभयवेतनद्वारेण जानीयात् ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षणी

उभयसाधारणः अपसर्पः स्वस्माद् विपरीतो मा भवतु इत्येतदर्थमाह — गृहीतेति । अपसर्पस्य पुत्रदारादयः स्वायत्ता भवेयुः दानमानादिना । उभयवेतनान् उभौ अरिविजिगीषू, ताभ्याम् उभाभ्याम् अपसर्पेभ्यो वेतनं दीयत इत्युभयवेतनान् । तानिति उभयवेतनान् । के ते इत्याह — अरीति । अरिप्रहितान् स्वराज्ये इति शेषः । विद्यात् जानीयात् । विजिगीषुः विद्यादिति शेषः । तेषां चरकार्ये नियुक्तानां उभय-वेतनानाम् । शौचं धर्मादिविशुद्धचित्तत्त्वम्, विद्यात् कैः इत्याह तद्‌विधैरिति । "उभय-वेतनैः स्वकीयैः" इति टिप्पणी । कथं ते विद्युः, तत्राहुः टिप्पण्याम्—

मत्स्यस्येव गतिं मत्स्याश्चाहेरिव पदान्यहिः ।
स्वचेष्टितानि जानन्ति धूर्ताधूर्तविचेष्टितम् ॥ इति ।

तथा—

'अहिरेव विजानाति अहेः पादान्न संशयः' इति । (वा० रा०)

मानसरामायणेऽपि —'खग की भाषा खग ही जाने' । जयमङ्गलाकृतस्तु "उभयवेतनप्रकारैः सिद्धतापसादिभिः, न तु उभयवेतनैः" इति आहुः ।

नी०टि० १. तानिति । उभयवेतनान् ।
,, ,, २. तेषामिति । उक्तं च—मत्स्यस्येव गतिं मत्स्याश्चाहेरिव पदान्यहिः ।
स्वचेष्टितैर्विजानन्ति धूर्ताधूर्तविचेष्टितम् ॥
,, ,, ३. तद्विधैरिति । उभयवेतनैः स्वकीयैः ।

जयमङ्गला

एवञ्च[1] कृत्वा साधारणार्थप्रतिबन्धवत्वाद्[2] विधानान्तरमाह— गृहीतपुत्रदारांश्चेति। प्रच्छन्नगुप्तपुत्रदारान्। दानमानाभ्यां वा गृहीतपुत्रदारान् कुर्यात्। अव्यभिचारार्थं तांश्चोभयवेतनान् प्रचारनिश्चारार्थमरिणा प्रहितान् विद्यात्। तेषामिति प्रहितानाममात्यानाञ्चोभयवेतनानाम्। शौचम् अस्मत्कार्यपरा इति। चकारादशौचञ्च विद्यात्। तद्विधैरिति। उभयवेतनप्रकारैः सिद्धतापसादिभिः, न तूभयवेतनैः। अरिसाधारणत्वाद् अनवस्थानिवृत्त्यर्थमेवमुच्यते। तथा चाहुः—

कः समानाभिहारेण च्छन्नानुभयवेतनान्।
भृत्यराशौ स्थितान् वेत्ति ? शङ्खे क्षीरकणानिव ॥ इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

साधारणतया उभयवेतनत्वं किमर्थमिति समाधास्यन्नाह—एवञ्चेति। साधारणार्थप्रतिबन्धत्वात् साधारणार्थव्याप्यत्वात्। अशङ्कनीयत्वस्य इति शेषः। प्रतिबन्धशब्दो व्याप्तिपरतया साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातः[3]। अव्यभिचारार्थमिति भावः। साधारणार्थसम्बन्धे चराः स्वस्माद् व्यभिचरिताः[4] मा भवन्तु इत्येतदर्थम् उभयवेतनत्वं बोध्यमिति यावत्।

असाधारणार्थदानेनापि उभयवेतनस्य स्वस्माद् व्यभिचरितत्वं मा भवतु इत्याशयेन कर्मान्तरं सूचयितुमाह—विधानान्तरमिति। गृहीतत्वं व्याख्याति—प्रच्छन्नेति। तेन अपसर्पस्य पुत्रदारादयः अपरेण गृहीता न भवेयुरिति भावः। कथं गृहीतव्याः इत्याह—दानेति। एवञ्च तथाविधापसर्पद्वारा कार्यसिद्धिरिति भावः।

प्रहितान् इति। (पृ० ३५२) ननु अरिप्रहितत्वं कथं ज्ञेयम् ? इति चेदुच्यते। अयं किल "पर एवं वक्ती" त्येतावन्मात्रं परिज्ञाय वा, हेतुं विना प्रमाणान्तरं विना वा कञ्चन विषयं निर्वक्ति ? इति परिज्ञातुं तद्विरुद्धं सम्भाषणीयम्। तत्र स द्रुह्यति, क्रुध्यति वा, न तु स्वपक्षस्थापनार्थं हेतुं प्रस्तौति। एवंस्थिते स पुरुषः अरिप्रहितो विज्ञेयः। यदि तु स तथा नाऽस्ति; किन्तु अनुमाय निर्णयपुरःसरं वक्ति, तर्हि अरिप्रहितो नाऽस्ति इति स विश्वास्यः। उक्तञ्चैतत्—

'बल अनुमान सदा हित करही। इति। (मा० रा० कि०)

तद्विधैरिति। (पृ० ३५२) सिद्धतापसैः। अग्रेचराणामेवंविधानां नियोजनीयानां मूलकृता वक्ष्यमाणत्वाद् अतः सिद्धेत्याद्युक्तम्।

अशुद्धम्—१. एतच्च ; २. साधारणार्थप्रतिबन्धकत्वात्।

३. समाधिस्वभावनिरूपणे–"लिङ्गं व्याप्यम्, लिङ्गी व्यापकम्। शङ्कितसमारोपितोपाधिनिराकरणेन वस्तुस्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यम्। येन च प्रतिबद्धं तद्व्यापकम् इति।

४. कस्यचिन्न्यायाधीशस्य व्यवहारे अपराधी अभियुक्तो बभूव; परन्तु अभियुक्तप्रियया सेवितोऽयं न्यायाधीशस्तदनुरागवशेन दुष्टोऽप्यपराधी निर्दुष्टतया बन्धनान् मोचितः। इति स० मा० परांडे नागपुरन्यायाधीशमहोदयाः प्रोचुः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

उभयेत्यस्य श्रीमूलाव्याख्याचिन्ता

उभयेति। (पृ० ३५२) अत्र गणपतिशास्त्रिभिः "गृहीते"त्यादिपद्य-व्याख्यायाम् "उभयवेतनानां शुद्धिम् उभयवेतनद्वारेण जानीयात्" इत्युक्तम्।

तच्च यथा सङ्गतं भवेत् तथा अवश्यं चिन्त्यम्। तथा हि—तन्मते उभय-वेतनस्य शौचपरिज्ञाने उभयवेतन एव यदि नियोज्यः, तर्हि तदर्थं पुनरन्य इत्येवमनवस्थादोषः प्रसज्यत इति। तन्निरासाय जयमङ्गलाकृता सिद्धतापसानां ग्रहणं कृतम्। तदुक्तम्—"उभयवेतनप्रकारैः सिद्धतापसादिभिः, न तु उभयवेतनैः, अरिसाधारणत्वात्। अनवस्थानिवृत्त्यर्थमेवमुच्यते" इति। अत्रेदमवधेयम्—स्वयं-प्रेरणयोभयवेतनस्य शुद्धिं विजानीयाद् राजा इति चेत्, तत्राह टिप्पण्याम्—स्वकीयैरिति। तथा च उभयटीकाकृन्मतानुसारेण स्वीयैः सिद्धतापसव्यञ्जनैः उभयवेतनस्य शुद्धिं रजाा विजानीयात्, यत् एतेऽपि आश्रिता एव इति। तदेव स्फुटीकृतम् अनवस्थेत्यादिना ग्रन्थेन।

सिद्धपरीक्षा

ननु सिद्धतापसा अनुरागेण वशीभूता राजकार्यं करिष्यन्ति इति राज्ञा कथं निर्णेतव्यमिति चेत्, संव्यवहाराद् इत्युच्यते। स च संव्यवहारेण क्रियमाणः परीक्षणप्रकारो मन्त्रिपरीक्षायां मन्त्रिपुरोहितोत्पत्तौ उक्तः। तथैव तेषां स्थिर-स्नेहोऽपि "संव्यवहाराच्छौचं मैत्रतां दृढभक्तित्वञ्च" इत्याद्युक्तदिशा बोध्यः। तेनैव हेतुना "सिद्धोऽयं स्वकार्यकरणे कुशलः" इत्यपि अनुमातुं शक्यम्। स्नेहस्वरूपञ्च भावप्रकाशने व्यक्तम्[1]।

स्नेहस्वरूपम्

१. 'मनसो यद्द्रवार्द्रत्वं विषयेषु ममत्वता(तः)।
भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते॥
द्विधा द्रवः स्यान्मनसो दर्शनात्स्पर्शनादपि।
जतुवद्वह्निसंस्पर्शाद्दर्शनाच्चन्द्रकान्तवत्॥
आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वावस्थासु मानसम्।
द्विधा भवेत्स च स्नेहः कृत्रिमाकृत्रिमात्मकः॥
सोपाधिः कृत्रिमः स्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः।
उपाधौ विनिवृत्ते तु तज्जन्यो विनिवर्तते॥
स्नेहः स्वभावजो यावद् द्रव्यभावी भविष्यति।
शङ्का स्यात् कृतके तत्तद्विक्रियान्वेषणात्मिका॥
स्वाभाविके भयं तत्तद्विषयादेः प्रमादतः।
एकाश्रयः स च क्वापि क्वापि स्यादुभयाश्रयः॥
एकाश्रयस्तिर्यगादौ मर्त्यादावुभयाश्रयः।
आश्रयाद्वासनातश्च जायते तत्र तत्र तु॥

[चराणां वासार्थस्थानकल्पनाचातुर्यं निगमनं च]

एवं[1] शत्रौ[2] च मित्रे च मध्यमे चावपेच्चरान् ।
उदासीने च तेषां च तीर्थे[3]ष्वष्टादशस्वपि ॥ २० ॥
अन्तर्गृह(गता)चरास्तेषां कुब्जवामनष(प)ण्डकाः ।
शिल्पवत्यः स्त्रियो मूकाश्चित्राश्च म्लेच्छजातयः ॥ २१ ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु सिद्धस्य वास्तविकत्वपरिचयार्थमुभयवेतनस्य शौचपरिज्ञानार्थं च तद्विधानामेव नियोजनं कुतः कर्तव्यम् ? इत्याह–क इति । तथा चेति । (पृ०३५२) साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यामिति शेषः ।

समानेति । (पृ० ३५२) जले बिन्दुर्जलरूपतया विलीनो यथा जलादन्येन विवेक्तुं न शक्यते तथा उभयवेतनोऽपि न विवेक्तुं शक्यते, इति तत्परीक्षार्थं तद्विधानामेव बुद्धिमतो नियोजनमिति भावः ।

एकाश्रयो वासनातो द्रव्याश्रयो हेतुभिर्भवेत् ।
स तु स्नेहस्त्रिधा प्रौढमद्यमन्दविभागतः ॥
विदेशस्थे मृते वापि दुर्बले प्रतियोगिनि ।
धर्मिणः क्लेशकारी यः स प्रौढः स्नेह उच्यते ॥
तत्तद्वियोगजं दुःखं तादृशे प्रतियोगिनि ।
अनुभूयातिवृत्तश्चेत्स्नेहो मध्यः प्रकीर्तितः ॥
तदा त्वव्यसनापत्तिमात्रको मन्द उच्यते ।
स्थिरश्च गत्वरश्चेति नश्वरश्चेति स त्रिधा ॥
उत्तमे मध्यमे नीचे तत्तत्कार्यवशाद्भवेत् ।
उत्तमे वृद्धिमभ्येति नोपकारानपेक्षते ॥
उपकारं न जानाति स स्नेहः स्थिर उच्यते ।
बहूपकारप्रभव उपकारानपेक्षते ॥
मध्यमे वर्धितः किञ्चित् सस्नेहो गत्वरो भवेत् ॥

नी० टि० १. एवमिति । अरिविषये गूढपुरुषप्रणिधानं दर्शयन्नाह ।

२. शत्राविति । शत्रौ चशब्दात् शत्रुमित्रे तन्मित्रे । मित्रे च स्वकीये समुच्चयात् तन्मित्रेषु च । मध्यमे उदासीने समुच्चयात् तन्मित्रेषु च निक्षिपेत् चरान् ।

३. अष्टादशस्विति । उक्तेन न्यायेन मन्त्र्यादिषु तीर्थेष्वष्टादशसु च । तेषां पूर्वोक्तानाम् । एवं द्वादश (सु राजसु) विजिगीषुं विहायैकादशराजानः प्रत्येकं तेषां मन्त्र्यादितीर्थान्यष्टादशैव गूढप्रणिधानस्थानानां द्वे शते सप्तविंश-त्यधिके एव स्यातेषु ।

श्रीमूला

एवमित्यादि। आवपेत् विसृजेत्। अष्टादशसु। तेषां तीर्थेष्वपि शत्रुमित्रमध्यमोदासीनानां मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतिषु पूर्वोक्तेषु कार्यस्थानेषु च।

अन्तरित्यादि। तेषामन्तर्गृहचराः शत्र्वादितत्तीर्थान्तानाम् अन्तर्गृहसञ्चारिणः कर्तव्याः। चित्राः नानाप्रकाराः।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अथ अन्यत्रापि विभज्य कर्तव्यं चरकार्यं षट्सु स्थानेषु प्रदर्शयति—एवमिति। टिप्पण्याम् "अरिविषये गूढपुरुषप्रणिधानम्" इत्युक्तम्। चेति। चकारात् शत्रुमित्राणां मित्रमित्राणि शत्रुत्वेन मित्रत्वेन च सङ्गृहीतव्यानि। तेषामिति। शत्रुमित्रमध्यमोदासीनानां मित्र-शत्रु-मित्रमित्र-शत्रुमित्र-मित्रारिमित्र-पार्ष्णिग्राहा-क्रन्द, पार्ष्णिग्राहासारा-क्रन्दासार-मध्यमोदासीनानाम् एकादशानां राज्ञाम्। तीर्थेष्विति। तेषां प्रत्येकं मन्त्रि-पुरोहित-सेनापति-युवराज-दौवारिकान्तर्वंशिक-प्रशास्तृ-समाहर्तृ--सन्निधातृ-प्रदेष्टृ-नायकपौर-व्यावहारिक--कार्मान्तिक--मन्त्रिपरिषदध्यक्ष-दण्ड-दुर्गान्तपालाटविकेषु। आहृत्य स्वकीयेषु अष्टादशसु, अर्यादिराजसु तत्तत्तीर्थेषु च सप्तविंशत्यधिकद्विशतस्थानेषु चरान् आवपेत्।

(१) अरिः	१८ मन्त्र्यादि	=१९
(२) मित्रं	१८ ,,	=१९
(३) मित्रमित्रं	१८ ,,	=१९
(४) अरिमित्रं	१८ ,,	=१९
(५) मित्रारिमित्रं	१८ ,,	=१९
(६) पार्ष्णिग्राहः	१८ ,,	=१९
(७) आक्रन्दः	१८ ,,	=१९
(८) पार्ष्णिग्राहासारः	१८ ,,	=१९
(९) आक्रन्दासारः	१८ ,,	=१९
(१०) मध्यमः	१८ ,,	=१९
(११) उदासीनः	१८ ,,	=१९
(१२) विजिगीषुः (स्वयमग्राह्यः)	१८ ,,	=१८
		२२७

दोषश्रवणमात्रेण सौमनस्यं विहाय यः।
प्रतिकूले प्रवर्तेत स स्नेहो नश्वरो भवेत्॥
नीचादावस्थिरः प्रायः स्नेहो ज्यायसि तु स्थिरः।
एवं पुत्रकलत्रादौ पित्रादावपि दृश्यताम्॥

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

अथ सामान्यतः चरावापमुक्त्वा स्थानवशाद् विशिष्य चरावापमाह--अन्तरिति। तेषामिति—शत्र्वाद्युदासीनान्तानाम्। अन्तर्गृहगता इति। प्रदेशावासार्थम् अन्तर्ग्रहणं तेषामिति चराणाम्। मध्ये इति शेषः। के अन्तर्गृहगताः? इत्याह—कुब्जेति। कुब्जादयः अस्मिन्नेवाध्याये पूर्वमेव व्याख्याताः। शिल्पवत्योऽपि पूर्वमेव अस्मिन्नध्याये व्याख्याताः। तत्संपत्तौ अन्तःपुरे प्रवेशः सुलभो भवति। मूकवधिरादीनाम् उपलक्षणार्थम्। चित्राः किरातदेशोद्भवाः म्लेच्छादयः। एते सर्वे नीतिसारोक्तदिशा अन्तःपुरप्रवेशार्हतया विश्वास्यत्वेन स्वीकृता अनुसन्धेयाः।

जयमङ्गला

एवं कर्मसाक्षित्वेन स्थापितोभयवेतनो राजा एवं शत्रौ मित्रे तन्मित्रे मित्रमित्रे[1]वाऽन्तर्भावं विजानीयात्। मध्यमे उदासीने च वक्ष्यमाणलक्षणे। चरांश्छत्राद्युपग्राहिणः। आवपेत् स्थापयेत्। तेषाञ्च विजिगीषुं त्यक्त्वा एकादशानां राज्ञां प्रत्येकम्। तीर्थेष्वष्टादशस्वपि। मन्त्रिपुरोहिता[2]ः। भर्तृकार्यमेषु स्थित्वा तरन्तीति तीर्थानि। तत्रैकादशसु राजसु तदीयेष्वात्मीयेषु च प्रत्येकमष्टादशस्वपि तीर्थेष्विति सप्तविंशत्यधिकं शतद्वयं भवति।

एवं गूढपुरुषान् प्रणिधाय चरेषु प्रविभागार्थमाह—अन्तर्गृहगता इति। तेषां चराणाम्। कुब्जादय इति। अन्तर्गृहगता इति यात्रोचितप्रवेशत्वात्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अथ सम्पूर्णमण्डलेषु गूढपुरुषप्रणिधानं दर्शयितुं शत्रुमित्रमध्यमोदासीनचतुष्टयमण्डलेषु गूढपुरुषप्रणिधानमधिकृत्याह–एवमिति। तत्संसूचितं टिप्पण्याम्—"अरिविषये गूढपुरुषप्रणिधानं दर्शयन्नाहे"ति।

तन्मित्र इति। (पृ० ३५६) शत्रुमित्रमित्रामित्राणां ग्रहणं मूलस्थ "च" शब्दाद्बोध्यम्। तदुक्तं टिप्पण्याम्—"शत्रौ चशब्दात् शत्रुमित्रे तन्मित्रे। मित्रे च स्वकीये। समुच्चयात् तन्मित्रेषु च। मध्यमे उदासीने समुच्चयात् तन्मित्रेषु च निक्षिपेत् चरानि"ति। उपलक्षणार्थञ्चैतत् पार्ष्णिग्राहादितन्मित्रादीनामपि, तेषामपि शत्रुमित्रत्वेनापि ग्रहणात्। विजानीयादिति। (पृ० ३५६)निगूढम् अन्तःस्थं भावं विजानीयादित्यर्थः।

पुनः स्थापनविधिः तीर्थं च

स्थापयेदिति।(पृ० ३५६)पुनर्विधानमधिकारविधिज्ञापनार्थम्। यथा वै तुष्णार्थ-

---

अशुद्धम्

१. मित्रामित्रे।

२. मन्त्रिपुरोहिता भर्तृ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मवघातो विधीयते, तथा अन्तर्गतभावज्ञापनार्थं चरान् उक्तविधान् अर्यादिमण्डलेषु आवपेत् स्थापयेद् इति भावः । तथा च तन्मित्रे इत्यारभ्य स्थापयेद् इत्यन्तं ज०म० वाक्यं न भिन्नम्; अपि तु एकमेव, तथाकल्पने अधिकारविघ्यवगमलाभात् । तीर्थं व्याख्याति--मन्त्रीति । (पृ० ३५६) एतेषां तीर्थत्वं शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्यम्[१] ।

तथा च मन्त्रिपुरोहितादीन् तीर्थवद् निमित्तीकृत्य एषु स्थित्वा भर्तृकार्यं चरास्तरन्ति इति परराष्ट्रीयगूढप्रचारतरणार्थम् आधारभूता मन्त्रिपुरोहितादयो भवन्ति इति भावः। एतदेवाह--एष्विति । (पृ० ३५६) अत्र टिप्पण्युक्तम् अनुसन्धातव्यम् ।

अन्तर्व्याख्याने विशेषः

अन्तरिति । (पृ० ३५६) अत्र गणपतिशास्त्रिभिरेवं व्याख्यातम्--"तेषा-मन्तर्गृहसञ्चारिणः कर्तव्याः" इति; परन्तु अन्तर्गृहचरत्वं केषामिति प्रश्न एभिः न समाहितः । टीकाकृद्भिस्तु स्पष्टतया समाहितः, इत्यनयोर्विशेषः ।

यात्रेति पाठः

यात्रेति । (पृ० ३५६) केचिद् यत्रेति पाठं संमन्यन्ते । तत्तु न सम्यक् । पूर्वं हि "गूढस्थानप्रवेशनिष्कासाः" इत्युक्तत्वात्, चराणां यात्राया एव प्रदर्शितत्वाच्च । यात्राया औचित्यं "दीर्घरोगोन्मादाग्निरसविसर्गेण वा गूढनिर्गमनम्" इति कौटिल्योक्त्यनुसारेण अनुसन्धेयम् । तस्याऽयमाशयः--रोगप्राबल्योद्भवे सति राज्ञा सेवको न द्रष्टव्य[२] इति कामन्दकेनोक्तत्वाद् राजा उद्भूतरोगं चरं बहिर्देशे यात्रार्थम् अनुमन्येत इत्यभिप्रायेण बोध्यः ।

यानि तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्यष्टादशतीर्थान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति, तानि उक्तानि शब्दकल्पद्रुमे[३] ।

---

१. मन्त्री इति मेदिनी । मन्त्रीप्रभृत्यष्टादशराष्ट्रसंपत । यथा महाभारते—

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ (२-५-३८)

२. न चानुजीविनं पश्येदकल्पं पृथिवीपतिः ।
अन्यत्रात्ययिकात् कार्यात् सर्वत्रात्ययिको गुरुः ॥ इति ।

उ० नि०—साङ्क्रामिकव्याधिप्रतीकारार्थमाह--न चेति । न चानुजीविनं भृत्यं पश्येदकल्पं व्याधितं पृथिवीपतिः, व्याधिसंसर्गनिषेधार्थम् । अन्यत्रात्ययिका-द्रोगात् । यदि मुख्योऽनुजीवी, अत्ययकारिणाऽभिभूयते तदा पश्येदात्मना प्रतीकारं कृत्वा । कस्मादित्याह--सर्वस्यैवातुरो गुरुः । स मञ्चादिस्थितोऽपि द्रष्टव्य एव । एवमनुजीविनोऽरनुक्ता भवन्तीति ॥ ४८ ॥

३. मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।
[illegible] ॥
पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा ॥

दुर्गेषु[1] वणिजस्संस्थाः दुर्गान्ते[2] सिद्धतापसाः ।
कर्षकोदास्थिता राष्ट्रे राष्ट्रान्ते व्रजवासिनः ॥ २२ ॥
वने वनचराः[3] कार्याश्श्रमणाट[4]विकादयः ।
परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः(र्थं) शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥ २३ ॥

श्रीमूला

दुर्गेष्विति । दुर्गेषु जलादिदुर्गवत्सु राजधान्यादिमहानगरेषु, वणिजः, सम्यक् तिष्ठन्तीति संस्था गूढपुरुषाः कार्याः । दुर्गान्ते दुर्गसीमायां सिद्धतापसाः संस्थाः कार्याः । राष्ट्रे कर्षका उदास्थिताश्च संस्थाः कार्याः । राष्ट्रान्ते राष्ट्रसीमायां व्रजवासिनो गोपाला गूढपुरुषाः कार्याः ।

वन इति । वने श्रमणाटविकादयः क्षपणाटवीपालप्रभृतयो वनचराः कार्याः। परप्रवृत्तिज्ञानार्थाः शत्रुव्यापारज्ञानप्रयोजनाः शीघ्राः क्षिप्रमारिण्यः चारपरम्पराः कर्तव्याः ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

संस्थाप्रणिधानमाह—दुर्गेष्विति । तदुक्तं टिप्पण्याम्—"सञ्चारप्रणिधानमुक्त्वा संस्थाप्रणिधानमाह—"दुर्गेषु वणिजः संस्था"इत्यादि । वणिज इति । वैदेहकव्यञ्जनाः संस्था इति । स्वकर्मानुकूलचरितोपेताः । तद्व्यक्तं नी० सारे तत्रैव द्रष्टव्यम्[5] । दुर्गप्रान्ते दुर्गाद्बहिः । तत्र के नियोज्याः ? इति चेत्, आह—सिद्धतापसा इति ।

कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा ।
कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥
प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा ।
धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ॥
षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ।
अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥ इति ।

नी० टि० १. दुर्गेष्विति । स्थानवशात् चरावापमाह ।

२. दुर्गान्तेष्विति । सञ्चारप्रणिधानमुक्त्वा संस्थाप्रणिधानमाह । दुर्गेषु वणिजः संस्था इत्यादि ।

३. वनेचरा इति । वनेचरा गृहपतिक(वैदेहकादि)भेदात् ।

४. श्रमणा इति । मुण्डतापस-बौद्ध-जैनाः । आटविकादयो गृहपति(कादयः) ।

५. संस्थानवत्यः संस्थाश्च कार्याः कार्यसमृद्धये ।
तिष्ठेयुर्यासु सञ्चाराः परचर्योपवेदिनः ॥ इति ।

चरविकल्पे—"संस्थानं वेषश्चरितञ्च तदुपेता इति ।
एषु पञ्चसु सञ्चाराः सन्तिष्ठन्त इति संस्थाः ॥

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

राष्ट्रे जनपदे नियोक्तव्यानाह—कर्षकेति। कर्षको गृहपतिः, उदास्थितः प्रव्रज्याप्रत्यवसितः। जनपदान्ते नियोक्तव्यानाह—व्रजेति। व्रजवासिनो गोरक्षकादयः। वने नियोज्यानाह—वन इति। प्रव्रजितक्षपणादयः। वागुरिकादय इति यावत्। आदिपदेन मुण्डतापसादयः। इयं चाराणां हि परम्परा कियद्दूरान्तरितं तया स्थापनीया इत्याह—परेति। शीघ्रा इति। द्रुतगतयः परावस्कन्दाद्यपसरणादिकार्यंप्रवृत्तिज्ञानापेक्षितकार्याविरोधेन द्रुतगतिः स्यात्, तथा स्थापनीयेत्यर्थः। तद्देशान्तरम् अष्टगव्यूत्यन्तरितमिति जयमङ्गलायां व्याख्यातं बोध्यम्।

जयमङ्गला

न केवलं सञ्चारा दुर्गेषु वणिजः संस्था वैदेहकव्यञ्जनाः। दुर्गान्ते दुर्गस्य प्रान्ते। सिद्धतापसा इच्छाविख्यातसिद्धयः[1]। स्वापनविसर्जनाकर्षणो....(औपनिषदिकप्रकरणोक्ताः) (तापस-गोप)स्थव्यञ्जना उदास्थिताश्च राष्ट्रे जनपदे स्युः। जनपदान्ते च। व्रजवासिनो गोरक्षकव्यञ्जनाः। गोपव्यञ्जनस्यास्मादेव विनियोगात् स पाशुपाल्यप्रदिष्टायाम्[2] इत्यादिनोत्पत्तिरवगन्तव्या। अथवोदास्थितविशेषोऽयम्, यतः "स वार्ताकर्म प्रदिष्टायां भूमौ" इत्युक्तम्। वार्ता च कृषि। पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति।

वने वनचरा इति। जनपदमध्येऽन्ते वा वनोद्देशे वनचरास्स्थाप्या वने चरन्तीति। ते च श्रमणाटविकादयः प्रव्रजितक्षपणकप्रकाराः। यान् वक्ष्यति— "तेषामन्तराणि वागुरिकशबरपुलिन्दादयो रक्षेयुः"। (अधि० २, अ० १) इति। परप्रवृत्तिज्ञानार्थमिति। परस्यावस्कन्दापसारणवार्ताज्ञानार्थम्। शीघ्राः शीघ्रगतयः। चारपरम्पराः चराणां परम्पराः, अष्टमात्रगव्यूत्यन्तरिताः। ते हि द्रुतं वार्तां सम्पादयन्ति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

दुर्गेष्विति। पूर्वाऽध्याये वणिजादिसंस्थानां नियोजनम् उक्तमेव, तासां पुनरुपादानं देशभेदेन तत्तत्संस्थाया नियोजनप्रयोगभेदार्थं बोध्यम्।

वणिग्देशे हि क्रयविक्रयादिपण्यप्राधान्यं भवति, अतस्तद्योग्यत्वात् चरसंस्थानार्थं वणिजां ग्रहणम्।

प्रान्त इति (पृ० ३५९)। दुर्गाद् बहिः सिद्धतापसा इत्यनेनान्वयः। सिद्धतापसान् व्याख्याति—इच्छेति।

ननु दुर्गाद् बहिः सिद्धाः कुतः स्थापिता इति चेत्, गूढयत्यादीनां बहिरेव भृतिदानार्थं परचराप्रवेशार्थञ्च जानीहि। तथा हि—सिद्धसन्निधौ प्रायः सर्वविधा एव गूढप्रणीता आगच्छन्ति। तद्द्वारैव अर्थानां बहिश्चरणोपायोऽपि प्रागुक्तः।

अशुद्धम्—१. इच्छाविख्यातसिद्धयः प्रस्वाप;　　२. भूमौ (इत्यादि)।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

यदि सिद्धा अन्तशत्रुप्रणिहिता अपि अन्तरागत्य तिष्ठन्ति, तर्हि तन्मिषेण शत्रवः स्वकीयं छिद्रस्थानं जानीयुः, तन्मा भवतु इत्येतदर्थं सिद्धानां बहिः संस्थापनम् ।

सिद्धिख्यातिः

ननु इच्छामात्रेणैव सिद्धिप्रख्यापनं सिद्धैः कथं क्रियते ? इति चेदुच्यते । औदर्योऽग्निः साधितश्चेत् तद्बलाद् यत्किमपि साधयितुं यथाकथञ्चित् परिवर्तयितुं वा शक्यते इत्युक्तं प्राक् तदेवात्र स्मर्तव्यं पुनः स्फुटीक्रियते ।

तत्रादौ औदर्योऽग्निः कीदृश इत्यादि सविस्तरं प्रपञ्च्यते । तथा हि—स्वेप्सितविषयादौ उत्कटेच्छायां सत्यां तद्विषयालाभे मनुष्यः सन्तपति इति स्वानुभवसिद्धम् । अतः अग्निप्रज्वलनं विना तापानुपपत्त्या अग्नेः इच्छायाश्च समानकालीनत्वाद् अग्निः इच्छातो नातिरिच्यत इति सिद्धम् । सोऽयमग्निः शरीरे मूलाधारस्थितः स्वतन्त्रश्च सन् शक्तिरूपतां भजते[1] ।

स एवाग्निः सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वमुत्तिष्ठन् यदा देहस्यान्त उच्छलति तदा स नादरूपतां लभते[2] । सोऽयं नादो योगिभिरनुभूयते । इतरैस्तु श्रोत्रे पिहिते अनुश्रूयते । यदि नैवं तर्हि मृत्युरेव ध्रुवः । अयं अग्न्यात्मको नादः सृष्ट्यारंभे विराट्पुरुषस्य शरीरे यथा यथा हि परिणमति स्म तथा तथा स एव अग्निः इच्छानुरूपं समस्तं विश्वं ससर्ज[3] ।

सोऽयं नादो वाग्रूपेण स्थितः संसारिषु वैखरीरूपेण परिणतोऽनुभूयते, न तु अन्तःनादरूपेण परिणतः, तथापि योगिभिरनुभूतत्वात् स न अलीको न वा व्यर्थः[4] ।

एवंविधो योगिभिरनुभूयमानो नादः "मध्यमा वाक्" इति उच्यते, तत्र चिदचिन्मिश्रसंस्कारस्य समुद्बोधात् । ततः पूर्वं तु सूक्ष्मसंस्काररूपेण जगत्स्थितिमिती वाक् 'परा' इत्युच्यते ।

---

१. मूलाधारस्थवह्न्यात्मतेजोमध्ये व्यवस्थिता ।
जीवशक्तिः कुण्डलिनी प्राणाकारा च तैजसी ॥
गुणभूतात्मके बीजे कारणार्थसमन्विते ।
सर्वव्याप्ता परा शक्तिः अस्मिन् क्षेत्रज्ञतामियात् ॥

२. सुषुम्ना वर्त्मनैवोर्ध्वं याति व्योमाम्बुजावधि ।
योगिनां नादरूपेण स्वानुभूतिविधायिनी ॥

३. वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे ।
अग्निर्वाग्भूत्वा प्राविशत् जज्ञे देवीं वाणीम् ॥

४. तदुक्तम्—यत्तमःपरिणामि स्यात् द्रव्यं सा वागुदाहृता ।
ईश्वरस्य च मुक्तानां सा वाग् भवति शोभना ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

प्रलये नियतकालपरिपाकानां सर्वप्राणिकर्मणां उपभोगेन प्रक्षयात् लीनसर्वजगत्का माया चेतने ईश्वरे लीयते।

प्रलयश्चायं अपुनःप्रादुर्भावफलकः, नात्यन्तिको नाश उत्तरसर्गानुपपत्तेः। नाऽपि सर्वथा अभानं प्रतिभासमात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुनः अनवभासे तदभावस्यैवोपपत्तेः; किन्तु सुप्तेव तिष्ठति कार्यप्रवृत्यभावात्। स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशस्य अत्यन्तनिर्विकल्पकतया तद्बलाद्भासमानापि अभातप्रायेव। ततः अपरिपक्वप्राणिकर्मभिः कालवशात् प्राप्तपरिपाकैः स्वफलप्रदानाय भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिः मायापुरुषो प्रादुर्भवतः। ततः परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिका मायावृत्तिर्जायते। ततो बिन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते। इदमेव शक्तितत्त्वम्। तस्य बिन्दोः अचिदंशो बीजम्। चिदचिन्मिश्रोंऽशो नादः। चिदंशो बिन्दुः। अचिच्छब्देन शब्दार्थोभयसंस्काररूपा अविद्या उच्यते इत्यादि। शेषं टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।

---

१. अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते। एतच्च जगदुपादानमेव। 'रव, परा' आदिशब्दैः व्यवह्रियते।

बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद् रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत्।
स एव श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥ (पटल १, श्लोक ४२)

इत्युक्तेः। एतत् सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचलनेनाभिव्यज्यते। ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंसः इच्छया जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्थपवनसंस्कारः, तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दं परा वाग् उच्यते। तदुक्तं हरिणा—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति। (वा० प० १)

तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं मनोविषयः पश्यन्तीत्युच्यते। एतद्द्वयं सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरमीश्वराधिदैवं योगिनां समाधौ निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते। ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना हृदयदेशेऽभिव्यक्तं तत्तदर्थविशेषतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिन्या बुद्ध्या विषयीकृत्य हिरण्यगर्भदैवत्या परश्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा मध्यमा वागित्युच्यते। स्वयं तु कर्णपिधाने सूक्ष्मतरवागभिघातोपांशुशब्दप्रयोगे च श्रूयमाणा सेत्याहुः। एतदवस्थात्रयमपि सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मप्रणवरूपम्।

सैव चास्यपर्यन्तं आगच्छता तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धानमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदैवत्या वैखरी वागित्युच्यते।

प्रणव एव व्यानोदानाभ्यां सह वैखरीरूपं प्रतिपद्यते। अत एव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषय इत्युक्तम्।

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्॥ इति।

मञ्जूषाग्रन्थस्यास्य स्पष्टीकरणार्थं रत्नप्रभोद्ध्रियते, तथा हि—

अस्मादिति। गुणत्रयात्मकाद् बिन्दोरित्यर्थः। तदुक्तम्—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात्।
आसीच्छक्तिस्ततो नादः नादाद्बिन्दुसमुद्भवः॥
पराशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः।
बिन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः॥
बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः।
समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः॥
भिद्यमानात्पराद्बिन्दोः अव्यक्तात्मा ततोऽभवत्।
शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः॥ इति।

समवायः सम्बन्धः क्षोभ्यक्षोभकभावरूपः सृष्टिहेतुः। तत्र पराद्बिन्दोः इत्युक्त्या प्रथमबिन्दोरेव मूलोक्तरूपो नादोऽजायत इति प्रतीयते। तदुक्तम्—

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा। स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते॥
स बिन्दुर्नादबीजत्वभेदेन च निगद्यते॥ (प्रपञ्चसारे प० १, श्लोक २४)

मूले चिदंशो बिन्दुरित्यनेन नहि तृतीयः प्रकारः कथ्यते; किन्तु नादान्तर्गतचित्पदार्थः प्रदर्श्यते। तस्मान्मूले अस्माद्बिन्दोरित्यस्योक्त एवार्थः। कस्यचिन्मते त्रिधासौ भिद्यते, 'पुनः बिन्दुर्नादो बीजम्' इत्युक्तेः। सूक्ष्माद्बिन्दोः स्थूलबिन्दुरजायत इति। मूले अस्मादित्यस्य द्वितीयबिन्दोरित्यर्थः। एतदिति। तथा च श्रुतिः—"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे" इति। आदिना शब्दब्रह्मादिपरिग्रहः। रवपरादीति। तदुक्तम्—

स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते॥ (प्रपञ्च० प० १ श्लोक० ४३) इति।

सर्वगतमपीति। एतेन पूर्वोक्तावस्थात्रयस्येश्वरशक्तिरूपत्वेन व्यापकत्वेऽपि तत्तत्स्थानाभिव्यक्तेस्तत्तत्स्थानस्थत्वमप्युच्यत इति सूचितम्। मूलाधार इति। षण्णवत्यङ्गुलो देहायामः। तत्राङ्गुलार्धसहितं सप्तचत्वारिंशदङ्गुलात्मकमध उपरि च परित्यज्यैकाङ्गुलपरिमितं मध्यं मूलाधार इत्युच्यते। तदुक्तम्—

पाय्वन्ताद्द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गाच्च द्व्यङ्गुलादधः।
मध्यमेकाङ्गुलं यच्च देहमध्यं प्रचक्षते॥

मूलाधारो मूलप्रकृत्यात्मिका कुण्डलिनी। सा महदादिभिर्वेष्टिता सर्पवत्तिष्ठति। मूलाधारादुत्थितः पवनो नाडीद्वारेण कार्याणि करोति।

इति पातञ्जले स्पष्टम्। तदुक्तम्—

गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम्।
अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारपङ्कजे॥ [१।२।१९।१२० संगीत०]

आधाराद्द्वयङ्गुलादूर्ध्वं मेहनाद्द्वयङ्गुलादधः।
एकाङ्गुलं देहमयं तप्तजाम्बूनदप्रभम्॥ [इति सङ्गीत० १।२।१४५] इति।

मूलाधार एव पवनोऽपि उत्पद्यते। तदुक्तम्—

देहेऽपि मूलाधारे तु समुदेति समीरणः। [प्रपञ्चसारे पट० १ श्लो० ८१] इति।

अत एव व्यञ्जकत्वमपि तस्य। पवनसंस्कार इति। इच्छया जातेन प्रयत्नेन सह मूलाधारस्थपवनसंबन्ध एव तत्संस्कारः। तदभिव्यक्तं पवनाभिव्यक्तम्। स्वप्रतिष्ठतयेति। एतेनाधारान्तरं नास्तीति सूचितम्। निस्पन्दं क्रियाशून्यम्। पश्यन्त्यां स्पन्दसामान्यम्। मध्यमायान्तु स्पन्दविशेषः। अनादीति आद्यन्तरहितम्। शब्दोपग्राह्यतया शब्दतत्त्वं स्थितिप्रवृत्तिप्रविभागादिशब्देन क्रियते। तच्चाक्षरनिमित्तत्वादक्षरमित्युच्यते। प्रत्यक्चैतन्ये निवेशितस्य परबोधार्थमभिव्यक्तेरर्थभावेन विवर्तते, विवर्तश्च रज्जूरगवदतात्त्विकोऽन्यथाभावः। तत्त्वादप्रच्युतस्य [अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य] रूपान्तरप्रकारकप्रतीतिविषयत्वमिति यावत्। एतेन परिणामवादारम्भवादौ निरस्तौ। कारणस्वरूपाविरोधेन च कार्यप्रतिभास इति ब्रह्मणो निर्विकारत्वान्न नित्यत्वहानिः। तदाह—

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ इति। [वा० प० १।१]

तदेवेति—'रव', 'परा' आदिशब्दवाक्यं शब्दब्रह्मैवेत्यर्थः।

अभिव्यक्तमिति। नाभिदेश इति शेषः। एतद् द्वयमिति। परारूपं पश्यन्तीरूपञ्च शब्दब्रह्मे त्यर्थः। सूक्ष्मतममिति सूक्ष्मतमा परा सूक्ष्मतरा च पश्यन्तीत्यर्थः। ईश्वराधिदेवमिति—ईश्वर एव अधिष्ठात्री देवताऽनयोरिति भावः। समाधाविति। समाधिश्च —

"सोऽहं ब्रह्म न संसारी, न मत्तोऽन्यत्कदाचन।
इति विद्यात् स्वमात्मनं स समाधिः प्रकीर्तितः॥

इत्युक्तरूपः। निर्विकल्पकेति—तत्त्वञ्च चिन्मात्रविषयकत्वम्। ज्ञानविषय इति। पूर्वत्र मनोविषय इतिवज्ज्ञानविषय इति पुंल्लिङ्गपाठः। उपांशुशब्दश्च यथा जले निमग्नस्य। श्रूयमाणेति। अत्र 'स्वरूप' इत्यस्यान्वय इयं मध्यमा वाक् सूक्ष्मा, सूक्ष्मप्रणवरूपा च। सं वेति—मध्यमावागेवेत्यर्थः। परश्रोत्रेणापीति। तदुक्तम्—'वैखरी श्रुतिगोचरा' इति। विराडिति—अपञ्चीकृतकार्यसमष्टिः। सूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः। पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिः स्थूलशरीरोपहितो विराट्। एतदुभयविलक्षण ईश्वरः। व्यानोदानाभ्यामिति। तदुक्तम्—

"हानोपादानचेष्टादि, व्यानकर्मेति चोच्यते।
उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत्"॥ इति।

तथा—हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥

अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥ (अमर० को० टी०—१।१।६२) इति ।

वैखर्य्या इति । अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वैखर्याः, मध्यमायाः, पश्यन्त्याश्च वाच एतत् परं पदमित्यद्भुतमित्यर्थः । तीर्थमुपायः प्रकार इति यावत् । प्रकारमेवाह—श्लिष्टेति । श्लिष्टत्वं व्यक्तत्वञ्चेति धर्मद्वयं वर्णांशे प्राप्तं साधुभावत्वमपभ्रष्टत्वञ्च । ध्वनिभेदमाह—दुन्दुभीति । अयम्भावः—वैखरी स्वपरप्रत्यक्षा । मध्यमा पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु व्यवहारातीता योगिनां समाधौ गम्या । परा तु योगिनामप्यगम्या ।

तदुक्तम्—"स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी ॥
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते" । इति ।

ऋग्वेदेऽपि—

"चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ इति ।

अत्र माधवेन ऋग्वेदभाष्ये चत्वारि पदानि इत्यनेन वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ती, परारूपाणि दर्शितानि । पतञ्जलिना तु नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारि इत्युक्तम् । अभियुक्तव्याख्यानादुभयपरकत्वं प्रामाणिकमेव । पतञ्जलिनाऽपि "गुहायाम्" त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः [महाभा० पस्पशा०] इति व्याख्यानं कुर्वता माधवाभिमतं व्याख्यानमपि मन्यत एवेति गम्यते । नन्दिकेश्वररेणाप्युक्तम्—

"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।
आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥
इकारादिहकारान्ता वर्णाः समभवंस्ततः ।
सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत् ॥
ज्ञप्तेर्बभूव पश्यन्ती मध्यमा वाक् ततः परम् ॥
वक्रे विशुद्धचक्राख्ये वैखरी सा मता ततः ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते ।
चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद्वत्तथा वागर्थयोरपि ॥ इति । [शक्त्याश्रयनिरूपणम्]

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

टिप्पण्युद्धृतमञ्जूषावाक्यानुसारेण वाचां परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीभेदेन चातुर्विध्यमुक्तम्। एतासु चतुर्विधासु वाक्षु या परा वाग् भवति, सा उपर्युक्त्यनुसारेण 'प्रकृतिः', 'अम्बिका', 'शक्तिः', 'कुण्डलिनी' इत्यादिपदैस्तत्तच्छास्त्रेषु व्यवह्रियते। तदुक्तम्—

वलयत्रितयाकारः सोमसूर्याग्निमण्डलैः।
वह्नेः शिखा तस्य मध्ये नीपान्तःकेसराकृतिः॥
परा प्रकृतिरेषा स्यात् अम्बिकेत्यपरे विदुः॥

ततश्च मध्यमावस्थायां समुद्भूतेन नादेन चिदचित्संस्कारविशिष्टेन अर्थसंबन्धस्यापि भानात् सैव वाक् अर्थाकारेण परिणता जगद्रूपेण परिणमति। न तु वास्तविकं जगदस्ति। तदिदं मान्त्रिकेष्वपि दरीदृश्यते। तद्यथा मन्त्रपाठमात्रेण स्वेच्छानुसारं समाधिभाग्भिर्निर्विकारे चित्तेऽभिमतोऽर्थः प्रत्यक्षं दृश्य एव। तदिदमाहार्यज्ञानं मन्तव्यम्। अत एव बाधज्ञानसत्वेऽपि तत् प्रतियोगिमत्ताज्ञानं न प्रतिबध्नाति। एवंविधस्य ज्ञानस्य विकल्पत्वमुच्यते। तदुक्तम्—

'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति।

एवञ्चायमत्र सिद्धान्तः—सृष्ट्यारम्भे यथा ईश्वरस्य हृदि नादो भवति, तथैव छायेव तत्तदर्थोऽपि स्फुरति। तदिदं नादतत्त्वम् अभीप्सितार्थोपादने समर्थम्। तदनुबन्धी यदा नाद उपासनया संमुखीभवति, तदा सिद्धत्वं भवति। अद्यापि जीवोत्पादने संरक्षणे च तत्कार्यकारित्वयोगात् स अनुमेयोऽपि लौकिकैर्न द्रष्टुं शक्यः। केवलं वैखर्यां परिणतस्य नादस्य श्रवणयोग्यत्वमनुभूयत इति त्वन्यदेतत्। एवञ्च उपर्युक्ते नादे अधिष्ठित उपासको यदेव तत्त्वं ध्यायति नादरूपेण, तदेव तत्त्वं बहिः जगद्रूपेण तेन प्रदर्श्यते आहार्यज्ञानरूपतया।

यद्यपि सामान्यपुरुषाणामिच्छासमये अन्तःस्थितो नाद एव परिणमति; तथापि कार्यावसायित्वं तस्य सदा नाऽस्ति। योगिनां तु इच्छा कार्यावसायिन्येव, तत्र कारणम् ईशेच्छां सङ्कल्परूपामनुसरन् योगी आत्मानं अनुसन्धानोपायत्वेन तन्मयत्वेन समुपयाति। तदेवोक्तम्—

मनसि समधिनि विस्फुरणमनेकधाऽभिधेयस्य।
अक्लिष्टानि पदानि विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः॥ इति।

अत एव क्रान्तदर्शी कविः समाधिस्थितः स्वकीयनादोपबृंहितकविताबलेन जगदपि विपरिवर्तयितुं शक्नोतीति काव्यप्रकाशादौ निर्णीते युक्तमेव। तथा चोक्तम्—

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति॥ (का० प्र०)

किञ्च तथैव—अद्य धारा सदाधारा सदालम्बा सरस्वती।
पण्डिताः मण्डिताः सर्वे भोजराजे भुवं गते॥
अद्य धारा निराधारा निरालम्बा सरस्वती।
पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजे दिवं गते॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इति कालीदासोक्तमुदाहरणम् अत्र स्मर्तव्यम्। अत इदं सिद्धम् यद् योगी उदर्यमग्निं ध्यानेनोपास्य यादृशशब्दार्थोभयसंस्कारविशिष्टतया मूलाधाराद् ऊर्ध्वंज्वलनरूपेण अनुध्याति तादृशमेव दृश्यमपि विपरिणमते। एतद्ध्यानार्थं कश्चन धारकप्रयत्नोऽपेक्षितो भवति, समाधिलक्षणे तथोक्तत्वात्। तद्यथा "धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्य मनसस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टेन आत्मना सह संयोग" इति। स च धारकप्रयत्नः चित्रतुरगन्यायेन वस्तुदर्शनजन्यः अद्भुतरसजनक एव। तथा हि यादृशं वस्तु दृश्यत्वेनापेक्ष्यते तादृशं दर्शनं स्मरणेन चिन्तनेन वा भवति। यतः चिन्तनं तद्विधं दर्शनं चित्रतुरगवद् भवति इति गोकुलनाथोपाध्यायैः उक्तम्। सति च एतस्मिन् चित्रतुरगन्यायेन अद्भुतरसो व्यक्तो भवति। चित्रतुरगन्यायेनाभिव्यक्तस्य काव्यव्यापारस्य नाट्यव्यापारस्य च अद्भुतरससाधनतया तत्र तत्रोक्तत्वात्। समुदिते च अद्भुते ध्यानस्य समाधिरूपस्य समुदयः अनुभावरूपेण प्रकृत्या भवति इति अद्भुतरसो यत्राभिव्यज्यते तथाविधवस्तुनो दर्शनचिन्तनादिप्रयत्नो धारकत्वेन न्यायभाष्यादौ समाधिलक्षणे ऊहितव्यः। अद्भुतस्य समाधिकारणत्वं तदीयस्थायिभावेन विस्मयेन उत्पन्नं भवति, विस्मयस्य लोकोत्तरोत्कर्षवासनारूपत्वात्[1]।

उत्कर्षश्च निर्दुष्टगुणवत्त्वम्। तत्त्वञ्च हितकर्तृता। उञ्चैतत्–"गुणः परोपकर्तृत्वम् हितकर्तृत्वमेव वा" इति। उत्कर्षे लोकोत्तरत्वञ्च कृत्यसाध्यत्वेन लोकैः निर्णीतस्य अर्थस्य तत्साध्यतया प्रदर्शनम्। यद्यपि लोकोत्तरवस्तुनः काव्यव्यापारनाट्यव्यापारान्यतरमहिम्ना दर्शनचिन्तनादिकमकृत्वैव योगं साधयितुं केचन प्रवर्तन्ते। प्रवर्तन्तां कामम्। नहि तत्र साधारणस्य प्रवृत्तिर्हि जायते यतो धारकप्रयत्नमुक्तमुपेक्ष्य योगसाधने श्रमो भवति। चित्रतुरगन्यायेन लोकोत्तरगुणवद्वस्तुनि आत्मानं तादात्म्यीकृत्य चिन्तनादि यदि क्रियते, तर्हि तत्र श्रमो नास्ति। स्थिरे च चिन्तने चिन्तकस्य यथा यथा उत्कण्ठा भवेत्, तथा तथा मूलाधारस्थरसस्य उर्ध्वगामिन्या सुषुम्नानाड्या ऊर्ध्वस्रोतो वहति। तथा सति तत्सान्निध्येन वह्निज्वालायाः कुण्डलिन्या अपि ऊर्ध्वमुच्छलनात् शक्तिरपि लब्धुं शक्या भवति।

सति च ज्ञानरूपायास्तस्याः कुण्डलिन्या ऊर्ध्वमुच्छलने चित्रतुरगन्यायेन काव्यव्यापारनाट्यव्यापारान्यतरमहिम्ना तर्कहर्षादयोऽपि तथाविधधारकप्रयत्नवतः उदीयुरेव। यतः अद्भुतरसव्यभिचारिभावेषु तर्कहर्षादयोऽपि गण्यन्ते। तथा चोक्तम्[2]–

१. उक्तञ्चेतद् गोकुलनाथोपाध्यायैः—"लोकोत्तरोत्कर्षवत्तया ज्ञानं विस्मयः, तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः। तमुदाहरति चित्रमिति। अत्र वेग आलम्बनम्, तदीया गुणा उद्दीपनम्, स्तुतिवचनेन च विकासादयोऽनुभावाः, धृत्यादयो व्यभिचारिणः। तैः विस्मयः स्वदते।

२. हर्षगर्वस्मृतिमतिश्रमा धृतिमदादपि।
तर्कोऽवबोधश्चिन्ता च रोमाञ्चः स्तम्भवेपथुः॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

किञ्च, पूर्वोक्तरीत्या यदि ध्यानेन ऊर्ध्वस्रोतोवाहिन्या नाड्या प्राणादिपञ्चस्वन्यतम उदानवायुः ऊर्ध्वं प्रवहेत्, तर्हि स्मृतिः मतिश्च अवश्यं भवेताम्[1]। उदानकार्यत्वेन स्मृत्यादीनामुक्तत्वात्। तथा हि—एवंक्रमेण तत्त्वबुभुत्साविशिष्टेन धारकप्रयत्नवता येन महात्मना मतिर्लब्धा, तेन अग्निज्वालाया ऊर्ध्वम् उच्छलनात् नादोऽपि मध्यमावैखर्यादिशब्दव्यपदेश्य उपलब्ध एव इति मन्तव्यम्। एतन्नादसमये तत्तन्नाडीषु कम्पोऽपि भवत्येव, विना कम्पं नादासम्भवात्। सोऽयं कम्प बहिर्मुखतया सूर्यकिरणादिमिश्रणवशाच्च सर्वैः श्रोतुमयोग्योऽपि—
मननशीलैः योगिभिः रात्रौ अनुश्रूयते। इदं यन् नादात्मना परिणम्यमानं योगिनां ज्ञानं तदेव प्रातिभमुच्यते। प्रातिभं न स्मार्तादन्यात्। स्मृत्यनुभवादीनां तत्रोपलब्धेः[2]।

एवंविधं स्मृतितत्त्वं चिन्तासत्त्वे योगिभिः प्रातिभरूपेण यद्विषयकमुपलभ्यते, तत् प्रतिभातं वस्तु यथार्थं भवति। तदेव निर्दिष्टं 'चिन्ताया मुहुरभ्यासादिति' टिप्पण्याम्[3]।

ननु चिन्ताभावः कुतोऽपेक्ष्यते ? इति चेत् चिन्तायां सत्यां ध्यानं विना परिश्रमेण संभवति इति चिन्ताया अपेक्षा वर्तते। किञ्च, शरीरे बलवर्णं वाक्प्रवृत्तिलाभाय उदानवायुः सुषुम्नया नाड्या ऊर्ध्वं यथा प्रवहेत् तथा ध्यानंविस्मयजनकं काव्यनाट्यान्यतरव्यापारमहिम्ना कर्त्तव्यमिति उपरि निर्दिष्टमस्ति। तदेतत् कथम् ईप्सितं साधयतीत्युच्यते।

पृथ्वीतत्त्वसंबद्धो मधुररसो गुरुभूत उपर्युक्तध्यानमार्गे वैपरीत्येन ऊर्ध्वस्रोतोवाहिन्या नाड्या यदि प्रवहति, तर्हि स मधुररसो हृत्सम्बद्धः सन् ओजोरूपतां भजते। तथासति ईप्सितं साधयितुं शक्यं भवति। तदुक्तं भावप्रकाशने (टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[4])।

---

१. उरःस्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत्।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जा बलवर्णस्मृतिप्रदः ॥ (भावप्रकाशनम्)

२. देशकालोपयुक्तानां सुखं दुःखानुषङ्गिणम्।
चिरविस्मृतवस्तूनां स्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥

३. दौस्थ्याद् निद्राक्षयाद् रात्र्याः प्रहरात् पश्चिमादपि।
चिन्तायाः मुहुरभ्यासात् समानश्रुतिदर्शनात् ॥
भवेत् तदनुभावस्तु भूसमुन्नयनं मुहुः।
उद्वाहनं तु शिरसः सदृशस्यावलोकनम् ॥
हर्षश्च शिरसः कम्पः कथितो रसकोविदैः ॥ (१ अधिकारः, भावप्रकाशनम्)

४. दश जीवनधामानि शिरोऽस्नसबन्धनम्।
कण्ठौष्ठहृदयं नाभिः बस्तिः शुक्लो गुदौजसी ॥
दश स्थूलशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वाः सर्वतो वपुः।
रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ॥ (६ अधि०) (यथेप्सितम्)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

दृष्टञ्चैतद् मूलाधारस्थितं हि बीजतत्त्वम् ओजोरूपतामापन्नं सत् मातृपितृसंपर्कात् तदिच्छानुसारेण आदौ भविष्यतो बालकस्य हृदये प्रवहति। तत इच्छानुसारेण संपूर्णशरीरं निर्मापयति, तदिदं निगूढं तत्त्वं भारतीयैः पवित्रैः गुरुभक्तैः एकाग्रभूमिकायां स्थितैः जगतां हितं चिन्तापूर्वकं ध्यायद्भिः वीरान् सत्त्वसंपन्नान् बालकान् निर्माय साधितमस्ति इति कामसूत्रप्रत्यभिज्ञादर्शनं तन्त्रसाहित्यप्रत्यक्षशारीरकादिदर्शनात् स्फुटं भवति।

ननु तत्तद्देशे धारकेण प्रयत्नेन अभीप्सिता मूर्तिः कथं ध्येया ? इति चेत्, पुनः स्मार्यते। मधुररसप्रधाना मूर्तिः प्राणाधारा तैजसी वह्निज्वालाम्बिकारूपा अधोमुखी मातापितृभ्यां प्राप्तम् ओजस्तत्त्वं रसात्मकं भुञ्जाना सत्यपि तमेव रसं वैपरीत्येन ऊर्ध्वदेशं प्रापयति इति प्रागुक्तं तत्र ऊर्ध्वप्रवाहे उदानवायुः सहकारी बोध्यः, तस्यैव रससञ्चारणद्वारा वाक्प्रवृत्तिस्मृत्यादिकार्यकरत्वात्। तदर्थं चित्रतुरगन्यायेन मधुररसप्रधाना मूर्तिः वैपरीत्यमार्गेण हृदि ध्येया। (मूर्तेः मस्तकमधोभागे मूर्तेः अधोभागस्तूपरिभागे इति वैपरीत्यं बोध्यम्।) तथा च यथा यथा ध्यानमहिम्ना चित्रतुरगवद्दृश्यमाना मूर्तिः रसरूपतया स्थिता निर्गलिता उदानवायुसहचारेण मधुररसं तत्र तत्र प्रापयति, तथा तथा ध्यातुः माधुर्यस्य आस्वादेन हर्षबलाद् दुःखाभावः सुखाभिव्यञ्जकः सञ्जायते। एवंरीत्या दुःखं व्यपगतं भवति। मधुररससंपर्केण च तत्तदवयवेषु पूर्वमुद्भूता दोषा दुष्टाः कफादयश्च व्यपगच्छन्ति स्वास्थ्यञ्च लभते। अतस्तत्तदवयवेषु मधुररसमयी मूर्तिः चित्रतुरगन्यायेन ध्येया। एतेन पृथ्वीतत्त्वसंबद्धस्य गुरुभूतस्य मधुररसस्य अधोगतिः स्वाभाविकी शरीरे, अत एव तस्य ऊर्ध्वमुच्छलनाभावेन प्रमेहार्बुदसदृशा असाध्या रोगा जायन्ते। तेषामपि निरासः चित्रतुरगन्यायेन ध्यानबलान् मधुररसस्य देहे ऊर्ध्वस्रोतोऽभिप्रवाणे सति संपद्यते इति स्थितम्। तदिदं रसमाहात्म्यं तत्रैव द्रष्टव्यम्। वैशेषिकभाष्ये तदीयटीकाविवेचनाद् अपि स्फुटं भवति। इदं तु अवश्यं ध्येयं यत् शास्त्रविरुद्धाचरणे गुरुभक्त्यभावे च न कथञ्चन अभीप्सितसिद्धिर्भवितुमर्हति इति शास्त्रविरुद्धमाचरणं नानुष्ठेयम्। उक्तञ्चैतत् श्रीमद्भागवतेऽपि सप्तमस्कन्धे तत्रैव व्यक्तम्[1]।

अत्रेदमवधेयम्—योगिनां यद्धि प्रातिभं ज्ञानं तत् स्मृतिव्यभिचारिभावसाहचर्यात् स्मार्तमुक्तमस्ति। तस्यार्थः स्मृतिसमशीलमिति। एवंसत्त्वेऽपि व्याकरणसिद्धान्तानुसारेण तत् शब्दादपि नातिरिच्यते। तथा हि—श्रोतारः पदानि श्रुत्वा तदर्थं च वृत्त्या शक्त्या च स्मृत्वा शाब्दयन्ति। तथैव नादमहिम्ना संस्कारोद्बोधेन यद्धि

१. एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

योगिनां ज्ञानं भवति, तत्र कारणान्तरकल्पनापेक्षया उभयसाधारण्येन शक्तिविशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वं लाघवान्मन्तव्यम्। तदुक्तं नागोजिभट्टैः मंजूषायाम्, तट्टिप्पण्यां द्रष्टव्यम्[1]।

यद्यपि टिप्पण्युद्धृतमञ्जूषावाक्ये उपवर्णिता शक्तिः ईशसंकेतं बोधयति बोध्यबोधकभावं परम्परायातं वा। तथापि योगिनां प्रातिभज्ञानेन उपर्युक्तविधेन, काव्यमपि निर्मीयते यस्मात्, तस्मात् प्रकृते निर्दिष्टशक्तिपदेन संस्कारकल्पिका शक्तिरपि वृत्तिवद् गृह्यते। तदुक्तम्—

मनसि सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाऽभिधेयस्य।
अक्लिष्टानि च पदानि विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः॥ इति।

एवञ्च समाधिना उपवर्णितशक्त्यात्मकेन जायमाना पदार्थोपस्थितिः मञ्जूषोक्तदिशा स्मृतिरूपैवेति न मन्तव्यम्; अपि तु धीरेव। तज्जन्यश्च बोधः शक्तिविशिष्टज्ञानजन्यत्वात् शाब्दबोधान्नातिरिच्यते। अत एव शाब्दबोधं प्रति व्यापारत्वेन गृहीतशक्तिधीवद् महावाक्यार्थज्ञानं प्रति व्यापारेषु पदार्थज्ञानमप्यन्तर्भवितुमर्हति। तस्माद् इदं सिद्धं यद् इच्छासहकृतेन नादमहिम्ना योगिनां हृदये अर्थः प्रतिभातो भवति, ईश्वरस्य सृष्टौ तथोपवर्णितत्वाद् इति। एवञ्च यदा जीवः अर्थं प्रत्येति, तदा श्रुतिगोचरतया अश्रुतिगोचरतया वा ऊर्ध्वम् उदानवायुसहकृतस्य मूलाधारस्थस्य अग्नेः ऊर्ध्वमुच्छलनात् नादो भवत्येव वृक्षे सति छायावत्। तस्माद् उत्तमानां चेतसि इच्छाप्रसूताग्नेः ऊर्ध्वज्वलनात्मिका नादानतिरिक्ता ज्वाला स्वानुरूपमर्थं निर्मात्येव। तदेव ध्वनयन्नाह — इच्छाविख्यातसिद्धय इति।

---

१. तत्रागृहीतवृत्तिकस्य शाब्दबोधादर्शनात् 'न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं प्रकारतया गम्यते' इति समर्थसूत्रभाष्याच्च तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः। यद्यपि गुड इत्युक्ते अर्थप्रतीतौ तद्गतं मधुरत्वं गम्यते, तथापि न तच्छब्दजप्रतीतिविषयः; किन्तु मानान्तरजन्यप्रतीतिविषयः। यत्र तु गुडो मधुर इति वाक्यार्थे गुड इत्येकदेशः प्रयुज्यते, तत्रापि मधुराभिन्नो गुड इत्येव बोधो न तु मधुरत्वप्रकारको गुडविशेष्यकः। ध्वनितं चेदम् "अन्नेन व्यञ्जनम्" (२।१।३४) इति सूत्रे भाष्ये।

टी०—विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन गृहीतशक्तिकस्य पुंसो घटपदाद्घटत्वशिष्टघटबोधवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नेति। ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यं च स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्य-स्वाश्रयपदविषयकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम्। अतो नागृहीतवृत्तिकस्य बोधः, नापि विस्मृतवृत्तिकस्य, नापि तद्वाचकपदमजानतः, नापि घटपदादाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशस्य, जनकतयोपस्थितचैत्रादेश्च बोधः। संस्काराजनकशक्तिग्रहस्त्वे तेन शाब्दबोधजनने च न मानम्। संस्कारकल्पिका च वृत्तिस्मृतिरेव शाब्दबुद्धिरेव वेत्यन्यदेतत्।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

सिद्धिः ऐश्वर्यं भूतभौतिकवशित्वमिति यावत्। तदुक्तं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ तत्रैव द्रष्टव्यम्।

राजविनियुक्तानां चराणां गूढपुरुषाणां संस्थानां तापसानां च लोके सिद्धत्वेन प्रसिद्धिः आवश्यकीति द्योतनार्थं विख्यातेति। तत्ख्यापनञ्च पूर्वाध्याये कृतेन मूलव्याख्यानेन वेदितव्यम्।

राष्ट्रे विनियोक्ष्यमाणान् गूढपुरुषानाह—स्वापन इति। स्वापनादय उदास्थितानां भेदविशेषाः। कर्षकस्तु मूलतो ग्राह्यः। तत्स्वापनप्रकारश्च औपनिषदिकप्रकरणे व्याख्यातः [1]।

उत्कर्षणविसर्जने चाद्भुतसिद्धिप्रदे इति साधकस्तापसविशेषः, तेनापि विश्वास्यताया उत्पादनात्। तथा चोक्तं कर्पूरमञ्जर्याम्। तट्टिप्पण्यां [2] द्रष्टव्यम्।

---

१. यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि च भूखलाः।
तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कूतूहलाः॥
भण्डकानां सहस्रेण रथनेमिशतेन च।
इमं गृहं प्रवेक्ष्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः॥
नमस्कृत्वा मनवे बद्ध्वा शुनकफेलकाः।
ये देवा देवलोकेषु स्वभुजेषु च ब्राह्मणाः॥
अध्ययनपारगाः सिद्धा ये च कैलासतापसाः।
एतेभ्यः सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत्॥
अतिगच्छति च मय्यपगच्छन्तु संहताः।
अलिते पलिते मनवे स्वाहा॥ ३५८। इत्यादि (२ अध्याये)

२. (भैरवानन्दः किञ्चिन्मदमभिनीय पठति)
मन्त्रो न तन्त्रं न च किमपि ध्यानं ज्ञानं च नो किमपि गुरुप्रसादात्।
मद्यं पिबामो महिलां रमयामो मोक्षं च यामः कुलमार्गलग्नाः॥
अपि च—रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा
मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च।
भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या
कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः॥
मुक्ति भणन्ति हरिब्रह्ममुखादिदेवा
ध्यानेन वेदपठनेन क्रतुक्रियाभिः।
एकेन केवलमुमादयितेन दृष्टो
मोक्षः समः सुरतकेलिसुरारसैर्वा।
हरिब्रह्ममुखाश्च ते आदिदेवाश्चेति विग्रहः। अत्र व्यतिरेकः।
राजा—इदमासनम्। उपविशतु भैरवानन्दः।

भैरवानन्दः—दर्शयामि तमपि शशिनं वसुधावतीर्णं
स्तम्भनामि तस्यापि रवे रथं नभोऽर्धे ।
आनयामि यक्षसुरसिद्धगणाङ्गना-
स्तन्नास्ति भूमिवलये मम यन्न साध्यम् ॥

एतेनावमर्शसंध्यङ्गो व्यवसाय उक्तः। तत्रावमर्शलक्षणं दशरूपके—
'क्रोधेनावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वापि लोभनात् ।
गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्श इति स्मृतः ॥' इति ।

व्यवसायलक्षणमपि तत्रैव—'व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः' इति ।

तद्गुण किं क्रियताम् ?

राजा—वयस्य, त्वया कुत्रापि अपूर्वं दृष्टं महिलारत्नम् ।

विदूषकः—दृष्टं तावत् ।

राजा—कथय ।

विदूषकः—अस्त्यत्र दक्षिणापथे वैदर्भं नाम नगरम्। तत्र मयैकं कन्यारत्नं दृष्टम्। तदिहानीयताम् ।

कन्यारत्नमुत्कृष्टा कन्या, 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इत्युक्तत्वात् ।

भैरवानन्दः—आनीयते ।

राजा—अवतार्यतां पूर्णिमाहरिणाङ्को धरणीतले ।

पूर्णिमाचन्द्रवदाह्लादकारी स्त्रीरत्नमानीयतामित्यर्थः। दृष्टान्तालङ्कारः । नायिका कर्पूरमञ्जरी ।

राजा—अहह, आश्चर्यमाश्चर्यम् !
यद्धौताञ्जनशोणलोचनयुगलग्नालकाग्रं मुखं
हस्तालम्बितकेशपल्लवचये दोलायन्ते यद्बिन्दवः ।
यदेकं सिचयस्याञ्चलं निवसितं तत्स्नानकेलिस्थिता
आनीतेयमद्भुतैकजननी योगीश्वरेणामुना ॥

धौताञ्जनमत एव शोणमित्यर्थः। सिचयस्य वस्त्रस्याञ्चलं पल्लवं तन्निवसितं पृथग्भूतम्। स्रवज्जलमित्यर्थः । अत्र स्वभावोक्तिः ।

अपि च—एकेन पाणिनलिनेन निवेशयन्ती
वस्त्राञ्चलं घनस्तनस्थलस्रं समानम् ।
चित्रे लिख्यते न कस्यापि संयच्छन्तौ
अन्येन चङ्क्रमणतश्चलितं कटिवस्त्रम् ॥

एतावता प्रबन्धेन भैरवानन्देन कर्पूरमञ्जर्या आकर्षणं कृतम्। अथ भैरवानन्दकृतम् उक्तसंवादे विसर्जनमुच्यते। १ जवनिकान्तरम्—

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

स्वापनम्

ननु आदौ स्वापनग्रहणं कुतः कृतम् इति चेत्, अपेक्षितायाः सिद्धेः विशेषतया लाभप्रदर्शनार्थम्। कथं तदिति शृङ्गारप्रकाशोक्त्यनुसारेण अत्रानुसन्धीयते। समाधिर्हि "धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्य मनसः तत्त्वबुभुत्साविशिष्टेन आत्मना सह संयोगः"। निद्रापि प्राय एतादृश्येव तयोः समाधौ मनसो विलयनं न भवति, निद्रायां तु विलयनं भवति। उभयत्राऽपि चित्तसंतोषाद्यनुभावदर्शनात् साधर्म्यमस्ति। अतः स्वापनमुखेन समाधिः व्यञ्जिता। अत्रोदाहरणं वाल्मीकिचरित्रमस्ति। अयं महर्षिः प्राग्जन्मनि व्याध आसीत्। तदानीं राममन्त्रोच्चारणेऽपि असमर्थः 'मरेति' जपन् एव एकाग्रो निद्रायां स्थित एव रामप्रसादभाग्भूत्। अत्र एवं क्रमः Hipnotism प्रयोगे आधुनिकैः कृतः अवगन्तव्यः। तद्यथा आदौ गुरुः शिष्यं स्वापयति। बहिर्मुख-व्यापारान् निवर्तयति, ततो बहिर्मुखव्यापारान्मुक्तः शिष्यो गुरुदृष्टिवशात् अपेक्षित-संस्कारोद्बोधमहिम्ना स्वप्न इव तान्येव अक्षराणि अर्थांश्च पश्यति। तथैव च जाग्रत्पश्यति वदति च। तद्वत् प्रकृतेऽपि स्वापनप्रयोगेऽपि बोध्यम्। ननु स्वप्ने अन्येऽपि भावा विरोधिनो उत्पत्तुमर्हन्ति ? यथा रत्यादिः, तर्हि कथमभीप्सितसिद्धिः ? इति चेत्, गुरुभक्तिसहकृतया धृत्या विरोधिभावानुत्पत्तेः।

अथ समाधिनिद्रयोः सन्तोषात्मकसुखानुभावसाधर्म्यप्रदर्शनार्थं निद्राया विभावादयः शृङ्गारप्रकाशोक्तदिशा उद्ध्रियन्ते।

देवी—आर्य भैरवानन्द, तत्र प्रसादेन अपूर्वं संविधानकमनुभूतम्। कर्पूरमञ्जरी-दर्शनेन। तत्तिष्ठतु तावदेषा पञ्चदशदिवसानि। पश्चाद्ध्यानविमानेन नेष्यथ।

अत्र भैरवानन्देन कौलादिधर्मा उक्ताः। साधननिदर्शने कर्पूरस्तवराजे लिखितस्य—

> वदामस्ते किं वा जननिचयमुच्चैर्जडधियो
> न धाता नापीशो हरिरपि न ते वेत्ति परमम्॥
> तथापि त्वद्भक्तिर्मुखरयति चास्माननमिते
> तदेतत् क्षन्तव्यं न खलु पशुरोषः समुचितः॥

इति पद्यस्य कृतायां व्याख्यायां श्रीसदाशिवदीक्षितेन—

> पश्वाचारश्च शैवश्च वीरश्च दिव्य एव च।
> सिद्धान्तश्च भवेद्भावः कौलश्च भाववर्जितः॥
> भावातीते भवेन्मुक्तिर्भावैर्बद्धो भवेन्नरः।
> दिव्यो देवस्वरूपश्च सिद्धान्तो देव एव च॥

(कालिकाकल्पे)

तथा मानसरामायणेऽपि दृश्यते—

मुनिवेशछद्मधारिणा शत्रुणा राजा अश्वसहितः रात्रावेव स्वगृहं प्रापितः। इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

'निद्राया दौर्बल्यमुदश्रमक्लमालस्यचिन्तात्याहारस्वभावाभ्यासादय आलम्बनविभावाः। मनःसन्तोषनिश्चिन्तताविविक्तस्थानलाभानुकूलादय उद्दीपनविभावाः। शिरोवेदनगौरवशरीरलोलनेत्रघूर्णनजृम्भणगात्रमर्दननिःश्वसितोच्छ्वसितस्रस्तगात्रताक्षिनिमीलनसर्वाङ्गक्रियादयोऽनुभावाः। मोहजडताऽपस्मारस्तम्भस्वेदस्वरभेदवेपथुवैवर्ण्यास्त्रादयो व्यभिचारिणः। इति।

निद्रायां चित्तसंतोषस्य उद्दीपनत्वमत्रोक्तम्। अतः समाधिसाधर्म्यं निद्राया उक्तं भवति।

अपि च यथा समाधौ चिन्तासहकृतेन धारकेण प्रयत्नेन धृते मनसि तद्योगेन बुभुत्सिता अर्थाः प्रत्यक्षीक्रियन्ते तथा चिन्तासहकृतायां निद्रायां निद्रितो मनुष्यो यदा स्वप्नमनुभवति तदा निद्राप्राक्क्षणावच्छेदेन चिन्ताविषयभूतमर्थं पश्यति। इदं यत्स्वप्ने भानं तद् गुरुभक्तानाम् उत्तमप्रकृतीनां यथार्थमेव भवति, यथा हरिश्चन्द्रेण विश्वामित्राय कृतं दानं सत्यम् इति। अनेनापि हेतुना निद्रायाः समाधिसाधर्म्यं नासम्भवि। किञ्च, नाट्यदर्शने नाट्यारोहणव्यापारेण नटव्यापारं दृष्टवतः सामाजिकस्य 'साहंकृती हृदि पुनः स्वदते रसोऽसौ' इत्युक्तदिशा रसः स्वदते, तथा समाधौ अपि ध्यानप्रवाहे सञ्जायमाने ध्याताया मूर्तेराध्यातुः साहङ्कृतित्वं भवति। अतो यथा यथा मूर्तौ चित्रतुरगन्यायेन व्यभिचारिभावादयः अनुभूयन्ते, तथा तथा त एव भावा आत्मनो ध्यातुः शरीरेऽपि अहंप्रयुक्ततादात्म्यवशात्संभवन्ति। अयं यो ध्येयायां मूर्तौ अभिमानः स एव योगः। निद्रायामपि अवस्थितः पवित्र आत्मा जीवः अनन्तरवस्थितसूक्ष्म-संस्कारोद्बोधवशाद् यादृशं विषयमधिकृत्य अभिमानवशाद् विकृतिमापद्यते, तादृश्येव विकृतिः रति-क्रोधशोकाद्यन्यतमा तस्य पवित्रात्मनः जीवस्य जाग्रदवस्थायामवश्यं सृष्ट्यारम्भ इव फलाय भवति इति समाधिनिद्रयोः साधर्म्यमवगन्तव्यम्। तदेतन् नानुपन्नम्। ईश्वरस्य तथैव अवस्थानात्। सृष्ट्यारम्भकाले मूलाज्ञाननिद्रायां स्थित ईश्वरः संसारिणामदृष्टवशात् प्रबुद्धेन संस्कारसाचिव्येन सांसारिकबोधाभिमुखेन साभिमानेन मनसा यद्यद् वाञ्छति यथा वा अन्तर्नादस्तस्य भवति तथैव सृष्टेरपि वैषम्यं भवति इति सृष्टिनिरूपणावसरे प्रपञ्चितम्। तदेतद् इन्द्रियाद्युपाधियोगेन साभिमाने मनसि रत्यादयो विकारा उत्पद्यन्ते इति नाट्यनिरूपणेऽप्युक्तम्। तदेतद् भोजराजेनाऽपि प्रकटीकृतम्। तद्यथा—

"तेभ्यस्तेभ्य आलम्बनविभावेभ्यस्तदाकारपरिणतेन्द्रियबुद्ध्युपाधियोगिनोऽभिमानिमनसस्ते ते रतिक्रोधशोकादयो भावाः समुत्पद्यन्ते"। इति।

अत्रत्यानि शृङ्गारप्रकाशस्य वाक्यानि दुरूहानिति टिप्पण्यां तत्र तत्र विशेषार्थबोधनाय व्याख्यातानि तत्रैव द्रष्टव्यानि[1]।

शृङ्गारप्रकाशवाक्यानि तदर्थश्च

१. (मूलम्) यथेन्दुसन्निधेश्चन्द्रकान्तः स्यन्दते, यथार्कसन्निधेस्सूर्यकान्तः ज्वलति, यथा कर्पूरसन्निधेः स्फटिको विलीयते।

(मूलम्) अथ यथेन्दूदये समुद्रः क्षुभ्यति, यथाऽपथ्यसेवनया व्याधिरभिवर्धते, यथा-नार्यसन्निधेरसाधुः सुतरां दुःखाकरोति, तथा तेभ्यस्तेभ्य उद्दीपनविभावेभ्यस्तत्तदनुभव-संस्कारयोगिनो मनसस्तत्तद्भावाभिवृद्धये ते ते विकारा उपजायन्ते। अयं यथैकस्यापि भूरुहादेः काण्डस्कन्धशाखाविटपादयः प्रकाराः पल्लवपत्रपुष्पफलसम्पदादयो विकारा एकस्याप्यम्भसः प्रवाहावर्तबुद्बुदतरङ्गादयो विवर्ता मुक्ताफेनलवणकरकादयो विपरिणामाः, एकस्यापि ध्वनेस्तारमध्यमन्द्रक्रुष्टादयो भेदा वर्णपदवाक्यकूजितादयो अवच्छेदाः, एकस्यापि वायोः प्रवहावहपरिवहादयः स्कन्धाः प्राणापानव्यानादयोऽनु-बन्धास्तेभ्यस्तेभ्य उपाधिभ्यो जायन्ते, तथैकस्यापि रतिक्रोधशोकादेस्तेभ्यस्तेभ्य उपाधिभ्यस्ते तेऽनुभावा व्यभिचारिणश्चाभ्यन्तरा बाह्याश्च व्यवस्थासम्भवाभ्या-मुपलभ्यन्ते। तत्राभ्यन्तरा व्यभिचारिषु चिन्तौत्सुक्यावेगवितर्कादयो बाह्याः स्वेदरोमाञ्चाश्रुवैवर्ण्यादयः अनुभावेष्वाभ्यन्तराः स्मरणेच्छाद्वेषप्रयत्ना बाह्या मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भास्त उभयेऽप्यनुक्रियमाणाः सात्त्विकाङ्गिकवाचिकचित्र-सामान्याभिनयव्यपदेशं लभन्ते।

अथ यथेक्षुभ्यो रसः, सर्षपेभ्यस्तैलं धातुभ्यो हिरण्यम् अश्मभ्यो लोहं दध्नो नवनीतं काष्ठतोऽग्निस्तेभ्यस्तेभ्यो यन्त्राग्निमन्थसंयोगेभ्यो निष्पतति, तथा स्वेभ्यः स्वेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगेभ्यो रतिक्रोधशोकादिभ्यस्ते ते रसा निष्पद्यन्ते।

अथ यथा लवणरसादयः स्वसंयोगिनो मृद्वीकादीनप्यात्मरूपतां नयन्त उपचीयन्ते तथा रत्यादिजन्मानो रसाः रसादीन् विभावादीनप्यात्मरूपतां नयन्त उपचीयन्ते।

अथ यथा सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टादीनां घनतुहिनकरकादीनामाप्यानां त्रपुसीसरज-तादीनां तैजसानामग्निसंयोगाद् द्रवतामद्भिस्सामान्यं भवति तथा विभावानुभाव-व्यभिचारिणां रससंयोगाद्रसता रसेनैव सामान्यं भवति।

अथ यथेक्षुरसेभ्यो मधुनिष्पत्तिर्यथा मधुरादिभ्यः षाण्डवोत्पत्तिर्यथा गुडादिभ्य आसवोत्पत्तिस्तथा तेभ्यस्तेभ्यो रससामान्येभ्यो रसविशेषाभिनिर्वृत्तिः भवति।

अथ यथैकस्याग्नेर्भौमदिव्यौदर्यादयो जातिभेदा दाहालोकपाकादयोऽर्थक्रिया धूमार्चिरङ्गारादयोऽवस्थाः संदृश्यन्ते, तथैकस्यापि रसस्य भावरसतदाभासादयो जाति-भेदा उत्कंठाभिषङ्गनिर्वृत्त्यादयोऽर्थक्रियोत्पादाभिवृद्धिस्थैर्यादयोऽवस्थास्समुपलभ्यन्ते।

(टीका) अथ बुद्धिवैशद्यार्थं शृङ्गारप्रकाशीयपद्यानि कतिचन दुर्विज्ञेयत्वाद् व्याख्यायन्ते। तेभ्यस्तेभ्य आलम्बनविभावेभ्यस्तदाकारपरिणतेन्द्रियबुध्युपाधियोगिनोऽ-भिमानिमनस इत्यादिना ग्रन्थेन रत्याद्यवस्थां प्रति मनस इन्द्रियाद्युपाधौ सङ्घातः अभिमान द्रुतिविक्षेपसङ्कोचभेदेन विभिन्नरूपतां प्राप्तः कारणं भवति इति साधितम्। यद्यपि द्रुत्यादीनामत्र कण्ठतया उल्लेखो नाऽस्ति मूले, तथापि मूले वक्ष्य-माणोदहरणात् द्रुत्यात्मकत्वं सिद्धं भवति।

इयं या विचित्रता अनुभूयते, तत्रापि हेतुः आदर्श इव मनसः स्वच्छता ज्ञेया।

आलम्बनेति। तत्त्वञ्च आरुरुक्षोः कस्यचिद् गुरुत्वात् पतनसंभावनार्था तत्प्रतिवन्धकरज्जुस्थानीयं बोध्यम्। अत्रोदाहरणं किरातार्जुनीयम् "अभिमानवतो मनस्विनाम्" इत्यादि पद्यं स्मर्तव्यम्।

उपाधीति। इन्द्रियाद्युपाधित्वञ्च साक्षात्कारव्यञ्जकलौकिकविषयताशालिज्ञानत्वम्। उपर्युक्तायाः स्वच्छताया ज्ञापनाय उदाहरणमाह—यथेन्दुसन्निधेश्चेत्यादि। अत्र भोजराजेन उदाहरणत्रयं प्रायः प्रदर्शितम्।

ज्वलति इति। ज्वलितमिवात्मानम् इत्यादि कामन्दकीयनीतिसारजयमङ्गला-वैशेषिकभाष्याभ्यामुक्तं क्रोधस्वरूपं स्मर्तव्यम्। तदेतत् प्रकृतोदाहरणसिद्धं वस्तुवैलक्षण्यं तदनुबन्धिशब्दैरपि अभिव्यज्यते उत्पाद्यते च काव्यतः। तदुक्तं वैशेषिकभाष्ये न्यायकन्दल्यां बुद्धिनिरूपणावसरे, तत्रैव द्रष्टव्यम्।

स्फटिक इति। एतदुदाहरणेन अपञ्चीकृतपञ्चभूतसमष्ट्यात्मकं मनः शुद्धं बोध्यम्। यथा—

> 'रामो नाम बभूव हुं तदबला सीतेति हुं तो पितुः
> वाचा पञ्चवटीवने निवसतुः तामाहरद् रावणः।
> कृष्णेनेति पुरातनीं निजकथामाकर्ण्य मात्रेरितां
> सौमित्रे क्व धनुर्धनुरिति प्रोक्ता गिरः पान्तु वः॥

इत्युदाहरणे कृष्णस्य रामसाक्षात्कारोऽभूद् इति ध्वन्यते। साक्षात्कारकाराणाञ्च कृष्णस्य उद्बुद्धः संस्कारो व्यभिचारिभावेन अर्थाभिव्यंजने उद्बुद्धः सन् भवति।

उक्तेषूदाहरणेषु विकासो विलयनं प्रज्वलनं च, भिन्नं भिन्नं प्रयोजनं बोध्यम्। तदेव च 'स्यन्दते ज्वलति विलीयते' इति ग्रन्थेनोक्तम्।

अथ उद्दीपनेन मनसस्तद्भावाभिवृद्धये उद्दीपनविभावानां कर्म बोधयितुं उदाहरणान्याह—अथ यथेत्यादि। यथा गर्भस्थं ओजो बिन्द्वाश्रितं सत् करचरणाद्यवयवदशारहितगर्भे क्रमशः अभिवर्धमानं शरीरभावं प्राप्नोति। यथा वा मूलाज्ञानं अव्यक्ततया स्थितं महदहङ्कारादिषोडशविकारान्ततत्तदवस्थाघटितरूपेण क्रमशः परिणतं व्यक्तं भवत् स्थूलतामापद्यते। तथा अन्तःस्थितोऽपि सूक्ष्मो भाव उद्दीपनैः अभिवर्धमानो बहिरभिव्यज्यता इति उद्दीपनस्य उपयोगो द्रष्टव्यः। तदेव द्रढयति—इन्दूदयेत्यादिना। अत्रापि पूर्ववत् दृष्टान्तत्रयेण विकासविलयनप्रज्वलनानि बोध्यानि।

इन्दूदये आकर्षणबलात् समुद्रः क्षुभ्यति, अभिवर्धते इत्युक्तम्। तदतेद् अभिवर्धनं न बहिःप्रदेशात् समागतजलप्राचुर्यप्रयुक्तमस्ति; अपि तु ऊर्ध्वदेशाकिरणेन तत्र स्थितेन जलसमुदायस्य समुन्नयनमेव। एतेन इदं स्पष्टं यत् सर्वेष्वपि पदार्थेषु 'न्यूट्रान, इलेक्ट्रान, प्रोटान' इत्यादिनाम्ना परभावः वैशेषिकभाष्यसिद्धान्तिता वा मण्डलेन परभ्रमन्ति। तत्र कारणं तेषां परस्परम् आकर्षणमेव। यदि कदाचित् कारणान्तरवशात् स्वस्वमण्डलसीम्नो मर्यादामतिक्रम्य दूरं बलात्कारेण ते निक्षिप्येरन्, तर्हि

वेगेन ते उच्छलनशीला भूत्वा मध्ये स्थितेषु पदार्थेषु अभिघातं कुर्वन्तस्तान् पदार्थान् भङ्क्तुं समर्था भवन्तीति तेषामपि नाशस्य संभावितत्वात् महती जनस्य घनस्य भूमेश्च उपहतिर्भवति इति कार्यकारणभावे आलोचिते अणुविस्फोटो अवगतो भवति ।

अनार्येति । अपरत्ववशाद् मनस आकर्षणं भवति । किञ्च, साधुः अनार्यसङ्गतौ दुःखी भवति । असाधुसंसर्गात् तत्संसर्गिणः मूर्खता उदेति । अत एव तस्य अपरत्वं भवति । तदनार्ये कर्मणि प्रेरयति । ततो दुःखम् अनुभूयत इति भावः । किञ्च, आर्यपदम् उपायविकल्पे कृतक्षणपरं जयमङ्गलोक्तदिशा अनुसन्धेयम् । तेन अनार्या नीतिविपरीत-माचरन्ति दुःखाकुर्वन्तीति भावः ।

अत्रायं निष्कर्षः—उद्दीपनैः कालवेषादिभिः संस्काराणामुद्बोधनं कृत्वा विभवादयो विशेषतः स्मार्यन्ते । इत्युद्दीपनस्य उपयोगित्वं क्लृप्तम् । अथवा यमधिकृत्य संस्कारा विकृतयश्च उत्पन्नास्तमेवाधिकृत्य पुनः संस्कारान् उद्बोधयन्ति इत्यनयो-र्विवेकः । तद्यथा—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापेनानुमीयते ॥ इति ।

अथ व्यभिचारिभावाभिव्यक्तिं दर्शयितुमाह—अथ यथैकस्यापि इति । व्यभिचारि-भावाश्च मनसो द्रवीभावमुत्पादयन्ति तस्य कार्यप्रकारभेदकार्यभेदादीन् दृष्टान्तमुखेन ज्ञापयन्नाह–भूरुहादेरिति । इन्द्रियादिनानोपाधिभ्यो व्यभिचारिभावसहकृतेभ्यः अनुभावाः कथमिव जायन्त इति दर्शयिष्यन्नाह—काण्डेति । विकारा आच्छादकाः । इदं भूरुहोदाहरणं पृथिवीमाश्रित्य उक्तम् ।

अथ जलेन कार्यान्तरमुखेन उदाहरणान्तरमाह—अंभस इति । प्रवाहेति इति । एकस्मिञ्जले विवर्तानाम् अनेकविधानात् प्रवाहादीनामारम्भो भवति इति प्रवाहाद्युत्पत्तिः एकत्र कथमेकसमये अभूदिति शङ्का परास्ता, विवर्तरूपेणोत्पत्तौ बाधकाभावात् । तदेव स्फुटीकर्तुमाह—विवर्ता इति । विवर्ता अपि क्रियाविवर्तान् न अतिरिक्ताः'। तद्विपरिणामफलमाह—मुक्तेति । अथ शब्दमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरमाह—एकस्यापीति । अवच्छेदा इति । यथा वीणायां तत्र तत्र प्रदेशे अङ्गुलिस्पर्शे सति विभिन्न-जातीयाः स्वरास्तत्तद् भागावच्छेदेन ध्वन्यन्ते । तथैव काव्यस्थलेऽपि तत्तदवच्छेदेन व्यभिचारिभावादयो ध्वन्यन्ते, इति ध्वनितम् । अथ वायुमाश्रित्य उदाहरणमाह—वायोरिति । प्रवहेति । पृथिवी सदा स्वधुरि गतिशीला अस्ति इति तस्या विवर्ता वायुप्रवहणे भान्ति इति गोलके तत्तद्देशभूभ्रमणप्रतिबिम्बतया भासमाना वायवः प्रवहादिसंज्ञां भजन्ते । अयमेव वायोः भासमानः क्रियागुणः खरशीतकम्प्यादिभेदेन उपवर्णितो दृश्यते । तत्रेदं बोध्यं यथा वायोः एकस्यैव अवयविनः शरीरे स्थितस्य तत्तद्देशावच्छेदेन प्राणादिसंज्ञाभाक्त्वं भवति, अत एव ऊर्ध्वाधोभेदेन वायोः उत्क्षेपणा-पक्षेपणादिगतिमत्वं भवति यथा तथैव तत्तन्नाड्यवच्छेदेन शरीरे प्रवाहः अभीप्सितः । यदि तर्हि रसमयीनां तत्तन्मूर्तीनां शरीरे ध्यानं कर्तव्यम् । तेन

तत्तच्छरीरेऽपि ऊर्ध्वाधः स्रोतोमुखेन रसः प्रवाहयितुं शक्यते, स्वास्थ्यञ्च सुलभं भवति। इत्येतद् वायूदाहरणस्य फलं बोध्यम्। अत्र शरीरस्य तत्तन्नाड्यवच्छेदेन स्थितो विवर्ततया भासमानः प्राणापानादिः साङ्ख्यमतेन जीवनयोनियत्नरूप इति तु अन्यदेतत्। अनुबन्धा इति। तत्त्वञ्च यदुद्देश्येन प्रवृत्तेः पश्चान्नियतभावित्वे सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं तत्त्वं तच्च निकृष्टतमवस्तुतत्त्वमपहाय ईश्वररूपं गुर्वात्मकं वा वस्तु ध्यातव्यम्। तथासति अनुबन्धः अवश्यंभावी। अथ दार्ष्टान्तिके योजयति—तथैकस्यापीति। उपाधिभ्यः प्रागुक्तेन्द्रियाद्युपाधिभ्यः। अनुभावादिति। क्रमवैपरीत्येन अनुभावाद्युपन्यासाः सर्वेषां व्यभिचारिभावादीनामपि अनुभावा भवन्ति इति ज्ञापनार्थम्। व्यभिचारिण इति। इन्द्रियाद्युपाधौ सञ्जातमानसाभिमानप्रयुक्ताः सर्वेऽपि आहत्य अनुभावव्यभिचारिभावादयः अर्थैक्याद् एकं वाक्यमिव रसात्मकम् एकं तत्त्वम् उल्लासयन्ति। व्यभिचारिभावेषु मध्ये इति शेषः। निर्धारणे सप्तमी। तदर्थश्च जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मविच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्षष्ठीसप्तम्याविति। एवमेव अनुभावादिनिर्धारणं व्याख्येयम्। तदेव कार्यान्तरं प्रदर्शयितुमाह—आभ्यन्तरा इति। एतेन "ते द्विविधाः, आत्मनो वा आभ्यन्तरशरीरस्य वा धर्माः" इत्यादि गोकुलनाथोपाध्यायेन उक्तमपि साधुसम्मतं भवति।

ननु इन्द्रियाद्युपाधियोगिनो मनस इति भोजराजेन गोकुलनाथोपाध्यायेन च उक्तं तत्रेदं चिन्त्यते। तथा हि—

मनस अतीन्द्रियत्वात् कथं इन्द्रियाद्युपाधियोग्याभिमानवत्वं सम्भवति ? इति चेदुच्यते—तत्र मनःपदेन 'मनःसहचरो वायुः' इति किरणावल्याम् उदयनाचार्यैः प्रतिपादनाद् वायुर्बोध्यः। अत एव 'सात्त्विकास्तु आत्मत्वेन अध्यस्तस्य प्राणस्य सूक्ष्मभूतप्रकारात्मिका' इति गोकुलानाथोपाध्यायेनोक्तम्, 'प्राणोऽध्यस्ततयात्मानं देहं प्राणिति सः' इति नृत्याध्याये शार्ङ्गदेवोक्तं च संगच्छते।

अत्राऽयं भावः—प्राणो यया नाड्या प्रवहति सा नाडी रक्तवहेत्युच्यते वायोरतीन्द्रियत्वेऽपि तस्य सञ्चरणं बुद्बुदेन ज्ञायते। यदा हि वायोः इतस्ततस्तत्तन्नाड्यां प्रवहणं भवति, तदा नाड्या निष्पीडने कृते बुद्बुदा निःसरन्ति। आसां नाडीनां प्रत्यक्षत्वात् तदन्तरवर्तितया प्रवहणशीलस्य वायोरपि नियमनं नाडीनियमने सति नासंभवि। ततः प्राणसहचरितं मनोऽपि नियमयितुं शक्यते। आसनादौ चित्रतुरगन्यायेन मूर्तीनां तदन्तरवर्तीनीनां नाडीनां स्वीयानां च ध्यानबलात् प्रत्यक्षं न दुरूहमिति अनुभवसिद्धम्। अतः पूर्वोक्तरीत्या नाडीनियमनद्वारा अभीप्सिते देशे प्राणस्य गत्यागती स्वायत्तीकृते भवतः। एतेन कुम्भकादौ सिद्धिरपि भवतीति। प्रपञ्चितञ्चैतद् योगसिद्धान्तचन्द्रिकायां नारायणतीर्थस्वामिभिः, तथैव वासुदेवानन्तसरस्वतीभिः स्वजीवनचरित्रे, तत एव तदनुसन्धेयम् इति।

अत्रेदमवश्यं चिन्तनीयम्—हठात् प्रसह्य वायोः नियन्त्रणं तु न कर्तव्यम्, अन्यथा सुप्तोत्थितसिंह इव वायुः आत्मानमेव प्रहरेत्, तत उन्मादादिरोगाक्रान्तिश्च भवेत्। यथा युक्त्या सेवितः सिंहः अनुकूलो भवति तथा युक्त्या सेवितो वायुः योगिनां योगसाधने अनुकूलो भवति इति। तथा च शृङ्गारप्रकाशे मनःपदेन, सङ्गीतरत्नाकरे प्राणपदेन च तद्वहनशीला नाडी बोध्या। तदेतत्सर्वं ध्यानसहकृतया भगवच्चरणारविन्दोपासनया निष्कामकृतया भगवत्कृपासचिवया सिद्ध्यति। अत एव भगवदङ्गेषु यत्र मन्त्रन्यास उक्तः, तस्याऽपि इदमेव फलं यत् तत्र तत्र तेषां तेषां न्यासे कृते चित्रतुरगन्यायेन ध्याते च तत्तदङ्गानां पीडनात् स्वेदो भवति ततश्च आत्मन्यपि स्वेदसङ्क्रान्तिः। ततो दोषनिःसरणम् इति शरीरस्य स्वास्थ्यमनुमन्तव्यम्। तत्समये आत्मनि हर्षो भवति इत्येवंरीत्या उपपत्तिं ज्ञात्वा हर्षपूर्वकस्वास्थ्यलाभाय अभ्यासेन ध्यानबलात् चित्रतुरगन्यायेन पीडनादिकृत्यनन्तरं प्राणवायुस्थैर्यम्, ततो मनःस्थैर्यम् इत्यादि सर्वं यथाक्रमं कारणपरंपरया उपपन्नं भवति। "अभ्यासाद्रमते चित्तम्, अभ्यासेन तु कौन्तेय, वैराग्येण च गृह्यत" इति गीतायामपि उक्तम्, तत्साध्वेव।

आभ्यन्तरादिव्यपदेशानाह—सात्त्विकेति। चित्रेति। सामान्याध्यायेन उक्तमनुसृत्य अभिनीताः सामान्याः। विशेषतया अभिनीताः चित्रा इति सामान्यचित्रयोर्भेदो बोध्यः। रसं विवेचयितुमाह—अर्थेभ्य इति उदाहरणमुखेन। इक्षुभ्य इति। इक्षुदध्नोरुदाहरणम् आह्लादकत्वं माधुर्यं च शृङ्गारे, ततोऽपि विशिष्टं शान्तरसे, इति दर्शयितुं पृथगुक्तम्। यन्त्रेति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इत्युक्तदिशा यन्त्रयोगाग्निसंयोगमन्थसंयोगेभ्य इति व्याख्येयम्। उदाहरणत्रयेण रतिक्रोधशोकानां स्वरूपं ज्ञापितम्। यथा मन्थारणि-यन्त्रसंयोगभेदेन अग्निवैजात्यं विलक्षणं भवति, तथैव विभावानुभावव्यभिचारिभावभेदो द्रष्टव्यः। रसा इति। ननु तत्र तत्र देशे आत्मनि रसास्वादलाभार्थं मूर्तिरूपं कथं ध्येयमिति चेत्, प्रागुक्तमपि अभ्यर्हितत्वात् पुनरुच्यते। मधुररसप्रधाना हि मूर्तिः प्राणाकारा अम्बिका तैजसी अधोमुखी मातृपितृभ्यां प्राप्तमोजस्तत्त्वं भुञ्जाना शरीरे रसं तद्बहुनाडीतः सुषुम्नामार्गेण ऊर्ध्वदेशे प्रापयति इति ज्ञापितम्। तत्र उदानवायुः सहकारी बोध्यः। तस्यैव रससञ्चारणद्वारा वाक्प्रवृत्तिस्मृत्यादिकार्यकरत्वाद् इत्याद्युक्तम्। अतस्तदुक्तदिशा चित्रतुरगन्यायेन यथा यथा ध्यातव्यमूर्तिदेशे रसतत्त्वमारूढं भवति, तथा तथा स्वशरीरेऽपि रसःशरीरस्य ऊर्ध्वभागे उच्छलति इति विज्ञानसिद्धत्वाद् रसाधिष्ठितेषु तत्तदवयवेषु मधुररसमयी मूर्तिरेव ध्येया। तथा सति माधुर्यस्य आस्वादनेन आत्मनि हर्षो जायते। ततः सुखाभिव्यञ्जको दुःखाभावोऽनुभूयते, अर्थाद् दुखं व्यपगतं भवति। एवं सति स्वास्थ्यं वर्धते इति नीतिमता न कथमपि उपर्युक्तं ध्येयतत्त्वं उपेक्षितुमर्हम्। अन्यथा पृथिवीतत्त्वाधिष्ठितस्य भुक्तान्नविपरिणतस्य मधुररसस्य गुरुत्वाद् अधोगतिस्वाभाव्याच्च वार्धक्ये तदलाभेन प्रमेहार्बुदसदृशा अचिकित्स्यरोगा जायन्ते। तेषां निरासो भुक्तान्नपरिणतस्य मधुररसस्य

उपर्युक्तदिशा ध्यानबलाद् धमनीमुखेन ऊर्ध्वमुच्छलने कृते भवति तदिदं रसमाहात्म्यं वैशेषिकभाष्ये तट्टीकायाञ्च व्यक्तम्। तद्यथा—

भाष्यम्—"रसो रसनग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिर्जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तं रसनसहकारी मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायभेदभिन्नः" इति।

टीका—"जीवनपुष्टिबलारोग्यनिमित्तम्। जीवनं प्राणधारणम्। पुष्टिरवयवोपचयः, बलमुत्साहविशेषः, आरोग्यं रोगाभावः, एषां रसो निमित्तम्"इति। एतच्च सर्वं वैद्यशास्त्रादवगन्तव्यम्। अत्र शास्त्रविरुद्धचरणं तु अपथ्यं मत्वा योगिना सर्वथा हेयम्, अन्यथा फलसिद्धिः कथमपि न स्यात्। रसादीनाम् आत्मसंपदं प्रदर्शयितुमाह—अथेति। मृद्वीकादीति। रसस्य लाभेन सर्वं सिद्ध्यति इति दर्शयितुम् एतदुक्तम्। रसे द्रवत्वं स्फुटयितुमाह—सर्पिरिति। तदिदं वैशेषिकमतं प्रकाशयति—"सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टादीनां कारणेषु परमाणुषु अग्निसंयोगावेगापेक्षात् कर्मोत्पत्तौ तज्जेभ्यो विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् कार्यद्रव्यनिवृत्तावग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात् स्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते" इति।

"तेजःसंयोगेन परमाणूनां द्रवत्वं प्रतिबद्धमित्यन्यत्राप्यद्रव्यस्य लवणवह्निसंयोगेन द्रवत्वप्रतिबन्धदर्शनादनुमतम्।

किञ्चात्र रसात्मकं तत्त्वं द्रवरूपं बोध्यम्। तदुक्तम्—

"तस्यात्मरसनीयतया रसत्वं रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिरिति"। तद्द्रवभेदेनैव जातिभेदार्थभेदक्रियाभेदावस्थाभेदा द्रष्टव्याः। तदनेन रसभावोदयभावसन्ध्यादिपदेन सूक्ष्मतया यथायथं व्यपदेशः। अत्र उदाहरणत्रयेण माधुर्योजःप्रसादा द्रुतिदीप्तिविकासात्मिका बोध्याः। करकादीनामिति। यथा जलगतोष्णतायां प्रसारितायां तदेव जलं करका भवति परं पुनरपि सा जलरूपतामापद्यत एव, तदानीं पुनरपि ३२ त अध उष्णतायामपनीतायां तदेव जलं करकारूपेण स्थिरभावमापद्यते। अत एव जले सांसिद्धिकं द्रवत्वं वर्तते। सीसकादिस्थले तु अग्निसंयोगेन तदीयं चूर्णं द्रवरूपतां गच्छति। इति सीसकस्य नैमित्तिकं द्रवत्वमस्ति, इत्थममुं भेदं प्रलक्ष्य करकानामाप्यत्वं सीसस्य तैजसत्वमुक्तं सूपपन्नं भवति। रसे चित्रत्वं बोधयितुमाह—यथेति। उदाहरणमाह—इक्षुरसेभ्य इति। आसवोत्पत्तिरिति। अनेनोदाहरणेन मादकतापि सामाजिकस्य संभवितुमर्हति। ततो विनाशः स्यादिति ध्वनितम्। रसावान्तरधर्मं निरूपयितुमाह—अथेति। अत्रापि वैशेषिकदृष्ट्या दृष्टान्तमाह—दाहेति। धूमेति। संस्काररसमये धूमावस्था अङ्गारावस्थायां रसाभासः। अतो रसावस्थायां बोध्यम्। अवस्थया जातिविशेषमाह—जातीति। उत्कण्ठा औत्सुक्यम्। अभिषङ्गः अनुरागः। निर्वृत्तिः समाप्तिः। एवंरीत्या विभावानुभावादीनामपसारणे तु स्वस्थाने अवस्थानम्। इति सूक्तम्। अत्रेदं तत्त्वम्—कार्यस्य आवश्यकतामनुभूय रससञ्चारः सङ्क्रमितव्यः,

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

अत्रायं भावः––यथा कर्पूरसान्निध्यमात्रेण स्फटिकस्य विलयनं भवति तथा इन्द्रियादिसान्निध्येन मनसो विलयनं भवति। एतावता सिद्धं यत् साभिमानस्य या आद्या विकृतिः सा भाव इति। तद्व्यक्तं भावप्रकाशने।

शृङ्गारप्रकाशे तु भावानामुत्पत्तिः साभिमाने मनसि माधुर्योजःप्रसादैः संभवतीत्युक्तं तत् टिप्पण्यां व्यक्तमेव। सरस्वतीकण्ठाभरणे तु 'सत्त्वाविर्भावो विकासः' इत्यादि ग्रन्थेन भावोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। सर्वसाधारण्येन अयं निष्कर्षो यत् मनसो धृतिविक्षेपसङ्कोचैः साभिमाने मनसि भावा रत्यादय उदीयन्ति। अन्तःकरणञ्च अपञ्चीकृतपञ्चभूतसमष्टिः। यदा किल तत्र तत्र तन्मनः अहन्त्वेन भाति तदा जगत आरम्भो भवति। मनसः अहन्त्वेन उदाहरणं दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्—

देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यचलां बुद्धिञ्च शून्यां विदुः
स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः।
मायाशक्तिविलासकम्पितमहा व्यामोहसंहारिणे
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये॥

स्त्र्यादीनां शून्येऽपि अभिमानो भवतीत्यस्योदाहरणम्।

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामान् निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः।
मौनं चेदं इदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमालोकसे
तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ?॥ इति।

(सुभाषित)

एवंरीत्या भावस्वरूपं निरूप्य प्रस्तुतमुच्यते। शृङ्गारप्रकाशीये निर्दिष्टे वाक्ये चन्द्रकान्तसूर्यकान्तयोरुदाहरणे माधुर्यं ज्वलनं च ज्ञातं भवति, तथैव रतिक्रोधयोः अभिव्यक्तेः। किञ्च, चित्रतुरगन्यायेन मूर्तिप्रत्यक्षे कृते इन्द्रियादिना मूर्तौ प्रत्यक्षायां सत्याम् उपनयविधया साभिमाने मनस्यपि तत्प्रत्यक्षं संभवितुमर्हति इति यदुक्तम्, तत् प्रत्यक्षं चित्रदर्शनात्मकम्, अथवा ध्यानेनापि कर्तव्यमिति तु सामग्रीवशात् किं कदा ग्राह्यम् इति योगिभिः यथावदभ्यूह्यम्।

ननु इन्द्रियाद्युपाधिना साभिमानस्य मनसः अद्यापि सृष्ट्युत्पत्तिः संभवितु-

---

अन्यथा तु सोऽपि कुपथे प्रेरकः स्यादिति भावः। उपलभ्यन्त इति। यथा तन्त्रीस्पर्शे स्वशरीरे विद्युत्संचारो भवति, तथा चित्रादिदर्शने सति विभावानुभावानां तत्त्वाभिनिवेशोत्पादिका धारा यदि साभिमाने मनसि विद्युदिव धृतिभावमनाश्रित्य स्थिरा स्यात्। तर्हि तु नेतृपदे अधिष्ठितानां विदुषां विनाशः स्यात्, अतः सा तत्त्वाभिनिवेशोत्पादिका धारा धृतिभावमाश्रित्य आत्मनि संचारयितव्या तदा तु इयं विनाशहेतुः न भविष्यति इत्यलं शृङ्गारप्रकाशोक्तपङ्क्तिचिन्तनेन।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

मर्हति चेत्, वर्तमानसमये सा कुतो न उपलभ्यते ? इति चेदभिधीयते। मानमदविस्मयाद्यन्यतमप्रतिबन्धकवशात् सृष्टयुत्पत्तिः न संभवति सत्यपि कारणकूटे। अत्रेदं रहस्यम्—विस्मयो लोकोत्तरोत्कर्षवासना इत्यभिधीयते। सत्याञ्च तस्यां ध्येयं वस्तु अवगाहितुं मनो यदा एकाग्रं भवति तदा तद् अभिमानगम्यं भवति। तत्र सा वासना ईशविषयिणी यदा भवेत् तदा तु उचितैव। यतस्तदानीन्तनाभिमानस्य प्रतिबन्धकत्वं न संभवति। अन्यत्र तु ईदृशाभिमानसमानकालीना वासना विस्मयरूपा प्रतिबन्धिका। सा यथा न उदीयात् तथा ईशभक्तैरुपासकैः विद्वद्भिः स्मर्तव्यम्। तत्रेदमुदाहरणम् –

यदि वक्ति गिरां मतिः स्वयं
यदि वाचामधिदेवतापि वा।
अयमस्मिन् पुरोहयानन-
स्मरणोलङ्घितवाङ्मयाम्बुधिः॥ इति।

ननु वस्तुनो ध्यानमात्रेण मनः साभिमानं कथं भवति ? इति चेदत्र साहित्यसिद्धान्तः स्मर्तव्यः। तद्यथा काव्यव्यापारेण व्यञ्जनया सत्त्वोद्रेकेण मनः अपरिमितप्रमातृभावं प्राप्तं सत् तदाकारतया परिणतं भवति। ईदृशो योऽयं परिणामः, स एव अभिमानः। अत एव चित्रतुरगन्यायेन धारकप्रयत्नाख्यं ध्यानं प्राणनिरूपितं स्मर्तव्यम्। अतो नाऽत्र मनसः साभिमानस्य विषये न काचन अनुपपत्तिरिति सर्वमनवदातम्।

अथ विस्मये विदुषामवस्थानं कथं न भवेद् इति चेत्, विस्मयोत्पादकानां भावानां आलम्बनम् विद्वद्भिः न क्रियताम् इति चिन्त्यम्। विस्मयजनिता भावा विप्रलम्भरोमाञ्चचिन्तावितर्कोत्साहेर्ष्याचौर्यादिग्रहजुगुप्साचपलताऽऽवेगा भवन्ति।

अत्र प्रमाणं शृङ्गारप्रकाशीयं वचनं द्रष्टव्यम्। तट्टिप्पण्यां ज्ञेयम्[1]।

---

१. तद्यथा —"विप्रलम्भे ग्लानिचिन्तौत्सुक्यावेगविस्मयदैन्यासूयादयो भवन्ति। रोमाञ्चे हासत्रासवितर्कावेगशङ्काऽवहित्थाव्रीडावस्तंभखेदवेपथुस्वरभेदादयो व्यभिचारिणः। चिन्तायां विस्मयविषादनिद्रानिर्वेदग्लानिशङ्काश्रमदैन्यमोहविरतिवैवर्ण्यादयो व्यभिचारिणः। वितर्के निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमविषादविस्मयदैन्यचिन्तामोहस्मृतिव्रीडावेगजडतास्तंभस्वेदादयो व्यभिचारिणः। उत्साहे विस्मयव्यामोहविषादाध्यवसाया विषयसादृश्यादय आलंबनविभावाः। ईर्ष्यायां क्रोधोत्साहविस्मयवितर्कदम्भजुगुप्सामोहनिर्वेदासूयामर्षथुवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वेदगद्गदादयो व्यभिचारिणः। चौर्याभिग्रहे क्रोधोत्साहविस्मयजुगुप्सासूयास्मृतिमतिमोहचपलताहर्षामर्षमदावेगवैवर्ण्याश्रुगद्गदादयो व्यभिचारिणः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

टिप्पण्यां निर्दिष्टेन एतावता प्रबन्धेनेदं साधितं यद् विस्मयं परित्यज्य विद्वान् यादृशमर्थं चिन्तयन् स्वपिति, स एवार्थः अशेषविषयपरिबृंहितो यथार्थस्तस्य विदुषः प्रबोध-

---

जुगुप्सायां विस्मयभयनिर्वेदग्लानिशङ्कामोहस्मृतिजडतावेगविषादापस्मारमदवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्याश्रुमूर्छाप्रलापादयो व्यभिचारिणः। चपलतायां हासक्रोधोत्साहविस्मयजुगुप्साहर्षावेगविषादोग्रतात्रासरोमांचवेपथुस्वेदस्वरभेदादयो व्यभिचारिणः। आवेगे—शोकभयविस्मयशंकाश्रमचिन्तावैवर्ण्याश्रुप्रलयादयो व्यभिचारिणः। इति।

॥ धृत्यभावे अभिमानविस्मयालम्बिनो भावाः ॥

भावाः	व्यभिचारिभावाः
(१) विप्रलम्भे	(१) ग्लानि-चिन्ता-औत्सुक्य-आवेग-विस्मय-दैन्य-असूयेत्यादयः।
(२) रोमांचे	(२) हास-त्रास-वितर्क-आवेग-शङ्का-अवहित्था-व्रीडा-अवस्तंभ-स्वेद-वेपथु-स्वरभेदादयः।
(३) चिन्तायाम्	(३) विस्मय-विषाद-निद्रा-निर्वेद-ग्लानि-आशंका-श्रम-दैन्य-मोह-स्मृति-वैवर्ण्यादयः।
(४) वितर्के	(४) निर्वेद-ग्लानि-शंका-श्रम-विषाद-विस्मय-दैन्य-चिन्ता-मोह-स्मृति-मति-व्रीडा-वेग-जडता-स्तंभ-स्वेदादयः।
(५) उत्साहे	(५) विस्मय-व्यामोह-विषाद-अध्यवसाय-विमथ-सादृश्यादयः।
(६) ईर्ष्यायाम्	(६) क्रोध-उत्साह-विस्मय-वितर्क-दैन्य-जुगुप्सा-मोह-निर्वेद-असूया-अमर्ष-वेपथु-वैवर्ण्य-अश्रु-खेद-गद्गदादयो व्यभिचारिणः।
(७) चौर्याभिग्रहे	(७) क्रोध-उत्साह-विस्मय-जुगुप्सा-असूया-स्मृति-मति-मोह-चपलता-हर्ष-अमर्ष-मद-आवेग-वैवर्ण्य-अश्रु-गद्गदाः।
(८) जुगुप्सायाम्	(८) विस्मय-भय-निर्वेद-ग्लानि-शंका-मोह-स्मृति-जडता-वेग-विषाद-अपस्मार-मद-वेपथु-स्वरभेद-वैवर्ण्य-अश्रु-मूर्छा-प्रलापादयः।
(९) चपलतायाम्	(९) हास-क्रोध-उत्साह-विस्मय-जुगुप्सा-हर्ष-आवेग-विष्मद-उग्रता-त्रास-रोमाञ्च-वेपथु-स्वेद-स्वर-भेदादयः।
(१०) आवेगे	(१०) शोक-भय-विस्मय-शङ्का-श्रम-चिन्ता-वैवर्ण्य-अश्रु-प्रलयादयः।

जयमङ्गलाङ्कोडपत्रम्

वेलायां स्फुरति। पुनः यथार्थत्वात् सिद्धिमपि प्रयच्छति, अतो गुरुभक्तस्य विदुष इष्टस्य मनोरथस्य प्राप्तिरपि नासुलभा। कृत्यसाध्यत्वेन अनुमिते वस्तुनि तत्साध्यत्वम् उक्तरीत्या प्रदर्शितमपि भवति। एवमेव मानादिविषये बोध्यम्। इति सर्वं सुस्थम्।

ननु यत्र कृत्यसाध्यस्थले तत्साध्यत्वं प्रदर्श्यते, तत्रैव विस्मयोऽपि संभवेत्। एवञ्चेत् विस्मयसामग्र्यां वर्तमानायां सत्यां विस्मयाद् आत्मा कथं संरक्ष्य इति चेन् मतिभावाश्रयणेन इति गृहाण। मतिश्च नीतिशास्त्रप्रदर्शितवास्तविकतत्त्वाभिनिवेशे संभवति। तथासति न विस्मयप्रसङ्गः। न च नीतिशास्त्रेण हि लोकसम्मतस्यार्थानुष्ठानस्य संपादनाय नायकेन धृतिरालम्बनीया इत्युच्यते, तत्राऽयं प्रश्नः—सर्वत्र आवेगमुत्पाद्यैव नीतिशास्त्रं स्वकीयं कार्यं साधयितुं समर्थं भवति, इति तत्रैव कुतो न भरः? इति चेत् शास्त्राध्ययनप्रयुक्तमतिभावस्याभावेऽपि आवेगस्य आलम्बने कृते देवतादीनां स्मरणं नाशक्यम्; किन्तु मतिप्रयुक्तं नीतिनिर्धारणं तु न सुशकमत उल्कापातादिप्रियाप्रियश्रवणादिप्रयुक्तावेगमुपेक्ष्य मतिप्रयुक्तेन धृतिसहकारेणैव नीतिनिर्धारणेन नीतिशास्त्रवता नायकेन धृतिरालम्बनीया इत्युक्तम्। यदा हि धृतिमान् योगी धृतिकारणेषु शौर्यज्ञानादिषु गुरुभक्त्यादिषु च अभ्यासाद्रमते तदा तस्य मन एकाग्रं सद् यदभ्यूहति तद् आर्षं भवतीति "श्वो मे भ्राता आगन्ता" इति वैशेषिकभाष्योक्तग्रन्थात् स्मर्तव्यम्। यस्य धृतिभावो नाऽस्ति, तस्य जीवनं भारायितं वृथैव इत्यपि न विस्मर्तव्यम्। तदाहुः—

षडङ्गादिवेदा मुखे शास्त्रविद्या कवित्वादिपद्यं सुगद्यं करोति।
गुरोरङ्घ्रिपद्मे मनश्चेन्न लग्नं ततः किं ततः किं ततः किम्॥ इति।

तत्र धृत्यावेगयोः किमपि उपर्युक्तं विशिष्टमन्तरं शृङ्गारप्रकाशे उक्तं टिप्पण्यामुदाहृतं तत एव ज्ञेयम्[1]।

यद्यपि मूले स्वापमात्रकथनेन सर्वसाधारणस्वापसाधर्म्यदर्शनात् किमपि महत्त्वं न भाति। तथापि यस्मिन् स्वापे मनमदसमानाधिकरणाया धृतेरुक्तायाश्च

---

१. "धृतेरष्टैश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलादयः आलम्बनविभावाः। श्रुतविज्ञानशौचाचारदेवगुरुभक्त्यादय उद्दीपनविभावाः। प्राप्तविषयोपभोगाप्राप्ततनुशोचादयोऽनुभावाः। तृप्तिहर्षादयो व्यभिचारिणः।

आवेगस्य विद्युदुल्कानिर्घातचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनभ्रमणप्रियाप्रियश्रवणदुस्स्वप्नदुर्निमित्तदर्शनव्यसनाभिघातादयः सालम्बनविभावाः। उक्तविषयकीर्तनानुभवसंप्रधारणादय उद्दीपनविभावाः। सर्वाङ्गस्रस्तताकुण्ठनाक्षिमर्दनत्वरितगमनाङ्गपीडनप्रधावनच्छन्नाश्रयणधूमाकुलविधूननत्वरितापसर्पणपश्चादवलोकनाभ्युत्थानालिङ्गनभूमिशयनपरिदेवितविलापक्रन्दितदेवतानुस्मरणादयोऽनुभावाः। शोकभयविस्मयशङ्काश्रमचिन्तावैवर्ण्याश्रुप्रलयादयो व्यभिचारिणः" । इति।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

साहचर्यमस्ति तथाविधस्वापे मूलाज्ञाने स्वच्छत्वात् स्फटिकसादृश्याच्च यत्किञ्चिद्-बुभुत्सितं वस्तु तद् भातुमर्हति। यतस्तथैव भूत्वा ईशः सृष्टिमकरोदिति तान्त्रिकैः प्रपञ्चितमुद्धृतमस्ति। इति मूलोक्तस्य अत्रत्यस्वापस्य विशेषो बोध्यः।

न च स्वापे स्थितः पश्यति स्वप्नम् 'अहं निद्रायां स्थितः अपश्यम्' इति प्रयोग-दर्शनात्, तथा च जयमङ्गलाकृता औपनिषद्प्रकरणे उक्तं स्वापं विहाय अत्र स्वापनं कुत उक्तम् ? इति शङ्क्यम्। गाढनिद्रावस्थायां सुषुम्नायाः शैथिल्यं भवति। तदा नादो न भवति, न वा श्रूयते इति स्वापनमुक्तम्। ननु धृतेः निद्रायाश्च कथं संबन्ध उपपद्यते इति चेदेवं सत्यां धृतौ मानमदयोरभावस्य निर्विकारत्वस्य च लाभेन ते व्यभिचारिभावास्तृप्तिहर्षादयो निद्रायामप्युद्दीपना भवन्ति इति शृङ्गारप्रकाशे व्यक्तम्। तदाहुः—'धृतेः तृप्तिहर्षादयो व्यभिचारिणः'। निद्राया अपि "दौर्गत्यमुदश्रम-क्लमालस्यचिन्तात्याहारस्वभावाभ्यासादयः आलम्बनविभावाः। मनःसन्तोषनिश्चि-न्तताविविक्तस्थानलाभानुकूलादय उद्दीपनविभावाः। शिरोवेदनगौरवशरीरलोल-ननेत्रघूर्णनगात्रमर्दननिःश्वसितजृंभणोच्छ्वसितग्रस्तगात्रताऽक्षिनिमीलनसर्वाङ्गक्रियादयो विभावाः। मोहजडताऽपस्मारालस्यस्वेदस्वरभेदवेपथुवैवर्ण्यास्रादयो व्यभिचारिणः" इति। अतो धृतेरालम्बने तृप्तिहर्षादीनाम् उद्दीपनविभावानां सान्निध्याद् निद्रा आप-तति इति धृतिनिद्रयोः सम्बन्धो बोध्यः। तत्र निद्रायां तत्प्रयुक्ताः जडतामोहादीनां विरोधिनां व्यभिचारिभावानां निरासाय यथास्थितवस्तुप्रकाशनाय च चिन्ताप्यपेक्ष्यत इत्युक्तम्। सत्याञ्च तस्यां निद्रावस्थां गतः स्वप्नावस्थां यदा प्राप्नोति, तदानीं रत्यादयो व्यभिचारिणः संस्कारोद्बोधका उत्पत्तुमर्हन्ति। तदुक्तं शृङ्गारप्रकाशे—

"स्वप्नस्य निद्रादय आलंबनविभावाः। निद्रादिकारणान्येवोद्दीपनविभावाः, अक्षिनिमीलनस्वप्नादयोऽनुभावाः प्रायेण सर्वे रत्यादयो व्यभिचारिणः" इति।

अत्र श्रुतादिकारणकधृतिभावमहिम्ना उद्बुद्धैः फलेग्राहिभिः तत्तत्संस्कारै-र्मूलाज्ञाने स्थितो यद्यत् पश्यति स्वप्ने तत्तत्सर्वं सत्यं भवति। इत्येवं यथार्थवस्तुप्रदर्श-नार्थं चिन्ता–धृति–स्वप्न–निद्राचतुष्टयं स्वापनशब्देन[1] व्यवहृतं मूलकृता। तदेतदिन्द्रजाले मेस्मेरिजम् इत्यादिप्रयोगे दृष्टम्। तत्राऽयं विशेषः—उपर्युक्तेषु सर्वेष्वपि स्थलेषु यद्यद् अपरोक्षं भाति तत्सर्वं भ्रमात्मकं चेदिन्द्रजालम्। अयमेव इन्द्र-जालस्य विशेषो यद् एकसमयावच्छेदेन तावद् देशव्यवहितवर्तिदर्शकेषु तद्दर्शनाभावः, अत्र सर्वतो दोषश्च युगपदेवास्ताम्। अतः सर्वेऽपि दर्शका एकसमयावच्छेदेन भ्रान्ता भवन्ति। यदि च उपर्युक्तेषु तेष्वेव स्थलेषु अपरोक्षरीत्या भातस्य वस्तुनो याथार्थ्यं स्यात्,

१. अन्तर्देशे विपरीतनाड्या सह संयुक्तं मनो यदा तदा सुषुप्तिरुच्यते। पुरीतद् देशाद् बहिर्देशाभिमुखं यदा मनो भवति तदा निद्रेत्युच्यते। यदा च नान्तरे मनस्तदा स्वप्नो भवति। यदा च पुरीतद् देशाद् बहिर्निर्गच्छति मनस्तदा बोधो भवति। इति सुषुप्तिनिद्राप्रबोधाभेदः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तर्हि सर्वमपि दर्शनं प्रमैव। एतत्सर्वं ब्रह्मभाषिताद्यधिकृत्य प्रत्यभिज्ञादर्शने भास्कर्या प्रतिपादितमस्ति। एवं वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिभिरपि उक्तं तच्चरित्रे द्रष्टव्यम्।

किञ्च, निद्रायां व्यभिचारिणः सर्वे भवन्तीति शृङ्गारप्रकाशे उक्तत्वाद्[1] इदं सुस्पष्टं यत् स्वापात् पूर्वं पश्चाद्वा उत्कण्ठया यो यादृशमर्थं चिन्तयति स चिन्तयिता पुरुषः स्वापकालेऽपि स्वप्नावस्थायां पश्यति शृणोति च तं चिन्ताविषयीभूतमर्थम्। तस्मात् स्वापकाले तथाविधश्रवणानुकूलः कश्चिन्नादोऽपि वर्तते, अतो यस्य चिन्तालाभो धृतिश्चास्ति स निगूढमपि अर्थं स्वापकाले दृष्ट्वा व्याख्यातुं शक्नोति। तद्व्यक्तं चिन्तामणिग्रन्थे चिन्तादिव्यविलोचनेनेति पद्ये।

अत एव भगवानपि स्वकीयभक्तस्य चिन्तालाभो भवतु इति हेतुना इष्टद्रव्यादि अपहरति। तदुक्तम्—

यस्यानुग्रहमिच्छामि तद् विशो मिथुनोऽस्म्यहम्[2]। इति।

यद्येवं प्रभुर्नानुतिष्ठेत् तर्हि वयं मदेन व्यापृता भवेम इति निर्णीतम्। मदो मोहानन्दसंभेदः, तत्र स्वभावत एव जीवः प्रवर्तते। पुनः अशक्ये अर्थे अयं मनोरथं करोति तत तर्काभावात् फलवैकल्याद् अधः पतति। अतो भगवानेव शरणीकरणीयः, तर्कश्च संपादनीयः, तदेव मतिनिर्धारणं संभवितुमर्हति।

यद्यपि स्वप्नावस्थायां स्वापे वा अन्तर्बाह्यपदार्था न भवन्ति, तथापि व्यभिचारिभावादयः स्वेदादयश्च सात्त्विकाः "आन्तरा" अपि वर्तन्ते। तदेतत् "आन्तराः" इत्यादिग्रन्थेन भोजराजेन प्रागुक्तमत्र स्मर्तव्यम्। स्वप्नावस्थायां व्यभिचारिभावादीनाम् उद्बोधः केवलं व्यञ्जनया सञ्जातबोधमात्रेणैव भवति। तदेतद् गोकुलनाथोपाध्यायेनोक्तं स्मर्तव्यम्।

---

१. तथोक्तं शृङ्गारप्रकाशेऽपि—

"चिन्तायाः परद्रव्यापहारदारिद्र्येष्टजनवियोगादय आलम्बनविभावाः प्रारब्धासिद्धि-समीहितानवाप्तिदेशभ्रमणादय उद्दीपनविभावाः सन्तानध्यानाधोमुखतनुभावादयोऽनुभावाः। शोकभयविस्मयविषादनिद्रानिर्वेदग्लानिशङ्काश्रमदैन्यमोहस्मृतिवैवर्ण्यादयो व्यभिचारिणः" इति।

२ भावप्रकाशनेऽपि—

ऐश्वर्यभ्रंशदारिद्र्यादिष्टद्रव्यापहारतः।
वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते ॥ इति।

ऐश्वर्यभ्रंशः भावप्रकाशनोक्तः शृङ्गारप्रकाशोक्ते चिन्तालम्बनविभावे परद्रव्यापहारे अन्तर्भावनीयः, दारिद्र्यं हि द्रव्याभावः। इष्टद्रव्यञ्च स्वत्वास्पदं यद् भवति तद्बोध्यम्। ऐश्वर्यभ्रंशपदेन यथेष्टविनियोगयोग्यस्य ऐश्वर्यस्यापहार इत्यर्थो बोध्यः। इत्येवं दारिद्र्यैश्वर्यभ्रंशयोर्भेदो बोध्यः।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ननु स्वापे उद्बुद्धसंस्कारवशाद् यद् ज्ञायते तज्ज्ञानं प्रत्यक्षं सत्यञ्च भवतीति कुतः ? इति चेत्। तत्र उपपत्तिरुच्यते। ज्ञाधात्वर्थो वेदान्तिमतेन स्वनिरूपिताज्ञानाविषयत्वप्रयोजकचिदभिन्नः साक्षी इति सिद्धान्तितम्। तत्र अभानापादकम् आवरणं निवृत्तं चेत् तत् प्रत्यक्षम्, तत्रैव यदि असत्त्वापादकमावरणं निवर्तेत तर्हि तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्ये कानुपपत्तिः ? उभयोरप्यावरणयोः निवारणसामग्री सर्वाऽपि धृतिसम्पन्नस्य सचिन्तस्य मदमानरहितस्य गुरुभक्तस्य एकाग्रभूमिकायां स्थितस्य स्वापे स्वप्नावस्थायां वा वर्तते आवरणनिराकरणाद् इति तदीयज्ञानस्य याथार्थ्ये नानुपपत्तिः, ईश्वरतद्भक्तयोः सङ्कल्पानतिरिक्तत्वात्। तस्माद् एवंविधानां स्वापशीलानां सर्वं सुस्थम्। तत्रायं क्रमः—अन्तःकरणस्य दीप्तिः आन्वीक्षिकीद्वारा साधनीया। ततः भगवत्सेवया द्रुतिः, ततश्च माधुर्यम्, तेनैव जगद्वशीकारः। तत्र भगवत्सेवायां कर्तव्यायां तदीयं चित्रं शास्त्रोक्तं सुलक्षणं ध्येयम्। यथा यथा भगवत्सेवा वर्धते तथा तथा भवगद्भक्तिरपि अप्रत्यूहा संवर्धते। अत्र प्रमाणं भगवद्भक्तिरसायनोक्तं वेदितव्यम्—

> द्रुतस्य भगवद्धर्माद् धारावाहिकतां गता।
> सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥ इति।

एतेन चिन्तनसमये मोहोऽपि नियतो भवति सति च तस्मिन् पुनरपि विनाशः संपद्यते। इति प्रत्युक्तम्—

किञ्च, यदा हि तत्तद्देवता आस्वादनार्थं ध्यातव्या भवन्ति। यदा वा तद्द्वारा रसोऽपि शरीरे प्रवाहयितव्यः,तदाणु(तावन्मात्रपरिमितप्रमातृ)तया आत्मानं प्रकल्प्य स मूर्तौ अध्यस्ततया स्थापयितव्यः। तथासति देवतान्तस्स्थितरससंपर्काद् ध्याताऽपि शीतलतामनुभवन् सुखी भवति, रसं स्वदते, स्वस्थश्च भवति। तदुक्तम्—

> योऽन्तःप्रविश्य मम वाचमिमां प्रसक्तां
> संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना।
> अन्यांश्च हस्त-चरण-श्रवणत्वगादीन्
> प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥ इति। (श्रीमद्भागवते)

आत्मनः अणुरूपत्वं तु 'एषोऽणुरात्मा' इति श्रुतेः 'चैतन्यमणोर्जीवस्य' इति भावप्रकाशनोक्तवचनात्, 'जीवोऽणु'रिति रामानुजमताच्च वेदितव्यम्। यन्मते हि आत्मनो महत्त्वमावेद्यते तन्मतयोः समन्वयः परिमितापरिमितप्रमातृभेदेन विज्ञेयः। एवंरीत्या साधकाः क्रमेण सिद्धा भवन्ति। ते च शून्य-समाधि-स्वप्न-जाग्रदादिभेदेन भिन्ना भवन्ति। एते सर्वेऽपि जीवात्मनोः तादात्म्यस्य संयोगरूपस्य साधका इति ते योगिन उच्यन्ते। समाधिसमयेऽपरिमितप्रमातृभाव उदेति इत्यत एव ते सुखिनः संवृत्ताः, रोमाञ्चमुखेन आत्मस्थितमानन्दम् अनुभावयन्ति। तदाहुः—'आनन्दलक्षणमनाहतनाम्नि देशे' इत्यादि। (योगसिद्धान्तचन्द्रिका)

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

इदं हि उपर्युक्तं तत्त्वमवश्यं जिज्ञासितव्यमनुभवनीयञ्च यतो दुःखभयाघातेन पीडितस्य तत्सुखकरमस्ति। तत्र चिन्ता-धृति-सहकृतो मानमदासमानाधिकरणः स्वापरूपः समाधिरेवोपायत्वेनोक्तः। अत एव शास्त्रेषु तत्र तत्र सलक्षणाया ईशमूर्ते रसमय्यास्तादात्म्यं विभावव्यभिचारिभावादिद्वारा यदि व्यज्यते तर्हि उपासकोऽपि उपास्येन सह तादात्म्यमनुभवन् उभयोर्मध्यवर्तिनं भेदभावं विगलय्य रसमयो भवति। तन्महिम्ना स्वरूपं लभमान ऐश्वर्यसम्पन्नोऽपि भवितुमर्हति इति प्रतिपादितम्। तत्कामुक एतल्लभाय सर्वत्र गुरुभक्तिपुरःसरं शुचित्वादिपालनमुखेन धृतिभावमवलम्ब्य सज्जनतायां स्थातव्यमिति सिद्ध्यति। तदेतद् उक्तं भागवते १० स्कन्धे—

तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात्।
अवमानं च दौरात्म्याद् विस्मयं परमं ययुः॥ इति।

आचार्याः प्रश्नोत्तरमालिकायाम् अपि 'ज्ञानमगर्वम्' इत्यादिना वदन्ति—
इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया।

कर्षकेति। (पृ० ३५९) दुर्गान्ते सिद्धतापसा उक्ताः, कर्षकोदास्थितौ तु राष्ट्रे नियोजनीयौ इति विवेकः।

गोरक्षव्यञ्जना इति। (पृ० ३५९)[1] एते च "पशुपालनकर्मप्रदिष्टायां भूमौ कार्यं कुर्युः इति 'कृषिकर्मप्रदिष्टायां भूमौ' इत्यादिमूलोक्तवदनुसन्धेयम्। तदाह—गोपेति। मूले कण्ठतस्तथाऽनुक्तत्वाद् गोपस्य उदास्थे अन्तर्भावं दर्शयन् हेतुमाह—स इति।

वनचरा इति। (पृ० ३५९) 'गृहपतिकभेदा बोध्याः' इति टिप्पणी। श्रवणा इति। मुण्डतापसबौद्धजैनाटविकादयः। एतेन इतरेऽपि चरा यथाधिकारं तत्र तत्र कर्मणि विनियोजयितुं शक्यन्त इति दर्शनार्थं चरपदं बोध्यम्। तेषां स्वरूपं नीतिवाक्यामृताद् द्रष्टव्यम्[2]—

प्रमादशोधनम् (३५९ पृष्ठे)

अशुद्धम्— शुद्धम्
१. आकर्षणो-स्थव्यञ्जना (पृ० ३५९) कर्षकोदास्थितसिद्धतापसगृहस्थव्यञ्जनाः।
२. चारसमुद्देशे—

कापटिकोदास्थित-गृहपतिक--वैदेहक-तापस-कितव-किराताक्षशालिक--यमपट्टिकाऽहितुण्डिक--शौण्डिक--शोभिक-पाटच्चर--विट-विदूषक-पीठमर्दक-नट-नर्तक-गायक-वादक-वाग्जीवक-गणक-शाकुनिक-भिषगिन्द्रजालिक-नैमित्तिक-सूदा-रालिक-संवाहक-तीक्ष्ण-क्रूर-रसद-जड-मूक-बधिरा-च्छद्मानः स्थायियायिभेदेनापसर्पवर्गः।

परमर्मज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकः।

यं कञ्चन समयमास्थाय प्रतिपन्नाचार्याभिषेकः प्रभूतान्तेवासी प्रज्ञातिशय-

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

एतेन सूचितं यत् 'यो यद्वस्तु विजानाति तं तत्र विनियोजयेत्' ।
अशेषविषयप्राप्ताविन्द्रियार्थेष्विवेन्द्रियम् ।। ७५, सर्गे ५ ।।

युक्तो राजपरिकल्पितवृत्तिः उदास्थितः ।
गृहपतिकवैदेहकौ ग्रामकूटश्रेष्ठिनौ ।
बाह्यव्रतविद्याभ्यां लोकविडम्बनहेतुस्तापसः ।
कितवो द्यूतकारः ।
अल्पाखिलशरीरावयवः किरातः ।
आक्षशालिकः प्रतिगृह्यं चित्रपटदर्शी ।
यमपट्टिको गलत्रोटिकः ।
अहितुण्डिकः सर्पक्रीडाप्रसरः ।
शौण्डिकः कल्पपालः ।
शौभिकः जपायां काण्डपटावरणेन नानारूपदर्शी ।
पाटच्चरः चरो बन्दिकारो वा ।
व्यसनिनां प्रेषणाजीवो विटः ।
सर्वेषां प्रहसनपात्रं विदूषकः ।
कामशास्त्राचार्यः पीठमर्दकः ।
गीताङ्गप्रावरणेन नृत्यवृत्त्याजीवी नटः ।
नाटकाभिनयरङ्गनर्तकः नर्तकः ।
रूपाजीववृत्त्युपदेष्टा गायकः ।
गीतप्रबन्धगतिविशेषवादकः चतुर्विधातोद्यप्रचारकुशलो वादकः ।
वाग्जीवको वैतालिकः सूतो वा ।
गणकः सङ्ख्याविद् दैवज्ञो वा । शाकुनिकः शकुनवक्ता ।
भिषग् आयुर्वेदविद् वैद्यः शस्त्रकर्मविच्च ।
ऐन्द्रजालिकस्तन्त्रयुक्त्या मनोविस्मयकरः, मायावी च ।
नैमित्तिकः लक्ष्यवेधी दैवज्ञो वा ।
महानसिकः सूदः ।
विचित्रभक्ष्यप्रणेता आरालिकः ।
अङ्गमर्दनकलाकुशलो भारवाहको वा संवाहकः ।
द्रव्यहेतोः कृच्छ्रेण कर्मणा यः जीवितविक्रयी स तीक्ष्णः, असहनो वा ।
सदा बन्धुषु निःस्नेहः क्रूरः ।
रसदो विषप्रयोक्ता ।
लोकव्यवहारानभिज्ञो जडः ।
जिह्वाश्रवणनयनहीना मूकबधिरान्धाः । इति ।

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तदुक्तरीत्या यः चरो यत्कर्म कर्तुमधिकृतस्ततः स न निवर्तनीय इति ।

अष्टमात्रेति । (पृ० ३५९) 'गव्यूतिः स्त्री क्रोषयुगम्' इत्यमरोक्तदिशा षोडश-क्रोषदेशान्तरितेन चराणां परंपराः स्थापयितव्याः । तन्मर्यादया वार्तासंप्रेषणम्, पत्रप्रापणादि तेन नासुलभमिति भावः । पूर्वं हि जङ्घाकरिकाः पत्रवाहकाः अष्ट-गव्यूतिपर्यन्तं गच्छन्ति स्म इति इतिहासदर्शनाद् नेदमसम्भवीति मन्तव्यम्[1] ।

द्रुतमिति (पृ० ३५९) तत्त्वञ्च एतावदेव यो एको जङ्घाकरिकः गोणीं यस्मिन्नेव क्षणे अपरस्मै नेत्रे समर्पयति तस्मिन्नेव क्षणे स अपसरेत् तद्गोणीं गृहीत्वा इति ज्ञापनार्थम् । नन्वेवं चरैरेव परकीयचरा बोद्धव्याश्चेद् राज्ञः सर्वज्ञत्व-प्रसिद्धिः व्याहन्येत इति चेन्न । राज्ञा तथाविधा बोद्धव्या इत्यभिप्रायः । न तु चरैरेव चरा बोद्धव्या इति । अत्रायं भावः—ये साधुत्वस्य दम्भं कुर्वन्ति, तेषां स दम्भः चराद्द्वारा सम्यक्तया ज्ञातश्चेत् तत्तद्पदेषु दाम्भिका अधिकृता न भवेयुः । गुणिनां गुणगौरवं पूजितत्वञ्च भवेद् इति ज्ञापनार्थमयं विकल्पः ।

ननु दम्भः कथं ज्ञेयः ? चरैरेव । तैरेव कथं ज्ञेयः ? इति तदवस्थैव शङ्का जागर्ति । इति चेदुच्यते । दम्भो हि विसंवादकत्वमिति जयमङ्गलायाम् । सोऽव-हित्थायामन्तर्भवति । सा च विक्रियानिह्नवरूपा । तद्व्यक्तं काव्यप्रकाशनिरूपणे ।

"तत्र 'लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्थाऽन्यविक्रिया'" इति धनिकः ।

एकविक्रियानिन्ह्नवतात्पर्यकं विक्रियान्तरमित्यर्थः । अवहित्था तु हर्षादेर्लज्जा-

---

१. तथा हि—'मराठे इंग्रज' नामकपुस्तके (पृ० ९४) प्रकरण ३, श्रीनृसिंह-चिन्तामणिकेलकरकृते—

"सरकारी टपालाच्या मजली चा टप्पा लहान असल्यामुळें सरकारी डांक लवकर जाई परन्तु खासगी टपालवाले ही वेल पड़त्यास रोजी ३०/३५ मैलांचो मजल करीत, व कैकवेला तर दरबारापेक्षां बाजारात च दूरची बातमी आधीं पसरे । कासिदाचा करार पंचविसा रोजी तेथे (काशीस) पाठावे व जवाब पंचविसा रोजीं (पुण्यास) यावे । करार रुपये पंचवीस व रोज शेर अन्न असा पुरावा मिलतो । कलकत्याहून दिल्लीस भर पावसालयांत हि पंधरा दिवसांचे आंत डांक जाई । सरकारी टपालवाल्यास नदीवर ताबड़तोब नांव किंवा सांगड हक्कानें मिले तसेच जंगलांतून वाट असल्यास नजीकचे गांवकामगार त्याला अड़चणीच्या जागे-पुरती सोबत व मशाल ही देत. बंगी डांके पेक्षा हरकारयाची डांक अधिक जलद व हरकायाच्या डांकेपेक्षा काशीद डांक अधिक जलद पोंचे, सरकारी डांकवा ल्याला दरमाहा पगार असे खासगी डांकवाल्यास खेपेपुरते वेतन ठरविण्यांत येई व पत्रे मुक्कामाला पोचती झाली म्हणजे तेथे ते मिले वाटखर्चापुरती थोड़ी रक्कम अगाऊ मिले" ।। इति ।।

द्याकारगोपनम् इति भोजः। अनुभावपिधानार्थोऽवहित्थं भाव उच्यते" इति निश्शङ्कशङ्करः। इति। सा च शृङ्गारे, हास्ये, रौद्रे च भवति। तथा चोक्तम्—

मदःश्रमोऽवहित्थञ्च हर्षो गर्वः स्मृतिर्धृतिः।
असूयाग्लानिशङ्काश्च वितर्कोऽपत्रपापि च ॥

रोमाञ्चवेपथुस्वेदाः शृङ्गारे भोगनामनि।
शङ्का त्रपा चपलता श्रमो ग्लानिरपत्रपा ॥

हर्षप्रबोधाऽवहित्थस्वेदाश्रुपुलका अपि। हास्येऽमी—
हर्षवेगोग्रतोन्मादा मदगर्वौ न चापलम् ॥

ईर्ष्याऽसूयाश्रमोऽमर्षोऽवहित्थाऽपत्रपाऽपि च।
निश्वासस्तम्भरोमाञ्चस्वेदा रौद्रे रसे हिताः ॥ इति। (भावप्रकाशने २ अ०)

एतत्त्रिविधरसव्यभिचारिभावान्तर्गता इयमवहित्था उक्तत्रिविधरसस्थायिभावसाहचर्येण ज्ञातुं नाशक्या। यतो रतिहासक्रोधस्थायिभावान् विहाय इतरस्थायिभाववत्सु दम्भो नाऽस्ति। तदिदं 'विफला विश्ववृत्तिर्नो' इति न्यायकुसुमाञ्जलिव्याख्यायां स्पष्टम्¹—

---

१. विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलाऽपि वा।
दृष्टलाभफला वापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः ॥ ८ ॥

यदि हि पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्परामात्रमेवोत्तरोत्तरनिबन्धनं न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्त्तयोः प्रवर्तेत। न हि निष्फले दुःखैकफले वा कश्चिदेकोऽपि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव जगत्। लाभपूजाख्यात्यर्थमिति चेत्, लाभादय एव किन्निबन्धनाः? न हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपत एव तद्धेतुः। यतो वाऽनेन लब्धव्यं यो वैनं पूजयिष्यति। स किमर्थम्? ख्यात्यर्थमनुरागार्थञ्च। जनो दातरि मानयितरि च रज्यते। जनानुरागप्रभवा हि सम्पद् इति चेन् न। नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थंदानादि व्यवस्थापनात्। त्रैविद्यतपस्विनो धूर्तबका एवेति चेन्न। तेषां दृष्टसंपदं प्रत्यनुपयोगात्। सुखार्थं तथा करोतीति चेन्न। नास्तिकैरपि तथा करणप्रसङ्गात्। सम्भोगवत् लोकव्यवहारसिद्धत्वादफलमपि क्रियते वेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्ध्योपासनवदिति चेत्, गुरुमतमेतन्न तु गुरोर्मतम्। ततो नेदमनवसर एव वक्तुमुचितम्, वृद्धैर्विप्रलब्धत्वाद् बालानामिति चेन्न, वृद्धानामपि प्रवृत्तेः। न च विप्रलंभकाः स्वात्मानमपि विप्रलभन्ते। तेऽपि। वृद्धतरैरित्येवानादिरिति चेत्, न, तर्हि विप्रलप्सुः कश्चिदत्र, यतः प्रतारणशङ्का स्यात्। इदम्प्रथम एव कश्चिदनुष्ठायापि धूर्तः पराननुष्ठापयतीति चेत्, किमसौ सर्वलोकोत्तर एव यः सर्वस्वदक्षिणया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया वा केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवात्मानमवसादयति,

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

तद् व्याख्यानेन सिद्धं भवति। विवेकश्रुतसंपत्तिगुरुभक्तितपस्वितेतच्चतुष्टयं सन्तोषश्च यत्र वर्तते, तेषु न दम्भः सर्वथा तदानीं शमस्य प्रादुर्भावाद् इति। तथैवोक्तं भावप्रकाशे—

आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं वचो
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणाज्ञानञ्च निर्दम्भता।
कर्मानिन्दितमस्पृहं च विनयो धर्मः सदैवादराद्
एते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः॥

यत्र आस्तिक्यादिभावो नाऽस्ति, तत्र क्रोधादयो रजस्तमोगुण-धर्मादय उत्पद्यन्ते। तत्सत्त्वे कामुकतादि व्यक्तं भवेत्। अतस्तदभावप्रदर्शनार्थम् अवहित्था क्रियते[1]। सा च दंभरूपा भवतीत्युक्तमेव। अतो धूर्तानां सर्वविधोऽपि व्यवहारः स्वामिभक्ताप्त-तथाविधधूर्तद्वारा सन्निरूपकग्रन्थादिद्वारा वा बोध्य इत्यायातम्। वक्ष्यति चैतत् 'तथाचाहु'रित्यादिग्रन्थेन, मूले 'तादृशैरेव तादृशाः' इत्यादिग्रन्थेन च। गणपति-शास्त्रिभिः 'तादृशैरेव तज्जातिभैरेवे'ति उक्तम्। कीदृशो भवति तथाविधानां व्यवहारः ? इति तु काव्यमालायां प्रागुदितमेव। तत एव स्मर्तव्यम्। तत्रेदमपि बोध्यम्—

देशाटनं पण्डितमित्रता च वाराङ्गना राजसभाप्रवेशः।
....एतानि चातुर्यमूलानि मतानि नृणाम्॥ इति।

ननु अवहित्थात्मकव्यभिचारिभावसहचरितः स्थायिभावोऽपि रत्यात्मकः कथं

कथञ्चनैकं प्रेक्षाकारिगोऽप्नुविदध्युः ? केन वा चिह्नेनायमीदृशस्त्वया लोकोपकारपज्ञेन प्रतारकः ? इति निर्णीतः, न ह्येतावता दुःखराशेः प्रतारणसुखं गरीयः। यतः पाखण्ड-मतेष्वप्येवं दृश्यते इति चेन्न, हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात्। अनादौ चैवंभूतेऽनुष्ठाने प्रतीयमाने प्रकारान्तरमाश्रित्यापि बहुवित्तव्ययायासोपदेशमात्रेण प्रतारणा स्यात्। न त्वनुष्ठानागोचरेण कर्मणा। अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरा पाखण्डित्वासिद्धिरपि न स्याद् इति।

१. तदुक्तं तत्रैव—
क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाऽधिका
दम्भः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरता दुष्कृतिः।
ऐश्वर्यादभिमानितातिशयिताऽऽनन्दोऽधिकश्चाटनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः॥
नास्तिक्यं सुविषण्णतातिशयिताऽऽलस्यं च दुष्टा मतिः
प्रीतिर्निन्दितशर्मकर्मणि सदा निद्रालुताऽहर्निशम्।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः॥ इति।

परस्य चैते बोद्धव्याः तादृशैरेव तादृशाः ।
चारसञ्चारिणस्संस्था गूढाश्चागूढ[1]संज्ञिताः ॥२४॥
अकृत्यान्[2] कृत्यपक्षीयैः दर्शितान्[3] कार्यहेतुभिः ।
परापसर्पज्ञानार्थं मुख्यानन्तेषु वासयेत् ॥२५॥

॥ इति विनयाधिकारिके गूढपुरुषोत्पत्तौ सञ्चारोत्पत्तिः, द्वादशोऽध्यायः ॥

जयमङ्गलाक्रोडपत्रम्

ज्ञेयः ? इति चेत्, स्थायिसंस्कारैरित्युच्यते । संस्कारत्वञ्च भक्तिरसायनोक्तदिशा अवगन्तव्यम् । तथा चाहुः—

चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

जतुनो हि दहनात्मकतापकयोगमन्तरेण द्रुतिर्न भवति, सौरालोकादियोगे तु शिथिलीभावमात्रं न द्रुतिरिति सर्वसिद्धम्, एवं चित्तस्यापि वक्ष्यमाणकामादिविषयात्मकतापकसंयोगं विना न द्रवीभावः । विषयमात्रसंयोगपाटवे तु शिथिलीभावमात्रमिति तापकपदोपादानेन सूचितम् । अत्रायं भावः—तापकविषयादियोगेन उत्पन्ना संस्कारा न व्यभिचरन्तीति ।

श्रीमूला

परस्येति । एते तादृशा उक्तजातीयाः, गूढाश्चागूढसंज्ञिताः छन्नरूपा अपि अच्छन्नचिह्नधारिणः, परस्य शत्रोः, चारसंचारिणः सत्रितीक्ष्णादयः, संस्थाश्च कापटिकोदास्थितप्रभृतयश्च तादृशैरेव तज्जातीयैरेव, बोद्धव्या ज्ञातव्याः ।

अकृत्यानिति । अकृत्यान् मुख्यान् असाध्यान् विरुद्धानपि राष्ट्रमुख्यान्, कृत्यपक्षीयैः कार्यहेतुभिः साध्यपक्षोचितैः कार्यकारणैः, दर्शितान् कृत्यता यथा स्यात्, तथा बोधितान्, कृत्वेत्यर्थम् । परापसर्पज्ञानार्थं शत्रुचारपुरुषज्ञानार्थम् अन्तेषु राष्ट्रसीमसु वासयेत् ।

॥ इति कौटिलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारिके प्रथमाधिकारणे द्वादशोऽध्यायः, गूढपुरुषोत्पत्तौ सञ्चारोत्पत्तिः गूढपुरुषप्रणिधिः ॥

---

१. कापटिकोदास्थित-तपस्वि-वैदेहक-गृहपतिकसंज्ञका अगूढसंज्ञका इति ।········ तपस्वि·········गृहपतिकसंज्ञिताः ।

२. अकृत्यानिति । परस्य शत्रोर्बोद्धुं न शक्यते । उक्तं च—

क। समानाभिहारेण छन्नानुभयवेतनान् ।
भृत्यराशौ स्थितान् वेत्ति शङ्खे क्षीरकणानिव ॥

तत्परिज्ञानार्थम् उपायान्तरमाह—अकृत्यानित्यादि ।

३. दर्शितानिति । क्रोधलोभभयमानैः कारणभूतैः निरूपितान् । तद्यथा—मन्त्री सेनापत्यादिकान् कृतककृत्यान् कृत्वा मानाधिकारभ्रष्टान् राष्ट्रान् निर्वासयेत् । तेषु च परावसर्पा विश्वसन्ति । ततश्च ते विजिगीषोः सूचयन्त्येवं परावसर्पज्ञानार्थे मुख्यानन्ते वासयेदिति ।

वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिणी

"स्वामिना राज्ञा स्वकीयचराणां नियुक्तिः कुत्र कर्तव्या" ? इत्युक्त्वा परेण नियुक्तानां गूढपुरुषाणां विषये कर्तव्यमाह—परस्येति। परस्य = शत्रुप्रभृतेरित्यर्थः। तत्सम्बन्धिनस्तत्स्वामिकाः गूढपुरुषाः, अगूढपुरुषाश्च बोद्धव्या राजपुरुषादिवत्। स्वामिनेति शेषः। "के ते बोद्धव्याः ?" इति वक्ष्यति–तादृशा इत्यादिना।

गूढपुरुषबोधनप्रकारमाह—तादृशैरिति। स्वकीयगूढागूढसजातीयैरित्यर्थः। सञ्चारैः संस्थाभिर्वा तादृशाः प्रागुक्ताः चरसजातोयाः संस्थासजातीयाश्च। बोद्धव्या इत्यनेन सहान्वयः। तथा च परस्य यादृशाः तीक्ष्णादयः सञ्चारा वणिजादयः संस्था वा स्वराज्ये परेण नियुक्ता भ्रमन्तो वर्तन्ते, तेषां परिचयस्तत्तत्सजातीयैरेव कर्तव्यः। तथा चोक्तम्—

'अहिरेव विजानाति अहेः पादान्न संशयः' इति।

तदेव दर्शयन्नाह—चारसञ्चारिण इति। सर्वत्र चरणशोला भवन्तोति चाराः। तान् चारान् याः सञ्चारयन्ति ताः संस्थाः चारसञ्चारिणः। एतेन चाराणां संस्थानाञ्च लक्षणं स्पष्टम्। तासु संस्थासु सञ्चरणशोलाः सत्रितीक्ष्णप्रभृतयः प्रागुक्ताः। संस्थाः कापटिकोदास्थितादिभेदेन प्रागुक्ताः स्मर्तव्याः। गूढाः तीक्ष्णरसादयः।

अगूढसंज्ञिता इति। अत्र जयमङ्गलाकृता अगूढसंज्ञितैरिति पाठः कृतो वर्तते। तथा च स्वगूढपुरुषैः अगूढसंज्ञितैः। अत्रायं भावः—यद्यपि परचारसंस्था-स्वरूपबोधनार्थं राज्ञा गूढपुरुषा नियुक्ताः, तथापि तेषां सङ्केतः अगूढतया ज्ञापनीय इति मूलकृतामाशयो ज्ञायते॥ २४॥

पुनः विशेषविधानमाह—अकृत्यानिति। अयं भावः—ये स्वभावतः क्रोध-लोभभयमानवर्जिताः, ते मन्त्र्यादिभिः कृत्यपक्षोयैः क्रोधलोभादिकमापाद्य स्वामिद्वारा निर्वासिता भवन्ति, तथाविधानकृत्यान् मुख्यान् राष्ट्रान्ते निवासयेत्, येन परापसर्प-ज्ञानं सुकरं भवेत्। अकृत्यान् मुख्यान् वासयेदित्यन्वयः।

तस्य वासनहेतुभूतदोषस्योत्थापनप्रकारमाह—कृत्यपक्षोयैरिति। कृत्यवर्ग-प्रभवैरित्यर्थः। तेन सह कार्यहेतुभिरित्यन्वीयते। तथा च छिद्रकथनापसर्पग्रहणादिभिः कार्यैः संश्रुत्यार्थान् विप्रलब्ध इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः हेतुभिश्च दर्शितान्[1] दुष्टत्वादिना परिज्ञापितान्, मुख्यानित्यनेनान्वयः।

परापसर्पज्ञानार्थमिति। परेण अप्रकटरूपेण प्रेषितानां पूर्वोक्तानामपसर्पाणां ज्ञानार्थं परिचयार्थम्। मुख्यान् अक्षुद्रान् भद्रानिति यावत्। एतैः परोपजापयोग्या भवन्ति। अन्तेषु जनपदस्य सीमसु। वासयेत् स्थापयेत्। तेन परापसर्पणकुशलाः जनपदान्तस्थितैः संसृज्य अन्तः प्रवेष्टुं नार्हन्ति। जनपदान्ते स्थितानां नियुक्तानाम-कृत्यानां विश्वासस्थानीयत्वादिति॥ २५॥

॥ इति वैदिकसिद्धान्तसंरक्षिण्यामर्थशास्त्रटीकायां द्वादशोऽध्यायः॥

---

१. बोधितस्वानुकूलमार्गान् कृत्वेति शेषः।

जयमङ्गला

परस्य वेति। परप्रयुक्ताश्चैते बोद्धव्याः। तादृशैरेव तादृशा इति। समानशीला एव समानशीलान् विन्दन्ति। तथा चाहु:—"सर्पस्येव पदान्यहिः स्वचेष्टितेन जानन्ति, धूर्ता एव हि धूर्तचेष्टितम्" इति। तदेव दर्शयन्नाह–चारसञ्चारिण इति। चारसञ्चारणशीलाः परसंस्थाः स्वचारसञ्चारिभिः स्वसंस्थाभिर्बोद्धव्याः। गूढाश्च परगूढपुरुषास्तीक्ष्णरसादयः। अगूढसंज्ञितैः स्वगूढपुरुषैरगूढसंज्ञितैरिति। ननु च तांश्चारिप्रहितांस्तद्विधैर्विद्यादित्युक्तमेव किमर्थम्? सत्यम्। उभयवेतनाश्रयेणोक्तम्। इह त्वसाधारणं वेतनाश्रयेणोक्तम् ॥ २४ ॥

विशेषविधानार्थमाह—अकृत्यानित्यादि। न स्वभावतः अकृत्यान्; किन्तु कृत्यपक्षीयैः कृत्यवर्गभवैः कार्यैः छिद्रकथनावसर्पग्रहणादिभिः। हेतुभिश्च संश्रुत्यर्थान् विप्रलब्ध इत्यादिभिः। कृत्याकृतिः [1]परं प्रकाशित्वात् (?) परापसर्पज्ञानार्थम्। मुख्यान् अक्षुद्रान्। ते हि परोपजापयोग्याः। अन्ते जनपदस्य। आवासयेत्। परापसर्पणावहितैः संसृज्य न जनपदं प्रविशन्ति। तेषां कृत्यतया विश्वासस्थानोयत्वादिति ॥ २५ ॥

॥ इति कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यायां विनयाधिकारके प्रथमाधिकरणे
गूढपुरुषप्रणिधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

जयमङ्गला-क्रोडपत्रम्

परप्रयुक्ता इति। द्वादशविधे प्रकृतिमण्डले विजिगीषुं विहाय शत्रुमित्रमध्यमोदासीना अत्र परपदेन बोद्धव्याः। तैः सर्वैरपि विजिगीषुराज्ये स्थितानां क्रुद्धलुब्धभीतापमानितानां कृत्यानां बोधनार्थं नियुक्ता ये भवन्ति, ते परप्रयुक्ता एते चरादयः। समानशीलानिति। कर्मणा वेषेण संस्थानेन च एकस्वभावानित्यर्थः।

चरा हि तर्केङ्गितज्ञाः स्मृतिमन्तो मृदवः लघुपरिक्रमा वर्णाश्रमलिङ्गिनो धूर्ताश्च भवन्ति, तेषामिङ्गितमाकारश्च न केनापि अवगन्तुं शक्येते। तेषामवहित्था कर्मणि विद्वत्त्वात्। अवहित्थास्वरूपञ्च अत्रैवाऽध्याये प्रागुक्तं स्मर्तव्यम्। कस्मिंश्चरे अवहित्थाव्यभिचारो भावोऽस्तीति तत्रैव प्रपञ्चितम्। इति हेतोः द्वादशविधमण्डलस्थितराजभिः तथाविधा एव चरा नियुक्ताः। तदेव सूचितं मूलकृताऽपि–'तादृशैरेव तादृशाः' इत्यादिना।

परसंस्था इति। संस्थानमित्यर्थः, देशः चरितव्येति यावत्। आभ्यामुपेतास्संस्थाः चरा भवन्ति। तत्र ये मन्त्रिपुरोहितसेनापतिप्रभृतिषु अष्टादशस्थानेषु चरविकल्पप्रकरणे उक्तेषु गूढतया चरन्ति, ते गूढचराः चाराः, 'चारस्तु गूढपुरुषः' इत्यमरवचनात्।

---

१. परप्रकाशित्वात् परं प्रत्यप्रकाशित्वात्।

जयमङ्गला-क्रोडपत्रम्

यत्र चारा दत्तदायाः कल्पितवृत्त्या तिष्ठन्ति तास्संस्थाः। एताभिः स्वसंस्थाभिः स्वचारैश्च विजिगीषोरन्येषाञ्च दुर्गकोषबलपरापसारभूमिहस्त्यश्वरथपदातिशत्रुपरिच्छेदसुहृद्बन्धुभेदकृत्यपक्षराष्ट्राटव्यन्तपालादीनां यथावत्स्वरूपं बोध्यम्।

गूढाश्चेति। गूढाः तीक्ष्णप्रव्रजिताभिक्षुरसदप्रकृतयो भवन्ति। अथ च कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहकतापसव्यञ्जनादयोऽपि गूढाः सम्बोध्यन्ते। अगूढेति, अत्र 'अगूढसंज्ञितैरि'ति जयमङ्गलासम्मतः पाठः। तेन तृतीयाविभक्तिप्रतिपादितं करणत्वं स्पष्टं भवति। अत्राऽयं भावः—स्वराज्यात् तत्र तत्र देशे वेतनमादाय परराज्ये शत्रुमित्रादिभिर्बहिः अगूढत्वेन नियोज्य स्थापिता वणिक्–कृषीबल–लिङ्गि–भिक्षुकाऽध्यापका भवन्ति। तत्र सर्वत्रापि विद्याशिल्पादिव्यपदेशेन चाराः प्रविश्य राजराज्यस्थितं सर्वं गूढजातं निवेदयन्ति। इहेति। एते परेण गूढत्वेन नियुक्तत्वाद् एकवेतना भवन्ति इति जयमङ्गलाकृतामाशयः॥ २४॥

अकृत्यानिति। परराज्यात् कृत्यादिभिः संसृज्य तत्र तत्र राजप्रजयोः विघटनार्थं स्वस्वामिनं प्रति पूज्यत्वभावनोत्पादनार्थं तन्मिषेण क्रोधादिच्छिद्रेण स्वस्वामिप्रवेशयोग्यतासिद्ध्यर्थञ्च नियुक्तानां चराणां स्वराज्ये प्रवेशो मा भवत्वित्येतदर्थं राष्ट्रान्ते नियोक्तव्याः कीदृशाश्चरा भवन्तीति विशेषज्ञापनार्थं विधानमिदं बोद्धव्यम्।

परविषये कृत्याकृत्यपक्षोपग्रहे अध्याये उक्तेषु क्रुद्धादिवर्गेषु ये सर्वथा अप्रविष्टा विश्वास्याश्च त एव राष्ट्रान्ते स्थित्वा परराज्यचरान् स्वराज्ये प्रवेशयितुं कथमपि अवकाशं न दास्यन्तीति ज्ञापयितुं मूलकृता अकृत्यानिति विधीयते। तदेवाह—न स्वभावतः अकृत्यानिति। अर्थाद् ये स्वभावतः अकृत्यास्तानित्यर्थः। यथा हि दुर्गद्वारेषु आप्ता निर्लोभिनः स्वामिभक्ताश्च अवधानपूर्वकं नियोज्यन्ते, तथैव राष्ट्रान्तविषयेऽपि। अन्यथा राज्यस्य रक्षणमसम्भवि इति बोद्धव्यम्।

उपधाशुद्धिविचारे सर्वथा ये धर्मार्थकामभयोपधासु अनुत्तीर्णाः, त एव पर्यन्ते निवेशनीया इति विधाने अनधिकृतानामकृत्यानां राष्ट्रान्ते नियोजनं कथं भविता? इत्याह—किन्तु कृत्यपक्षीयैरिति। तदेतदाशङ्क्यैव रावणेन वनवासिनं रामचन्द्रमधिकृत्य शङ्कोत्थापनं कृतम्[1]।

---

१. रावणः आत्मश्लाघानिरतः रामं भर्त्सयन् सीतां कथयति—

भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि।
न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः॥
स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ये दशरथेन यः।
मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो वनम्॥
अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः।
तव भाग्येन सम्प्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि॥

(वा० रामायणे अरण्यकाण्डे ४८ तमे सर्गे १५-१६,१९)

जयमङ्गला-क्रोडपत्रम्

यथा भयोपधाविचारावसरे प्रवहणनिमित्तम् एकोऽमात्यः सर्वानमात्यान् आवाहयेत्, तेनोद्वेगेन राजा तानवरुन्ध्यात्। कापटिकश्छात्रः पूर्वविरुद्धस्तेषामर्थमानावक्षिप्तमेकैकममात्यमुपजपेत् । असत्प्रवृत्तोऽयं राजा सहसैनं हत्वाऽन्यं प्रतिपादयामः। सर्वेषामेतद् रोचते, कथं वा तवेति। इत्युक्तरीत्या कृत्यपक्षीयैः 'संश्रुत्यार्थान् विप्रलब्धः' इत्यादिहेतुभिः अकृत्यादोनां स्वामिविरुद्धानि कार्याणि आरोप्य राज्ञा ते सर्वे अकृत्या अन्ते नियोजयितव्याः। तदेवाह—कृत्याकृतिरिति।

अशुद्धम्	शुद्धम्
परं प्रकाशित्वात्	परं प्रति प्रकाशित्वात्।

अथवा उपर्युक्तदिशा अकृत्यास्सन्तोऽपि कृत्यत्वेन ये ख्यापिताः, तान् परराज्ये वासयेत् निर्वासयेत् इत्यपि आशयो बोद्धव्यः। मुद्राराक्षसे अस्य निदर्शनं द्रष्टव्यम्[1]। अनयोः प्रयोजनमाह—परापसर्पज्ञानार्थमिति।

मुख्यानिति। अक्षुद्रानित्यर्थः। अकृत्या अपि सन्तो यदि करुणरौद्रहास्यभयानकबीभत्सरसेषु स्थिता नेयवर्गा भवेयुः, तर्हि ते परापसर्पैः शत्रुचरैः स्वामिभेद्या भवितुमर्हन्ति। तन्मा भवतु इत्येतदर्थं मुख्यानित्युक्तम्।

अत्रेदमवधेयम्—केचित् प्रकरणाधिकरणसमुद्देशम् अर्थशास्त्रात् पृथक्कृत्य तथैव प्रकाश्य च अर्थशास्त्रारम्भो विद्याविभागे आन्वीक्षिकीस्थापनां प्रथमाध्यायत्वेन स्वीकृत्य कृतः। तत्र 'राजवृत्तिः' इति सूत्रन्तु प्रकरणाधिकरणसमुद्देशे न निर्दिशन्ति; अपि तु एतत्प्रकरणपर्यन्ते राजवृत्तिनिरूपणम् इत्युपसंहरन्ति। अपरे पुनः अर्थशास्त्राङ्गत्वेनैव प्रकरणाधिकरणसमुद्देशं स्वीकृत्य तं प्रथमाध्यायत्वेन आमनन्ति। आदौ च राजवृत्तिः इति सूत्रमुल्लिखन्ति। अत्रेदमालोच्यते—

---

१. (नेपथ्ये तत उत्सारणा क्रियते।)
चाणक्यः—शार्ङ्गरव! शार्ङ्गरव! ज्ञायताम्, किमेतत्?
शिष्यः – यथाऽऽज्ञापयति उपाध्यायः (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य)
उपाध्याय! एष राज्ञश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया राजापथ्यकारी क्षपणको जीवसिद्धिः सनिकारं नगरान्निर्वास्यते।
चाणक्यः—अहह! क्षपणक! अथवा अनुभवतु राजापथ्यकारित्वस्य फलम्। भोः श्रेष्ठिन्! चन्दनदास! एवमपथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो राजा। तद् क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः। समर्प्यतां राक्षसस्य गृहजनः। अनुभूयतां चिरं विचित्रफलो राजप्रसादः। (मु० रा० प्र० अङ्क, पृ० ३२)

जयमङ्गला-क्रोडपत्रम्

केचिन्मते ऐतिहासिकी दृष्टिः स्वीकृता। तद्रीत्या सम्पूर्णमर्थशास्त्रं समाख्याय अनन्तरं तत्रस्थान् सर्वान् विषयानालोच्य मूलकृता प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः पृथक्तया उपन्यस्त इति। अयं समुद्देशः शास्त्रारम्भे नास्तीति; परन्तु केचिन्मते राजवृत्तिरिति सूत्रं समुद्देशग्रन्थे निर्देशग्रन्थे च नोपलभ्यते। जयमङ्गलाकृता तु राजवृत्तिग्रन्थे आदौ उद्धृतम्। व्याख्यातञ्चैतत् क्रोडपत्रेऽपि।

अपरमते तु मीमांसादृष्टिः स्वीकृता इति भाति। तद्रीत्या भगवान् आचार्यः कौटल्यः 'विवेकश्रुतिसम्पत्तिगुरुभक्तितपस्वितासम्पन्नः दिव्यां दृष्टिमालोच्य सर्वमर्थशास्त्रं बुद्धिस्थं कृत्वा प्रकरणाधिसमुद्देशं निरूपितवान्' इति स्वीकारे अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः अर्थशास्त्राङ्गत्वेन स्वीकृत इति हेतोः जयमङ्गलाकृत्परम्परायामयं द्वादशोऽध्यायः। केचन मते तु अयमेकादशोऽध्याय इति स्मर्तव्यम्।

॥ इति जयमङ्गलाक्रोडपत्रे द्वादशोऽध्यायः ॥

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय